श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचितं

सङ्ग्रहरामायणम्

[श्रीविश्वपतितीर्थकृतया भावार्थदीपिकया,
आचार्यगोविन्दकृतया सङ्ग्रहचन्द्रिकया च भूषितम्]

[द्वितीयो भागः]

संशोधकः-सम्पादकः
डा. बन्नञ्जे गोविन्दाचार्यः

प्रकाशनम्
श्रीपेजावराधोक्षजमठः, जगद्गुरुश्रीमध्वाचार्यमहासंस्थानम्
उडुपी
२०१५

SANGRAHA-RAMAYAṆAM [Samskṛtam], Second part,
by Śrī Nārāyaṇa Paṇḍitācārya, with commentaries: Bhāvārtha dipikā of Viśvapati Tīthra and Saṇgraha cahndrikā of Dr. Bannañje Govindācārya.

Critically Edited by : **Dr. Bannañje Govindācārya**
Vidyāvācaspati, Vidyāratnākara, Padmashri awardee.

Published by : **Śrī Pejāvara Adhokṣaja Maṭha,**
Jagadguru Śrī Madhwācārya Mahā Samsthāna
Udupi
Karnātaka, India
Mob : 9845468508

First Edition : **2015**, (**Copies** :**500**)

Pages : **14+698**

Price : **₹ 1500 (complete set)**

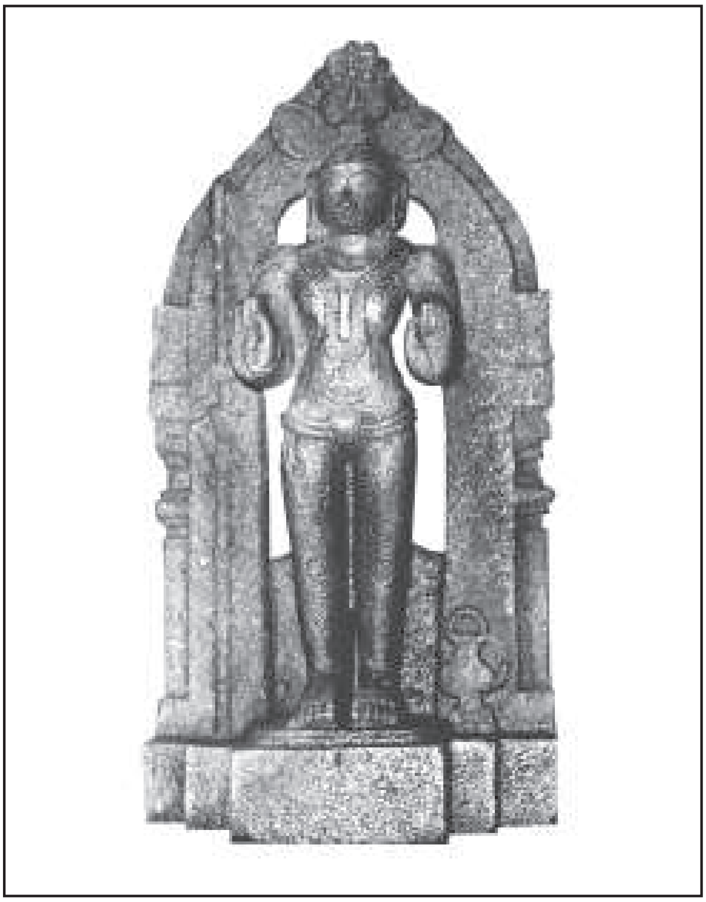
Sketches : **Ujvala Nilamani, Ukraine**

Typeset : **Kaddi S. Badarinarayanachar**
Poornaprajna Vidyapeetha
E-Mail : bnkaddi@gmail.com

Printed at **Sri Anirudh Creations**
#144, 6th main, Gururaja Layout
Behind Vidyapeetha, Bengaluru-560028
Cell: 9880077876
E-Mail : srikanth.nsil@gmail.com:

कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम्

प्रणतवान् प्राणिनां प्राणभूतं
प्रणतिभिः प्रीणये पूर्णबोधम् ।।

विषयानुक्रमणिका

सुन्दरकाण्डम्

पञ्चमः सर्गः सीतया हनुमद्दर्शनम् । तयोः संवादः । हनुमता समग्रवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकमभिज्ञानाङ्गुलीयकदानम् । सीतायै प्रत्ययार्थं स्वबृहद्रूपदर्शनम् । सीतयाऽभिज्ञानार्थं चूडामणिदानम् । हनुमताऽशोकवनभङ्गः । अवध्यकिङ्करसेनावधः ॥

षष्ठः सर्गः प्रासादभङ्गः । चैत्यपालवधः । जम्बुमालिवधः । अन्येषां मन्त्रिपुत्राणां वधः । पञ्चसेनानायकवधः । अक्षकुमारपोथनम् । इन्द्रजिता ब्रह्मास्त्रस्य प्रयोगः । हनुमतो रावणसमीपनयनम् । तेन रावणबोधनम् । रावणेन पुच्छदाहाज्ञा । हनुमता लङ्काया दहनम् । जलधितरणम् । कपिभिः समागमः । हृष्टैः कपिभिर्मधुवन-भङ्गः । श्रुतसीतावार्तेन श्रीरामेण हनुमदालिङ्गनम् ॥

युद्धकाण्डम्

प्रथमः सर्गः कपिसेनया सह श्रीरामस्य यानम् । दक्षिणसमुद्रतीरे वासः । रावणेन तिरस्कृतस्य विभीषणस्य रामप्रपदनम् ॥

द्वितीयः सर्गः तद्विषये सुग्रीवादीनाामविस्रम्भः । हनुमता तस्य साधुत्वसमर्थनम् । रामेण तस्य परिग्रहः । तस्य लङ्काधिपतित्वेनाभिषेकः । शार्दूलेन कपिसैन्यागमनस्य रावणाय निवेदनम् । रावणप्रहितेन शुकेन सुग्रीवबोधनम् । अङ्गदादिभिस्तस्य पक्ष-च्छेदः । सुग्रीवेण प्रतिसन्देशः । समुद्रनिग्रहाय रामेण धनुरादानम् । समुद्रराजागमनम् । समुद्राभ्यर्थनया नळेन सेतुनिर्माणम् । कपिभिः सेतुबन्धाय शिलानयनम् । पञ्चभिर्दिनैः सेतुसमाप्तिः । सुवेलाद्रौ सेनाविश्रान्तिः ॥

तृतीयः सर्गः कपिरूपयोः शुकसारणयोः रामेणाभयदानम् । ताभ्यां रावणाय कपिसेनाया असङ्ख्यतानिवेदनम् । रावणेन सीतायै रामस्य मायाशिरःप्रदर्शनम् । इयं राक्षसमायेति सरमया सीतासान्त्वनम् । माल्यवता रावणबोधनम् । रावणेन तन्निराकृत्य युद्धाय सन्नाहः । प्रासादगतं रावणं दृष्ट्वा सुग्रीवस्य संरम्भः ॥

चतुर्थः सर्गः अङ्गददौत्यम् । रावणप्रासादभङ्गः । उभयपक्षयोर्युद्धसन्नाहः ॥

पञ्चमः सर्गः रामरावणभृत्यानां द्वन्द्वयुद्धम् । रक्षसां नाशः । रात्रियुद्धम् । प्रहस्तादिवधः । कपिभिर्लङ्कादहनम् ॥

ओषधिगन्धेन लक्ष्मणोत्थानम् । तेन सर्वेऽपि कपयो निरुजोऽभवन् । इन्द्रेण रामाय स्वरथप्रेषणम् । रामरावणयोर्युद्धम् । रावणमूर्च्छा ॥

चतुर्दशः सर्गः अगस्त्येन रामाय आदित्यहृदयनिवेदनम् । रामरावणयोः पुनश्चित्रयुद्धम् । रावणपातः । अवशिष्टराक्षसानां पलायनम् । विभीषणविषादः । रावणमहिळानां विलापः । विभीषणेन भ्रातुः संस्कारः । ब्रह्मादिभी रामस्तवनम् । रुद्रेण युद्धायाऽह्वानम् । शुद्धभावेन क्षमाभ्यर्थनम् । विभीषणाभिषेकः । मायासीता-नयनम् । तस्या अग्निप्रवेशः । निजसीताया अग्नेरुत्थानम् । तस्या रामेण समा-गमः ॥

पञ्चदशः सर्गः इन्द्रेण सहाऽगतेन दशरथेन रामाभिनन्दनम् । रामेण पुष्पकमारुह्य कपि-राक्षसैः सहायोध्यागमनम् । भरद्वाजाश्रमं प्राप्य भरताय वार्तां निवेदयितुं हनुमत्प्रेषणम् । मानुषवेषेण हनुमता भरताय रामागमननिवेदनम् । भरतेन रामसमागमः । अयोध्यायां महोत्सवः ॥

षोडशः सर्गः वसिष्ठादिभी रामाभिषेचनम् । शत्रुघ्नः श्वेतच्छत्रं दधार । सुग्रीवविभीषणौ चामरे द्वे । रामानुमत्या सीतया कण्ठादुन्मुच्य मुक्तामालाया हनुमदंस आमोचनम् । रामः सर्वेषां मनोदृशां महोत्सवो बभूव ॥

उत्तरकाण्डम्

प्रथमः सर्गः अगस्त्येन रामाभिनन्दनम् । रामस्य दिनकृत्यम् । राजसभायां रामसन्देशः । अतिथिभूतानां भूपानां सत्कारपूर्वकं प्रेषणम् । सुग्रीवादीनां रामेण सन्देशः । हनुमता केवलं निरन्तरभक्तिप्रार्थना । रामेण सपरिरम्भं तद्दानम् । सुग्रीवादीनां स्वस्वराज्यं प्रति प्रेषणम् ॥

द्वितीयः सर्गः भरताय यौवराज्यदानम् । पुष्पकप्रेषणम् । रामराज्यसमृद्धिः । सर्वर्तुवैभवम् । लवकुशजननम् ॥

तृतीयः सर्गः लक्ष्मणस्य राजकार्ये नियोजनम् । शुनो न्यायदानम् । लवणासुरत्रस्तानां मुनीनां रामाय निवेदनम् । लवणासुरहननार्थं शत्रुघ्नप्रेषणम् । मध्ये वाल्मीकेराश्रमे वासः ॥

—०—

रामोऽपि नान्यदनुदातुममुष्य योग्य-
मत्यन्तभक्तिपरमस्य विलक्ष्य किञ्चित् ।
स्वात्मप्रदानमधिकं पवनात्मजस्य
कुर्वन् समाश्लिषदमुं परमाभितुष्टः ॥

सुन्दरकाण्डम् : ५

*

प्रथमः सर्ग्गः

प्रणम्य सम्यक् पुरुषं पुराणमवर्द्धतोच्चैर्हनुमान् महाद्रौ ।
लङ्कां दिधक्षन्निव धूमकेतुर्द्धूमोपमां तत्र ययौ घनौघः ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामदासाग्रगण्यस्य हनुमतोऽम्भोधिलङ्घनसमये प्रकटितं स्वरूपादिकं वर्णयति– **प्रणम्ये**त्यादिना । हनुमान्, पुरा आदिकाले अणति चेष्टत इति वा, पुराणि शरीराणि अणति गच्छतीति वा पुराणः, तं पुरुषं पूर्णषड्गुणं श्रीरामरूपिणं विष्णुं सम्यक् प्रणम्य, लङ्कां दिधक्षन् दग्धुमिच्छावान्, धूमः केतुश्चिह्नं यस्य स तथा, वह्निरिवेत्यर्थः, महान् योऽद्रिस्तस्मिन् महेन्द्रपर्वत इत्यर्थः, उच्चैः सम्यक् अवर्धत । तत्र हनुमदाख्येऽग्नौ घनौघः मेघसमूहः धूमोपमां ययौ । महेन्द्रे हनुमति जाज्वल्यमानतयाऽतिस्थूलरूपेण स्थितवति तदुपरितनमेघमण्डलं धूमवच्चकाश इत्यर्थः ॥ १ ॥

(सं.चं.) अथ सुन्दरकाण्डकथां सञ्जिघृक्षुः कविः स्वगुरोः प्रथमावतारं भक्त्यतिशयेन समग्रे प्रथमसर्गे इन्द्रोपेन्द्रवज्राभ्यामुपजातिप्रचुरे हनुमतः प्लवनसन्नाहसौन्दर्यं वर्णयति- प्रणम्येत्यादिना । पुराणं पुरुषं रामरूपम् । महाद्रौ माहेन्द्रे, धूमकेतुर्वह्निरिव । अथच लङ्काविपत्सूचको धूमकेतुरुत्पातइवेति च ध्वनयति । 'अग्न्युत्पातौ धूमकेतू' इति च । अथ चायं माहेन्द्रः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्याह- धूमोपमामिति । तत्र हनूमति वह्न्युपमे सति । तत्पृष्ठतश्चलन् घनौघः मेघराशिः ॥ १ ॥

लाङ्गूलमाविद्ध्य सरोमहर्षं विकुच्य[१] कर्ण्णाववलोक्य लङ्काम् ।
गिराववष्टभ्य करावुताङ्घ्री स उत्पतिष्यन् विरराज वीरः ॥ २ ॥

(भा.दी.) लाङ्गूलमिति । वीरः अध्यवसितकार्यान्तगामी सः हनुमान्, लाङ्गूलं पुच्छं तत् रोमहर्षेण रोमाञ्चेन सहितं यथा भवति तथा आविध्य, कपिजात्यनुसारेण आवर्तयित्वा, कर्णौ विकुच्य उत्तब्धौ कृत्वा,

१. **'विकुञ्च्य'** इति केचित् पठन्ति । अत्र सम्भावितास्त्रयो धातवः–**'कुच सङ्कोचने'** इति, **'कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु'** इति, **'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः'** इति । त्रिष्वपि ल्यपि साधारणं रूपम्–**विकुच्येति । कुञ्चेर्विकुञ्च्येत्य**पि । **'विकुञ्च्य कर्णौ हनुमान्'** (१.३८) इति रामायणे ।

केवलमूर्ध्वाग्रौ कृत्वेत्यर्थः, लङ्कामवलोक्य, गिरौ माहेन्द्रे करौ अङ्घ्री उत पादौ च अवष्टभ्य समौ कृत्वा, उत्पतिष्यन् उत्पतनं करिष्यन् सन् विरराज । राजृ दीप्तौ लिट् ॥ २ ॥

(सं.चं.) आविध्य आस्फोट्य । कर्णौ विकुच्य सङ्कुच्य उत्तानौ कृत्वा । गन्तव्यमार्गदूरमापनार्थमवलोक्य लङ्काम् । करावङ्घ्री च चतुरः पादानिव दृढं संस्थाप्य, यथा युयुत्सुर्वृषभः, गिरौ विरराज ॥ २ ॥

प्राणान् समायम्य समर्ज्जुकायो ध्यायन् स योगीव रघुप्रवीरम् ।
व्यचीकसद् व्यक्तमथाऽत्मतेजः फणासहस्रं फणिनामिवेशः ॥ ३ ॥

(भा.दी.) प्राणानिति । अथ सम ऋजुरवक्रः कायो यस्य स तथा । 'समा स्त्री वत्सरे साधुसर्वतुल्येषु वाच्यवत्' इति वैजयन्ती । स हनुमान् प्राणान् समायम्य, शरीरलाघवार्थं सन्नियम्य, रघुप्रवीरं श्रीरामं योगिवद् ध्यायन् सन्, फणानां सहस्रं तत् फणिनां सर्पाणां ईशः शेषइव, आत्मनस्तेजो बलं तत् व्यक्तं यथा भवति तथा व्यचीकसत् प्रकटितमकरोत् । कस गतौ लुङ् ॥ ३ ॥

(सं.चं.) योगीव प्राणान् समायम्य, समर्जुकायः । समं सर्वत्र समानं यथा स्यात् तथा ऋजुकायः । ऋजु-कायशिरोग्रीवः । समर्जुः सर्वऋजुः कायोऽस्येति वा । व्यचीकसत् विकासयामास । कसतेर्णिचि लुङ् । आत्मनस्तेजः पराक्रमः प्रभावो वा । यः शस्त्रोरुत्थानं न सहते । 'अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत् तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः । अहेः फणा हि सदा सङ्कुचिता भवति । यदाक्रुध्यत्यहिः तदा फणां विस्तारयति । फणिनामीशः शेषइव ॥ ३ ॥

स्यान्नः पुनर्द्दर्शनमित्युदीर्य्य सगद्गदं सन्नगिरः कपीन्द्रान् ।
आह्लादयन् स्माऽह स मेघघोषः[१] सुमेरुसङ्काशतनुर्हनूमान् ॥ ४ ॥

(भा.दी.) स्यादिति । मेघस्य घोष इव घोषो यस्य स तथा, सुमेरोः शोभनमहामेरोः सङ्काशा समाना तनुः शरीरं यस्य स तथा, सः हनुमान्, नः अस्माकं पुनः तव दर्शनं स्यादिति गद्गदेन वियोगक्लेशपारवश्यात् स्खलद्वचनेन सहितं यथा भवति तथा उदीर्य, सन्ना शान्ता गीर्येषां ते तथा(तान्) कपीन्द्रान् आह्लादयन् आनन्दयन् सन् आह स्म अवदत् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) सगद्गदमुदीर्य सन्नगिरः उपरतवचनान् । मेघगम्भीरनिस्वनः । सुमेरुर्हेमाद्रिफ । तत्सङ्कारः गात्रेण कान्त्या च । स्वर्णकान्तिर्महागात्र इत्येतत् । 'मार्गमालोकयन् दूरादूर्ध्वप्रणिहितेक्षणः । रुरोध हृदये

१. **'समेघघोषम्' । 'समेघघोषं मेघघोषसमानध्वनिमान् यथा भवति तथा अत्युच्चैरित्यर्थः'** इति वि.भू. । अस्वरसोऽयमर्थः ।

प्राणानाकाशमवलोकयन् । पद्भ्यां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः । विकुच्य कर्णौ हनुमानुत्पतिष्यन् महाबलः' (सु.कां.१.३७.८) इति च ॥ ४ ॥

रामस्य भूम्नः शरवत् त्वरेय प्रेक्षेय सीतामधुनैव[१] नो चेत् ।
लङ्कामहं [२]पद्मवदाहरेयं बध्वा दशास्यं पशुवद्धरेयम् ॥ ५ ॥

(भा.दी.) रामस्येति । भूम्नः पूर्णगुणस्य श्रीरामस्य शरवत् त्वरेय लङ्कां गन्तुं वेगवान् भवेयम् । ञि त्वरा सम्भ्रमे लिङ् । अधुनैव सीतां प्रेक्षेय पश्येयम् । ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । नो चेत् सीतां न पश्येयं चेत्, लङ्कां पद्मवत् आहरेयम् आनयेयम् । हृञ् हरणे लिङ् । दशास्यं बद्ध्वा पशुवत् हरेयम् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) पद्मवत् रामपादपूजार्थमाहृतं पद्ममिव । आहृत्य च रामाय समर्पयेयम् । अत्र केवलेन्द्रवज्रा ॥ ५ ॥

[३]सिन्धूनथान्धूनिव शोषयेयं गिरीन् गुरून् कन्दुकवत् क्षिपेयम् ।
सुरासुरानप्यजवज्जयेयं तथाऽपि[४] देवीं ध्रुवमानयेयम् ॥ ६ ॥

(भा.दी.) सिन्धूनिति । अथ सिन्धून् समुद्रान् अन्धूनिव क्षुद्रनदीरिव[५] शोषयेयम् शोषणं कुर्याम् । शुष शोषणे लिङ् । गुरून् स्थूलान् गिरीन् कन्दुकवत् क्षिपेयं पातयेयम् । क्षिपु निरसने लिङ् । सुरासुरानपि अजवत् छागानिव जयेयम् । जि जये लिङ् । तथाऽपि एवं कृत्वाऽपि देवीं सीतां आनयेयम् । णीञ् प्रापणे लिङ् । ध्रुवम् ॥ ६ ॥

(सं.चं.) अन्धून् कूपानिव । 'अन्धुरब्धः प्रहिः कूपः' इति च । अजवत् छागानिव । क्षुद्रपशूनिवेत्येतत् । अर्थान्तरं च ध्वनयन्नेवमाह- स्वयमजइव चतुर्मुखइव विष्णुरिवेति च । 'अजः पितामहेऽनादौ छागे विष्णौ हरे रवौ' इति च । तथाऽपि एवमन्यैरसाध्यं साधयित्वाऽपि ॥ ६ ॥

समीरवत् सर्वजगद् वलेयं पश्येयमार्य्यां पुनरानयेयम् ।
सत्यं सखायः पुनरेव सत्यं रामैकदासोऽस्मि हि पावमानिः ॥ ७ ॥

---

१. **'पश्येयमार्यामधुनैव'** २. **'पद्मवदानयेयम्'** ३. **'सिन्धानिहान्धू–'**

४. **तथापीति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । तथा देवीं सीतामपि आनयेयम् । यथाभूतान्वयो वा । नो चेत् आनेतव्येवेति चेत् तथाऽपि आनेतव्यत्वेऽपि समार्थ्यं कृत्वाऽपीति वा'** इति का.श्री । नातिरुचिरं व्याख्यानम् ।

५. वि.भू.टीकायामप्येवम् । चिन्त्यमौचित्यम् ।

(भा.दी.) समीरेति । अहं समीरवत् वायुवत् सर्वजगत् वलेयं परिवर्तयेयम् । वल वर्तने लिङ् । आर्यां सतीं सीतां पश्येयं । दृशिर् प्रेक्षणे लिङ् । पुनः दर्शनानन्तरं आनयेयम् । हे सखायः वानराः, इदं वचः सत्यम्, पुनरेव च सत्यम् । एवं धैर्यनिमित्तमाह– **रामे**ति । अहं श्रीरामस्य एको मुख्यो दासः अस्मि । पवमानस्यापत्यं पावमानिः वायुपुत्रश्च अस्मि । अस भुवि लट् । स्वरूपतः सर्वाधिकार्युत्तमत्वात् श्रीरामस्य परमानुग्रहाच्चासाध्यं मम किमपि नास्तीति भावः ॥ ७ ॥

(सं.चं.) वलेयमाच्छादयेयं सञ्चरेयं वा । वल संवरणे सञ्चरणे च । पाणिनीया वलतिमात्मनेभाषं मन्यन्ते । कवय उभयतोभाषम् । केचित्तु परस्मैपदमपि वलतिं पठन्ति । अन्ये तं बलतिमाहुः । केवलं रामदासः, रामस्य मुख्यदासश्च ॥ ७ ॥

इत्थं स गां कामदुघां प्रदाय[१] स्वबन्धुतायै सुखजीवनाय ।
निष्पीड्य माहेन्द्रमिमं पदाभ्यां विनिष्पतन्नम्बरमाललम्बे ॥ ८ ॥

(भा.दी.) इत्थमिति । सः हनुमान् कामममभीष्टं दोग्धीति कामदुघा ताम्, कामितार्थप्रदात्रीं (कामधेनुमिवाव) स्थितामित्यर्थः । गां अभयवचनात्मिकां वाचम्, बन्धूनां समूहो बन्धुता, स्वस्य या बन्धुता तस्यै । 'ग्रामजन-बन्धुसहायेभ्यस्तल्' (अ.सू.४.२.४३) इति समूहार्थे तल् । सुखेन जीवनं तस्मै, निश्चिन्ततयाऽवस्थाना-येत्यर्थः, प्रदाय, इमं माहेन्द्रं पदे पादौ ताभ्यां निष्पीड्य, विनिष्पतन् सन् अम्बरं गगनं तत् आललम्बे आश्रितोऽभूत् । लबि शब्दे लिट् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) कामदुघां गां कामधेनुमिव कामदुघां गां वाचम् । स्वबन्धुतायै स्वेन सहाऽगतकपिसमूहाय । स्वस्य पुनरागमनं यावत् सुखेन, 'ಹಾಯಾಗಿ' इति भाषायाम्, प्राणधारणाय सुखजीवनाय हि पीनोध्नी द्रोणदुग्धा धेनुः प्रदीयते । विनिष्पतन् उत्पतन् । लम्बनमम्बरे निराधारा स्थितिः । 'लबि शब्दे अवस्रंसने च' इति पाणिनीयानां धातुपाठः ॥ ८ ॥

तत्पीडितोऽद्रिर्भुवि मङ्क्षु मग्नो महाभराक्रान्त इव प्लवोऽप्सु ।
असुस्रवंस्तत्र च धातुधारा विदारिते देह इवाऽस्रधाराः ॥ ९ ॥

(भा.दी.) तदिति । तत्पीडितः उत्पतनसमये हनुमत्पीडितः अद्रिः माहेन्द्रः, भुवि मङ्क्षु क्षिप्रम्, अप्सु महान् यो भरो भारस्तेन आक्रान्तः प्लव इव नौरिव मग्नः अभवत् । तत्र तादृशे पर्वते धातूनां गैरिकाणां धाराः,

---

१. **'गां प्रदायेत्यनेन पात्रेभ्यो गोप्रदानं ध्वन्यते'** इति का.श्री. ।

'धातुर्वातादिशब्दादिगैरिकादित्वगादिषु' इति वैजयन्ती । धातुशिलारसा इत्यर्थः । विदारितो विदीर्णस्तस्मिन् देहे अस्राणां रक्तानां धारा इव । 'अस्र आस्रश्च पुल्लिङ्गौ क्लेशे क्ली रुधिरेऽश्रुणि' इति वैजयन्ती । असुस्रवन् । परिस्रुता बभूवुः । स्रु गतौ लुङ् ॥ ९ ॥

(सं.चं.) 'असुस्रवन्' इति स्रवतेः लुङि रूपम् । सुस्रुवुरित्यर्थः । तत्राद्रौ विदारिते धातुधाराः, देहे विदारिते आस्रधारा रुधिरधारा इव । असह्यया वेदनया अश्रुधारा इवेति च ध्वनिः । आस्रवणादास्रमस्रं वा, शोणितं चाश्रु च ॥ ९ ॥

पतत्यमुष्मिन् परिलोड्यमानाच्छैलाच्छिलाजालमधः पपात ।
विद्याधराणां च तपस्विनां च ससुन्दरीकं कुलमुत्पपात ॥ १० ॥

(भा.दी.) पततीति । अमुष्मिन् हनुमति पतति सति, उत्पतति सति, परिलोड्यमानात् सङ्क्षोभ्यमाणात्, शैलो माहेन्द्रगिरिस्तस्मात्, शिलानां जालं समूहस्तत् अधः पपात । पत्लृ पतने लिट् । विद्याधराणां तपस्विनां मुनीनां च सुन्दरीभिः स्वभार्याभिः सहितं ससुन्दरीकं कुलं समूहश्च उत्पपात । ऊर्ध्वगमनसामर्थ्यादन्तरिक्षं प्रति गतोऽभूत् ॥ १० ॥

(सं.चं.) पतति ऊर्ध्वं गच्छति सति । पदतळभारक्षुण्णतया परिलोड्यमानात् मथ्यमानादिति यावत् । शिलाजालमधः पपात । पर्वते कृतावासं विद्याधराणां तपस्विनां च कुलमूर्ध्वं पपात । अत्र सुन्दरीशब्दः पत्नीवचनः, सुष्ठु उन्दयति क्लेदयति प्रीत्येति । 'भिद्यतेऽयं गिरिर्भूतैरिति मत्वा तपस्विनः । त्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैः सह' (१–२२) इति च ॥ १० ॥

रामप्रियां रामचरो दिदृक्षुर्न्नन्वेकपातेन ततार सिन्धुम्[१] ।
तं विस्मयं[२] वक्तुमिव त्रिलोक्यां पर्य्यानशे तस्य हि सिंहनादः ॥ ११ ॥

(भा.दी.) रामेति । रामप्रियां श्रीरामस्य भार्यां दिदृक्षुः द्रष्टुकामः रामचरः श्रीरामभृत्यः हनुमान् एको यः पातस्तेन, मध्ये क्वाप्यविश्रान्तप्लवनेनेत्यर्थः, सिन्धुः समुद्रस्तं ततार ननु । तं तादृशं विस्मयं त्रिलोक्यां वक्तुमिव तस्य हनुमतः सिंहनादः पर्यानशे हि व्याप्तोऽभूत् । अशू व्याप्तौ लिट् ॥ ११ ॥

---

१. 'ससार सिन्धुम्' 'ससार ततार । ननु विरुद्धम् 'अघटितघटनारूपत्वादत्याश्चर्यमिति यावत्' ननु च स्वविरोधोक्तौ' इत्यमरः' इति का.श्री. । चिन्त्यमेतत् । 'ननुच' इति समस्तं हि स्वविरोधोक्तिवाचि । नाप्यत्र काचित् स्वविरोधोक्तिः । २. 'तं विक्रमम्'

(सं.चं.) परिचरतीति चरो दासः । रामचरो रामदासः । विस्मयं विस्मयावहमुदन्तम् । पर्यानशे पर्याशिष्ट परितो व्याप । अत्रापि केवलेन्द्रवज्रा ॥ ११ ॥

देवोपदेवर्षिगणा अगण्या वधूयुता विस्मयिनः खमाप्य ।
[1]विकासिभिश्चारुतरप्रसूनैरपूजयंस्तं नयनाम्बुजैश्च ॥ १२ ॥

(भा.दी.) देवेति । अगण्याः गणयितुमशक्याः, वधूभिर्भार्याभिर्युताः युक्ताः, देवाश्च उपदेवा गन्धर्वास्ते च ऋषयश्च तेषां गणाः समूहाः, विस्मय एषामस्तीति विस्मयिनः सन्तः, खं गगनं तत् आप्य, विकासिभिः फुल्लैः, अत्यन्तं चारूणि चारुतराणि तैः प्रसूनैः देवोद्यानपुष्पैः, तं हनुमन्तं पुष्पवर्षणपूर्वकं अपूजयन् । पूज पूजायां लङ् । नयनानि अम्बुजानि तैश्च अपूजयन्, पुष्पवर्षणपूर्वकं सम्यगपश्यन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥

(सं.चं.) उपदेवा देवयोनयो गन्धर्वयक्षविद्याधरादयः । दिव्योद्यानकुसुमैः दिदृक्षया विकसितैर्नयनाम्बुजैश्च । नयनान्येवाम्बुजानि तैः ॥ १२ ॥

कुतूहलात्यायतलोचनासु सर्वासु तास्वायतलोचनासु ।
वदत्सु सर्वेष्वपि साधुसाध्वित्युच्चैर्म्मुनीन्द्रा मुदिता अवोचन् ॥ १३ ॥

(भा.दी.) कुतूहलेति । आयते स्वभावत एव विशाले लोचने यासां तासु, सर्वासु तासु गगनतळस्थितासु स्त्रीषु, कुतूहलः हनुमद्दर्शनजन्यकौतुकं तेन अत्यायतलोचनासु सतीषु, सर्वेष्वपि देवादिषु साधुसाधु इति वदत्सु सत्सु, मुनीन्द्राः मुदिताः सन्तः उच्चैः अवोचन् । वच परिभाषणे लुङ् ॥ १३ ॥

(सं.चं.) स्वत एवाऽयतलोचनासु, कुतूहलेन पुनरत्यायतलोचनासु तासु देवोपदेववनितासु । सर्वेषु देवादिगणेषु साधुसाध्विति उच्चैर्वदत्सु । मुदिता मुनीन्द्रा वक्ष्यमाणमवोचन् ॥ १३ ॥

गुणेन सन्धाय गुणार्ण्णवेन रामेण मुक्तो रणकोविदेन[2] ।
स्वपक्षदक्षः सफलो हनूमान् शरोपमोऽरींस्त्वरते निहन्तुम् ॥ १४ ॥

(भा.दी.) वचनप्रकारं दर्शयति– **गुणेनेत्यादिना** । गुणैरर्णवइव तेन, रणे कोविदो निपुणस्तेन, श्रीरामेण कर्त्रा, गुणोऽनुनयस्तेन सन्धाय सम्मान्य, शरपक्षे गुणेन धनुस्तन्तुना सन्धाय सम्बध्य, मुक्तः प्रेषितः स्वस्य

१. 'विकासिभिश्चारुतरुप्र–'

२. 'रणपण्डितेन'

पक्षो बलं तस्मिन् दक्षः समर्थः । 'पक्षः पार्श्वे गरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु' इति वैजयन्ती । स्वेन साध्ये कार्ये दक्ष इति वा। शरोऽपि मयूरबर्हादिपक्षबन्धमूलत्वाद् गमनादौ दक्षो भवति। फलेन कार्यनिष्पत्त्या सहितः सफलः । 'लाभनिष्पत्तिभोगेषु बीजे फाले धने फलम्' इति च । शरोऽपि लोहविशेषसहितत्वात् सफलः । हनुमान् शरस्य श्रीरामशरस्य उपमा यस्य स तथा सन्, अरीन् राक्षसान् निहन्तुम्, त्वरते वेगं करोति । ञि त्वरा सम्भ्रमे लट् ॥ १४ ॥

(सं.चं.) धनुर्गुणेन सन्धाय मुक्तः शरइव, 'त्वय्येव हनुमन्नस्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः'(कि.कां.४४.७) इत्यादिना गुणेन सन्धाय गुणवत्तया प्रशस्य, गुणानुसन्धानपूर्वकम्, रामेण मुक्तः । 'कर्णान्तमानीय गुण-ग्रहीत्रा रामेण मुक्तो रणकोविदेन' इति हि श्रीमध्वविजये । स्वमूलबद्धेन पक्षेण पतत्रेण दक्षो जातवेगः शरः । फलेन आयसेन शस्त्रमुखेन सहितश्च । 'शस्त्रमुखं फलम्' इति वैजयन्ती । स्वपक्षकार्यसाधनदक्षो हनूमान् । कार्यनिष्पत्त्या सफलो भविष्यन् शरोऽपि हनूमानपि । द्व्यर्थकैः पदैरभङ्गश्लेषोऽयम् ॥ १४ ॥

अस्योरुवेगैः [१]परिकृष्यमाणा नानानगाश्चन्दनचम्पकाद्याः ।
कृत्वाऽनुयात्रां[२] सुमनोभिसारैर्नमन्ति भक्ताइव वारिपारे ॥ १५ ॥

(भा.दी.) अस्येति । ऊर्वोर्वेगास्तैः परिकृष्यमाणाः, चन्दनाश्च चम्पकाश्च ते आद्या येषां ते तथोक्ताः नानानगाः नानावृक्षाः, अनुयात्रां कृत्वा, सुमनसां पुष्पाणामभिसाराः वर्षाणि तैः, वारिणः समुद्रजलस्य पारं तीरं तस्मिन् भक्ताइव नमन्ति । णमु प्रह्वत्वे शब्दे च लट् । यथा, अनुयात्रां कृत्वा नमन्ति तद्वदूरुवेगावकर्षणेनाऽगमनं चक्रुरिव, पुष्पपातेन च नमनं चक्रुरिव बभूवुरिति भावः ॥ १५ ॥

(सं.चं.) अस्य उरुभिर्वेगैरूरुवेगैर्वा । परितः सर्वतः कृष्यमाणाः । सुमनसामभिसारा आसाराः धारा-सम्पाताः । वारिपारे सागरतीरे । पुष्पाञ्जलिं समर्प्य नमन्तीव वारितीरपर्यन्तमनुगन्तव्यम् । ततो नतिपूर्वं महान्तः प्रेषणीया इति सम्प्रदायः ॥ १५ ॥

उपर्य्युपर्य्येनमथो अधोऽधो लसन्ति मेघास्तरसाऽभिकृष्टाः[३] ।
[४]सितासिता रक्तरुचश्च यद्वद्धरिप्रवीराः परिवारभूताः ॥ १६ ॥

---

१. '–वेगैरनुकृष्य–' २. 'कृत्वाऽनुयानम्' ३.'तरसाऽतिकृष्टाः'

४. 'सितासिताः देहे सिताः मुखे कृष्णाः गोलाङ्गूलाः । रक्तरुचः हनुमज्जातीयाः' इति का.श्री. ।

(भा.दी.) उपरीति । तरसा हनुमद्वेगेन अभिकृष्टा अवाकृष्टाः, जलराहित्यात् सिताः धवळास्ते च, जल-संसर्गादसिता नीलास्ते च, सूर्यविकरणसंसर्गविशेषाद् रक्ता रुक् कान्तिर्येषां ते तथोक्ताश्च मेघाः एनं अस्य हनुमतः उपरिउपरि अथो अनन्तरं अधःअधश्च । 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' (अ.सू.८.१.७) इति कर्म-प्रवचनीयसञ्ज्ञायां द्वितीया[१] । परिवारभूताः हरिषु कपिषु प्रवीराः श्रेष्ठा अङ्गदाद्याः यद्वत् तद्वल्लसन्ति । लस श्लेषणक्रीडनयोः लट् ॥ १६ ॥

(सं.चं.) सिता असिता रक्तरुचश्च मेघाश्च हरिप्रवीराश्च । इयं केवलोपेन्द्रवज्रा ॥ १६ ॥

निपातवातैः परिलोड्यमानः फेनायमानः सकलोऽपि सिन्धुः ।
आशङ्क्यते रामयशोम्बुधिर्वा पयोम्बुधिर्वेत्यपि हारगौरः ॥ १७ ॥

(भा.दी.) निपातेति । नितरां पात उत्पतनं तस्मात् सञ्जाता ये वाता वायवस्तैः परिलोड्यमानः आलोड्यमानः, अत एव फेनवदाचरतीति फेनायमानः, फेनपरिपूर्णतया वर्तमान इत्यर्थः, अत एव हारगौरः सकलोऽपि सिन्धुः, श्रीरामस्य यद् यशस्तदेवाम्बुधिः स वा, पयोम्बुधिर्वा, केवलसमुद्रो[२] वा इति आशङ्क्यते, द्रष्टृभिरिति शेषः । शकि शङ्कायां लट् । उभयोरप्यमितत्वगौरत्वादिना साम्यादिति भावः ॥ १७ ॥

(सं.चं.) उत्पतनवेगजनितवातैः मथ्यमानः, अत एव फेनायमानः हारगौरः । तेन कल्पनाचतुरैराशङ्क्यते विकल्प्यते किमयं धवळरामयशोऽम्बुधिराहो क्षीराम्बुधिरिति ॥ १७ ॥

द्रोणीकरोत्येष समुद्रमद्धचं वेगानिलेनानिलदेवसूनुः ।
सेतुं विधातुं हरिवाहिनीनां पुरैव कुर्वन्निव लक्ष्मलेखाम्[३] ॥ १८ ॥

(भा.दी.) द्रोणीति । अनिलश्चासौ देवश्च अनिलदेवः वायुदेवः, तस्य सूनुः एषः हनुमान्, वेगजन्यो योऽनिलस्तेन हरीणां कपीनां वाहिन्यः सेनास्तासां गन्तुं यः सेतुस्तं विधातुं लक्ष्मणः चिह्नस्य लेखां रेखां पुरैव पूर्वमेव कुर्वन्निव समुद्रस्य यन्मध्यं तत् द्रोणीकरोति[४] परिमाणीकरोति 'परिमाणे दारुपात्रे द्रोणोऽस्त्री

---

१. 'द्विर्वचनविधायकं सत्रमिदम् । आम्रेडितत्वेन च द्वितीया–**'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते'** इति । अयमर्थः–उभसर्वतसोः उभयतः सर्वतः इत्येतयोः द्वितीया कार्या । धिग्योगेऽपि द्वितीया कार्या । उपर्यादिषु उपरि-अधि-अधः इत्येतेषु त्रिषु आम्रेडितान्तेषु सत्स्वेव द्वितीया कार्येति ।

२. **'क्षीरसमुद्रो वा'** इति युक्तः पाठः । ३. **'लक्ष्मरेखाम्'** ४. **'द्रोणीकरोति अम्बुवाहिनीकरोति'** इति का.श्री. ।

वायसे पुमान्' इति वैजयन्ती । उत्तरत्र श्रीरामेण सहागतकपीनां लङ्कां प्रति गन्तुं सेतुं कर्तुमिदानीं परिमाणं करोतीव जगामेति भावः ॥ १८ ॥

(सं.चं.) गमनवेगजनितेनानिलेन उभयपाश्र्वयोर्जलसम्बाधेन समुद्रमध्यं किञ्चिदुन्नतजलमालोपेतं भवति । सा जलमाला लङ्काभिमुखं चलन्ती द्रोणीव नौरिव भाति । 'ଡଙ୍ଗା' इति भाषायम् । सा पुनर्भाविनः सेतोर्लक्ष्मलेखा चिह्नाङ्कनरेखेवाशोभतेति मुनीन्द्रा उत्प्रेक्षन्ते । 'येनासौ याति बलवान् वेगेन कपिकुञ्जरः । तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकृत इवार्णवः' (१.७९) इति च ॥ १८ ॥

इन्द्रध्वजाभं स्फुरति द्युसङ्गि लाङ्गूलमस्याखिलमङ्गलाय[१] ।
तद्वैजयन्तीमिव मेघपाळिं[२] दोलायमानामवलोकयध्वम् ॥ १९ ॥

(भा.दी.) इन्द्रेति । इन्द्रध्वजवत् उत्सवविशेषे ऊर्ध्वं संस्थाप्यमानदण्डवत् आभा कान्तिर्यस्य तत्तथोक्तम्, अत एव दिवः अन्तरिक्षस्य सङ्गः सोऽस्यास्तीति तथोक्तम्, द्युलोकस्पृगित्यर्थः, अस्य लाङ्गूलं पुच्छं जगतः शुभं तस्मै स्फुरति प्रकाशते । स्फुर स्फुरणे लट् । तद् वैजयन्तीमिव तस्य लाङ्गूललक्षणध्वजस्य वैजयन्तीमिव पताकामिव दोलायमानां अतिचञ्चलतया अवलम्बमानां मेघानां पाळिस्तां अवलोकयध्वम् । लोकृ दर्शने लोट् ॥ १९ ॥

(सं.चं.) इन्द्रध्वजाभम् । इयमत्र कथा–असुरान् प्रतियोधयितुमशक्ता अमरा ब्रह्माणं शरणं ययुः । ब्रह्मा तानुवाच–'नारायणं क्षीरोदशायिनं प्रार्थयध्वम् । स वः केतुं प्रदास्यति । केतुं दृष्ट्वा दैत्या गलितपौरुषा नाऽजौ स्थास्यन्ति' इति । देवास्तथा चक्रुः । देवैः संस्तुतो नारायणस्तुतोष । ददौ चैषामसुरवधूमुखम्लानताहेतुं केतुम् । इन्द्रस्तं ध्वजं विष्णुतेजःसमिद्धमुच्छ्रितं चकार । तेनेन्द्रध्वजेनासुरसैन्यं नाशं निनायेन्द्रः । ततस्तमिन्द्रध्वजमिन्द्र उपरिचरवसोर्ददौ । यस्य तनया मत्स्यकन्या व्यासजननी । स राजा तामिन्द्रयष्टिं विधिवत् पूजयामास । तेन महेन प्रीतो मघवा प्राह–'ये नृपा एवमिन्द्रध्वजं विधिवत् पूजयन्ति वसुवद् वसुमन्तस्ते भुवि सिद्धाज्ञा भविष्यन्ति । मुदिताः प्रजाश्च तेषां भसरोगविवर्जिताः प्रभूतान्नाः' इति । ततः परमियं शक्रध्वजपूजा भुवि क्षत्रियैः प्रवृत्ताऽखिललोकमङ्गलाय । तस्य विधानं च विस्तारेणोपवर्णितं बृहत्संहितायां त्रिचत्वारिंशेऽध्याये । तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् । तदेवमखिललोकमङ्गलाय स्थापित इन्द्रध्वज

---

१. **'इन्द्रध्वजाभं जगतः शुभाय लाङ्गूलमस्य स्फुरति द्युसङ्गि'** इति वि.ती.सम्मतः पाठः स्यात् ।　　२. **'मेघपङ्क्तिम्'**

एवाभातीति इन्द्रध्वजाभं हनुमतो लाङ्गूलमुच्छ्रितं द्युस्पृक्। 'लाङ्गूलं च समाविद्धं प्लवमानस्य शोभते। अम्बरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम्' (१.६१) इति च। तत्र लगिता वैजयन्ती पताकेव मेघमाला। दोलायमाना पताका सीताप्राप्तिद्योतनी। पताकानाशो हि राज्ञीविनाशसूचकः। तथाहि वराहमिहिरः–'राज्ञीविनाशं पतिता पताका करोति' इति। पश्यत तामेतां पवमानपुच्छसुषमाम्। 'वैजयन्ती पताकायां जयन्त्यां केशवस्रजि' इति च। इयमिन्द्रवज्रा ॥ १९ ॥

हस्तावुदस्तौ लसतोऽस्य दीर्घौ पीनौ सुवृत्तौ पवमानसूनोः।
अर्द्धोद्गतौ पर्वतपाश्र्वयुग्मात् पञ्चास्यवन्ताविव पन्नगेन्द्रौ ॥ २० ॥

(भा.दी.) हस्ताविति। उदस्तौ उत्क्षिप्तौ दीर्घौ आजानुमितौ पीनौ सुवृत्तौ अस्य पवमानसूनोर्हनुमतः हस्तौ, पर्वतस्य ये पाश्र्वे तयोर्युग्मं युगळं तस्मात्, अर्धमुद्गतौ निर्गतौ, पञ्च आस्यानि मुखानि, तानि अनयोः सन्तीति तथोक्तौ पन्नगेन्द्राविव सर्पश्रेष्ठाविव लसतः राजेते। लस श्लेषणक्रीडनयोर्लट्॥ २० ॥

(सं.चं.) उदस्तौ परितः प्रसारितौ। पर्वताद् बहिर्गतौ। पञ्चभिरङ्गुलिभिः पञ्चास्यवन्ताविव। 'तस्याम्बर-गतौ बाहू ददृशाते प्रसारितौ। पर्वताग्राद् विनिष्क्रान्तौ पञ्चास्याविव पन्नगौ' (१.५६) इति च। इयमिन्द्र-वज्रा ॥ २० ॥

शस्त्रं विना शत्रुपुरीमुपैति मत्तो हनूमानिति माऽस्तु शङ्का।
नन्वेकवज्रो रिपुमेति वज्री दशास्य घोरा नखनामवज्राः ॥ २१ ॥

(भा.दी.) शस्त्रमिति। हनुमान् शस्त्रमायुधं तत् विना शत्रुपुरीं लङ्कां प्रति उपैति। इण गतौ लट्। इति हेतोः मत्तः उन्मत्तः इति शङ्का माऽस्तु मा भवतु। अस भुवि लोट्। वज्रमस्यास्तीति वज्री इन्द्रः, एको वज्रो यस्य स तथा सन्, रिपुं स्वशत्रुं प्रति एति ननु, गच्छति ननु। अस्य हनुमतस्तु घोराः प्रसिद्धवज्रादपि भयङ्करा, नखा इति नाम येषां ते तथा, ते (च ते) वज्राश्च ते दश सन्ति। तस्माद् दशवज्रसदृशनखवतोऽस्याऽन्यायुधैः प्रयोजनाभावाद्दशभिरायुधैः रिपुपुरं प्रति गच्छतोऽस्य नाविवेकित्वमिति भावः ॥ २१ ॥

(सं.चं.) माऽस्तु शङ्का। 'शङ्का वितर्कभययोः' इति च। एकेनैव वज्रायुधेन युतो वज्री रिपुमेति योद्धुम्। अस्य पुनर्घोरा नखाख्यवज्रा दश सन्ति। ते नूनं दशास्यस्य घोरा भविष्यन्तीति ध्वनिः। 'वज्रोऽस्त्री हीरकास्त्रयोः' इति च ॥ २१ ॥

सहोदयेतामुदयाद्रिशृङ्गे रवी यदि द्वौ नवधातुताम्रे ।
तर्हीक्षणे ताम्रतरे सुवृत्ते ताम्राननास्यास्य विडम्बयेताम् ॥ २२ ॥

(भा.दी.) सहेति । नवा नूतना ये धातवो मनश्शिलाः, तैः ताम्रे रक्ते, उदयनामको योऽद्रिस्तस्य शृङ्गं तस्मिन्, यदि द्वौ रवी सूर्यौ सह युगपत् उदयेतां उदयं कुरुताम्, अभूतोपमेयम्, तर्हि एवं तर्हि ताम्रं रक्तमाननं यस्य स तथा तस्य अस्य हनुमतः, अतिशयेन ताम्रे ताम्रतरे, अतिरक्ते इत्यर्थः, सुवृत्ते ईक्षणे नयने विडम्बयेतां अनुकुर्याताम् ॥ २२ ॥

(सं.चं.) उदयेताम् । ई गतौ । अयति अयेत् । ताम्राननमुदयाद्रितुल्यम् । तत्र हनुमदीक्षणे रवीइवेत्य-भूतोपमा । विडम्बयेतामनुकुर्याताम् । 'डबि क्षेपे' इति चन्द्रः । विपूर्वोऽयमनुकारे प्रयुज्यते ॥ २२ ॥

अर्द्धोद्गते [१]इन्दुकलेइव द्वे दंष्ट्रे अमुष्य स्फटिकस्फुटाभे ।
सद्भक्तिवध्वा स्थिरयोगभाजां सुखाय दुःखाय वियोगभाजाम् ॥ २३ ॥

(भा.दी.) अर्धेति । अर्धमुद्गते उदिते अर्धोद्गते इन्दुकलेइव विद्यमाने, वदनादर्धनिर्गतत्वात् तथा वर्तमाने इत्यर्थः । स्फटिकवत् स्फुटा अतिविशदा आभा कान्तिर्ययोस्तौ तथोक्ते, अमुष्य हनुमतः द्वे दंष्ट्रे, सती या भक्तिः सैव वधूः स्त्री तया स्थिरो यो योगः सम्बन्धस्तं भजन्तीति तथोक्तास्तेषाम्, श्रीहरिभक्तिमतामित्यर्थः, सुखं सन्तोषस्तस्मै भवतः । सद्भक्तिवध्वा वियोगभाजाम्, हरिभक्तिरहितानामित्यर्थः, दुःखं क्लेशस्तस्मै भवतः । यथोदितश्चन्द्रः स्त्रिया संयुक्तानां कामोद्दीपकत्वेनाऽनन्दकरः, स्त्रीवियुक्तानां क्लेशकरः, तद्वदिमे च सदसतां सुखदुःखकरे इति भावः ॥ २३ ॥

(सं.चं.) सती भगवद्विषया गुरुविषया च भक्तिरेव वधूः । तया स्थिरयोगभाजां सुखाय । यस्य सविधे दयिता तमेव हि सुखयति शशिकला । सद्भक्तिवध्वा वियोगभाजां दुःखाय । हरिभक्तान् रमयति । हरि-द्विषो दुःखयति ॥ २३ ॥

मेरुः सुरेन्द्रेण सुराचलत्वादच्छिन्नपक्षो द्रवतीह नूनम्[२] ।
इति प्रतर्कं तनुते प्रजानां शरीरमस्यातनु हेमधाम ॥ २४ ॥

---

१. **'अर्धोद्गते चन्द्रकले–'**

२. **'–पक्षो डयते ह नूनम्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् । अथापि **'इह गगने'** इति व्याख्यानं कथमिति चिन्त्यम् । **'डयते सञ्चरति । हेत्याश्चर्यार्थे'** इति का.श्री ।

(भा.दी.) मेरुरिति । अतनु अतिबहुलम्, हेमवद्धाम तेजो यस्य तत् तथोक्तम्, अस्य हनुमतः शरीरं सुरेन्द्रेण सुराणामचलः पर्वतस्तस्य भावस्तत्वं तस्मात् अच्छिन्नौ पक्षौ यस्य स तथा मेरुः इह गगने नूनमिदानीं डयते पक्षिवत् पतति । डीङ् विहायसा गतौ लट् । इति प्रजा जनास्तासां प्रतर्क ऊहस्तं तनुते करोति ॥२४॥

(सं.चं.) सुराचलत्वात् । मेरौ हि ब्रह्मादीनां सुराणां निलयनम् । इह वियति द्रवति चलति । अतनु अनल्पम्, हेम्नो धामेव धाम प्रभा यस्य । अत एव हेमाद्रिसमता । इति प्रतर्कं शङ्कां जनानां तनुतेऽस्य शरीरम् । 'शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः । वायुमार्गे निरालम्बे पक्षवानिव पर्वतः' (१.७८) इति च ॥ २४ ॥

अलङ्करोत्यस्य विशालमूर्त्तेरुरो[१] विशालं वनमालिकेयम् ।
आकाशमाकाशसुरापगेव समुद्रसीमेव भुवोऽवकाशम् ॥ २५ ॥

(भा.दी.) अलमिति । विशाला मूर्तिः शरीरं यस्य स तथा तस्य, अस्य हनुमतः विशालं उरः वक्षस्थलं तत्, इयं उरसि वर्तमाना वनमालिका, आकाशं नभस्तत्, आकाशसुरापगेव आकाशगङ्गेव, भुवः अवकाशः प्रदेशस्तं समुद्रसीमेव समुद्रवेलेव अलङ्करोति अलङ्कृतं करोति ॥ २५ ॥

(सं.चं.) आकाशसुरापगा स्वर्गङ्गेव । भूभागं समुद्रवेलेव ॥ २५ ॥

विस्तीर्णभावे दशयोजनाऽस्य च्छायाऽम्बुधौ तत्त्रिगुणायतेयम्[२] ।
लब्धा कवीन्द्रैरुपमानभूमिर्हनूमतो न ह्यपरा त्रिलोक्याम् ॥ २६ ॥

(भा.दी.) विस्तीर्णेति । विस्तीर्णस्य भावस्तस्मिन्, विस्तीर्णत्व इत्यर्थः, दश योजनानि यस्याः सा तथा, अम्बुधौ तस्मात् त्रिगुणमायता विस्तीर्णा, त्रिंशद्योजनपरिमितेत्यर्थः, अस्य हनुमतः इयं च्छाया अस्य हनुमतः उपमानस्य सादृश्यस्य भूमिः स्थानं कवीन्द्रैः कविश्रेष्ठैः लब्धा । त्रिलोक्यां अपरा हनुमच्छायातिरिक्ता हनुमदुपमानभूमिः न लब्धा हि ॥ २६ ॥

(सं.चं.) हनूमतश्छाया समुद्रे दृश्यमाना विस्तारे दशयोजना । आयत्यां तत्त्रिगुणा त्रिंशद्योजना । इयमेव तस्य उपमानभूमिरुपमानस्थानम् । तच्छायां विना किमन्यत् तत्सदृशं त्रिलोक्याम्? 'दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता । छाया वानरसिंहस्य जवे चारुतराऽभवत्' (१.७६) इति च ॥ २६ ॥

---

१. 'विशालकीर्तेरुरो–'

२. 'तत् त्रिगुणायतेऽलम्'

सुराधिराजं पतगाधिराजः सुधां जिहीर्षुर्जितवान् जवेन ।
प्लवङ्गराजो हि पतङ्गराजं सीतां जिहीर्षुर्जितवानवश्यम् ॥ २७ ॥

(भा.दी.) सुरेति । सुधां जिहीर्षुः अपहर्तुकामः पतगाधिराजः पक्षिराजो गरुडः जवो वेगस्तेन सुराधिराजं देवेन्द्रं जितवान् । प्लवङ्गराजः कपीनामधिपतिः हनुमान् सीतां जिहीर्षुः सन् जवेन विहङ्गराजं पक्षिराजं गरुडं च अवश्यं निरुपचारेण जितवान् हि । गरुडादप्यतिजवेन जगामेत्यर्थः ॥ २७ ॥

(सं.चं.) पतगाधिराजो गरुडः सुधाहरणार्थमिन्द्रं जितवान् । अयं प्लवङ्गराजो गरुडमपि जवेन जितवान् सीतामाजिहीर्षुः । अवश्यं निश्चितमेतत् ॥ २७ ॥

को वानरेन्द्रस्य समानतायां वर्त्तेत यस्यानिल एव तुल्यः ।
को वा नरेन्द्रस्य समानतायां रामस्य यो भाति कृपालुतायाम्[१] ॥ २८ ॥

(भा.दी.) क इति । वानरेन्द्रस्य यस्य हनुमतः अनिल एव मुख्यवायुरेव गुणतस्तुल्यः तस्य हनुमतः समानतायां समानत्वे को वा पुरुषो वर्तेत । तत्र निमित्तमाह– क इति । यः हनुमान् नरेन्द्रस्य राजचूडामणेः श्रीरामस्य समानतायां सम्यग् विस्तृतायां कृपालतायां कृपाख्यलतायां विषये को वा चतुर्मुख इव वायुदेव इव इति वा । 'कश्चित्तात्मार्कधीधातृवाताः' इति वैजयन्ती । भाति शोभते । भा दीप्तौ लट् ॥ २८ ॥

(सं.चं.) वानरेन्द्रस्य साम्ये को वर्तेत? न कोऽप्यृतेऽनिलात् । यो नरेन्द्रस्य रामस्य सम्यगाततायां कृपालुतायां विषये को वा कइव ब्रह्मेव वायुरिव च भाति । पादयमकम् । इन्द्रवज्रा च च्छन्दः ॥ २८ ॥

जयति जगति दिव्यश्रीतनूमान्
हनूमानहितमवहितात्मा बाह्यमभ्यन्तरं च ।
वसति[२] वसतिभूते यस्य चित्ते विचित्रे
भुवनभवनपूर्ण्णो रामदेवः सदेति ॥ २९ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायणे सुन्दरकाण्डे प्रथमः सर्ग्गः ॥

---

१. **कृपालतायाम्'** इति वि.ती.पाठः । **'यो रामः कृपालुतायां भाति प्रकाशते तस्य नरेन्द्रस्य रामस्य समानतायां को वा, वर्तेतेत्यनुकर्षः, न कोऽपीत्यर्थः'** इति का.श्री. ।
२. **'लसति वसतिभूते'**

(भा.दी.) जयतीति । जगति लोके दिव्या अलौकिका श्रीः कान्तिर्यस्याः सा तथोक्ता तादृशी या तनूः स्वरूपं (सा) अस्यास्तीति तथोक्तः । 'तनुस्तनूः संहननं शरीरम्' इति हलः । अवहित एकाग्र आत्मा मनो यस्य स तथा, वशीकृतमना इत्यर्थः, हनूमान् बाह्यं अहितं शत्रुं रावणादिकं जयति । अभ्यन्तरं आन्तरं च अहितं कामक्रोधादिशत्रुजातं च जयति । भुवनान्येव भवनं गृहं तत्र पूर्णः श्रीरामदेवः वसतिभूते आवासभूते, आत्मनोऽवस्थानहेतुभूत इत्यर्थः, विचित्रे अत्यद्भुते हनुमतः चित्तं मनस्तस्मिन् सदा वसति । श्रीरामदेवः सदा हनुमतः चित्ते वसति । श्रीरामं सदा स्मरत्यसावित्यर्थः । मुदिताः मुनीन्द्राः इति अवोचन्निति पूर्वेणान्वयः ॥ २९ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां सुन्दरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) अथ मालिन्योपसंहरति मुनीन्द्राणां वचनानि– जयति । दिव्या लोकोत्तरा श्रीः शोभा यस्याः सा तनूः, बाह्यमभ्यन्तरमन्तरालं चाहितमनिष्टं जयति नाशयतीत्येतत् । भुवनमेव यस्य भवनम् । 'ब्रह्माण्डं वरमन्दिरम्' इति ह्याचक्षते । मन्दिरे नैकत्र कोष्ठे वसति । किन्तु पूर्णो व्याप्तः । रामदेवः वसतिभूते स्वावासभूते यस्य विचित्रे चित्ते सदा लसति । इति मुदिता मुनीन्द्रा अवोचन् ॥ २९ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु सङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां सुन्दरकाण्डे प्रथमसर्गविवरणम् ॥

[आदितः श्लोकाः– १९०९+२९=१९३८]

द्वितीयः सर्ग्गः

पवमानसुतं वीक्ष्य प्लवमानं महार्ण्णवः ।
मग्नमात्मनि मैनाकं हिमाद्रेः सूनुमब्रवीत् ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामदासाग्रण्या हनुमता लङ्कां प्रति प्लवने क्रियमाणे मध्येमार्गं किङ्किं वृत्तमित्यत आह– **पवमाने**त्यादिना । महार्णवः प्लवमानं मार्गे गच्छन्तं पवमानसुतं हनुमन्तं वीक्ष्य, आत्मनि स्वस्मिन् मग्नम्, शक्रेण गिरीणां पक्षच्छेदे क्रियमाणे सति वज्रपातभयेन समुद्रे निमज्ज्यावस्थितमित्यर्थः, हिमाद्रेः सूनुं मैनाकं प्रति अब्रवीत् ॥ १ ॥

(सं.चं.) उपरि वियति प्लवमानं लङ्घयमानं हिमाद्रेः सूनुं मैनाकम् ॥ १ ॥

उत्तिष्ठ पर्वतश्रेष्ठ विश्रमार्त्थं हनूमतः ।
रामदेवस्य दूतोऽयं माननीयो हि मादृशैः ॥ २ ॥

(भा.दी.) **उत्तिष्ठे**ति । हे पर्वतश्रेष्ठ मैनाक, हनूमतः विश्रमायेति विश्रमार्थम्, अवस्थित्यर्थमित्यर्थः, उत्तिष्ठ, रामश्चासौ देवश्च तस्य दूतः अयं मादृशैः पुरुषैः माननीयः पूजनीयो हि ॥ २ ॥

(सं.चं.) विश्रमार्थं प्लवनजनितश्रमापनोदमार्थम् । मादृशैः उपकारं स्मरद्भिः । सगरतनयैर्वर्धितो हि सागरः । अयं च तद्वंशजातस्य रामस्य अथ चास्माकं देवस्य आराध्यस्य, दूतः ॥ २ ॥

इति वारिनिधेर्वाक्यादुत्तस्थौ कनकाचलः[1] ।
कलायश्यामले[2] सिन्धावचिरांशुरिवाम्बुदे[3] ॥ ३ ॥

---

१. **'काञ्चनाचलः'**

२. **'कलापश्यामले'** इति क्वचित् । **'कलायः स्यात् कालपूरः'** इति वैजयन्ती । **'कलायवत् कलायकुसुमवत् श्यामले'** इति वि.भू. टीकायाम् । **'कला यस्यामले सिन्धौ'** इति का.श्री.पाठः । तथाहि तद्व्याख्यानम्–**'यस्य मैनाकस्य कलादीप्तिः अम्बुदे मेघे अर्चिरांशुरिव विद्युदिव अमले निर्मले सिन्धौ बभाविति शेषः'** इति । सर्वमेतदकाण्डताण्डवमिव भाति । **'कलायश्यामले'** इत्येव मूलपाठः स्यात् । तथाहि माघे प्रयोगः– **'विकसत्कलायकुसुमासितद्युतेः'** (१३.३१) इति।

३. **'–रिवाम्बरे'**

(भा.दी.) इतीति । वारीणि निधीयन्तेऽत्रेति वारिनिधिस्तस्य वाक्यं वचस्तस्मात् कनकमयश्चासावचलश्च सः कलायवत् कलायवृक्षकुसुमवत् श्यामलस्तस्मिन् सिन्धौ, अम्बु ददातीत्यम्बुदस्तस्मिन् अचिरांशुरिव विद्युदिव । 'सौदामिन्यचिरांशुः' इति हलः । उत्तस्थौ ॥ ३ ॥

(सं.चं.) कनकाचलः कनकमयो मैनाकः । 'हिरण्यगर्भो मैनाको निशम्य लवणाम्भसः । उत्पपात जलात् तूर्णं महाद्रुमलतावृतः' (१.१०१) इति च । कलायकुसुमश्यामले । 'कलापश्यामले' इति पाठे । कलापः बर्हिणां प्रचलाकः । तद्वच्छ्यामले । अम्बुदेऽचिरांशुर्विद्युदिव ॥ ३ ॥

अनेकसानुमात्मानं नानावनमनोरमम् ।
अनादृत्योत्पतन्तं तं हनूमन्तं धरोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

(भा.दी.) अनेकेति । अनेकानि सानूनि शृङ्गाणि यस्य स तथा तम्, नानाविधानि यानि वनानि तैर्मनोरमं मनोहरम्, आभ्यां च विशेषणाभ्यामवस्थानानुकूलता दर्शिता, आत्मानं स्वात्मानं अनादृत्य उत्पतन्तं तं हनूमन्तं प्रति धरः पर्वतो मैनाकः अब्रवीत् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) अवस्थानार्थं सानवः प्रस्थाः समतळभूमिभागाः । क्षुधाशान्त्यै फलभरितानि नानावनानि । एतेन विशेषणद्वयेन मैनाकस्य विश्रमयोग्यत्वमाह । 'सानुरस्त्री वने प्रस्थे' इति ह्यभिदधति । अथाप्यनादृत्योत्पतन्तम् । वनेधरः पर्वतो मैनाकः पुरुषरूपधरः ॥ ४ ॥

वीर विश्रम्यतामत्र भुज्यतां स्वादु मत्फलम्[1] ।
बान्धवा वयमित्युक्तो मारुतिर्गिरिमब्रवीत्[2] ॥ ५ ॥

(भा.दी.) वीरेति । हे वीर, अत्र मयि स्थित्वा विश्रम्यतां आलस्यपरिहारः क्रियताम् । श्रमु तपसि खेदे च लोट् । स्वादु अस्यास्तीति स्वादुमत् फलं भुज्यतम्, भुज पालनाभ्यव्यवहारयोर्लोट् । वयं तव बान्धवाः बन्धुसदृशाः इति मैनाकेन उक्तः मारुतिः हनुमान् वाक्यं वचस्तत् अब्रवीत् । इन्द्रेण पक्षच्छेदकाले मैनाको वायुं शरणं जगाम । स वायुस्तं समुद्रे संस्थाप्य रक्षितवानित्यतः– 'जनिता चैव नेता च शास्त्रविद्याप्रदो गुरुः । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः' इत्युक्तेर्बान्धवा इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

---

१. **'स्वादुमत् फलम्'** इति वि.ती.पाठः ।

२. **'मारुतिर्वाक्यमब्रवीत्' इति वि.ती.पाठः । 'मारुतिर्गिरमब्रवीत्'** इति कश्चित् । **'मारुतिः गिरिं मैनाकमब्रवीत्'** इति का.श्री । मनोज्ञोऽयं पाठः ।

(सं.चं.) यद्यपि त्वं वीरः । तेन तव श्रमो न स्यात् । अथापि मदातिथ्यस्वीकारार्थमत्र मम सानुषु विश्रम्यताम् । मम वनेषु विद्यमानानि स्वादूनि फलानि भुज्यन्ताम् । समुदायैकवचनम् । स्वादु मधुरं मनोज्ञं च । 'स्वादु मिष्टममनोज्ञयोः' इति मेदिनी । बान्धवा वयम् । अहं वायुना गुप्तः । त्वं वायुतनयः ॥ ५ ॥

विश्रमः श्रमिणां सौम्य न श्रमो मम विद्यते ।
अविश्रमे प्रतिज्ञा मे कृता वानरसन्निधौ ॥ ६ ॥

(भा.दी.) **विश्रम** इति । हे सौम्य मनोहर मैनाक, श्रम एषामस्तीति श्रमिणस्तेषम्, आलस्यवतामित्यर्थः, विश्रमः । मम तु श्रमः खेदः न विद्यते । विद सत्तायां लट् । अथापि मय्यनुरागवशात् कर्तव्य इत्यत आह– **अविश्रम** इति । वानरसन्निधिर्वानराणां समीपं तस्मिन्, मे मया, कर्तरि षष्ठी, अविश्रमः मध्ये कुत्रचिदनवस्थानं तस्मिन् प्रतिज्ञा च कृता ॥ ६ ॥

(सं.चं.) विश्रमार्थमिति प्रथमं पक्षं निराह–विश्रमः श्रमिणामिति । सौमय साधो । 'सौम्यः साधुगुणत्वतः' इति हि स्मरन्ति । विद्वन्निति वा । 'सौम्यो बुधे मनोज्ञे स्यादनुग्र' इति चाभिधानम् । तर्हि आतिथ्यस्वीकारेणानुग्रहार्थं स्थीयताम् । तदपि न शक्यमित्याह–यानमध्ये अविश्रमे प्रतिज्ञा मे कृतेति ॥ ६ ॥

अल्पशेषश्च दिवसस्त्वरेऽहं[1] कार्य्यगौरवात् ।
महीधर महीं मुक्त्वा[2] कस्मान्मग्नोऽम्बुधौ भवान् ॥ ७ ॥

(भा.दी.) अविश्रमे निमित्तान्तरं चाह– **अल्पे**ति । दिवसः अल्पः शेषो यस्य स तथा, सूर्यास्तमयार्थं स्वल्पावशेषवानित्यर्थः । अतः अहं कार्यस्य यद्गौरवं महत्त्वं तस्मात् त्वरे वेगितोऽस्मि । ञि त्वरा सम्भ्रमे लट् । तत्कालोचितं प्रियसम्भाषणलक्षणमनुग्रहं करोति– **महीधरे**ति । हे महीधर मैनाक, भवान् महीं मुक्त्वा कस्मात् कारणात् अम्बुधौ समुद्रे मग्नः? ॥ ७ ॥

(सं.चं.) अजानन्निव पृच्छति प्लवमान एव– महीं मुक्त्वाऽम्बुधौ कस्मान्मग्नः? ॥ ७ ॥

मारुतेरीरितं श्रुत्वा स्यालः[3] शम्भोरभाषत ।
पक्षिणः पर्वताः पूर्वमक्षिण्वन् भुवनत्रयम् ॥ ८ ॥

---

१. **'त्वरेयं कार्य–'** । इयं त्वरा । २. **'महीं त्यक्त्वा'** ३. **'श्रुत्वा शालः'**

(भा.दी.) मारुतेरिति । शम्भोः रुद्रस्य स्यालः भार्यासोदरः मैनाकः, मारुतेः हनुमतः ईरितं वचः, भावे क्तः, श्रुत्वा अभाषत । पूर्वं पक्षौ एषां स्त इति पक्षिणः, पक्षयुक्ता इत्यर्थः, पर्वताः भुवनानां त्रयं तत् अक्षिण्वन्, तत्रतत्र सञ्चरणेन विनाशयामासुः । क्षिणु हिंसायां लङ् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) 'स्यालः स्यादनुजः पत्न्याः' इति च । पक्षिणः सपक्षाः । तेन अक्षिण्वन् अंहिसन् । 'पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् । तेऽपि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडाइव वेगिनः' (१.१२२) इति च ॥ ८ ॥

वज्रेण वज्री चिच्छेद पक्षान् निश्शेषभूभृताम् ।
नीतोऽहं दयया सिन्धौ[१] वायुना वायुनन्दन ॥ ९ ॥

(भा.दी.) वज्रेणेति । वज्रमस्यास्तीति वज्री पुरन्दरः वज्रं वज्राख्यमायुधं तेन निःशेषाः समस्ताः ये भूभृतः पर्वतास्तेषां पक्षान् चिच्छेद । च्छिदिर् द्वैधीभावे लिट् । हे वायुनन्दन, तदा अहं वायुना मुख्यप्राणेन दयया सिन्धौ नीतः प्रापितः । अनेन 'अन्नदाता भयत्राता' इत्युक्तं पितृत्वं मुख्यवायोरुक्तं भवति । अत एव पूर्वं वयं त्वद्बान्धवा इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

(सं.चं.) नीतोऽहम् । नीत्वा निक्षिप्य रक्षितः ॥ ९ ॥

सर्वान्तरात्मा तातस्ते पक्षदो मे ततो भवान् ।
पूज्यो मे प्रेषितश्चाहं रामभक्तेन सिन्धुना ॥ १० ॥

(भा.दी.) सर्वेति । यतः सर्वान्तरात्मा सर्वेषामन्तर्यामी ते तातः वायुः मे मह्यं पक्षौ ददातीति पक्षदः ततः भवान् मे मया पूज्यः । अहं रामभक्तेन सिन्धुना समुद्रेण प्रेषितश्चास्मि ॥ १० ॥

(सं.चं.) त्वं मे मम पूज्यः, रामभक्तेन प्रेषितश्चाहम्, इति द्वाभ्यां कारणाभ्यां मयि विश्राम्य गम्यताम् ॥ १० ॥

हिरण्यनाभस्य च गां[२] श्रुत्वा प्राभञ्जनिः प्रभुः ।
परिरभ्य ययौ दोर्भ्यामद्रिं पुरुषरूपिणम् ॥ ११ ॥

---

१. **'सिन्धुं वायुना'**

२. **'हिरण्यनाभगामेवं श्रुत्वा'** इत्यशुद्धः पाठः । समासान्ते टच्प्रत्यये सति **'हिरण्यनाभगवीम्'** इति रूपं स्यात् । न केनापि व्याख्यात्रा परिगृहीतोऽयं पाठः । **'हिरण्यनाभस्यैवं गाम्'** इति, का.श्री. पाठः स्यात् ।

(भा.दी.) **हिरण्येति** । प्रभञ्जनस्यापत्यं पुमान् प्राभञ्जनिः प्रभुः हनुमान् हिरण्यनाभस्य मैनाकस्य गां वाचं श्रुत्वा पुरुषस्य रूपमिव रूपमस्यास्तीति तथा तं अद्रिं दोषौ हस्तौ ताभ्यां परिरभ्य ययौ ॥ ११ ॥

(सं.चं.) हिरण्यनाभस्य मैनाकस्य गां वाचम् । 'हिरण्यनाभो मैनाकः' इति यादवप्रकाशः ॥ ११ ॥

स्थाने सत्यप्यविश्रान्तं तं शशंसुः सुरेश्वराः ।
पुंसः प्रभावसामग्र्यान्नैरपेक्ष्यं[1] हि लक्षणम् ॥ १२ ॥

(भा.दी.) **स्थान** इति । सुरेश्वराः इन्द्राद्याः स्थानमवस्थानप्रदेशस्तस्मिन् सत्यपि अविश्रान्तं अनवस्थितं तं हनुमन्तं शशंसुः । शंसु स्तुतौ लिट् । हि यस्मात् पुंसः प्रभावस्य सामर्थ्यस्य सामग्र्यं साकल्यं तस्मात् न विद्यते परापेक्षा यस्य स निरपेक्षस्तस्य भावस्तत्त्वं लक्षणमसाधारणो धर्मः । अत एतादृशं हनुमन्तं शशंसुरिति भावः ॥ १२ ॥

(सं.चं.) स्थाने सत्यपि अवकाशे सत्यपि । स्वाभाविकात् प्रभावसामग्र्यात् कारणात् बाह्यपरिकरसहकारनैरपेक्ष्यं पुंसः पौरुषलक्षणं हि ॥ १२ ॥

इन्द्रो गिरीन्द्रमाचष्ट तोषितस्तेन कर्म्मणा ।
अभयं ते मया दत्तं रामशुश्रूषणादिति ॥ १३ ॥

(भा.दी.) **इन्द्र** इति । तेन मैनाककृतेन कर्मणा हनुमत्प्रत्युद्गमलक्षणकर्मणा तोषितः इन्द्रः, गिरीन्द्रं प्रति, श्रीरामस्य यच्छुश्रूषणं तस्मात्, श्रीरामभृत्यशुश्रूषणस्यापि श्रीरामशुश्रूषणत्वादिति भावः, मया ते तुभ्यं अभयं पक्षच्छेदनिमित्तभयाभावः, दत्तं इति आचष्ट ॥ १३ ॥

(सं.चं.) इन्द्रः 'उवाच वचनं धीमान् परितोषात् सगद्गदम् । सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः । हिरण्यनाभ शैलेन्द्र परितुष्टोऽस्मि ते भृशम् । अभयं ते प्रयच्छामि गच्छ सौम्य यथासुखम्' (१.१३८-९) इति च ॥ १३ ॥

प्लवमानं तमालोक्य द्विगुणं वेगमागतम् ।
न्यगदन् नागजननीं सुरसां सरसाः[2] सुराः ॥ १४ ॥

---

१. **'–सामग्र्यां नैरपेक्ष्यम्' । 'सामग्र्यामिति पाठे सत्यामिति शेषः । समग्रस्य भावः सामग्र्यमिति विग्रहे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सामग्रीत्यत्र तु षित्वात् ङीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारलोपः'** इति का.श्री. ।

२ **'सरसाः सानुरागाः '** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) प्लवमानमिति । रसेन स्नेहेन सहिताः सरसाः सुराः, द्वौ गुणौ आवृत्ती यस्य स तथा तम्, पूर्वापेक्षयाऽप्यधिकमित्यर्थः, वेगं आगतं सम्प्राप्तं प्लवमानं आकाशमार्गे गच्छन्तं तं हनुमन्तं आलोक्य, नागजननीं नागानां मातरं सुरसां सुरसानामिकां दक्षपुत्रीं प्रति न्यगदन् । गद व्यक्तायां वाचि लङ् ।।१४।।

(सं.चं.) सरसाः हनुमद्वीर्यास्वादनलोलाः ।। १४ ।।

मारुतेः कुरु विघ्नं त्वं जिज्ञासामोऽस्य तद् बलम् ।
यद्यदिच्छसि तत्तत् ते वक्त्रमेतु वरेण नः ।। १५ ।।

(भा.दी.) मारुतेरिति । हे सुरसे, त्वम् मारुतेः हनुमतः लङ्कां प्रति गमने यो विघ्नस्तं कुरु । श्रीरामकार्यविघातः किमर्थं कार्य इत्यत आह– **जिज्ञासाम** इति । अस्य हनुमतः तत् प्रसिद्धं बलं जिज्ञासामः ज्ञातुमिच्छामः । तस्यान्तरायचरणे मम क्व बलमित्यत आह–त्वमिति । त्वं यद्यत् वस्तु ग्रस्तुं इच्छसि । तत्तत् वस्तु ते तव वक्त्रं मुखं तत्, नः अस्माकं यो वरस्तेन एतु गच्छतु ।। १५ ।।

(सं.चं.) जिज्ञासामः । पाणिनिस्तु जानातेः सनि आत्मनेपदं विधत्ते–'ज्ञा-श्रु-स्मृ-दृशां सनः' (अ.सू. १.३.५७) इति । अथापि तत्रतत्र कविश्छान्दसो भवति ।। १५ ।।

दक्षा दाक्षायणीत्युक्ता भूत्वा सा रूक्षराक्षसी ।
तस्थावास्यं विवृण्वाना मार्ग्गमावृत्य मारुतेः ।। १६ ।।

(भा.दी.) दक्षेति । इति देवैरुक्ता दक्षा समर्था दक्षस्यापत्यं स्त्री दाक्षायणी, दक्षप्रजेश्वरपुत्रीत्यर्थः, सा सुरसा रूक्षराक्षसी क्रूरराक्षसीस्वरूपिणी भूत्वा आस्यं मुखं तत् विवृण्वाना सती मारुतेर्हनूमतो यो मार्गस्तं आवृत्य तस्थौ ।। १६ ।।

(सं.चं.) दाक्षायणी दक्षतनया । रूक्षराक्षसीव भूत्वा ।। १६ ।।

तामवेक्ष्य कराळाक्षीं पिङ्गाक्षेन्द्रोऽभ्यभाषत ।
मारुती रामदूतोऽस्मि[१] मार्ग्गो मे दीयतामिति ।। १७ ।।

१. 'रामदासोऽस्मि'

(भा.दी.) तामिति । पिङ्गाक्षेन्द्रः वानरेन्द्रः हनुमान्, कराळे भयङ्करे अक्षिणी यस्याः सा तथा ताम्, तां सुरसां अवेक्ष्य, अहं मारुतिः वायुपुत्रः रामदूतः अस्मि, मे मह्यं मार्गः दीयतां इति अभ्यभाषत ॥ १७ ॥

(सं.चं.) पिङ्गे अक्षिणी एषामस्ति । पिङ्गाक्षाणां कपीनामिन्द्रः श्रेष्ठः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्' (अ.सू.५.४.११३) इति षच् । ततः षित्त्वात् 'षिद्गौरादिभ्यश्च' (अ.सू.४.१.४१) इति स्त्रियां ङीषि कराळाक्षी ॥ १७ ॥

योे वा को वा भवेदानीं वदनं प्रविशाऽशु मे ।
इत्युक्त्वा साट्टहासां तां कपीन्द्रः कुपितोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥

(भा.दी.) य इति । त्वं यो वा को वा यःकश्चन भव । इदानीं मे वदनं मुखं तत् आशु प्रविश । इति उक्त्वा अट्टहासेन महाहासेन सहिता साट्टहासा ताम्, तां प्रति कुपितः क्रुद्धः कपीन्द्रः अब्रवीत् ॥ १८ ॥

(सं.चं.) 'निकुञ्चितशिरोग्रीवमन्दहासो महाहसे' इति यादवप्रकाशः । अहं स्पृशन् हासोऽट्टहासः । अत्र तु गगनव्यापी ॥ १८ ॥

कथं मां ग्रससीत्युक्त्वा विग्रहं जगृहे हरिः[१] ।
आयामेऽप्यथ विस्तारे समानं बहुयोजनम् ॥ १९ ॥

(भा.दी.) कथमिति । हरिः कपिः हनुमान् मां कथं ग्रससि । ग्रसु ग्लसु अदने लट् । इति उक्त्वा आयामो दैर्घ्यं तस्मिन्, अथ विस्तारस्तस्मिन्, समानं बहूनि योजनानि यस्य स तथा तं विग्रहो देहस्तं जग्राह । ग्रह उपादाने लिट् ॥ १९ ॥

(सं.चं.) समानं बहुयोजनम् । 'इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायतः । दशयोजनविस्तारो हनूमानभवत् तदा' (१.१६०-१) इति च ॥ १९ ॥

व्यादात् सा द्विगुणं वक्त्रं तद्देहपरिमाणतः ।
सोऽङ्गुष्ठमात्रस्तद्वक्त्रं प्रविश्य निरगात् प्रभुः ॥ २० ॥

---

१. **'हरिर्जग्राह विग्रहम्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

(भा.दी.) व्यादादिति । सा नागजननी तस्य हनुमतो यो देहस्तस्य यत्परिमाणं तस्मादिति ततः द्वौ गुणौ यस्य तद्विगुणं तत् वक्त्रं व्यादात् विवृतवती । प्रभुः स हनुमान् अङ्गुष्ठमात्रः अङ्गुष्ठपरिमाणः सन्, परिमाणे मात्रच्, तस्य वक्त्रं तद्वक्त्रं तत् प्रविश्य निरगात् निःसृतोऽभूत् ॥ २० ॥

(सं.चं.) व्यादात् सा द्विगुणम् । 'चकार सुरसाऽप्यास्यं विंशद्योजनमायतम्' (१.१६२) इति च । सोऽङ्गुष्ठमात्रः । 'स सङ्क्षिप्याऽत्मनः कायं जीमूतइव मारुतिः । तस्मिन् मुहूर्ते हनुमान् बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः । सोऽभिपद्याथ तद्वक्त्रं निष्पत्य च महाबलः । अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत्' (१.१६७-८) इत्यादि च । मानुषाङ्गुष्ठः प्रमाणं परिमाणं वाऽस्येत्यङ्गुष्ठमात्रः । तथाहि–प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः' (अ.सू. ५.२.३७) इत्यत्र वार्तिकम्–'प्रमाणपरिमाणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशये मात्रज् वक्तव्यः' इति । प्रमाण-मित्यूर्ध्वमानमुच्यते । परिमाणमित्यविशेषेण समान्यवचनम् । एतेन रामायणे 'विंशद्योजनमायतम्' इत्यतः परं सम्प्रति पठ्यमानाः–'हनुमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः । चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत् तथो-च्छ्रितम् । बभूव हनुमान् वीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्त्रं षष्टिं योजनमुच्छ्रितम् । तदैव हनुमान् वीरः सप्ततिं योजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्त्रमशीतिं योजनोच्छ्रितम् । हनुमाननलप्रख्यो नवतिं योजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतम्' इति चत्वारः श्लोकाः प्रक्षिप्ता इति स्फुटम् ॥२०॥

तस्य प्रभावं सम्भाव्य सरसा[१] सुरसाऽब्रवीत् ।
जीवन्नेवामरवरं तात रक्षितवानसि ॥ २१ ॥

(भा.दी.) तस्येति । सरसा स्नेहसहिता, हनुमति भक्तिमतीत्यर्थः, सुरसा तस्य हनुमतः प्रभावः सामर्थ्यं तं सम्भाव्य, हे तात हनुमन्, त्वं जीवन्नेव अमराणां यो वरस्तम्, यद्यदिच्छसि तत्ते मुखमेत्वित्युक्तवरमित्यर्थः, रक्षितवानसि इति अब्रवीत् ॥ २१ ॥

(सं.चं.) सम्भाव्य मानयित्वा । सुरसा धृतनिजरूपा । सरसा हनूमति प्रीतिमती । वक्त्रं प्रविश्यापि जीवन्नेव निर्गत्य ॥ २१ ॥

सत्यं लङ्कामुपेत्य त्वं जानीया जनकात्मजाम् ।
तामेवंवादिनीं वीरः प्रतिपूज्य[२] प्रपुप्लुवे ॥ २२ ॥

---

१. **'सरसा भक्तिसहिता'** इति वि.भू. । **'सरसा हनुमत्सामर्थ्यरसज्ञा'** इति का.श्री. । २. **'वीरः परिपूज्य'**

(भा.दी.) सत्यमिति । त्वं च लङ्कामुपेत्य जनकात्मजां जानीयाः अवगच्छ, सत्यं यथार्थम्, वीरः हनुमान् एवंवादिनीं तां सुरसां प्रतिपूज्य प्रपुप्लुवे ॥ २२ ॥

(सं.चं.) तया कृतस्य शुभाशंसनस्य प्रतिक्रियात्वेन तां पूजयित्वा अभिनन्द्य प्रकृष्टवेगः सन् पुप्लुवे ॥२२॥

तमापतन्तमालोक्य सिंहिका सिंहविक्रमम् ।
दैवान्मे भोजनं पूर्ण्णं प्राप्तमित्यन्वचिन्तयत् ॥ २३ ॥

(भा.दी.) तमिति । सिंहिका सिंहिकानाम्नी राक्षसी सिंहवद्विक्रमो यस्य स तथा तम्, आपतन्तं तं हनुमन्तं आलोक्य, दैवं भागधेयं तस्मात्, पूर्णं भोजनं मे प्राप्तं इति अन्वचिन्तयत् ॥ २३ ॥

(सं.चं.) स्वभावानुगुणं चिन्तनमनुचिन्तनम् ॥ २३ ॥

विधेर्वरादवद्ध्या सा लङ्कापालनतत्परा ।
छायाग्रह[१] इति ख्याता छायां जग्राह मारुतेः ॥ २४ ॥

(भा.दी.) विधेरिति । विधेश्चतुर्मुखस्य यो वरस्तस्मात् अवध्या, लङ्कायाः पालनं रक्षणं तस्मिन् तत्परा परायणा, 'तत्परस्तत्परायणः' इति हलायुधः, तात्पर्यवतीत्यर्थः, च्छायां गृह्णातीति च्छायाग्रह इति ख्याता, स्वस्यां यस्य च्छाया पतति तस्यापहरणं कृत्वा भक्षणशीलेति हेतोः (छायाग्रह इति ख्याता, मारुतेः छायां जग्राह) ॥ २४ ॥

(सं.चं.) हन्तुमर्हा न भवतीत्यवध्या । 'हनो वा वध च' इति वार्तिकेन (अ.सू.३.१.९७) हन्तेर्विभाषा वधादेशः, यत्प्रययश्च ॥ २४–५ ॥

[२]लोकघ्नीमवलोक्यायं दानवीं विकृताननाम्[३] ।
अभूदद्रिनिभः साऽपि वक्त्रेणाम्बरमावृणोत् ॥ २५ ॥

(भा.दी.) लोकघ्नीमिति । लोकान् जनान् हन्तीति लोकघ्नी ताम्, विकृतं विरूपमाननं यस्याः सा तथोक्ता ताम्, दानवीं (दनुपुत्रीं सिंहिकाम्, अवलोक्य अयं हनुमानद्रिनिभः अभूत्,) साऽपि सिंहिकाऽपि हनुमतो ग्रहणार्थं वक्त्रं मुखं तेन अम्बरं व्योम तत् आवृणोत् । वृञ् वरणे लङ् ॥ २५ ॥

---

१. **'छायाग्रहः छायायाः स्पर्शनमात्रेण छायवन्तं गृह्णातीति तथोक्ता'** इति का.श्री. ।

२. **'लोकघ्नीं लोकहन्त्रीम् । 'अमनुष्यकर्तृके च' (अ.सू.३.२.५३) इति टक् । टित्वात् ङीप्'** इति का.श्री. । ३. **'विवृताननाम्'**

स्वतनुं तनुतां नीत्वा हनुमानाविवेश ताम् ।
हृदयं निर्दयं तस्या बिभेद नखरैः खरैः ॥ २६ ॥

(भा.दी.) स्वेति । हनुमान् स्वस्य तनुः शरीरं तां तनुतां सूक्ष्मतां नीत्वा, सूक्ष्मशरीरो भूत्वेत्यर्थः, तां सिंहिकां आविवेश । निर्गता दया यस्मात् तथोक्तं तस्या हृदयं तत्, खरैः क्रूरैः नखरा नखास्तैः निर्बिभेद । भिदिर् विदारणे लिट् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) स्वतनुं तनुतां नीत्वा । 'स तस्या विकृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः । सङ्क्षिप्य मुहुरात्मानं निपपात महाबलः । आस्ये तस्या निमज्जन्तं ददृशुः सिद्धचारणाः । ग्रस्यमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्वणि राहुणा । ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः । उत्पपाताथ वेगेन मनःसम्पातविक्रमः' (१.१९४-७) इति च । निर्दयं यथा स्यात् तथा तस्या हृदयमुरो बिभेद । 'हृदयं ह्युरो वक्षः' इति यादवप्रकाशः ॥ २६ ॥

आन्त्रमालिनमुत्क्रान्तं तां निहत्य महाहरिम्[१] ।
नरसिंहमिवासँह्यमस्तुवन् सुरकिन्नराः ॥ २७ ॥

(भा.दी.) आन्त्रेति । तां राक्षसीं निहत्य उत्क्रान्तं निर्गच्छन्तम्, आन्त्रस्य माला अस्यास्तीति तथा तम्, नरसिंहमिव नरसिंहरूपिणं विष्णुमिव असह्यं महाहरिं महाकपिं हनुमन्तं सुरकिन्नरा अस्तुवन् ॥ २७ ॥

(सं.चं.) नरसिंहमिवाऽन्त्रमालिनम् । अत एवासह्यं दुर्दर्शम् । असह्यवीर्यं च । महान्तं हरिं कपिं हनु-मन्तम् । सुरकिन्तराणां महमुत्सवमाहरन्नप्ययं महाहरिः ॥ २७ ॥

हनुमन्[२] भूरिमहिमन् हता सर्वाहिता त्वया[३] ।
खेचराः खे चरिष्यन्ति त्वां गायन्तो भयं विना ॥ २८ ॥

(भा.दी.) हनुमन्निति । भूरिर्महान् महिमा यस्य सः भूरिमहिमा तत्सम्बुद्धिः । हे हनुमन्, सर्वे च ते अहिताश्च, ते सर्वशत्रव इत्यर्थः, त्वया हताः, खे आकाशे चरन्तीति खेचराः गन्धर्वादयः इति त्वां गायन्तः सन्तः भयं

१. **'महासुरीम्'** २. **'हनूमन्'**

३. **'हताः सर्वाहितास्त्वया'** इति वि.ती.पाठः । **'भूरिमहिमन् छायाग्रहहननाद्यधिकसामर्थ्योपेत, हे हनूमन्, सर्वाहिता सर्वप्राणिनामहिता शत्रुभूता सिंहिका त्वया हता'** इति का.श्री ।

भीतिस्तद्विना खे आकाशे चरिष्यन्ति पूर्वं सिंहिकाभीत्याऽत्रासश्चरन्तः खेचराः सिंहिकायाः त्वया हतत्वादितः परं आकाशे सुखेन सञ्चरिष्यन्तीति भावः ॥ २८ ॥

(सं.चं.) सर्वेषामहिता सिंहिका त्वया हता ॥ २८ ॥

इति संस्तुवतः सर्वान् दिव्यपुष्पप्रवर्षिणः[१] ।
अपाङ्गेनोपसङ्गम्य प्लवगेन्द्रः प्रपुप्लुवे ॥ २९ ॥

(भा.दी.) इतीति । इति संस्तुवतः, दिव्यानि यानि पुष्पाणि तानि प्रवर्षयितुं शीलमेषामस्तीति तथोक्तास्तान्, सर्वान् सुरकिन्नरादीन्, अपाङ्गो नेत्रान्तस्तेन उपसङ्गम्य दयया दृष्ट्वेत्यर्थः, प्लवगेन्द्रः हनुमान् प्रपुप्लुवे । प्लुङ् गतौ लिट् ॥ २९ ॥

(सं.चं.) अपाङ्गेनोपसङ्गम्य तेषु प्रेमार्द्रमपाङ्गपातं विधाय । प्रकृष्टवेगेन पुप्लुवे ॥ २९ ॥

उल्लोलमेघकल्लोलं लोलसत्वगणाकुलम् ।
अम्बरं चाम्बुराशिं च स समं समलङ्घयत् ॥ ३० ॥

(भा.दी.) उल्लोलेति । सः हनुमान्, उल्लोला अतिचञ्चला ये मेघास्त एव कल्लोलाइव तरङ्गाइव यस्य तथा तत्, समुद्रपक्षे अतिचञ्चलमेघसदृशतरङ्गवन्तमित्यर्थः । लोलाश्चञ्चला ये सत्वाः पक्ष्यादिप्राणिनस्तेषां यो गणस्तेनाऽकुलं निबिडं तत्, समुद्रपक्षे लोलमत्स्यादिप्राणिसमूहाकुलमित्यर्थः । अम्बरं गगनम्, अम्बुराशिः समुद्रस्तं च समं युगपत् समलङ्घयत् अतिक्रान्तवान् । लघि गतौ लङ् ॥ ३० ॥

(सं.चं.) उल्लोला उत्तुङ्गा मेघा एव कल्लोला यस्य तदम्बरम् । उल्लोलमेघाइव कल्लोला यस्य तमम्बुराशिम् । पक्ष्यादीनि सत्वान्यम्बरे । मत्स्यादीन्यम्बुराशौ । 'सत्वोऽस्त्री जन्तुषु' इति वैजयन्ती । समं युगपत् समलङ्घयत् लङ्घनमिदं भगवत्पूजार्थमिति परस्मैभाषा ॥ ३० ॥

आलम्बशिखरे लम्बे लङ्काप्राकाररूपके ।
निपपात कपिश्रेष्ठः स त्रिकूटोपशोभिते ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) आलम्बेति । सः कपिश्रेष्ठः आलम्बमानानि अतिदीर्घाणि शिखराणि शृङ्गाणि यस्मिन् स तथा तस्मिन्, लङ्कायाः प्राकाररूपक आवरणरूपकस्तस्मिन्, त्रिकूटेन त्रिकूटनामकपर्वतेन उपशोभिते लम्बे लम्बनामकपर्वते निपपात अवस्थितोऽभूत् । पतॢ पतने लिट् ॥ ३१ ॥

१. **'दिव्यपुष्पप्रवर्षिणः नन्दनवनसञ्जातपारिजातादिपुष्पवर्षिणः'** इति का.श्री।

(सं.चं.) त्रिभिः कूटैः शिखरैरुपशोभिते लम्बनाम्नि गिरौ। 'ततः स लम्बस्य गिरेः समृद्धे विचित्रकूटे निपपात कूटे' (१.२११) इति च ॥ ३१ ॥

आपाततोऽभ्यापततो वायुपुत्रस्य[१] निस्वनात् ।
खगा मृगा दश दिशो वित्रस्ता दुद्रुवुर्द्रुतम् ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) आपातत इति । आपाततः एकपातात्, वेगादिति वा, अभ्यापततः अभ्यागच्छतः वायुपुत्रस्य हनुमतः निस्वनः शब्दः तस्मात्, खगा मृगाश्च वित्रस्ताः भीताः सन्तः दश दिशः द्रुतं यथा भवति तथा दुद्रुवुः । द्रु गतौ लिट् ॥ ३२ ॥
(सं.चं.) आपाततः आशुपाततः । वित्रस्ताः खगा मृगा दश दिशो दुद्रुवुः ॥ ३२ ॥

पुष्पाणि ववृषुर्वृक्षास्तस्मिन्नापतिते सति ।
विक्रान्तिमति सम्भ्रान्ता बान्धवाइव बान्धवे ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) पुष्पाणीति । सम्भ्रान्ताः सञ्चालिताः वृक्षाः, विक्रान्तिर्विक्रमोऽस्यास्तीति तथा तस्मिन् हनुमति आपतिते सति, बान्धवे बन्धुजने बान्धवाइव बन्धुजनाइव पुष्पाणि ववृषुः । वृष सेचने लिट् । तदा वातकम्पितेभ्यो वृक्षेभ्यः पुष्पाणि पेतुरिति भावः ॥ ३३ ॥
(सं.चं.) आपतिते अवतीर्णे सति विक्रान्तिमति हनूमति । बान्धवाः सम्भ्रान्ताः सम्भ्रमोपेताः । 'सम्भ्रमोऽत्यादरे भये' इति च । वृक्षाः सम्भ्रान्ता इव । विक्रान्तिमति विजितारौ बान्धवे समागते सम्भ्रमोपेता बान्धवाइव । बन्धवइव । मित्राणीव वा । 'बान्धवो बन्धुमित्रयोः' इति हैमः ॥ ३३ ॥

बलात्मनो हनुमतो न ग्लानिर्विक्रमेऽप्यभूत् ।
नहि तेजस्विनो वह्नेर्निशीथेऽप्यन्धकारिता ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) बलात्मन इति । बलस्याऽत्मनः स्वामिनः, बलाभिमानिन इत्यर्थः, हनुमतः विक्रमः समुद्रातिक्रमणं तस्मिन् सत्यपि ग्लानिः श्रमः न अभूत् । एतदेव दृष्टान्तमुखेनोपपादयति– **नही**ति । तेजस्विनः वह्नेः निशीथो मध्यरात्रस्तस्मिन्नपि अन्धकारोऽस्यास्तीत्यन्धकारी तस्य भावस्तत्ता अन्धकारयुक्ततेत्यर्थः, नहि । यथा वह्नेस्तेजोरूपत्वेनान्धकारप्रतिबद्धता नास्ति तद्वद्बलदेवत्वादेव बलाभावनिमित्तकग्लानिर्नाभूदिति भावः ॥ ३४ ॥

---
१. 'वातपुत्रस्य'

(सं.चं.) बलात्मनः बलस्वरूपस्य बलदेवतायाः । ग्लानिः खेदः । ग्लै हर्षक्षये । 'हर्षक्षयोऽत्र धात्वपचयः' इति क्षीरस्वामी । अग्लानिमर्थान्तरन्यासेन सर्थयते–नहीति ॥ ३४ ॥

त्रिकूटशृङ्गमारुह्य प्रेक्षमाणो दिशो दश ।
लङ्कामलङ्कारवतीं ददर्शेन्द्रपुरीमिव ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) त्रिकूटेति । त्रिकूटस्य यच्छृङ्गं तत् आरुह्य दश दिशः प्रेक्षमाणः हनुमान् अलङ्कारोऽस्यास्तीति अलङ्कारवती तां लङ्कामिन्द्रपुरीमिव अमरावतीमिव ददर्श । दृशिर् प्रेक्षणे लिट् ॥ ३५ ॥

(सं.चं.) त्रिकूटाद्रेः शृङ्गमारुह्य ॥ ३५ ॥

गम्भीरपरिखां[१] भीमां बहुप्राकारदुर्गमाम् ।
दृष्ट्वा लङ्कां गिरीन्द्रस्थो नानायन्त्रामचिन्तयत् ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) गम्भीरेति । गिरीन्द्रस्थः हनुमान् गम्भीरः परिघः[२] परितः खातप्रदेशो यस्यां सा तथा ताम्, यद्वा परिघशब्देन[३] कवाटादीनां दार्ढ्यार्थं पृष्ठतः पूर्वापरीभावेन निक्षिप्यमाणो दारुविशेष उच्यते । 'परिघो[४]ऽर्गळदण्डयोः' इति वैजयन्ती । भीमां भयङ्कराम्, बहवो ये प्राकारा परिधयस्तैर्दुर्गमाम्, नानाविधानि यन्त्राणि यस्यां सा तथा तां लङ्कां दृष्ट्वा अचिन्तयत् ॥ ३६ ॥

(सं.चं.) गम्भीरसमुद्रपरिखाम् । परिखा '**ಕಂದಕ**' इति भाषायाम् । नानाविधानि यन्त्राणि शतघ्न्यादीनि, तत एव सुरक्षिताम् ॥ ३६ ॥

न नूनं वानराणां स्याल्लङ्घनं[५] लवणोदधेः ।
अथापि[६] लङ्घितवतां पुरीयं सुगमा कथम् ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) नेति । वानरेन्द्राणां अङ्गदादीनां लवणमयो य उदधिस्तस्य लङ्घनं प्लवनमेव न भवेन्नूनम् । तथाऽपि कथश्चित् लङ्घितवतां वानरेन्द्राणां इयं पुरी कथं सुगमा? अन्तःप्रवेष्टुं शक्त्यभावात् ॥ ३७ ॥

१. **'गम्भीरपरिघाम्'** इति वि.ती.पाठ इति भाति । अथापि सन्दिग्धं सम्मुग्धं च व्याख्यानम् । नातीव सङ्गतम् ।

२. **'परिखः'**(?) ३. **'परिखशब्देन'** ४. **'परिखाऽर्गलदण्डयोः'** (?)

५. **'वानरेन्द्राणां लङ्घनम्'** इति वि.ती.पाठः । ६. **'तथाऽपि'** इति च ।

(सं.चं.) कथं सुगमा? न कथमपि । अथ गन्तव्यमेव । तत् कथं केनोपायेन सुगमा स्यात् ॥ ३७ ॥

चिन्तया तान्तिकर्य्या किं नास्ति रामस्य दुष्करम् ।
रामदेवप्रसादेन किं ममाप्यस्ति दुष्करम्[1] ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) चिन्तयेति । तान्तिं ग्लानिं करोतीति तान्तिकरी तया चिन्तया किं प्रयोजनम्? श्रीरामस्य दुष्करं कर्तुमशक्यं कार्यं किमपि नास्ति । श्रीरामदेवस्य यः प्रसादस्तेन ममापि दुष्करं कार्यं किमस्ति? न किमप्यस्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

(सं.चं.) तान्तिकर्या खेदजनन्या । तमु काङ्क्षायां खेदे च ॥ ३८ ॥

अरुणीभवतीदानीं तरणिस्तरुणो यथा ।
अस्तङ्गतेऽस्मिन् यास्यामि मा द्राक्षुर्म्मां हि राक्षसाः ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) अरुणीति । तरणिः सूर्यः, तरुणः बालसूर्यः यथा तथा इदानीं अरुणीभवति रक्तीभवति । अस्मिन् सूर्ये अस्तः अस्तगिरिस्तं गते सति यास्यामि लङ्कां पुरीं प्रवेक्ष्यामि । राक्षसाः मां मा द्राक्षुः मा पश्येयुः । 'न माङ्योगे' (अ.सू.६.४.७४) इत्यडभावः ॥ ३९ ॥

(सं.चं.) तरुणः उद्यन् यथा तथा इदानीं अस्तं गच्छन्नपि अरुणीभवति । मा द्राक्षुः मा दर्शन् ॥३९॥

माममी राक्षसा वीक्ष्य शङ्केरन्नीदृशाकृतिम् ।
अणुः पुरीं प्रवेक्ष्यामि ततोऽन्वेष्टुं नृपात्मजाम् ॥ ४० ॥

(भा.दी.) तैर्दृष्टं चेत् किमित्यत आह– **मामि**ति । अमी राक्षसा ईदृशी अतिस्थूला आकृतिर्यस्य स तथा तं मां वीक्ष्य शङ्केरन्, कोऽयमिति शङ्कां कुर्युः । शकि शङ्कायां लिङ् । शङ्किताश्च पूर्वमेव युद्धार्थमागच्छेयुः, ततश्च सीतान्वेषणं न निर्विघ्नं स्यादिति भावः । ततः नृपात्मजां सीतां अन्वेष्टुं अणुः सूक्ष्मरूपः सन् पुरीं प्रवेक्ष्यामि ॥ ४० ॥

(सं.चं.) शत्रुं शङ्केरन् तर्कयेयुः । तेन शङ्केरन् बिभियुरपि । 'शङ्का वितर्कभययोः' इति च । उभयमपि सम्प्रति नापेक्षितम् । अज्ञातेन हि स्पशेन गन्तव्यम् ॥ ४० ॥

---

१. **'ममास्ति च दुष्करम्'**

इति सञ्चिन्त्य शैलाभो बिलाळाभो बभूव सः ।
योगैश्वर्य्यबलेनैव योगीशवरवल्लभः[१] ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) इतीति । शैलवदाभा कान्तिर्यस्य स तथोक्तः सः हनुमान् इति सञ्चिन्त्य योगस्य भगवद्ध्यानविशेषस्य यदैश्वर्यं सामर्थ्यं तस्य यद्बलं तेनैव ईशवरस्य वल्लभः प्रियः योगी बिलाळवत् मार्जारवदाभा कान्तिर्यस्य स तथोक्तः बभूव । यथा योगी योगसामर्थ्यात् स्वापेक्षितरूपं गृह्णाति तद्वदयमपि मार्जालपरिमितरूपवान् बभूवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

(सं.चं.) बिलाळो मार्जारः, आखूनां बिलमडतीति । योगलब्धेन अणिमाद्यैश्वर्यबलेन । भगवति चित्त-योगेन लब्धसामर्थ्यबलेन वा । योगीशवरो योगेश्वरो भगवान् तस्य वल्लभः प्रियः । योगी, ईशवरवल्लभ इति वा । योगीशस्य हरेः वरः सर्वाधिको वल्लभ इति वा । 'सूर्ये चास्तं गते रात्रौ देहं सङ्क्षिप्य मारुतिः । पृषदंशक-मात्रः सन् बभूवाद्भुतदर्शनः' (२.४९) इति च ॥ ४१ ॥

मत्तप्रमत्तस्त्रीपुंस्कं पुरं शुद्धिविवर्ज्जितम्[२] ।
[३]आभिचारइव क्रूरः प्रदोषे प्राप्तवान् कपिः ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) मत्तेति । कपिः हनुमान्, मत्ताः अनादिमदोपेताः, प्रमत्ताः अपेयपानादिना प्रकृष्टमदयुक्ताः, प्रमादयुक्ता इति वा, तादृशाः स्त्रियः पुमांसश्च यस्मिन् तत्तथोक्तं तत्, शुद्धिविर्वर्ज्जितं पुरं प्रति, प्रदोषः प्रदोषकालस्तस्मिन्, क्रूरः आभिचारइव कृत्येव प्राप्तवान् ॥ ४२ ॥

(सं.चं.) स्त्रियश्च पुमांसश्च स्त्रीपुमांसः । पानमत्ताः प्रमादयुक्ताश्च स्त्रीपुमांसो यत्र । द्विवचनान्तयोरेवाज् विहितः स्त्रीपुंसौ स्त्रीपुंसाभ्यां स्त्रीपुंसयोरिति । आभिचारः कृत्याप्रयोगः । 'हिंसाकर्माभिचारः स्यात्' इति यादवप्रकाशः । अस्तं गते हि सूर्येऽभिचारः प्रयुज्यते ॥ ४२ ॥

अच्छिद्रवप्रवसनां मणिहेमविभूषणाम् ।
स पुरीं[४] स्त्रीमिवाद्राक्षीत् पीनोन्नतगृहस्तनीम् ॥ ४३ ॥

---

१. **'योगेशवरवल्लभः'** इति, **'योगीशेश्वरवल्लभः'** इति च क्वचित् ।

२, **'शुद्धिविवर्जितम्, मद्यसेवनसुरतादिना पावित्र्यरहितम्'** इति का.श्री. ।

३. **'अभिचारइव'** ४. **'स पुरम्'**

(भा.दी.) अच्छिद्रेति । सः अच्छिद्रं अव्यवच्छिन्नं यद्वप्रं प्राकारः, तदेव वसनं यस्याः सा तथा ताम्, मणयश्च हेमानि च तान्येव विभूषणानि यस्याः सा तथा ताम्, रत्नादिभिः परिपूर्णामित्यर्थः, पीना पुष्टा उन्नता ये गृहाः, त एव स्तना यस्याः सा तथा ताम्, तां पुरीं[१] लङ्कापुरीं स्त्रीमिव अद्राक्षीत् ॥ ४३ ॥

(सं.चं.) अच्छिद्रं दृढं वप्रमेव वसनम् । 'तां रत्नवसनोपेताम्' (३.१८) इति सम्प्रति रामायणे पठ्यते । 'वप्रवसनोपेताम्' इत्येव प्राचीनपाठः स्यात् । उन्नतगृहा एव पीनस्तनइव । पीनो मांसलः । स्त्रीमिव । 'वाऽम्शसोः' (अ.सू.६.४.८०) इति द्वितीयायां रूपद्वयम्–'स्त्रीं स्त्रियौ स्त्रीः' इति, 'स्त्रियं स्त्रियौ स्त्रियः' इति ॥ ४३ ॥

इन्दुहासेन [२]सन्दीप्तसौधगण्डेन पाण्डुना ।
आह्वयत् सा हरिं नूनं पाणिकान्त्या पताकया ॥ ४४ ॥

(भा.दी.) इन्द्विति । इन्दुरेव हासस्तेन, पाण्डुना श्वेतेन, सन्दीप्तः सम्यक् प्रकाशितः सौध एव गण्डो गण्डस्थलं तेन युक्ता, सा लङ्कानामकस्त्री पाणिरिव कान्तिर्यस्याः सा तथा तया पताकया हरिं वानरं हनुमन्तं आह्वयत् आह्वयामास[३] नूनम्, श्रीरामभक्तं हनुमन्तमागतं दृष्ट्वा शीघ्रमागच्छेत्येवमाह्वयतीव वर्तत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

(सं.चं.) इन्दुरेव हासः, तेन सन्दीप्तो यः सौधः महाभवनं स एव गण्डो गल्लः, तेन सुधालिप्ततया पाण्डुना उपलक्षितां स्त्रीमिवाद्राक्षीत् इति पूर्वान्वयः । पाणेरिव कान्तिर्यस्याः, पाणिस्थानीयया पताकया नूनमाह्व-यदित्युत्प्रेक्षते ॥ ४४ ॥

पत्यौ धनपतौ याते भजन्त्युपपतिं खलम् ।
लज्जितेवाऽवृणोल्लङ्का[४] धूमपट्या निजं वपुः ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) पत्याविति । पत्यौ धनपतौ कुबेरे याते सति, रावणभयेन लङ्कां विहायालकापुरीं गते सति, खलं उपपतिं जारं रावणं भजन्ती, लज्जितेव, असतां शिक्षकं हनुमन्तं दृष्ट्वा सञ्जातलज्जेव, धूम एव पटी

---

१ '**तां पुरम्**' २. '**सन्दीप्ता सौध–**' ३. '**आजुहाव**' इति युक्तम् ।

४. '**धूमव्याजान्निजं वपुः' । 'धूमव्याजात् धूमधूमबलात् निजं वपुः आवृतवती । अनेन सर्वत्र धूपधूमावरणेन सर्वगृहेष्वपि सम्पत्समृद्धिः सूचिता**' इति का.श्री. ।

तया निजं स्वकीयं वपुः आवृणोदिव आच्छादितवतीव । यथा पूर्वं काचित्पतिव्रता सती पश्चाज्जारं भजन्ती धार्मिकपुरुषदर्शने सञ्जातलज्जा तं द्रष्टुमक्षमा वस्त्रेण मुखमाच्छाद्य तिष्ठति तद्वत्तिष्ठतीति भावः ॥४५–६॥

(सं.चं.) उपपतिं रावणं भजन्ती । अत एव लज्जितेव धूपधूमाख्यया व्यवधावपत्यायवनिकयाऽत्मानमावृणोदिव । कथं लज्जिता? ओलिस्जी व्रीडे । लज्जनं लज्जना । साऽस्याः सञ्जातेति लज्जिता । तारकादित्वादितच् ॥ ४५ ॥

कस्त्वं पुरप्रवेशीति भत्सयन्ती नदन्त्युत[1] ।
ताडयामास तं चण्डी स्त्रीरूपा पुरदेवता ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) कस्त्वमिति । पुरं प्रवेष्टुं शीलमस्यास्तीति तथोक्तः त्वं क इति भत्सयन्ती तर्जयन्ती उत नदन्ती सिंहनादं कुर्वती, चण्डी क्रूरा, स्त्रियो रूपं यस्याः सा तथा, पुरदेवता पुराभिमानिनी देवता, तं हनुमन्तं ताडयामास । तड आघात इत्यस्माल्लिट् ॥ ४६ ॥

(सं.चं.) ताडयामास । 'ततः कृत्वा महानादं सा वै लङ्का भयङ्करम् । तळेन वानरश्रेष्ठं ताडयामास वेगिता' (३.३८) इति च ॥ ४६ ॥

अचिकीर्षुः कपिवरः स्त्रीवधं [2]सुजुगुप्सितम् ।
वामो वामकराग्रेण तां मनाक् प्रत्यताडयत् ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) अचिकीर्षुरिति । सुजुप्सितं शास्त्रेऽतिनिषिद्धं स्त्रियाः यो वधस्तं अचिकीर्षुः न कर्तुमिच्छुः, वामः मनोहरः कपिवरः हनुमान्, वामः सव्यो यः करस्तस्य यदग्रं तेन, तां स्त्रियं मनाक् किञ्चित् प्रत्यताडयत्, प्रतिताडनं चक्रे । तड आघाते लङ् ॥ ४७ ॥

(सं.चं.) अचिकीर्षुः कर्तुमनिच्छन् । वामः सौम्यः प्रतीपो वा । 'वामस्तु सौम्ये सव्यप्रतीपयोः' इति वैजयन्ती । तत्कृतमहाताडनप्रतीकारतया मनागीषदेवाताडयत् । यावता सा न म्रियेत । 'स्त्री चेति मन्यमानेन नातिक्रोधः स्वयङ्कृतः' (३.४१) इति च ॥ ४७-८ ॥

पीडिता ताडितेनास्य[3] विह्वला प्रह्वतां गता ।
गद्गदाक्षरमूचेऽसावाञ्जनेयं कृताञ्जलिः ॥ ४८ ॥

१. 'नदन्त्यपि' २. '–वधं सञ्जुगुप्सितम्' ३. 'ताडिते ताडनेनास्य'

(भा.दी.) पीडितेति । अस्य यत्ताडितं ताडनं तेन पीडिता, विह्वला परवशा, प्रह्वतां विनयेन युतत्वं गता असौ पुरदेवता, कृता अञ्जलिर्यस्याः सा तथा सती, आञ्जनेयं हनुमन्तं प्रति गद्गदानि भयवशात् स्खलन्ति अक्षराणि यथा भवति तथा ऊचे ॥ ४८ ॥

स्वागतं ते महाभाग[१] जाने त्वां ब्रह्मणो गिरा ।
लङ्कासङ्कटकाले त्वां कपिर्जेता बलादिति ॥ ४९ ॥

(भा.दी.) स्वागतमिति । महान् भागो भाग्यं यस्य स तथा तत्सम्बुद्धिः । 'भागो भाग्यांशतुर्यांशाः' इत्यमरः । हनुमन्, ते तुभ्यं स्वागतमस्तु । लङ्कायाः लङ्कापुर्याः यत् सङ्कटमापत् तस्य यः कालः प्राप्तिकालः तस्मिन्, त्वां कपिः बलं बलात्कारस्तस्मात् जेता जेष्यति इति ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य गिरा त्वां अहं जाने ॥ ४९ ॥

(सं.चं.) महाभाग महाभाग्य । इति ब्रह्मणो गिरा । जेता,जि जये लुट् ॥ ४९ ॥

वीर वीरप्रणयिनीं मृगयस्व मृगीक्षणाम्[२] ।
[३]व्याधैरप्यनुकम्प्यायाः क्षमस्वाऽगः स्त्रिया मम[४] ॥ ५० ॥

(भा.दी.) वीरेति । हे वीर हनुमन्, वीरस्य श्रीरामस्य प्रणयिनीं भार्याम्, मृग्या ईक्षणमिवेक्षणं यस्याः सा तथा तां सीतां मृगयस्व । मृग अन्वेषणे लोट् । व्याधैरपि अनुकम्प्यायाः स्त्रीत्वादनुग्रहीतुमर्हायाः स्त्रिया मम आगः अपराधस्तत् क्षमस्व । क्षमूष् सहने लोट् ॥ ५० ॥

(सं.चं.) वीरस्य रामस्य प्रणयिनीं मृगयस्व अन्वेषय । व्याधैरपि, ये हिंसारमाः तैरपि स्त्रियो न हिंस्यन्ते किन्त्वनुकम्प्यन्ते । व्याळैरिति क्वचित् पठन्ति । तदा शठैः क्रूरैरित्यर्थः । आगोऽपराधं क्षमस्व, स्त्रीत्वादेव ॥ ५० ॥

तामेवंवादिनीं दीनां मा भीरिति विसृज्य सः ।
अद्वारेण बलोदारः प्रविवेश रिपोः पुरीम् ॥ ५१ ॥

---

१. **'हे महाभाग, शौर्याद्यनेकगुणसम्पादकादृष्टशालिन्'** इति का.श्री. ।
२. **'मृगेक्षणाम्'** इति, **'मृगेक्षणीम्'** इति च क्वचित् ।
३. **'व्याळैरप्यनु–'**
४. **'स्त्रियो मम'** इति पठन्तो भ्रान्ताः ।

(भा.दी.) तामिति । बलेनोदारः ख्यातः । 'उदारो महति ख्याते' इति वैजयन्ती । स एवंवादिनीं वदन्तीं दीनां स्वकृतापराधेन दुःखितां तां पुरदेवतां प्रति, भीः माऽस्तु इति विसृज्य, रिपोः रावणस्य पुरीम्, द्वारं न भवतीत्यद्वारं तेन, द्वारभिन्नमार्गेणेत्यर्थः, प्रविवेश ॥ ५१ ॥

(सं.चं.) भीः मा भूदिति अभयं दत्वा विसृज्य । बलोदारः बलेन महान् महाबलः । 'अद्वारेण महातेजाः प्राकारमवपुप्लुवे' (४.२) इति च । 'अद्वारेण रिपोर्गेहं द्वारेण सुहृदो गृहान्' इति हि भारते ॥ ५१ ॥

द्विषां मूर्ध्नि पदं वामं चक्रे निद्रामुपेयुषाम् ।
पश्चात् करिष्यन् स रणे दीर्घनिद्रामुपेयुषाम्[1] ॥ ५२ ॥

(भा.दी.) द्विषामिति । सः हनुमान् रणं युद्धं तस्मिन् दीर्घनिद्रां मृतिं उपेयुषां प्राप्तानां राक्षसानां मूर्धा तस्मिन् वामं पदं पादस्तत् पश्चात् उत्तरत्र करिष्यन् सन्, इदानीं निद्रां उपेयुषां तेषां मूर्ध्नि वामं पदं चक्रे निदधे । डु कृञ् करणे लिट् ॥ ५२ ॥

(सं.चं.) द्विषां मूर्ध्नि । 'चक्रेऽथ पादं सव्यं च शत्रूणां स तु मूर्धनि' (४.३) इति च । दीर्घनिद्रामुपेयुषां मूर्ध्नि पदं करिष्यन् । 'दीर्घनिद्रा निमीलनम् । पञ्चत्वं मरणं मृत्युः' इति च । छेकानुप्रासः ॥ ५२ ॥

सुन्दरे मन्दराकारे मन्दिरेमन्दिरे हरिः ।
ददर्श राक्षसान् रूक्षान् नानावस्थानवस्थितान् ॥ ५३ ॥

(भा.दी.) सुन्दर इति । हरिः कपिः सुन्दरे, मन्दरस्य मन्दरपर्वतस्य आकार इव आकारो यस्य तत्तथोक्तं तस्मिन्, मन्दिरेमन्दिरे गृहेगृहे, नानाविधा अवस्था येषां ते तथा तान्, अवस्थितान् रूक्षान् क्रूरान् राक्षसान् ददर्श ॥ ५३ ॥

(सं.चं.) मन्दराकारे मन्दरवदभ्रङ्कषे । मन्दिरेमन्दिरे इत्येकं पदम् । वीप्सायामैकपद्यनियमात् । सहप्रयोगनैयत्यं ह्यैकपद्यं नाम ॥ ५३ ॥

मत्तान् प्रमत्तानुन्मत्तान् नानापानरतानपि ।
सुरतोत्सवसंसक्तान्[2] रमणीभिरवैक्षत ॥ ५४ ॥

---

१. **'उपेयुषां युद्धायाऽगच्छतां राक्षसानां रणे दीर्घनिद्रां मरणं पश्चादनन्तरं अक्षयुद्धसमये करिष्यन्, इदानीं लङ्कायां निद्रामुपेयुषां निद्रितानां द्विषां रक्षसां मूर्ध्नि, मूर्धास्त्वित्यर्थः, जात्येकवचनम्, वामं पादं चक्रे'** इति का.श्री । २. **'सुरतोत्सवसंयुक्तान्'** इति वि.ती.पाठः ।

(भा.दी.) मत्तानिति । हनुमान्, मत्तान् गर्वयुक्तान्, प्रमत्तान् प्रमादयुक्तान्, उन्मत्तान् मद्यपानादिना भ्रान्तान्, नानाविधानि पानानि तेषु रतान् आसक्तानपि, रमणीभिः सह सुरतलक्षणो य उत्सवस्तस्मिन् संयुक्तानपि राक्षसान् अवैक्षत ॥ ५४ ॥

(सं.चं.) कथं नानावस्थान्? मत्तानित्यादि । ऐश्वर्यादिना मत्तान्, पुनरपि मद्यादिना प्रमत्तान्, अत एवोन्मत्तान् उद्धृत्तान् । कथं वर्तितव्यमिति प्रज्ञाविधुरान् । नानाविधमद्यपानरतान्, सुरतोत्सवे संसक्तान् निमग्नान् ॥ ५४ ॥

जुह्वतोऽग्नींश्च[1] जपतो ध्यायतो ब्रह्म[2] राक्षसान् ।
नानायुधधरांश्चान्यानपश्यत् पुररक्षिणः[3] ॥ ५५ ॥

(भा.दी.) जुह्वत इति । अग्नीन् जुह्वतः होमं कुर्वतः, ब्रह्म वेदं जपतः, ब्रह्म परब्रह्म ध्यायतश्च राक्षसान् अपश्यत् । दृशिर् प्रेक्षणे लङ् । नानाविधानि यान्यायुधानि धारयन्तीति तथोक्तास्तान्, पुरं रक्षितुं शीलमेषामस्तीति तथा तान्, अन्यांश्च राक्षसानपश्यत् ॥ ५५ ॥

---

१. **'जुह्वतोऽग्निं च'** २. **'ब्रह्म नारायणाख्यं ध्यायतः'** इति का.श्री. ।

३. पञ्चपञ्चाशश्लोकानन्तरं केचित् षट् श्लोकानधिकान् वृथा पठन्ति–

'वैष्णवं विष्णुगायन्तं सदा सत्यरतं ततः ।
'विभीषणं लोकहिते रतं मङ्गलमैक्षत ॥

'दुरुश्वासं गाढनिद्रमुन्मत्तं पर्वतोपमम् ।
'कुम्भकर्णं समालोक्य शिरो धुन्वन् स मारुतिः ॥

'ततो विग्रां स भगिनीं राक्षसेन्द्रस्य दुष्कृतिम् ।
'विवासिनीं राक्षसानां पलपानाशनैर्युताम् ॥

'नग्नां स्रस्तशिरःकेशां पानादुन्मत्तचेतनाम् ।
'गायन्तीं विस्वरं हास्याद् दुर्भगां श्लक्ष्णेतराम् ॥

'करोभयेन शिरसा धुन्वता प्रभयङ्करीम् ।
'अत्यन्तमिव नृत्यन्तीं सहितां पिशिताशिभिः ॥

'इन्द्रजिन्मुख्यपुत्राणां रावणस्य गृहेगृहे ।
'तत्रतत्र समालोक्य जानकीं किल नैक्षत' ॥

तदिदम्, **'विष्णुगायन्तम्, दुरुश्वासम्, श्लक्ष्णेतराम्' करोभयेन (करौ भयेन)'** इत्याद्यसङ्गतपदबाहुल्यात् स्फुटं प्रक्षिप्तम् । अस्वरसमपेशलं चार्थतः । न व्याख्यातं च प्रतनैः कैरपि ।

(सं.चं.) जुह्वतोऽग्नीन् । मन्त्रान् जपतः । ब्रह्मतत्वं ध्यायतो राक्षसान् । ब्रह्मराक्षसानिति सहप्रयोगेण परिहसतीव । 'शुश्राव जपतां तत्र मन्त्रान् रक्षोगृहेषु वै । स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान् ददर्श सः' (४.१३) इति च । अत्र वृथैव व्याख्यातॄणां कर्मभूमिजिज्ञासा । यो यत्र जातस्तस्य सैव कर्मभूमिः । तत्र कर्मप्रधाना भोगप्रधाना चेति विवेकः । अथच सर्वमविहितमाचरतां रात्रौ यज्ञरतानां का धर्माधर्मशङ्का? अस्थाने धर्मशास्त्रचिन्तकाः शोच्या एव ॥ ५५ ॥

राक्षसीरैक्षतानेका[१] मानिनीः कामिनीरपि ।
विलासिनीर्भोगिनीश्च योगिनीश्च वियोगिनीः[२] ॥ ५६ ॥

(भा.दी.) **राक्षसीरि**ति । सः हनुमान्, अनेकाः, मान अभिमान आसामस्तीति मानिन्यस्ताः, कुलीनत्वादहङ्कारवतीरित्यर्थः, काम आसामस्तीति कामिन्यस्ता अपि, विलास आसामस्तीति विलासिन्यस्ता अपि, भोग आसामस्तीति भोगिन्यस्ता अपि, योग आसामस्तीति योगिन्यस्ता अपि, भर्त्रा योगवतीरिति वा, विगतः योगः आसामस्तीति वियोगिन्यस्ता योगरहिता इत्यर्थः, भर्त्रा वियुक्ता अपि राक्षसीः प्रैक्षत ॥ ५६ ॥

(सं.चं.) इतः परं पठ्यमानम्-'वैष्णवं विष्णुगायन्तम्-' इत्यादिकमशुद्धपदमसङ्गतं च श्लोकषट्कं प्रक्षिप्तमिति स्फुटं चक्षुष्मताम् । पण्डिताचार्यस्यावमाननेयं यदेतेषामव्युत्पन्नचापलानां श्लोकानां ग्रन्थमध्ये निवेशनम् । राक्षसीरैक्षत । कीदृशीः? मानिनीरित्यादि । काश्चित् मानिन्यः स्वसौन्दर्यगर्विताः । काश्चित् कामिन्यः वृषस्यन्त्यः । काश्चिद् विलासिन्यः । शृङ्गारजश्चेष्टाविशेषो विलासः, तद्वत्यः । काश्चित् मद्यमांसादिभोगरताः । काश्चित् भर्त्रा सह योगिन्यः । काश्चिद् वियोगिन्यः विरहदीनाः ॥ ५६ ॥

क्रीडितान् पीडितान् पोतान् मुदितान् रुदितानपि ।
लाळितान् भत्सितान्[३] कांश्चित् मातृभिर्दृष्टवानसौ ॥ ५७ ॥

(भा.दी.) **क्रीडितानि**ति । असौ, मातृभिः स्वमातृभिः, कांश्चित् पोतान् बालान्, क्रीडितान् क्रीडतः, कांश्चित् पीडितान्, कांश्चित् मुदितान्, कांश्चित् रुदितानपि, कांश्चित् लाळितान्, कांश्चित् हसितान् दृष्टवान् ॥ ५७ ॥

---

१. **'राक्षसीः प्रैक्षतानेका–'** इति वि.ती.पाठः ।

२. **'मान आसामस्तीति मानिन्यः, पतिव्रताः स्त्रिय इत्यर्थः । कामिनी: वेश्याः । विलासिनी: नर्तकी: । भोगिनी: सर्पस्त्रियः योगिनीः पतिसंयोगिनीः वियोगिनीः पतिवियगिनीः'** इति का.श्री. ।

३. **'लाळितान् हसितान्'** इति वि.ती.पाठः ।

(सं.चं.) पोतान् शिशूंश्च दृष्टवानसौ । बालिकाश्च बालकांश्च । कांश्चित् मातृभिः क्रीडितान्, मात्रा सह क्रीडतः, कांश्चित् कृतापराधतया मातृभिः पीडितान् ताडितान्, कांश्चिदिष्टलाभेन मुदितान्, कांश्चित् क्षुदादिभी रुदितान् रोरुद्यमानान् । कांश्चित् प्रीत्या मातृभिर्लाळितान् । लाळनमुपच्छन्दनम् । 'ಮುದ್ದಿಸು' इति भाषायाम् । कांश्चित् कुपिताभिर्मातृभिर्भत्सितान् तर्जितान् । भत्सतिमर्वाचीना भर्त्सतिं पठन्ति ॥ ५७ ॥

चतुरङ्गं तु कामं नो युद्धं स्यादिति गर्जितम् ।
चतुरं गन्तुकामं नो निद्रां सैन्यमवैक्षत[१] ॥ ५८ ॥

(भा.दी.) **चतुरङ्ग**मिति । नः अस्माकं कामो यथा भवति तथा कामं युद्धं स्यात् इति गर्जितं गर्जनयुक्तं चतुरं युद्धशौण्डम् । नो गन्तुं कामोऽस्यास्तीति नो गन्तुकामं तत् नो इत्यस्य गन्तुकाममित्यनेनान्वयः, तथाच निद्रां नो गन्तुकाममित्यस्य जागरणपरमित्यर्थः, चत्वारि अङ्गानि यस्य तत्तथोक्तं सैन्यं अवैक्षत ॥ ५८॥

(सं.चं.) चतुरङ्गं सैन्यमवैक्षत । नः कामं युद्धं स्यादिति गर्जनवत् । युद्धचतुरम् । निद्रां नो गन्तुकामम् । रात्रावपि युद्धस्पृहया विगतनिद्रम् । अनिशं लङ्कारक्षणे जागरूकम् । आदियमकम् ॥ ५८ ॥

रामाननाभं हनुमानयं तं खे वीक्ष्य पूर्णेन्दुममानयन्तम् ।
नाथं ह सस्मार समा नयन्तं भक्तान् सुखेनैव स मानयन्तम्[२] ॥ ५९ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्क्षहरामायणे
सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) रामेति । **रामाननाभम्** । **हनुमान्** । **अयम्** । **तम्** । **खे** । **वीक्ष्य** । **पूर्णेन्दुम्** । **अमान्** । **अयन्तम्** । **नाथम्** । **ह** । **सस्मार** । **समाः** । **नयन्तम्** । **भक्तान्** । **सुखेन** । **एव** । **सः** । **मानयन्तम्** । इति पदच्छेदः ।

---

१. **'नोऽस्माकं चतुरं युद्धं कामं यथेच्छं स्यादिति गर्जितं गर्जत् । 'गत्यर्थाकर्मक–'** (अ.सू.३.४.७२) **इत्यादिनाऽकर्मकत्वात् कर्तरि क्तप्रत्ययः । चतुरं युद्धकुशलमिति सैन्यविशेषणं वा । चतुरङ्गं हस्त्यश्वरथपादातोपेतम् । 'हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्' इत्यमरः । सैन्यमवैक्षत । निद्रां गन्तुकामं नो अवैक्षत । न दृष्टवान् । युद्धसन्नद्धमेव सर्वसैन्यम्, न निद्रितमिति भावः ।** इति का.श्री. ।

२. का.श्री. रीत्या–**'पूर्णेन्दुम् । अमानयन्तम्'** इति पदपाठः । तथाहि तद्व्याख्यनम्–**'खे आकाशे अमानयन्तम् । अमानेन अपरिमाणेन, इयद्दूरं गमिष्यामीति परिमितिं विना, यन्तम् । अलक्षीकुर्वन्तमिति रामविशेषणं वा । अत एव समाः सुखेन नयन्तमित्युपपद्यते । भक्तान् मानयन्तं बहुमानयन्तम् । सुखेनैव समाः संवत्सरान् नयन्तम् । अनेन रामस्य सीतावियोगदुःखं नास्तीति सूचितम्'** इति ।

मातीति मान् परिमित इत्यर्थः। नमान् अमान् अपरिमित इत्यर्थः। अतिबहळशक्त्यादिमानिति यावत्। सोऽयं हनुमान्, खमाकाशस्तस्मिन् अयन्तं गच्छन्तम्, समाः संवत्सरान् नयन्तं प्रवर्तयन्तम्, श्रीरामस्य आननवत् मुखवदाभा कान्तिर्यस्य स तथोक्तस्तं पूर्णेन्दुं पूर्णचन्द्रमवेक्ष्य, भक्तान् सुखेनैव मानयन्तं सम्भावयन्तं नाथं स्वामिनं तं तादृशं श्रीरामदेवं सस्मार ह स्मृतवान् बभूव। श्रीरामदेववक्त्रचन्द्रबिम्बयोः समानत्वादिन्दुबिम्बं दृष्ट्वा श्रीरामं विशेषतः सस्मारेति भावः ॥ ५९ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥

(सं.चं.) न माति शक्त्या मितो भवतीति अमान् अमितशक्तिमान् सोऽयं हनुमान् खे वियति अयन्तमुदयन्तम्। नेदमयते रूपम्। तस्याऽत्मनेभाषत्वात्। ई गतावित्यस्येदं रूपम्, अयति अयन्तमिति। तथा हि प्रयुञ्जते– 'उदयति दिननाथः', 'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम्' इत्यादि। समाः वत्सरान् चैत्रादिफाल्गुनान्तान् नयन्तं नियमयन्तम्। 'पक्षमासाब्दपः शशी' इति हि भगवत्पादवचनम्। रामाननाभं पूर्णेन्दुं वीक्ष्य स्वनाथं रामं सस्मार। सदृशदर्शनं हि सदृशान्तरस्मृतिं जनयति। कीदृशं रामम्? समाः सीताविरहितं वत्सरं नयन्तम्। नित्यबहुवचनत्वात् समा इति। तथा भक्तान् सुखेनैव सुखं वितीर्यैव मानयन्तं च। पादान्त्ययमकम्। इन्द्रवज्रा च्छन्दः ॥ ५९ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां सुन्दरकाण्डे द्वितीयसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– १९३८+५९=१९९७]

तृतीयः सर्गः

प्रहस्तकुम्भकर्ण्णादिराक्षसानां गृहेगृहे ।
स [1]विमृग्य सरोजाक्षीं रावणान्तःपुरं ययौ ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामाच्छिन्नभक्तेन हनुमता समनन्तरं च किमकारीत्यत आह– **प्रहस्ते**ति । सः प्रहस्तस्य कुम्भकर्णश्च तौ आदी येषां ते तथा ते च ते राक्षसाश्च तेषां गृहे, 'गृहं च भवनम्' इति हलायुधः, सरोजवदक्षिणी यस्यास्तां सीतां विमृग्य अन्विष्य रावणस्य यदन्तःपुरं तत् ययौ ॥ १ ॥

(सं.चं.) प्रहस्तकुम्भकर्णादीति । 'अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् । ततोऽन्यत् पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् । अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भकर्णनिवेशनम् । विभीषणस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः' (६.१७-८) इत्यादि ॥ १ ॥

वाहरत्नैर्वधूरत्नै रत्नैर्वासोविभूषणैः ।
आश्चर्य्यरत्नैः सर्वैश्च सम्पूर्ण्णं पुरमैक्षत ॥ २ ॥

(भा.दी.) **वाहे**ति । वाहेषु हयेषु रत्नानि श्रेष्ठानि तैः हयश्रेष्ठैरित्यर्थः । 'वाजिवाहार्वगन्धर्व–' इत्यमरः । वधूषु रत्नानि तैः, रत्नानि माणिक्यादीनि तैः, वासांसि च विभूषणानि च तैः, सर्वैः आश्चर्यरत्नैश्च आश्चर्यभूतवस्तुश्रेष्ठैश्च सम्पूर्णं पुरं अन्तःपुरं तत् ऐक्षत ॥ २ ॥

(सं.चं.) पुरमन्तःपुरमैक्षत ॥ २–३ ॥

यानियानि वरीयांसि वस्तूनि भुवनत्रये ।
तानितान्युपनीतानि रक्षसैक्षत[2] मारुतिः ॥ ३ ॥

---

१. 'स विमृग्य'

२. '–नीतानि तत्र प्रैक्षत'

(भा.दी.) यानीति । भुवनानां यत् त्रयं तस्मिन् यानियानि वस्तूनि वरीयांसि श्रेष्ठानि शङ्खपद्मनिध्यादीनि रक्षसा रावणेन उपनीतानि तानितानि वस्तूनि मारुतिः ऐक्षत ॥ ३ ॥

अन्तःपुरान्तरेऽपश्यत् केवलं रावणालयम् ।
अर्द्धयोजनविस्तारं[1] सार्द्धयोजनमायतम् ॥ ४ ॥

(भा.दी.) अन्तरिति । अन्तःपुरस्य (अन्तरं मध्यं तस्मिन्) अर्धयोजनं विस्तारो यस्य स तथोक्तस्तम्, अर्धेन सहितं सार्धम्, सार्धं च तत् योजनं च सार्धयोजनं आयतं दीर्घं केवलं रावणस्य आलयस्तं अपश्यत् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) अन्तःपुरस्यान्तरे मध्ये । साम्प्रतं रामायणे 'अर्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं महत्' (९.२) इति पठ्यते । 'आयतं सार्धयोजनम्' इति प्राचीनो रामायणपाठः स्यात् ॥ ४ ॥

मणिहेममये तस्मिन् भवने भुवनाद्भुते[2] ।
दीप्तं विमानमाचष्ट स ज्योतिरिव तेजसि ॥ ५ ॥

(भा.दी.) मणीति । सः हनुमान् मणयश्च हेमानि च तेषां विकारो मणिहेममयं तस्मिन्, भुवनाद्भुते, तस्मिन् रावणसम्बन्धिनि मन्दिरे दीप्तं विमानं पुष्पकाख्यं तत् तेजसि ज्योतिरिव, उभयोरपि प्रकाशमानत्वादिति भावः, आचष्ट अपश्यत् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) तेजसि निक्षिप्तं ज्योतिरिव ॥ ५ ॥

मणिश्रेणिश्रिया गौरे[3] पुष्पके पुरुषर्षभः ।
अपश्यद् रावणं सुप्तं शशिबिम्बे शशं यथा ॥ ६ ॥

(भा.दी.) मणीति । पुरुषर्षभः पुरुषश्रेष्ठः हनुमान् मणीनां या श्रेणिः पङ्क्तिस्तस्याः श्रिया दीप्ते, पुष्पकं पुष्पकाख्यविमानं तस्मिन्, शशिनश्चन्द्रस्य बिम्बं मण्डलं तस्मिन् लाञ्छनभूतो यः शशस्तं यथा तथास्थितं सुप्तं रावणं अपश्यत् ॥ ६ ॥

(सं.चं.) पुष्पके विमाने । गौरे शशिबिम्बे कृष्णवर्णं शशमिव ॥ ६ ॥

---

१. **'–विस्तीर्णमर्धयोजन–'**
२. **'मन्दिरे भुवनाद्भुते'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।
३. **'–श्रिया दीप्ते पुष्पके'** इति वि.ती.पाठः ।

परिवार्य्य पतिं वीरं शयानं शयनोत्तमे ।
सहस्रं वरनारीणां तत्र प्रैक्षत मारुतिः[१] ॥ ७ ॥

(भा.दी.) परीति । मारुतिः तत्र पुष्पके शयनेषु पर्यङ्केषु उत्तमं तस्मिन् शयानं वीरं पतिं रावणं परिवार्य स्थितं वरनारीणां यत्सहस्रं तत् प्रैक्षत ॥ ७ ॥

(सं.चं.) शयानं पतिं रावणं परिवार्य स्थितम् । पतिं परिवार्य शयानं वा वरनारीणां सहस्रम् ॥ ७ ॥

विहृत्य[२] सुचिरं पीत्वा मदिरां मदिरेक्षणाः ।
कान्ता रतिपरिश्रान्ताः शेरते स्मातिनिद्रया ॥ ८ ॥

(भा.दी.) विहृत्येति । मदिरां मद्यं पीत्वा, सुचिरं विहृत्य, मदिराणि मदिरापानघूर्णितानि ईक्षणानि यासां तास्तथा, रत्या परिश्रान्ताः कान्ताः स्त्रियः अतिनिद्रया शेरते स्म । शयनं कृत्वा सन्ति किल । शीङ् स्वप्ने लट् । 'शीङो रुट्' (अ.सू.७.१.६) इति रुडागमः ॥ ८ ॥

(सं.चं.) मदिरां पीत्वा सुचिरं विहृत्य । मदिरामत्ते ईक्षणे यासाम् । कान्ताः कामिन्यः ॥ ८ ॥

स्त्रीरत्नमालावलये तस्मिन् रुचिररोचिषि ।
महानीलमणिश्यामो रावणो नायकायितः ॥ ९ ॥

(भा.दी.) स्त्रीति । रुचिरं रोचिर्यस्मिन् तथोक्तः तस्मिन्, तस्मिन् परितः स्थिते, स्त्रिय एव रत्नानि तेषां या माला पङ्क्तिः सैव वलयः करभूषणं तस्मिन्, महान् यो नीलमणिः तद्वच्छ्यामः रावणः नायकवत् नायकरत्नवदाचरतीति नायकायितः ॥ ९ ॥

(सं.चं.) स्त्रिय एव रत्नमाला । स्त्रीरत्नान्येव वा माला तस्या वलयः, वलयाकारा रत्नमालेत्यर्थः । तत्र नायकमरतकमणिरिव रावणः । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वप्रकाशः ॥ ९ ॥

हन्त सोऽयं खल इति प्रैक्षतैनं[३] स मारुतिः ।
विकस्वराभ्यां नेत्राभ्यामुपसृत्याकुतोभयः ॥ १० ॥

---

१. **'तत्र सर्वाङ्गसुन्दरम्'** २. **'विमृग्य सुचिरम्'** ३. **'प्रैक्षतैतम्'** इति वि.ती.पाठः ।

(भा.दी.) हन्तेति । सः मारुतिः उपसृत्य समीपं गत्वा, न विद्यते कुतः कस्मादपि भयं यस्य स तथा सन्, सः सीताहर्ता खलः रावणः अयम्, हन्त हर्षे, इति आलोचयन् सन् विकस्वराभ्यां बालसूर्यवच्छोभमानाभ्यां नेत्राभ्यां एतं रावणं प्रैक्षत ॥ १० ॥

(सं.चं.) हन्त सोऽयं सीताचोरः खल इति । उपसृत्य समीपमेत्य । न विद्यते कुतोऽपि भयं यस्य । 'सोऽपासर्पत् सुभीतवत्' (१०.१२) इत्यस्य विवरणमिदम् । सुभीतवदात्मानं दर्शयामास । वस्तुतस्तु अकुतोभय इति ॥ १० ॥

वज्रपाताङ्कितौ तस्य भुजगेन्द्रोपमौ भुजौ ।
रक्तचन्दनसंसिक्तौ पर्य्यङ्के परिसारितौ ॥ ११ ॥

(भा.दी.) वज्रेति । वज्रस्य यः पातस्तेन अङ्कितौ, इन्द्रेण सह युद्धसमये वज्रताडनेनाङ्कितावित्यर्थः, भुजगेन्द्रस्य उपमा ययोस्तौ तथोक्तौ, रक्तं यच्चन्दनं तेन संसिक्तौ, तस्य रावणस्य भुजौ पर्यङ्कः शय्या तस्मिन् परिसारितौ परिस्तृतौ ॥ ११ ॥

(सं.चं.) परिसारितौ परित उभयोः पार्श्वयोः प्रसारितौ ॥ ११ ॥

देदीप्यमानैराकल्पैस्तद्देहे माषमेचके ।
नीलाम्बुदतटित्प्रख्यैर्दीपदीप्तिरजीयत[1] ॥ १२ ॥

(भा.दी.) देदीप्येति । नीलो योऽम्बुदस्तस्मिन् यास्तटितो विद्युतस्तासां प्रख्याः समानास्तैः, रावणदेहस्य नीलत्वादाभरणानां च सुवर्णमयत्वादिति भावः, (देदीप्यमानैः) आकल्पा आभरणानि तैः, माषवत् मेचकः श्यामळस्तस्मिन्, 'काळश्यामळमेचकाः' इत्यमरः, तद्देहे रावणदेहे दीपदीप्तिः परितोविद्यमानमणिमयदीपानां दीप्तिः कान्तिः अजीयत जिताऽभवत् ॥ १२ ॥

(सं.चं.) 'तिमिरे कृष्णवर्णे तु मेचकम्' इति च । माषमेचकत्वात् नीलाम्बुदप्रख्ये रावणदेहे तटित्प्रख्यै-राकल्पैराभरणैः । दीपदीप्तिरजीयत ततोऽप्यधिकदीप्तिमत्त्वात् ॥ १२ ॥

[2]अतिप्रमाणप्राणस्य घ्राणोत्थाः श्वासवायवः ।
दीपान्न शमयाञ्चक्रुर्व्यक्तं मणिमयत्वतः ॥ १३ ॥

---

१. ' –**दीप्तिरजायत**'

२. '**अतिप्रमाणप्राणस्य अतिदीर्घश्वासवायोः**' इति का.श्री.।

(भा.दी.) **अती**ति । प्रमाणं परिमितिमतिक्रान्त इति अतिप्रमाणस्तादृशः प्राणो बलं प्राणवायुर्यस्य स तथा तस्य रावणस्य घ्राणादुत्था उत्पन्ना श्वासवायवः श्वासरूपवायवः दीपान् न शमयाञ्चक्रुः । शम उपशमे लिट् । कुत इत्यत आह– **व्यक्तमि**ति । व्यक्तं स्पष्टं यथा भवति तथा मणिमयत्वतः रत्नमयत्वादेव, न चेदतिशीघ्रं विनश्येयुरिति भावः ॥ १३ ॥

(सं.चं.) मणिमयत्वादिति व्यक्तं स्फुटम् ॥ १३ ॥

विलोक्यैवंविधाकारं सुप्तं तं[१] तदुपान्तिके ।
मण्डोदरीमथापश्यत् कान्तामन्तःपुरेश्वरीम् ॥ १४ ॥

(भा.दी.) **विलोक्ये**ति । एवंविधः एतादृश आकारो यस्य स एवंविधाकारस्तं प्रसुप्तं रावणं विलोक्य, अथ तस्य उपान्तिकं समीपं तस्मिन् कान्तां मनोहराम्, अन्तःपुरस्य ईश्वरीम्, रावणभार्यामित्यर्थः, मण्डोदरीं अपश्यत् ॥ १४ ॥

(सं.चं.) उपेति अन्तिकमिति च भिन्ने अपि सामीप्यवचने । उपेति अन्तमिति च । अथापि अतिशयार्थे समस्तं प्रयुञ्जते–उपान्तमिति उपान्तिकमिति च। तेनाव्यवहितं नैकट्यं बोध्यते। मण्डे मण्डनभूतमुदरमस्या इति मण्डोदरी । तनुतरमुदरं हि समग्रं देहं मण्डयति । मन्दोदरीत्यर्वाचीनाः ॥ १४ ॥

किं देवी दानवी किं वा का न्वेषा कामवल्लरी ।
इत्याशङ्क्य न सीतेति तार्किकः समतर्कयत् ॥ १५ ॥

(भा.दी.) **किमि**ति । इयं दृश्यमाना देवी किं देवस्त्री किम्? किं दानवी (वा)? कामवल्लरी कामलता[२] एषा का नु? इति आशङ्क्य तार्किकः ऊहापोहपटुः हनुमान् सीता न इति समतर्कयत् ऊहितवान् । तर्क ऊहायां लङ् ॥ १५ ॥

(सं.चं.) कान्वेषा काऽपि कमनीयतमा कामवल्लरी कुसुमबाणस्य कामस्य करगता कुसुमिता वल्गु वल्गन्ती लोभनीया लतेव । वल्लरीति क्वचिद् वल्ली कथ्यते । क्वचित् कुसुमगुच्छः । नेयं सीता रावणोपान्तगत्वादिति समतर्कयत् सम्यगेवातर्कयत् । तार्किकः युक्तिज्ञः, ऊहकुशलो वा ॥ १५-६ ॥

---

१. **'–कारं प्रसुप्तं तदुपा–'** इति वि.ती.पाठः ।

२. कोशकारास्तु लतां वल्लीमाहुः । वल्लरीं मञ्जरीम् । अथापि कवयो लतामपि वल्लरीमाहुः । तथाहि कुमारसम्भवे कालिदासः(वसन्तं प्रति रतिवचनम्)–**'विधिना कृतमर्धवैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता । अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी'** (४.३१) इति ।

सहस्रशः सह प्रेष्ठैः पानभूमिमुपेयुषीः ।
ददर्श दर्शनीयाङ्गीरङ्गनाः[1] स प्लवङ्गमः ॥ १६ ॥

(भा.दी.) सहस्रश इति । प्लवङ्गमः सः हनुमान् प्रेष्ठैः अतिशयेन प्रियैः भर्तृभिः सह पानभूमिं सुरापानस्य भूमिं उपेयुषीः प्राप्ताः, दर्शनीयं अङ्गं यासां तास्तथोक्तास्ताः सहस्रशः अङ्गना ददर्श ॥ १६ ॥

बभौ पानस्थलं रूप्यचषकाणां[2] शतान्वितम् ।
तस्योपमापदं स्याच्चेच्छतचन्द्रं नभस्तळम्[3] ॥ १७ ॥

(भा.दी.) बभाविति । रूप्यमयानि चषकाणि पानपात्राणि तेषां शतान्वितं पानस्थलं बभौ । भा दीप्तौ लिट् । चेद्यदि नभस्तळं शतसङ्ख्याकाश्चन्द्रा यस्मिन् तत्तथोक्तं स्यात् । तर्हि तस्य पानस्थलस्य उपमापदं उपमाया आस्पदं स्यात् ॥ १७ ॥

(सं.चं.) पानपात्रं चषकं चषको वा । 'चषकाणाम्' इति पठनीयम् । सर्वत्र आदर्शेषु '–चषकानाम्' इत्येव पठ्यते । प्रायो लिपिकृतः प्रामाद्यन् । साधुत्ववादिनां पक्षे तु 'क्षुभ्नादिषु च' (अ.सू.८.४.३९) इति पठितः अविहितलक्षणः प्रतिषेधो वा वक्तव्यः । सुषुम्नेति यथा, सङ्क्रिप्रुरिति यथा ॥ १७ ॥

यत्रयत्र विलासिन्यो विलासं विपुलं दधुः ।
हरिः स तत्रतत्रागाद् रामसेवैकभूषणः ॥ १८ ॥

(भा.दी.) यत्रेति । श्रीरामस्य या सेवा एकं केवलं भूषणमलङ्कारो यस्य स तथोक्तः हरिः कपिः सः हनुमान् यत्रयत्र प्रदेशे विलासिन्यः विपुलो बहळस्तं विलासं दधुः धृतवत्यः । तत्रतत्र अगात् ॥ १८ ॥

(सं.चं.) तत्रतत्रागात् केवलं सीतान्वेषणरूपरामसेवार्थम् ॥ १८ ॥

गृहोर्ध्वगृहसौधेषु [4]प्रकोष्ठवलभीषु च ।
चैत्यचत्वररथ्यासु विचिक्ये च्छलजानकीम् ॥ १९ ॥

---

१. **'प्रशस्तान्यङ्गान्यासां सन्तीत्यस्मिन्नर्थे पामादित्वान्नप्रत्ययः'** इति का.श्री. । तथाहि पामादिषु गणसूत्रम्–**'अङ्गात् कल्याणे'** (अ.सू. ५.२.१००) इति ।

२. **'चषकानाम्'** इति, तथा टीकायाम्–**'चषकानि'** इति लिपिकृत्प्रमादः ।

३. **'नभस्थलम्'**

४. **'प्रकोष्ठे वल-'** । **प्रकोष्ठं बहिर्द्वारगृहम्'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) गृहेति । गृहाश्च ऊर्ध्वगृहाणि च सौधानि च तेषु, मन्दिरोपरि विशालतयाऽवस्थानार्थं कृतं स्थलं प्रकोष्ठमित्युच्यते । प्रकोष्ठानि च वलभ्यो गृहाच्छादनानि ताश्च तासु । 'आच्छादनं स्याद् वलभी गृहाणाम्' इति हलायुधः । चैत्यानि वनानि तानि च, चत्वराणि चतुष्पथानि तानि च, रथ्या रथवीथ्यस्ताश्च तासु च्छलजानकीं सीताप्रतिकृतिमित्यर्थः, विचिक्ये निमार्गितवान् ॥ १९ ॥

(सं.चं.) ऊर्ध्वगृहाणि उपरिगृहाणि– **'ಉಪ್ಪರಿಗೆ'** इति भाषायाम् । सौधानि सुधाधवलितानि श्रीमतां गृहाणि । प्रकोष्ठेषु **'ಚಾವಡಿ'** इति भाषायाम् । 'प्रकोष्ठेऽलिन्दकेऽपि च' इति च । वलभीषु कूटागारेषु । चैत्येषु देवतायतनेषु । 'कूटागारं तु वलभी' इति । कूटागारमिति सन्दिग्धार्थं पदम् । चन्द्रशालेत्येके । स्त्रीणां क्रीडागृहमित्यपरे । प्रायः गृहाद् बहिर्निर्मितं कृतकं गृहं तदिति भाति । यद् भाषायाम्– **'ಕೊಟ್ಟಿಗೆ'** इत्युच्यते । यद्यपि 'देवतायतनं चैत्यम्' इत्यभिदधति । अथापि 'देवालयलतालयान्' (२१) इत्युपरिवचनेन पुनरुक्तं भवति । अतोऽत्र चैत्यमिति यज्ञस्थानमुच्यते । चत्वरेषु अङ्गणेषु चतुष्पथेषु च । 'स्थण्डिले प्राङ्गणे च क्ली चत्वरं ना चतुष्पथे' इति च । रथ्यासु रथचरणयोग्यासु वीथीषु । छलजानकीं मायासीताम् । राम-सेवार्थमिदमप्येकं हनुमन्नाटकम् ॥ १९ ॥

क्वचिद् द्वारं विवृण्वानः क्वचिच्च विवृतं विशन् ।
क्वचिज्जालान्तरेणैव प्राविशत् प्राणनन्दनः ॥ २० ॥

(भा.दी.) क्वचिदिति । प्राणनन्दनः मुख्यप्राणपुत्रः हनुमान् क्वचित्प्रदेशे द्वारं तत् विवृण्वानः सन् प्राविशत् । क्वचिच्च विवृतं द्वारं विशन् सन् अन्तः प्राविशत् । क्वचिच्च जालस्य गवाक्षस्य अन्तरं च्छिद्रं तेनैव प्राविशत् ॥ २० ॥

(सं.चं.) जालान्तरेण गवाक्षावकाशेन । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके कपटे गणे' इति च ॥ २० ॥

अवाप्य वापीरन्विष्यन्[१] देवालयलतालयान् ।
जलाशयांश्च विविधांश्चचारासङ्गमो हरिः[२] ॥ २१ ॥

(भा.दी.) अवाप्येति । न विद्यते सङ्गमो यस्य स तथा, विषयेष्वनासाक्तमना इत्यर्थः, हरिः कपिः हनुमान् अन्विच्छन् सीतां द्रष्टुमिच्छन्, वापीः दीर्घिकाः अवाप्य, देवालया देवस्थानानि ते च, लतालया लतागृहाणि ते च तान्, विविधान् जलाशयान् तटाकानि च चचार । चर गतिभक्षणयोर्लिट् ॥ २१ ॥

---

१. **'वापीरन्विच्छन्'** । वि.ती.पाठोऽपि तथैवेति भाति ।

२. **'–रासङ्गमो विभुः'**

(सं.चं.) वापीः यत्रावरुह्य स्नान्ति । 'ଓଞ୍ଛାଡ଼' इति भाषायाम् । स्नानार्थं वाप्यामप्यवरूढा स्यादिति वापीरप्यन्वियेष । असङ्गमोऽसङ्गः । अकारवाच्येन भगवता सर्वदा सङ्गमोऽस्येति च ॥ २१ ॥

बहिरन्तश्च विचरन् वायुवद् वायुनन्दनः ।
चतुरङ्गुलमात्रं च पुर्य्यां न व्यचिनोन्न हि ॥ २२ ॥

(भा.दी.) बहिरिति । बहिः लङ्कायाः बहिः प्रदेशे अन्तश्च वायुवत् विचरन् वायुनन्दनः हनुमान् पुर्यां लङ्कायां चतुरङ्गुलयः प्रमाणानि यस्य स्थलस्य तच्चतुरङ्गुलम्[1], केवलं चतुरङ्गुलं चतुरङ्गुलमात्रं तच्च न व्यचिनोदिति न, नान्वेषणं कृतवानिति नहि, किन्तु साकल्येनान्वेषितवानित्यर्थः ॥ २२ ॥

(सं.चं.) चतुरङ्गुलमात्रं च । अत्र कश्चनापूर्वोऽर्थः प्रतिभाति । तथाहि-'अङ्गुलोऽस्त्री यवा अष्टौ समस्तु चतुरङ्गुलः' इति यादवप्रकाशः । तथाच समचतुरश्रोऽङ्गुलश्चतुरङ्गुलः । केवलं चतुरङ्गुलिश्चतुरङ्गुलमात्रः । तावन्तमपि प्रदेशमचित्वा न जहावित्यर्थः । चतसृणामङ्गुलीनां समाहारश्चतुरङ्गलम् । चतुरङ्गुलमेव चतुरङ्गुल-मात्रम्' इत्यपि व्याचक्षते । रामायणाननुगुणमेतत् । 'चतुरङ्गुलमात्रोऽपि नावकाशः स विद्यते । रावणान्तःपुरे तस्मिन् यं कपिर्न जगाम सः' (१२.१७) इति च ॥ २२ ॥

चिन्तयामास हनुमानदृष्ट्वा जानकीतनुम् ।
मया न दृष्टा सा देवी[2] कार्य्यं सकलमाकुलम् ॥ २३ ॥

(भा.दी.) चिन्तयेति । हनुमान् जानक्याः तनुराकृतिस्तां अदृष्ट्वा, देवी सीता मया न दृष्टा, सकलं कार्यं मदागमनप्रयोजनं आकुलं विनष्टं इति चिन्तयामास ॥ २३ ॥

(सं.चं.) जानक्याः तनुं प्रतिकृतिम् । आकुलं विपरीतं विषमम् ॥ २३ ॥

नागाङ्गना नाकनारीर्न्नगर्य्यां राक्षसीरपि ।
अद्राक्षं यास्ववस्थासु ता न हन्त ममोचिताः[3] ॥ २४ ॥

---

१. तथाहि पाणिनिः–**'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः'** (अ.सू.५.४.८६) इति । तेनाङ्गुलिशब्दस्याच् प्रत्ययः ।

३. **'मया न दृष्टा देवीति'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

३. **'न हन्त सभोचिताः'** इति वि.ती.पाठः । **'न हन्ततथोचिताः'** इति क्वचित् ।

(भा.दी.) नागेति । अहं नागाङ्गनाः नागानां स्त्रियः, नाकनारीः स्वर्गस्य स्त्रियः, गन्धर्वादिस्त्रिय इत्यर्थः, राक्षसीरपि यास्ववस्थासु रतिसमये दिगम्बरत्वाद्यवस्थासु नगर्यां लङ्कायां अद्राक्षं दृष्टवानस्मि, ताः स्त्रियः न सभोचिताः न सभायां वक्तुमुचिताः ॥ २४ ॥

(सं.चं.) नगर्यां लङ्कायाम् । न ममोचिताः । मम ब्रह्मचारिणो न दर्शनोचिताः । अथाप्यद्राक्षं कार्यगौरवात्, मम वशीकृतमनस्त्वाच्च ॥ २४ ॥

नावस्त्राः स्त्रिय ईक्षेत ब्रह्मचारी विशेषतः ।
इति शास्त्रगतिं[1] नाहमद्राक्षं कार्य्यगौरवात् ॥ २५ ॥

(भा.दी.) नावस्त्रा इति । पुरुषः न विद्यते वस्त्रं यासां तथोक्तास्ताः स्त्रियः न ईक्षेत न पश्येत् । ब्रह्मचारी विशेषतः न ईक्षेत । इति शास्त्रगतिं शास्त्रप्रतिपादितस्थितिं कार्यस्य सीतान्वेषणलक्षणकार्यस्य यद्गौरवं महत्त्वं तस्मात् न अद्राक्षम् । शास्त्रविधिमुलङ्घ्याऽपि दृष्टवानस्मीत्यर्थः ॥ २५ ॥

(सं.चं.) शास्त्रगतिं शास्त्रविधिं, नाद्राक्षं न पर्यालोचयम् ॥ २५ ॥

लवणाब्धिर्वृथा तीर्ण्णो न कार्य्याब्धिर्म्महानयम् ।
नानानार्य्यो वृथा दृष्टा रामनारी न हा बत[2] ॥ २६ ॥

(भा.दी.) लवणेति । लवणाब्धिः वृथा तीर्णः लङ्घितः । महान् अयं उपक्रान्तः कार्याब्धिः कार्यलक्षणसमुद्रः न तीर्णः, हा बत । नानानार्यः नानाविधस्त्रियः वृथा दृष्टाः, श्रीरामस्य नारी सीता न दृष्टा बत ॥२६॥

(सं.चं.) रामनारी न दृष्टा । हा बत । हेति विषीदति । बतेति विस्मयते । अनुकम्पते च ॥ २६ ॥

मम त्वसङ्गमनसो न दोषो विषयेक्षणात् ।
विषयैर्न्नहि लेपोऽस्ति वह्निवायुविवस्वताम् ॥ २७ ॥

(भा.दी.) तर्हि नानानारीदर्शनाद्भावो न दुष्टः किमित्यत आह– ममेति । असङ्गं विषयेष्वसक्तं मनो यस्य स तथा तस्य मम विषयाणां वनितादीनां यदीक्षणं तस्माद्दोषः नास्ति । असङ्गत्वेन लोपाभावः क्व दृष्ट इत्यत आह– वह्नीति । वह्निश्च वायुश्च विवस्वांश्चैषां विषया दुर्विषयास्तैः लेपः नास्ति हि ॥ २७ ॥

१. **'शास्त्रस्थितिं नाह –'** २. **'न सा बत'**

(सं.चं.) मम त्वसङ्गमनसः । 'मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने । शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम्' (११.४२) इति च ॥ २७ ॥

यन्न देवी मया दृष्टा सङ्कटः स हि नापरः ।
तामदृष्ट्वा कपीन् प्राप्य किं नु वक्ष्यामि षण्ढवत्[१] ॥ २८ ॥

(भा.दी.) यदिति । यत् यस्मात् देवी सीता मया न दृष्टा । स हि स एव सङ्कटः, अपरः समुद्रोल्लङ्घनादिनिमित्तसङ्कटः नास्ति । अहं तां अदृष्ट्वा कपीन् प्राप्य षण्ढवत् नपुंसकवत् किन्नु किं वा वचः वक्ष्यामि । वच परिभाषणे लृट् ॥ २८ ॥

(सं.चं.) न दृष्टेति यत् स एव सङ्कटः सम्बाधः 'ಸಂಕಷ್ಟ' इति भाषायम् । षण्ढवत् निःसत्ववत् । पाणिनीयाः षडिं वा षढिं वा न पठन्ति । सनोतेर्डप्रत्ययेन षण्डशब्दं निष्पादयन्ति । यो बलीवर्दवचनः वृक्षादिसङ्घात-वचनश्च । शमेर्ढप्रत्ययेन मूर्धन्यादित्वेन वर्षवरवचनं षण्ढशब्दं च । काशकृत्स्नस्तु षडि शिखिडि निर्बीजे इति पठति । षण्डति सन्ततिहीनो भवतीति षण्ड इति । काशकृत्स्नस्य पाठक्रमानुगुणतया–'षडि निर्बीजे' इत्यपि पठनीयम् । 'ढुढि अन्वेषणे' इति हि ढान्तः पूर्वपाठः । तेन षण्ढतीति षण्ढः ॥ २८-९ ॥

सीता न दृष्टेति कथं वक्ष्ये संवन्य राघवम् ।
अवेक्षिष्ये कथं तस्य पूर्णचन्द्रोपमं मुखम् ॥ २९ ॥

(भा.दी.) सीतेति । अहं राघवं संवन्य सीता न दृष्टा इति कथं वक्ष्ये । तस्य राघवस्य पूर्णचन्द्रस्य उपमा यस्य तत्तथोक्तं मुखं कथं अवेक्षिष्ये ॥ २९ ॥

सीता क्वापि न दृष्टेति वचनं विषमं विषम्[२] ।
नरेन्द्रवानरेन्द्राणां कुलयोर्विलयप्रदम् ॥ ३० ॥

(भा.दी.) सीतेति । सीता क्वापि स्थले न दृष्टा इति विषमं विपरीतं वचनम्, विप्रियं वचनमित्यर्थः, नरेन्द्रः श्रीरामः स च वानरेन्द्रः सुग्रीवश्च तेषां कुले गोत्रे तयोर्विलयं प्रददातीति विलयप्रदं विषं विषसदृशम्, मानभङ्गहेतुत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

---

१. 'षण्डवत्' २. **'वचनं विषसन्निभम्' । 'विषमं कार्याननुगुणत्वात् । विषं विषवन्मालकम्'** इति का.श्री. ।

(सं.चं.) कुलयोर्विलयप्रदम् । अत एव विषसन्निभं विषतुल्यम् विषमिव ॥ ३० ॥

सर्वं विक्रमजालं मे निष्फलं हीन्द्रजालवत् ।
देवीमपश्यतो यद्वल्लालित्यं फेनसम्पदः ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) सर्वमिति । देवीं सीतामपश्यतः मे सर्वं विक्रमजालं विक्रमसमूहः इन्द्रजालवत् मायिकवस्तुवत् निष्फलं व्यर्थं हि । फेनस्य या सम्पत्तस्याः लालित्यं मनोहरत्वं यद्वत्तद्वत् विद्यमानम्, अकार्यकारित्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

(सं.चं.) फेनसम्पदः डिण्डीरपिण्डस्य लालित्यं कोमलत्वमिव ॥ ३१-२ ॥

मुष्टिघातैर्दुराचारं रावणं मारयामि वा ।
अथवा पशुवद् बध्वा रामपार्श्वं[1] नयामि तम्[2] ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) मुष्टीति । दुष्ट आचारो यस्य स तथा तं रावणं मुष्टेर्ये घातास्तैः मारयामि वा? अथवा, निपातसमुदायोऽयम्, तं पशुवत् बध्वा श्रीरामस्य पार्श्वं समीपं तत् नयामि वा? ॥ ३२ ॥

अशोकवनिकायां[3] तामशोकवनितां वराम् ।
अथाप्यहं विचेष्यामि[4] स्याद् यत्नः सफलो यतः ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) अशोकेति । अथापि बध्वा नयनादिसामर्थ्ये सत्यपि, अहं अशोकानां अशोकवृक्षाणां वनिका वनं तस्याम्, न विद्यते शोको यस्य स तथोक्तस्तस्य श्रीरामस्य वनितां स्त्रियम्, शोकरहितां वनितामिति वा, वरां उत्तमां तां सीताम् । यतः तां (प्रति) यत्नः, स यत्न इति वा, सफलः तस्मात् विचेष्यामि मार्गयिष्यामि ॥ ३३ ॥

(सं.चं.) अशोकस्य रामस्य वनिताम् । यतः यत्र तद्विचयनयत्नः सफलः स्यादित्याशया विचेष्यामि ॥ ३३ ॥

---

१. **'नयामि वा' 'वर्तमानप्रयोगादिदानीमेवेतरानपेक्षतया कर्तृत्वसामर्थ्यमस्तीति ध्वन्यते'** इति का.श्री. ।

२. इतः परमेकोऽधिकः श्लोकः क्वचित् पठ्यते– **'बलेन लङ्कामुद्धृत्य रामपादान्तिकेऽथवा । यामीति लङ्कां बालेन परिवार्यागिलद्धरिः'** इति । **'परिवार्य गिलन् हरिः'** इति च । व्याचख्यौ च का.श्री. । हनुमद्वचनमध्येऽनन्वितमिदं पद्यं स्फुटं प्रक्षिप्तम् ।

३. **'–वनिकां यायामशोक–'**

४. **'विचेष्यामि तद्यत्नः'** इति वि.ती.पाठ इति स्यात् ।

नमोऽस्तु रामरामायै रामायापि नमोनमः ।
भूम्ने सर्वान्तरायापि सर्वसिद्धिप्रदायिने[१] ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) नम इति । रामरामायै श्रीरामभार्यायै सीतायै अपि नमः अस्तु । सर्वेषामन्तः रमत इति सर्वान्तरस्तस्मै, सर्वाश्च सिद्धयस्ताः प्रददातीति तथोक्तस्तस्मै भूम्ने पूर्णगुणाय श्रीरामायाऽपि नमोनमः (अस्तु) ॥ ३४ ॥

(सं.चं.) 'नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै । नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोऽस्तु चेन्द्राग्निमरुद्गणेभ्यः'(१३.५९) इत्यादिसमग्रं रामायणवचनमेकयोक्त्या व्याख्याति–सर्वान्तरायेति । तत्तदन्तर्यामितया तत्तत्पदवाच्याय तत्तद्रूपायापि रामायेत्यर्थः । स एव च भूमा सर्वपदवाच्यसर्वगुणपूर्णः ॥ ३४ ॥

इत्यालोच्य विविच्यासौ कार्य्यं निर्द्धार्य्य वीर्य्यवान् ।
अशोकवनिकां प्रायात् सर्वर्त्तुफलपुष्पिणीम् ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) इतीति । वीर्यं अस्यास्तीति वीर्यवान् असौ इति आलोच्य, विविच्य कर्तव्याकर्तव्ययोर्मध्य इदं कर्तव्यमिति बुद्ध्या विवेचयित्वा, कार्यं निर्धार्य इदं करिष्य इति निश्चित्य च, सर्वेऽपि च ऋतवस्तेषु फलानि च पुष्पाणि च तानि अस्यां सन्तीति तथोक्ता तां अशोकवनिकां अशोकवनं प्रायात् ॥ ३५ ॥

(सं.चं.) वीर्यवान् पराक्रमी महात्मा च । 'वीर्यं पराक्रमे रेतस्यन्नमाहात्म्ययोरपि' इति यादवप्रकाशः । कार्यं विविच्य विमृश्य निर्धार्य ॥ ३५ ॥

अशोकशोचिषा[२] शोणं वनमैक्षत मारुतिः[३] ।
पद्मरागैरिवाऽऽकीर्ण्णं हरितोपलपर्वतम् ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) अशोकेति । मारुतिः, अशोकपुष्पाणां यत् शोचिस्तेन, 'रोचिः शोचिरभीशुः' इति हलायुधः, शोणं रक्तं तत् वनम्, पद्मरागा लोहितरत्नानि तैः, 'शोणरत्नं लोहितकं पद्मरागः' इत्यमरः, आकीर्णम्,

---

१. **'सर्वसिद्धिप्रदाय च'** इति वि.ती.पाठ इति भाति । अत्र का.श्री. व्याख्याने विशेषः–**'सर्वसिद्धिप्रदायिने सकलकार्यसिद्धिप्रदात्रे सर्वान्तराय सर्वान्तरात्मने अपि । विशेषणसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः । भूम्ने पूर्णाय रामाय नमः अस्तु । भूम्ने पूर्णाय सर्वसिद्धिप्रदायिने सर्वान्तराय सर्वान्तश्चारिणे वायवेऽपीति वा'** इति । स्यादिदमपि, द्विरपिशब्दश्रवणात् ।

२. **'अशोकरोचिषा'**

३. **'वनमैक्षत वानरः'**

हरितोपालात्मक इन्द्रनीलरत्नात्मको यः पर्वतस्तमिव ऐक्षत । अशोकपुष्पाणां रक्तवर्णत्वाद् वनस्य च नीलवर्णत्वादिति भावः ॥ ३६ ॥

(सं.चं.) अशोकशोचिषा शोणम् । शोणकुसुमो ह्यशोकः । पत्राणि च हरितानि । तेन पद्मरागैः शोणोपलैराकीर्णं हरितोपलपर्वतमिवैक्षत । हरितोपलः मरतकमणिः । 'गारुत्मतं मरतकमश्मगर्भं हरिन्मणिः । शोणरत्नं लोहितकं पद्मरागोऽरुणोपलः' इति च ॥ ३६ ॥

नदी त्रिकूटात् पतिता वनमद्ध्यं व्यराजयत् ।
रम्यं सीमन्तसीमेव सीमन्तिन्याः शिरोरुहम् ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) नदीति । त्रिकूटः त्रिकूटपर्वतस्तस्मात् पतिता निःसृता नदी, वनस्य मध्यं तत्, सीमन्तिन्याः अङ्गनायाः रम्यम्, शिरोरुहः केशास्तम्, सीमन्तसीमेव ललाटमारभ्य शिरोमध्ये केशपाशेषु द्विधा विभक्तेषु सत्सु या रेखा सा सीमन्त इत्युच्यते । स एव सीमेव मर्यादेव व्यराजयत् । राजृ दीप्तौ लङ् ॥ ३७ ॥

(सं.चं.) सीमन्तिन्याः शिरोरुहं सीमन्तसीमेव । सीमन्तः केशपद्धतिः, 'ಬೈತಲೆ' इति भाषायाम् ॥ ३७ ॥

भवने पवनस्याथ वने पवननन्दनः ।
विजहार यथाकामं प्लवमान इतस्ततः ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) भवन इति । अथ पवननन्दनः हनुमान् पवनस्य भवनं गृहायितं तस्मिन् वने, काममनतिक्रम्य यथाकामम्, इच्छानुसारेणेत्यर्थः, इतस्ततः प्लवमानः प्लवनं कुर्वन् सन् विजहार चिक्रीड ॥ ३८ ॥

(सं.चं.) पवनस्यैव हि भवनं वनं नाम ॥ ३८ ॥

काञ्चनीनां च वल्लीनां काञ्चनानां च शाखिनाम् ।
समभ्यनन्दत् संयोगं[1] दम्पतीनामिव प्रभुः ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) काञ्चनीति । प्रभुः हनुमान् काञ्चनीनां सुवर्णमयीनां वल्लीनां लतानां काञ्चनाः स्वर्णमयास्तेषां (शाखिनां) वृक्षाणां च सन्नामः नम्रीभावस्तं जायाश्च पतयश्च दम्पतयस्तेषां सन्नाममिव समभ्यनन्दत् । नदि हर्षे । तुतोषेति भावः ॥ ३९ ॥

---

१. **'सन्नामम्'** इति वि.ती.पाठः । **'सन्नाहम्'** इति च । **'सन्नाहं परस्परसंश्लेषम्'** इति का.श्री। ।

(सं.चं.) अनुरूपं संयोगम् ॥ ३९ ॥

जैत्रं चैत्ररथस्येदं कान्त्या नन्दननिन्दनम्[१] ।
मणिहेममयं दिव्यमुद्यानं समवैक्षत[२] ॥ ४० ॥

(भा.दी.) जैत्रमिति । चैत्ररथस्य वैश्रवणोद्यानस्य, 'अस्योद्यानं चैत्ररथम्' इत्यमरः, जैत्रं जयशीलम्, कान्त्या नन्दनं इन्द्रोद्यानं निन्दयति तिरस्करोतीति नन्दननिन्दनम्, 'नन्दनमुद्यानमिन्द्रस्य' इति हलायुधः, मणयश्च हेमानि च तेषां विकारो मणिहेममयम्, अत एव दिव्यं इदं उद्यानं समवैक्षत ॥ ४० ॥

(सं.चं.) चैत्ररथस्य कुबेरोद्यानस्यापि जैत्रं जेतृ । स्पर्धया भ्रातुरुद्यानादप्यधिकमनोज्ञतया रूपितम् । कान्त्या इन्द्रोद्यानस्य नन्दनस्यापि निन्दनम्, ततोऽप्यधिककान्तम् । दिव्यं सर्वातिशायि लोकोत्तरम् ॥ ४० ॥

[३]वने तुच्छेतरच्छाये ददर्श पवनात्मजः ।
शिंशपां काञ्चनमयीं मेघे सौदामिनीमिव ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) वन इति । पवनात्मजः तुच्छात् स्वल्पादितराऽनल्पा च्छाया यस्मिन् तत्तथोक्तं तस्मिन्, अतिनिबिडवृक्षच्छायायुक्त इत्यर्थः, काञ्चनमयीं स्वर्णमयीं शिंशपां काळागरुवृक्षम्, 'पिच्छिलागरु शिंशपा' इत्यमरः, मेघः काळमेघस्तस्मिन् सौदामिनीमिव विद्युतमिव ददर्श ॥ ४१ ॥

(सं.चं.) छाया कान्तिः । अनल्पनीलकान्तिमति उद्याने । आतपाभावोऽपि छाया स्यात् । युक्तश्चायमर्थो भाति छायातरुनिबिडे राजोद्याने । अथापि नात्रायमर्थो विवक्ष्यते । निशायां हि हनुमानुद्यानं ददर्श । तदा सर्वथाऽप्यातपाभाव एव । चन्द्रिकाप्रकाशप्रसरोऽपि नातीवाऽसेति वा वक्तव्यम् ॥ ४१ ॥

तत्र प्रवाळसोपानं[४] चैत्यप्रासादमद्भुतम् ।
सहस्रस्तम्भमैक्षिष्ट श्रीमत्काञ्चनवेदिकम्[५] ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) तत्रेति । तत्र स्थले प्रवाळनिर्मितं सोपानं आरोहणप्रदेशो यस्मिन् स तथोक्तम्, 'आरोहणं स्यात् सोपानम्' इत्यमरः, सहस्रसङ्ख्याकाः स्तम्भाः यस्मिन् स तथा तम्, श्रीमती काञ्चनमयी वेदिका यस्मिन् स तथोक्तः तम्, अद्भुतं चैत्ये शिंशपामूले तद्वने विद्यमानो यः प्रासादस्तं ऐक्षिष्ट ॥ ४२ ॥

---

१. **'नन्दनन्दनम्'** २. **'–मयं सर्वमुद्यानं स समैक्षत'** ३. **'वनेऽतुच्छे तरुच्छाये'**
४. **'चैत्ये प्रासाद–'** ५. **'श्रीमत्कनकवेदिकम्'**

(सं.चं.) तत्र शिंशपामूले । चैत्य इत्युद्देशपादप उच्यते । उद्यानमध्यगतं राज्ञां विश्रान्तिमन्दिरं चैत्यप्रासाद उच्यते । वेदिका वितर्दिका । अन्तरुपवेशस्थानम् । 'स ददर्शाविदूरस्थं चैत्यप्रासादमूर्जितम् । मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थितं कैलासपाण्डरम् । प्रवाळकृतसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम्' (१५.१६-१७) इति च । 'चैत्यं बुद्धमन्दिरम् । तदाकारं प्रासादम्' इति रामायणवचनं व्याख्यान्तः शोच्याः ॥ ४२-४ ॥

इमां नदीं शिवजलां शिवच्छायां च शिंशपाम् ।
सा तन्वी सेवते नूनमित्यमन्यत मारुतिः ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) **इमामि**ति । मारुतिः शिवं शोभनं जलं यस्यां सा तथोक्ता तां इमां नदीम्, शिवा च्छाया यस्यां सा तथा तां शिंशपां च तन्वी मनोहरा सा सीता सेवते नूनम् । षेवृ सेवने लट् । इति अमन्यत निरूपितवान्, मन ज्ञाने लङ् ॥ ४३ ॥

तस्या एकतमां शाखां शाखामृगपतिः शनैः ।
आरुह्य संवृतः पर्णैर्ददर्श स दिशो दश ॥ ४४ ॥

(भा.दी.) तस्या इति । शाखामृगाणां वानराणां पतिः स हनुमान् तस्याः शिंशपायाः एकतमां एकां शाखां आरुह्य पर्णानि पत्राणि तैः संवृतः सन् दश दिशः शनैः ददर्श ॥ ४४ ॥

तत्र दीनामिवादीनां मलिनामिव चामलाम् ।
कृशामिवोपवासेन [१]नकृशां प्रकृतिश्रिया ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) तत्रेति । मारुतिः तत्र शिंशपावृक्षमूले दीनामिव दुःखितामिव स्थिताम्, अदीनां स्वभावतोऽ-दुःखिताम्, मलिनामिव स्थिताम्, स्वभावतस्तु न विद्यते मलं यस्याः सा तथा ताम्, उपवासोऽनशनं तेन कृशामिव स्थिताम्, प्रकृतिश्रिया नकृशां अकृशाम्, नसमासोऽयम्, मायासीतां व्याजेन सीतां अवैक्षतेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ ४५ ॥

(सं.चं.) तत्रेत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य 'मायासीतामवैक्षत' इत्येकान्वयः । दीनामिवाऽत्मानं दर्शयन्तीम् । स्वभावतोऽदीनाम् । प्रकृत्या या श्रीस्तया स्वरूपभूतया सहजकान्त्या नकृशां परिपूर्णशोभाम् ॥ ४५ ॥

१. '–वासेन ह्यकृशाम्'

फुल्लपद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
निष्टप्तस्वर्णवर्णाङ्गीं साक्षात्[१] सर्वाङ्गसुन्दरीम् ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) फुल्लेति । फुल्लं विकसितं यत् पद्मं तस्य यत्पलाशं पत्रं तद्वदक्षिणी यस्याः सा तथा ताम्, पूर्णो यश्चन्द्रस्तस्य निभं समानमाननं यस्याः सा तथा ताम्, नितरां तप्तं निष्टप्तं यत्स्वर्णं तस्य वर्ण इव वर्णो यस्य तत्तथोक्तं तादृशमङ्गं शरीरं यस्याः सा तथा ताम्, सर्वाणि यान्यङ्गान्यवयवास्तैः सुन्दरीं मनोहरां मायासीतां साक्षात् अवैक्षतेति सम्बन्धः ॥ ४६ ॥

(सं.चं.) पद्मस्य पलाशं दलम् । साक्षादनुपचारतः । प्रत्यक्षतः राक्षसजनैरप्यनुभूयमानसुषमाम् ॥ ४६-५०॥

आलम्बिनीं केशवेणीं कृत्वा जघनमण्डले ।
आसीनामवनीपृष्ठे सन्तताम्राम्बुसन्ततिम् ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) आलम्बिनीमिति । आ सम्यक् समन्तात् लम्बिनीं लम्बनशीलां केशानां वेणीं जघनस्य कटिप्रदेशस्य यन्मण्डलं प्रदेशस्तस्मिन् कृत्वा, अवन्याः पृष्ठं प्रदेशस्तस्मिन् आसीनाम्, सन्ततानि अव्युच्छिन्नानि आस्ररूपाणि अश्रुरूपाणि अम्बूनि तेषां सन्ततिः समूहो यस्याः सा तथा तां मायासीतां अवैक्षत ॥ ४७ ॥

हन्तैकवसनां कैश्चिद् भूषितां भूषणैरपि ।
मारुतिः शिंशपामूले मायासीतामवैक्षत ॥ ४८ ॥

(भा.दी.) हन्तेति । मारुतिः एकं वसनं वस्त्रं यस्याः सा तथा ताम्, कैश्चित् भूषणानि आभरणानि तैः भूषिताम् (अपि), मायासीतां च्छलसीतां शिंशपाया यन्मूलं तस्मिन् अवैक्षत हन्त ॥ ४८ ॥

राक्षसारेः प्रियां जायां[२] राक्षसीगणमद्ध्यगाम् ।
मृगीमिव श्वगणगां दृष्ट्वा चिन्तामवाप सः ॥ ४९ ॥

---

१. **'साक्षात् सर्वाङ्गसुन्दरीम्, समानं सर्वावयवेषु सौन्दर्यवतीम् । गौरादित्वात् ङीष् । 'साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः' इत्यमरः'** इति का.श्री. ।

२. **'प्रियां भार्याम्'** इति, **'प्रियां छायाम् '** इति च क्वचित् ।

(भा.दी.) राक्षसेति । सः हनुमान् राक्षसीनां राक्षसस्त्रीणां यो गणस्तस्य यन्मध्यं तद्गच्छतीति तथोक्ता ताम्, राक्षसारेः श्रीरामस्य प्रियां जायां भार्यां सीताम्, शुनां यो गणस्तं गच्छतीति तथोक्ता ताम्, मृगीमिव एणस्त्रियमिव दृष्ट्वा चिन्तां विमर्शं अवाप ॥ ४९ ॥

रामदेवस्य देवीयं व्यक्तमायतलोचना ।
ईदृशं लक्षणं तेन कीर्त्तितं पुण्यकीर्त्तिना ॥ ५० ॥

(भा.दी.) रामेति । आयते लोचने यस्याः सा तथा, इयं श्रीरामदेवस्य देवी सीता, पुण्या शोभना कीर्तिर्यस्य स तथा तेन श्रीरामेण व्यक्तं स्पष्टं यथा भवति तथा ईदृशं एवंविधं लक्षणं अङ्गसम्पत्तिः कथितम् ॥ ५०॥

ह्रियमाणा मया दृष्टा सेयमेवेति भाति मे ।
तस्योत्तरीयस्य सममुत्तरीयमिदं ध्रुवम् ॥ ५१ ॥

(भा.दी.) ह्रियमाणेति । पूर्वं रावणेन ह्रियमाणा मया दृष्टा सा स्त्री इयमेवेति मे प्रतिभाति प्रकाशते । भा दीप्तौ लट् । तस्य पूर्वं मत्पुरतः स्थापितस्य उत्तरीयं उत्तरीयवस्त्रं तस्य इदं उत्तरीयं ध्रुवं समम् ॥ ५१ ॥

(सं.चं.) नन्वेकवसनामित्युक्तम् । तत् कुत इदमकस्मादुत्तरीयमुद्गतम्? नाकस्दादुद्गतम् । पूर्वमप्यासीदेव । अथाप्युत्तरीयखण्डं कपिमध्ये निपातितमिति अवशिष्टमपर्याप्तमुत्तरीयखण्डमविद्यमानमिवेत्येकवसनामित्याह । अत एव चोपरि वक्ष्यति– 'स्तनावप्यतनू दोर्भ्यां छादयन्ती' इति ॥ ५१ ॥

कथं विश्वेश्वरी सीता स्वयं विश्वेश्वरप्रिया ।
दुःखिनीति [१]महच्चोद्यं प्रतिभा मे निरस्यति ॥ ५२ ॥

(भा.दी.) कथमिति । स्वयं स्वभावतः विश्वेश्वरस्य श्रीरामस्य प्रिया भार्या विश्वेश्वरी जगदीश्वरी सीता कथं दुःखमस्या अस्तीति दुःखिनी इति महत् चोद्यं आश्चर्यम्, मे प्रतिभा स्वरूपप्रज्ञा निरस्यति प्रतिक्षिपति । असु क्षेपणे लट् । इयं दुःखवती न भवत्येवेति विषयीकरोति ॥ ५२ ॥

(सं.चं.) कथं दुःखिनी दुःखवती स्यादिति महदिदं चोद्यं अद्भुतं प्रश्नो वा स्यादितरेषाम् । 'चोद्यं स्यादद्भुते प्रश्ने' इति विश्वप्रकाशः । मम तु नवनवोन्मेषशालिनी 'यं कामये तन्तमुग्रं कृणोमि' इत्यादिश्रुतिसमेधिता प्रज्ञैव चोद्यमेतन्निरस्यति ॥ ५२–५ ॥

---

१. **'महाचोद्यम्'**

अनुकुर्वाणयोर्ल्लोकं[१] देवदेव्योरदीनयोः ।
दुःखमोहादिकं मिथ्या नटनट्योरिव ध्रुवम् ॥ ५३ ॥

(भा.दी.) अन्विति । लोको जनस्तं अनुकुर्वात इति अनुकर्वाणौ तयोः, लोकविडम्बकयोरित्यर्थः, अदीनयोः दुःखरहितयोः देवदेव्योः, दुःखं च मोहश्च तौ आदी यस्य तत्तथोक्तं दूषणम्, नटश्च नटी नटस्त्री सा च तयोरिव मिथ्या अयथार्थं ध्रुवम् ॥ ५३ ॥

[२]मायामयीमिमां सृष्ट्वा सीता प्रतिकृतिं निजाम् ।
स्वयमन्तर्हिता व्यक्तमित्थं मे प्रतिभा शुभा ॥ ५४ ॥

(भा.दी.) मायेति । स्वयं सीता मायया अचिन्त्यशक्त्या निर्मिता मायामयी तां निजां आत्मीयां इमां सीताप्रतिकृतिं सृष्ट्वा अन्तर्हिता तिरोहिता इत्थं व्यक्तं यथा भवति तथा मे शुभा प्रतिभा प्रज्ञा ॥ ५४ ॥

मनसा विमृशन्नेवं मरुतस्तनयो[३] मुहुः ।
आस्ते पर्ण्णैर्विलीनात्मा कृशानुरिव भस्मनि[४] ॥ ५५ ॥

(भा.दी.) मनसेति । मरुतः वायोः तनयः हनुमान् मुहुः एवं मनसा विमृशन् आलोचयन् सन्, पर्णानि पत्राणि तैर्विलीनः गूहित आत्मा देहो यस्य स तथा सन्, भस्मनि कृशानुरिव वह्निरिव आस्ते तिष्ठति ॥ ५५ ॥

चित्तं बभौ स्फुरति रामपदारविन्दे
नेत्रं रमाप्रतिकृतेश्चरणारविन्दे ।
कोपोदयो हनुमतो दशवक्त्रसैन्ये
प्रेमोदयः सपदि वानरराजसैन्ये ॥ ५६ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्क्षरामायणे
सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्ग्गः ॥

---

१. '–कुर्वाणयोर्लोकान् देव–'
२, 'मायामयीं स्वेच्छया निर्मिताम्' इति का.श्री. ।
३. ' मरुतस्तनुजो मुहुः'
४. 'कृशानुरिव भस्मभिः'

(भा.दी.) चित्तमिति । हनुमतः चित्तं सपदि स्फुरति शोभने श्रीरामस्य ये पदे ते एवारविन्दं तस्मिन् बभौ । श्रीरामानुस्मरणं कृतवानित्यर्थः । रमायाः सीतायाः प्रतिकृतिः प्रतिबिम्बं तस्याः चरणावेवारविन्दं तस्मिन् हनुमतः नेत्रं बभौ । अनिमिषाक्षेण[१] सीताप्रतिकृतिं दृष्टवानित्यर्थः । दशवक्त्रस्य रावणस्य यत्सैन्यं तस्मिन् कोपोदयः बभौ । वानरराजस्य सुग्रीवस्य यत्सैन्यं कपिसैन्यं तस्मिन् प्रेमोदयः बभौ ॥ ५६ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) वसन्ततिलकयोपसंहरति– चित्तम् । स्फुरति शोभमाने रामपदारविन्दे चित्तं बभौ । भणिति-भङ्गीयम् । रामपदारविन्दं चित्ते बभावित्यर्थः । कोपोदयो बभूव संहर्तव्यमेतदिति । वानरराजसैन्ये सपदि प्रेमोदयश्च बभूव रामसेवाभाग्यभाज एते भूयासुरिति । पादान्त्ययोर्लाटानुप्रासः । शब्दार्थयोरुभयोरावर्तनं हि लाटानुप्रासः ॥ ५६ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां सुन्दरकाण्डे तृतीयसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– १९९७+५६=२०५३]

१. **'अनिमिषाक्षिभ्याम्'** इति, **'अनिमिषाक्षः सन्'** इति वा साधुः पाठः ।

चतुर्थः सर्ग्गः

परितः पद्मनयनां परिवारत्वमागताः ।
राक्षसीरैक्षत हरिर्वरळामिव[1] टिट्टिभीः ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामभृत्येन हनुमता पुनः के दृष्टा इत्यत आह– **परित** इत्यादिना । हरिः कपिः हनुमान्, पद्मवन्नयने यस्याः सा तथा तां सीतां परितः, टिट्टिभीः टिट्टिभनामिकाः पक्षिस्त्रियः वरळामिव हंसस्त्रियमिव, 'वरळा हंसकान्ता स्याद् वराळा वरटा तथा' इति हलः । परिवारत्वं आगताः राक्षसीः ऐक्षत ॥ १ ॥

(सं.चं.) परितः पद्मनयनाम् । 'अभितःपरितःसयानिकषाहापतियोगेषु च दृश्यते' इति वार्तिके (अ.सू.२.३.२) वचनाद् द्वितीया । वरळां परितः स्थिताः टिट्टिभीरिव । 'टिट्टि' इति कूजन् भातीति टिट्टिभः । **'ಟಿಟ್ಟಿಭಪಕ್ಷಿ'** इति भाषायाम् । टिट्टिभस्य स्त्री टिट्टिभी । 'पुंयोगादाख्यायाम्' (अ.सू.४.१.४८) इति ङीष् । 'वरटा हंसकान्ता स्याद् वराळा वरळाऽपि च' इति यादवप्रकाशः ॥ १ ॥

नानामृगपतङ्गानां सरूपवदनादिकाः ।
एकहस्ताङ्घ्रिनेत्राद्या द्विनासाजठरादिकाः ॥ २ ॥

पादादिस्थमुखीः काश्चिद् व्यत्यस्तावयवास्तथा ।
दृष्ट्वा नैकान्तिकीं मेने स्रष्टुः सृष्टिं स पावनिः[2] ॥ ३ ॥

(भा.दी.) नानेति । पवनस्यापत्यं पुमान् पावनिः (सः) हनुमान्, नानाविधा ये मृगाः, पतङ्गाः पक्षिणश्च तेषाम्, वदनमादिर्येषामवयवानां ते तथोक्ताः, सरूपाः सदृशाः वदनादयो यासां ताः सरूपवदनादिकाः, ताः काश्चिद् राक्षसीः, हस्तश्च अङ्घ्रिश्च नेत्रे च तानि आद्यानि येषामवयवानां ते तथोक्ताः एकाः एकैकसङ्ख्याका

---

१. **'हरिर्वरटामिव '**   २. **'पावनिः पवनतनयः'** । **'अत इञ्' (अ.सू.४.१.९४) इतीञ्प्रत्ययः'** इति का.श्री. ।

हस्ताङ्घ्रिनेत्राद्या यासां तास्तथा काश्चिद् राक्षसीः, नासा च जठरश्च ते आदी येषां ते तथा द्विसङ्ख्याकाः नासाजठरादयो यासां ताः द्विनासाजठरादिकास्ताः काश्चित् राक्षसीः, पाद आदिर्येषां ते तथोक्तास्तेषु तिष्ठतीति पादादिस्थं मुखं यासां तास्तथोक्ताः काश्चिद्राक्षसीः, तथा व्यत्यस्ता विपर्यस्ता अवयवा हस्तपादादयो यासां तास्तथा ताः काश्चिद्राक्षसीः दृष्ट्वा स्रष्टुश्चतुर्मुखस्य सृष्टिं नैकान्तिकीं नैकप्रकाराम्, नसमासोऽयम्, मेने निरूपितवान् । मन ज्ञाने लिट् ॥ २–३ ॥

(सं.चं.) मृगाणां पतङ्गानां पक्षिणां च समानरूपं वदनादि यासां ताः । हस्ताङ्घ्रिनेत्राद्यं सर्वत्रान्यत्र द्विधा भूत्वा वर्तमानमवयवजातं यासां पुनरेकमेव ता एकहस्ताङ्घ्रिनेत्राद्याः । आदिना श्रोत्रे नासापुटे स्तनौ च गृह्यन्ते । द्वे नासाजठरादिनी यासाम् । आदिना वदनं नाभिः पायूपस्थौ च । द्वे नासे जठरे च यासां ता द्विनासाजठराः । ता आदयो यासामिति वा । एकान्त एकतानः । नैकान्तिकीं एकतानताविधुरामनियतानेकरूपाम् । 'वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवामुखाः' (१७.१०) इति, 'एकहस्तैकपादाश्च' (१७.११) इति, 'एकाक्षीमेककर्णां च' (१७.५) इति, 'अनासा अतिनासाश्च' (१७.१२) इति, 'अतिमात्रकुचोदरीः' (१७.१३) इत्यादि च । व्यत्यस्तावयवास्तथा । यथा पादे मुखमेवमन्येऽप्यवयवा व्यत्यस्ता यासाम् । श्रोत्रस्थाने चक्षुषी चक्षुःस्थाने श्रोत्रे इत्येवं रीत्या व्यत्यस्ता वा ॥ २–३ ॥

सपद्यपररात्रोत्थैः[१] पवनैस्त्रिगुणोत्कटैः ।
उददीपि[२] दशास्यस्य मायाश्रीमन्मथानलः ॥ ४ ॥

(भा.दी.) सपदीति । सपदि, अपरा च सा रात्रिश्च अपररात्रः, तस्मिन् उत्था उत्पन्नास्तैः, त्रयः शैत्यमान्द्यसौरभ्याख्या ये गुणास्तैरुत्कटा उद्रिक्तास्तैः पवनैः, दशास्यस्य मायायाः बन्धिकायाः प्रकृतेः श्रीः सम्पत्तथा मायाश्रीरूपश्चासौ मन्मथाख्याग्निश्च सः । यद्वा मायया व्याजेन या श्रीः सीताप्रतिकृतिस्तद्विषयो मन्मथानलः कामाग्निरिति वा । उददीपि प्रजज्वाल । दीपी दीप्तौ लुङ् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) अपरं रात्रेरपररात्रः । अपरमिति सामान्ये नपुंसकम् । अपरभाग इत्यर्थ इति वैयाकरणाः । यत्र विशेष्यस्य स्फुटमनुल्लेखस्तत् सामान्यम् । सहजं पवनो यावदुत्कटस्ततस्त्रिगुणमुत्कटैः उन्मादकैः । कालस्या-

१. **'रात्रेरपरभागोऽपररात्रः । 'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' (अ.सू.२.२.१) इति समासः । अहःसर्वैकदेश–' (५.४.८७) इत्यादिना अच्प्रत्ययः । 'रात्राह्नाहाः पुंसि' (२.४.२९) इति पुंस्त्वम्'** इति का.श्री. ।

२. **'उददीपि प्रज्वलितः । उत्पूर्वात् दीप्यतेः कर्मणि लुङ् । 'चिण्भावकर्मणोः' (अ.सू.३.१.६६) इति च्लेश्चिणि 'चिणो लुक्' (६.४.१०४) इति तत्प्रत्ययस्य लुक्'** इति.का.श्री. ।

परराात्रत्वात्, वायोः स्वत उद्दीपकत्वात्, रावणस्य कामाक्रान्तत्वाच्च, त्रिगुणता । 'किञ्चिच्छेषा निशाऽभवत्' (१८.१) इति च । मायाश्रीः मायासीता । मायाश्रियि विषये मन्मथानलः ॥ ४–५ ॥

[१]तेन तातप्यमानोऽसौ तल्पतः सहसोत्थितः ।
अशोकवनिकां प्रायान्मदान्धः प्रस्खलन्निव[२] ॥ ५ ॥

(भा.दी.) तेनेति । तेन मन्मथाग्निना तातप्यमानः नितरां दह्यमानः, तल्पतः शय्यायाः सहसा उत्थितः, असौ रावणः मदान्धः सन् प्रस्खलन्निव अशोकवनिकां प्रायात् ॥ ५ ॥

चार्वङ्ग्यश्चामरच्छत्रप्रदीपैः प्रतिदीपिताः ।
[३]अन्वीयुः किञ्चिदुन्निद्राः प्रमदास्तं मदालसाः ॥ ६ ॥

(भा.दी.) चार्वङ्ग्य इति । चारूणि मनोहराणि अङ्गानि यासां तास्तथा, चामराणि च छत्राणि च प्रदीपाश्च तैः प्रतिदीपिताः प्रकाशिताः, किञ्चित् उद्गता निद्रा यासां तास्तथा, मदालसाः मदेनालसगतयः प्रमदाः, (तं रावणं) अन्वीयुः ॥ ६ ॥

(सं.चं.)चार्वङ्ग्यः।'अङ्गगात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम्'इति वार्तिकात् (अ.सू.५.१.५४)इति ङीष्। चार्वङ्ग्य-श्चार्वङ्गा वा । प्रतिदीपिताः प्रत्येकं विशिष्य प्रकाशिताः । **'ಎದ್ದುಕಾಣು'** इति भाषायाम् । किञ्चिदुद्गतनिद्राः असम्पूर्णनिद्राः, निद्रायामेव चलन्त्य इव । वयःसहजेन पानजनितेन च मदेन अलसा मन्थराः ॥ ६-९ ॥

तमापतन्तमालोक्य विवर्णवदना सती ।
ससर्ज[४] वेपथुमती श्वासान् दीर्घानशीतलान् ॥ ७ ॥

(भा.दी.) तमिति । आपतन्तं तं रावणं आलोक्य, विगतो वर्णो यस्य तत्तथोक्तं तादृशं वदनं यस्याः सा तथा सती, वेपथुः शरीरकम्पोऽस्या अस्तीति तथा सती, (सती सीता) दीर्घान् अशीतलान् अत्युष्णान् श्वासान् ससर्ज । सृज विसर्गे लिट् ॥ ७ ॥

(सं.चं.) वेपथुमती भयकम्पिता । टु वेपृ कम्पने । ड्वित्त्वादेवाथुच्–'ड्वितोऽथुच्' (अ.सू.३.३.८९) इति ॥ ७ ॥

---

१. **'तेन देदीप्यमानो–'**
२. **'प्रायान्मन्मथान्धः स्खलन्निव।' 'मन्मथान्धःमन्मथावेशेन धर्माधर्मविवेकशून्यः'** इति का.श्री.।
३. **'अन्वयुः'**
४. **'ससृजे'** । तुदादेः सृजेर्लिटि **'ससर्ज'** इति रूपम् । दिवादेः **'ससृजे'** इति ।

ऊरुभ्यां म्लानवासोभ्यां छादयन्ती तनूदरम् ।
स्तनावप्यतनू दोर्भ्यां सा बभूव पराङ्मुखी[1] ॥ ८ ॥

(भा.दी.) ऊरुभ्यामिति । सा सीता, म्लानं मलिनं वासो ययोस्तौ तथोक्तौ ताभ्यामूरुभ्यां तनु सूक्ष्मं यदुदरं तत् च्छादयन्ती सती, अतनू असूक्ष्मौ स्तनावपि दोषौ हस्तौ ताभ्यां छादयन्ती सती, पराक् मुखमस्या अस्तीति तथा, दिगन्तरं प्रेक्ष्य विमुखीत्यर्थः, बभूव ॥ ८ ॥

(सं.चं.) 'स्वाङ्गाच्च–' (अ.सू.४.१.५४) इति वा ङीष् । पराङ्मुखी पराङ्मुखा वा ॥ ८ ॥

रावणो विद्धहृदयः पञ्चसायकसायकैः ।
चापलं विपुलं प्राप्य [2]तां सान्त्वेनेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥

(भा.दी.) रावण इति । 'अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च' इति प्रसिद्धाः पञ्च सायका यस्य कामस्य स तथोक्तस्तस्य ये सायकास्तैः विद्धं हृदयं मनो यस्य स तथा, (रावणः) विपुलं भूयिष्ठं चापलं मनश्चाञ्चल्यं तत् प्राप्य, तां सीतां सान्त्वं सान्त्ववाक्यं तेन (इदं) अब्रवीत् ॥ ९ ॥

(सं.चं.) सान्त्वेन सामोपायेन तां छन्दयन् ॥ ९ ॥

मन्ये त्वामिन्दिरेशोरोमन्दिरामिन्दिरामहम् ।
लावण्यवल्लीपुष्पाणि तवाङ्गानि स्मरेषवः ॥ १० ॥

(भा.दी.) मन्य इति । अहं त्वां इन्दिराया य ईशः श्रीहरिस्तस्य यदुरस्तदेव मन्दिरं यस्याः सा तथा तां इन्दिरां महालक्ष्मीं मन्ये जानामि । मन ज्ञाने लट् । लावण्याख्या या वल्ली कल्पलता तस्याः पुष्पाणि पुष्पसदृशानि तव अङ्गानि अवयवाः स्मरेषवः कामबाणसदृशा इत्यर्थः ॥ १० ॥

(सं.चं.) इन्दिरेशस्योरोमन्दिराम्, वक्षसि लक्षणभूतां हृदयवल्लभां च । स्मरेषव इव मां बाधन्ते । पुष्पबाणो हि स्मरः ॥ १०–११ ॥

---

१. **'पराङ्मुखा'**

२. **'सान्त्वेन प्रियोक्त्या इदं वचनमब्रवीत्'** इति का.श्री. । असङ्गतमेतत् । प्रियवचनेन वचनमब्रवीदित्यनन्वितं व्याख्यानम् । एतेन वि.ती.व्याख्यानमपि गदितार्थम् ।

विश्वैश्वर्य्यमिदं पश्य मम मानिनि मानिनः ।
अस्मिन् मे यौवनवने लल[१] त्वं ललनालते ॥ ११ ॥

(भा.दी.) विश्वेति । हे मानिनि स्त्रि, मानोऽस्यास्तीति मानी तस्य, अभिमानिन इत्यर्थः, बहुमानवत इति वा, मम इदं विश्वं पूर्णं यदैश्वर्यं तत् पश्य । दृशिर् प्रेक्षणे लोट् । हे ललनालते, त्वं मे अस्मिन् यौवनमेव वनं तस्मिन् लल विलासं कुरु । लल विलासे[२] लोट् ॥ ११ ॥

कथं द्रक्ष्यति रामस्त्वां दृष्ट्वा वा नेष्यते कथम् ।
तस्मात् त्वं तापसं त्यक्त्वा[३] भज मां भुवनेश्वरम् ॥ १२ ॥

(भा.दी.) कथमिति । श्रीरामः त्वां कथं द्रक्ष्यति? दृशिर् प्रेक्षणे लृट् । समुद्राद्युल्लङ्घने मानुषस्य तस्य शक्त्यभावादिति भावः । दृष्ट्वा वा कथं त्वां नेष्यते? बलान्नेतुमशक्यत्वादिति भावः । तस्मात् तापसं मुनिवेषधारिणं श्रीरामं त्यक्त्वा भुवनेश्वरं मां त्वं भज । भज सेवायां लोट् ॥ १२ ॥

(सं.चं.) साम्ना तामावर्जयितुमप्रभवन् सम्प्रति भेदोपायं प्रयुङ्क्ते–कथं द्रक्ष्यति ॥ १२ ॥

मां कृत्वा कृपया दासं लक्ष्मीमेनावमाप्नुहि ।
दास्यामि राज्यं रत्नानि[४] जनकायापि जानकि ॥ १३ ॥

(भा.दी.) मामिति । मां कृपया मयि विद्यमानदयया दासं कृत्वा, भर्तारं कृत्वेत्यर्थः, त्वं एनां लक्ष्मीं सम्पदं अवाप्नुहि ।आपॢ व्याप्तौ लोट् । हे जानकि, तव पित्रे जनकायापि राज्यं तत्, रत्नानि च दास्यामि ॥ १३ ॥

(सं.चं.) अथ तृतीयेन दानोपायेन सान्त्वयितुं प्रयतते–मां कृत्वेति । दास्यामीति च ॥ १३ ॥

एवं विलोभयन्तं तं कुपिता सा पतिव्रता ।
तृणमन्तरतः कृत्वा युक्तमुक्तवती शनैः ॥ १४ ॥

---

१. **'लस त्वम्'** २. **'लड विलासे'** इति पाणिनीयाः । ते लडयोरभेदेन कथञ्चिन्निर्वाहयन्ति ।

३. **'तापसं हित्वा'** ४. **'राज्यरत्नानि '**

(भा.दी.) एवमिति । एवं विलोभयन्तं वञ्चयन्तं तं रावणं प्रति कुपिता पतिव्रता सा सीता तृणं तत् अन्तरतः मध्ये कृत्वा निक्षिप्य युक्तं न्याय्यं वचः शनैः उक्तवती ॥ १४ ॥

(सं.चं.) तृणमन्तरतः कृत्वा । साक्षान्मुखतः स न सम्भाषणीय इति । रामस्याग्रे स तृणोपम इति बोधयितुं च । 'तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता'(२१.३) इति च ॥ १४–५ ॥

शूद्रेण ब्रह्मविद्येव खद्योतेनेव भानुभाः ।
त्वया रावण दुष्प्रापा रामस्याहं[१] प्रिया सती ॥ १५ ॥

(भा.दी.) शूद्रेणेति । शूद्रेण ब्रह्मविद्येव वेदविद्येव, खद्योतेन भानुभाइव सूर्यप्रभेव, हे रावण, त्वया श्रीरामस्य (प्रिया) भार्या सती पतिव्रता अहं दुष्प्रापा प्राप्तुमशक्या ॥ १५ ॥

पुलस्त्यस्य कुले जातो न धर्म्मान्[२] वेद किं भवान् ।
परदारप्रसङ्गोऽयमङ्ग मङ्गलभङ्गदः[३] ॥ १६ ॥

(भा.दी.) पुलस्त्येति । पुलस्त्यस्य पुलस्त्यमुनेः कुलं गोत्रं तस्मिन् जातः भवान् धर्मान् न वेद किम्? विद ज्ञाने लट् । अङ्ग अङ्गशालिन्, अयं परस्य दारा भार्यास्तेषां प्रसङ्गः सङ्गमः, मङ्गलस्य ऐहिकामुष्मिकशुभस्य भङ्गदः नाशदः ॥ १६ ॥

(सं.चं.) अङ्ग रावण । 'सम्बोधने ननु प्याट् पाट् हे है भो अङ्ग हन्त च' इति च । मङ्गलस्य श्रेयसः भङ्गदः ॥ १६ ॥

तुभ्यं चेन्नाभ्यसूयामि[४] हितं तथ्यं[५] वदामि ते ।
रामाय मां प्रदायाऽशु कृपालुं तं प्रसादय[६] ॥ १७ ॥

(भा.दी.) तुभ्यमिति । अहं चेद् यदि तुभ्यं नाभ्यसूयामि असूयां न करोमि, तर्हि हितं तत्थ्यं वचः वदामि । श्रीरामाय आशु मां प्रदाय कुपालुं कृपाशीलं तं प्रसादय प्रसन्नीकुरु । षद्लृ् विशरणगत्यवसादनेषु लोट् ॥ १७ ॥

---

१. 'राघवस्य प्रिया' २. 'न धर्मं वेद' ३. '–प्रसङ्गोऽयं जगन्मङ्गल–'
४. 'तुभ्यं नचाभ्यसूयामि' ५. 'हितं सत्यं वदामि' ६. 'तं क्षमापय'

(सं.चं.) नाभ्यसूयामि चेत् न दोषमुद्धाटयामि चेत् । 'गुणेषु दोषाविष्करणमसूया' इति काशिका । किं वृथा दोषाविष्करणेन । तदलमसूयित्वा । हितं तावच्छृणु । यदिदानीं वदामि तत् तथ्यम् ॥ १७ ॥

यदीदानीं[१] न मन्येथाः मन्येथास्त्वमथाचिरात् ।
शरैर्विदीर्णहृदयो रामलक्ष्मणलक्षणैः ॥ १८ ॥

(भा.दी.) यदीति । यदि इदानीं न मन्येथाः न संवादं करोषि, अथ तर्हि अचिरात् त्वं रामश्च लक्ष्मणश्च तयोर्लक्षणं चिह्नं येषां ते तथोक्तास्तैः, तन्नामाङ्कितैरित्यर्थः, शरैः विदीर्णं हृदयं यस्य स तथा सन् मन्येथाः मदुक्तवचः सत्यमिति जानासि ॥ १८ ॥

(सं.चं.) रामलक्ष्मणयोः लक्षणं नाम मुद्रा वा येषु तैः शरैः । 'लक्षणं नाम्नि चिह्ने च' इति विश्वप्रकाशः । 'इषवो निष्पतयिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षिताः' (२१.२५) इति च ॥ १८ ॥

अथापि चेदनङ्गस्ते निद्राविघ्नं[२] करिष्यति ।
रामस्त्वामप्रमेयाङ्गो[३] दीर्घनिद्रां प्रणेष्यति ॥ १९ ॥

(भा.दी.) अथापीति । अथापि परदारधर्षणस्यानर्थहेतुत्वेऽपि अनङ्गः कामः, (ते) निद्रायाः विघ्नस्तं (चेद् यदि) करिष्यति । तर्हि अप्रमेयं साकल्येन ज्ञातुमशक्यमङ्गं यस्य स तथोक्तः श्रीरामः त्वां दीर्घनिद्रां मरणमित्यर्थः, प्रणेष्यति प्रापयिष्यति ॥ १९ ॥

(सं.चं.) अप्रमेयमनश्वरमङ्गं शरीरं यस्य । कामोऽनङ्गः । रामोऽनश्वराङ्गः ॥ १९ ॥

राक्षसाधम ते वाचा जानकी न विलोभ्यते ।
काकस्य काकुस्वानेन राजहंसीव मानसी[४] ॥ २० ॥

(भा.दी.) राक्षसेति । हे राक्षसाधम रावण, (ते) तव वाचा जानकी न विलोभ्यते न वञ्च्यते । लुभ गार्ध्ये लट् । तत्कथमिव? काको वायसस्तस्य काकुः ध्वनिविकारविशेषयुक्तो यः स्वानः शब्दस्तेन मानसी

१. **'इदानीं रामगमनात् प्रागेव मदुक्तं यदि न मन्येथा न जानासि अथ कालान्तरे, रामगमनानन्तरं वा'** इति का.श्री. ।

२. **'निद्राभङ्गं करि–'** ३. **'अप्रमेपायङ्गः साकल्येन नाशरहितस्वरूपः । अनेन रामस्य रावणबाणहतिर्नास्तीति सूचिता'** इति का.श्री. ।

४. **'मानसी मानससरोभवा । 'तत्र भवः' (अ.सू.४.३.५३) इत्यण्'** इति का.श्री. ।

मानससरसि भवा राजहंसीव राजहंसस्य स्त्रीव । यथा काकेन स्वकीयमुग्धवचसा राजहंसी स्वभार्यात्वेन लोभयितुं न शक्यते विजातीयत्वेनासँह्यत्वादेवं त्वयाऽपि न लोभयितुं शक्याऽहमिति भावः ॥ २० ॥

(सं.चं.) काकुः भिन्नकण्ठोत्थः विकृतः स्वानः । काकुशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वपक्षे काकुरूपः स्वानः । मानसे भवति विद्यत इति मानसी ॥ २०–२ ॥

ग्रामसिंहं यथा सिंहो गरुडः पन्नगं यथा ।
गजो यथाऽजं हन्ता त्वामप्रयत्नेन राघवः ॥ २१ ॥

(भा.दी.) ग्रामेति । ग्रामसिंहं शुनकं सिंहः यथा, पन्नगं सर्पं गरुडः यथा, अजं च्छागं गजः यथा तथा राघवः त्वां अप्रयत्नोऽनायासस्तेन हन्ता हनिष्यति । हन्तेर्लुट् ॥ २१ ॥

न नाशयामि शक्ताऽपि[१] त्वां नृशंसं दशानन ।
विना रामाज्ञया किन्तु त्वां हत्वा स भजेद् यशः ॥ २२ ॥

(भा.दी.) नेति । हे दशानन, नृशंसं क्रूरकर्माणं त्वां शापः शापप्रदानं तेन, हन्तुं शक्ताऽपि, रामाज्ञया विना न नाशयामि । नश अदर्शने सतं लट् । एवं तर्हि नाशः कदाऽपि नास्तीति न मन्तव्यमित्याह– **किन्त्वि**ति । किन्तु सः श्रीरामः त्वां हत्वा यशः भजेत् प्राप्नुयात् ॥ २२ ॥

इमां च वाचमत्युष्णामश्रुधारां च सन्तताम् ।
विसृज्य सा सरोजाक्षी परिरेभे पतिं हृदा[२] ॥ २३ ॥

(भा.दी.) इमामिति । सरोजवदक्षिणी यस्याः सा तथोक्ता, सा सीता, इमां वाचं (च) विसृज्य, सन्ततां अव्यवच्छिन्नां अत्युष्णां अश्रूणां या धारा तां च विसृज्य, पतिं श्रीरामं हृदा मनसा परिरेभे । स्मरणमात्रेण सर्वदुःखनाशकं श्रीरामं स्मृतवतीत्यर्थः । रेभृ शब्दे लिट्[३] ॥ २३ ॥

(सं.चं.) हृदा प्रीत्या हृदा मनसा पतिं रामं परिरेभे ॥ २३ ॥

---

१. **'न नाशयामि शापेन त्वाम्'** इति वि.ती.पाठ इति भाति । २. **'परिरेभे प्रभुं हृदा'**

३. **'रभ राभस्ये लिट्'** इति वक्तव्यम् । रेभतेस्तु लिटि **'परिरिरेभे'** इति रूपम्, **न 'परिरेभे'** इति । वक्ष्यति च तथैवोत्तरत्र ।

इत्युक्तः कोपवान्[१] क्रूरः क्रूरमाचष्ट राक्षसः ।
एवं चेत् प्रातराशं त्वां कुर्य्यां सूदजनैरिति ॥ २४ ॥

(भा.दी.) इतीति । इति सीतया उक्तः कोपोऽस्यास्तीति कोपवान् क्रूरः राक्षसः रावणः, हे सीते, त्वं एवं चेत्, मद्वचनं न करोषि चेत्, तर्हि त्वां प्रातराशः प्रातःकालीनाहारस्तं सूदाः पचनकर्तारो ये जनास्तैः कुर्याम्, सूदजनैस्त्वां घातयित्वा पाचयित्वा तेन मांसेन प्रातर्भोजनं करिष्य इति क्रूरं वचः आचष्ट ॥ २४ ॥

(सं.चं.) सामभेददानानि विफलान्यासन् । अथ निराशः सन् दण्डोपायं प्रयुङ्क्ते–एवं चेत् । प्रातराशं त्वाम् । 'द्वाभ्यामूर्ध्वं तु मासाभ्यां भर्तारं मामनिच्छतीम् । मम त्वां प्रातराशार्थे सूदाश्छेत्स्यन्ति खण्डशः' (२२.९-१०) इति च ॥ २४ ॥

सान्त्वयन्ति स्म[२] तन्वीं तामपाङ्गेन वराङ्गनाः ।
मयजा मैवमित्येनमाश्लिषत्[३] कुपितं पतिम् ॥ २५ ॥

(भा.दी.) सान्त्वयन्तीति । वराङ्गनाः त्रिजटाद्याः उत्तमराक्षस्यः तन्वीं स्त्रियं तां अपाङ्गो नेत्रान्तस्तेन सान्त्वयन्ति स्म । रावणस्य पुरतः सान्त्ववचनस्य वक्तुमशक्यत्वात् कटाक्षसूचनेन त्वया भीर्न कार्या रावणस्त्वां न हनिष्यतीत्यादिरूपेणासान्त्वयन् । षान्त्व सामप्रयोगे लट् । मयजा मयपुत्री मण्डोदरी एवं क्रूरं वचः माऽस्तु इति वदन्ती सती कुपितं पतिं आश्लिषत् । श्लिष आलिङ्गने लुङ् ॥ २५ ॥

(सं.चं.) सान्वयन्ति स्म । रावणेन सहाऽगता वराङ्गनाः । 'ओष्ठप्रकारैरपरा नेत्रैर्वक्त्रैस्तथाऽपराः । सीतामाश्वासयामासुस्तर्जितां तेन रक्षसा' (२२.११) इति च । मयजा मण्डोदरी मैवं कार्षीरित्येनं रावणं निवार्य कुपितं सान्त्वयितुमाश्लिक्षत् उपजुगूह । 'श्लिष आलिङ्गने' (अ.सू.३.१.४६) इति श्लिषः प्राण्याश्लेषे च्लेः क्सः । क्वचित् 'आश्लिषत् कुपितं पतिम्' इत्येव पाठः । ननु रामायणविरुद्धमेतत् । तत्र हि रावणस्य कनिष्ठपत्नी धान्यमालिनी रावणमाश्लिष्य सान्त्वयामासेत्युच्यते–'उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी । परिष्वज्य दशग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् । मया क्रीड महाराज सीतया किं तवानया' (२२.३९-

---

१. **'इत्युक्तः क्रोधवान्'**

२. **'सान्त्वयन्तीव तन्वीं तामपाङ्गेन वराङ्गना' । 'मयजा मयपुत्री वराङ्गना प्रशस्तावयवा मण्डोदरी । 'नासिकोदरौष्ठजङ्घदन्तकर्णशृङ्गाच्च' (अ.सू.४.१.५५) इति ङीष् । अपाङ्गेन कटाक्षेण तां तन्वीं सीतां सान्त्वयन्तीव कुपितं कोपयुक्तं पतिं रावणं मैवं भाषिष्ठाः इत्येवमुक्त्वा आश्लिषत् आलिङ्गितवती'** इति.का.श्री. ।

३. **'–माश्लिक्षत् कुपितं पतिम्'**

४०) इति । नूनं रामायणमपाठीः, किं मध्ये व्यरमः । आन्तं पठ । तथाहि काण्डान्ते हनुमद्वचनम्–'मैथिलीं हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हाहाकृतं तदा । स्त्रीणां मध्यात् समुत्पत्य तस्य भार्या दुरात्मनः । वरा मण्डोदरी नाम तया स प्रतिषेधितः' (५८.७६-य) इति । परत्र वक्ष्यमाणमपि स्मरन् पण्डिताचार्यस्तमपि प्रसङ्गमत्रैव निबबन्ध । तथाचेदमुदितं भवति– तदा मण्डोदरी धान्यमालिनी चेत्युभे अपि रावणं सान्त्वयामासतुः । वाल्मीकिस्तु विक्षिप्यैकामेकत्राऽहापरामपरत्रेति । पण्डिताचार्यस्तु प्रधानमहिषीत्वात् केवलं मण्डोदरीमेवोल्लिलेखेति ॥ २५–६ ॥

वशीकर्त्तुं समादिश्य राक्षसीर्विकृताकृतीः ।
सामादिभिरुपायैस्तां विवेशान्तःपुरं खलः ॥ २६ ॥

(भा.दी.) वशीति । खलः रावणः विकृता एकहस्तत्वादिविकृता आकृतिः शरीरं यासां ताः तथा ताः राक्षसीः साम आदिर्येषां दानदण्डभेदानां ते तथोक्तास्तैः उपायैः (तां सीतां) वशीकर्तुं समादिश्य अन्तःपुरं तत् विवेश । विश प्रवेशने लिट् ॥ २६ ॥

निशाचर्य्योऽथ तामेकजटाहरिजटादिकाः[१] ।
पृथक्पृथक् सामपूर्वं दण्डगर्भं वचोऽब्रुवन्[२] ॥ २७ ॥

(भा.दी.) निशेति । अथ एकजटा च हरिजटा च ते आदी यासां तास्तथोक्ताः निशाचर्यः तां सीतां प्रति साम पूर्वं यस्य तत्तथोक्तम्, दण्ड एव गर्भो यस्य तत्तथोक्तं तत्, श्रवणतः सामरूपमभिप्रायतो दण्डनयुक्तमित्यर्थः, वचः पृथक्पृथक् अब्रुवन् ॥ २७ ॥

(सं.चं.) एकजटाहरिजटादयः । 'ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्' (२३.५) इति, 'ततो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्' (२३.९) इति, 'अन्या तु विकटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्' (२३.१४) इति, 'ततस्तां दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्' (२३.१६) इति च ॥ २७ ॥

पुलस्त्यस्य मुनेः पौत्रो[३] वेदवेदाङ्गपारगः ।
प्रजापतिसमः सीते विश्वैश्वर्य्येण रावणः ॥ २८ ॥

---

१. '–जटाभूरिजटादिकाः' २. 'वचोऽवदन्' ३. 'पुलस्त्यस्य कुले जातो वेद–'

(भा.दी.) पुलस्त्येति । हे सीते, रावणः पुलस्त्यस्य मुनेः पौत्रः पुत्रपुत्रः, अनेन वरणीयत्वे कुलीनत्वं दर्शितम् । वेदाश्च वेदाङ्गानि व्याकरणादीनि च तेषां पारमन्तं गत इति तथोक्तः, अनेन वैदुष्यं दर्शितम् । विश्वं पूर्णं यदैश्वर्यं तेन प्रजापतिसमः चतुर्मुखसमः, अनेन वरणीयत्वोपयुक्तं परमैश्वर्यं दर्शितम् ॥ २८ ॥

(सं.चं.) विश्वं समग्रमैश्वर्यं तेन । विश्वस्य जगत ईश्वरत्वं वा । जगन्नाथत्वम् । तेन प्रजापतिसमः चतुर्मुख-समः, नारायणसमो वा । 'प्रजानां पालनाद् विष्णुः प्रजापतिरितीरितः' इति स्मरणात् ॥ २८–९ ॥

सन्त्यज्य निर्गुणं[१] रामं भज भद्रे दशाननम् ।
स्वयं कामयमानं तं न त्वं कामयसे कथम् ॥ २९ ॥

(भा.दी.) सन्त्यज्येति । हे भद्रे शोभने सीते, त्वं निर्गता गुणा ब्रह्मर्षिकुलोद्भवत्वादिगुणा यस्मात् स तथा तं श्रीरामं सन्त्यज्य दशाननं रावणं भज वरय । भज सेवायां लोट् । एतादृशमपि मत्पराङ्मुखं कथं वरयामीत्यत आह– स्वयमिति । स्वयं कामयमानं तं रावणं (त्वं) कथं न कामयसे नेच्छसि? कमु कान्तौ लट् ॥ २९ ॥

इति श्रुत्वाऽब्रवीद् बाला निर्गुणः सगुणोऽपि वा ।
राम एव पतिः[२] स्यान्मे कामं खादत मामिति ॥ ३० ॥

(भा.दी.) इतीति । बाला स्त्री भीता इति वचः श्रुत्वा, निर्गुणोऽपि वा सगुणोऽपि वा श्रीराम एव मे पतिः स्यात् । मां काम इच्छा यथा भवति तथा कामं खादत भक्षयत । खाद भक्षणे लोट् । इति अब्रवीत् ॥ ३० ॥

(सं.चं.) कामं खादत मामिति । 'न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति । कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः' (२४.८) इति च ॥ ३० ॥

विनता विकटा चाऽश्वमुखी चण्डोदरी तथा ।
विघसाऽयोमुखी शूर्पणख्याद्या राक्षसस्त्रियः ॥ ३१ ॥

---

१. **'निर्गुणं ज्ञानित्वेश्वरत्वादिगुणरहितम्, दरिद्रमित्यर्थः'** इति का.श्री. ।

२. **'राम एव गतिः'**

विवृत्य नेत्रवक्त्राणि[१] समुद्यम्याऽयुधानि च ।
तां शिंशपामुपायन्तीं परिद्रुत्याभ्यभत्सयन् ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) **विने**ति । विनता विनताख्यराक्षसी, विकटा अश्वमुखी, (तथा) चण्डोदरी च, विघसा, अयोमुखी, शूर्पणखी आद्या यासां तास्तथा राक्षसस्त्रियः, नेत्राणि च वक्त्राणि च विवृत्य विवृतं कृत्वा, आयुधानि च समुद्यम्य, शिंशपां काळागरुवृक्षं उपायान्तीं राक्षसीभत्सनस्य श्रोतुमशक्यतया राक्षसीनिकटाच्छिंशपा-वृक्षनिकटमुपागच्छन्तीं तां सीतां परिद्रुत्य अभ्यभत्सयन् अतर्जयन् । तर्ज भत्स सन्तर्जने लङ् । 'सा भत्स्यमाना भीमाभी राक्षसीभिर्वरानना । सा बाष्पमवमार्जन्ती शिंशपां तामुपागमत् । ततस्तां शिंशपां सीता राक्षसीभिः समावृता । अभिगम्य विशालाक्षी तस्थौ शोकपरिप्लुता' (सुं.कां.२४.१७–८) इत्यादि रामायण-श्लोकानां सङ्ग्रहणपरोऽयं श्लोकः ॥ ३१–२ ॥

(सं.चं.) विनतेत्यादि । 'ततस्तु विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना' (२४.२०) इति, 'अन्या तु विकटा नाम लम्बमानपयोधरा' (२४.२८) इति, 'ततश्चण्डोदरी नाम राक्षसी क्रूरदर्शना' (२४.३८) इति, 'ततस्तु विघसा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्' (२४.४१) इति, 'ततस्त्वयोमुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्' (२४. ४३) इति, 'ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्' (२४.४५) इति च । अश्वमुखी सम्प्रति रामायणे न पठ्यते । विघसां च प्रघसां पठन्ति । अयोमुखीं चाजामुखीम् । अभि अभीक्ष्णम्भत्सयन् ॥ ३१–२ ॥

न चेद् रावणभार्य्या स्या विदार्य्याङ्गानि तेऽधुना ।
खादङ्खादं प्रनृत्यामः पायम्पायं सुरामिति[२] ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) भत्सनप्रकारं दर्शयति– **न चेदि**ति । चेद्यदि रावणभार्या न स्याः न भवसि । अस्तेर्लिङ् । तर्हि अधुना ते तव अङ्गानि अवयवान् विदार्य खादङ्खादं खादित्वाखादित्वा सुरां पायम्पायं पीत्वापीत्वा प्रनृत्यामः । नृती गात्रविक्षेपे लट् ॥ ३३ ॥

(सं.चं.) इत्यभत्सयन् ॥ ३३–४ ॥

---

१. **'नेत्रे वक्त्राणि'**

२. **'सुरामिमाम्' । खादङ्खादम्, खादित्वाखादित्वा सुरापानसमये उपदंशीकृत्वेत्यर्थः । सुरां पायम्पायम् । पीत्वापीत्वा । 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' (अ.सू.३.४.४२) इति णमुल् । 'नित्यवीप्सयोः' (८.१.४) इति द्वित्वम्'** इति का.श्री. । स्फुटं वार्तिकं चात्र भवति–**'आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम्'** (८.१.१२) इति ।

इत्यादि राक्षसीभिः सा मायासीता प्रभत्सिता ।
रुरोद सुस्वरं नाथ हा राम[१] क्व भवानिति ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) इतीति । राक्षसीभिः इति एवंप्रकार आदिर्यथा भवति तथा इत्यादि, प्रभत्सिता सन्तर्जिता सा मायासीता च्छलसीता, सीताप्रतिकृतिरित्यर्थः, हे नाथ स्वामिन्, हे राम, भवान् क्व कुत्र तिष्ठति इति सु सम्यक् स्वरो यथा भवति तथा सुस्वरं रुरोद । रुदिर् अश्रुविमोचने लिट् ॥ ३४ ॥

विलापं विदधे चित्रं सीताप्रतिकृतिर्हि सा ।
यत्र सामग्र्यमगमत् त्रिलोक्यां करुणो रसः[२] ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) विलापमिति । सा सीताप्रतिकृतिः सीताप्रतिबिम्बम्, चित्रं नानाविधं विलापः परिदेवनं तं विदधे हि चक्रे हि । डु धाञ् धारणपोषणयोर्लिट् । यत्र सीताविलापे त्रिलोक्यां विद्यमानः करुणः कृपास्पदीभूतः रवः ध्वनिः समग्रस्य भावः सामग्र्यं पूर्णत्वं तत् अगमत् । त्रिलोक्यां क्रियमाणः करुणास्पदीभूतो विलापः केनाप्येवं न कृत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

(सं.चं.) यत्र सीताविलापे करुणो रसः सामग्र्यं परिपूर्णतामगमत् । सेयं करुणरसस्य परा काष्ठा ॥ ३५–६ ॥

श्रुत्वा विलापं तस्यास्तं रावणाय निवेद्य च ।
राक्षस्यो भक्षयिष्यामस्त्वामित्यभ्यापतन्निमाम्[३] ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) श्रुत्वेति । राक्षस्यः तस्यास्तं विलापं श्रुत्वा, रावणाय निवेद्य च, एवं विलापं करोतीति विज्ञाप्य च, त्वां भक्षयिष्यामः, भक्ष अदने लृट्, इति वदन्त्यः सत्यः, इमां सीतां अभ्यापतन् अभ्यागच्छन् ॥३६॥

तत्रैव त्रिजटा नाम शुद्धभावा[४] निशाचरी ।
शयाना शयने वृद्धा गामुदारामुदाहरत् ॥ ३७ ॥

---

१. **'हे राम'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

२. **'करुणो रवः'** इति वि.ती.पाठः । **'करुणारसः'** इति च ।

३. **'–मित्यभ्यपतन्निमाम्'**

३. **'शुद्धभावा पिङ्गलाख्याप्सरःस्त्रीत्वादिति भावः'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) तत्रेति । तत्रैव राक्षसस्त्रीणां मध्य एव, शयनं पर्यङ्कस्तस्मिन् शयाना त्रिजटा नाम त्रिजटा इति प्रसिद्धा, शुद्धो भावः स्वभावः यस्याः सा तथा वृद्धा निशाचरी, उदारां श्रेष्ठां गां वाचं उदाहरत् उवाच । हृञ् हरणे लङ् ॥ ३७ ॥

(सं.चं.) शयाना शयने । तदात्व एव प्रबुद्धा स्वप्नदृष्टार्थकथनोत्सुका त्रिजटा । इयं विभीषणपुत्रीति वदन्ति । नेदं ग्रन्थकृत्सम्मतमिति भाति । 'एकस्त्वास्ते विभीषणः' इत्युपरि वचनं च तदेव समर्थयते । 'एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो विभीषणः' (२७.३२) इति च रामायणे । अन्यथा पिता मम इत्येवा-वक्ष्यत् ॥ ३७ ॥

आत्मानं खादतानार्य्या न सीतां[१] साधुसम्मताम् ।
नेयं शोच्या मम स्वप्नदर्शनं तन्निदर्शनम् ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) आत्मानमिति । हे अनार्याः हे राक्षसस्त्रियः, आत्मानं मां खादत भक्षयत । खाद भक्षणे लोट्, साधुसम्मतां सीतां न खादत । इयं सीता शोच्या न । तन्निदर्शनं तस्मिन् दृष्टान्तः मम स्वप्नस्य स्वप्नार्थस्य दर्शनम् ॥ ३८ ॥

(सं.चं.) आत्मानम् । स्वात्मानमेव खादत स्वशरीरम् । 'आत्मानं खादतानार्या न सीतां भक्षयिष्यथ । जनकस्य सुतामिष्टां स्नुषां दशरथस्य च । स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः । राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च' (२७.५-६) इतिच ॥ ३८-९ ॥

इत्थं वदन्तीं त्रिजटां राक्षस्यः पर्य्यवारयन् ।
भीताः[२] सन्त्यज्य तां तन्वीं स्वप्नं ब्रूहीति चाब्रुवन् ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) इत्थमिति । राक्षस्यः भीताः सत्यः, तन्वीं तां सीतां सन्त्यज्य, इत्थं वदन्तीं त्रिजटां पर्यवा-रयन् । दृष्टो यः स्वप्नस्तं ब्रूहि इति (च) अब्रुवन् ॥ ३९ ॥

रामायाञ्जलिमाबद्ध्य त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् ।
अदर्शि राघवः क्षोणीं सङ्कसन् रुधिरं पिबन् ॥ ४० ॥

---

१. **'न स्त्रीं ताम्'**

२. **'त्रस्ताः सन्त्यज्य'** इति, **'भीतां सन्त्यज्य '** इति च ।

(भा.दी.) रामायेति । त्रिजटा श्रीरामाय अञ्जलिः संहतहस्तस्तं आबध्य, श्रीराघवः क्षोणीं भुवं सङ्गसन् रुधिरं रक्तं तत् पिबन् अदर्शि इति वाक्यं वचस्तत् अब्रवीत् ॥ ४० ॥

(सं.चं.) रावणपालितां क्षोणीं ग्रसन् । रक्षसां रुधिरं पिबन् । नेदं रामायणे पठ्यते ॥ ४० ॥

सोऽद्ध्यास्त शिबिकां[१] दान्तीं हन्त हंससहस्रिणीम् ।
सानुजः सीतया देव्या मोदते पुष्पके पुनः ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) स इति । सः श्रीरामः दन्तैर्निर्मिता दान्ती ताम्, गजदन्तविनिर्मितामित्यर्थः, हंसानां हंसपक्षिणां यत्सहस्रं तदस्या अस्तीति तथा तां शिबिकां अध्यास्त अध्यतिष्ठत् । पुनः सानुजः लक्ष्मणसहितः श्रीरामः देव्या सीतया सार्द्धं पुष्पकं पुष्पकविमानं तस्मिन् मोदते (हन्त) । मुद हर्षे लट् ॥ ४१ ॥

(सं.चं.) दान्तीं गजदन्तमयीम् । पुनः पुष्पके मोदत इति स्वप्नान्तरम् ॥ ४१–३ ॥

श्वेतमाल्याम्बरधरा श्वेताद्रौ[२] भाति जानकी ।
सागरेण परिक्षिप्ते[३] चन्द्रलेखेव सुन्दरी ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) श्वेतेति । सागरेण परिक्षिप्ते परिवेष्टिते, श्वेतश्चासौ अद्रिश्च तस्मिन्, सुन्दरी जानकी, माल्यं पुष्पमाला तच्च अम्बरं वस्त्रं तच्च (श्वेते)शुक्ले ते धारयतीति तथा सती चन्द्रलेखेव चन्द्रकलेव भाति । भा दीप्तौ लट् ॥ ४२ ॥

चतुर्द्दन्तिनि दन्तीन्द्रे चन्द्रवर्ण्णे मया पुनः ।
रामः सलक्ष्मणो दृष्टः शुक्लमाल्याम्बरो वरः ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) चतुरिति । चन्द्रस्य वर्ण इव वर्णो यस्मिन् स तथा तस्मिन्, चत्वारः दन्ता अस्य सन्तीति तथा तस्मिन्, दन्तिनां गजानामिन्द्रे श्रेष्ठे ऐरावते, माल्यं माला तच्च अम्बरं च शुक्ले माल्याम्बरे यस्य स तथा, वरः श्रेष्ठः, सलक्ष्मणः रामः मया पुनर्दृष्टः ॥ ४३ ॥

---

१. **'सोऽध्यास्ते शिबिकाम्'** इति, **'अध्यास्ते शिबिकाम्'** इति च । २. **'श्वेताद्रौ कैलासे'** इति का.श्री. ।

३. **'परिक्षिप्ता'** । **'सागरेण परिक्षिप्ता निरस्ता, समुद्रोत्पन्नेत्यर्थः, दार्ष्टान्तिके तु सागरेण सगरवंशोद्भवेन परिक्षिप्ता त्यक्तेत्यर्थः'** इति का.श्री. ।

प्रकाशमानमाकाशे गजेन्द्रे गजविक्रमम्[1] ।
रामं दृष्ट्वाऽन्वगात् सीता हंसी हंसमिवोत्प्लुता[2] ॥ ४४ ॥

(भा.दी.) प्रकाशेति । सीता आकाशो वियत्तस्मिन्, गजेन्द्रे प्रकाशमानम्, गजस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथा तं श्रीरामं दृष्ट्वा, हंसं राजहंसपक्षिणं दृष्ट्वा हंसीव राजहंसीव उत्प्लुता[3] सती अन्वगात् अन्वगच्छत् ॥ ४४ ॥

(सं.चं.) आकाशे प्रकाशमानं हंसं दृष्ट्वा उत्प्लुता उत्पतिता हंसीव ॥ ४४ ॥

कान्तस्याङ्कं ततः प्राप्ता सीतेयं प्रेक्षिता मया ।
स्पृशन्ती पाणिपद्माभ्यां दिवाकरनिशाकरौ ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) कान्तस्येति । ततः इयं सीता मया प्रेक्षिता सती पाणी पद्मे इव ताभ्यां दिवाकरनिशाकरौ सूर्यचन्द्रौ स्पृशन्ती सती कान्तस्य भर्तुः श्रीरामस्य अङ्कं उरस्तं[4] प्राप्ता ॥ ४५ ॥

(सं.चं.) ततः कान्तस्याङ्कमुत्सङ्गं प्राप्ता दिवाकरनिशाकरौ स्पृशन्ती मया स्वप्ने प्रेक्षिता दृष्टा ॥ ४५ ॥

उपर्युपरि नो लङ्कां रामस्ताभ्यां सह स्थितः ।
याने श्वेतवृषैर्युक्ते श्वेताकल्पो न्यदर्शि सः ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) उपरीति । श्वेता ये वृषा वृषभास्तैः युक्ते, यानं रथस्तस्मिन्, ताभ्यां सीतालक्ष्मणाभ्याम्, चन्द्र-सूर्याभ्यामिति वा, सह स्थितः सः श्रीरामः, श्वेत आकल्प आभरणं यस्य स तथा सन्, नः अस्माकं लङ्कां लङ्काया उपरि, 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' (अ.सू.८.१.७) इति द्वितीया, न्यदर्शि, मयेति शेषः ॥ ४६ ॥

(सं.चं.) नः लङ्कामुपर्युपरि। सामीप्ये वाच्ये वीप्सा। **'ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ'** इति भाषायाम्। अतो नात्रोपरिशब्द ऊर्ध्ववचनः, किन्तु देशतः कालतश्च सामीप्यवचनः । ताभ्यां सीतालक्ष्मणाभ्याम् । वृषैरष्टभिर्युक्ते रथे । 'पाण्डुरर्षभयुक्तेन रथेनाष्टयुजा स्वयम्' (२७.१७) इति च। श्वेताकल्पः शुक्लमाल्याम्बरधरः। न्यदर्शि नितरां स्फुटमदर्शि ॥ ४६ ॥

---

१. **'गजेन्द्रे राजविक्रमम्'**
२. **'हंसमिवाऽप्लुता'**
३. **'आप्लुता'**
४. **'अङ्कश्चिह्नेऽन्तिकोरसोः'** इति वैजयन्ती ।

रावणः पतितो दृष्टः पुष्पकादधुना मया ।
कृष्यमाणः स्त्रिया नीचैर्म्मुण्डः कृष्णाम्बरो हसन् ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) रावण इति । मया रावणः स्त्रिया नीचैः अधः कृष्यमाणः सन्, पुष्पकं पुष्पकविमानं तस्मात् अधुना पतितः दृष्टः । मुण्डः मुण्डितशिराः कृष्णं कृष्णवर्णमम्बरं यस्य स तथोक्तः दृष्टः । हसंश्च दृष्टः ॥ ४७ ॥

(सं.चं.) रावणः । 'विमानात् पुष्पकादद्य रावणः पतितः क्षितौ । कृष्यमाणः स्त्रिया मुण्डो दृष्टः कृष्णाम्बरः पुनः' (२७.२३-४) इति च । मुण्डः मुण्डितमुण्डः ॥ ४७ ॥

रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः ।
याति याम्यां दिशं तत्र प्रविष्टः कर्द्दमं ह्रदम्[१] ॥ ४८ ॥

(भा.दी.) रथेनेति । रावणः खरैर्गर्दभैर्युक्तस्तेन रथेन, माल्यं माला तच्च, 'माल्यं पुष्पे पुष्पदाम्नि' इति वैजयन्ती, अनुलेपनं गन्धस्तच्च, रक्ते माल्यानुलेपने यस्य स तथा सन्, याम्यां दिशं याति । यातेर्लट् । तत्र दक्षिणस्यां दिशि कर्दमः कर्दममयस्तम्, कर्दमह्रदमिति क्वचित् पाठः, ह्रदं प्रविष्टः ॥ ४८ ॥

(सं.चं.) याति । 'प्रस्थितो दक्षिणामाशां प्रविष्टः कर्दमं ह्रदम्' (२७.२९) इति च । 'प्रविष्टोऽकर्दमं ह्रदम्' इति रामायणपाठं पठन्ति केचिदर्वाचीना भ्रान्ताः ॥ ४८ ॥

रावणोऽयं वराहेण शिंशुमारेण शक्रजित् ।
उष्ट्रेण कुम्भकर्ण्णश्च याति[२] याम्यामथो दिशम् ॥ ४९ ॥

(भा.दी.) रावण इति । अथो अयं रावणः वराहेण याम्यां दक्षिणां दिशं याति, कोलवाहनः सन् यातीत्यर्थः, शक्रजित् शिंशुमारेण याम्यां दिशं याति । कुम्भकर्णश्च उष्ट्रेण क्रमेलकेन याम्यां यातीत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

(सं.चं.) रावणोऽयम् । 'वराहेण दशग्रीवः शिंशुमारेण चेन्द्रजित् । उष्ट्रेण कुम्भकर्णश्च प्रयातो दक्षिणां दिशम्'(२७.३१-२) इति च । अर्वाचीनास्तु शिंशुमारं शिशुमारमाहुः । 'शिंशुमारस्त्वम्बुकपिः' इति यादवप्रकाशः । 'शिंशुमारोऽम्बुसम्भूतजन्तौ' इति विश्वप्रकाशः । उष्ट्रो महाग्रीवः ॥ ४९ ॥

---

१. **'कर्दमह्रदम्'** २. **'याता याम्यामहो दिशम्'**

खरयुक्तरथेनापि याम्यां याति दशाननः ।
राक्षस्यो राक्षसाश्चामी[१] रक्तवस्त्रा हसन्त्यहो ॥ ५० ॥

(भा.दी.) खरैरिति । दशाननः खरैर्गर्दभैः युक्तो यो रथस्तेनापि याम्यां दिशं याति । यातेर्लट् । राक्षस्यश्च रक्तं वस्त्रं यासां तास्तथा सत्यः हसन्ति । अमी राक्षसाश्च रक्तं वस्त्रं येषां ते तथोक्ता हसन्ति । हसे हसने लट् । अहो ॥ ५० ॥

(सं.चं.) 'अहो धिगर्थे शोके च करुणार्थविषादयोः' इति च । सर्वेऽप्यर्था अत्र यथासम्भवं विवक्षिताः। स्वप्ने वर्णमयी प्रायो भाषा भवति । शुक्लवर्णः शुभकरः । रक्तवर्णोऽनिष्टकारति सामान्यनियमः ॥ ५० ॥

तैलं पीत्वा प्रनृत्यन्ति गायन्त्यो राक्षसाङ्गनाः ।
गोमयह्रदगाः सर्वे लङ्केयं भस्मसादभूत् ॥ ५१ ॥

(भा.दी.) तैलमिति । राक्षसाङ्गनाः तैलं तिलस्नेहस्तत् पीत्वा गायन्त्यः सत्यः प्रनृत्यन्ति । नृती गात्रविक्षेपे लट् । सर्वे राक्षसाः गोमयोदकात्मको यो ह्रदस्तं गच्छन्तीति गोमयह्रदगाः दृष्टाः । इयं लङ्का भस्मसात् भस्मावशिष्टाऽभूत् ॥ ५१ ॥

(सं.चं.) तैलं पीत्वा । 'पीत्वा तैलं प्रनृत्ताश्च प्रहसन्त्यो महास्वनाः । लङ्कायां भस्मरूक्षायां सर्वा राक्षसयोषितः । कुम्भकर्णादयश्चेमे सर्वे राक्षसपुङ्गवाः । रक्तं निवसनं गृह्य प्रविष्टा गोमयह्रदम्' (२७.३९-४०) इति, 'लङ्का दृष्टा मया स्वप्ने रावणेनोभिरक्षिता । दग्धा रामस्य दूतेन वानरेण तपस्विना (३८) इति च ॥ ५१ ॥

श्वेतातपत्रः श्वेताद्रावेकस्त्वास्ते[२] विभीषणः ।
चतुर्भिः सचिवैः सार्द्धमेवं स्वप्नो मम त्वभूत् ॥ ५२ ॥

(भा.दी.) श्वेतेति । एकः विभीषणः चतुर्भिः सचिवैः सार्द्धं श्वेताद्रौ श्वेतमातपत्रं यस्य स तथा सन् आस्ते । मम एवं स्वप्नः अभूत् ॥ ५२ ॥

(सं.चं.) चतुर्भिः सचिवैः । 'अनलानिलसम्पातिहर्याख्यैः सचिवैर्निजैः' (यु.कां.३.४७) इति वक्ष्यति । रामायणे च–'चतुर्भिः सचिवैः सार्धं वैहायसमुपस्थितः' (२७.३५) इति ॥ ५२ ॥

---

१. **'राक्षस्यश्चापि नृत्यन्ति'** २. **'–वेक आस्ते'**

सम्पत्तिरस्ति सीताया विपत्तिर्निशिचारिणाम् ।
व्यक्तमेवंविधे स्वप्ने मा भत्सयत मैथिलीम् ॥ ५३ ॥

(भा.दी.) समिति । एवं विधा प्रकारा यस्य स तथा तस्मिन् स्वप्ने जाते सति, सीतायाः व्यक्तं यथा भवति तथा सम्पत्तिः सम्पत् अस्ति । निशि चर्तुं शीलमेषामस्तीति निशिचारिणस्तेषां विपत्तिः विपत् अस्ति । तस्मात् मैथिलीं मा भत्सयत मा सन्तर्जयत ॥ ५३ ॥

(सं.चं.) नष्टस्य पुनःप्राप्तियोगः सम्पत्तिः ॥ ५३ ॥

नाशोभनार्हा [1]भद्रेयं सीता सर्वाङ्गशोभना ।
प्रत्यागतं सूचयति काकोऽयं जानकीहितम्[2] ॥ ५४ ॥

(भा.दी.) नेति । सर्वाणि यान्यङ्गान्यवयवास्तैः शोभना, भद्रा इयं सीता, अशोभनममङ्गळं तस्य अर्हा योग्या न । अयं काकः जानक्याः हितमिष्टं पुरुषं प्रत्यागतं समीपगतं सूचयति ज्ञापयति । सूच पैशुन्ये लट् । प्रातः कालस्य समीपप्राप्तत्वात् तादृशध्वनिं करोतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

(सं.चं.) काकोऽयम् । 'पक्षी च शाखानिलयं प्रविष्टः पुनःपुनश्चोत्तमसान्त्ववादी' (२७-५३) इति च । 'पक्षी काकादिः' इति तिलककारः, शिरोमणिकारश्च । 'पक्षी पिङ्गलिका' इति भूषणकारः ॥ ५४–५ ॥

वदन्त्यामिति राक्षस्यां व्यलपच्छलमैथिली ।
हा राम राम नाथेति पालयेति पुनःपुनः ॥ ५५ ॥

(भा.दी.) वदन्त्यामिति । राक्षस्यां त्रिजटायां इति वदन्त्यां सत्याम्, च्छलमैथिली व्याजेन मैथिली, सीताप्रतिकृतिरित्यर्थः, हा राम इति, नाथ इति, पालय इति पुनःपुनः व्यलपत् विलापं चक्रे । लप व्यक्तायां वाचि लङ् ॥ ५५ ॥

वामैः प्रियंवदैस्तस्या हस्तोरुनयनैरथ ।
शिरीषमालाकदळीनळिनाभैरकम्प्यत ॥ ५६ ॥

---

१. **'भद्रा मङ्गलस्वरूपा'** इति का.श्री. ।   २. **जानकीहितं सीतामनोरथम् । सीताहितं सीतापतिं राममिति वा'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) वामैरिति । अथ तस्याः सीतायाः प्रियं प्रीतिविषयमुदन्तं वदन्तीति प्रियंवदानि तैः, वामैः वामभागस्थैः, शिरीषाणां शिरीषपुष्पाणां माला सा च, कदळी च, नळिनं च, तेषां आभेव आभा कान्तिर्येषां तानि तथोक्तानि तैः, हस्तश्च ऊरुश्च नयनं च तैः अकम्प्यत अचाल्यत । कपि चलने लङ् ॥ ५६ ॥

(सं.चं.) वामैरपसव्यैः । शिरीषमालाभो हस्ताख्यो भुजदण्डः । कदळीकाण्डाभ ऊरुदण्डः । नळिनाभं नयनम् । वामभागस्फुरणं स्त्रीणां शुभदमिति शकुनज्ञाः । 'दृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्रमिवाऽयतम् । ईषच्च हृषितो वाऽस्या दक्षिणाया अदक्षिणः । अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकम्पते । करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चोरुरनुत्तमः । वेपमानः सचयति राघवं पुरतः स्थितम्' (२७.५०–५२) इति च । प्रियंवदैः । 'प्रियवशे वदः खच्' (अ.सू.३.२.३८) इति मुम् ॥ ५६ ॥

इमामवस्थामखिलां पश्यन् पवननन्दनः ।
चिन्तयामास बहुधा कार्य्यगौरवयन्त्रितः ॥ ५७ ॥

राक्षसीभिरविज्ञातः सीतां विश्वासयन्नहम् ।
संवदिष्य इति ह्यासां निद्रां प्रत्यैक्षत प्रभुः ॥ ५८ ॥

(भा.दी.) इमामिति । अखिलां इमामवस्थां सीतावस्थां पश्यन् पवननन्दनः हनुमान्, कार्याणां सीतासम्भाषणादिकार्याणां यद्गौरवं बाहुल्यम्, कार्यस्य महत्त्वमिति वा, रामनियुक्तकार्यबहुमानेनेति वा, तेन यन्त्रितः नियन्त्रितः सन्, (राक्षसीभिः अविज्ञातः सन्,) सीतां विश्वासयन् श्रीरामचरित्रवर्णनादिना रामभृत्योऽयमिति विश्वासमुपजनयन् सन्, अहं संवदिष्ये सीतया सम्भाषणं करिष्ये । वद व्यक्तायां वाचि लृट् । इति अनेनाभिप्रायेण प्रभुः सर्वसमर्थोऽपि हनुमान् आसां राक्षसीनां निद्रां प्रत्यैक्षत ॥ ५७–८ ॥

(सं.चं.) राक्षसैरविदिततया सीतायै रामसन्देशनिवेदनाख्येन कार्यगौरवेण नियन्त्रितः । संवदिष्ये । 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' (अ.सू.१.३.४८) इत्यात्मनेपदम् ॥ ५७–८ ॥

मानुषीमाशु मधुरां संस्कृतां श्रीतनुप्रियाम् ।
नीतिमान् हनुमान् वाचमुवाच विटपाश्रयः ॥ ५९ ॥

(भा.दी.) मानुषीमिति । विटपः आश्रयो यस्य स तथोक्तः, शिंशपाशाखामाश्रित्य स्थित इत्यर्थः, नीतिमान् हनुमान्, मधुरां मनोहराम्, संस्कृतां शब्दतोऽर्थतश्च मृष्टाम्, श्रियः लक्ष्म्याः तनुः सीता तस्याः प्रियाम्, मानुषसम्बन्धिनी मानुषी तां वाचं आशु उवाच ॥ ५९ ॥

(सं.चं.) श्रीतनुः सीताप्रतिकृतिः । शिंशपाविटपाश्रयः ॥ ५९-६० ॥

ईशो दाशरथिः श्रीमान् रामो राजीवलोचनः ।
निधिः सर्वगुणानां हि वारीणामिव वारिधिः ॥ ६० ॥

(भा.दी.) ईश इति । दाशरथिः श्रीरामः ईशः सर्वजगदीशः, श्रीमान् कान्तिमान्, राजीववल्लोचने यस्य सः, वारीणामुदकानां वारिधिरिव समुद्र इव सर्वे ये गुणा बलवीर्यादयः तेषां निधिराश्रयः ॥ ६० ॥

कान्तास्यः [१]पितृसन्देशात् कान्तारं स समाविशत्[२] ।
कान्तासक्तमनाः प्रायात् कान्ता तस्य च जानकी ॥ ६१ ॥

(भा.दी.) कान्तेति । कान्तं आस्यं मुखं यस्य स तथोक्तः सः श्रीरामः, पितृसन्देशः पितुराज्ञा तस्मात्, कान्तारं वनं तत् समाविशत् । तस्य श्रीरामस्य (कान्ता) भार्या जानकी च कान्ते भर्तरि आसक्तं मनो यस्याः सा तथा सती प्रायात् । श्रीरामेण सह वनं प्रत्यगच्छत् ॥ ६१ ॥

(सं.चं.) तस्य कान्ता च तेन सह कान्तारं प्रायात् । पादादियमकम् ॥ ६१–३ ॥

विचिन्वानस्य रामस्य रावणेन हृतां प्रियाम् ।
सलक्ष्मणस्य दूतोऽहं दृष्टवानस्मि तामिमाम् ॥ ६२ ॥

(भा.दी.) विचिन्वेति । रावणेन हृतां सीतां विचिन्वानस्य निमार्गयतः सलक्ष्मणस्य श्रीरामस्य प्रियां भार्यां तामिमां सीतां तस्य दूतः अहं दृष्टवान् अस्मि ॥ ६२ ॥

देवि त्वां देवदेवोऽसौ[३] देवरश्च तवानघे ।
कुशलं पृच्छतः प्रीतौ सत्यं दूतमुखेन हि ॥ ६३ ॥

(भा.दी.) देवीति । न विद्यते अघं पापं यस्यास्तत्सम्बुद्धिः, देवि सीते, त्वां देवः श्रीरामः, तव देवरः भर्तुरनुजो लक्ष्मणश्च, इति तौ श्रीरामलक्ष्मणौ कुशलं क्षेमं तत् दूतस्य यत् मुखं तेन, दूतद्वारेणेत्यर्थः, पृच्छतः, सत्यं यथार्थम् ॥ ६३ ॥

---

१. **'कान्तोऽस्याः'** २. **'कान्तारं सममाविशत्' । 'लक्ष्मणेन समं कान्तारं वनमाविशत्' इति का.श्री.** ।

३. **'देवदेवोऽयम्' । 'त्वामिति तौ देवो'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

एवंवक्तारमेनं विटपिविटपसंसङ्गिनं मङ्गलाङ्गं
पिङ्गं सौदामनीवद् धवळनिवसनं पद्मरागारुणास्यम् ।
केशानुत्सार्य्य दोष्णा मुखविधुमशनैरुन्नमय्याऽकुलाक्षी
दृष्ट्वा रामस्य दूतं सरणरणिकया सा मृगाक्षी ददर्श ॥ ६४ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायणे सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्ग्गः ॥

(भा.दी.) एवमिति । मृगस्य अक्षिणीइव अक्षिणी यस्याः सा तथोक्ता सा सीता, एवंवक्तारम्, विटपिनः शिंशपावृक्षस्य यो विटपः शाखा तस्या [१]आसङ्गोऽस्यास्तीति तथोक्तस्तम्, शिंशपावृक्षशाखावस्थितमित्यर्थः, मङ्गलानि शोभनानि अङ्गानि अवयवा यस्य स तथा तम्, सौदामनीवत् तटिद्वत् पिङ्गं पिङ्गवर्णम्, धवळं शुभ्रं निवसनं वस्त्रं यस्य स तथा तम्, पद्मरागवत् पद्मरागरत्नवदरुणं रक्तं आस्यं यस्य स तथा तम्, रामस्य दूतं हनुमन्तम्, दोर्हस्तस्तेन केशानुत्सार्य अपसार्य, मुखमेव विधुश्चन्द्रस्तं अशनैः शीघ्रं उन्नमय्य उद्धृत्य, आकुले दुःखव्याकुले अक्षिणी यस्याः सा तथा सती, रणरणिकाया सहिता सरणसरणिका तया, श्रीरामगुणकीर्तनपरः पुरुषः कोऽयमिति दर्शनोत्कण्ठयेत्यर्थः, दृष्ट्वा ददर्श ॥ ६४ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥

(सं.चं.) स्रग्धरया सर्गमुपसंहरति– एवम् । रामस्य दूतं मृगाक्षी सा सीता सरणरणिकया सोत्कण्ठया दृष्ट्वा ददर्श । कीदृशं रामस्य दूतम्? शिंशपाविटपिविटपे संसङ्गिनम् संसक्तम् । सुखेन शाख्यामासीनम् । 'समभेदे समीचीने सुष्ठुपूजासुखेषु च' इति यादवप्रकाशः । सौदमनीवद् विद्युद्वत् पिङ्गं पिशङ्गम् । कीदृशी सीता? दोष्णा केशानुत्सार्य, अशनैः सपदि रामकथाश्रवणाव्यवहितक्षण एव वृक्षाभिमुखं मुखमुन्नमय्य स्थिता । आकुलाक्षी सम्भ्रान्तनयना ॥ ६४ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां सुन्दरकाण्डे चतुर्थसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २०५३+६४=२११७]

---

१. **'संसङ्गोऽस्यास्तीति'** इति पठनीयम् । अन्यथा **'विटिपिविटपासङ्गिनम्'** इति मूलपाठः स्यात् । तदा स्रग्धरा एकाक्षरन्यूना भवति । अथवा एकाक्षरन्यूना स्रग्धरेयमिति टीकाकृदाशयः स्यात् । तद् यथा तात्पर्यनिर्णये–**'सेत्युक्ता मन्थराऽऽसीत् तदनु कृतवत्येव चैतत् कुकर्म'** (५.२) इति, **'शैलेशं चित्रकूटं कतिपयदिनान्यत्र मोदन्नुवास'** (४) इति च ।

पञ्चमः सर्ग्गः

एवं प्रियंवदं दृष्ट्वा द्रुमाग्रे विद्रुमाननम् ।
तर्क्कयामास बहुधा तर्क्कज्ञा तनुमद्ध्यमा ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामप्रिययाऽनन्तरं किमकारीत्यत आह– **एवमि**ति । एवं प्रियं वदतीति प्रियंवदस्तम्, विद्रुमवत् प्रवाळवदाननं यस्य स तथा तं हनुमन्तम्, द्रुमस्य शिंशपावृक्षस्य यदग्रं तस्मिन् दृष्ट्वा, तर्कमूहं जानातीति तर्कज्ञा, ऊहविशारदेत्यर्थः, तनु सूक्ष्मं मध्यमं यस्याः सा तथोक्ता सा सीता बहुधा तर्कयामास ऊहितवती । तर्क ऊहायां लिट् ॥ १ ॥

(सं.चं.) देहस्य मध्ये भवं मध्यमम् । उदरमित्येतत् । तनूदरी । 'मध्यान्मः' (अ.सू.४.३.८) इति मः प्रत्ययः । तर्कज्ञा ऊहापोहपटुः । तर्कयामास ऊहाञ्चक्रे ॥ १ ॥

[१]हनुमानवतीर्य्याऽथ विनीतो नीतिमत्तमः[२] ।
प्रश्रयावनतः प्रोचे प्राञ्जलिः कञ्जलोचनाम्[३] ॥ २ ॥

(भा.दी.) हनुमानिति । अथ अतिशयेन नीतिमान् नीतिमत्तमः हनुमान्, अवतीर्य वृक्षादवरुह्य विनीतः विनयवान् सन्, प्रश्रयेण स्वभक्त्यतिशयेन अवनतः नम्रः सन्, प्रकृष्ट अञ्जलिर्यस्य स तथा सन्, कञ्जवल्लोचने यस्यास्तां सीतां प्रति प्रोचे ॥ २ ॥

(सं.चं.) विनीतः विजितेन्द्रियः । प्रश्रयाय अनुनयाय, प्रश्रयेण वा, अवनतो नम्रः ॥ २ ॥

---

१. **'हनूमानव–'** २. **'नीतिसत्तमः'**

३. **'कञ्जलोचनां कमलनयनाम् । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्–' (अ.सू.४.१.५४) इति प्राप्तस्य ङीषः 'न क्रोडादिबह्वचः'(५६) इति निषेधः'** इति का.श्री. ।

राक्षसीमद्ध्यमापन्ना का त्वं त्रैलोक्यसुन्दरी ।
कच्चिद् रामस्य पत्नी त्वं कच्चिन्नः सफलः श्रमः ॥ ३ ॥

(भा.दी.) राक्षसीति । त्रयश्च ते लोकाश्च त्रिलोकाः, त एव त्रैलोक्यम्, तस्मिन् सुन्दरी मनोहरा, राक्षसीनां यन्मध्यं तत् आपन्ना प्राप्ता त्वं का? त्वं श्रीरामस्य पत्नी कच्चित् भार्या किम्? नः श्रमः सफलः कच्चित् सप्रयोजनः किम्? ॥ ३ ॥

(सं.चं.) जानन्नप्यजानन्निव पृच्छति कार्यसिद्धयै– का त्वमिति ॥ ३-६ ॥

इत्युक्ता तरुणी सोचे विद्धि मां रामवल्लभाम् ।
स्नुषां दशरथस्याङ्ग जनकस्य सुतामिति ॥ ४ ॥

(भा.दी.) इतीति । इति उक्ता तरुणी सा सीता, हे अङ्ग, मां रामवल्लभां श्रीरामस्य प्रियां सीतां विद्धि । विद ज्ञाने लोट् । दशरथस्य स्नुषां पुत्रभार्यां विद्धि । जनकस्य सुतां विद्धि । इति ऊचे ॥ ४ ॥

मातर्ल्लोकपिता रामः कुशलं त्वाऽनुपृच्छति[१] ।
प्राप्तो रामस्य दूतोऽहमिति मारुतिरब्रवीत् ॥ ५ ॥

(भा.दी.) मातरिति । हे मातः, लोकपिता श्रीरामः त्वा त्वां प्रति कुशलं क्षेमं तत् (अनु)पृच्छति विचार-यति । पृच्छ जिज्ञासायां लट् । श्रीरामस्य दूतः अहं प्राप्तः अस्मि । इति मारुतिः अब्रवीत् ॥ ५ ॥

उपसृत्य ततस्तस्या हनुमान्[२] भक्तिमत्तमः[३] ।
चरणावरुणाब्जाभौ धन्योऽस्मीत्यभ्यवन्दत ॥ ६ ॥

(भा.दी.) उपसृत्येति । ततः अतिशयेन भक्तिमान् भक्तिमत्तमः हनुमान्, अरुणं यदब्जं तस्य आभेव आभा कान्तिः ययोस्तौ तथोक्तौ तस्याः चरणौ उपसृत्य, सीतासमीपं गत्वा, अहं धन्यः कृतकार्यत्वात् पुण्यवान् अस्मि इति एवमादि वदन् अभ्यवन्दत । वदि अभिवादनस्तुत्योर्लङ् ॥ ६ ॥

किञ्चित् ततोऽपसर्प्पन्ती प्रोचे सा हरिणेक्षणा ।
नूनं स रावणोऽसि त्वं हन्त रूपान्तरं गतः ॥ ७ ॥

---

१. 'त्वां नु पृच्छति' २. 'हनूमान्' ३. 'नीतिमत्तमः'

(भा.दी.) किञ्चिदिति । ततः हरिणस्य ईक्षणे इव ईक्षणे लोचने यस्याः सा तथोक्ता सा सीता, किञ्चित् अपसर्पन्ती, रावणः कपिर्भूत्वा वञ्चयतीत्याशङ्कया अपगच्छन्ती सती, त्वं अन्यद् रूपं रूपान्तरं तत्, कपिरूपमित्यर्थः, गतः प्राप्तः सः रावणः नूनम्, असि हन्त इति प्रोचे ॥ ७ ॥

(सं.चं.) नूनं स रावणः । 'स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपधृक् । जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एव हि रावणः' (३४.१५) इति च ॥ ७–८ ॥

यदि रामस्य दूतोऽसि वद रामस्य लक्षणम् ।
वार्त्तां चाऽर्त्तिच्छिदं[१] तस्य पुण्यकीर्त्तेः प्रकीर्त्तय ॥ ८ ॥

(भा.दी.) यदीति । त्वं यदि श्रीरामस्य दूतः असि तर्हि रामस्य लक्षणमङ्गसम्पत् तत् वद । पुण्या पुण्यप्रदा कीर्तिर्यस्य स तथा श्रीरामस्य आर्तिं छिनत्तीत्यार्तिच्छित् तां वार्तां च प्रकीर्तय ॥ ८ ॥

आकर्ण्य जल्पितं[२] तस्या वाक्यज्ञो वाक्यमब्रवीत् ।
लक्षणं देवदेवस्य को वक्ताऽथापि सूच्यते ॥ ९ ॥

(भा.दी.) आकर्ण्येति । तस्याः कर्तरि षष्ठी, तयेत्यर्थः, यज्जल्पितं प्रोक्तं वचः तत् आकर्ण्य, तस्या जल्पितं वच इति वा, आकर्ण्य वाक्यं जानातीति वाक्यज्ञः, विवक्षितार्थप्रतिपादकवाक्यप्रयोगे चतुर इत्यर्थः, हनुमान् देवदेवस्य श्रीरामस्य लक्षणं तत् कः पुरुषः वक्ता साकल्येन प्रतिपादयिता? न कोऽपीत्यर्थः । अथापि वक्तुमशक्यत्वेऽपि सूच्यते लेशतः कथ्यते । सूच पैशुन्ये लट् । इति वाक्यं वचस्तत् अब्रवीत् ॥ ९ ॥

(सं.चं.) जल्पितं वचनम् । सूच्यते किञ्चिदुच्यते । अथापि सुष्ठु उच्यते ॥ ९ ॥

[३]क्षमा क्षमां रविस्तेजः कामः कान्तिं वृषा यशः ।
अन्ये चान्यान् गुणान् देवाः शिक्षन्ते प्रेक्ष्य राघवे ॥ १० ॥

(भा.दी.) क्षमामिति । 'क्षमा भूमिः क्षमां क्षान्तिं राघवे प्रेक्ष्य शिक्षते' इति यथायोग्यं सर्वत्रान्वयः । रविः तेजस्तत् राघवे प्रेक्ष्य शिक्षते । कामः कान्तिं शोभाम्, 'कान्तिः शोभाभिकामयोः' इति वैजयन्ती, राघवे

---

१. **'चार्तिभिदाम्'** इति, **'चार्त्तिच्छिदाम्'** इति च । २. **'आकर्ण्य वर्णितं तस्या–'**

३. **'क्षमां क्षमा'** इति वि.ती.पाठः ।

प्रेक्ष्य शिक्षते । वृषा इन्द्रः, 'वृषा हरिहयः प्राचीनबर्हिः स्मृतः' इति हलायुधः । यशः राघवे प्रेक्ष्य शिक्षते । अन्ये च देवा वस्वादयः अन्यान् बलादिगुणान् राघवे प्रेक्ष्य शिक्षन्ते । शिक्ष विद्योपादाने लट् ॥ १० ॥

(सं.चं.) राघवे गतां क्षमां प्रेक्ष्य क्षमा भूमिः क्षमागुणं शिक्षत इत्यादि । 'तेजसाऽऽदित्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः । बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः' (३५.९) इति च । वृषा इन्द्रः ॥ १० ॥

रामो हरिन्मणिश्यामः पद्माक्षः सिंहविक्रमः ।
एवं लोकप्रवादोऽम्ब सत्यं तेऽनुपमः पतिः ॥ ११ ॥

(भा.दी.) राम इति । श्रीरामः हरिन्मणिवदिन्द्रनीलवच्छ्यामः, पद्मवदक्षिणी यस्य स तथोक्तः, सिंहस्य विक्रमइव विक्रमो यस्य स तथोक्तः, हे अम्ब मातः, 'अम्बार्थनद्योः–' (अ.सू.७.३.१०७) इति ह्रस्वः, सीते, ते पतिः श्रीरामः न विद्यते उपमा यस्य स तथोक्तः असदृश इत्यर्थः । एवं लोकानां जनानां प्रवादः प्रकथनं इदं च मद्वचः सत्यं तथ्यम् ॥ ११ ॥

(सं.चं.) हरिन्मणिश्याम इत्यादिनोपमानकथनं केवलं लोकप्रवादः । अनुपमस्ते पतिरिति तु सत्यम् ॥११॥

एकरूपो द्विशुक्लोऽसौ त्रिसमस्त्रिषु चोन्नतः ।
त्रिषु ताम्रस्त्रिषु स्निग्धस्त्रिवलिस्त्रिजगद्गुरुः ॥ १२ ॥

(भा.दी.) एकेति । त्रीणि यानि जगन्ति तेषां गुरुः असौ श्रीरामः एकं मुख्यं रूपं यस्य स तथोक्तः । 'एकः प्रधान उद्दिष्टः' इति वचनात् । सर्वत्रावतारादिषु भेदरहित इति वा । द्विशुक्लः द्वाभ्यां मातापितृपक्षाभ्यां शुक्लः शुद्धः । मातापितृवंशद्वयशुद्धिमानित्यर्थः । यद्वा शुद्धगन्धद्वयवान् कुसुमगन्धमधुगन्धवानित्यर्थः । 'कुसुमसमा गन्धेन ज्ञातव्या महीभुजो मनुजाः । मधुगन्धा बहुवित्ताः–' इति वचनात् । दन्तनयनयोर्विशेषेण शुक्लगुणयुक्त इति वा । असौ त्रिसमः त्रिभिः केशाग्रवृषणजानुभिः समः । 'केशाग्रं वृषणं जानु समं यस्य स भूपतिः' इति वचनात् । त्रीणि कुक्षिनाभिहृदयानि तेषु उन्नतः । 'उन्नतकुक्षिः क्षितिपः परिमण्डलोन्नतनाभयः क्षितिपाः । हृदयं नवेपनं पृथु समोन्नतं मांसलं च नृपतीनाम्' इति च । असौ त्रिषु हस्तपादतळनेत्रनखाख्येषु त्रिषु स्थलेषु ताम्रः रक्तवर्णः । 'रक्ताभिः सुखमाप्नोति कृष्णाभिर्दुःखितामियात्' इत्यादि च । असौ त्रिषु पादरेखालिङ्गमणिकेशाख्यस्थलेषु स्निग्धः । 'स्निग्धा स्यात् पादरेखेयं धनिनां व्यत्ययेन तु । दरिद्रत्वं परिज्ञेयम्' इति च,'स्निग्धोन्नतसममणयो धनवनिताविषयभोगभोक्तारः' इति च । 'स्निग्धनीलमृदुकुञ्चितास्तथा

मूर्धजाः सुखकराः समं शिरः' इति च । असौ त्रिवलिः तिस्रः वलयो यस्य स तथोक्तः, उदरे रेखात्रयवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

(सं.चं.) अनन्तरूपोऽप्येकरूपोऽसौ । सर्वरूपेष्वभेदात् । सर्वोत्तमत्वाच्चैकरूपः । 'एकं रूपं बहुधा यः करोति', 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इत्याद्या श्रुतिः । 'द्विशुक्लवान्' (३५.२०) इति रामायणे । 'द्वौ शुद्धौ तु शुभौ शुक्लौ वंशौ मातुः पितुस्तथा' इति तिलककारादयः । 'द्वौ दन्तनेत्रे शुक्ले यस्य स द्विशुक्लवान्' इति भूषणकारः । अथच द्वयोः मूलरूपेऽवताररूपे च शुक्लः अस्पृष्टदोषलेशः द्विशुक्लः । एकरूपत्वात् । द्वयोः निग्रहेऽनुग्रहे च शुक्लः पक्षपातराहित्यात् । द्वयोरर्जने दाने च शुक्लः । अविहितक्रमवर्जनात् । द्वयोः शत्रौ मित्रे च शुक्लः समः । यथायोग्यं वर्तनात् । 'समः शत्रौ च मित्रे च' इति हि स्मरन्ति । 'त्रिसमस्त्रिषु चोन्नतः । त्रिताम्रस्त्रिषु च स्निग्धो गम्भीरस्त्रिषु नित्यशः । त्रिवलीमान्–' (३५.१७-८) इति च । त्रिष्ववयवेषु समः । 'केशाग्रं वृषणं जानु समं यस्य स भूपतिः' इति स्मरणात् । अथच सात्विकादिभेदेन त्रिविधेषु जीवेषु समः अपक्षपाती, यथायोग्यं फलदाता । त्रिषु लोकेषु समः समानतया व्याप्तः । त्रिषु वेदेषु समः समानतया मुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्यः । त्रिषु कालेष्वपि समो निर्विकारः । त्रिषु चोन्नतः । 'नाभ्यन्तःकुक्षिवक्षोभिरुन्नतैः क्षितिपो भवेत्' इति स्मरणात् । अथच त्रिषु वेदेषु च उन्नतः सर्वोत्तमत्वेन स्तुतः । त्रिषु ताम्रः । त्रयो नेत्रान्तादयस्ताम्रा अरुणा यस्य स त्रिताम्रः । 'नेत्रान्तनखपाण्यङ्घ्रितलैस्ताम्रस्त्रिभिः सुखी' इति स्मरणात् । त्रिषु स्निग्धः । 'स्निग्धा भवति वै येषां पादरेखाः शिरोरुहाः । तथा लिङ्गमणिस्तेषां महाभाग्यं विनिर्दिशेत्' इति सामुद्रिकवचनम् । त्रिवलिरुदरे कण्ठे च रेखात्रयवान् । 'स्थिरा त्रिरेखा सुभगोपपन्ना स्निग्धा सुमांसोपचिता सुवृत्ता । न चातिदीर्घा चतुरङ्गुला च ग्रीवासु दीर्घा भवतीह धन्या' इति गर्गवचनम् ॥ १२ ॥

चतुष्कलश्चतुःकिष्कुश्चतूरेखश्चतुःसमः[1] ।
चतुर्गतिश्चतुर्दंष्ट्रो चतुर्वेदोदितः प्रभुः ॥ १३ ॥

पञ्चस्निग्धोऽष्टवंशोऽसौ[2] षड्गुणाढ्यः षडुन्नतः ।
सप्तेशोऽष्टाक्षराख्यानो[3] देवो नवनतो ध्रुवम्[4] ॥ १४ ॥

---

१. **'–श्चतुर्लेखश्चतुःसमः'**
२. **'–स्निग्धोऽष्टवर्णोऽसौ'** इति वि.ती.पाठः। **'–स्निग्धोऽष्टजुरसौ'** इति क्वचित्।
३. **'–ष्टाक्षराख्यातो–'**
४. **'नवतनुर्ध्रुवम्'**

(भा.दी.) **चतुरिति** । असौ श्रीरामः चतुष्कलः चतस्रः कला यस्य स तथोक्तः, चतुर्वेदज्ञापक-रेखा(युक्ता)ङ्गुष्ठमूल इत्यर्थः । 'मूलेऽङ्गुष्ठस्य वेदानां चतस्रस्तिस्र एव वा । एका द्वे वा यथायोगं रेखा ज्ञेया द्विजन्मनाम्' इति च । असौ चतुष्किष्कुः, चत्वारः किष्कवो यस्य स तथोक्तः । चतुर्विंशत्यङ्गुलः, किष्कुः, तादृशकिष्कुचतुष्टयपरिमाणवान् षण्णवत्यङ्गुलोच्छ्रय इत्यर्थः । असौ चतस्रः रेखा यस्य तथोक्तः, ललाटे रेखाचतुष्टयवानित्यर्थः । असौ चतुर्भिर्मानोन्मानसंहतिवर्णैः समः समानः । तत्र मानं नामाङ्गप्रत्यङ्ग-प्रमाणम् । पादादिशिरोन्तं यत्परिमाणं तदुन्मानमुच्यते । संहतिर्नामात्यन्तमङ्गानां संहननम् । अङ्गानां प्रत्यङ्गानां च सुस्थिरत्वम् । वर्णो नाम धूम्रादिवर्णराहित्यम्, एकप्रकारवर्णोपेतत्वमित्यर्थः । तथाच चतुःसम इति न्यूनाधिकभावरहितैः मानोन्मानसंहतिवर्णैः सहितः समः इत्युक्तं भवति । **चतुरिति** । असौ श्रीरामः चतुर्णां सिंहव्याघ्रगजवृषभाणां गतिरिव गतिर्यस्य स तथोक्तः । असौ चतस्रः दम्ष्ट्राः प्रधानदन्ता यस्य स तथोक्तः । असौ चत्वारो ये वेदास्तैरुदितः प्रतिपादितः । पञ्चस्निग्धः वाग्वक्त्रनखरोमत्वच इति पञ्चसु स्थलेषु स्निग्धः कोमळः । त्वग्दन्तनेत्रपादकेशेषु स्निग्ध इति वा । असौ अष्टवर्णः अष्टसु स्थलेषु पृष्ठवंशशरीर-हस्तपादहस्ताङ्गुलिनासिकाचक्षुःकर्णेषु वर्णो विस्तारो यस्य स तथोक्तः । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचने-ष्विति धातुव्याख्यानात् । 'पृष्ठवंशः शरीरं च हस्तपादाङ्गुलिस्तथा । नासिका चक्षुषी कर्णावृजवो यस्य चाऽयताः । तस्य राज्यं विजानीयात्' इति च । असौ ऐश्वर्यादिषड्गुणैः आढ्यः सम्पन्नः । षट्सु कक्षकुक्षि-वक्षोघ्राणस्कन्धललाटिकासु उन्नतः । 'कक्षं कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणं स्कन्धो ललाटिका । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नतास्तु शुभप्रदाः' इति वचनात् । असौ 'अमात्या मन्त्रिणो दूताः श्रेणयश्च पुरोहिताः । पुरं जनपदं चेति सप्त[1] प्रकृतयस्त्विमाः', इत्युक्तानां सप्तप्रकृतीनामीशः । सप्तलोकानामीश इति वा । असौ अष्टाक्षरः नारायणाष्टाक्षरमन्त्रः आख्यानं नाम यस्य स तथोक्तः, श्रीमदष्टाक्षरप्रतिपाद्य इत्यर्थः । देवः क्रीडादिगुणविशिष्टः असौ नवसु स्थानेषु नतः–'सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशरोमनखत्वचः । शेफश्च सूक्ष्मा येषां स्युस्ते नरा दीर्घजीविनः' इत्युक्तेः[2] । ध्रुवमसन्दिग्धम् ॥ १३–४ ॥

(सं.चं.) 'चतुष्कलश्चतुर्लेखश्चतुष्किष्कुश्चतुःसमः' (३५.१८) इति च । चतुष्कलः । चतस्रः कला वेदाः, सामुद्रिकप्रकरणत्वात् चतुर्वेदज्ञतासूचन्योऽङ्गुष्ठमूलरेखा यस्य स चतुष्कलः । 'मूलेऽङ्गुष्ठस्य वेदानां चतस्रस्तिस्र

१. **'सप्त प्रणिधयः स्मृताः'** इति मूलपाठ इत्युक्तम् । अत्र **'सप्तप्रकृतयः स्मृताः'** इति भागवततात्पर्यपाठ इति सर्वेऽपि व्याख्यातारो भ्रान्ताः । वि.भू.टीकायामप्येवम् । का.श्री. टीकायामपि । सप्तप्रकृतस्त्वन्यत्रोक्ताः–**'स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते'** अत्र स्वामीति राजोच्यत इत्येके । पुरोहित इत्यन्ये । पुरोहितग्रहणे सप्तप्रकृतीशः सप्तेशः इति स्यात् । यद्यपि राज्यभ्रष्टः । अथापि वस्तुतः सर्वराज्येश इति ।

२. अपूर्णमिदं विवरणम् । श्लोके षण्णामेव नतानामुल्लेखात् । अत्र श्मश्रुदशनबुद्धयः पूरणीया इति रामायणव्याख्याने स्थितम् । का.श्री. टीकायामप्येवम् ।

एव वा । एका द्वे वा यथायोगं ज्ञेया रेखा द्विजन्मनाम्’ इति नन्दिकेश्वरः । अथच इन्द्रियमनस्तपःकर्माख्याश्चतस्रः स्वरूपभूताः कला यस्य । चतुष्किष्कुः । चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मको हस्तः किष्कुः । ‘ಮೊಳ’ इति भाषायम् । चत्वारः किष्कवो यस्य देहमानं स चतुष्किष्कुः षण्णवत्यङ्गुलोत्सेधः । ‘षण्णवत्यङ्गुलो यस्तु न्यग्रोधपरिमण्डलः । सप्तपादश्चतुर्हस्तः’ इत्यादिस्मरणात् । चतूरेखः । ललाटे चतूरेखायुक्तः । ‘ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतुस्त्रिद्व्येकरेखिकाः । शतद्वयं शतं षष्टिस्तस्याऽयुर्विंशतिस्तथा’ इति कात्यायनः । अथ पादयोश्चतूरेखः । ‘यस्य पादतळे वज्रध्वजशङ्खाङ्कु-शोपमाः । रेखाः सम्यक् प्रकाशन्ते मनुजेन्द्रं तमादिशेत्’ इति नारदः । अथ पाणौ चतूरेखः । ‘पाणौ चतस्रो रेखाश्च यस्य तिष्ठन्त्यभङ्गुराः’ इति चान्यत्र । चतुःसमः । ‘बाहुजानूरुगण्डाश्च चत्वार्यथ समानि च’ इति ब्रह्माण्डे । द्वयोरेकप्रमाणत्वं साम्यम् । ‘चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्गतिः’ (३५.१९) इति च । चतुर्णां सिंहशार्दूलगजवृषभाणां गतिरिव गतिरस्य । ‘गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ’ (४८.२) इति बालकाण्डे । मोक्ष-स्वर्गनरकान्धन्तमआख्याश्चतस्रो गतयो यस्मादिति च । चतुर्दंष्ट्रः दन्तपङ्क्तिद्वयपार्श्ववर्तिन्यः चतस्रो दंष्ट्रा यस्य सः । ‘सुतीक्ष्णदंष्ट्राः शुभाश्चतस्रः’ इति ह्यामनन्ति । वराहसंहितायां च–‘पञ्चस्निग्धोऽष्टवंशवान्’ (३५.१९) इति, ‘षडुन्नतो नवतनुः’ (३५.२०) इति च । पञ्चस्निग्धः । पञ्चसु स्निग्धः । पञ्च स्निग्धा अवयवा यस्येति वा । वाग्- वक्त्र-नख-लोम-त्वचः पञ्च । केश-नेत्र-दन्त-त्वक्-पादतळानि वा पञ्चावयवा इति भूषणकारः । तथाह्याह– ‘अत्र वररुचिः– ‘चक्षुःस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम् । त्वचः स्नेहेन शयनं पादस्नेहेन वाहनम्’ इति । ‘स्निग्धनीलमृदुकुञ्चितास्तथा मूर्धजाः सुखकराः समं शिरः’ इति मिहिरः’ इति । पञ्चानां ज्ञानेन्द्रिया-णामन्तरङ्गाणां वा स्निग्ध इति च । अष्टवंशः । प्रशस्ताष्टवंशाख्यदीर्घावयववान् । ‘बाहू च नलकावूरू जङ्घे चेत्यष्टवंशकाः’ इति हि स्मरन्ति । नलकावङ्गुल्यावित्याहुः । अथच सामुद्रिकशास्त्रोक्ता आयताष्टावयवाः । तथाहि सामुद्रिकम्– ‘पृष्ठवंशः शरीरं च हस्तपादाङ्गुली करौ । नासिका चक्षुषी कर्णौ प्रजनो यस्य चाऽयताः’ इति । अथच ‘देवगन्धर्वदानवाः । राक्षसाश्च पिशाचाश्च तिर्यङ्मानुषतस्थुषः’ इत्युक्ता अष्टौ जीववंशा अनेन सृष्टा इत्ययमष्टवंशः । ‘ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः’ इति षड्गुणाढ्यः । ‘ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा’ इति च । षडुन्नतः । ‘कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणं स्कन्धो ललाटिका । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नतास्तु सुखप्रदाः’ इति वररुचिवचनम् । ‘अमात्या मन्त्रिणो दूताः श्रेणयश्च पुरोहिताः । पुरं जनपदं चेति सप्त प्रणिधयः स्मृताः’ इति सप्तानां प्रणिधीनामीशः । सप्तलोकानामीशः । सप्तच्छन्दसामीशः । ॐ नमो नारायणायेत्यष्टाक्षरमाख्यानं यस्य । नवनतः । नवसु नतः सूक्ष्मः । ‘सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशरोमनखत्वचः । शेफश्च येषां सूक्ष्माणि

ते नरा दीर्घजीविनः' इति वररुचिनोक्ताः षट् । श्मश्रुबुद्धिदशनैः सह नवेति भूषणकारः । अथच नवभिः परिगताभिः स्वशक्तिभिर्विमलादिभिर्लीलया नतः । भिन्नाभिर्वस्तुतो नतः । नुवन्तीति नवाः वेदमन्त्रास्तैर्नतः स्तुतः ॥ १३–५ ॥

बिम्बोष्ठः कम्बुकण्ठोऽयं सुन्दरो दुन्दुभिस्वनः ।
गजराजगतिः स्वामी सोऽगण्यगुणवारिधिः ॥ १५ ॥

(भा.दी.) बिम्बेति । सोऽयं बिम्बवत् बिम्बफलवदोष्ठो[१] यस्य स तथोक्तः । कम्बुवच्छङ्खवत् त्रिरेखोपेतः कण्ठो यस्य स तथोक्तः । सोऽयं सुन्दरः, दुन्दुभेः स्वन इव स्वनो यस्य स तथोक्तः । सोऽयं गज-राजस्य गतिरिव गतिर्यस्य स तथोक्तः । सोऽयं स्वामी सर्वस्येशः । सोऽयं अगण्या ये गुणास्तैः वारिधिरिव वारिधिः ॥ १५ ॥

अनुरूपोऽनुजस्तस्य लक्ष्मणः शुभलक्षणः[२] ।
त्वां वनेषु विचिन्वानो देवरो देवि दूयते ॥ १६ ॥

(भा.दी.) अन्विति । अनुसृतं रूपं यस्य स तथोक्तः, श्रीरामरूपसदृशरूपवानित्यर्थः, तस्य अनुजः, शुभानि लक्षणानि यस्य स तथोक्तः, देवरः भर्तुरनुजः लक्ष्मणः, हे देवि, त्वां वनानि तेषु विचिन्वानः सन् निमार्गणः सन् दूयते परितप्यते ॥ १६ ॥

(सं.चं.) रामस्य अनुरूपं अनुगुणं वा रूपमस्येत्यनुरूपः । रामस्यानुजः । अत एव तव देवरः ॥ १६ ॥

ऋश्यमूकेऽभवत् ताभ्यां सङ्गमो मङ्गलाय नः[३] ।
मया सख्यं कृतं तत्र वानरेन्द्रनरेन्द्रयोः ॥ १७ ॥

(भा.दी.) ऋश्येति । ऋश्यमूकः ऋश्यमूकपर्वतस्तस्मिन् ताभ्यां श्रीरामलक्ष्मणाभ्यां सह नः अस्माकं मङ्गलं शुभं तस्मै सङ्गमः अभवत् । तत्र ऋश्यमूके मया वानरेन्द्रनरेन्द्रयोः सुग्रीवरामयोः सख्यं कृतम् ॥ १७ ॥

---

१. **'बिम्बपक्ववदोष्ठौ'**

२. **'शुभलक्षणः 'एकरूपः–' इत्यादिषु यथासम्भवलक्षणयुक्तः तस्य रामस्य अनुरूपः सदृशरूपः । 'पश्चात्सादृश्ययोरनु' इत्यमर'** इति का.श्री. ।

३. **'मङ्गलायनः कल्याणसाधनमित्यर्थः । नोऽस्माकं मङ्गलायेति वा'** इति का.श्री. ।

(सं.चं.) मङ्गलाय नः क्षेमाय । 'मङ्गलायनः' इत्येकं वा पदम् । मङ्गलस्यायनः । मङ्गलमय्यतेऽनेनेति वा । मङ्गमाययतीति वा । नरेन्द्रवानरेन्द्रयोरिति वक्तव्यम् । अल्पाच्तरत्वात्, लघ्वक्षरत्वात्, अभ्यर्हितत्वाच्च । अथापि लोकदृष्ट्या वानरेन्द्रो राज्येऽभिषिक्त इति, वयसा च ज्यायानिति तस्य पूर्वप्रयोगः ॥ १७-९ ॥

सुग्रीवाय ददौ राज्यं रामो हत्वाऽथ वालिनम् ।
विचिन्वते चतुर्दिक्षु त्वां हरीन्द्रास्तदाज्ञया ॥ १८ ॥

(भा.दी.) **सुग्रीवे**ति । अथ श्रीरामः वालिनं हत्वा सुग्रीवाय राज्यं कपिराज्यं तत् ददौ । तदाज्ञया सुग्रीवाज्ञया हरीन्द्राः कपिश्रेष्ठाः चतस्रश्च ताः दिशश्च तासु त्वां विचिन्वते निमार्गयन्ति । चिञ् चयने लट् ॥ १८ ॥

प्रभञ्जनादञ्जनायां जातोऽहं हनुमान् हरिः[१] ।
तीर्णार्णवो रामदूतः सत्यं प्राप्तोऽस्मि शोभने ॥ १९ ॥

(भा.दी.) **प्रभञ्जने**ति । प्रभञ्जनाद् वायोः अञ्जनायां जातः हनुमान् हनुमन्नामकः रामदूतः हरिः कपिः अहम्, तीर्णः अर्णवः येन स तथा सन्, हे शोभने, प्राप्तः अस्मि । इदं वचः सत्यम् ॥ १९ ॥

इत्युक्त्वा रामनामाङ्कं स[२] प्रादादङ्गुलीयकम् ।
जग्राह सानुरागं[३] तद् रामा राममिवाऽगतम् ॥ २० ॥

(भा.दी.) **इती**ति । इति उक्त्वा सः हनुमान्, श्रीरामस्य यन्नाम राम इति तस्याङ्को यस्मिन् तत्तथोक्तं तत्, अङ्गुलीयकं अङ्गुलिभूषणं प्रादात् । रामा स्त्री जानकी आगतं श्रीराममिव अनुरागेण भक्त्या सहितं यथा भवति तथा सानुरागम्, तत् जग्राह । ग्रह उपादाने लिट् ॥ २० ॥

(सं.चं.) स्वतः राममागतमिव तदङ्गुलीयकं जग्राह रामा सीता । 'गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणम् । भर्तारमिव सम्प्राप्तं जानकी मुदिताऽभवत्' (३६.४) इति च ॥ २०-१ ॥

प्रत्ययं प्राप्य सा प्रीता[४] प्रत्यभाषत मारुतिम् ।
वीरोऽसि रामदूतोऽसि प्राज्ञोऽसि त्वं हरीश्वर ॥ २१ ॥

---

१. **'हनूमान् प्रभुः'** । **'प्रभुः अर्णवलङ्घने समर्थः'** इति का.श्री. ।
२. **'सम्प्रादादङ्गुलीयकम्'**
३. **'साऽनुरागात् तम्'**
४. **'सा देवी'** इति वि.ती.पाठः । **'सा सीता'** इति कश्चित् ।

(भा.दी.) प्रत्ययमिति । सा देवी प्रत्ययो विश्वासस्तम्, हनुमदुक्तवचसि विश्वासमित्यर्थः, प्राप्य हे हरीश्वर, त्वं वीरः असि, रामदूतः असि, प्राज्ञः असि इति मारुतिं प्रति प्रत्यभाषत ॥ २१ ॥

कच्चित् पालयते लोकान् रामः सौमित्रिणा सह ।
कच्चिदेष्यति काकुत्स्थः कच्चिन्मां प्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥

(भा.दी.) कच्चिदिति । श्रीरामः सौमित्रिणा सह लोकान् पालयते कच्चित् पालयति किम्? पा रक्षणे लट्[१] । काकुत्स्थः श्रीरामः एष्यति कच्चित् अत्राऽयास्यति किम्? इण् गतौ लृट् । मां प्रतिनेष्यति कच्चित् मां परावृत्य नेष्यति किम्? णीञ् प्रापणे लृट् ॥ २२ ॥

(सं.चं.) लोकानाश्रितलोकान् । आहो मां स्मरन् तदपि विस्मृतवान् । कच्चिदेष्यति सौमित्रिणा सह? आहो मामपि विस्मृतवान् ॥ २२ ॥

द्वादशे किल मासे मां घ्नन्त्येते दशमो ह्ययम् ।
विभीषणस्य कन्या मामनलेदं वचोऽब्रवीत्[२] ॥ २३ ॥

(भा.दी.) द्वादश इति । एते राक्षसाः द्व्यधिकानां दशानां पूरणो द्वादशस्तस्मिन् मासे मां घ्नन्ति किल । हन हिंसागत्योर्लट् । अयं मासः दशमो हि । श्रीरामवियोगानन्तरं नव मासा निवृत्ताः, इदानीं दशमः प्रवर्तत इत्यर्थः । द्वादशे मासे घ्नन्तीत्येतत्त्वया कुतोऽवगतमित्यत आह– विभीषणस्येति । विभीषणस्य कन्या पुत्री अनला अनलानाम्नी मा मां प्रति इदं वचः अब्रवीत् ॥ २३ ॥

(सं.चं.) विभीषणस्य कन्या माम् । 'ज्येष्ठा कन्याऽनला नाम विभीषणसुता कपे । तया ममैतदाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम्' (३७.११), ज्येष्ठा कन्या 'नळा' इति प्रतृण्णामिति कश्चिद् मा रामायणपाठी भ्रमीदिति स्फुटं तन्नामाह 'अनलेदं वचोऽब्रवीत्' इति च ॥ २३-४ ॥

एवं ब्रुवन्ती[३] करुणं विलपन्ती शुकालपा ।
स्वामिन् राम प्रसीदेति प्ररुरोद पुनःपुनः ॥ २४ ॥

---

१. पाधातोर्णिचि पालयति, पालयते इति च रूपं भवति । अथापि **'पाल रक्षणे'** इत्यस्येदं रूपमिति साधीयो वचः ।

२. **'कन्या मां नळा नामेदमब्रवीत्'** । इति, **'कन्या मामनला नामेदमब्रवीत् '** इति च क्वचित् । उभयमप्यसङ्गतम् । प्रथममर्थतः । द्वितीयं छन्दस्तः । **'नवा एकेनाक्षरेण'** इत्यादिश्छान्दसो नियमो न काव्येष्वन्वेति । **'–कन्यां मां बला नामेदमब्रवीत्'** इति का.श्री. पठति । तथाहि तद्व्याख्यानम्–**'बलानामा बलेति नाम यस्यास्तथोक्ता । नाम प्रसिद्धेति वा' इति** । इदमपि रायाणाननुगुणम् । **'कन्या माऽनला चेदं वचोऽब्रवीत्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

३. **'ब्रुवाणा करुणम्'**

(भा.दी.) एवमिति । एवं ब्रुवन्ती, शुकवदालपतीति तथोक्ता सा सीता, करुणं कृपास्पदं यथा भवति तथा विलपन्ती सती । हे स्वामिन् श्रीराम, प्रसीद । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु लोट् । इति पुनःपुनः प्ररुरोद । रुदिर् अश्रुविमोचने लिट् ॥ २४ ॥

[१]हनुमान् प्राञ्जलिः प्रोचे पादयोर्देवि ते शपे ।
क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थः सानुजः सकपिव्रजः ॥ २५ ॥

(भा.दी.) हनुमानिति । हनुमान्, प्रकृष्टः अञ्जलिर्यस्य स तथा सन्, हे देवि, ते तव पादौ चरणौ तयोः शपे । शप आक्रोशे लट् । काकुत्स्थः सानुजः सलक्ष्मणः सन्, कपीनां व्रजः समूहस्तेन सहितः सन्, क्षिप्रं यथा भवति तथा एष्यति आगमिष्यति । इण् गतौ लृट् । इति प्रोचे ॥ २५ ॥

(सं.चं.) प्रबद्धः अञ्जलिर्येन स प्राञ्जलिः पादयोस्ते शपे । 'ನಿನ್ನ ಪಾದದಾಣೆ' इति भाषायाम् ॥ २५ ॥

दशाननो रामबाणैर्दशान्तं द्रुतमेष्यति ।
निद्रावान् कुम्भकर्णोऽपि दीर्घनिद्रां[२] गमिष्यति ॥ २६ ॥

(भा.दी.) दशेति । दशाननः श्रीरामस्य ये बाणास्तैः दशान्तं मरणं तत् द्रुतं यथा भवति तथा एष्यति । निद्रा अस्याऽस्तीति निद्रावान् कुम्भकर्णोऽपि दीर्घनिद्रां मरणं गमिष्यति ॥ २६ ॥

(सं.चं.) दशानां बाल्यादीनामन्तो मृतिः ॥ २६ ॥

अपनेष्यत्यप्रियांस्ते रामस्त्वां नेष्यते द्रुतम्[३] ।
अथवाऽस्मिन् मुहूर्त्ते त्वां नयेयं रामसन्निधिम् ॥ २७ ॥

(भा.दी.) अपेति । श्रीरामः ते अप्रियान् राक्षसान् अपनेष्यति संहरिष्यति । त्वां द्रुतं नेष्यते आनेष्यति । अथवा अस्मिन् वर्तमाने मुहूर्तो मुहूर्तकालस्तस्मिन् श्रीरामस्य सन्निधिः समीपं तं नयेयं प्रापयेयम् ॥ २७ ॥

(सं.चं.) नेष्यते । उभयतोभाषोऽयं धातुः । एष हि तस्य स्वार्थ इत्यनेनाऽह । अस्मिन्नेव मुहूर्ते । इदानीमेव, विना विलम्बम् ॥ २७–८ ॥

---

१. **'हनूमान्'**

२. **'दीर्घनिद्रां पुनः प्रबोधरहितनिद्राम् । मरणमिति यावत्'** इति का.श्री. ।

३. **'नेष्यति ध्रुवम्'** इति **'नेष्यति द्रुतम्'** इति च ।

इत्युक्तोवाच वामोरुः[1] कथं मां नेष्यसे कपे ।
अल्पस्त्वं राक्षसकुलाद् दुःसहादमरैरपि[2] ॥ २८ ॥

(भा.दी.) इतीति । वामौ मनोहरौ ऊरू यस्याः सा तथोक्ता सीता इति उक्ता सती, हे कपे, अल्पः अणुपरिमाणः त्वं अमरैरपि दुःसहं तस्मात् राक्षसानां यत्कुलं समूहस्तस्मात् कथं मां नेष्यसे इति उवाच ॥ २८ ॥

हसन् हनूमान् सङ्गृह्य रूपं [3]हेमाद्रिसन्निभम् ।
वज्रदंष्ट्रनखस्तां च ताम्रवक्त्रोऽभ्यभाषत ॥ २९ ॥

(भा.दी.) हसन्निति । हसन् मन्दहासं कुर्वन् हनूमान् माहेन्द्रस्य महेन्द्रपर्वतस्य सन्निभं समानं तत् रूपं सङ्गृह्य प्रकटीकृत्य, दंष्ट्राश्च नखाश्च दंष्ट्रनखाः वज्रसदृशास्ते यस्य स तथा सन्, ताम्रं वक्त्रं यस्य स तथा सन्, तां प्रति अभ्यभाषत ॥ २९ ॥

(सं.चं.) हेमाद्रिसन्निभं मेरुसन्निभम् ॥ २९-३३ ॥

उद्धरेयं धरामेनां क्षणेऽस्मिन्नब्धिमेखलाम्[4] ।
किमुताल्पीयसीं लङ्कां रामदासाग्रणीरहम् ॥ ३० ॥

(भा.दी.) उदिति । श्रीरामस्य ये दासा भृत्यास्तेषु अग्रणीः श्रेष्ठः अहं अब्धिः एव मेखला मेखलासूत्रमिव यस्याः सा तथा तां एनां धरां अस्मिन् वर्तमाने क्षणः क्षणकालस्तस्मिन् उद्धरेयम् । धृञ् धारणे लिङ् । अल्पीयसीं धरामण्डलादत्यल्पां लङ्कां उद्धरेयमिति किमुत? ॥ ३० ॥

तिष्ठ मातर्म्मुहूर्त्तं मे पृष्ठे मन्दरसुन्दरे ।
शतयोजनविस्तीर्ण्णे रामं प्रेक्षिष्यसेऽधुना ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) तिष्ठेति । हे मातः सीते, मन्दरवत् सुन्दरं तस्मिन्, शतसङ्ख्याकानि योजनानि तैर्विस्तीर्णे मे पृष्ठे मुहूर्तो मुहूर्तकालस्तं तिष्ठ । अधुना श्रीरामं प्रेक्षिष्यसे ॥ ३१ ॥

---

१. **'वामोरूः'** इति सर्वत्र प्रचुरः पाठो लिपिकृत्प्रमादमूलः । औपम्ये गम्यमान एव ऊङ्प्रत्ययमाह पाणिनिः–**'ऊरूत्तरपदादौपम्ये '** (अ.सू.४.१.६९) । यथा– **करिकरोरूः, करभोरूः** । नात्रौपम्यं गम्यत इति **'वामोरुः'** इत्येव युक्तं रूपम् । यथा–'वृत्तोरुः' इति ।

२. **'–दमरैरिति'** ३. **'रूपं माहेन्द्रसन्निभम्'** इति वि.ती.पाठः । ४. **'युद्धे रवैर्धरामेनां क्षिणोम्यद्याब्धिमेखलाम्'** इति क्वचित् ।

इत्युक्तोवाच तन्वङ्गी जाने ज्ञानं बलं च ते ।
लङ्कां सपालां सञ्चूर्ण्य त्वं तु मां नेतुमीश्वरः ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) **इती**ति । इति उक्ता तनु कोमलं अङ्गं यस्याः सा तथोक्ता सीता, अहं ते तव ज्ञानं तत् बलं तच्च जाने । ज्ञा अवबोधने लट् । त्वं पालयन्तीति पालाः लङ्कारक्षकास्तैः सहिता तां लङ्कां सञ्चूर्ण्य मां नेतुं ईश्वरः समर्थः, इति उवाचेति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥

किन्तु कान्तस्य मे कीर्त्तिः स्याद् दशास्यनिसूदनात्[१] ।
स्वयं ममाप्याहरणात् कथं वा मन्यते भवान् ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) **किन्त्वि**ति । किन्तु स्वयं स्वेन श्रीरामेण दशास्यस्य निसूदनं संहरणं तस्मात्, स्वयं मम आहरणमानयनं तस्मादपि मे कान्तस्य भर्तुः कीर्तिः स्यात् । भवान् कथं वा मन्यते? जानाति । मन ज्ञाने लट् ॥ ३३ ॥

एकान्ते मम कान्तेन[२] वायसस्याक्षितक्षणम् ।
मद्दर्शने वदाभिज्ञां प्रणामं च निवेदय ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) **एके**ति । एकान्त एकान्तप्रदेशस्तस्मिन् मम कान्तेन भर्त्रा कृतं वायसः कुरङ्गनामककाकस्तस्य अक्ष्णस्तक्षणं विनाशस्तत् मम दर्शनं तस्मिन् अभिज्ञां अभिज्ञानं वद । प्रणामो मे नमस्कारस्तं च निवेदय विज्ञापय ॥ ३४ ॥

(सं.चं.) अक्ष्णः तक्षणं सामर्थ्यक्षपणम् । तक्षू तनूकरणे ॥ ३४-५ ॥

विश्वेश्वरो न चेदेनं रावणं मारयिष्यति ।
मासात् पूर्वमिहाऽगत्य प्राणांस्त्यक्ष्यामि मारुते ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) **विश्वे**ति । हे मारुते, विश्वेश्वरः श्रीरामः मासात् पूर्वं इह आगत्य एनं रावणं चेत् न मारयिष्यति न संहरिष्यति, मृङ् प्राणत्यागे लृट्, तर्हि प्राणान् त्यक्ष्यामि । त्यज विसर्गे लृट् ॥ ३५ ॥

---

१. **'–निषूदनात्'** इत्यपपाठः । **'कीर्तिर्दशास्याख्यस्य सूदनात्'** इति कचित् ।   २. **'मम कान्तस्य'**

कुशलं कुशलाऽपृच्छ[१] भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
सुग्रीवमपि सामात्यं पन्थानः सन्तु ते शिवाः ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) कुशलमिति । हे कुशल हनुमन्, कुशलं क्षेमं तत् भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ प्रति आपृच्छ विचारय । सामात्यं सुग्रीवमपि कुशलं आपृच्छ । ते पन्थानः गन्तुं मार्गाः शिवाः शोभनाः, बाधरहिता इत्यर्थः, सन्तु ॥ ३६ ॥

(सं.चं.) आरब्धकार्यनिर्वहणकुशल ॥ ३६ ॥

इत्युक्त्वा दिव्यमुद्दीप्रं[२] ददौ चूडामणिं सती ।
इमं देवाय देहीति चिह्नमैकान्तिकं निजम्[३] ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) इतीति । सती सीता इति उक्त्वा, दिव्यम्, उद्दीप्रं उद्दीपनशीलम्, एकान्ते भव ऐकान्तिकस्तम्, चूडायां गूहितमित्यर्थः, निजं आत्मीयं चिह्नं चिह्नभूतं चूडामणिम्, इमं मणिं देवाय देहि, इति उक्त्वा ददौ ॥ ३७ ॥

(सं.चं.) दिव्यं देवलोकभवम् । नहि भूलोके निर्मितम् । सीताचूडामणिप्रतिकृतित्वात् । । उद्दीप्रं द्योतमानम् । 'नमि-कम्पि-स्मि-अजस-कम-हिंस-दीपो रः' (अ.सू.३.१.१६७) इति ताच्छील्ये रः । ऐकान्तिकमसाधारणं सीतादर्शनचिह्नम् । चूडामणिः शिरोधार्यो मणिमय आभरणविशेषः । 'ತುರುಬು' इति भाषायाम् ॥ ३७ ॥

चूडामणिं तं सङ्गृह्य प्रणम्योवाच पावनिः ।
रावणारिं पतिं देवि त्वं द्रक्षस्यचिरादिति ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) चूडेति । पवनस्यापत्यं पावनिः तं चूडामणिं सङ्गृह्य, प्रणम्य, हे देवि, त्वं रावणारिं पतिं अचिरात् शीघ्रेण द्रक्ष्यसि । दृशिर् प्रेक्षणे लृट् । इति उवाच ॥ ३८ ॥

(सं.चं.) सङ्गृह्य सादरं गृहीत्वा, सीतां प्रणम्य ॥ ३८ ॥

---

१. **'कुशलौ पृच्छ'** २. **'दिव्यमुद्दीप्तम्'**

३. **'ऐकान्तिकं नियतम् । असाधारणमिति यावत् । अध्यात्मादित्वात् ठञ्'** इति का.श्री. ।

पावनिः पर्वताकारः परिक्रम्य प्रणम्य ताम् ।
ततः स्थलान्तरं प्राप्य कार्य्यशेषमचिन्तयत् ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) पावनिरिति । पर्वतस्य आकार इवाकारो यस्य स तथोक्तः, पवनस्यापत्यं पावनिः, तां सीतां परि-क्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य, प्रणम्य, ततः स्थलात् अन्यत् स्थलं स्थलान्तरं प्राप्य, कार्यशेषः कार्यविशेषस्तं अचिन्त-यत् । चिति स्मृत्यां लङ् ॥ ३९ ॥

(सं.चं.) कार्यशेषम् । अवशिष्टं कर्तव्यम् ॥ ३९ ॥

स्वदूतस्य निलीनत्वं[1] न रामस्य यशस्करम् ।
तस्मादाविर्भवन् शत्रून् हत्वा स्यां राघवार्चकः ॥ ४० ॥

(भा.दी.) स्वेति । स्वस्य स्वतन्त्रस्य श्रीरामस्य दूतस्तस्य मम विलीनत्वं गूहितत्वम्, गूहितत्वेनाऽगम्य गूहितत्वेन गमनमिति यावत्, श्रीरामस्य यशस्करं कीर्तिकरं न, तस्मात् आविर्भवन् प्रकटीभवन् सन् शत्रून् हत्वा राघवार्चकः स्याम् ॥ ४० ॥

(सं.चं.) स्वस्य स्वीयस्य दूतस्य स्वो दूतः स्वदूतः ॥ ४०–१ ॥

इति सञ्चिन्त्य हनुमान् कोपयन् राक्षसेश्वरम् ।
वनं विनाशयामास[2] विना तं शिंशपातरुम्[3] ॥ ४१ ॥

---

१. **'विलीनत्वम्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

२. **'युद्धस्य कोपमूलकत्वेन राक्षसानां कोपसञ्जननाय वनं व्यनाशयदिति भावः'** इति का.श्री. ।

३. इतः परं क्वचित् सार्धं श्लोकचतुष्टयं पठ्यते–

'खर्जूरं तिन्त्रिणीं चाऽम्रं तिलकं बिल्वमर्जुनम् । अश्वत्थं चम्पकं चूतं जम्बुनिम्बकदम्बकान् ॥
'कपित्थबदरी(कदळी)भूर्जतमालान् गुग्गुलान् वटान् । आमलकान् नारिकेलभल्लमल्लिकचन्दनान् ॥
'पनसागरुतालांश्च देवदार्वादिकान् द्रुमान् । नानापुष्पसुवल्लीभिर्युक्तांश्चानाशयत् कपिः ॥
'सरःकमलकल्हरान् करीव कमलेक्षणः । चाङ्गुल्या(लाङ्गूल)हस्तघातेन चोरसा(सः) ।
'लाङ्गूलेन पदाङ्गुल्या जानुना च हरीश्वरः॥

प्रतनैर्न कैरपि व्याख्यातम् । स्फुटं प्रक्षिप्तम् ।

(भा.दी.) **इती**ति । हनुमान् इति सञ्चिन्त्य, राक्षसेश्वरं रावणं कोपयन् सन्, तं सीताधिष्ठितं शिंशपातरुं विना वनं तत् विनाशयामास । णश अदर्शने लिट् ॥ ४१ ॥

निपात्योत्पत्य[१] सञ्छिद्य विदार्य्योन्मूल्य च द्रुमान् ।
मारुतिर्म्मारुतइव रावणोद्यानमक्षिणोत्[२] ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) **निपात्ये**ति । मारुतिः मारुतस्यापत्यं स हनुमान् (द्रुमान्) निपात्य पातयित्वा, उत्पत्य उत्पातयित्वा[३], सञ्छिद्य द्विधाकृत्वा, विदार्य विभिद्य, उन्मूल्य च आमूलादुद्धृत्य च रावणोद्यानं तत् मारुत इव अक्षिणोत् व्यनाशयत् । क्षिणु हिंसायां लङ् ॥ ४२ ॥

(सं.चं.) 'इति सञ्चिन्त्य–' इत्यतः परम्– 'खर्जूरं तिन्त्रिणीम्–' इत्यादि सार्धं श्लोकचतुष्टयमपठित-रामायणैः प्रक्षिप्तम् । वनेषु किलैते प्रायो रोहन्ति । नोद्यानेषु रोपयन्ति । कमलेक्षणः कपिरिति चाप्रबुद्धं वचनम् । वृत्तपिङ्गाक्षा हि कपयो भवन्ति । न कमलाक्षाः । निपात्योत्पत्येत्यादि । वृक्षाद् वृक्षमुत्पत्य । कांश्चि-दुत्पाटनेन निपात्य, केषाञ्चिच्छाखाः सञ्छिद्य । कांश्चिदामूलं विदार्य । कांश्चिन्मूलमेवोत्पाट्य ॥ ४२ ॥

अघौघं रामनामेव पद्मषण्डमिव[४] द्विपः ।
तूलमग्निरिवाऽरामं रामदूतोऽक्षिणोत् क्षणात् ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) **अघे**ति । अघौघः पापसमूहस्तं रामनामेव, नळषण्डः शरस्तम्बविशेषाणां समूहस्तं द्विप इव गज इव, तूलं तदग्निरिव, आरामः उपवनं तं क्षणः क्षणकालस्तस्मात् (रामदूतः) अक्षिणोत् ॥ ४३ ॥

(सं.चं.) पद्मषण्डं पद्मवृन्दम् । नळषण्डमिति पाठे नळः नडः । बृहत्तृणविशेषः ॥ ४३ ॥

सिंहनादेन महता लङ्कामुत्कम्पयन् कपिः ।
[५]युद्धमद्भुतमन्विच्छन्नारुरोहाथ तोरणम् ॥ ४४ ॥

---

१. **'विभिद्योन्मूल्य'** २. **'–द्यानमाक्षिपत्'**

३. **'उच्चैः पतित्वा–'** इति वक्तुमुचितम् । अथवा **'निपात्योत्पात्य'** इति टीकाभिमतः पाठः स्यात् । अथापि–**'उत्पाटयित्वा'** इति **'उत्पाट्य'** इति वा पाठः स्यादिति भाति ।

४. **'नळषण्डमिव'** इति वि.ती.पाठः । ५. **'युद्धमुद्धतम-'** । **'उद्धतमुत्कृष्टं कष्टं क्रूरं वा'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) सिंहेति । अथ महता सिंहनादो वीरगर्जनं तेन लङ्कां उत्कम्पयन् चालयन्, अद्भुतं महत् तत् युद्धं अन्विच्छन् कपिः तोरणं तत् आरुरोह ॥ ४४ ॥

(सं.चं.) तोरणं पुरद्वारप्रासादम् ॥ ४४ ॥

उद्बुद्धास्तेन नादेन दृष्ट्वा तं पर्वतोपमम् ।
राक्षस्यश्चकिताः साम्ना मायासीतामथाब्रुवन् ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) उदिति । अथ तेन हनुमत्कृतेन नादो ध्वनिस्तेन उद्बुद्धाः राक्षस्यः, सीतासमीपस्था राक्षसस्त्रियः, पर्वतस्य उपमा यस्य स तथा तं दृष्ट्वा चकिताः भीताः सत्यः, मायासीतां च्छलसीताम्, सीताप्रतिकृतिमित्यर्थः, साम्ना सामवचनेन अब्रुवन् ॥ ४५ ॥

(सं.चं.) चकिता भीता विस्मिताश्च । साम्ना सान्त्वविधानेन ॥ ४५ ॥

कान्ते कोऽयं कपिश्रेष्ठो यस्ते संवादगोचरः ।
इत्युक्ता साऽवदत्[१] तन्वी मायेयं रक्षसां ध्रुवम् ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) कान्त इति । हे कान्ते, यः ते संवादे गोचरः, परस्परं वादस्य विषयः, अयं कपिश्रेष्ठः कः? इति उक्ता तन्वी सीता, रक्षसां इयं मायाशक्तिः ध्रुवं इति अवदत् । वदधातोर्लङ् ॥ ४६ ॥

(सं.चं.) संवादगोचरः । त्वया सम्भाषमाणः सन् दृष्टिविषयीभूतः ॥ ४६ ॥

मायाविनां गतिं लोके जानन्त्येव हि मायिनः ।
अहिरेव ह्यहेः पादान् विजानाति[२] न चापरः ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) मायेति । मायिनः कपटिनः (एव) मायाविनां कपटिनां गतिं स्थितिं लोको भुवनं तस्मिन् जानन्ति । अहिरेव हि, सर्प एव हि, अहेः पादान्, (वि)जानीते । अपरः प्राणी न च जानीते । अतो भवतीभिरेव चेदं ज्ञायते न मयेति मां प्रति किमर्थं पृच्छ्यत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

(सं.चं.) मायिन एव जानन्ति हि । तद्यथा–अहिरेव । 'यूयमेवास्य जानीत योऽयं यद्वा करिष्यति । अहिरेव ह्यहेः पादान् विजानाति न संशयः' (४२.९) इति च ॥ ४७-८ ॥

---

१. **'साऽब्रवीत् तन्वी'** इति वि.ती.पाठः ।

२. **'विजानीते'** इति वि.ती.पाठ इति भाति ।

इत्यस्या वचनं श्रुत्वा राक्षस्यो विद्रुता द्रुतम् ।
न्यवेदयन्नुदन्तं तं लङ्कापालाय शङ्किताः ॥ ४८ ॥

(भा.दी.) इतीति । इति अस्याः वचनं वचस्तत् श्रुत्वा शङ्किताः, रामदूतो वाऽन्यो वा कश्चिदिति शङ्किताः, राक्षस्यः द्रुतं यथा भवति तथा विद्रुताः सत्यः, तं वनविनाशलक्षणं उदन्तो वृत्तान्तस्तं लङ्कां पालयतीति लङ्कापालो रावणस्तस्मै न्यवेदयन् । विद चेतनाख्याननिवासनेषु लङ् ॥ ४८ ॥

तदाकर्ण्य भृशं क्रुद्धो रावणोऽथ समादिशत् ।
अवद्ध्यान् शङ्करवरात् किङ्करान् नाम राक्षसान् ॥ ४९ ॥

(भा.दी.) तदिति । अथ रावणः तत् राक्षसीवचः आकर्ण्य भृशं क्रुद्धः सन्, शङ्करस्य वरस्तस्मात् अवध्यान्, किङ्करान् नाम, किङ्करा इति प्रसिद्धान्, राक्षसान् समादिशत्, कपिर्निगृह्यतामिति आज्ञापयामास । दिश अतिसर्जने लङ् ॥ ४९ ॥

(सं.चं.) अवध्यान् शङ्करवरात् । एतेन 'आत्मनः सदृशान् वीरान् किङ्करान् नाम राक्षसान्' (४२.२४) इत्येतद् वचनं गदिताभिप्रायम् । वरबलादवध्यत्वमेव सादृश्यमिति ॥ ४९ ॥

साशीतिकोटियूथेशं सपुरोगाष्टकायुतम् ।
आववार हरिं वीरं तद् बलं लोकभीषणम् ॥ ५० ॥

(भा.दी.) सेति । अशीतिसङ्ख्याकाः कोटयोऽशीतिकोटयः, यूथानां भटसमूहानामीशाः यूथेशाः, सेनानायका इत्यर्थः, अशीतिकोटयो ये यूथेशाः तैः सहितं साशीतिकोटियूथेशम्, सपुरोगाष्टकायुतम्, लोकान् भीषयतीति तथोक्तं तत् बलं सैन्यं वीरं हरिं कपिं हनुमन्तं आववार समावृणोत् । वृञ् वरणे लिट् ॥ ५० ॥

(सं.चं.) 'तेषामशीतिसाहस्रं' (४२.२५) इत्यत्र शेषं पूरयति– साशीतिकोटियूथेशं सपुरोगाष्टकायुतं बलमिति । तदेतद् भगवत्पादेन स्फुटीकृतम्–'समस्तशो विमृत्यवो वराद्धरस्य किङ्कराः । समासदन् महाबलं सुरान्तरात्मनोऽङ्गजम् । अशीतिकोटियूथपं पुरःसराष्टकायुतम् । अनेकहेतिसङ्कुलं कपीन्द्रमावृणोद् बलम्' इति । पुरोगामिना अष्टकायुतेन अशीतिसाहस्रेण सहितम् ॥ ५० ॥

रक्षोजीमूतसङ्घानामूर्ज्जितानां प्रगर्ज्जताम् ।
नानाहेतिमयैर्वर्षैर्नाचलद् वानराचलः ॥ ५१ ॥

(भा.दी.) रक्ष इति । ऊर्जितानां बलादिना विवृद्धानाम्, प्रगर्जतां सिंहनादं कुर्वताम्, रक्षांस्येव जीमूता मेघास्तेषां सङ्घाः समूहास्तेषां नानाविधा या हेतय आयुधानि तासां स्वरूपाणि नानाहेतिमयानि तैः वर्षैः वानर एवाचलः, हनुमदाख्यपर्वत इत्यर्थः, नाचलत् ।। ५१ ।।

(सं.चं.) प्रकटस्तनितानामिव मेघसङ्घानां प्रकटं गर्जतां रक्षःसङ्घानाम् । 'जीमूतौ मेघपर्वतौ' इति वैजयन्ती ।। ५१ ।।

आविद्ध्य भुवि लाङ्गूलं तिर्य्यक् सम्प्रेक्ष्य राक्षसान् ।
स्फुटमास्फोट्य हनुमानुच्चैरेवमुदाहरत् ।। ५२ ।।

(भा.दी.) आविद्ध्येति । हनुमान् भुवि लाङ्गूलं पुच्छं तत् आविद्ध्य सम्यगवष्टम्भं कृत्वा, राक्षसान् तिर्यक् सम्प्रेक्ष्य, स्फुटं यथा भवति तथा आस्फोट्य द्विगुणीकृतहस्तप्रहारं कृत्वा, उच्चैः एवं वक्ष्यमाणरीत्या उदाहरत् । हृञ् हरणे लङ् । प्रोच इत्यर्थः ।। ५२ ।।

(सं.चं.) आविध्य, 'ಅಪ್ಪಳಿಸಿ' इति भाषायाम् । तिर्यक् अवाक् सतिरस्कारं सम्प्रेक्ष्य । आस्फोट्य । स्फुटिर् विशरणे । भुजावास्फल्य 'ತೋಳು ತಟ್ಟು' इति भाषायाम् । स्फोरितकोपो भूत्वा वा ।। ५२ ।।

स्वामी रामो जयति जगति [१]श्रीधरोऽनन्तवीर्य्य-
स्तं सौमित्रिः प्लवगवृषभश्चानुवृत्तौ सुवृत्तौ[२] ।
सीतां नत्वा रणमुखमितो नन्वहं रामदूतो
नालन्नालं[३] मुहुरहह मे रावणानां सहस्रम् ।। ५३ ।।

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायणे
सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्ग्गः ।।

—०—

१. **'श्रीधरः लक्ष्मीपतिः । स्वामी जगदीशः'** इति का.श्री. ।

२. **'–नुवृत्तौ'** । **'विवृत्तौ स्थिरहृदयादियुक्तौ'** इति वि.भू. । अस्वरसः पाठः । **'सुवृत्तौ शोभनव्यापारवन्तौ'** इति का.श्री. ।

३. **'रामदूतोऽस्म्युच्चैर्नालम्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

(भा.दी.) स्वामीति । अनन्तं वीर्यं सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः, श्रियं धरतीति श्रीधरः, कान्त्यादिमानित्यर्थः, स्वामी श्रीरामः जगति जयति सर्वोत्कृष्टतया वर्तते । सु शोभनं वृत्तं चरित्रं ययोस्तौ तथोक्तौ सौमित्रिः प्लवगेषु वृषभः सुग्रीवश्चेत्युभौ तं श्रीरामं अनुवृत्तौ अनुसृतौ वर्तेते । रामदूतः अहं सीतां नत्वा रणस्य मुखं तत् इतः प्राप्तः सन् अस्मि ननु । मे रावणानां सहस्रं तत् अलं पर्याप्तं न । हनुमत्सामर्थ्यसहने समर्थं युद्धे न भवतीत्यर्थः । मुहुः उच्चैः बहुवारं वा एवं उदाहरदित्यन्वयः । अहहेति शत्रूणामाभासीकरणे कुतूहलोक्तिः ॥ ५३ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां
सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) अथ मन्दाक्रान्तयोपसंहरति– स्वामीति । सौमित्रिः प्लवगवृषभः सुग्रीवश्च सुवृत्तौ तं राममनुवृत्तौ सन्तौ जयतः । रणमुखं रणाग्रम्, रणरङ्गमित्येतत् । इतः प्रातः । 'जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः । दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । हनूमान् शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः । न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत्' (४२.३३-५) इति च । नालं नालमित्याम्रेडनेन राक्षसान् भीषयन् परिहसतीव । अहहेति तानाहूय, भाविनो युद्धस्य स्मरन् स्वयं प्रहृष्यतीव । 'अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्लेशप्रहर्षयोः । सम्बोधनेऽपि' इति ह्यभिदधति॥ ५३ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां
सुन्दरकाण्डे पञ्चमसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २११७+५३=२१७०]

षष्ठः सर्ग्गः

वाणीति वाणीपतिनन्दनस्य व्यक्तं चचारानुसभं सुराणाम् ।
वियद् भजेयुः कथमन्यथा ते वैमानिका युद्धदिदृक्षयाऽत्र ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामदूतस्य हनुमतो वाच उच्चत्वं वर्णयन् तद्युद्धप्रकारं दर्शयति– **वाणीत्यादि**ना । वाण्याः भारत्याः पतिर्वायुः, तस्य नन्दनः तस्य इति एवमादिप्रकारा वाणी सुराणां सभां अनु अनुसभम्, अव्ययीभावसमासत्वादव्ययोऽयम् । व्यक्तं यथा भवति तथा चचार जगाम । चर गतिभक्षणयोर्लिट् । इममर्थमन्यथानुपपत्त्योत्प्रेक्षते– **वियदि**ति । अन्यथा, देवसभां प्रत्ययं शब्दः न गतश्चेत्, ते देवाः विमानारूढाः वैमानिकास्तथा सन्तः युद्धस्य दिदृक्षया दर्शनेच्छया (अत्र) युद्धसमये वियत् गगनं तत् कथं भजेयुः? भज सेवायां लिङ् । अतः शब्दश्रवणनिमित्तेनैवाऽगता इत्यर्थः ॥ १ ॥

(सं.चं.) अथोपजातिप्रचुरेण च्छन्दसा सर्गं विस्तारयति–वाणीति । यत्र च्छन्दोविशेषस्तत्र वक्ष्यते । वाणीपतिर्भारतीपतिर्वायुः । स एव तस्य नन्दनो बभूव । यथा भीमः । अनुसभम् । वीप्सायामनुः । सभायांसभायामित्यनुसभम् । ते सुराः वैमानिकाः सन्तः । विमानेन चरन्तीति वैमानिकाः । 'चरति' (अ.सू.४.४.८) इति चरणार्थे ठक् । अत्र उपलङ्कम् ॥ १ ॥

तळप्रहारेण बहून् निहत्य स तोरणस्थं परिघं दधद् द्राक् ।
शिष्टानशिष्टांश्च निहत्य तेन प्रासादमासाद्य मुहुर्ज्जगर्ज्ज ॥ २ ॥

(भा.दी.) तळेति । सः तळस्य हस्ततळस्य प्रहारस्तेन बहून् राक्षसान् निहत्य, तोरणे तिष्ठतीति तोरणस्थस्तं परिघः परिघाख्यायुधविशेषस्तं दधत् दधानः सन्, द्राक् शीघ्रं तेन परिघेण, शिष्टान् तळप्रहारचूर्णितावशिष्टान्, अशिष्टान् दुष्टान् राक्षसान्निहत्य, प्रासादः सौधस्तं आसाद्य मुहुः जगर्ज । गर्ज शब्दे लिट् ॥ २ ॥

(सं.चं.) तोरणमुद्यानस्य बहिर्द्वारम् । परिघः । 'ভাঙ' इति भाषायाम् । प्रासाद इत्यनुद्यानसङ्गतं राज्ञां विहारसदनम् । शिष्टानवशिष्टान् ॥ २ ॥

स्तम्भं च तत्रोदहरद्धनूमान् स चैत्यपालांश्च जघान तेन ।
प्रासादमप्यम्बरगो ददाह स्तम्भानलेनायमुवाच चोच्चैः ॥ ३ ॥

(भा.दी.) स्तम्भमिति । सः हनुमान् तत्र प्रासादे यस्तम्भस्तं च उदहरत् उद्बबर्ह । उत्पूर्वः हरतेर्लङ् । तेन स्तम्भेन चैत्यमुद्यानं पालयन्तीति चैत्यपालांस्तांश्च जघान । अयं हनुमान् अम्बरमाकाशं गच्छतीत्यम्बरगः सन् स्तम्भस्य योऽनलस्तेन, स्तम्भेन राक्षसहनने तत्सङ्घर्षजन्याग्निनेत्यर्थः, यः प्रासादस्तमपि ददाह । दह भस्मीकरणे लिट् । उच्चैः वचः उवाच (च) ॥ ३ ॥

(सं.चं.) उदहरत् उत्पाट्य हस्ते दधावित्यर्थः । चैत्यमिति बुद्धमन्दिरमुच्यते । चित्तसम्बन्धि चैत्त्यमिति ध्या(यम)नमन्दिरमुच्यते । चित्यासम्बन्धि चैत्यमिति यज्ञशालोच्यते । नैतेष्वेकोऽप्यर्थोऽत्र सङ्गतः । अथ चित्तं रमयतीति चैत्यमुद्देशपादप इत्यन्ये । किमेकेन पादपेन । पादपसश्रयात्मकमुद्यानमेवात्र चैत्यम् । तेन चैत्यपालानित्युद्यानपालान् । स्तम्भसङ्घर्षजेनानलेन ॥ ३ ॥

यं मादृशानां[१] भजते सहस्रं रामः स सुग्रीवगुरुः पतिर्मे ।
कण्डूतिचण्डो मम बाहुदण्डो विजृम्भते वैरिणमाह्वयामि ॥ ४ ॥

(भा.दी.) यमति । यं श्रीरामं मादृशानां मत्सदृशानां कपीनां सहस्रं बहुसाहस्रं भजते । सुग्रीवगुरुः सः श्रीरामः मे पतिः । कण्डूत्या कण्डूयनेन चण्डः समर्थः, युद्धार्थमतिकण्डूतियुक्त इत्यर्थः, मे मम बाहुदण्डः विजृम्भते अभिवर्धते । जृभि गात्रविक्षेपे लट् । अतः वैरिणं रावणं युद्धार्थमाह्वयामि । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च लट् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) सहस्रमित्यसङ्ख्यवचनम् । विजृम्भते सोत्साहं स्फुरति । ततो योयो रामवैरी तन्तमाह्वयामि ॥४॥

प्रगर्ज्जतीत्थं हनुमत्युदारे प्रहस्तपुत्रप्रमुखान् प्रचण्डान् ।
सप्ताऽदिशत्[२] सप्तशिखोपमानान्[३] स मन्त्रिपुत्रान् कुपितो दशास्यः ॥ ५ ॥

---

१. **'यन्मादृशानाम्'** २. **'समादिशत्'** । **'सप्त मन्त्रिपुत्रान् आदिशत् हनुमता सह युद्धायेति शेषः'** इति का.श्री. ।

३. **'सप्त शिखा यस्येति सप्तशिखोऽग्निः । 'हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा चैवतु सुप्रभा । बहुरूपाऽतिरक्ता च शिखाः सप्त हविर्भुजः' इति । अग्निसदृशानित्यर्थः'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) **प्रे**ति । उदारे उत्कृष्टे, 'उदारो महति ख्याते' इति वैजयन्ती, हनुमति इत्थं प्रगर्जति सति, कुपितः सः दशास्यः, सप्त शिखा अर्चिषो यस्य स तथोक्तस्तस्य उपमानं येषां ते तथोक्तास्तान्, वह्निसदृशानित्यर्थः, प्रहस्तस्य यः पुत्रः स मुखं प्रधानो येषां ते तथोक्तास्तान्, प्रचण्डानतिक्रूरान्, सप्त मन्त्रिपुत्रानदिशत् । दिश अतिसर्जने लङ् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) उदारे महाबले । काळी कराळी मनोजवा सुलोहिता सुधूम्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची चेति सप्त शिखा ज्वाला यस्य स सप्तशिखः । तस्य सप्तशिखस्य वह्नेः सप्तशिखोपमानान् सप्त मन्त्रिपुत्रान् प्रहस्तपुत्राष्टमान् 'सन्दिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली । जम्बुमाली महादंष्ट्रो निर्जगाम धनुर्धरः' (४४.१) इति, 'ततस्ते राक्षसेन्द्रेण चोदिता मन्त्रिणः सुताः । निर्ययुर्भवनात् तस्मात् सप्त सप्तार्चिवर्चसः' (४५.१) इति च ॥ ५ ॥

प्रहस्तपुत्रस्त्वथ जम्बुमाली प्राभञ्जनिं प्राप्य सुवर्ण्णमाली ।
ववर्ष बाणान् खरयुक्तयानः शिलां विशालां हनुमान् मुमोच ॥ ६ ॥

(भा.दी.) **प्रहस्ते**ति । अथ प्रहस्तपुत्रः, सुवर्णमयी माला अस्यास्तीति तथोक्तः, खरैः युक्तं यानं रथो यस्य स तथोक्तः, जम्बुमाली जम्बुमालिनामकः प्राभञ्जनिं वायुपुत्रं हनुमन्तं प्राप्य बाणान् ववर्ष । वृष सेचने लिट् । हनुमान् विशालां शिलां मुमोच ॥ ६ ॥

(सं.चं.) प्रहस्तपुत्रो जम्बुमाली प्रथममागत्य युयुधे ॥ ६ ॥

शरैः शिलायां शकलीकृतायां साले च मुक्ते रिपुणा निकृत्ते ।
तेनैव वीरः परिघेण पापं सञ्चूर्ण्णयामास सयानमेनम् ॥ ७ ॥

(भा.दी.) **शरैरि**ति । जम्बुमालिमुक्ता ये शरास्तैः शिलायां शकलीकृतायां सत्याम्, हनुमता मुक्ते सालो वृक्षस्तस्मिंश्च रिपुणा जम्बुमालिना (नि)कृत्ते सति, खण्डिते सति, वीरः हनुमान्, पापम्, सयानं सरथं एनं राक्षसं तेनैव प्राक् तोरणात् गृहीतेनैव घरिघः परिघाख्यायुधविशेषस्तेन सञ्चूर्णयामास । चूर्ण सङ्कोचने लिट् ॥ ७ ॥

(सं.चं.) शरैर्दशभिः । साले सर्जाख्ये वृक्षे च चतुर्भिः शरैर्निकृत्ते । 'सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्रकारयोरपि' इति ह्यभिदधति । 'भ्रामयन्तं कपिं दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम्' (४४.१३) इति च । सञ्चूर्णयामास सामस्त्येन

चूर्णयामास । 'तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू नच जानुनी । न धनुर्न रथो नाश्वास्तस्यादृश्यन्त नेषवः' (४४.१७) इति च ॥ ७ ॥

रणोत्कटान् मन्त्रिसुतानवाप्तानन्यान् ससैन्यान् न्यहनद्धनूमान् ।
तळेन कांश्चिच्चरणेन कांश्चिदन्यान् नखैः कांश्चन नादमात्रात् ॥ ८ ॥

(भा.दी.) रणेति । रणे उत्कटान् मत्तान्, 'उत्कटो मत्त उद्धटे' इति वैजयन्ती, ससैन्यान् अवाप्तान् युद्धार्थमागतान् अन्यान् मन्त्रिसुतान्, कांश्चित् तळं तळप्रहारस्तेन, कांश्चित् चरणः चरणप्रहारस्तेन, अन्यान् नखाः नखरास्तैः, कांश्चन केवलं नादः नादमात्रं तस्मात् न्यहनत् । हन्तेर्लङ्[१] ॥ ८ ॥

(सं.चं.) 'ससैन्यान्न्यहनद्धनूमान्' इति मौलः पाठः । व्याख्यातारश्च तूर्ष्णीं तथैव पठित्वा व्याचक्षते । अहन्निति भाव्यम् । अहनदित्यपाणनीयं रूपम् । लोकसङ्ग्रहाय प्रायः पाणिनीयामेव सरणिमनुसरति ग्रन्थ-कारः । तेन 'ससैन्यान् न्यवधीद्धनूमान्' इत्येव प्रयोक्तव्यमासीत् । बहुषु स्थलेषु सङ्ग्रहरामायणमपपाठव्याकुलं कृतमनधिगतव्याकरणगन्धैः पारायणपरायणैः । अथापि क्वचिदपाणिनीयमपि व्याकरणान्तरसिद्धं महद्भिः प्रयुक्तं लोकेऽपि प्रयोक्तुमुचितमिति ग्रन्थकारो मन्यत इति वक्तव्यम् । एतेन 'युयोध' इत्यादयः प्रयोगा अपि दत्तोत्तराः । तद्यथा 'प्रार्थयति' इत्यादि लोकेऽपि प्रयुञ्जते । प्रयोगशरणा हि वैयाकरणाः । नोत वैया-करणशरणाः प्रयोगाः । अत्र भगवान् वाल्मीकिरप्यहनदित्येवाऽह–'तळेनाभ्यहनत् कांश्चित् पादैः कांश्चित् परन्तपः । मुष्टिनाऽभ्यहनत् कांश्चिन्नखैः कांश्चिद् व्यदारयत् । केचित् तस्य निनादेन तत्रैव पतिता भुवि' (४५.१२-३) इति । तेन पाणिनिं परित्यज्य वाल्मीकिमनुससार कविः ॥ ८ ॥

सञ्चिन्त्य[२] किञ्चित् स निशाचरेशो दुर्द्धर्षयूपाक्षविरूपपूर्वान्[३] ।
सभासकर्ण्णप्रघसानुवाच सेनाग्रनेतॄनिति पञ्च वीरान् ॥ ९ ॥

(भा.दी.) समिति । निशाचरेशः सः रावणः किञ्चित् सञ्चिन्त्य, पूर्वं स्वदृष्टकपीनां बलं स्मृत्वा, सेनाया यदग्रं तन्नयन्तीति तथोक्तास्तान् वीरान् पञ्च पञ्चसङ्ख्याकान्, भासकर्णश्च प्रघसश्च ताभ्यां सहितान्, दुर्धर्षश्च

---

१. **'अहन्'** इति लङि रूपम् । **'अहनत्'** इति प्रतनं छान्दसं रूपम् । २. **'विचिन्त्य'**

३. **'दुर्धर्षादयः पूर्वे येषां तान्'** इति का.श्री. व्याख्यानं तु रामायणाननुगुणम् । **'क्रुद्धो विरूपाक्षः–'** (१३) इत्युत्तरवचनाननुगुणं च । अत एव **'दुर्धर्षयूपाक्षविरूपमुख्यान्'** इति कचित् पाठान्तरं च भ्रान्तिमूलम् ।

यूपाक्षश्च विरूपः विरूप इति पदं पूर्वस्मिन् स्वनाम्न आदौ यस्य स विरूपपूर्वः, विरूपाक्ष इत्यर्थः, स च तान् पञ्च वीरान् प्रति इति उवाच ॥ ९ ॥

(सं.चं.) विरूपपदं पूर्वं यस्य नाम्नि स विरूपपूर्वो विरूपाक्षः । 'स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धर्षं चैव राक्षसम् । प्रघसं भासकर्णं च पञ्च सेनाग्रनायकान्' (४६.२) इति च । 'दुर्धरं चैव राक्षसम्' इति साम्प्रतो रामायण-पाठः ॥ ९ ॥

स्युर्वालिसुग्रीवमुखाः कपीन्द्रा लोकाधिका नेदृशविक्रमास्ते ।
इदं महद् भूतमहो क्षयाय प्राप्तं हि नः सम्प्रति गृह्यतां तत् ॥ १० ॥

(भा.दी.) स्युरिति । वाली च सुग्रीवश्च तौ (मुखं) प्रधानौ येषां ते तथोक्ताः, लोकाधिकाः लोकेषु श्रेष्ठाः, कपीन्द्राः स्युः बभूवुः । ते ईदृश एवंविधः विक्रमो येषां ते तथोक्ताः न । इदं महद् भूतं नः क्षयो नाशस्तस्मै सम्प्रति इदानीं प्राप्तं हि । तद् भूतं भवद्भिः गृह्यताम् । ग्रह उपादाने लोट् ॥ १० ॥

(सं.चं.) स्युर्वालिसुग्रीवमुखाः । 'वाली च सहसुग्रीवो जाम्बवांश्च महाबलः । नैवं तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमः । महत् सत्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम् । प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रहः' (४६.१२-१५) इति च ॥ १० ॥

इतीरितास्ते चतुरङ्गिणीं स्वां चमूमुपानीय रणाय याताः[1] ।
परीत्य दीप्ते पवमानसूनौ शरान् निशातानकिरन् कराळाः[2] ॥ ११ ॥

(भा.दी.) इतीति । इति ईरिताः रावणेनाऽऽज्ञप्ताः ते पञ्च राक्षसाः, चत्वारि अङ्गानि यस्यास्तां स्वां चमूं उपानीय उपादाय रणं युद्धं तस्मै याताः । कराळाः क्रूराः दन्तुरा इति वा, 'कराळो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेऽपि च' इति वैजयन्ती, ते राक्षसाः परीत्य परिवार्य दीप्ते पवमानसूनौ निशातान् निशितान् शरान् अकिरन् ववृषुः । कॄ विक्षेपे लङ् ॥ ११ ॥

(सं.चं.) इतीरिता इत्युपेन्द्रवज्रा ॥ ११ ॥

निर्घातवद् घोरतरोऽतिघोषः[3] पतन् हनूमान् गगनाच्चकाशे ।
[4]दुर्द्धर्षदेहेऽथ महानगाभः स पिष्टफेनोपमतां जगाम ॥ १२ ॥

---

१. 'रणाभियाताः' २. 'कराळान्' ३. 'घोरतरातिघोषः' ४. 'दुर्धर्षदेहोऽथ महानगाभः सम्पिष्ट–'

(भा.दी.) निर्घातवदिति । दुर्धर्षस्य दुर्धर्षनामकराक्षसस्य यो देहस्तस्मिन् निर्घातवत् अशनिवत् गगनमाकाशस्तस्मात् पतन् प्लवमानः, घोरतरः अत्यन्तं भयङ्करः, (अतिशयितः) घोषो यस्य स तथोक्तः, हनुमान् चकाशे । काशृ दीप्तौ लिट् । अथ यो (महान्) नगः पर्वतस्तस्य आभेव आभा यस्य स तथोक्तः सः दुर्धर्षः, पिष्टो यः फेनस्तस्य उपमा यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता ताम्, अत्यन्तं नष्टतामित्यर्थः, जगाम ॥ १२ ॥

(सं.चं.) निर्घातवत् । 'वज्रपातस्तु निर्घातः' इति यादवप्रकाशः । निर्घातवद् घोरतरोऽतिघोषश्च । दुर्धर्षस्य देहे पतन् । महानगाभः । स दुर्धर्षदेहः पिष्टफेनोपमतां जगाम । यथा पिष्टः फेनो डिण्डीरः,'ನೊರೆ' इति भाषायाम्, अदर्शनमेव तथा महाद्रितुल्योऽपि दुर्धर्षदेहः कणशः शकलितोऽदृश्य एव बभूवेत्यर्थः । महानगाभो हनुमानित्यपि व्याचक्षते । 'स दूरं सहसोत्पत्य दुर्धर्षस्य रथे हरिः । निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराविव' (४६.२७) इति च ॥ १२ ॥

क्रुद्धो विरूपाक्ष इमं युयोध यूपाक्षनामाऽप्यथ मुद्गरेण ।
सालेन सञ्चूर्ण्णितवान् हनूमान् तौ पांसुपिण्डाविव पाण्डुकीर्त्तिः ॥ १३ ॥

(भा.दी.) क्रुद्ध इति । दुर्धर्षवधं दृष्ट्वा क्रुद्धः विरूपाक्षः विरूपाक्षनामक इमं हनुमन्तं युयोध । युध सम्प्रहारे लिट् । यूपाक्ष इति नाम यस्य स तथोक्तः सोऽपि मुद्गरः मुद्गराख्यायुधविशेषस्तेन इमं युयोध । अथ पाण्डुः स्वच्छा कीर्तिर्यस्य स तथोक्तः हनूमान् तौ राक्षसौ पांसुपिण्डाविव स्वमुक्तो यः सालो वृक्षस्तेन सञ्चूर्णितवान् ॥ १३ ॥

(सं.चं.) मुद्गरेण आयसदण्डेन युयोध युयुधे । 'स ताभ्यां सहसोत्पत्य विष्ठितो विमलेऽम्बरे । मुद्गराभ्यां महाबाहुर्वक्षस्यभिहतः कपिः' (४६.३०) इति च । सालाख्यवृक्षेण । 'स सालवृक्षमासाद्य समुत्पाट्य च वानरः । तावुभौ राक्षसौ वीरौ जघान यवनात्मजः' (४६.३२) इति च । पाण्डुकीर्तिः निर्मलयशाः । इन्द्रवज्रा छन्दः ॥ १३ ॥

तं भासकर्ण्णः शितशूलशाली सपट्टसश्च[1] प्रघसोऽभियातौ ।
तौ द्वौ च पञ्चत्वमहो निनाय महाद्रिशृङ्गेण महाबलोऽसौ ॥ १४ ॥

---
१. 'सपट्टिशश्च'

(भा.दी.) तमिति । शितं यच्छूलं तेन शालते शोभत इति शितशूलशाली भासकर्णः भासकर्णनामकः सपट्टसः पट्टसाख्यायुधसहितः प्रघसश्चेत्युभौ युद्धार्थमभियातौ । महत् बलं यस्य स तथोक्तः महाबलः असौ हनुमान् महद् यदद्रिशृङ्गं तेन तौ द्वौ राक्षसौ पञ्चत्वं मरणं तत् निनाय गमयामास । णीञ् प्रापणे लिट् । अहो ॥ १४ ॥

(सं.चं.) 'पट्टसो लोहदण्डो यस्तीक्ष्णधारः क्षुरोपमः' इति च । द्वयोः पञ्चत्वमिति श्लेषेण विस्मयत इव । पूर्वैस्त्रिभिः सह तौ द्वौ च संहत्य पञ्चत्वं निनायेति परिहसतीव ॥ १४ ॥

गजैर्ग्गजेन्द्रांस्तुरगैस्तुरङ्गान् रथै रथानेष भटैर्भटांश्च ।
अपातयत् कर्म्मसु लाघवज्ञो विना शिलासालनिमार्ग्गणेन[1] ॥ १५ ॥

(भा.दी.) गजैरिति । कर्मसु युद्धकर्मसु लाघवज्ञः एषः हनुमान्, शिलाश्च सालाश्च तेषां यन्निमार्गणं युद्धार्थत्वेनान्वेषणम्, तेन विना, गजैः गजेन्द्रान्, तुरगैः तुरङ्गान्, रथैः रथान्, भटैश्च भटान् (अपातयत्) निपातया-मास ॥ १५ ॥

(सं.चं.) गजैरिति । लाघवज्ञः सुलभमार्गज्ञः । विना प्रयासं विनाऽतियत्नं विपक्षक्षपणतन्त्रज्ञः । हस्तप्राप्तैर्गजैरेव, साधनान्तरान्वेषणश्रमं विनैव । निमार्गणेनेति विनायोगे तृतीया । 'पृथग्विना-नानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्' (अ.सू.१.३.३२)इति । अन्यतरस्यामिति पञ्चमी च । द्वितीया च । 'अश्वैरश्वान् गजैर्नागान् योधैर्योधान् रथान् रथैः । स कपिर्नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान्' (४६.३९) इति च । उपेन्द्रवज्रा छन्दः ॥ १५ ॥

तृतीयमंशं स्वपताकिनीनां विज्ञाय भग्नं कपिपुङ्गवेन ।
स विंशदक्षः सकलाक्षिभिश्च कुमारमक्षं स्थितमैक्षताथ ॥ १६ ॥

(भा.दी.) तृतीयमिति । अथ विंशत् अक्षीणि यस्य स तथोक्तः सः रावणः, स्वस्य पताकिन्यः सेनास्तासां मध्ये तृतीयो यः अंशो भागस्तं कपिपुङ्गवेन कपिश्रेष्ठेन हनुमता (भग्नं) नाशितं विज्ञाय, सकलानि यान्यक्षीणि तैः अक्षोऽक्षनामकस्तं स्थितं समीपस्थं कुमारं स्वपुत्रं ऐक्षत ॥ १६ ॥

---

१. **'–सालविमार्गणेन'**

(सं.चं.) पताकिनी सेना । 'पताकिनी वाहिनी बलं सैन्यम्' इत्यभिधानम् । विंशदक्षः विंशत्यक्षः । प्रतनैर्बहुलमेवं प्रयुज्यते । आचार्यप्रयुक्तानि छान्दसानि पदानि तत्रतत्रानुसरति ग्रन्थकारः । अधिकं त्वस्मत्कृतायां प्रत्नप्रयोगमीमांसायाम् ॥ १६-८ ॥

पितुर्न्नियोगं चतुरः स विद्वान् बालार्क्कभासं रथमारुरोह ।
धनुर्द्धरं वीरवरं प्रयान्तं[१] तमन्वगच्छन् पृतना असङ्ख्याः ॥ १७ ॥

(भा.दी.) पितुरिति । चतुरः सः अक्षः कुमारः पितुः रावणस्य युद्धार्थं यो नियोगस्तं विद्वान् सन् बालार्कवद्भाः दीप्तिर्यस्य स तथा तं रथं आरुरोह । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च लिट् । धनुर्धरतीति तथोक्तस्तम्, वीरवरं प्रयान्तं तं न विद्यते सङ्ख्या यासां तास्तथा असङ्ख्याः पृतनाः अन्वगच्छन् ॥ १७ ॥

क्रोधारुणाक्षः कपिमैक्षताक्षो[२] विष्फारयन्[३] कार्म्मुकमुग्रकर्म्मा[४] ।
स तोरणस्थस्तरुणार्क्कवक्त्रस्तूर्ण्णं नदन्नम्बरमाललम्बे ॥ १८ ॥

(भा.दी.) क्रोधेति । क्रोधेन अरुणे अक्षिणी यस्य स तथोक्तः, उग्रं कर्म यस्य स तथा, एषः अक्षकुमारः कार्मुकं तत् विष्फारयन् कपिं ऐक्षत, तोरणे तिष्ठतीति तथोक्तः, तरुणार्कवत् बालसूर्यवत् वक्त्रं यस्य स तथोक्तः, (सः) हनुमान्, नदन् सन्, तूर्णं यथा भवति तथा अम्बरं तत् आललम्बे आश्रितवान् । लबि अवस्रंसने लिट् ॥ १८ ॥

आकाशमार्ग्गानवकाशहीनांश्चक्रे शरै रावणिरद्भुतं तत् ।
ततोऽद्भुतं तत्र चरन्नसङ्गः स वायुवद् वायुसुतोऽक्षतोऽपतत् ॥ १९ ॥

(भा.दी.) आकाशेति । रावणस्यापत्यं रावणिः अक्षः, आकाशस्य मार्गाः प्रदेशास्तान्, शरा इषवस्तैः अवकाशहीनान् चक्रे । कृञ्धातोर्लिट् । तत्कर्म द्रष्टॄणां अद्भुतमाश्चर्यमभूत् । तत्र आकाशमार्गे वायुवच्चरन् न विद्यते सङ्गः शरसम्बन्धः यस्य तथा सः वायुसुतः, न विद्यते क्षतं यस्य स तथा, शरघातकृतव्रणरहित इत्यर्थः, (अपतत्) इति यत् तत् ततोऽपि शरैराकाशनिश्छिद्रकरणादपि द्रष्टॄणामद्भुतमभूत् ॥ १९ ॥

(सं.चं.) ततोऽप्यद्भुतम् । वायुवदक्षतोऽसङ्गः अपतत् वियति चचार ॥ १९ ॥

---

१. **'प्रयातम्'**
२. **'कपिमैक्षतेष–'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।
३. **'विस्फार यन्'**
४. **'कार्मुकमुग्रधन्वा'**

न रावणी रावणतोऽयमूनो हन्यामिमं मन्युबलप्रचण्डम् ।
अलं हि लीलाभिरमूभिरित्थं विचिन्त्य वीरोऽभ्यपतद् विपक्षम् ॥ २० ॥

(भा.दी.) नेति । यस्मात् अयं रावणिः रावणतः ऊनः बलादिना हीनः न, तस्मात् मन्युश्च बलं च ताभ्यां प्रचण्डं क्रूरं इमं अक्षं हन्याम् । हन हिंसागत्योर्लिङ् । अमूभिः प्रदर्शिताभिः लीलाभिः युद्धक्रीडाभिः अलं (हि) । वीरः हनुमान् इत्थं विचिन्त्य विपक्षं शत्रुं प्रति अभ्यपतत् ॥ २० ॥

(सं.चं.) नायं रावणत ऊनो बले । विपक्षमक्षमभिमुखमपतत् ॥ २०–१ ॥

रथं रिपोश्चक्रमिव भ्रमन्तं नभश्चरं प्राप्य नभश्चरोऽसौ ।
सुरासुराभेद्यमथो बिभेद तळेन तुङ्गांश्च तुरङ्गमांस्तान् ॥ २१ ॥

(भा.दी.) रथमिति । नभसि चरतीति तथोक्तः, असौ हनुमान्, चक्रमिव भ्रमन्तं सञ्चरन्तम्, सुराश्च असुराश्च तैः अभेद्यम्, (नभश्चरं) रिपोरक्षस्य रथं प्राप्य तळं हस्ततळं तेन बिभेद । भिदिर् विदारणे लिट् । अथो तुङ्गान् उन्नतान् तान् तुरङ्गमान् अश्वांश्च बिभेद । इदमुपरितनं च पद्यमुपेन्द्रवज्राबद्धम् ॥ २१ ॥

विहाय यानं च विहायसीमं कृपाणपाणिं कृतिनं चरन्तम् ।
निशाचरेन्द्रं जगृहे हरीन्द्रो[1] विहङ्गभर्त्तेव भुजङ्गमेन्द्रम् ॥ २२ ॥

(भा.दी.) विहायेति । हरीन्द्रः हनुमान्, यानं तत् विहाय, विहायसि विहायो गगनं तस्मिन् चरन्तम्, कृपाणः खड्गः पाणौ यस्य स तथा तम्, कृतिनं खड्गयुद्धे कुशलम्, इमं निशाचरेन्द्रं अक्षकुमारम्, भुजङ्गमेन्द्रं सर्पश्रेष्ठं विहङ्गमानां पक्षिणां भर्त्ता स्वामी गरुडइव जगृहे । ग्रह उपादाने लिट् ॥ २२ ॥

(सं.चं.) यानं विहायापि विहायसि चरन्तम् । विहङ्गभर्ता गरुडः ॥ २२ ॥

पादाग्रयोस्तं परिगृह्य तूर्णं सहस्रकृत्वः परिवर्त्त्य[2] चण्डः ।
मुमोच भूमौ सहसा कुमारं मुमोच देहं सहसा कुमारः ॥ २३ ॥

१. 'जगृहे कपीन्द्रो–'
२. 'परिवृत्य'

(भा.दी.) पादेति । चण्डः शत्रुषु क्रूरः हनुमान्, तं पादयोर्ये अग्रे तयोः, तूर्णं यथा भवति तथा परिगृह्य, सहस्रकृत्वः सहस्रवारं परिवर्त्य[१] भ्रामयित्वा, सहसा बलेन भूमौ कुमारं मुमोच । मुच्लृ मोक्षणे लिट् । कुमारः सहसा शीघ्रेण देहः शरीरं तं मुमोच ॥ २३ ॥

(सं.चं.) सहसा बलेन, वेगेन । सपदि च भूमौ मुमोच अपोथयत् । कुमारः सपदि देहं मुमोच ॥ २३ ॥

अपूर्वमोदोऽजनि देवसङ्घे [२]सत्पुष्पवर्षो हनुमत्यपूर्वः ।
अपूर्वशोको दशकन्धरेऽलं लङ्कालयेऽपूर्वतरो विलापः ॥ २४ ॥

(भा.दी.) अपूर्वेति । देवानां सङ्घः समूहस्तस्मिन् पूर्वमसञ्जातोऽपूर्वश्चासौ मोदश्च सः अजनि । हनुमति अपूर्वः नूतनः सन्ति पुष्पाणि तेषां वर्षः अजनि । दशकन्धरे रावणे अपूर्वः शोकः अजनि । लङ्का आलयो यस्य स तथा तस्मिन् जने अपूर्वतरः अतिनूतनः, कदाऽप्येतादृशावस्थाया अनुद्भवादिति भावः, विलापः परिदेवनं अजनि ॥ २४ ॥

(सं.चं.) लङ्कालये जने, लङ्काया आलये मन्दिरे वा ॥ २४ ॥

सशोककोपः पिशिताशनेशः समादिदेशेन्द्रजितं रणाय ।
महेन्द्रशत्रो स महाप्लवङ्गो[३] निगृह्यतामाशु सुत त्वयेति ॥ २५ ॥

(भा.दी.) सशोकेति । शोकश्च कोपश्च ताभ्यां सहितः, पिशितं मांसमशनं येषां ते तथा तेषां राक्षसानामीशः रावणः, महेन्द्रशत्रो हे सुत, त्वया सः महान् प्लवङ्गमः महाकपिः आशु निगृह्यताम्, ग्रह उपादाने लोट्, इति इन्द्रजितं रणं युद्धं तस्मै समादिदेश । दिश अतिसर्जने लिट् ॥ २५ ॥

(सं.चं.) सशोककोप इत्युपेन्द्रवज्रा ॥ २५ ॥

स व्याळयुक्तेन रथोत्तमेन दिव्येन दिव्यास्त्रविदां प्रबर्हः ।
सबाणबाणासनपाणिरुग्रस्तूर्णं महान्तं हनुमन्तमाप ॥ २६ ॥

(भा.दी.) स इति । दिव्यानि यान्यस्त्राणि ब्राह्मादीनि तानि विदन्तीति तथोक्तास्तेषां मध्ये प्रबर्हः श्रेष्ठः, उग्रः सः इन्द्रजित्, व्याळैः दुष्टगजैर्युक्तस्तेन, 'व्याळो दुष्टगजः' इत्यभिधानम्, दिव्येन रथोत्तमेन, बाणाश्च

१. **'परिवृत्य'** २. **'–सङ्घे तत्पुरुष–'** ३. **'महान् प्लवङ्गमः'** इति वि.ती.पाठः स्यात् । छन्दस्तु भिद्यते ।

बाणासनं धनुश्च ताभ्यां सहितौ सबाणबाणासनौ तादृशौ पाणी बाहू यस्य स तथोक्तः, महान्तं हनुमन्तं तूर्णं यथा भवति तथा आप । आप्लृ व्याप्तौ लिट् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) व्याळयुक्तेन रथोत्तमेन । 'स पक्षिराजोपमतुल्यवेगैर्व्याळैश्चतुर्भिः सिततीक्ष्णदंष्ट्रैः । रथं समायुक्तमसङ्गवेगं समारुरोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्पः' (४८.१८) इति च । कोऽयं व्याळो नाम? अनियतार्थमिदं पदम् । व्याळ इति सर्प उच्यते । व्याळ इत्यनिग्राह्यो गज उच्यते । व्याळ इति हिंस्रः व्याघ्रादिः श्वापद उच्यते । अत्र कोऽर्थः स्यात्? प्रथमस्तावन्न युक्तः । द्वितीयस्तृतीयो वा स्यात् । गज इत्येके । सिंह इत्यपरे । किं सिंह इत्येव । व्याघ्रादिरपि स्यात् । यदि व्याघ्रः स्यात्, व्याघ्रैश्चतुर्भिरित्येवावक्ष्यत् । आदिपदोक्ता वृकादयो दूरतोऽपास्ताः । तेन सिंहो वा स्यात्, गजो वा । अथ गजं प्रायो न रथे योजयन्ति । गज एव स्थिता योधयन्ति । अतः सिंह एव वा व्याळः । राक्षसलोकवृत्तं को निश्चेतुं प्रभवेत्? यस्य सर्वमपि महत् तं महान्तम् । 'तोरणस्थं महोत्साहं महासत्वं महाबलम् । महामतिं महावेगं महाकायं महाभुजम्' (४६.१८) इति च ॥ २६–७ ॥

तं मेघनादं स समुद्रनादो विलोक्य भूयो ववृधे हनूमान् ।
शरानसङ्ख्यान् स ववर्ष यावत् तावद्धरिस्तोरणतः खमाप ॥ २७ ॥

(भा.दी.) तमिति । समुद्रस्य नाद इव नादो यस्य स तथोक्तः सः हनूमान्, मेघस्य नाद इव नादो यस्य स तथा तं तमिन्द्रजितं विलोक्य भूयः ववृधे । वृध वृद्धौ लिट् । यावत् यतः पूर्वम्, न विद्यते सङ्ख्या येषां ते तथा तान् शरान् सः ववर्ष, वृष सेचने लिट्, तावत् ततः पूर्वमेव, हरिः हनुमान् तोरणतः (खं) गगनं तत् आप । आप्लृ व्याप्तौ लिट् ॥ २७ ॥

न पक्षिपक्ष्मस्वपि यस्य बाणा लक्षच्युता[1] जात्वपि शक्रशत्रोः ।
तस्येषवः खं परिपूरयन्तः[2] सर्वे हनूमत्यभवन् विलक्षाः[3] ॥ २८ ॥

(भा.दी.) नेति । यस्य शक्रशत्रोः बाणाः पक्षिणां पक्ष्मस्वपि पक्ष्मप्रदेशेष्वपि जात्वपि एकवारमपि लक्ष्यच्युता न भवन्ति । तस्य इषवः खं गगनं प्रतिपूरयन्तः हनूमति सर्वेऽपि विगतं लक्षं येषां ते तथोक्ताः । लक्षं परित्यज्य गता इत्यर्थः, अभवन् । हनुमन्तं लक्षीकृत्य मुक्तशराणां मध्ये एकोऽपि देहे न पपातेति भावः ॥ २८ ॥

---

१. उत्तरार्धानुसारेण–**'लक्षच्युताः'** इत्येव मूलपाठो युक्तः । **'ब्रह्म तल्लक्षमुच्यते'** इति च श्रुतिः । अथापि **'लक्ष्यच्युताः'** इत्येव सार्वत्रिकः पाठः ।

२. **'प्रतिपूरयन्तः'** इति वि.ती.पाठः स्यात् । **'खं परिपूरयन्त्यो सर्वा हनूमत्यभवन् विलक्ष्याः'** इति कश्चित् । यद्यपि इषुशब्द उभयलिङ्गः । अथापि **'बाणाः'** इति पूर्वनिर्देशानुसारेण अत्रापि **'परिपूरयन्तः'** इति पुल्लिङ्गनिर्देशः स्वरसः । ३. **'विलक्ष्याः'**

(सं.चं.) पक्ष्मसु नयनच्छदरोमसु । जात्वपि लक्षच्युताः न बभूवुः । अभूतपूर्वमिदं यदिन्द्रजितोऽपि बाणा लक्षच्युता अभवन्निति । विलक्षाः लक्षं विहायान्यत्र पतन्तः । 'लक्षं तु लक्षणं लक्ष्यम्' इति यादव-प्रकाशः ॥ २८ ॥

तं वञ्चयन्तं सकलांश्च बाणानभ्युत्पतन्तं च भुजौ प्रसार्य्य ।
प्रक्रीडितं[१] प्रेक्ष्य कपिप्रवीरं चिन्तामनन्तां प्रययौ[२] सुरारिः ॥ २९ ॥

(भा.दी.) तमिति । सुरारिः इन्द्रिजित् सकलान् बाणान् वञ्चयन्तम्, भुजौ प्रसार्य विस्तारयित्वा अभ्युत्पतन्तं च, विक्रीडितं विशेषेण क्रीडां कुर्वन्तं कपिषु प्रवीरं हनुमन्तं प्रेक्ष्य अनन्तां चिन्तां प्रययौ ॥ २९ ॥

(सं.चं.) तं वञ्चयन्तमितीन्द्रवज्रा ॥ २९–३० ॥

[३]अवेद्धयमेनं भुवनेष्ववद्धयं पितामहास्त्रेण वशीकरोमि[४] ।
इत्थं स निर्द्धार्य्य महामनस्वी[५] ब्रह्मास्त्रमस्मै सहसा मुमोच ॥ ३० ॥

(भा.दी.) अवध्यमिति । महदक्षुद्रं यत् मनस्तदस्यास्तीति महामनस्वी सः इन्द्रजित्, भुवनानि जगन्ति तेषु अवेध्यं शरादिना भेत्तुमशक्यम्, (अवध्यं) एनं पितामहस्य ब्रह्मणो यदस्त्रं तेन वशीकरोमि अधीनं करोमि, इत्थं निर्धार्य निश्चित्य ब्रह्मास्त्रं तत् अस्मै हनुमते सहसा मुमोच ॥ ३० ॥

विष्णोः[६] प्रसादात् सकलास्त्रतेजो न मां स्पृशेदेवमपीह बद्धः ।
द्रक्ष्यामि वक्ष्यामि च रावणं तमिति स्मरन्नस्त्रवशोऽभवत् सः ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) विष्णोरिति । सः हनुमान्, विष्णोः प्रसादोऽनुग्रहस्तस्मात् सकलानि यान्यस्त्राणि तेषां तेजः सामर्थ्यं मां न स्पृशेत् । स्पृश आमर्शने लिङ् । एवमपि इह ब्रह्मास्त्रविषये बद्धः सन् राक्षसं तं रावणं द्रक्ष्यामि । दृशिर् प्रेक्षणे लृट् । वक्ष्यामि श्रीरामपराक्रमवीर्यादिकं वदिष्यामि, इति स्मरन् सन् अस्त्रस्य वशः अधीनः अभवत् ॥ ३१ ॥

---

१. '**विक्रीडितम्**' इति वि.ती.पाठः । २. '**–मनन्तां स ययौ**' ३. '**अवध्यमेनं भुवनेष्ववेध्यम्**' ४. '**वशीकरिष्ये**'
५. '**महामनस्वी धैर्ययुक्तः**' इति का.श्री. । मनसो धीरत्वमेव हि महत्त्वमित्यर्थः । ६. '**विष्णुप्रसादात्**'

(सं.चं.) स्मरन् आलोचयन् । नात्र स्मरणमिति विस्मृतार्थप्रत्यभिज्ञानम् । तदेतत् 'स्मृ आध्याने' इति धातुपारायणिकाः । किन्तु आलोचनापरपर्यायं चिन्तनमिह पदार्थः । 'स्मृ चिन्तायाम्' इति च हि पठन्ति । तथाच इति स्मरन् एवं विचार्यास्रवशो बभूवेत्यर्थः ।

स राक्षसैस्तैः शणचीरबद्धः[1] सभां प्रणीतः प्रतिभत्सितश्च[2] ।
राज्ञः पुरस्तान्निहितोऽखिलं च शक्तोऽपि सेहे निजकार्य्यसिद्ध्यै ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) स इति । तैः राक्षसैः शणस्य शणवृक्षस्य यानि चीराणि चर्माणि तैर्बद्धः, सभां प्रणीतः प्रापितः, परिभत्सितः राक्षसैः कुत्सितश्च, राज्ञः रावणस्य पुरस्तात् निहितः निक्षिप्तः स हनुमान् शक्तोऽपि स्वं मोक्तुं शक्तोऽपि, निजं यत्कार्यं तस्य सिद्ध्यै निष्पत्त्यर्थम्, रावणसम्भाषणकार्यसिद्ध्यर्थमित्य(र्थः, अ)खिलं राक्षसकृतं समस्तं कर्म तत् सेहे सहनशक्तिमाश्रित्य स्थितोऽभूत् । षह मर्षणे लिट् ॥ ३२ ॥

(सं.चं.) शणः 'ಸೆಣಬು' इति भाषायाम् । शणचीरम् 'ಗೋಣಿನಾರು' इति भाषायाम् ॥ ३२–५ ॥

कस्त्वं कपे त्वं कुत आगतोऽसि कस्यासि दूतोऽपकृतं[3] किमर्त्थम् ।
इत्थं दशास्येन स पृच्छ्यमानः प्रणम्य रामं हनुमानुवाच ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) कस्त्वमिति । हे कपे, त्वं कः कस्य सुतः असि? त्वं कुतः देशात् आगतः असि? कस्य दूतः असि? किमर्थं अपकृतम्, अशोकवनभङ्गाद्यपकारः कृतः? इत्थं दशास्येन पृच्छमानः विचार्यमाणः (सः हनुमान्) श्रीरामं प्रणम्य उवाच ॥ ३३ ॥

जातिस्वभावो वनलोपनं तत् क्षमस्व राजन् फलजीविनां नः[4] ।
जिघांसयाऽभ्यापततः क एव जिजीविषुर्न्न क्षपयेत् प्रभुश्चेत् ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) जातीति । हे राजन् रावण, फलेन जीवितुं शीलमेषामस्तीति तथा तेषां नः कपीनाम्, वनस्य लोपनं विनाशनं जातेः कपिजातेः स्वभावः, तत् जातिस्वभावेन कृतं वनविनाशनं क्षमस्व । क्षमूष् सहने

---

१. **'शणचीरबद्धः । शणनिर्मितरज्जुभिः चीरवस्त्रैश्च बद्धः'** इति वि.भू. । **'शरचीरबद्धः'** इत्येके पठन्ति । **'शरचीरबद्धः शरमयवल्कलेन बद्धः'** इति का.श्री. । शर इति मुञ्जाख्यस्तृणविशेषः । येन मौञ्जी क्रियते ।

२. **'परिभत्सितश्च'** इति वि.ती.पाठः ।

३. **'-दूतोऽपकृतः'**

४. इतः परं श्लोकार्धमधिकं क्वचित्–**'मया तथाऽपि प्रतिभर्जितं तल्लाङ्गूलमित्थं कृतमन्यथा न'** (?) इति ।

लोट् । जातिस्वभावेन वनविनाशने क्रियमाणे सति तद्रक्षणमकृत्वा किमर्थं (अप)कृतमिति प्रश्नस्य प्रौढिद्योतकत्वात् क्षमस्वेत्याभासोक्तिः। तर्हि रक्षसां हननं किमर्थं कृतमित्यत आह– **जिघांसये**ति। जिघांसया हननेच्छया अभ्यापततः अभ्यागच्छतः पुरुषान्, जिजीविषुः जीवितुमिच्छावान् पुरुषः, चेत् प्रभुः शत्रुहनने समर्थः, तर्हि क एव को वा न क्षपयेत्? न विनाशयेत्? क्षप[१] विनाशने लिङ्। तथा आततायिवधस्य न्याय्यप्राप्तत्वात् तद्विषये का कथन्तेति भावः ॥ ३४ ॥

(सं.चं.) क्षपयेत्। 'क्षप क्षेपे' इति कविकल्पद्रुमः । अपठितोऽयं धातुः पाणिनीयैः। अत एव धातुसूत्रेष्वन्ते सूत्रमेकं पठन्ति–'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति। केचिदिदं सूत्रमार्षमाचक्षते। व्याचख्यौ च क्षीरस्वामी–'यदेतद् भवत्यादिधातुपरिगणनं तद् बाहुल्येन निदर्शनत्वेन ज्ञेयम् । तेनापठिता मिलि-क्ष्मविप्रभृतयो लौकिकाः, स्तम्भुस्तुम्भादयश्च सौत्राः, चुलुम्पादयश्च वाक्यकारीया धातव उदाहार्याः' इति । आह च श्रीभोजः– 'मिलन्त्याशासु जीमूता विक्लवन्ते दिवि ग्रहाः। तपः क्षपयति प्रावृट् क्षीयन्ते कामिविग्रहाः। अतस्तुनीहि मासर्तून् वसन्तो मानघस्मरः । दूतिद्रूतिमृतीयस्व जुजावायिषति स्मरः । मुषलक्षपहुङ्कारस्तोमैः कलम-खण्डिनि । कुचविष्कम्भमुत्तभ्नन् निष्कुभ्नातीव ते स्मरः । नयन्नान्दोलयन्नेष प्रेङ्खोलयति मे मनः । पवनो वीजयन्नाशा ममाऽशामुंचुलुम्पति' इति शृङ्गारप्रकाशे। मिल श्लेषणे, क्लव भये, क्षप क्षेपणे, क्षि हिंसायाम्, स्तुञ्-? घस (घस्लृ) भक्षणे, द्रू वधे गतौ, ऋत गत्यां स्पर्धने ऐश्वर्ये, घृणायां च, जु रंहसि, स्कम्भु रोधे, स्तम्भु रोधे, स्कुन्भ रोधे, दोलृ गतिचातुर्ये, प्रेङ्खोल चापले, वीज उत्क्षेपे, चुलुम्प लोपे– इत्यन्यत्र धातुपाठः। न ब्राह्ममितीन्द्रवज्रा ॥ ३४–५ ॥

न ब्राह्ममस्त्रं मम बन्धकं स्यान्मा कौतुकं ते सुतविक्रमे स्यात् ।
मां रामदूतं मरुतस्तनूजं विद्धि स्वयं द्रष्टुमुपागतं त्वाम् ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) ब्रह्मास्त्रबद्धश्चाहं नास्मीति वदन् कस्य दूत इत्यस्योत्तरमाह– **ने**ति। ब्रह्मा देवता यस्य तद्ब्राह्मं अस्त्रं मम बन्धकं न स्यात्। अतः सुतस्य इन्द्रजितो यो विक्रमः पराक्रमस्तस्मिन् ते कौतुकं कुतूहलं मा स्यात्। तर्हि बलात् कथमानीतस्त्वमित्यतो रामदूतत्वादहमेवात्र स्वेच्छया त्वां प्रति सम्भाषणार्थमागतोऽस्मि, इदं तु व्याजमात्रमित्याह– मामिति । मरुतः तन्वा जातस्तनूजस्तम्, पुत्रमित्यर्थः, रामदूतं मां त्वां स्वयं द्रष्टुं उपागतं सम्प्राप्तं विद्धि। विद ज्ञाने लोट् ॥ ३५ ॥

---

१. धातुपाठेष्वपठितयोऽयं प्रयोगसिद्धो धातुः। **'वर्धते हि धातुगणः'** इति च क्षीरस्वामी।

कृपाकरः क्षाम्यति चौर्य्यमार्य्यः प्रणम्य देवी प्रतिदीयते चेत् ।
न चेद् द्रुतं[1] द्रक्ष्यसि राघवौ तौ तं[2] चातिवीरं[3] कपियूथनाथम् ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) कृपेति । चेत् त्वया देवी सीता श्रीरामं प्रणम्य प्रतिदीयते परावृत्य दीयते, तर्हि कृपाकरः आर्यः स्वामी[4] श्रीरामः चौर्यं त्वत्कृतचोरत्वं तत् क्षाम्यति । क्षमूष् सहने लट् । न चेत्, न ददासि चेत्, तौ राघवौ, अनिवार्यं निवारयितुमशक्यम्, कपीनां ये यूथास्तेषां नाथं तं सुग्रीवं च स्वयं द्रक्ष्यसि ॥ ३६ ॥

(सं.चं.) अतिवीरं सुग्रीवम् । अनिवार्यमिति पाठे अनिवार्यं निवारयितुमशक्यं यथा स्यात् तथा । अनिवार्यवीर्यं वा कपियूथनाथं सुग्रीवम् ॥ ३६ ॥

रामेषुरेकः ससुरासुरादीन् संहर्त्तुमीष्टे सकलांश्च लोकान् ।
त्वामल्पसारं किमुताल्पबुद्धे मा विग्रहो भूच्छरणं व्रजैनम् ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) रामेति । एकः रामेषुः सुराश्च असुराश्च ते आदयो येषां ते तथोक्तास्तैः सहितान् सकलान् लोकांश्च संहर्तुं ईष्टे शक्तो भवति । ईश ऐश्वर्ये । अल्पा बुद्धिर्यस्य तत्सम्बुद्धिः, हे रावण, अल्पः सारो बलं यस्य स तथोक्तः तं त्वां उत हन्यादिति किं वक्तव्यम्? विग्रहः श्रीरामेण कलहः मा भूत् । एनं श्रीरामं शरणं तत् व्रज ॥ ३७ ॥

(सं.चं.) रामेषुरितीन्द्रवज्रा ॥ ३७ ॥

शक्तोऽप्यहं त्वां सबलं न हन्यां भूम्नः स्वयं शत्रुवधे यशः स्यात् ।
एवं ब्रुवाणे पवमानसूनावाज्ञापयत् तस्य वधं दशास्यः ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) शक्त इति । भूम्नः परिपूर्णस्य श्रीरामस्य स्वयं स्वेन शत्रोर्यो वधस्तस्मिन् कृते सति यशः स्यात्, इति हेतोः अहं त्वद्वधे शक्तोऽपि सबलं ससैन्यं त्वां न हन्याम् । पवमानसूनौ वायुपुत्रे, (एवं ब्रुवाणे सति) दशास्यः रावणः तस्य वधं आज्ञापयत् । ज्ञा अवबोधने लङ् ॥ ३८ ॥

---

१. **'नो चेद् द्रुतं द्रक्ष्यसि'** । **'स्वयं द्रक्ष्यसि'** इति वि.ती.पाठः ।

२. **'राघवौ त्वम्'** इति क्वचित् ।

३. **'चानिवार्यं कपि–'** इति वि.ती.पाठः । **'तं चाथ वीरम्'** इति क्वचित् ।

४. **'अर्यः स्वामी'** इत्यपि पाठः सम्भवी । **'अर्यः स्वामिवैश्ययोः'** (अ.सू.३.१.१०३) इति हि पाणिनिः । तदा तु मूलपाठोऽपि **'चौर्यमर्यः'** इत्येव स्यात् ।

(सं.चं.) सबलं त्वां हन्तुं शक्तोऽपि । इदमपीन्द्रवज्राबद्धम् ॥ ३८ ॥

राज्ञो न दूतस्य वधः प्रशस्तः पुच्छं कपेरस्य दहाम शीघ्रम्[१] ।
विभीषणेनेत्यभिभाषितोऽसौ तत्पुच्छमच्छं किल दग्धुमैच्छत् ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) **राज्ञ** इति । दूतस्य वधः राज्ञः प्रशस्तः श्लाघ्यः न । अतः अस्य कपेः पुच्छं तत् शीघ्रं यथा भवति तथा दहामः । दह भस्मीकरणे लट् । विभीषणेन इति अभिभाषितः प्रोक्तः असौ रावणः अच्छं निर्मलं तस्य पुच्छं तत् दग्धुं ऐच्छत् किल । इषु इच्छायां लङ् ॥ ३९ ॥

(सं.चं.) राज्ञो न दूतस्य वधः प्रशस्तः । 'वैरूप्यमङ्गेषु कशाभिघातो मौण्ड्यं तथा लक्षणसन्निपातः । एतान् हि दूते प्रवदन्ति दण्डान् वधस्तु दूतस्य न नः श्रुतोऽपि' (५२.१५) इति, 'कपीनां किल लाङ्गूलमिष्टं भवति भूषणम् । तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु' (५३.३) इति च ॥ ३९ ॥

राजाज्ञया पुच्छममुष्य वस्त्रैः संवेष्टितं संववृधेऽतिमात्रम् ।
यत्नेन संवेष्ट्य निशाचरेन्द्रास्तत्राग्निमुच्चैरुददीपयंस्ते ॥ ४० ॥

(भा.दी.) **राजेति** । राजाज्ञया रावणाज्ञया अमुष्य पुच्छं वस्त्राणि चेलानि तैः संवेष्टितं तत् अतिमात्रमत्यन्तं ववृधे । वृधु वृद्धौ लिट् । ते निशाचरेन्द्राः यत्नः प्रयत्नस्तेन संवेष्ट्य तत्र पुच्छे अग्निं उच्चैः उददीपयन् ज्वलयामासुः । दीपी दीप्तौ लङ् ॥ ४० ॥

(सं.चं.) तत्र पुच्छे । इदमपीन्द्रवज्राबद्धम् ॥ ४० ॥

पुनःपुनस्तैः पुरि नीयमानः[२] सम्प्रीयते स्मैष पुरीं दिधक्षुः ।
ज्वलंश्च नैनं ज्वलनो ददाह मरुत्स्वरूपं हि मरुत्सखत्वात्[३] ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) **पुनरिति** । तैः राक्षसैः पुनःपुनः पुरि, पुर्यामित्यर्थः, नीयमानः एषः हनुमान्, पुरीं दिधक्षुः दग्धुकामः सन्, सम्प्रीयते स्म अत्यन्तं प्रीतोऽभवत् किल । प्रीङ् प्रीणने लट् । ज्वलंश्च ज्वलमानोऽपि ज्वलनः

---

१. **'पुच्छं दहामोऽस्य कपेस्तु शीघ्रम्'** इति वि.ती. पाठः स्यात् । **'अस्य दूतस्य कपेः पुच्छं शीघ्रं दहाम । दग्धं करिष्यामः (?करवाम) । दूतस्याङ्गवैरूप्यकशाभिघातादिदण्डस्य विहितत्वात्, कपेर्लाङ्गूलस्येष्टत्वाचेति भावः'** इति का.श्री. ।

२. **'पुनः परीतैः परिणीयमानः'** इति पुनः **पुनस्तैः परिणीयमानः'** इति च । **'परित आनीयमानः'** इति वि.भू. । **'एषः हनुमान् परीतैः राक्षसैः पुनः परणीयमानः'** इति का.श्री. ।

३. **'मरुत्सखित्वात्'** इति वि.ती.पाठः ।

अग्निः मरुतः स्वरूपमवतारभूतं एनम्, मरुत् सखा यस्य वह्नेस्तस्य भावस्तत्वं तस्मात् न ददाह । दह भस्मीकरणे लिट् ॥ ४१ ॥

(सं.चं.) अत्र द्वेधा पाठं पठन्ति । मरुत्सखित्वादिति मरुत्सखत्वादिति । पूर्वपाठे बहुव्रीहिः । उत्तरपाठे तत्पुरुषः । मरुत् सखा यस्य स मरुत्सखा । तस्य भावः मरुत्सखित्वम् । मरुतः सखा मरुत्सखः । तस्य भावः मरुत्सखत्वम् । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (अ.सू.५.४.९१) इति तत्पुरुषे समासान्तष्टच् ॥ ४१ ॥

स शैलसङ्काशशरीर आसीत् क्षणाद् बिलाळप्रतनुश्च पश्चात् ।
बन्धाद् विमुक्तोऽथ च पर्वताभो योगीश्वरस्तच्च पुरं ददाह ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) स इति । अथ शणचीरस्य यो बन्धस्तस्माद् विमुक्तः, योगिनां योगसामर्थ्यवतामीश्वरः, सः हनुमान्, शैलस्य सङ्काशा समाना तनुर्यस्य स तथोक्तः आसीत्, पश्चात् क्षणः क्षणकालस्तस्मात् बिलाळवत् मार्जारवत् प्रतनुश्च सूक्ष्मश्च आसीत्, अथ च पर्वताभः सन् तत् पुरं ददाह ॥ ४२ ॥

(सं.चं.) स इति । समुद्रतरणसमये शैलसङ्काशशरीरः । पुनर्लङ्कान्वेषणे बिलाळप्रतनुः । लङ्कादहने पुनः पर्वताभः । अथच वनभञ्जने पर्वताभः । ब्रह्मास्त्रबन्धने बिलाळप्रतनुः । पुनर्बन्धाद् विमुक्तः पर्वताभः । 'स भूत्वा शैलसङ्काशः क्षणेन पुनरात्मवान् । ह्रस्वतां परमां प्राप्तो बन्धनान्यवशातयत् ।विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान् पुनः पर्वतसन्निभः' (५३.४१-२) इति च ॥ ४२ ॥

स तोरणस्स्थं[१] परिघं गृहीत्वा [२]तान् रक्षिणस्तेन निहत्य सर्वान् ।
लङ्कां सभागोपुरसौधसद्मराजावरोधादिमतीं ददाह ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) स इति । सः तोरणे तिष्ठतीति तोरणस्थस्तं परिघं गृहीत्वा, तेन सर्वान् तान् रक्षिणः लङ्कारक्षकान् निहत्य, सभाश्च गोपुराणि च, 'पुरद्वारं तु गोपुरम्' इत्यमरः, सौधाः राजगृहाणि ते च, 'सौधोऽस्त्री राजसदनम्' इत्यमरः, सद्मानि च, राजावरोधा राजान्तःपुराणि ते च, 'भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् । शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमरः,(ते आदयः येषाम्,)ते अस्यां सन्तीति तथोक्ता, तां लङ्कां ददाह ॥ ४३ ॥

(सं.चं.) तोरणं गृहप्रवेशद्वारम् । '**ಹೆಬ್ಬಾಗಿಲು**' इति भाषायम् । तान् तोरणरक्षिणः । बहिर्द्वारपालकान् । सह भान्त्यत्रेति सभा । पुरद्वारं गोपुरम् । '**ಅಗಸೆಬಾಗಿಲು**' इति भाषायम् । सौधं सुधाधवळितं श्वेतभवनमाधिकारिकाणाम् । सद्म सदनमन्येषाम् । राज्ञामवरोधोऽन्तःपुरम् ॥ ४३–४ ॥

---

१. **'तोरणस्थः परिघम्'**

३. **'तद्रक्षिणस्तेन'** इति, **'द्वारक्षिणस्तेन'** इति च ।

जज्वाल तत्र ज्वलनोऽतिमात्रं[1] जज्वाल तस्माद् द्विगुणं हनूमान् ।
सर्वत्र चैकक्षण एव दृष्टः स विश्वरूपत्वमवाप नूनम् ॥ ४४ ॥

(भा.दी.) **जज्वालेति** । तत्र लङ्कायां ज्वलनः अतिमात्रमत्यन्तं जज्वाल । ज्वल दीप्तौ लिट् । तस्मादग्नेः हनूमान् द्वौ गुणौ आवृत्ती यथा भवति तथा जज्वाल । सः हनुमान् सर्वत्र प्रदेशे एको यः क्षणस्तस्मिन्नेव दृष्टः सन्, विश्वानि व्याप्तानि रूपाणि यस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तत्, अनन्तरूपत्वमिति भावः, अवाप नूनम् ॥ ४४ ॥

आक्रन्दनैः सन्दहनैर्निपातैर्विलोठनाद्यैर्भयदुःखपूर्णैः[2] ।
हनूमता दण्डधरेण दग्धा लङ्का न रेजे नरकोपमाना[3] ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) **आक्रन्दनैरिति** । दण्डं धारयतीति तथोक्तस्तेन हनूमता दग्धा लङ्का, आक्रन्दनानि रोदनानि तैः, सन्दहनानि सम्यक् दहनानि तैः, निपाताः कूपादिषु पतनानि तैः, भयं च दुःखं च ताभ्यां पूर्णैः विलोठनं ताडनं आद्यं येषां तानि तथोक्तानि तैः, लुठ उपघाते इति धातुः, नरकस्य उपमानं उपमा यस्याः सा तथाभूता सती न रेजे । राजृ दीप्तौ लिट् ॥ ४५ ॥

(सं.चं.) दण्डधरेण यमेनेव लङ्कां दण्डयता हनूमता लङ्का नरकोपमाना सती न रेजे । 'यमः पितृपतिर्दण्डधरो महिषवाहनः' इति यादवप्रकाशः । कथं नरकोपमाना? भयदुःखपूर्णैराक्रन्दनैः, अग्निमध्ये सन्दहनैः, गर्तादिषु निपातैः, असह्यया वेदनया विलोठनाद्यैश्च । विलोठनं विवेष्टनम् ॥ ४५ ॥

---

१. **'अतिमात्रं अत्यन्तं जज्वाल । मरुता सहितत्वादिति भावः'** इति का.श्री. ।

२. **'–पातैर्विलोडनाद्यैर्भयदुःखपूर्णैः'** । **'निपातैः सौधादिपतनैः विलोडनाद्यैः सङ्क्षोभधावनाद्यैः'** इति का.श्री. ।

२. इतः परं श्लोकत्रयं क्वचित् पठ्यते– **'सुताबलाभिः प्रययौ दशास्यो विक्षिप्य गेहाध्वनि कुम्भकर्णम् ।**
'ऋते गृहं चैव ददाह सर्वान् गृहांश्च सौधानि विभीषणस्य ॥ १ ॥

'वृद्धौ च मातापितरौ स्नुषाश्च बालाश्च शीला दुहिता(?) स्वकीयाः ।
'भ्राता भगिन्यः सधनाश्च कुत्र स्वाकल्पवस्त्रा इति चुक्रुशुः प्रजाः ॥ २ ॥

'ज्ञात्वाऽभिरामं पुरुषोत्तमेति भयाद् विसृष्टो दशकन्धरस्य ।
'ददाह सर्वं प्रकटोत्कटध्वनिर्मरुत्सुतेनापि विवृद्धतेजाः ॥ ३ ॥

अप्रबुद्धाऽसङ्गता च रचना प्रक्षिप्ततां स्फुटमवगमयति । न व्याख्यातं च कैरपि ।

वितानकर्म्मेत्थमिदं विधाय नदाधिराजेऽवभृथं च कृत्वा[१] ।
समर्प्पयामास समर्प्पणीयं रामाय तन्मारुतियायजूकः ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) वितानेति । मारुतियायजूकः हनुमदाख्ययजमानः इत्थं इदं वितानकर्म युद्धलक्षणयज्ञाख्यं कर्म विधाय, नदानामधिराजः समुद्रः तस्मिन् अवभृथः अवभृथस्नानं तं च कृत्वा, समर्पणीयं श्रीरामाय समर्पणार्हं तत् युद्धयज्ञाख्यकर्म श्रीरामाय समर्पयामास ॥ ४६ ॥

(सं.चं.) वितानकर्म यज्ञकर्म । अवभृथः यागावसानस्नानम् । तत् वितानकर्म । मारुतिरेव यायजूकः इज्याशीलः यजमानः । 'इज्याशीलो यायजूकः' इति यादवप्रकाशः । यायज्यते पुनःपुनर्यजतीति यायजूकः । एतेन रामपूजाख्यो यज्ञः हनुमतो नित्यकर्मेत्याह ॥ ४६–७ ॥

दग्धा पुरी मारुतिना समस्ता सीतान्विता नैव च शिंशपा सा ।
स्याद् विक्रमो नीतियुतः प्रभूणां[२] श्रुत्वेत्यृषीणां स वचोऽभ्यनन्दत् ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) दग्धेति । मारुतिना समस्ता पुरी दग्धा, सीतान्विता सा शिंशपा च नैव दग्धा, यस्मात् प्रभूणां समर्थानां विक्रमः नीतियुतः स्यात् । इति ऋषीणां युद्धदर्शनार्थमागतमुनीनां वचः श्रुत्वा हनुमान् अभ्यनन्दत् । नदि समृद्धौ लङ् ॥ ४७ ॥

(सं.चं.) दग्धा पुरीतीन्द्रवज्रा ॥ ४७ ॥

शीतो भवाग्ने[३] मरुतः सुते त्वं प्रागेव [४]हीत्याशिषमुक्तवत्यै ।
संसान्त्वितायै सरमावचोभिर्न्ननाम तस्यै हनुमान् यियासुः ॥ ४८ ॥

(भा.दी.) शीत इति । यियासुः परावृत्य गमनेच्छावान् हनुमान्, हे अग्ने, त्वं मरुतः सुते शीतः भव, इति प्रागेव पुच्छदाहसमय एव भीत्या आशीः शुभवाक्यं तां उक्तवत्यै, सरमायाः विभीषणभार्यायाः वचोभिः संसान्त्वितायै तस्यै प्रागदृष्टायै सीतायै ननाम ॥ ४८ ॥

(सं.चं.) प्रागेव पुच्छदाहवार्ताश्रवणसमय एव, 'हे अग्ने, मरुतः सुते हनुमति त्वं शीतो भव' इत्याशिषं शुभाशंसनमुक्तवत्यै । सरमायाः विभीषणभार्यायाः वचोभिः संसान्त्वितायै कृतसमाधानायै तस्यै शिंशपामूलगतायै

१. **'–भृत्यं चकार'**
२. **'सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः'** इति का.श्री. ।
३. **'शान्तो भवाग्ने'**
४. **'प्रागेव भीत्याऽऽशिष–'** इति वि.ती.पाठः ।

सीतायै रामसमीपं प्रति यियासुर्हनुमान् ननाम । 'यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः । यदि वाऽस्त्येकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमतः' (५३.२७) इत्यादि च ॥ ४८ ॥

क्षिप्रं समागच्छतु देव इत्थं तयोदितो बाढमिति प्रणम्य ।
गिरीन्द्रमारुह्य गिरिप्रकाशस्तितीर्षुरब्धिं ववृधे पुरेव ॥ ४९ ॥

(भा.दी.) क्षिप्रमिति । देवः श्रीरामः क्षिप्रं यथा भवति तथा समागच्छतु, गम्लृ गतौ लोट्, इत्थं तया सीतया उदितः हनुमान्, बाढमिति तथाऽस्त्विति प्रणम्य, गिरीन्द्रं त्रिकूटं आरुह्य, अब्धिं तितीर्षुः तर्तुकामः सन्, गिरिप्रकाशः गिरिसमः सन्, 'प्रख्यः प्रकाशः प्रतिमः प्रकारस्तुल्यः समः सन्निभ इत्यभिन्नाः' इति हलायुधः । पुरेव पूर्ववत् ववृधे । वृधु वृद्धौ लिट् ॥ ४९ ॥

(सं.चं.) क्षिप्रं देवो रामः समागच्छतु इत्थमिति तया सीतयोदितः । पुरा लङ्कां प्रति गमनसमये ॥ ४९ ॥

धराधरं तं धरया समानं कुर्वन् पदाभ्यामवपीडनेन[1] ।
उत्पत्य नित्यद्युतिमान्[2] हनूमानमेयधामा जलधिं ततार ॥ ५० ॥

(भा.दी.) धरेति । तं धराधरं त्रिकूटपर्वतं पदे पादौ ताभ्यामवपीडनं विमर्दस्तेन धरया भूम्या समानं कुर्वन् सन्, उत्पत्य नित्या अविच्छिन्ना या उद्द्युतिः उत्कृष्टप्रभा अस्यास्तीति तथोक्तः, अमेयमपरिमितं धाम तेजो यस्य स तथोक्तः हनूमान् जलधिं ततार । तॄ प्लवनतरणयोः लिट् ॥ ५० ॥

(सं.चं.) अवपीडनेन अधःपीडनेन । अमेयधामा अमितप्रभावः ॥ ५० ॥

आशा विशाला[3] हरतीव दोर्भ्यामूर्ध्वाण्डमुत्खण्डयतीव मूर्ध्ना ।
पुराऽन्यतेजः पिबतीव भासा[4] श्रीमान् हनूमानधिकं रराज ॥ ५१ ॥

(भा.दी.) आशा इति । यः हनूमान् विशाला विस्तीर्णा आशा दिशः दोषौ हस्तौ ताभ्यां हरति पुरा इव अहरदिवाभूत् । हृञ् हरणे लट् । मूर्ध्ना ऊर्ध्वं च तत् अण्डं च तत् ब्रह्माण्डोपरिभागमित्यर्थः । उत्खण्डयति

१. **'—मतिपीडनेन'** २. **'नित्योद्द्युतिमान्'** इति वि.ती.पाठः । ३. **'आशां विशालां हरतीव'**

४. **'भासा स्वतेजसा अन्यतेजः सूर्यादितेजः पिबति पुरः पास्यतीव'** इति का.श्री. । **'यावत्पुरानिपातयोर्लट्'** (अ.सू.३.३.४) इति भविष्यदर्थे लडित्यर्थः ।

पुरा इव खण्डितवानिवाभूत् । खडि मन्थे[1] लट् । भासा तेजसा अन्येषां सूर्यादीनां तेजस्तत् पिबति पुरा अपिबदिवाभूत् । श्रीमान् सः हनुमान् अधिकं यथा भवति (तथा) रराजेत्यन्वयः । राजृ दीप्तौ लिट् । यद्वा श्रीमान् हनुमान् विशालाः आशाः दोर्भ्यां हरतीव मूर्ध्ना ऊर्ध्वाण्डं उत्खण्डयतीव भासा अन्यतेजः पुरा पुरतः पिबतीव अधिकं रराज ॥ ५१ ॥

(सं.चं.) अन्यतेजः तस्य भानात् पुरा पूर्वमेव स्वभासा पिबतीव ॥ ५१–४ ॥

कपीन्द्रचन्द्रे गगनं गतेऽस्मिन् वीचीव वाणी मम वर्द्धतेऽलम् ।
तां ग्रन्थबाहुल्यभयान्मनीषा स्थैर्य्येण वेलेव नियच्छतीयम् ॥ ५२ ॥

(भा.दी.) कपीति । अस्मिन् कपीन्द्र एव चन्द्रस्तस्मिन् गगनं नभस्तस्मिन् गते सति, मम वाणी वीचीव तरङ्गइव अलं सम्यक् वर्धते । वृध वृद्धौ लट् । इयं ग्रन्थसङ्कोचरुचिः मनीषा बुद्धिः तां वाणीं ग्रन्थस्य यद्बाहुल्यं तदेव भयं तस्मात् स्थैर्यं तेन वेलेव समुद्रतटमिव नियच्छति प्रशमयति । निपूर्वाद्यम उपरम इत्यस्मात् लट् । लङ्कायाः परावृत्य गमनसमयेऽत्यन्तं वर्णनीयमाहात्म्यस्य हनुमतो वर्णने ग्रन्थबाहुळ्यं स्यादिति बुद्ध्योपरम्यत इति भावः ॥ ५२ ॥

पारस्थले सन्निहिते ननाद स्वज्ञातिवर्ग्गान्[2] प्रतिहर्षयन् सः ।
दीना निराशाः पतिताः कपीन्द्रास्ते तेन नादेन ननन्दुरुच्चैः ॥ ५३ ॥

(भा.दी.) पारेति । पारं च तत् स्थलं च तस्मिन्, समुद्रतीर इत्यर्थः, सन्निहिते समीपस्थे सति, सः हनुमान्, स्वस्य जातिर्येषां ते तथा तेषां वर्गान् समूहान्, कपिसमूहानित्यर्थः, प्रतिहर्षयन् सन्, ननाद सिंहनादं चक्रे । णद अव्यक्तशब्दे लिट् । दीनाः दुःखिताः, निर्गता आशा जीवनाशा येभ्यस्ते तथोक्ताः, पतिताः क्लेशमापन्नाः ते तीरस्थाः कपीन्द्राः तेन नादो ध्वनिस्तेन उच्चैः सम्यक् ननन्दुः । नदि हर्षे लिट् ॥ ५३ ॥

व्यक्तं हनूमान् स ददर्श सीतां मानी न गर्ज्जेदकृतार्त्थ इत्थम् ।
ब्रह्मात्मजोक्ताः कपयः प्रहृष्टा नगेषु पेतुर्न्ननृतुर्ज्जगुश्च ॥ ५४ ॥

(भा.दी.) व्यक्तमिति । सः हनूमान् व्यक्तं यथा भवति तथा सीतां ददर्श । मानः अभिमानोऽस्यास्तीति तथोक्तः, अकृतः अर्थः प्रयोजनं येन स तथोक्तः सन्, इत्थं न गर्जेत् । गर्ज शब्दे लिङ् । इत्थं ब्रह्मात्मजस्तेन

१. भ्वादिरयं खडिः । मन्थो विलोडनम् । 'खडि भेदने' इति चुरादिः खडिरत्र समुचितः ।
२. **'स्वजातिवर्गान्'** इति वि.ती.पाठः ।

जाम्बवता उक्ताः कपयः प्रहृष्टाः सन्तः, नगा वृक्षास्तेषु पेतुः प्लवनं चक्रुः । केचन ननृतुः । नृती गात्रविक्षेपे लिट् । जगुश्च । गै शब्दे लिट् ॥ ५४ ॥

अथावतीर्ण्णं परिपूर्ण्णमेनमवेक्ष्य माहेन्द्रमहीधरेन्द्रे[१] ।
उपायनैर्म्मूलफलैः [२]सपुष्पैरभ्यर्च्च्य सर्वेऽपि[३] ववन्दिरे ते ॥ ५५ ॥

(भा.दी.) अथेति । (अथ) सर्वे ते कपयः माहेन्द्रश्चासौ महीधरश्च तस्मिन्, माहेन्द्रपर्वत इत्यर्थः, अवतीर्णं आगत्य स्थितम्, परिपूर्णं मुखप्रसन्नतादिना पूर्णम्, एनं अवेक्ष्य उपायनैः उपायनभूतैः, मूलानि फलानि च तैः, सु शोभनानि यानि पुष्पाणि तैः अभ्यर्च्च्य अभिननन्दिरे सन्तोषयामासुः । नदि हर्षे लिट् ॥५५॥

(सं.चं.) ववन्दिरे तुष्टुवुः ॥ ५५–६ ॥

दृष्टा मया राघववल्लभेति निशम्य वायोस्तनयस्य वाणीम् ।
हृष्टं कपीनां कुलमुज्जगर्ज्ज प्रत्युत्पपातालमुदग्रपुच्छम् ॥ ५६ ॥

(भा.दी.) दृष्टेति । राघववल्लभा श्रीरामप्रिया सीता मया दृष्टा इति वायोः तनयस्य वाणीं निशम्य, हृष्टम्, उदग्राणि पुच्छानि यस्य तत्तथोक्तम्, कपीनां कुलं समूहः उज्जगर्ज । गर्ज शब्दे लिट् । अलं सम्यक् प्रत्युत्पपात इतस्ततः पुप्लुवे ॥ ५६ ॥

पिङ्गेक्षणैरङ्गदशम्भुजाद्यैः पृष्टः पुनश्चाधिकविस्तरेण ।
उदन्तमाद्यन्तयुतं निवेद्य प्रशस्यते स्म श्वसनस्य सूनुः ॥ ५७ ॥

(भा.दी.) पिङ्गेति । अङ्गदश्च शम्भुजो ब्रह्मजो जाम्बवान् स च तौ आद्यौ येषां ते तथोक्तास्तैः, पिङ्गेक्षणैः कपिभिः पृष्टः गमनागमनविषये विचारितः, पुनः अधिकमत्यन्तं विस्तरस्तेन, आदिश्च अन्तश्च ताभ्यां युतस्तम्, गमनमारभ्य आगमनपर्यन्तं कृतस्वपराक्रमयुक्तमित्यर्थः, उदन्तं वृत्तान्तं निवेद्य विज्ञाप्य, श्वसनस्य वायोः सूनुः हनुमान् कपिभिः प्रशस्यते स्म संस्तुतोऽभूत् । शंसु स्तुतौ लट् ॥ ५७ ॥

(सं.चं.) शम्भुरिति ब्रह्मा । तदात्मजो जाम्बवान् ॥ ५७ ॥

---

१. **'माहेन्द्रमहीध्रपृष्ठे'** । अत्रापूर्णं वि.ती.व्याख्यानम् । **'माहेन्द्रमहीधरेऽत्र'** इति तत्पाठः स्यात् ।

२. **'–फलैः सुपुष्पैः–'** इति वि.ती.पाठः ।

३. **'सर्वेऽभिननन्दिरे ते'** इति वि.ती.पाठः । आत्मनेपदत्वं तु कथमिति चिन्त्यम् ।

आलोच्य ते कार्य्यमथाऽर्य्यवर्य्या निश्चित्य सर्वं हनुमन्मतेन ।
आशामुदीचीं प्रययुस्तरन्तो नानानगाळीर्न्नगरीर्न्नदीश्च ॥ ५८ ॥

(भा.दी.) आलोच्येति । अथ आर्यवर्याः सत्सु श्रेष्ठाः ते कपयः, सर्वं कार्यं तत् आलोच्य, हनुमतः यन्मतं सम्मतिस्तेन निश्चित्य, नानाविधा ये नगाः पर्वतास्तेषां या आळयः समूहास्ताः, नगरीः, नदीश्च तरन्तः सन्तः, उदीचीं उत्तरां दिशं प्रति (प्र)ययुः ॥ ५८ ॥

(सं.चं.) आलोच्येतीन्द्रवज्रा ॥ ५८ ॥

सम्प्राप्य राज्ञो मधुमद् वनं ते ययाचिरे तत्र मधूनि लोलाः ।
श्लाघ्यं हनूमन्तमथाङ्गदं च तयोर्न्नियोगेन पपुर्य्यथेष्टम्[1] ॥ ५९ ॥

(भा.दी.) समिति । ते हरयः राज्ञः सुग्रीवस्य मधूनि अस्मिन् सन्तीति मधुमच्च तत् वनं च तत् सम्प्राप्य, तत्र वने, लोलाः मधुपानलोलुपाः सन्तः, श्लाघ्यं प्रशस्यं हनूमन्तं अङ्गदं च प्रति मधूनि ययाचिरे । याचृ याच्ञायां लिट् । अथ तयोः नियोग आज्ञा तेन, इष्टं यथा भवति तथा यथेष्टं मधु पपुः । पा पाने लिट् ॥ ५९ ॥

(सं.चं.) हनुमन्तमङ्गदं च मधूनि ययाचिरे । 'कुमारमभ्ययाचन्त' (६१.११) इति तु रामायणे । प्रथमं ते कुमारमङ्गदमभ्ययाचन्त । स पुनः 'हनुमन्तं पृच्छत' इत्याह । ततस्ते हनुमन्तं ययाचिर इति भावः ॥५९॥

क्रुद्धोऽतिमात्रं वनपालनाथो यो मातुलः सूर्य्यसुतस्य राज्ञः ।
[2]अभ्याद्रवत् तान् मधुपानमत्तान् सालं दधानः सहितः स्वदासैः ॥ ६० ॥

(भा.दी.) क्रुद्ध इति । वनपालानां मधुवनरक्षकाणां कपीनां नाथः, सूर्यसुतस्य राज्ञः सुग्रीवस्य मातुलः, दधिमुखाख्यो यः कपिः, सः अतिमात्रं अत्यन्तं क्रुद्धः सन्, स्वदासैः सहितः सन्, सालः सालवृक्षस्तं दधानः सन् मधुनो यत्पानं तेन मत्तान् तान् वानरान् प्रति अभ्याद्रवत् । द्रु गतौ लङ् ॥ ६० ॥

(सं.चं.) मातुलो मातुर्भ्राता । 'यद् रक्षति महावीर्यः सदा दधिमुखः कपिः । मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः' (६१.९) इति च । एतेन ऋक्षरजस एव स्त्रीत्वदशायां वालिसुग्रीवौ जातावित्युत्तरकाण्डोक्ता कथा सन्दिग्धप्रामाण्या जाता । इदमपीन्द्रवज्राबद्धम् ॥ ६० ॥

---

१. 'पपुर्निकामम्' २. 'अभ्यद्रवन्'

अप्यार्य्यकं तं मधुमत्तचित्तस्तत्राङ्गदो भूमितळे पिपेष ।
परे परान् जानुभिराक्षिपन्[१] द्राक् ते देवमार्ग्गं[२] प्रतिदर्शयन्तः॥ ६१ ॥

(भा.दी.) अपीति । तत्र तेषां मध्ये, मधुना मत्तं चित्तं यस्य तत्तथोक्तः अङ्गदः, आर्यकमपि बन्धुत्वेन पूजार्हमपि तं दधिमुखाख्यं वानरं भूमेः यत्तळं तस्मिन् पिपेष । पिष्लृ सञ्चूर्णने लिट् । परे अन्ये ते वानराः देवमार्गः अपानं तं प्रतिदर्शयन्तः परान् अन्यान् वानरान् जानुभिः द्राक् आक्षिपन् अताडयन् । क्षिपु निरसने लङ् ॥ ६१ ॥

(सं.चं.) पितामहतुल्यतयाऽऽर्यकं पूजार्हमपि दधिमुखम् । परे कपयः परान् दधिमुखप्रेष्यान् । 'जानुभिस्तु प्रकृष्टाश्च देवमार्गं च दर्शिताः' (६२.१६) इति च । 'देवमार्गोऽपानद्वारम्' इति रामायणव्याख्यातारो गोविन्दराजादयः । अन्ये पुनराहुः–'देवमार्गं दर्शिताः पादौ गृहीत्वोर्ध्वं प्रक्षिप्ता इत्यर्थः' इति । 'कर्णाविङ्गुलीभि-र्धृत्वोर्ध्वीकृताः' इत्यपरे । 'देवमार्गं आकाशं दर्शिताः प्रक्षेपेण प्रापिताः' इति शिवसहायः ॥ ६१–२ ॥

मुहूर्त्तमार्त्तः प्रतिलभ्य[३] सञ्ज्ञां सह स्वभृत्यैरुपगम्य तूर्ण्णम् ।
सुग्रीवमावेदयति स्म वृत्तं तन्मातुलो राघवसन्निधाने ॥ ६२ ॥

(भा.दी.) मुहूर्तेति । मुहूर्तो मुहूर्तकालस्तं आर्तः, (तस्य) सुग्रीवस्य मातुलः दधिमुखः, सञ्ज्ञां प्रतिलभ्य, स्वभृत्यैः सह तूर्णं सुग्रीवं उपगम्य, श्रीरामस्य सन्निधानं समीपं तस्मिन्, वृत्तं वृत्तान्तस्तत् आवेदयति स्म व्यज्ञापयत् । विद ज्ञाने लट् ॥ ६२ ॥

राजा तदा मधुवनस्य विलोळनं[४] त-
च्छ्रुत्वा मुदा दधिमुखाद् रघुनाथमूचे ।
सीता ध्रुवं हनुमता ददृशे मधूनि
तस्मात् पिबन्ति कृतकृत्यधियस्त एवम् ॥ ६३ ॥

(भा.दी.) राजेति । राजा सुग्रीवः तदा मधुनः वनं तस्य, तत् विलोळनं उन्मथनं तत्, दधिमुखाच्छ्रुत्वा मुदा रघुनाथं प्रति, हनुमता सीता (ध्रुवं) ददृशे दृष्टा, दृशिर् प्रेक्षणे लिट्, यस्मात् ते कपयः कृतं कृत्यं कार्यं यैस्ते कृतकृत्याः इति धीर्येषां ते तस्मात् मधूनि पिबन्ति । पा पाने लट् । एवं ऊचे ॥ ६३ ॥

---

१. **'–भिरक्षिपन्'**
२. **'देवस्य यमस्य मार्गं गतिं वा । मरणं प्रापयन्त इति यावत्'** इति का.श्री. ।
३. **'प्रतिलब्धसञ्ज्ञः सह'**
४. **'विलोपनम्'**

(सं.चं.) अथ वसन्ततिलकया सन्तोषवार्तामाह–राजा तदा। राजा सुग्रीवः। तस्मात् एवं स्वच्छन्दं मधूनि पिबन्ति ॥ ६३ ॥

आनन्दी दिनकरनन्दनः कपीन्द्राना‍नेतुं दधिमुखमादिशद् द्रुतं तान्।
प्राप्तस्तान् स मधुवने प्रणम्य चोचे राजा वः सपदि दिदृक्षते मुदेति ॥ ६४ ॥

(भा.दी.) **आनन्दी**ति। आनन्दोऽस्यास्तीत्यानन्दी दिनकरनन्दनः सुग्रीवः, तान् कपीन्द्रान् आनेतुं दधिमुखं द्रुतं यथा भवति तथा आदिशत्। दिश अतिसर्जने लङ्। प्राप्तः सः मधुवने तान् प्रणम्य, 'राजा सुग्रीवः वः युष्मान् सपदि इदानीमेव (मुदा) दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छति' इति ऊचे ॥ ६४ ॥

(सं.चं.) अथ पञ्चभिः प्रहर्षिणीभिर्हर्षोत्कर्षं विस्तारयति–आनन्दी ॥ ६४ ॥

आयान्तो वियति [१]घनाघनायमानाः सम्मोदात् सकिलकिलारवाः किलैते।
सम्प्राप्ता रविसुतसेवितं रमेशं[२]सन्नेमुः सह महता हनूमताऽथ ॥ ६५ ॥

(भा.दी.) **आयान्त** इति। अथ वियत् गगनं तस्मिन् आयान्तः आगच्छन्तः, महान् यो घनस्तद्वदाचरन्तीति तथोक्ताः, सम्मोदः सन्तोषस्तस्मात् किलकिलेति आरवः कपिजातिध्वनिस्तेन सहिताः एते हनुमदाद्याः, रवेः सूर्यस्य सुतः सुग्रीवस्तेन सेवितं रमेशं श्रीरामं सम्प्राप्ताः सन्तः, महता हनूमता सह सन्नेमुः। णमु प्रह्वत्वे शब्दे च लिट् ॥ ६५ ॥

(सं.चं.) घनाघनायमानाः। 'घनाघनो मत्तगजे वासवे वार्षुकाम्बुदे' इति यादवप्रकाशः। किलकिलेति हर्षोद्गारस्यानुकारध्वनिः। 'ततः किलकिलाशब्दं शुश्रावाऽसन्नमम्बरे' (६४.३७) इति च ॥ ६५ ॥

दृष्टा सा जनकसुतेति वाक्यमात्रात् सन्तुष्टे[३] सरविजलक्ष्मणे रमेशे[४]।
प्रोचेऽसौ पवनसुतोऽखिलं च वृत्तं सन्देशानपि विशदाञ्छुकालपायाः॥ ६६ ॥

(भा.दी.) **दृष्टे**ति। जनकसुता सीता मया दृष्टा इति केवलं वाक्यं वाक्यमात्रं तस्मात्, रविजश्च लक्ष्मणश्च ताभ्यां सहिते रमेशे श्रीरामे सन्तुष्टे सति, असौ पवनसुतः अखिलं च अखिलमेव वृत्तं वृत्तान्तः तत्,

---

१. **'महाघनायमानाः'** इति वि.ती.पाठः। २. **'–सेवितं परेशम्'**

३. **'संहृष्टे'** ४. **'–लक्ष्मणे महेशे'**

शुकवदालपतीति तथोक्ता तस्याः सीतायाः विशदान् असन्दिग्धान् सन्देशानपि विज्ञापनीयवाक्यान्यपि प्रोच इत्यन्वयः ॥ ६६ ॥

(सं.चं.) दूतस्य वचनचातुरीयम्–यद् दृष्टेति प्रथममुक्त्वा पश्चाज्जनकसुतेत्याह । आदौ जनकसुतेत्युक्ते किं तस्या इति श्रोतुरुद्वेगः स्यात् । तस्मादनुद्वेगकरपदं प्रथमं वक्तव्यमिति विद्वत्सम्प्रदायः ॥ ६६ ॥

कान्तायास्तिलकविधिं मनःशिलायाः[1] काकाक्षिक्षतिमपि चित्रकूट ऊचे ।
तं चूडामणिमपि दत्तवान् हनूमान् सोऽभिज्ञा इति विदधेऽखिलज्ञपार्श्वे॥ ६७ ॥

(भा.दी.) कान्ताया इति । सः हनूमान्, चित्रकूटः चित्रकूटपर्वतस्तस्मिन्, कान्तायाः भार्यायाः सीतायाः मनश्शिलायाः मनश्शिलारसस्य सम्बन्धिनं तिलकस्य विधिः करणं तं च चिह्नार्थं ऊचे । काकस्य यदक्षि तस्य क्षतिर्विनाशस्तमपि सीतादर्शनचिह्नं ऊचे । पूर्वं चित्रकूटे स्थितिकाले कदाचित्त्वया मनश्शिलारसेन सीतायास्तिलकं कृतं किल, तथा कस्यचित्काकस्य सीतास्तने तुण्डं निक्षिप्तवतः चक्षुः पातितं किलेति सीतयोक्तं वचनमुक्तवानित्यर्थः । तं सीतादत्तं चूडामणिमपि दत्तवान् । अखिलज्ञस्य सर्वज्ञस्य श्रीरामस्य यत्पार्श्वं तस्मिन् इति अभिज्ञाः सीतादर्शनविश्वासकारणानि विदधे चक्रे ॥ ६७ ॥

(सं.चं.) कान्तायास्तिलकविधिम् । 'मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः' (६५.२२) इति च । मनःशिलेति नेपाळसम्भवः शिलारसविशेषः । इतीमा अभिज्ञाः अभिज्ञानानि प्रत्ययजनकानि लक्षणानि रामस्य पार्श्वे सन्निधौ विदधे विज्ञापयामास ॥ ६७ ॥

निर्दुःखः[2] परमसुखानुभूतिरेको रामोऽयं जगति तथैव रामरामा ।
वेदायं पवनसुतोऽपि[3] तत्वतस्तावप्येवं व्यधुरधिकं विडम्बनं ते ॥ ६८ ॥

(भा.दी.) एतत्काण्डे कृतलीलायास्तात्पर्यमाह– **निर्दुःख** इति । जगति एकः मुख्यः (अयं) श्रीरामः, निर्गतं दुःखं यस्मात् स तथोक्तः, सुखं च अनुभूतिर्ज्ञानं च परमे उत्तमे यस्य स तथोक्तः, परमं यत्सुखं तस्य अनुभूतिरनुभवोऽस्यास्तीति वा । श्रीरामस्य रामा भार्या सीता तथैव श्रीरामदेवइव निर्दुःखा परमसुखानुभूति-श्चेत्यर्थः । अयं पवनसुतोऽपि तत्वतः परमार्थतः तौ सीतारामौ वेद । विद ज्ञाने लट् । तर्हि सीतारामाभ्यां दुःखादिकं कुतो वा दर्शितम्? हनुमता च तदनुसारेण सम्भाषणादिकं किमर्थं कृतम्? इत्यत आह–

१. **'मनःशिलायाः हरिताळनामकाश्मविकारविशेषस्य'** इति का.श्री. ।

३. **'निर्दुःखः दुःखात्यन्ताभाववान्। परमसुखानुभूतिः अप्राकृतसुखज्ञानस्वरूपः'** इति का.श्री. । ३. **'–सुतो हि तत्व–'**

एवमिति । एवमपि ते श्रीरामसीताहनुमन्तः विडम्बनं लोकानुकरणं तत् अधिकं यथा भवति तथा व्यधुः । असुरजनमोहार्थं चक्रुः । डु धाञ् धारणे लुङ् ॥ ६८ ॥

(सं.चं.) अथाप्येवं लोकविडम्बनलीलां व्यधुश्चक्रुः ॥ ६८ ॥

जातां सेवासमुद्रात् स्वपदसरसिजे स्वर्प्पितां स्वप्रकाशां[१]
निर्द्दोषामर्घहीनां जगति हनुमतो भक्तिमाणिक्यमालाम् ।
दृष्ट्वा तस्मै[२] प्रदातुं सकलमसदृशं चिन्तयन् रामदेवः
प्रादादात्मानमेव प्रमदमहपरिष्वङ्गलीलाच्छलेन ॥ ६९ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायणे
सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) श्रीरामेण हनुमति कृतमालिङ्गनाख्यमनुग्रहं वर्णयति– **जातामि**ति । श्रीरामदेवः सेवैव समुद्रस्तस्मात् जातामुत्पन्नाम् । माणिक्यरत्नानामपि समुद्राज्जातत्वेन तत्साम्योक्तिः । स्वस्य श्रीरामस्य यत् पदं तत् सरसिजमिव तस्मिन् सु सम्यगर्पिताम् । सतां सज्जनानां प्रिया ये अङ्काः–'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्' इत्युक्तनवलक्षणानि अस्यां सन्तीति तथोक्ता ताम् । माणिक्यमालाऽपि माणिक्यपरीक्षाभिज्ञसत्पुरुषाणां प्रियचिह्नोपेतेति साम्यम् । निर्गता दोषा रागादयो यस्याः सा तथा ताम् । मणीनामपि त्रासादिदोषराहित्यात् साम्यम् । जगति अर्घेण मौल्येन हीनाम्, भक्तिरेव माणिक्यानि तेषां मालां दृष्ट्वा, तस्मै तादृशाय हनुमते प्रदातुं सकलं राज्यकोशादिकं धर्मादिपुरुषार्थजातं वा असदृशं तदर्घार्थमननुकूलं चिन्तयन् सन्, प्रमदः सन्तोषः स एव मह उत्सवस्तस्मिन् विद्यमानो यः परिष्वङ्गः आलिङ्गनं तद्विषया लीला सैव च्छलं व्याजमात्रं तेन आत्मानमेव प्रादात् । डु दाञ् दाने लुङ् । स्वालिङ्गनापेक्षया सर्वस्याप्यवत्वात् तद्भक्त्यनुरूपं स्वात्मप्रदानमेव चक्र इति भावः ॥ ६९ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां
सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः ।

—०—

१. **'स्वर्पितां सत्प्रियाङ्काम्'** इति वि.ती.पाठः । **'स्वर्पितां सप्रकाशाम्'** इति कचित् ।
२. **'तस्मै दशविधभक्तियुक्ताय हनुमते'**

(सं.चं.) अन्ते स्रग्धरया काण्डार्थमुपसंहरति– जातां सेवासमुद्रात् । माणिक्यमिति मणिविशेष उच्यते । अत्र तु मणिसामान्यवचनम् । जगति अर्घहीनाममूल्याम् । जगति विद्यमानं सकलमसदृशं दृष्ट्वा मत्वा । प्रमदमहेन सीतावार्ताश्रवणनिमित्तेन आनन्दोत्सवेन, प्रमदमहे वा या परिष्वङ्गलीला तन्मिषेणाऽत्मानमेव प्रादात् । 'इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रकर्षति । यदिहास्य प्रियाख्यातुर्न कुर्मि सदृशं प्रियम् । एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो हनूमतः । मया कालमिमं प्राप्य दत्तस्तस्य महात्मनः । इत्युक्त्वा प्रीतिहृष्टाङ्गो रामस्तं परिषस्वजे । हनूमन्तं महात्मानं कृतकार्यमुपागतम्' (यु.कां.१.१२–४) इति च ॥ ६९ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां
सुन्दरकाण्डे षष्ठसर्गविवरणम् ॥

—०—

इति सुन्दरकाण्डं समाप्तम्

[आदितः श्लोकाः– २१७०+६९=२२३९]

[सुन्दरकाण्डे श्लोकाः– ३३०]

लीलयोत्तोलयन्नद्रिं कराग्रे कन्दुकायितम् ।
विरराज वियत्येष वीरराजो जगत्त्रये ॥

[सं.रा.युद्धकां.१०.४८]

युद्ध-काण्डम् : ६

प्रथमः सर्ग्गः

वाणीं श्रुत्वा हनुमतो वाचमाचष्ट[1] राघवः ।
कुर्वन्[2] प्रसादसामग्रीं निर्व्याजां सर्वतोऽधिकाम् ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामः हनुमदुदितमुदन्तं निशम्य किं प्रत्युत्तरमदादित्यत आह– **वाणीमि**ति । राघवः हनुमतः वाणीं श्रुत्वा, निर्गतं व्याजं कैतवं यस्याः सा तथा ताम्, सर्वतः रुद्रादिजगतः अधिकाम्, प्रसादस्य अनुग्रहस्य सामग्रीं पौष्कल्यं हनुमति कुर्वन् सन् वाचं आचष्ट अब्रवीत् । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि लङ् ॥ १ ॥

(सं.चं.) अथ षोडशभिः सर्गैर्युद्धकाण्डकथासङ्ग्रहः । वाणीमित्यादिना । प्रसादस्य सामग्रीं समग्रतां हनूमति कुर्वन् । निर्व्याजा सर्वतोऽधिका हनुमतो भक्तिर्भगवति । निर्व्याजः सर्वतोऽधिकः प्रसादो भगवतो हनुमति । तं यथोपासते तदेव हि प्राप्नुवन्ति ॥ १ ॥

पौरुषे पुरुषः कोऽन्यो विद्यते हनुमत्समः ।
रावणं यस्तृणीचक्रे[3] सिन्धुमुल्लङ्घ्य लीलया ॥ २ ॥

(भा.दी.) **पौरुष** इति । पौरुषं पराक्रमस्तस्मिन् हनुमत्समः पुरुषः अन्यः कः (विद्यते)? न कोऽपि । यः लीलया सिन्धुं उल्लङ्घ्य रावणं तृणीचक्रे तृणसमं चक्रे ॥ २ ॥

(सं.चं.) पौरुषं पुरुषकारः ॥ २ ॥

इत्युक्त्वा सह सम्मन्त्र्य भगवान् सूर्य्यसूनुना[4] ।
कपीनां लङ्घनोपायं निश्चिक्ये सेतुमम्बुधौ[5] ॥ ३ ॥

---

१. **'वाणीमाचष्ट'** २. **'कुर्वन् प्रणयसामग्रीम्'** ३. **'यस्तृणं चक्रे'**
४. **'भगवान् वायुसूनुना'** ५. **'सेतुमम्बुधेः'** इति वि.ती.पाठः ।

(भा.दी.) **इती**ति । भगवान् श्रीरामः इति उक्त्वा, सूर्यसूनुना सुग्रीवेण सह सम्मन्त्र्य कर्तव्यमालोच्य, कपीनां अम्बुधेः लङ्घने य उपायस्तं सेतुं निश्चिक्ये निश्चितवान्, चिञ् चयने लिट् ॥ ३ ॥

(सं.चं.) सूर्यसूनुना सह । अम्बुधौ सेतुबन्धमेव कपीनामम्बुधिलङ्घनोपायं निश्चिकाय ॥ ३ ॥

लङ्कापुरस्य दुर्गत्वं राक्षसानां च तद् बलम् ।
उक्तं श्रुत्वा हनुमता रामः स्मितमुखोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

(भा.दी.) **लङ्के**ति । श्रीरामः हनुमता उक्तं लङ्कायां विद्यमानं यत्पुरं तस्य दुर्गत्वं दुर्गमत्वम्, 'दुर्गो राष्ट्रे वने दुर्गं दुर्गमे नरके पुरे' इति च । राक्षसानां तद् बलं सैन्यं च श्रुत्वा, स्मितं मुखं यस्य स तथा सन् अब्रवीत् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) लङ्कायाः पुरम्, यत्र रावणो वसति । 'राजराजाश्रयं पुरम्' इति हि स्मरन्ति । तद् इन्द्रजिदादिभिः सह सङ्ग्रामे स्वेनानुभूतं राक्षसानां सामर्थ्यम् । तदसङ्ख्यं बलं सैन्यं च ॥ ४ ॥

समूलतूलं धक्ष्यामि [१]राक्षसारण्यमुद्धणम्[२] ।
उत्तरा फल्गुनी ह्यद्य मद्ध्याह्ने गमनं [३]शुभम् ॥ ५ ॥

(भा.दी.) **समूले**ति । अहं उद्धणं क्रूरम्, रावण एवारण्यं तत्, राक्षसारण्यमिति क्वचित्पाठः । मूलं च तूलमग्रं तच्च ताभ्यां सहितं यथा भवति तथा, सर्वात्मनेत्यर्थः, धक्ष्यामि । दह भस्मीकरणे लृट् । हि यस्मात् अद्य अह्नः मध्यं मध्यभागस्तस्मिन् उत्तरा फल्गुनी उत्तरानक्षत्रं अतः गमनं शुभं मङ्गलम् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) मूलमादौ भवति । तूलमन्ते भवति । साद्यन्तं समग्रं राक्षसारण्यम् । यस्य मूलं रावणः । तूलं वर्धमाना रक्षःपोताः । उद्धणं भयानकम् । अद्य मध्याह्ने उत्तरा फल्गुनी । तस्मात् तदा गमनं शुभं विजयावहम् । 'उत्तरा फल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते' (यु.कां.४.५) इति, 'अस्मिन् मुहूर्ते सुग्रीव प्रयाणमभिरोचये । युक्तो मुहूर्तो विजयः प्राप्तो मध्यं दिवाकरः' इति च ॥ ५ ॥

राम उक्त्वेति रविजमारुरोहाथ मारुतिम् ।
निशाचरध्वान्तभिदे सवितेवोदयाचलम् ॥ ६ ॥

१. **'रावणारण्यम्'** इति वि.ती.पाठः । २. **'–रण्यमुल्बणम्'** ३. **'गमनं भवेत्'**

(भा.दी.) राम इति । अथ श्रीरामः इति रविजं सुग्रीवं प्रति उक्त्वा, उदयश्चासौ अचलश्च तं उदयनामक-पर्वतमित्यर्थः, सवितेव, निशाचर एव ध्वान्तं तस्य भित् भेदनं विनाशस्तस्मै तं हनुमन्तं आरुरोह । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च लिट् ॥ ६ ॥

(सं.चं.) इति रविजमुक्त्वा अथ सपदि मारुतिमारुरोह ॥ ६–७ ॥

आरुरोह च [१]सौमित्रिरङ्गदं कनकाङ्गदम् ।
रामसुग्रीवयोर्वाक्यात् सर्वसैन्यानि निर्य्ययुः ॥ ७ ॥

(भा.दी.) आरुरोहेति । सौमित्रिः कनकात्मकं अङ्गदं बाहुभूषणं यस्य स तथा तं अङ्गदं आरुरोह । रामसुग्रीवयोर्यद्वाक्यं तस्मात् सर्वसैन्यानि निर्ययुः युद्धार्थं निर्जग्मुः ॥ ७ ॥

नीलः सेनापतिः सेनामाकर्षन्नग्रतो ययौ ।
पार्श्वयोर्य्यूथनाथावप्यृषभो गन्धमादनः ॥ ८ ॥

(भा.दी.) नील इति । नीलनामकः सेनापतिः सेनां आकर्षन् सन् अग्रतः अग्रे ययौ । या प्रापणे लिट् । सेनायाः ये पार्श्वे तयोः ऋषभः गन्धमादन इत्युभौ यूथनाथौ कपिसमूहनाथौ ययतुः ॥ ८ ॥

(सं.चं.) आकर्षन् आज्ञया नियम्य नयन् ॥ ८ ॥

सुषेणजाम्बवत्पूर्वा रक्षन्तः कुक्षिमव्रजन्[२] ।
[३]सुग्रीवसौमित्रियुतः सेनामद्ध्ये ययौ प्रभुः ॥ ९ ॥

(भा.दी.) सुषेणेति । सुषेणश्च जाम्बवांश्च तौ पूर्वौ येषां ते तथोक्ताः सेनानायकाः, कुक्षिः सेनामध्यप्रदेशस्तं रक्षन्तः सन्तः आव्रजन् अगच्छन् । व्रज गतौ लङ् । सुग्रीवसौमित्रियुतः प्रभुः श्रीरामः, सेनाया यन्मध्यं तस्मिन् ययौ ॥ ९ ॥

(सं.चं.) सेनामध्ये हृदयस्थाने नाभिस्थाने वा सुग्रीवसौमित्रियुतः प्रभू रामः । कपिराजत्वेनाभ्यर्हित-त्वात् सुग्रीवस्य पूर्वनिर्देशः । तेषामभितः कुक्षिभागे सुषेणाद्याः ॥ ९ ॥

---

१. **'आरुरोहाथ सौ–'** २. **'कुक्षिमाव्रजन्'** । **'कुक्षिं मध्यप्रदेशस्य वामकुक्षिप्रदेशं दक्षिणकुक्षिप्रदेशं चेत्यर्थः'** इति का.श्री. ।

३. **'सुग्रीवो लक्ष्मणयुतः'**

पनसाद्या वानरेन्द्रा रामसुग्रीवशासनात् ।
[1]पर्य्यगुश्चक्रवच्चक्रं परितः परिपालकाः ॥ १० ॥

(भा.दी.) पनसेति । पनस आद्यो येषां ते तथोक्ताः वानरेन्द्राः, रामसुग्रीवयोर्यच्छासनं तस्मात्, चक्रं सैन्यं तत्, 'चक्रं सैन्ये जलावर्ते' इति वैजयन्ती, परितः सर्वतः परिपालकाः परिरक्षकाः सन्तः चक्रवत् पर्यगुः परितो जग्मुः ॥ १० ॥

(सं.चं.) चक्रं कपिसैन्यं परितः परिपालयन्तः चक्रवत् पर्यगुः परिभ्रमन्तो बभूवुः ॥ १० ॥

[2]जीमूताइव गर्ज्जन्तः सपक्षाः पर्वताइव ।
रामदासाः कपीन्द्रास्ते रेजिरे गमनोत्सवे ॥ ११ ॥

(भा.दी.) जीमूता इति । जीमूताइव मेघाइव गर्जन्तः रामदासाः ते कपीन्द्राः सपक्षाः पक्षसहिताः पर्वता इव गमनमेवोत्सवस्तस्मिन् रेजिरे । राजृ दीप्तौ लिट् ॥ ११ ॥

(सं.चं.) 'जीमूतौ मेघपर्वतौ' इति यादवप्रकाशः । जीवनस्य मूत आतश्चनं जीमूतः । पृषोदरादित्वाद् वनशब्दस्य लोपः । सपक्षाः पर्वता इव प्लन्तः ॥ ११–२ ॥

अदन्तः फलमूलानि पिबन्तो मधुरं मधु ।
गायन्तो राघवगुणान् स्वैरं यान्ति स्म वानराः ॥ १२ ॥

(भा.दी.) अदन्त इति । वानराः, फलानि च मूलानि च तानि अदन्तः भक्षयन्तः सन्तः, मधुरं मधु पुष्परसम्, 'मधु मद्ये पुष्परसे' इत्यमरः, पिबन्तः सन्तः, राघवगुणान् गायन्तः सन्तः, स्वैरं यथा भवति तथा, स्वेच्छानुसारेणेत्यर्थः, यान्ति स्म अगच्छन् ॥ १२ ॥

रामाज्ञावेलया रुद्धः कपिसैन्यमहार्ण्णवः ।
पुरग्रामव्रजादीनि क्षुभितो नातिचक्रमे[3] ॥ १३ ॥

---

१. **'चक्रं कपिसैन्यं परितः प्रादक्षिण्येन पर्यगुः'** इति का.श्री. ।

२. **'जीमूताः उदकपूर्णोदरमेघाः । सपक्षाः इन्द्रेण पक्षच्छेदनात् पूर्वं पर्वता आप्लुत्याऽप्लुत्य पुरग्रामादिकमबाधयन्निति प्रसिद्धम्'** इति का.श्री ।

३. **'क्षुभितोऽपि न चक्रमे' । 'क्षुभितः मत्तोऽपि पुरग्रामव्रजादीनि, पुरं धनिनामाश्रयः, ग्रामो बहुजनसङ्कीर्णः, व्रजः गोष्ठः, तदादीनि स्थलानि न चक्रमे न लङ्घितवान्'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) रामेति । क्षुभितः, कपीनां सैन्यं तदेव महार्णवः, रामस्य या आज्ञा सैव वेला तया रुद्धः सन्, पुराणि च, ग्रामाश्च, व्रजाश्च गोष्ठाश्च, ते आदयो येषां तानि तथा तानि नातिचक्रमे न लङ्घितवान्, अतिक्रम्य न पीडादिकं कृतवानित्यर्थः । क्रमु पादविक्षेपे लिट् ॥ १३ ॥

(सं.चं.) क्षुभितः उत्तरङ्गो महार्णवः । क्षुभितमुन्मत्तं कपिसैन्यम् । पुरं राजधानी । बहुविधवृत्तयो जना यत्र वसन्ति स ग्रामः । पशुपालनैकवृत्तयो यत्र स व्रजः ॥ १३–४ ॥

[१]दक्षिणः स दिशं गच्छन् दक्षिणां लक्ष्मणाग्रजः ।
विन्ध्यं सह्यं चाभ्यगच्छन्मलयं च महीधरम् ॥ १४ ॥

(भा.दी.) दक्षिण इति । दक्षिणां दिशं गच्छन् दक्षिणः कुशलः लक्ष्मणाग्रजः सः श्रीरामः विन्ध्यो विन्ध्यगिरिस्तं सह्यं मलयं महीधरं च अभ्यगच्छत् अतिक्रान्तवान् । गम्लृ गतौ लङ् ॥ १४ ॥

(सं.चं.) दक्षिणो विदग्धः, सरळ उदारो वा ॥ १४ ॥

महेन्द्रवन्द्यो माहेन्द्रमधिरुह्य महीधरम् ।
प्रत्यनीकमिवापश्यद् वारिधिं[२] सैन्यवारिधेः ॥ १५ ॥

(भा.दी.) महेन्द्रेति । महेन्द्रवन्द्यः श्रीरामः, माहेन्द्रो माहेन्द्रनामकस्तं महीधरं अधिरुह्य, सैन्यमेव वारिधिः समुद्रस्तस्य प्रत्यनीकमिव प्रतिसैन्यमिव वारिधिं अपश्यत् । दृशिर् प्रेक्षणे लङ् ॥ १५ ॥

(सं.चं.) प्रत्यनीकमिव प्रतिस्पर्धिनमिव ॥ १५–६ ॥

वेलां विशालामापेदे माहेन्द्रादवरुह्य सः ।
सेनायास्तत्र सेनान्या रामो वासमकल्पयत् ॥ १६ ॥

(भा.दी.) वेलामिति । सः श्रीरामः माहेन्द्रात् गिरेरवरुह्य विशालां वेलां समुद्रतटं आपेदे प्राप । पद गतौ लिट् । तत्र वेलायां सेनान्या सेनानायकेन नीलेन, नीलं प्रत्युक्त्वेत्यर्थः, सेनायाः वासो निवासस्तं अकल्पयत् । क्लृपू सामर्थ्ये लङ् ॥ १६ ॥

---

१. **'दक्षिणां ककुभं गच्छन् दक्षिणो लक्ष्म-'**

२. **'वारिधिं दक्षिणसमुद्रमपश्यत्'** इति का.श्री।

[1]प्रार्थयन् किल पन्थानं सिन्धुं सिन्धुशयस्ततः ।
विश्वेश्वरोऽपि[2] भगवान् मार्द्दवं धर्म्ममाश्रितः ॥ १७ ॥

(भा.दी.) **प्रार्थयन्निति** । ततः सिन्धौ क्षीरसमुद्रे शेत इति तथोक्तः भगवान् श्रीरामः, विश्वेश्वरोऽपि, मृदुनो भावो मार्द्दवं तत्, अग्रे मृदुत्वलक्षणम्, (धर्मं) राजधर्ममित्यर्थः, आश्रितः सन् सिन्धुं प्रति पन्थानं लङ्कां प्रति गन्तुं मार्गं प्रार्थयन् अभवत् किल ॥ १७ ॥

(सं.चं.) पन्थानं प्रार्थयन् मार्दवं धर्ममश्रितो बभूव । 'प्रार्थयत्' इति स्वरसः पाठः । 'दुहियाचि–' इति द्विकर्मता ॥ १७ ॥

अशेतानन्तशयनो वेलायां दर्भसंस्तरे ।
भुजं [3]भुजङ्गभोगाभमुपधायाथ दक्षिणम् ॥ १८ ॥

(भा.दी.) **अशेतेति** । अथ, अनन्तः शयनं यस्य स तथोक्तः श्रीरामः, वेलायां समुद्रतीरे, दर्भाणां संस्तरः प्रस्तरस्तस्मिन्, दर्भैरास्तृतप्रदेश इत्यर्थः, भुजगस्य यो भोगः शरीरं तस्य आभेव आभा यस्य स तथा तम्, दक्षिणं भुजं उपधाय उपधानं कृत्वा, शिरःपीठं कृत्वेत्यर्थः, अशेत विश्रमणमकरोत् । शीङ् स्वप्ने लङ् ॥ १८ ॥

(सं.चं.) दर्भसंस्तरे । 'प्रस्तरः संस्तरः शय्या रचिता पल्लवादिभिः' इति यादवप्रकाशः । उपधाय उपधानीकृत्य । उपधानम् '**ತಲೆಗಿಂಬು**' इति भाषायाम् । दक्षिणं भुजम् ॥ १८ ॥

[4]तादृशं हनुमद्वीर्य्यं वीक्ष्य राक्षसपुङ्गवः ।
सभायां मन्त्रिणां मद्ध्ये [5]चिन्ताक्रान्तोऽब्रवीदिदम् ॥ १९ ॥

---

१. **'प्रार्थयत् किल' 'प्रार्थयत् अयाचक किल । अर्थ याच्ञायाम् लङ्'** इति का.श्री. ।

२. **'विश्वेश्वरोऽपि सकलनियामकोऽपि'** इति का.श्री. ।

३. **'भुजगगोगाभ–'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

४. इतः पूर्वमेकः श्लोकोऽधिकः कचित् पठ्यते– **'रावणो मयमाहूय गृहहर्म्याणि पूर्ववत् । 'कारयामास चित्राणि सभां प्राप सभापतिः'** इति । न केनापि व्याख्यातमिति स्फुटं प्रक्षिप्तम् ।

५. **'चिन्तातान्तो–'**

(भा.दी.) हनुमद्वीर्यं दृष्ट्वा रावणः किं चकारेत्यत आह– **तादृशमि**ति । राक्षसपुङ्गवः राक्षसश्रेष्ठः रावणः तादृशं अनुभूतप्रकारं तत् हनुमतः वीर्यं वीक्ष्य, चिन्तया आक्रान्तः सन्, सभायां मन्त्रिणां यन्मध्यं तस्मिन् इदं वचः अब्रवीत् । ब्रूञ् धातोर्लङ् ॥ १९ ॥

(सं.चं.) लङ्कायां रावणः किमकार्षीदित्याह–तादृशम् । मयमाहूय पुनर्निर्मितायां सभायाम् ॥ १९ ॥

दृष्टं हि तस्य वीरस्य कपेः पौरुषमद्भुतम् ।
किं वर्ण्णयामो रामस्य यस्यायं किङ्करः किल ॥ २० ॥

(भा.दी.) **दृष्टमि**ति । वीरस्य तस्य कपेः अद्भुतं पौरुषं पराक्रमस्तदस्माभिः दृष्टं हि । रामस्य पौरुषं पराक्रमं किं वर्णयामः? अयं कपिः यस्य श्रीरामस्य किङ्करः किल । किङ्करस्य पौरुष एवं सति स्वामिनः पौरुषं किं वर्णनीयमित्यर्थः ॥ २० ॥

(सं.चं.) रावणे भाषमाणे क्वचिज्जयो भाषते । बहुलं हिरण्यकशिपुः । अथेदानीं किञ्चिदभिव्यक्तजयो बभाषे– दृष्टं हि । भवद्भिरपि दृष्टं हि ॥ २० ॥

शोषयन् स्तम्भयन् वाऽपि[1] सिन्धुं सीतापतिस्तरेत् ।
लङ्कायाः सङ्कटं कुर्य्यात् तत्र नीतिर्विधीयताम् ॥ २१ ॥

(भा.दी.) **शोषयन्नि**ति । सीतापतिः सिन्धुं शोषयन् अस्त्रसामर्थ्येन शोषणं कुर्वन् वा, वारि स्तम्भयन् वा तरेत् । तॄ प्लवनतरणयोर्लिङ् । लङ्कायाः सङ्कटं पीडा तत् कुर्यादपि । तत्र लङ्कायाः पीडने नीतिर्विधीयताम् ॥ २१ ॥

(सं.चं.) तत्र रामेण सम्भावितलङ्कासङ्कटनिवारणे ॥ २१–२ ॥

इत्युक्ते[2] रावणेनोचे प्राञ्जलिः स विभीषणः ।
रामायानन्तवीर्य्याय वैदेही दीयतामिति ॥ २२ ॥

(भा.दी.) इतीति । रावणेन इति वचसि उक्ते सति सः नीतिमत्त्वेन प्रसिद्धः विभीषणः प्राञ्जलिः सन्, अनन्तं वीर्यं सामर्थ्यं यस्य स तथा तस्मै श्रीरामाय वैदेही दीयताम्, इति वचः ऊचे ॥ २२ ॥

---

१. **'स्तम्भयन् वारि'** इत्यपि पाठः स्यात् ।
२. **'इत्युक्तो–'**

[1]क ईश्वरः को विजयी मां विना जगदीश्वरम् ।
बालिशैः प्रोच्यते किं नो [2]इत्युच्चै रावणोऽब्रवीत् ॥ २३ ॥

(भा.दी.) क इति । जगदीश्वरं मां विना ईश्वरः कः? मां विना विजयी विजयशीलः कः? बालिशैः अज्ञैः किं वचः नो प्रोच्यते? इति वचः रावणः उच्चैः अब्रवीत् ॥ २३ ॥

(सं.चं.) विभीषणवचनेन पुनरभिव्यक्तो हिरण्यकशिपुराह–क ईश्वरः । बालिशैः किङ्किं न प्रोच्यते? ॥२३॥

तं प्रहस्तप्रभृतयः सुपाश्र्वाद्यास्तथाऽपरे ।
उच्चैरास्फोट्य गर्ज्जन्तो राजानमिदमब्रुवन् ॥ २४ ॥

(भा.दी.) तमिति । प्रहस्तः प्रभृतिर्येषां ते तथोक्ताः राक्षसाः, तथा सुपाश्र्वः आद्यो येषां ते तथोक्ताः अपरे राक्षसाश्च, उच्चैः आस्फोट्य द्विगुणीकृतहस्तप्रहारं कृत्वा, तृणीकृत्य गर्जन्तः सन्तः, राजानं रावणं प्रति इदं वचः अब्रुवन् ॥ २४ ॥

(सं.चं.) आस्फोट्य उत्साहभरेण हस्तेन भूमिं भुजं वा ताडयित्वा । उच्चैर्गर्जन्तः । सुपाश्र्वाद्याः । महापाश्र्व इति रामायणे ॥ २४ ॥

लोकपालान् सलोकांस्त्वमिन्द्रादीन् जितवान् ननु ।
रामः किल भयस्थानं[3] मानवस्तापसस्तव ॥ २५ ॥

(भा.दी.) लोकेति । लोकैः सहिताः सलोकास्तान् लोकपालान् इन्द्रादीन् त्वं जितवान् (ननु) । तापसः मुनिवेषः मानवः श्रीरामः तव भयस्थानं किल भयस्य निमित्तं किल ॥ २५ ॥

(सं.चं.) तादृशस्य तव रामो मानवः किल भयस्थानम् । किलेत्यरुचौ च । असम्भवार्थे च । 'वार्तायामरुचौ किल' इत्यन्यत्र 'वार्तासम्भाव्ययोः किल' इति यादवप्रकाशः । वार्तायां सम्भाव्ये च । वार्तायामसम्भाव्ये चेति द्वेधाऽपि च्छेदः सम्मतः ॥ २५ ॥

---

१. इतः पूर्वमेकः श्लोकोऽधिकः क्वचित् पठ्यते–**'ब्रह्मरुद्रादयो देवा यस्य रामस्य किङ्कराः । 'करामलकवद् विश्वं वैदेही दीयतामिति'** इति ।

२. **'किं नन्वित्युच्चै–'** उत्तरार्धे पाठान्तरम्–**'तस्मै रामाय जयिने वैदेही–'** व्याख्यातमेतत् का.श्री. टीकायाम्– **'अनन्तवीर्यत्वमुपपादयति – ब्रह्मेति । यद्वा ब्रह्मरुद्रादिवरस्य सत्त्वात् रामेणास्माकं किं भयमित्यत आह–ब्रह्मेति । ब्रह्मरुद्रादयो देवाः यस्य रामस्य किङ्कराः भृत्याः । तस्मै जयिने जयशीलाय रामाय वैदेही दीयतामित्यूचे'** इति ।

३. **'भयस्थानं किल । असम्भावितमेतत्'** इति का.श्री. ।

वानराः किं नराहारानस्मान् कुर्य्युः फलाशिनः[1] ।
कथञ्चिज्जीवता यातं कपिना तेन[2] भूयसा[3] ॥ २६ ॥

(भा.दी.) वानरा इति । फलानि (अशितुं) अत्तुं शीलमेषामस्तीति फलाशिनः वानराः, नरा आहारो येषां ते तथा तान् अस्मान् किं कुर्युः? न किमप्यनिष्टं कर्तुं समर्थाः । इदं हनुमद्वीर्यदर्शनविरुद्धमित्यत आह–**कथञ्चिदिति** । येषु वानरेषु भूयसा कपिनाथेन हनुमता कथञ्चिज्जीवता जीवनवता इतः यातं गतम्, हनुमतोऽप्यत्राऽगतस्य कथञ्चिज्जीवनं जातमित्यर्थः ॥ २६ ॥

(सं.चं.) वानराः फलाशिनः । वयं नराहाराः पलाशिनः । वानराहारा अपि । बलेन भूयसा कपिना हनु-मता । कथञ्चिदस्माकमनवहिततया ॥ २६ ॥

त्वद्भ्रूविभ्रममात्रेण विभ्रान्तं[4] भुवनत्रयम् ।
कथं तापसपत्नीं त्वं बलाद् राजन् न भोक्ष्यसे ॥ २७ ॥

(भा.दी.) त्वदिति । हे राजन्, भुवनत्रयं तव या भ्रूस्तस्याः विभ्रममात्रं चलनमात्रं तेन विभ्रान्तम्, कुलालचक्रवत् परिवर्तितम् । हे राजन्, स त्वं तापसस्य पत्नीं सीतां बलं बलात्कारस्तस्मात् कथं न भोक्ष्यसे नानुभवसि । भुज पालनाभ्यवहारयोर्लृट् ॥ २७ ॥

(सं.चं.) तव यो भ्रूविभ्रमस्तन्मात्रेण । विभ्रान्तं भयग्रस्तम् ॥ २७–८ ॥

मन्त्रिणां वाक्यमाकर्ण्य सस्मितं[5] रावणोऽब्रवीत् ।
सत्यमेवमिदं किन्तु गोप्यं किञ्चिद् वदामि वः ॥ २८ ॥

(भा.दी.) मन्त्रिणामिति । रावणः मन्त्रिणां प्रहस्तादीनां वाक्यं वचस्तत् आकर्ण्य, एवं एवंप्रकारम्, इदं वचः सत्यमेव, किन्तु गोप्यं रहस्यं किञ्चित् प्रमेयं वः युष्मान् प्रति वदामि, इति सस्मितं स्मितेन सहितं यथा भवति तथा अब्रवीत् ॥ २८ ॥

---

१. **'पलाशिनः'**
२. **'कपिनाथेन'** ।**'कपिनाऽथैषु'** । **'कपिना येषु'** इति क्वचित् ।
३. **'भूयसा बलिष्ठेन, बलिष्ठत्वादेवेति यावत्, कथञ्चित्यन्तप्रयासेन, जीवता प्राणधारणं कुर्वता तेन हनुमदाख्येन कपिना वानरेण यातम्, भावेक्तः, गतम्'** इति का.श्री. ।
४. **'सम्भ्रान्तम्'**
५. **'सस्मितो–'**

मया बलेनोपभुक्ता मञ्जुला पुञ्जिकस्थला ।
पितामहो लोकहितं तदा शापमदाद्धि मे[१] ॥ २९ ॥

(भा.दी.) तदेवाह– **मयेति** । मया मञ्जुळा मनोहरा पुञ्जिकस्थला पुञ्जिकस्थलाख्या अप्सराः बलं बलात्कारस्तेन उपभुक्ता, तदा पितामहः चतुर्मुखः, लोकानां हितो लोकहितस्तं शापं मे अदाद्धि । दाण् दाने लुङ् ॥ २९ ॥

(सं.चं.) मया बलेन । 'पितामहस्य भवनं गच्छन्तीं पुञ्जिकस्थलाम् । चञ्चूर्यमाणामद्राक्षमाकाशेऽग्नि-शिखामिव । सा प्रसह्य मया भुक्ता कृता विवसना ततः' (१३.११.१२) इति च । लोकस्य हितं मम त्वहितम् ॥ २९ ॥

बलाच्चेद् भोक्ष्यसे काञ्चिच्छिरः शीर्य्येत ते तदा ।
शापोऽयं ननु सीतायाः पातिव्रत्यैकपालकः ॥ ३० ॥

(भा.दी.) बलादिति । (चेत्) यदि काञ्चित् स्त्रियं बलं बलात्कारस्तस्मात् भोक्ष्यसे, भुजधातोर्लृट्, तदा तर्हि ते शिरः शीर्येत भिद्येत । शॄ हिंसायां लिङ् । अयं शापः सीतायाः पातिव्रत्यस्य एकतो मुख्यतो पालकः रक्षकः ननु । चतुर्मुखशापोल्लङ्घनासामर्थ्यात्[२] तूष्णीं स्थीयत इत्यर्थः । ब्रह्मसदनं प्रति गच्छन्तीं पुञ्जिकस्थलाख्याप्सरसीं मार्गे दृष्ट्वा रावणः कामातुरः बलाद् बुभुजे । अथ ब्रह्मसदनं प्रति गतां तां दृष्ट्वा (ब्रह्मणा) रावणकृतं कर्म ज्ञात्वैवं शापो दत्त इति रामायणे प्रसिद्धम् ॥ ३० ॥

(सं.चं.) बलाच्चेत् । 'अद्यप्रभृति यामन्यां बलान्नारीं गमिष्यसि । तदा ते शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः' (१३.१४) इति च । पातिव्रत्यैकपालकः । एकः केवलः पालक एकपालकः । पातिव्रत्यस्यैक-पालकः । अहो विधेर्विधानम्, यामेव पुञ्जिकस्थलां रावणः पुरा बलाच्चकार तस्यामेव रावणवधपूर्वरङ्गो हनुमतो जननं बभूव ॥ ३० ॥

मद्बाहुवननिर्य्यातान् पत्रिणः प्राणहारिणः ।
न नूनं वेत्ति रामोऽसौ[३] तेन मां प्रति गर्ज्जति ॥ ३१ ॥

१. **'शापं हि मे ददौ'** २.**'चतुर्मुखशापबलाद् भोक्तुमशक्येति तूष्णीम्'** । ३. **'रामोऽयम्'** इति वि.ती.पाठः ।

(भा.दी.) मदिति । अयं श्रीरामः मम बाहवस्त एव वनानि तेभ्यो निर्यातान् निःसृतान् प्राणहारिणः पत्रिणः शरान् न वेत्ति । विद ज्ञाने लट् । नूनं तेन कारणेन मां प्रति गर्जति । गर्ज शब्दे लट् । इदं दूतान्तरितवचसः प्रत्युत्तरम् ॥ ३१ ॥

(सं.चं.) गूढचरैः श्रुताया वार्तायाः प्रत्युत्तरमाह– मदित्याना । वनान्निर्यातान् पत्रिणः पक्षिण इव बाहुनिर्यातान् पत्रिणो बाणान् ॥ ३१–२ ॥

कुम्भकर्णेन्द्रजित्पूर्वेष्वेकैकोऽलं रिपोर्वधे ।
न मे दोर्दण्डकण्डूतिं विधिर्नूनं विनाशयेत् ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) कुम्भेति । कुम्भकर्णश्च इन्द्रजिच्च तौ पूर्वौ येषां ते तथोक्तास्तेषु मध्ये एकैकः रिपोः श्रीरामस्य वधस्तस्मिन् अलं समर्थः । मे मम दोषः हस्ता एव ये दण्डास्तेषां कण्डूतिं विधिः अदृष्टं न विनाशयेत् । नश अदर्शने लिङ् । रामवधार्थं तैरेव चरितार्थत्वात् मम युद्धाश्रद्धापनोदार्थं श्रीरामो विषय एव न भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

इत्थं विकत्थनं श्रुत्वा शुद्धबुद्धिर्विभीषणः ।
आह[१] स्म प्रहसन् वाक्यमुदारं [२]हितमच्छलम् ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) इत्थमिति । शुद्धा बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः विभीषणः, इत्थं विकत्थनं आभासवचनम्, तत् श्रुत्वा प्रहसन् सन्, उदारं उत्कृष्टार्थम्, हितं रावणस्य हितोपदेशरूम्, न विद्यते च्छलं कैतवं यस्मिन् तत् तथोक्तम्, यथाकथञ्चित् भर्तुः प्रीतिर्भूयादित्यभिप्रायेणाप्रवृत्तमित्यर्थः, वाक्यं आह स्म अवदत् ॥ ३३ ॥

(सं.चं.) विकत्थनं मिथ्याप्रशंसावचनम् । 'ಬಡಾಯಿ' इति भाषायम् । उदारं गुणबृंहितम् । हितं श्रेयःसाधनम् । अच्छलं निष्कापट्यम् ॥ ३३ ॥

अतार्किकानशास्त्रज्ञानवृद्धोपासकान् खलान् ।
मुखरान् केवलं मूर्खान् वर्ज्ज्येन्मन्त्रमण्टपे ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) अतार्किकानिति । तर्के ऊहे कुशलास्तार्किकास्ते न भवन्तीत्यतार्किकास्तान् ऊहापोहविशारदान्, तर्कशास्त्राकुशलानित्यर्थः, शास्त्रज्ञा न भवन्तीत्यशास्त्रज्ञास्तान् धर्मशास्त्रनीतिशास्त्रादिज्ञानरहितान्, अवृद्धोपास-

१. **'प्राह स्म'** २. **'उदारमुत्कृष्टम् । यथार्थमिति यावत् । हितं कालान्तरे सुखसाधनम् । अच्छलं निष्कपटं वाक्यम्'** इति का.श्री. ।

कान् अवृद्धोपसेविनः, खलान्, मुखरान् वाचाटान्, केवलं मूर्खान् मन्त्रमण्टप आलोचनप्रदेशस्तस्मिन् वर्जयेत् । वृजी वर्जने लिङ् ॥ ३४ ॥

(सं.चं.) अतार्किकान् ऊहापोहपाटवरहितान् । केवलं मुखरान् वृथा बह्वबद्धभाषिणः । मूर्खानशिष्टान् । मण्टपः सभामण्टपं वा ॥ ३४ ॥

विनीतान्[१] नीतिसम्पन्नान् धर्म्माधर्म्मविचक्षणान् ।
पूर्वापरज्ञान् पुरुषान् मन्त्रिणः प्रतिमन्त्रयेत् ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) तर्हि कीदृशाः सङ्ग्राह्या इत्यत आह– **विनीतानि**ति । विनीतान् विनयोपेतान्, नीतिसम्पन्नान् राजनीत्यादिना युक्तान्, धर्मश्चाधर्मश्च तयोर्विचक्षणान्, अयं धर्मोऽयमधर्म इति विवेचने कुशलानित्यर्थः, पूर्वापरज्ञान् प्रस्तुतकार्यस्य यत्पूर्वमादिरपरोऽन्तस्तज्जानन्तीति तथोक्तान्, पूर्वमीमांसापरमीमांसाशास्त्रज्ञानिति वा, मन्त्रिणः पुरुषान् प्रतिमन्त्रयेत् कार्यमालोचयेत् । मत्रि गुप्तभाषणे लिङ् ॥ ३५ ॥

(सं.चं.) मन्त्रिणः प्रति तेष्वेतानि लक्षणानि प्रतीत्य मन्त्रयेत् । अथ च प्रति क्रियासमभिहारेण मन्त्रयेत् । 'वीप्सायां लक्षणे प्रति' इति यादवप्रकाशः । ॥ ३५ ॥

सिद्ध्युपायगुणाङ्गानि न ये शक्त्युदयान् विदुः ।
न तैर्म्मन्त्रविधिं कुर्य्यात् षण्ढैरिव[२] रतिं बुधः ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) **सिद्धी**ति । ये पुरुषाः, सिद्धयः कार्यनिष्पत्तयस्ताश्च, उपायाश्च सामभेदाद्युपायास्ते च, गुणाः मन्त्रिगुणास्ते च, अङ्गानि मन्त्राङ्गानि राजनीतिज्ञत्वादीनि तानि च सिध्युपायगुणाङ्गानि, तानि न विदुः । शक्त्युदयान् आत्मनः शक्तय एवंविधाः, परस्य शक्तय इदानीमेवंविधा इति शक्तयश्च, युद्धेन आत्मनोऽभिवृद्धय एतावत्यः, परस्याभिवृद्धय एतावत्य इत्युदयाश्च तान् न विदुः । विद ज्ञाने लट् । तैः सह बुधः प्राज्ञः पुरुषः मन्त्रविधिः मन्त्रकरणं तम्, षण्ढा नपुंसकास्तेषु रतिमिव रमणमिव न कुर्यात् ॥ ३६ ॥

(सं.चं.) कार्यसिद्धेरुपायाश्चत्वारः साम दानं भेदो दण्ड इति । 'सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च । द्वैधीभावं सङ्क्षयं च षड् गुणान् कवयो विदुः' इति षड् गुणाः । पञ्चाङ्गानि– कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पत्, विनिपातप्रतीकारः, देशकालावेक्षणम्, कार्यसिद्धिरिति । शक्तयस्तिस्रः– उत्साहशक्तिर्मन्त्र-

१. **'विनीतान् वृद्धैः शिक्षितान् । नीतिसम्पन्नान् न्याययुक्तान् । पूर्वापरज्ञान् पूर्वोत्तरविषयकज्ञानयुक्तान् । मन्त्रिणः आलोचनपरान् पुरुषान् प्रति उद्दिश्य मन्त्रयेत् आलोचयेत्'** इति का.श्री. ।

२. **'षण्ढेष्विव'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

शक्तिः प्रभुत्वशक्तिरिति । उदयाश्च त्रयः– मित्रलाभेन, भूलाभेन, कोशलाभेन चेति । अधिकमस्मत्कृत-श्रीमध्वविजयटीकायाम् ॥ ३६–४० ॥

मन्त्रिदोषा अशेषाश्च राजन् त्वन्मन्त्रिषु स्थिताः ।
गुणं नैकं[१] च पश्यामि मन्ये ते भयमागतम् ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) मन्त्रीति । हे राजन् रावण, अशेषाः सकलाश्च मन्त्रिदोषाः त्वन्मन्त्रिषु प्रहस्तादिषु स्थिताः । अहं एकं च गुणं न पश्यामि । (अतस्ते भयमागतमिति मन्ये) ॥ ३७ ॥

पुलस्त्यस्यान्वये जातस्त्वं श्रुतिस्मृतिपारगः ।
परदारपरामर्शं न [२]कुर्य्या लोकनिन्दितम् ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) सत्कुलप्रसूतस्याभिज्ञस्य तवेदं कर्म न युक्तं चेत्याह– **पुलस्त्ये**ति । त्वं पुलस्त्यस्य मुनेः अन्वयो वंशस्तस्मिन् जातः । श्रुतयश्च स्मृतयश्च तासां पारमन्तं गतवानिति तथोक्तः । सकलशास्त्राभिज्ञ इत्यर्थः । तस्माद् भवान् लोकेषु निन्दितं परस्य ये दारा भार्यास्तेषां परामर्शस्तं न कुर्यात् ॥ ३८ ॥

यदि त्रैलोक्यजैत्रं त्वमात्मानं मन्यसे प्रभो ।
कुसुमास्त्रमिमं देवं जय मृत्युं तवाऽगतम् ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) यदीति । हे प्रभो, त्वं आत्मानं यदि त्रैलोक्यस्य जैत्रं जेतारं मन्यसे । मन ज्ञाने लट् । तर्हि तव आगतं सम्प्राप्तं मृत्युं मारकं देवं इमं कुसुमास्त्रं कामं जय । जि जये लोट् ॥ ३९ ॥

शिरीषमालामृदुलां यां त्वं कामयसे सतीम् ।
व्याळीं कराळीं तां विद्धि सुप्तां केनापि हेतुना ॥ ४० ॥

(भा.दी.) शिरीषेति । त्वं शिरीषाणां शिरीषवृक्षपुष्पाणां या माला तद्वन्मृदुलां मृदुशीलां मृदुगात्रीं सतीं यां सीतां कामयसे । कमु कान्तौ लट् । तां सीतां केनापि हेतुना सुप्तां कराळीं क्रूरां व्याळीमिव सर्पस्त्रियमिव विद्धि । विद ज्ञाने लोट् ॥ ४० ॥

---

१. **'गुणं चैकं न पश्यामि'**
२. **'न कुर्याल्लोक–'** इति वि.ती.पाठः ।

अलं विरुद्धय[१] रामेण प्रणतेषु कृपालुना ।
राजन् बद्धोऽञ्जलिस्तुभ्यं देवी देवाय दीयताम् ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) अलमिति । प्रणतेषु शरणागतेषु कृपालुना श्रीरामेण विरुध्य अलम् । हे राजन्, तुभ्यं मया अञ्जलिः बद्धः । देवी देवाय श्रीरामाय दीयताम् । दाण् दाने लोट् ॥ ४१ ॥

(सं.चं.) देवी सीता देवाय रामाय दीयताम् । देवी किल देवमर्हति । न त्वदेवं भवादृशम् ॥४१–४॥

बान्धवाः सन्त्यजेयुस्त्वामधर्म्मेण विनश्वरम् ।
तस्मादधर्म्मं निर्द्धूय देवी देवाय दीयताम् ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) बान्धवा इति । बान्धवाः मत्प्रभृतयः अधर्मः दुष्कर्म तेन विनश्वरं विनाशशीलं त्वां सन्त्यजेयुः । त्यज विसर्गे लिङ् । तस्मात् अधर्मः परदारधर्षणलक्षणः, तं निर्धूय विहाय देवी देवाय दीयताम् ॥ ४२ ॥

रामप्रसादप्रसरः सर्वासां सम्पदां पदम् ।
तस्मै [२]त्रैलोक्यनाथाय देवी देवाय दीयताम् ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) रामेति । श्रीरामस्य प्रसादस्तस्य प्रसरः प्राप्तिः सर्वासां सम्पदां पदं स्थानम् । (तस्मात्) त्रैलोक्यनाथाय तस्मै देवाय देवी दीयताम् ॥ ४३ ॥

यावन्न रामसूर्य्यस्य गावः सत्पद्मबन्धवः[३] ।
हन्यू रक्षस्तमस्तावद् देवी देवाय दीयताम् ॥ ४४ ॥

(भा.दी.) यावदिति । राम एव सूर्यस्तस्य, सन्तः सज्जना एव पद्मानि तेषां बन्धवः गावः शरा (एव) रश्मयः, रक्षांस्येव च तमस्तत् यावद्यतः पूर्वं न हन्युः । हन्तेर्लिङ् । तावत् ततः पूर्वमेव देवी देवाय दीयताम् ॥ ४४ ॥

१, **'अलं विरोधो रामेण'** इति केचित् पठन्ति । अपपाठोऽयम् । **'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा'** (अ.सू.३.४.१८) इति पाणिनिस्मरणात् । तेन **'अलं विरुध्य'** इत्येव साधुः पाठः । विकल्पपक्षेऽपि–**'अलं विरोधेन'** इति स्यात् । न तु **'अलं विरोधः'** इति । एतेन **'रामेण साकं विरोधः विद्वेषः अलं माऽस्तु'** इति का.श्री.व्याख्यानमपि परास्तम् ।

२. **'तस्मै लोकैकनाथाय'** ३. **'सत्पद्मबान्धवाः'**

न भयान्न च कार्प्पण्यान्न डम्भान्न च मोहतः[१] ।
मयेदमुदितं राजंस्तव पत्थ्यं[२] शृणोषि चेत् ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) नेति । युद्धे यद् भयं तस्मादिदं वचः मया उदितं न, कार्पण्यं क्षुद्रपुरुषत्वं तस्माद्वा इदं उदितं न, डम्भः स्वस्मिन्नविद्यमानगुणख्यापनं तस्माद्वा इदमुदितं न, मोहतोऽज्ञानतो वा इदमुदितं न, किन्तु चेद् यदि शृणोषि । तर्हि तव पथ्यं वचः उदितम् ॥ ४५ ॥

(सं.चं.) न युद्धभयादिदमुदितम् । किन्तु धर्मभयात् । कार्पण्यं लोभः क्षुद्रता वा । नापि क्षुद्रनर इव धनादिलोभात्, किन्तु पुण्यलोभात् । मोहो मौर्ख्यम् । डम्भो महात्म्यभावनम् । तेन वैदुष्यप्रदर्शनम् । शृणोषि चेत् समेषां हितं भूयादिति पथ्यं हितं यथार्थमुदितम् ॥ ४५ ॥

विभीषणेनैवमुक्ते क्रुद्धः प्रोवाच शक्रजित् ।
अस्मान् महेन्द्रजयिनो मानवः किं जयेदिति ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) विभीषणेनेति । विभीषणेन एवं वचसि उक्ते सति क्रुद्धः शक्रजित्, महेन्द्रं पुरन्दरं जेतुं शीलमेषामस्तीति तथा तानस्मान् मानवः मनुष्यः श्रीरामः किं जयेत्? जेतुमसमर्थ एवेत्यर्थः, इति प्रोवाच । वचधातोर्लिट् ॥ ४६ ॥

(सं.चं.) शक्रजित् इन्द्रजित् तेनैव मदभ्रमेणाऽह ॥ ४६ ॥

बालोऽयं बालिशो राजन् वद्ध्यस्ते कार्य्यदूषणः[३] ।
व्रजाम[४] शरणं राममित्युवाच विभीषणः ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) बाल इति । हे राजन् रावण, बालो मूर्खः, 'बालो मूर्खे शिशौ च' इति वैजयन्ती । बालिशो मन्दबुद्धिः, ते कार्यं दूषयति नाशयतीति कार्यदूषणः, अयं इन्द्रजित् वध्यः वधार्हः, वयं श्रीरामं शरणं तत् व्रजामः । इति विभीषणः उवाच ॥ ४७ ॥

(सं.चं.) अस्मत्पुरतः बालोऽयम् । अप्रबुद्धोऽयम् । बालिशो मूर्खोऽयम् । वयसा युवाऽपि बुद्ध्या बालोऽयम् ॥ ४७–८ ॥

---

१. **'कार्पण्यान्न मोहान्न च डम्भतः'** इति वि.ती.पाठः । २. **'तथ्यं शृणोषि'** ३. **'कार्यदूषकः'**

४. **'व्रजामः शरणम्' इति वि.ती.पाठः स्यात् । 'व्रजामि शवणम्' इति क्वचित् ।**

मित्रवेषममित्रं त्वां नित्यं वेद्मि विभीषण ।
[1]अन्यं चेत् त्वादृशं हन्यामित्युवाचाथ रावणः ॥ ४८ ॥

(भा.दी.) मित्रेति । अथ, हे विभीषण, मित्रस्य वेषो यस्य स तथा तम्, अमित्रं शत्रुं त्वां अहं नित्यं वेद्मि । विद ज्ञाने लट् । त्वादृशं अन्यं चेत् हन्याम् । रावणः इति उवाच ॥ ४८ ॥

मृषितं परुषं वाक्यं ज्येष्ठत्वात् तव रावण ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामीत्युक्त्वोत्तस्थौ विभीषणः ॥ ४९ ॥

(भा.दी.) मृषितमिति । हे रावण तव ज्येष्ठत्वात् परुषं निष्ठुरं इदं वाक्यं मृषितं क्षान्तम्, अन्यश्चेत् त्वां इदानीमेव हन्यामिति भावः । ते स्वस्ति मङ्गळं अस्तु । अहं गमिष्यामि । इति उक्त्वा विभीषणः उत्तस्थौ । ष्ठा गतिनिवृत्तौ लिट् ॥ ४९ ॥

(सं.चं.) ज्येष्ठत्वान्मृषितम् । अन्यथा सर्वथा न मर्षणीयम् । मृष तितिक्षायाम् ॥ ४९–५२ ॥

चतुर्भिः सचिवैः सार्द्धं चतुरैः स गदाधरः ।
मुहूर्त्तेनाम्बरचरो रामपार्श्वमुपाययौ ॥ ५० ॥

(भा.दी.) चतुर्भिरिति । सः विभीषणः, गदां धारयतीति गदाधरस्तथा सन्, चतुरैः कुशलैः चतुर्भिः सचिवैर्भृत्यैः सार्धं अम्बरचरः सन् श्रीरामस्य पार्श्वं समीपं तत् मुहूर्तो मुहूर्तकालस्तेन उपाययौ । याते-र्लिट् ॥ ५० ॥

प्रकाशमान आकाशे संरब्धान् प्रेक्ष्य वानरान् ।
मेघगम्भीरनिर्घोषो बभाषे स विभीषणः ॥ ५१ ॥

(भा.दी.) प्रकाशेति । अथ आकाशो गगनं तस्मिन् प्रकाशमानः, मेघवद्गम्भीरः निर्घोषो यस्य स तथोक्तः विभीषणः, संरब्धान् स्वस्य वाधार्थमुद्युक्तान् वानरान् प्रेक्ष्य बभाषे । भाष व्यक्तायां वाचि लिट् ॥ ५१ ॥

रावणस्यानुजं प्राप्तं रावणेनावमानितम् ।
रामभक्त इति त्यक्तं मां मन्यध्वं हरीश्वराः ॥ ५२ ॥

---

१. 'अन्यश्चेत् त्वादृशो हन्या–'

(भा.दी.) रावणस्येति । हे हरीश्वराः कपिश्रेष्ठाः, रामे श्रीरामे भक्त इति रावणेन अवमानितम्, अत एव त्यक्तं श्रीरामनिकटं प्राप्तं रावणस्य अनुजं मां मन्यध्वं जानीध्वं । मन ज्ञाने लोट् ॥ ५२ ॥

भवभयवनवह्निभर्ज्जितानां निरुपधिभक्तिरसामृताब्धिभाजाम् ।
शरणमशरणो व्रजामि रामं शरणमहं करुणाकरं मुकुन्दम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायणे
युद्धकाण्डे प्रथमः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) भवेति । न विद्यते शरणं रक्षको यस्य स तथोक्तः अहम्, भवस्य संसारस्य यद्भयं तदेव वन-वह्निस्तेन (भर्जितानां) क्षुभितानाम्, संसारार्दितानामित्यर्थः, निरुपधिर्निर्व्याजो यो भक्तिरसनामकोऽ-मृताब्धिः क्षीरसमुद्रस्तं भजन्तीति तथोक्तास्तेषां पुरुषाणां शरणं रक्षकं करुणाकरं मुकुन्दं श्रीरामं शरणं तत् व्रजामि ॥ ५३ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां
युद्धकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) पुष्पिताग्रया सर्गमुपसञ्जहार– भवभयेत्यादि ॥ ५३ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां
युद्धकाण्डे प्रथमसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २२३९+५३=२२९२]

द्वितीयः सर्ग्गः

इति ब्रुवाणे पौलस्त्ये सूर्य्यसूनुरमर्षितः ।
अश्रद्दधानस्तद्वाक्यं प्राप्य राममभाषत ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामभृत्यैरेतद्वच आकर्ण्य किमकारीत्यत आह– **इती**त्यादिना । पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान् पौलस्त्यः तस्मिन् विभीषणे, इति वचसि ब्रुवाणे सति, अमर्षितः क्रुद्धः सूर्यसूनुः सुग्रीवः, तद्वाक्यं विभीषण-वाक्यं तत् अश्रद्दधानः अविश्वसन्, श्रीरामं प्राप्य अभाषत । भाष व्यक्तायां वाचि लङ् ॥ १ ॥

(सं.चं.) पुलस्त्यपौत्रः । पौलस्त्यो विभीषणः । सूर्यसूनुः सुग्रीवः । शत्रुरयं मृषावादी चेत्यमर्षितः सञ्जात-क्रोधः ॥ १ ॥

रावणस्यानुजो नाथ शरणं त्वां [१]किलाऽगतः ।
मायिनां रक्षसामेतां[२] मायां मन्ये स वद्ध्यताम्[३] ॥ २ ॥

(भा.दी.) रावणस्येति । हे नाथ श्रीराम, रावणस्य अनुजः विभीषणः त्वां शरणं तत् आगतः किल । किलेत्यपरमार्थे । एतां शरणागतिम्, माया एषामस्तीति मायिनस्तेषाम्, कापट्यवतामित्यर्थः, रक्षसां मायां कापट्यं मन्ये । मन ज्ञाने लट् । अतः सः विभीषणः वध्यताम् । वध सम्प्रहारे लोट् ॥ २ ॥

(सं.चं.) किलेत्यरुचावलीके च । त्वां शरणं गत इत्यलीकमेव ब्रूते । तस्मान्न स मह्यं रोचते इत्यर्थः । वध्यताम्, मायित्वात्, रक्षस्त्वाददूतवाच्च । इत्यभाषत ॥ २ ॥

---

१. **'त्वां गतः किल'** २. **'–सामेनां मायाम्'**

३. **'स बद्ध्यताम्'** इति, **' स बुध्यताम्'** इति च । **'बुध्यतां ज्ञायताम्, विचार्यतामिति यावत्'** इति का.श्री. ।

कपिराजोदितं[१] श्रुत्वा कपीनाभाष्य राघवः ।
ब्रुवन्तु सचिवाः सर्वे नीतिं स्वामित्यभाषत ॥ ३ ॥

(भा.दी.) कपीति । राघवः कपीनां राजा कपिराजस्तेन उदितं तत् वचः श्रुत्वा, कपीन् आभाष्य हे कपिश्रेष्ठा इति सम्बोध्य, सचिवाः मद्भृत्याः सर्वे भवन्तः स्वां स्वीयां नीतिं ब्रुवन्तु इति अभाषत ॥ ३ ॥

(सं.चं.) आभाष्य, नामग्रहणपूर्वकमामन्त्र्य । मन्त्राय सचन्त इति सचिवाः मन्त्रालोचनचतुराः । मन्त्रणे सहायकाः । 'षच समवाये' । नीतिं विभीषणस्वीकारे राजनीतिसम्मतं निर्णीतमाशयम् ॥ ३ ॥

किमस्त्यविदितं देव त्रैलोक्ये सचराचरे ।
वक्ष्यामोऽथ नियोगात् त इत्युक्त्वा ते बभाषिरे ॥ ४ ॥

(भा.दी.) किमिति । हे देव, त्वया चराश्च अचराश्च तैः सहितं सचराचरं तस्मिन् त्रैलोक्ये (अविदितं) अज्ञातं वस्तु किमस्ति? न किमपि । अथ अथापि ते नियोग आज्ञा तस्मात् वक्ष्यामः, इति उक्त्वा ते कपिश्रेष्ठाः स्वस्वनीतीः बभाषिरे । 'अज्ञातं नास्ति ते किञ्चित् त्रिषु लोकेषु राघव । आत्मानं पूजयन् राम पृच्छस्यस्मान् सुहृत्तया' (१०.३५) इति च ॥ ४ ॥

(सं.चं.) तवाविदितं किमस्ति? अथापि तव नियोगं मानयित्वा यथामति वक्ष्यामः ॥ ४ ॥

विपक्षवर्ग्गनिर्म्मुक्ताः सस्नेहाः सफला अपि ।
शराइव निकृन्तेयुरिति तत्राङ्गदोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥

(भा.दी.) विपक्षेति । विपक्षाणां शत्रूणां यो वर्गः समूहस्तेन निर्मुक्ताः प्रेषिताः, परित्यक्ता इति वा, पुरुषाः अस्मासु सस्नेहा अपि, सफला अपि सप्रयोजना अपि, शराइव निकृन्तेयुः अपकुर्युः । कृती च्छेदने लिङ् । इति तत्र कपीनां मध्ये अङ्गदः अब्रवीत् । शरपक्षे स्नेहस्तैलं तद्वन्तोऽपि । फलं लोहस्तद्वन्तोऽपीत्यर्थः ॥५॥

(सं.चं.) सस्नेहाः स्निह्यन्तः पुरुषाः । तैलादिद्रवलिप्ताः शराः । सफलाः प्रयोजनवन्तः पुरुषाः । तीक्ष्णमुखाः शराः । 'शस्त्रमुखं फलम्' इति यादवप्रकाशः ॥ ५ ॥

१. 'कपिराजवचः श्रुत्वा'

स्नेहवांश्चापरिचितः परीक्ष्यो नाऽशु गृह्यताम् ।
गृहीतो विषवद्धन्यादिति तं शरभोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥

(भा.दी.) स्नेहेति । अपरिचितः पुरुषः, स्नेहोऽस्यास्तीति स्नेहवान् तथाऽपि परीक्ष्यः, आशु अविचार्य न गृह्यताम् । ग्रह उपादाने लोट् । गृहीतः अपरीक्ष्य गृहीतः विषवत् हन्यात् । हन हिंसागत्योर्लिङ् । इति तं श्रीरामं प्रति शरभः शरभाख्यकपिः अब्रवीत् ॥ ६ ॥

(सं.चं.) अपरिचितः स्नेहवानपि परीक्ष्यः । अत आशु अपरीक्ष्य सह न स्वीक्रियताम् । अन्यथा स्नेहवद् विषमिव हन्यादेव । पार्थिवांशयोः संयोगहेतुर्द्रवद्रव्याश्रितो गुणः स्नेहः ॥ ६ ॥

देशकालस्वजातीनां दोषाच्छङ्क्यो हि राक्षसः[१] ।
मन्ये परीक्ष्य एवेति जाम्बवान् व्यक्तमब्रवीत्[२] ॥ ७ ॥

(भा.दी.) देशेति । अयं विभीषणः, देशो लङ्कालक्षणदुष्टदेशः स च, कालो युद्धकालः स च, स्वस्य या राक्षसी जातिः सा च, तासां दोषो दुष्टदेशनिवासादिप्रयुक्तो दोषः, तस्मात् शङ्क्यः साधुरितरो वेति शङ्कार्हः, तस्मात् परीक्ष्य एवेति अहं मन्ये । इति जाम्बवान् व्यक्तं यथा भवति तथा अब्रवीत् ॥ ७ ॥

(सं.चं.) शत्रुदेशादागत इति देशदोषात्, शत्रोराक्रमणसन्नाहकाले समागत इति कालदोषात्, स्वयं चास्मच्छत्रूणां राक्षसानां जातौ जात इति स्वजातिदोषात् शङ्कास्पद एवायमतः परीक्ष्य एव ॥ ७ ॥

[३]आकारैरिङ्गितैर्वाक्यैः सोऽश्रद्धेयः परीक्ष्यताम् ।
औषधैरामयो यद्वदिति मैन्दोऽभ्यभाषत ॥ ८ ॥

(भा.दी.) आकारैरिति । अश्रद्धेयः रावणावरजत्वादविश्वसनीयः सः विभीषणः, आकाराः शत्रुमित्रचिह्नानि तैः, 'आकारस्त्वाकृतावात्मवैकृते' इति वैजयन्ती, इङ्गितानि आकूतानि तैः, वाक्यानि च तानि तैः, औषधानि तत्तद्व्याधिनिश्चायकौषधानि तैः आमयः रोगो यद्वत् तद्वत् परीक्ष्यतां विचार्यताम्, ईक्ष दर्शनाङ्कनयोर्लोट्, इति मैन्दः अभ्यभाषत ॥ ८ ॥

---

१. **'दोषाच्छङ्क्यो विभीषणः'** इति, **'दोषाच्छङ्क्योऽयमित्यहम्'** इति वा वि.ती.पाठः स्यादिति भाति ।

२. **'व्यक्तमभ्यधात्' इति केचित् पठन्ति । तदा द्विकर्मकत्वं कथमिति चिन्त्यम् । 'दुह्यादित्वाद् ब्रूञो द्विकर्मकत्वम्'** इति का.श्री. ।

३. **'आमयो रोगो यद्वत् यथा आकारैः । 'इङ्गितं हृद्गतो भावो बहिराकार आकृतिः' इत्यभिधानात् रोगिणः शरीराकारैः, शरीरचेष्टाभिः, इङ्गितैः मनोगताभिप्रायैः वाक्यैः रोगिणो मुखवचनैः औषधैश्च परीक्ष्यः । तथा अश्रद्धेयः स राक्षसः आकारादिभिः परीक्ष्यताम्'** इति का.श्री. ।

(सं.चं.) आकारैर्मुखविकारादिभिः। आकारैरिङ्गितमाकूतमन्तराशयः ज्ञातव्यः। इङ्गितैस्तदुदितानां वाक्यानां प्रामाण्यमप्रमाण्यं वा निर्णेतव्यम्। स्वतस्तु रावणानुजत्वादयमश्रद्धेय एव ॥ ८ ॥

नीलतारादिभिर्नीत्या निन्द्यमाने विभीषणे ।
प्रतिभाजृम्भितं वाक्यं हनूमान्[१] राममब्रवीत्[२] ॥ ९ ॥

(भा.दी.) नीलेति। नीलश्च तारश्च तौ आदी येषां ते तथा तैः, नीत्या विभीषणे निन्द्यमाने सति, हनुमान् प्रतिभया स्वरूपप्रज्ञया जृम्भितं विकसितं तत् वाक्यं श्रीरामं प्रति अब्रवीत् ॥ ९ ॥

(सं.चं.) नीत्या स्वाशयनिर्णीतेन वचसा। प्रतिभया सहजया नवनवोन्मेषशालिन्या प्रज्ञया जृम्भितमुत्फुल्लं परिपूर्णं वाक्यम् ॥ ९ ॥

[३]हेयभागाच्च गृह्णन्ति सारं सारविदो जनाः ।
सानुरागमवित्रस्तं[४] मणिं फणिकुलादिव ॥ १० ॥

(भा.दी.) हेयेति। सारं पुरुषार्थं विदन्तीति सारविदः। 'सारो बले स्थिरांशेऽर्थे पुमान्याये वरे त्रिषु' इति रत्नमाला[५]। जनाः हेयवस्तुनो यो भागस्तस्मात्, सारो सारभागस्तम्, फणीनां कुलं गोत्रविशेषस्तस्मात् अनुरागेण शोभादिगुणविशेषेण सहितः सानुरागस्तम्, वित्रस्तः न भवतीत्यवित्रस्तस्तम्, त्रासाख्यमणिदोष-रहितमित्यर्थः, तं मणिमिव गृह्णन्ति। ग्रह उपादाने लट् ॥ १० ॥

(सं.चं.) हेयभागात् शत्रुपक्षादपि। सारं न्यायादनपेतमुत्तमं नरं सारविदो गृह्णन्ति। विषमयत्वेन हेयात् फणिकुलात् सारं श्रेष्ठं मणिमिव। उभयत्रापि श्रैष्ठ्ये हेतुः– सानुरागमवित्रस्तम्। हेयं पक्षं विहाय यं पक्षमवृणीत तत्रानुरागयुक्तं नरम्। अवित्रस्तं शत्रुभिरभीतं च। अनुरूपेण रागेण त्विषा युक्तं मणिम्। त्रासाख्यमणिदोषरहितं च। 'मणिदोषे भये त्रासः' इति यादवप्रकाशः। त्रसयति मणेर्धर्तारमामयादिनेति त्रसो मणिदोषः। त्रसी उद्वेगे। 'उद्वेगो भयम्' इति क्षीरस्वामी। 'विपक्षवर्गनिर्मुक्ताः–' इत्यङ्गदोक्तस्येद-मुत्तरम् ॥ १० ॥

---

१. **'हनुमान्'** २. **'राममभ्यधात्'**

३. **'अङ्गाद्युक्तानां क्रमेणोत्तरमाह–'हेयभागादित्यादिनां 'विमलः कमलाकरः'** इत्यन्तेन' इति का.श्री.।

४. **'त्रासो नाम महामणेः दुर्धरत्वत्रिकोणत्वादिकश्च दोषः'** इति का.श्री.।

५. नेदमभिधानरत्नमालायां पठ्यते। अमरकोशे तु पठ्यते। **'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु'** इति प्रचलितः पाठः।

अपरीक्ष्यापरिचितं सारं गृह्णाति सारवित् ।
तत्रोदाहरणं गृह्णन् पौष्पं मधुकरो मधु ॥ ११ ॥

(भा.दी.) एवमङ्गदनीतिं विनिन्द्य शरभनीतिं दूषयति– **अपरीक्ष्येति** । सारवित् पुरुषार्थवित् पुरुषः, अपरिचितं पुरुषं अपरीक्ष्यापि, सारं श्रेष्ठं पुरुषं गृह्णाति । तत्र प्रोक्तार्थे पुष्पाणां सम्बन्धि पौष्पं तत् मधु पुष्परसं गृह्णन् मधुकरः उदाहरणं दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

(सं.चं.) अपरिचितमपि पौष्पं मधु गृह्णन् मधुकरस्तत्रोदाहरणम् । 'स्नेहवांश्चापारिचितः–' इति शरभोक्तेरिद-मुत्तरम् ॥ ११ ॥

देशकालादिदुष्टोऽपि सारः सारेण[१] शुद्ध्यति ।
नानामलेन मलिनं शुद्धं हेमेव वह्निना ॥ १२ ॥

(भा.दी.) जाम्बवतो नीतिं दूषयति– **देशेति** । सारः गुणतः श्रेष्ठः पुरुषः, देशश्च कालश्च तौ आदी येषां जात्यादीनां ते तथोक्तास्तैः दुष्टोऽपि, सारेण उत्तमपुरुषेण त्वादृशोत्तमपुरुषसमागमेनेत्यर्थः, नानाविधं यन्मलं तेन मलिनं स्वतः शुद्धं हेम वह्निनेव शुद्ध्यति । शुध शौचे लट् ॥ १२ ॥

(सं.चं.) देशेति । 'देशकालस्वजातीनाम्–' इति जाम्बवद्वचनस्येदमुत्तवम् ॥ १२ ॥

अतिमात्रं[२] परिक्षाभिः प्रसन्नः कलुषीभवेत् ।
प्रकृतिं च त्यजेद् यद्वद् विमलः कमलाकरः[३] ॥ १३ ॥

(भा.दी.) मैन्दनीतिं पराचष्टे– **अतीति** । प्रसन्नः पुरुषः अतिमात्रमत्यन्तं याः परीक्षास्ताभिः कलुषी-भवेत् । विश्वस्तोऽप्यविशस्तो भवेत् । विमलः कमलाकरः सरः यद्वत् तद्वत् प्रकृतिं च स्वपूर्वस्वभावं च त्यजेत् । त्यज विसर्गे लिङ् ॥ १३ ॥

(सं.चं.) अतिमात्रमिति । 'आकारैरिङ्गितैर्वाक्यैः–' इति मैन्दवचनस्येदमुत्तरम् ॥ १३ ॥

---

१. **'सारेण स्वमनसो निर्मलत्वेन'** इति वि.भू. । का.श्री. अपि । २. **'अतिमात्रपरीक्षाभिः'**

३. **'कमलाकरस्तटाकः । तत्र परीक्षा नामावगाह्यात्यन्तविलोडनम्'** इति वि.भू.. । का.श्री. च ।

अपि नीतिमतां[१] नीतिं नाहं मानद मानये ।
सचिवानाममीषां ते मम तावन्मतं शृणु ॥ १४ ॥

(भा.दी.) अपीति । हे मानद ज्ञानद श्रीराम, नीतिमतामपि अमीषां ते सचिवानां अङ्गदादीनां नीतिं अहं न मानये न पूजयामि । मान पूजायां लिङ् । मम मतं सिद्धान्तस्तत् तावत् शृणु । श्रु श्रवणे लोट् ॥१४॥

(सं.चं.) यद्यपि नीतिमन्तः । तथापि न सूक्ष्मतः । अतो नाहं मानये । अल्पज्ञानामपि बहुमानद ॥१४॥

ऋजुः [२]परपरित्यक्तो धार्म्मिकः शरणागतः[३] ।
सर्वलोकशरण्येन त्वया ग्राह्यो विभीषणः ॥ १५ ॥

(भा.दी.) ऋजुरिति । ऋजुरवक्रबुद्धिः, परेण शत्रुणा, 'परोऽरिपरमात्मनोः' इति वैजयन्ती, परित्यक्तः, धर्मं चरतीति धार्मिकः, शरणागतः । इमानि ग्राह्यत्वे हेतुगर्भाणि । विभीषणः, सर्वे ये लोकास्तेषां शरण्यः शरणार्हस्तेन त्वया ग्राह्यः ॥ १५ ॥

(सं.चं.) सर्वलोकानां शरणं रक्षणमर्हतीति सर्वलोकशरण्यः ॥ १५ ॥

वीर्य्यौदार्य्यं[४] तव ज्ञात्वा राक्षसानां च सङ्क्षयम् ।
साम्राज्यं भोक्तुमाप्तोऽयं पादोपान्तं तव प्रभो[५] ॥ १६ ॥

(भा.दी.) वीर्येति । अयं विभीषणः तव वीर्यं च औदार्यं महत्त्वं च तत् ज्ञात्वा, राक्षसानां सङ्क्षयो नाशस्तं च ज्ञात्वा, सम्राजो भावः साम्राज्यम्, अधिराजत्वमित्यर्थः, भोक्तुं अनुभवितुम्, हे प्रभो, तव पादयोरुपान्तं समीपं तत् आप्तः आगतः ॥ १६ ॥

(सं.चं.) लङ्कासाम्राज्यं भोक्तुम् ॥ १६ ॥

भ्रातृव्यं भ्रातरं हत्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ।
अनुरक्ताय दासाय सुग्रीवाय यथा पुरा ॥ १७ ॥

---

१. **'अविनीतिमताम्' । 'विशिष्टनीतिपरिचयरहितानाम्'** इति वि.भू. । का.श्री. च । २. **'शरणं गतः'**

३. **'ऋजुःमनोवाक्कायकर्मसु एकप्रकारः । परपरित्यक्तः शत्रुणा निष्कासितः'** इति का.श्री ।

४. **'वीर्यं च औदार्यं च वीर्यौदार्यम् । द्वन्द्वैकवद्भावः । वीर्यमध्यवसायान्तगामित्वम् । औदार्यं मोक्षादिसर्वपुरुषार्थप्रदत्वम्'** इति का.श्री. ।

५. **'तव प्रभोः'**

(भा.दी.) भ्रातृव्यमिति । भ्रातृव्यं शत्रुम्, 'भ्रातृव्यौ भ्रातृजामित्रौ' इति वैजयन्ती, भ्रातरं रावणं हत्वा अनुरक्ताय अनुरागवते भक्तायेत्यर्थः, दासाय अस्मै विभीषणाय, पुरा सुग्रीवाय यथा तथा, राज्यं तत् प्रदीयताम् । दाण् दाने लोट् ॥ १७ ॥

(सं.चं.) भ्रातृव्य इति व्यत्प्रत्यये भ्रातुरपत्यमुच्यते, तित्स्वरेण प्रत्ययाद्युदात्तः–भ्रातृव्यः । व्यन्प्रत्यये शत्रुरुच्यते, नित्स्वरेणाऽद्युदात्तः–भ्रातृव्यः । 'व्यन् सपत्ने' (अ.सू.४.१.१४५) इति हि पाणिनिः । तदिह भ्रातृव्य इति सपत्नवचनम् । यथा पुरा सुग्रीवस्य भ्रातृव्यं भ्रातरं वालिनं हत्वा सुग्रीवाय कपिराज्यं प्रादीयत तथेदानीं विभीषणस्य भ्रातृव्यं भ्रातरं रावणं हत्वा विभीषणाय लङ्काराज्यं प्रदीयताम् । उभयत्रापि कारणसाम्यात् । अनुरक्तत्वाद् भक्तत्वात्, दासत्वाच्च ॥ १७ ॥

इति तन्मारुतेर्वाक्यं [१]लाळयन्नब्रवीत् प्रभुः ।
मन्मतप्रतिबिम्बं तन्मतं साधु हनूमतः ॥ १८ ॥

(भा.दी.) इतीति । मारुतस्यापत्यं पुमान् मारुतिस्तस्य इति तद्वाक्यं लाळयन् मानयन् प्रभुः श्रीरामः हनूमतः साधु समीचीनं तत् मतं अभिमतम्, मन्मतस्य मदभिमतस्य, प्रतिबिम्बम् अतिसदृशं इति अब्रवीत् ॥ १८ ॥

(सं.चं.) लाळयन् प्रशंसन् । लड लळ उपसेवायाम् । मन्मतप्रतिबिम्बम् । भगवान् यन्मन्यते तदेव भक्ताग्रणीर्हनुमानपि मन्यते । भगवन्मतमेवात्र प्रतिफलति । तस्मादशक्यमन्यथाचिन्तनमित्येतत् । 'कामेन मे काम आगाद्धृदयाद्धृदयं मृत्योः' इति हि श्रुति ॥ १८ ॥

अपरोक्षं परोक्षं वा शरणं मामुपागतम् ।
शत्रुं मित्रमथान्यं वा पालयेयेति मे व्रतम्[२] ॥ १९ ॥

(भा.दी.) अपरेति । अपरोक्षं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा । परोक्षं व्यवहितं यथा भवति तथा वा । मां शरणं तत् उपागतं शत्रुं मित्रं तत् अथ अन्यं उदासीनं वा पालयेय इति मे मतं सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

(सं.चं.) अपरोक्षं परोक्षं वा । 'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम' (१८.३३) इति च । शरणं त्रातारं मामुपागतम् । शरणं रक्षणमुद्दिश्य वा ॥ १९ ॥

---

१. **'लालयन्नब्र–'** २. **'मे मतम्'** इति वि.ती.पाठः । **'व्रतं स्वभावः'** इति वि.भू. । **'व्रतं नियमः'** इति का.श्री. ।

न मे[१] भयं राक्षसतो यद्ययं छद्मसौहृदः[२] ।
मदङ्गुलिं चालयितुं नालं सर्वे सुरासुराः ॥ २० ॥

(भा.दी.) **ने**ति । यदि अयं च्छद्मना कापट्येन सौहृदं मित्रत्वं यस्य स तथा तर्ह्यपि अस्मात् राक्षसतः विभीषणात् भयं नच नैव । यतः सर्वे सुरासुराः मम अङ्गुलिर्मदङ्गुलिस्तां चालयितुं अलं समर्थाः न । तस्माद् भयं नैवेति सम्बन्धः ॥ २० ॥

(सं.चं.) शोभनं हृदयमस्येति सुहृत् । तस्य भावः सौहृदं भक्तिः । छद्मना शाठ्येन अपदेशेन वा । अपदेशः='ಠಙ' इति भाषायाम् । सर्वे सुरासुराः मिलिता अपि ॥ २०–१ ॥

अवगच्छामि च स्वच्छं मम भक्तं विभीषणम् ।
इत्युक्त्वा वानरैरेनमाह्वयद् भक्तवत्सलः ॥ २१ ॥

(भा.दी.) **अवे**ति । अहं विभीषणं स्वच्छं निर्मलान्तःकरणं मम भक्तं च अवगच्छामि विजानामि । भक्तवत्सलः श्रीरामः इति उक्त्वा वानरैः एनं आह्वयत् आजुहाव । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च लङ् ॥ २१ ॥

आयुधानि नगे न्यस्य शान्तं रूपान्तरं गतः ।
ननाम रामपादाब्जे सह भृत्यैर्विभीषणः ॥ २२ ॥

(भा.दी.) **आयुधे**ति । विभीषणः आयुधानि नगः पर्वतस्तस्मिन्, वृक्ष इति वा, न्यस्य निक्षिप्य, शान्तं प्रसन्नं तत् रूपान्तरं गतः सन्, भृत्यैः सह श्रीरामस्य यौ पादौ तावेवाब्जं तस्मिन् ननाम । णमु प्रह्वत्वे शब्दे च लिट् ॥ २२ ॥

(सं.चं.) अन्तरिक्षादवतरन् आयुधानि नगे समीपगते वृक्षे न्यस्य । 'वरायुधधरो वीरो दिव्याभरणभूषितः' (१७.४) इत्युक्तं पूर्वरूपं विहाय, उन्मुक्तकिरीटाद्याभरणो विनीतं शान्तं रूपान्तरं गतः । रामायणानुक्तमेतत् । भृत्यैश्चतुर्भिः सचिवैः ॥ २२ ॥

रावणं सगणं हत्वा देवविप्रापराधिनम् ।
प्राज्यं[३] राक्षसराज्यं ते दास्यामीत्यब्रवीत्[४] प्रभुः ॥ २३ ॥

१. **'नास्माद् भयं राक्षसतः'** इति वि.ती.पाठः स्यादिति भाति । अथापि चकारो बाधते । २. **'छद्मसंवृतः'**

३. **'पश्चाद् राक्षस–'** ४. **'–त्यवदत्'**

(भा.दी.) रावणमिति । देवाश्च विप्राश्च तेषामपराधिनं सगणं सपरिवारं रावणं हत्वा प्राज्यं भूयिष्ठं तत् राक्षसराज्यं ते तुभ्यं दास्यामि । दाञो लृट् । प्रभुः इति अब्रवीत् ॥ २३ ॥

(सं.चं.) प्राज्यं प्रभूतम्, समृद्धमित्येतत् । राक्षसराज्यमिति प्रायोवचनम् । हे राक्षस ते लङ्काराज्यं दास्यामीति वा ॥ २३ ॥

दास्यं ते दुर्लभं प्राप्तं कैवल्यस्यैककारणम्[१] ।
योत्स्यामि [२]राक्षसान् घोरानित्युवाच विभीषणः ॥ २४ ॥

(भा.दी.) दास्यमिति । कैवल्यं मोक्षस्तस्य एककारणं मुख्यकारणं तत्, दुर्लभं ते तव दास्यं मया प्राप्तम्, घोरान् राक्षसान् प्रति योत्स्यामि । युध सम्प्रहारे लृट् । विभीषणः इति श्रीरामं उवाच ॥ २४ ॥

(सं.चं.) युधिः कविसमय उभयतोभाष इत्युक्तम् । यद्यप्ययमकर्मकः । तेन प्रतियोगेन द्वितीया समर्थनीया–राक्षसान् पतियोत्स्यामीति । अत एव केचित् 'योत्स्यामि राक्षसैः सार्धम्' इति पाठान्तरं पठन्ति । मम सचिवैश्चतुर्भी राक्षसैः सहितो योत्स्यामि । रावणभटैः राक्षसै साकं वा प्रत्यर्थीभूय योस्त्यामीति तदर्थः ॥ २४ ॥

[३]लक्ष्मणेनाऽहृतेनाथ रामो वारिधिवारिणा ।
लङ्काधिपतिरित्युच्चैरभ्यषिञ्चद् विभीषणम् ॥ २५ ॥

(भा.दी.) लक्ष्मेति । अथ लक्ष्मणेन रामाज्ञया आहृतेन आनीतेन वारिधेर्वारि उदकं तेन । श्रीरामः विभीषणं अयं लङ्काधिपतिरिति उच्चैः, वदन्निति शेषः, अभ्यषिञ्चत् । षिच सेचने लङ् ॥ २५ ॥

(सं.चं.) लङ्काधिपतिरित्युच्चैरुद्घोष्य । लक्ष्मणोऽभ्यषिञ्चदिति रामायणे–'अब्रवील्लक्ष्मणं प्रीतः समुद्रजल-मानय । तेन चेमं महाप्राज्ञमभिषिञ्च विभीषणम् । राजानं रक्षसां क्षिप्रं प्रसन्ने मयि मानद । एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्यषिञ्चद् विभीषणम्' (१९.२४–६) इति । सौमित्रिरभ्यषिञ्चत्, रामोऽपि । तथाहि भारते–'सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यषिञ्चद् विभीषणम्' इति । अतो न विरोधः । एतदुभयसङ्गमनाय भगवत्पादः–

१. **'कैवल्यस्यैव कारणम्'**
२. **'राक्षसैः सार्धमित्युवाच'** । **'राक्षसैः भृत्यैः सार्धम्'** इति का.श्री. ।
३. **'ब्रह्मजेनाऽहृतेनाथ'**

'राज्येऽभ्यषेचयदुदारसुसत्वराशिः' (म.भा.ता.नि.८.८) इत्याह। लक्ष्मणेनाभ्यषेचयत्। स्वयं चाभ्यषेचयत्। स्वार्थे णिच्। 'रामो राज्यमकारयत्' इति यथा ॥ २५ ॥

कपिराजेन सम्पृष्टो निजगाद विभीषणः।
समुद्रतरणोपायं सेतुबन्धं महामतिः ॥ २६ ॥

(भा.दी.) **कपी**ति। कपीनां राजा कपिराजस्तेन सुग्रीवेण, समुद्रस्य तरणं तस्मिन् य उपायस्तं प्रति सम्पृष्टः, महती पूज्या मतिर्यस्य स तथोक्तः विभीषणः, सेतोर्बन्धो बन्धनं तं निजगाद। गद व्यक्तायां लिट्॥ २६ ॥

(सं.चं.) निजगाद विभीषणः। 'अबध्वा सागरे सेतुं घोरेऽस्मिन् वरुणालये। लङ्का नाऽन्सादयितुं शक्त्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः। विभीषणस्य शूरस्य यथार्थं क्रियतां वचः' (१९.३९–४०) इति च ॥ २६–७ ॥

दृष्ट्वा कपीन्द्रसैन्यं तच्छार्दूलो नाम राक्षसः।
रावणस्य चरो गत्वा रावणाय न्यवेदयत् ॥ २७ ॥

(भा.दी.) **दृष्ट्वे**ति। शार्दूलः शार्दूल इति नाम प्रसिद्धः रावणस्य चरो गूढपुरुषो राक्षसः, तत् कपीन्द्रसैन्यं दृष्ट्वा, रावणं गत्वा रावणाय न्यवेदयत् आचख्यौ ॥ २७ ॥

ध्यात्वा मुहूर्त्तं निश्वस्य[१] सम्भ्रान्तः स दशाननः।
शुकं दूतं कपीन्द्राय प्रेषयामास सत्वरः ॥ २८ ॥

(भा.दी.) **ध्यात्वे**ति। सम्भ्रान्तः कपीन्द्रसैन्यं श्रुत्वा कर्तव्यमूढः स दशाननः, मुहूर्तो मुहूर्तकालस्तम्, मुहूर्तकाले इत्यर्थः, ध्यात्वा निश्वस्य, सत्वरः त्वरया सहितः सन्, शुकं शुकनामकं दूतम्, कपीन्द्राय सुग्रीवाय प्रेषयामास। इषु गतौ लिट्॥ २८ ॥

(सं.चं.) सम्भ्रान्तोऽन्तर्भीतः ॥ २८–९ ॥

शुको विहङ्गमो भूत्वा निस्तीर्य्य लवणार्ण्णवम्।
स्थितो वियति सुग्रीवं रावणस्य [२]वचोऽब्रवीत् ॥ २९ ॥

---

१. **'निश्वस्य दीर्घश्वासं विसृज्य'** इति का.श्री.। 'ನಿಟ್ಟುಸಿರು' इति भाषायाम्। २. **'रावणस्य चरोऽब्रवीत्'** इति वि.ती. पाठः।

(भा.दी.) **शुक** इति। रावणस्य चरः गूढपुरुषः शुकः, विहङ्गमः पक्षी भूत्वा, लवणजलात्मको योऽर्णवस्तं निस्तीर्य, वियत् नभस्तस्मिन् स्थितः सन्, सुग्रीवं प्रति अब्रवीत् ॥ २९ ॥

नरेन्द्रस्याहरं भार्य्यां वानरेन्द्र कृतागसः[१] ।
भवान् मे भ्रातृदेशीयो विरोधं कुरुते कुतः ॥ ३० ॥

(भा.दी.) नरेति। हे वानरेन्द्र सुग्रीव, कृतं आगः शूर्पणखीनासिकाकृन्तनलक्षणापराधो येन स तथा तस्य नरेन्द्रस्य राज्ञः श्रीरामस्य भार्यां अहरं अपहृतवानस्मि। हृञो लङ्। (मे)भ्रातृदेशीयः भ्रातृतुल्यः भवान् कुतः कारणात् विरोधः कलहस्तं कुरुते? ॥ ३० ॥

(सं.चं.) भ्रातृदेशीयः ईषदसमाप्तो भ्राता। भ्रातृसमान इत्येतत्। 'ईषदसमाप्तौ कल्पप्देश्यदेशीयरः' (अ.सू. ५.३.३७) इति पाणिनिः। 'अहं यद्यहरं भार्यां राजपुत्रस्य धीमतः। किं तत्र तव सुग्रीव किष्किन्धां प्रति गम्यताम्' (२०.११) इति च ॥ ३० ॥

सुरासुरैरप्रधृष्या लङ्का वानरदुर्ग्गमा ।
तस्मात् ते विग्रहो मा भूत् किष्किन्धां कुशली व्रज ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) मया सह विरोधो विफलश्चेत्याह– **सुरेति**। यस्मात् सुरासुरैः अप्रधृष्या अनुल्लङ्घ्या, योद्धुमशक्येत्यर्थः, लङ्का वानरदुर्गमा वानरैर्गन्तुमशक्या, तस्मात् ते विग्रहः मया सह युद्धं मा भूत्। कुशलं क्षेममस्यास्तीति कुशली सन् किष्किन्धां प्रति व्रज ॥ ३१ ॥

(सं.चं.) यदि विग्रहमेव मन्यसे तर्हि किष्किन्धां कुशली न व्रजेरिति स्नेहमार्गं भीषयति। इति रावणस्य वचोऽब्रवीत् ॥ ३१–२ ॥

इति ब्रुवाणं तं दृष्ट्वा कपीन्द्रा अङ्गदादयः ।
खमुत्पत्य निपात्याधः पक्षं तस्योदमूलयन् ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) **इतीति**। अङ्गदादयः कपीन्द्राः, इति ब्रुवाणं तं शुकरूपिणं राक्षसं दृष्ट्वा, खं नभस्तत् उत्पत्य, अधः निपात्य पातयित्वा, तस्य पक्षः च्छदस्तं उदमूलयन् लुलुञ्चुः। मूल आरोहणे लङ् ॥ ३२ ॥

---

१. **'कृतागसः शूर्पणखीनासाच्छेदादिकं खरादिवधादिकं चापराधं कृतवतः'** इति वि.भू.। **शूर्पणखीनासिकाच्छेदखरादिवधाख्यमपराधं कृतवतः'** इति का.श्री.।

लोड्यमानो[1] धरापृष्ठे ताड्यमानश्च वानरैः ।
हा राम राजधर्म्मज्ञ दूतं पाहीति सोऽरुदत्[2] ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) लोठ्येति । वानरैः धरायाः पृष्ठं तळं तस्मिन् लोठ्यमानः मर्द्यमानः, ताड्यमानश्च सः शुकः, हा राम, राज्ञां यो धर्मः दूतवधो न कार्य इत्यादिस्तं जानातीति तथा तत्सम्बुद्धिः, त्वं दूतं मां पाहि, पा रक्षणे लोट् । इति अरुदत् । रुदिर् अश्रुविमोचने लुङ् ॥ ३३ ॥

(सं.चं.) लोड्यमानः, भूमौ विलोडनं कुर्वन् । **'ಹೊರಳಾಡು'** इति भाषायाम् । लुट विलोटने । विलोडन इति दुर्गः । लुड इति द्रमिडाः' इति क्षीरस्वामी । लोठ्यमान इति पाठेऽपि स एवार्थः । लुठ संश्लेषणे ॥ ३३ ॥

न दूतश्चोर एवायं चार इत्यङ्गदोऽब्रवीत् ।
मा घानि [3]दूतम्मन्योऽसावित्यूचे सस्मितं प्रभुः ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) नेति । अयं चारः गूढपुरुषः दूतः न किन्तु चोर एव, सीताचोरस्य रावणस्य भृत्यत्वाच्चोरतुल्य एव इति अङ्गदः अब्रवीत् । प्रभुः श्रीरामः, दूतं मन्यत इति दूतम्मन्यः असौ एषः, मा घानि न हन्यताम्, हन्तेर्लुङ् । मा घानि दूतं मान्योऽसाविति पाठे दूतं मा घानि, असौ दूतः शुकः मान्य इत्यन्वयः । इति सस्मितं ऊचे ॥ ३४ ॥

(सं.चं.) नायं दूतः । किन्तु चौर्येणास्मत्सेनासंस्थानमवगन्तुमागतो चारो गूढचरः दूतमात्मानं मन्यत इति दूतम्मन्यो दूतमानी । 'आत्ममाने खश्च' (अ.सू.३.२.८३) इति खश् । मा घानि । हन्तेः कर्मणि लुङि रूपमघानीति । 'माङि लुङ्' (अ.सू.३.३.१७६) माङ्योगे लोडर्थे लुङ् । अल्लोपश्च ॥ ३४ ॥

न मे मित्रममित्रोऽयं रामामित्रो दशाननः ।
गच्छेद् यमपुरीमित्थं सुग्रीवः शुकमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

---

१. **'लोठ्यमानो–'** इति वि.ती.पाठः । २. **'सोऽवदत्'**

३. **'मा घानि दूतं मान्योऽसौ'** इति क्वचित् पठ्यते । विश्वपतितीर्थीयेऽपि स पाठः समुद्धृतः । अथाप्यनन्वयादग्राह्यः स पाठः । दूतोऽसौ मा घानीति वक्तव्यम् । दूतं मा घानीत्यनुपपन्नमेव । **'दूतम्मन्यः दूतोऽहं दूतोऽहमिति भाषमाणः'** इति वि.भू. । **'दूतोऽहमिति भाषमाणः असौ शुकः भवद्भिः मा घानि । न हन्यताम् । हन हिंसागत्योः । कर्मणि माङ्योगे लोडर्थे लुङ् । 'चिण् भावकर्मणोः' (अ.सू.३.१.६६) इति चिणि कृते, 'हो हन्तेः–' (७.३.५४) इति कुत्वे, 'अत उपधायाः' (७.२.११६) इत्युपधावृद्धौ, 'चिणो लुक्' (६.४.१०४) इति प्रत्ययस्य लुकि सति, 'न माङ्योगे' (६.४.७४) इत्यडभावे 'मा घानि' इति रूपम्'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) **ने**ति । रामस्य अमित्रः अयं दशाननः मे मित्रं इष्टः न । किन्तु अमित्रः शत्रुः । दशाननः यमपुरीं गच्छेत् । गम्लृ गतौ लिङ् । इत्थं सुग्रीवः शुकं प्रति अब्रवीत् ॥ ३५ ॥

(सं.चं.) रामस्यामित्रो ममाप्यमित्रः । यतो रामामित्रस्तस्माद् यमपुरीमेव गन्तुं योग्यः । 'किष्किन्धां कुशली व्रज' इत्यस्येदमुत्तरम् । प्रथमं त्वं यमपुरीं गच्छ । पश्चादहं कुशली किष्किन्धां व्रजेयमिति, त्वयि जीवति कथं नः कुशलमिति ॥ ३५ ॥

प्रतीक्षमाणो[१] भगवान् त्रिरात्रं च क्षमापरः ।
चुक्रोधानभियाताय वीर्य्याब्धिर्ल्लवणाब्धये ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) **प्रती**ति । तिसॄणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रं तत्, समीक्षमाणः समुद्रागमनं पश्यन्, क्षमायां परं तात्पर्यं यस्य स तथा, भगवान् वीर्याब्धिः सः श्रीरामः, अनभियाताय स्वदर्शनार्थमनागताय लवणाब्धये चुक्रोध । क्रुध कोपे लिट् ॥ ३६ ॥

(सं.चं.) लवणाब्धये तन्मानिने वरुणाय चुक्रोध । 'क्रुधद्रुह–' (अ.सू.१.४.३७) इति चतुर्थी ॥ ३६ ॥

मन्यते क्षमिणं क्षामं नीचो दण्डेन तृप्यति[२] ।
इत्युक्त्वाऽऽदत्त भगवान् बाणं बाणासनं च सः ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) **मन्यत** इति । नीचः पुरुषः, क्षमा अस्यास्तीति क्षमी तं पुरुषं क्षामं अशक्तं मन्यते । मन ज्ञाने लट् । नीचः पुरुषः । दण्डः शासनं तेन तृप्यति । तृप प्रीणने लट् । इति उक्त्वा सः भगवान् श्रीरामः बाणः शरस्तं बाणासनं धनुस्तच्च आदत्त जगृहे ॥ ३७ ॥

(सं.चं.)क्षामं क्षीणं दुर्बलम् । 'एक एव क्षमादोषो द्वितीयो नोपपद्यते । यदेनं क्षमया सन्तमशक्तं मन्यते जनः' इति हि महाभारते ॥ ३७–८ ॥

आकर्षतो राघवस्य बाहुना बाणमुल्बणम्[३] ।
निसर्ग्गरक्तो नेत्रान्तो रक्तत्वमभजत् पुनः ॥ ३८ ॥

---

१. **'समीक्षमाणो–'** इति वि.ती.पाठः । २. **'दण्डेन तृप्यति प्रीणाति । स्वाधीनो भवतीति यावत्'** इति का.श्री. ।

३. **'शरमुत्तमम्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् । **'बाणमुत्तमम्'** इति क्वचित् ।

(भा.दी.) आकर्षत इति । बाहुना उत्तमं शरं समुद्रमुद्दिश्य आकर्षतः श्रीराघवस्य, निसर्गतः स्वभावतः रक्तः नेत्रान्तः कटाक्षः पुनः रक्तत्वं अभजत् । भज सेवायां लङ् ॥ ३८ ॥

रामापाङ्गानलज्वालाजालालीढो महोदधिः ।
सर्पिःकलशदेशीयो भृशं तातप्यते पुरा[१] ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) रामेति । श्रीरामस्यापाङ्गो नेत्रान्तस्तस्मादुत्पन्नो योऽनलोऽग्निस्तस्य याः ज्वालास्तासां जालं समूहस्तेन आलीढः संस्पृष्टः महोदधिः, सर्पिष आज्यस्य यः कलशो घटस्तस्य समानस्तद्देशीयस्तथा सन् भृशं तातप्यते पुरा अत्यन्तं तप्यमानोऽभूत् । तप सन्तापे लट् ॥ ३९ ॥

(सं.चं.)सर्पिःकलशदेशीयः घृतकुम्भसमः । ईषदसमाप्तौ देशीयर् । यथा घृतकुम्भः अधिश्रयण्यां निहितः, अधस्तात् प्रज्वलत्यग्नौ कतकतेति कथति, महोदधेर्दशाऽपि तादृशी बभूवेति । तातप्यते पुरा । 'पुरि लुङ् चास्मे' (अ.सू.३.२.१२२) इति भूते लट् ॥ ३९ ॥

शुष्यत्यम्भोनिधौ मङ्क्षु क्षुभ्यत्यस्मिन् जगत्त्रये ।
प्रसीद लोकनाथेति देवाः समुनयोऽब्रुवन् ॥ ४० ॥

(भा.दी.) शुष्यतीति । अम्भोनिधौ मङ्क्षु क्षिप्रं शुष्यति सति शोषं प्राप्नुवति सति, अस्मिन् जगतां त्रयं तस्मिन् क्षुभ्यति सति भयाच्चलति सति, समुनयः मुनिसहिताः देवाः, हे लोकनाथ, प्रसीद, षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु लोट्, इति अब्रुवन् ॥ ४० ॥

(सं.चं.) अत्राम्भोनिधिरिति जलराशिः । मङ्क्षु क्षिप्रम् । क्षुभ्यति । क्षुभ सञ्चलने ॥ ४०–१ ॥

कोपो विश्वस्य विपदे प्रसादः सम्पदे तव ।
क्षमस्वाऽर्य्येति धनुषि व्याललम्बे स लक्ष्मणः ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) कोप इति । हे आर्य स्वामिन्, तव कोपः विश्वं जगत्तस्य विपदे स्यात् । तव प्रसादः विश्वस्य सम्पदे सम्पत्तये स्यात् । तस्मात् क्षमस्व । क्षमूष् सहने लोट् । इति उक्त्वा सः लक्ष्मणः धनुषि व्याललम्बे आश्रित्य ललम्बे, गृहीतवानित्यर्थः । लबि शब्दे (अवस्रंसने च) लिट् ॥ ४१ ॥

---

१. **'यावत्पुरानिपातयोर्लिट्'** (अ.सू.३.३.४) **इति पुरायोगे भूते कर्मणि लट्'** इति का.श्री. । यद्यपि भविष्यति काले लङ्विधायकमिदं सूत्रम्, न भूत इति वैयाकरणाः । अथापि बहुलं प्रयोगदर्शनाद् भूतेऽपि वक्तव्यमिति टीकाकृदाशयः । वस्तुतस्तु **'पुरि लुङ् चास्मे'** (अ.सू.३.२.१२२) इत्यनेन पुरायोगे भूतार्थे लडिति वक्तव्यम् ।

सम्भ्राम्यन्नक्रचक्रादिः[१] सम्भ्राम्यन्नम्बुधिः स्वयम् ।
अर्हणं शिरसा बिभ्रद् रूपवान् समदृश्यत[२] ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) समिति । नक्राणां ग्राहाणां चक्रं समूहस्तदादिर्यस्य जलजन्तोः स नक्रचक्रादिः, सम्भ्राम्यन् परिवर्तमानः नक्रचक्रादिर्यस्य तथा, सम्भ्राम्यन् सम्भ्रमयुक्तः, अम्बुधिः स्वयं अर्हणं उपायनं तत् शिरसा बिभ्रत् सन् रूपवान् समदृश्यत श्रीरामेणादृश्यत । दृशिर् प्रेक्षणे लङ् ॥ ४२ ॥

(सं.चं.) नक्रपदं मकरवचनमपि जलचरसामान्यवचनं च । 'नक्रं यादसि' इति ह्यभिदधति । नक्रचक्रं यादोवृन्दं आदिः येषां, शङ्खशुक्त्यादीनां ते नक्रचक्रादयः, जङ्गमाः स्थावराश्चेत्येतत् । सम्भ्राम्यन्तः यत्रक्वापि विक्षिप्यमाणा नक्रचक्रादयो यत्र सोऽम्बुधिः । अत्राम्बुधिरिति वरुणः स्वयं सम्भ्राम्यन् भयग्रस्तः ॥ ४२ ॥

वैडूर्य्यमणिसङ्काशो नानामणिविभूषितः ।
गङ्गादिभिर्वृतो[३] दारै रामं नत्वाऽभ्यभाषत ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) वैडूर्येति । वैडूर्याख्यो यो मणिस्तस्य सङ्काशः प्रकाशो यस्य स तथा । नानाविधा ये मणयस्तैर्विभूषितः । गङ्गा आदिर्येषां ते तथा तैः दारैः भार्याभिः वृतः समुद्रः श्रीरामं नत्वा अभ्यभाषत । भाष व्यक्तायां वाचि लङ् ॥ ४३ ॥

(सं.चं.) वैडूर्यमणिसङ्काशः । 'स्निग्धवैडूर्यसङ्काशो जाम्बूनदविभूषितः' (२२.१८) इति, 'आत्मजानां च रत्नानां भूषितो भूषणोत्तमैः' (२२.२०) इति च । गङ्गादिभिर्नदीदेवताभिः ॥ ४३ ॥

न वेदाहं जडमतिस्त्वां विश्वाधीश्वराधुना ।
त्रिगुणैस्त्रिजगन्ति त्वं सृजस्यवसि चात्स्यसि[४] ॥ ४४ ॥

(भा.दी.) नेति । विश्वाधीश्वर श्रीराम, त्वां जडा विस्मरणशीला मतिर्यस्य स तथा अहं अधुना न वेद । विद ज्ञाने लट् । त्वं त्रयो गुणाः सत्वादयस्तैः, त्रीणि च तानि जगन्ति च तानि, रजसा सृजसि, सृज विसर्गे लट् । अवसि सत्वेन पासि, अव रक्षणे लट् । अत्स्यसि तमोगुणेन संहरिष्यसि च । अद भक्षणे लृट् ॥ ४४ ॥

---

१. **'सम्भ्रमन्नक्रचक्रादिः'** २. **'रूपवान् प्रत्यदृश्यत'**

३. **'गङ्गादिभिर्युतो–'** ४. **'–स्यवसि पास्यसि'** इति, **'स्यत्सि च पास्यसि '** इति, **'सृजस्यत्सि च पासि च'** इति च ।

(सं.चं.) न वेदाहं जडमतिः । तथाहि भागवते–'तं त्वा वयं जडधियो न विदाम भूमन् कूटस्थमादिपुरुषं जगतामधीशम् । त्वं सत्वतः सुरगणान् रजसो मनुष्यांस्तार्तीयतोऽसुरगणानभितस्तथाऽस्राः' इति ॥४४॥

[१]यशःसमुद्रसेतुस्ते मयि सेतुर्विधीयताम् ।
तेन रावणमासाद्य सूदयाऽनय जानकीम्[२] ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) यश इति । हे श्रीराम, ते यश एव समुद्रस्तस्य सेतुरिव यशःसमुद्रसेतुः सेतुः मयि विधीयतां क्रियताम् । धाञो लोट् । तेन सेतुना लङ्कां आसाद्य सम्प्राप्य रावणं सूदय संहर । षूद क्षरणे लोट् । जानकीं आनय । नीञो लोट् ॥ ४५ ॥

(सं.चं.) तव यशःसमुद्रस्य सेतुरिवायं सेतुः । मयि मदभिमन्यमाने जलधौ । रावणं सूदय । जानकी-मानय ॥ ४५ ॥

मम कुक्षौ दुकूलाख्ये मरुदेशे महासुरान् ।
निसूदयेदयं[३] देव शरो मोघेतरस्तव[४] ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) ममेति । हे देव, अत्यन्तममोघः अमोघतरः अयं तव शरः धनुषि समारोपितः, दुकूलमित्याख्या यस्य स तथा तस्मिन्, मम कुक्षौ मध्यदेशे मरुदेशः ऊषरभूदेशस्तस्मिन्, स्थितान् महासुरान् निसूदयेत् संहरेदिति प्रार्थना ॥ ४६ ॥

(सं.चं.) 'रामो द्विर्नाभिसन्धत्ते' इति किल तस्य प्रतिज्ञा । सम्प्रत्यभिसंहितस्य शरस्य का गतिरित्यत आह – मम कुक्षौ । अयं त्वया धनुष्यारोपितः शरः ॥ ४६ ॥

---

१. **'कामं प्रयाहि जहि विश्रवसोऽवमेहं त्रैलोक्यरावणमवाप्नुहि वीर पत्नीम् । बध्नीहि सेतुमिह ते यशसो वितत्यै गायन्ति दिग्विजयिनो यमुपेत्य भूपाः-इति श्लोकार्थं वदति–यश इति'** इति का.श्री. ।

२. इतः परं श्लोकत्रयमधिकं क्वचित्–

'उक्तोऽहं मुनिना पूर्वं नलस्य कपिकर्मतः । पीतेन मां कुम्भजेन भविष्यत्कार्यवेदिना ॥
'नलविक्षपितं सर्वं न गलेरति शोभन । तेन कार्यमिदं सेतुबन्धनं भवदाज्ञया ॥
'अगस्त्यस्य वरादेव नलो मत्सेतुबन्धकः । भवेदागो मम स्वामिन् क्षम्यतां भक्तवत्सल ॥'

अशुद्धमनन्वितं चेति स्फुटं प्रक्षिप्तम् ।

३. **'निषूदयेदयम्'** इति मूर्धन्यपाठः प्रामादिकः ।

४. **'शरोऽमोघतरस्तव '** इति वि.ती.पाठः । **'माघेतरः अमोघः'** इति वि.भू. । का.श्री. च ।

इत्यर्थितः सागरेण [१]सगरान्वयशेखरः ।
[२]आभीरजन्मनो दैत्यानवधीत् तेन पत्रिणा ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) इतीति । सागरेण इति अर्थितः, सगरनामकराजस्य गोत्रापत्यं पुमांसः सागराः, तेषामन्वयो वंशः सूर्यवंशः, तस्मिन् शेखरश्चूडामणिभूतः श्रीरामः, तेन पत्रिणा शरेण, आभीराख्यदेशे जन्म येषां ते तथा तान् । 'घोष आभीरपल्ली स्यात्' इति हलः । दैत्यान् अवधीत्, वध सम्प्रहारे लुङ् ॥ ४७ ॥

(सं.चं.) आ समन्ताद् भियं रातीति आभीरो नाम लोककण्टको जातिविशेषः । आभीरेषु जन्म येषाम् । 'आभीरप्रमुखाः पापाः पिबन्ति सलिलं मम' (२२.३३) इति, 'अमोघः क्रियतां राम तव तेषु शरोत्तमः' (२२.३४) इति च ॥ ४७ ॥

सीताकान्तप्रसादेन मरुकान्तारनामकम् ।
वनं तदभवत् पुण्यं फलमूलाम्बुपुष्कळम्[३] ॥ ४८ ॥

(भा.दी.) सीतेति । सीतायाः कान्तो भर्ता तस्य प्रसादोऽनुग्रहस्तेन तत् स्थळं मरुकान्तारमिति नाम यस्य तत् तथोक्तम्, फलानि च मूलानि च अम्बूनि च तैः पुष्कळं पूर्णं पुण्यं वनं अभवत् ॥ ४८ ॥

(सं.चं.) सीताकान्तप्रसादेन । 'तेन तन्मरुकान्तारं पृथिव्यां खलु विश्रुतम्' (२२.३६) इति च ॥४८॥

विश्वकर्म्मसुतं वीरं[४] विश्वकर्म्मविशारदम् ।
आदिदेश नळं देवः सेतुं कर्त्तुं महार्ण्णवे ॥ ४९ ॥

(भा.दी.) विश्वेति । देवः, विश्वकर्मणो देववर्धकेः सुतम्, विश्वं सर्वं च कर्म तस्मिन् विशारदं सर्वकर्मनिपुणम्, धीरं नळं महार्णवे सेतुं कर्तुं आदिदेश । दिश अतिसर्जने लिट् ॥ ४९ ॥

(सं.चं.) विश्वस्मिन् कर्मणि विशारदम् । कर्तुं बन्द्धुम् ॥ ४९ ॥

शैलेन्द्रान् गण्डशैलांश्च तृणस्तम्बांश्च[५] पादपान् ।
आजह्रुः कपियूथानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५० ॥

१. **'सागरान्वय–'** इति वि.ती.पाठः । २. **'आभीरेभ्यो महाशूद्रेभ्यो जातान् । आभीरनामकानिति वा'** इति का.श्री ।
३. **'–पुष्पकम्'** ४. **'–सुतं धीरम्'** इति वि.ती.पाठः । ५. **'तृणस्तम्बान् तृणगुच्छान्'** इति.वि.भू. ।

(भा.दी.) **शैलेति** । अथ शतशः शतसङ्ख्याकानि, सहस्रशः सहस्रसङ्ख्याकानि, कपियूथानि शैलेन्द्रान् गिरिश्रेष्ठान्, गण्डशैलान् गिरिच्युतस्थूलपाषाणान्, 'गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः' इत्यमरः । तृणानि च स्तम्बा गुल्मानि च तान्, पादपान् वृक्षांश्च आजह्रुः ॥ ५० ॥

(सं.चं.) शतानि सहस्राणि च कपियूथानि । 'ನೂರಾರು, ಸಾವಿರಾರು' इति भाषायाम् । 'गण्डशैलास्तु पाषाणाः स्थूलाः प्रगळिता गिरेः' इति यादवप्रकाशः । तृणानां स्तम्बान् गुल्मान् ॥ ५० ॥

केचित् सूत्राणि जगृहुर्दण्डैः स्म मिमतेऽपरे[1] ।
[2]अपूरयन् परे वृक्षैर्वानरा नळशासनात्[3] ॥ ५१ ॥

(भा.दी.) **केचिदिति** । केचित् कपयः सूत्राणि जगृहुः, सेतुर्यथा वक्रो न स्यात् तथा जगृहुरित्यर्थः । ग्रह उपादाने लिट् । अपरे दण्डाः मानयष्टयस्तैः मिमते स्म मानं चक्रुः । माङ् माने लट् । परे वानराः नळस्य शासनं तस्मात् वृक्षैः अपूरयन् । पॄ पालनपूरणयोर्लङ्[4] ॥ ५१ ॥

(सं.चं.) केचित् सूत्राणि जगृहुः सेतुपथमानाय, अवक्रत्वाय च । केचिन्मानदण्डैः मिमते स्म अमि-मत । सेतुमध्ये शिलाखण्डविवरान् परे वृक्षैरपूरयन् ॥ ५१–५३ ॥

देवोपदेवा देवीभिः साकमाकाशमागमन् ।
इदमत्यद्भुतं द्रष्टुं रामदासविचेष्टितम् ॥ ५२ ॥

(भा.दी.) **देवेति** । देवाश्च उपदेवाश्च गन्धर्वादयस्ते च देवीभिः देवस्त्रीभिः साकं अत्यद्भुतं इदं रामदासानां कपीनां विचेष्टितं कर्म द्रष्टुं आकाशं तत् आगमन् । गम्लृ गतौ लुङ् ॥ ५२ ॥

---

१. **'–र्दण्डैर्विममिरेऽपरे'** २. **'आपूरयन्'**

३. इतः परं पञ्च श्लोकाः क्वचित् पठ्यन्ते–

'कैलासमङ्गदो गत्वा गृहीत्वा तत्र शूलिना । मानितो रामदासोऽस्मीत्युपपर्वतमाहरत् ॥
हिमवन्तं मैन्द एत्य गृहीत्वा तत्र तेन सः । मानितो रामदासोऽस्मीत्युपपर्वतमाहरत् ॥
मेरुमुन्मूलयन् देवो हनूमान् ब्रह्मणा ततः । सम्भावितः स्ववीर्येण ह्युपपर्वतमाहरत् ॥
माहेन्द्रं जाम्बवानेत्य गृहीत्वा तत्र देवतैः । मानितो रामदासोऽस्मीत्युपपर्वतमाहरत् ॥
सर्वैः स्वस्थानसंस्थैश्च मानिताः सर्ववानराः । देवर्षिभिः परान् शैलानाहरन्नतिविक्रमाः ॥'

न कैरप्येतानि व्याख्यातानीति स्फुटं प्रक्षिप्तानि । ४. 'का.श्री. टीकायामप्येवम् । **'पूरी आप्यायने'** इति तु युक्तमित्युक्तम् ।

नगानादाय पततां नगार्त्थं पततां द्रुतम् ।
बध्नतां चान्तरं तेषां वेगिनां न व्यदृश्यत ॥ ५३ ॥

(भा.दी.) नगानिति । नगान् पर्वतान् वृक्षांश्च आदाय पततां आपतताम्, द्रुतं यथा भवति तथा नगार्थं पर्वतानयनार्थं पततामुत्पतताम्, सेतुं बध्नतां च वेगिनां वेगवतां तेषां कपीनां अन्तरं व्यवधानं तत् न व्यदृश्यत । दृशिर् प्रेक्षणे लङ् ॥ ५३ ॥

क्षुभ्यतः कपिसैन्यस्य क्षुभ्यतो वारिधेरपि ।
उपमानपदं नाऽसीद् विनाऽन्योन्यं जगत्त्रये ॥ ५४ ॥

(भा.दी.) क्षुभ्यत इति । क्षुभ्यतः पर्वताद्यानयनादिना क्षोभं गच्छतः, कपिनां सैन्यं तस्य, क्षुभ्यतः पर्वतादिक्षेपेण क्षोभं गच्छतः वारिधेरपि अन्योन्यं परस्परं विना उपमानस्य पदं स्थानं जगत्त्रयं तस्मिन्, न आसीत् ॥ ५४ ॥

(सं.चं.) क्षुभ्यतः उच्चलितस्य । क्षुभ सञ्चलने । 'सञ्चलनं रूपान्यथात्वम्' इति श्रीरस्वामी ॥५४–५॥

परस्परं स्पर्द्धयेव प्रवृद्धौ सेतुवारिधी ।
मद्ध्यस्थो भगवान् नूनं तयोर्वैरमवारयत् ॥ ५५ ॥

(भा.दी.) परस्परमिति । सेतुश्च वारिधिश्च तौ, अहं पूर्वमभिवृद्धः स्यामिति परस्परमन्योन्यं, या स्पर्धा तयेव प्रवृद्धौ आस्ताम् । भगवान् श्रीरामः सेतोः मध्यस्थः सन् तयोः सेतुसमुद्रयोः वैरं तत् अवारयत् । नूनं वितर्कः ॥ ५५ ॥

दशयोजनविस्तीर्ण्णं शतयोजनमायतम्[१] ।
सेतुं पञ्चाहतश्चक्रे नळिनाक्षप्रियो नळः ॥ ५६ ॥

(भा.दी.) दशेति । नळिनवत् कमलवत् अक्षिणी यस्य स तथा तस्य श्रीरामस्य प्रियः नळः, दश च तानि योजनानि तैः विस्तीर्णस्तम्, ततः दशयोजनेभ्यः दश च ते गुणा आवृत्तयस्तैरायतं दीर्घम्, सेतुं पञ्च तानि अहानि च तेभ्यः इति ततः, चक्रे ॥ ५६ ॥

---

१. **'ततो दशगुणायतम्'** इति वि.ती.पाठः । **'शतयोजनं यथा तथाऽऽयतं दीर्घम्'** इति का.श्री. । समाहारे **'शतयोजनी'** स्यादित्येवं व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु शतं योजनानि यत्रेति विग्रहणमेव साधु ।

(सं.चं.) दशेति। 'दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम्। ददृशुर्देवगन्धर्वा नळसेतुं सुदुष्करम्' (२२.७६) इति च । पञ्चाहत इति । प्रथमेऽह्नि चतुर्दश योजनानि । द्वितीये विंशतिः । तृतीय एकविंशतिः । चतुर्थे द्वाविंशतिः । पञ्चमे त्रयोविंशतिरित्याहत्य पञ्चाहतश्चक्रे । पञ्च अहानि पञ्चाहः ॥ ५६–८ ॥

श्रीमता सेतुना तेन समेन विमलेन च ।
कपिकोटिसहस्राणि सहसाऽब्धिमतारयन् ॥ ५७ ॥

(भा.दी.) श्रीमतेति । अथ कपीनां कोटयस्तासां सहस्राणि श्रीमता कान्तिमता समेन विमलेन च तेन सेतुना सहसा शीघ्रं अब्धिं अतारयन् । तॄ प्लवनतरणयोर्लङ् ॥ ५७ ॥

विभीषणो गदापाणिरग्रतः सचिवैर्य्ययौ ।
राघवौ च ससुग्रीवौ वायुजाङ्गदवाहनौ ॥ ५८ ॥

(भा.दी.) विभीषण इति । गदा पाणौ यस्य स तथा सः विभीषणः सचिवैः चतुर्भिः सह अग्रतः ययौ । ससुग्रीवौ वायुजो हनुमान् सच अङ्गदश्च तौ वाहनभूतौ ययोस्तौ तथोक्तौ राघवौ श्रीरामलक्ष्मणौ च ययतुः ॥ ५८ ॥

कोसलेन्द्रः सुवेलाद्रिं समारुह्य सलक्ष्मणः ।
सेनाया विश्रमं[१] चक्रे सुग्रीवेणाभिनन्दितः ॥ ५९ ॥

(भा.दी.) कोसलेति । सलक्ष्मणः कोसलानां कोसलविषयाणामिन्द्रः श्रीरामः सुवेलः सुवेलनामको योऽद्रिस्तं समारुह्य सुग्रीवेण अभिनन्दितः अनुमोदितः सन् सेनायाः विश्रमोऽवस्थितिस्तं चक्रे । कृञो लिट् ॥ ५९ ॥

(सं.चं.) लङ्काप्राकारकल्पं सुवेलाद्रिम् ॥ ५९ ॥

दशमुखनगरीं विलोक्य लङ्कां शरमथ पाणिगतं परीक्षमाणः[२] ।
दयितहनुमदंससक्तहस्तो गिरिशिखरे विरराज वीरराजः[३] ॥ ६० ॥

१. **'विश्रमं श्रमराहित्यं चक्रे कारयामास'** इति का.श्री. । २. **'निरीक्षमाणः'**

३. **'विरराज रामवीरः'**

(भा.दी.) दशेति । अथ वीराणां राजा वीरराजः, वीरश्रेष्ठ इत्यर्थः, श्रीरामः दशमुखस्य रावणस्य नगरीं लङ्कां विलोक्य, पाणिं गतः पाणिगतस्तं शरं परीक्षमाणः सन्, दयितः परमप्रियो हनुमान् तस्य योंऽसस्तस्मिन् सक्तो हस्तो यस्य स तथा सन्, गिरेः सुवेलाद्रेः शिखरं शृङ्गं तस्मिन् विरराज ॥ ६० ॥

(सं.चं.) पुष्पिताग्रया रामविराजनप्रकारमाह– दशमुखेति । वीरराजो महावीरो रामचन्द्रः ॥ ६० ॥

अम्भोधिशोषणमशेषसुरारिनाशं
सेतोश्च बन्धनमवेक्ष्य परस्य वीर्य्यम् ।
देवोपदेवमुनयो मुदिता उपेत्य
रामस्य चक्रुरथ तत्र महाभिषेकम्[१] ॥ ६१ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायणे
युद्धकाण्डे द्वितीयः सर्ग्गः ॥

(भा.दी.) **अम्भोधी**ति । अथ देवाश्च उपदेवा गन्धर्वादयस्ते च मुनयश्च ते, अम्भोधेः शोषणं तत्, अशेषाः ये सुरारयश्च आभीरजन्मानस्तेषां नाशस्तम्, सेतोश्च बन्धनं तच्च, परस्य सर्वोत्तमस्य श्रीरामस्य वीर्यं च सामर्थ्यं च अवेक्ष्य मुदिताः सन्तुष्टाः सन्तः श्रीरामसमीपमुपेत्य श्रीरामस्य महान् योऽभिषेकस्तं तत्र सुवेलाद्रौ चक्रुः ॥ ६१ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां
युद्धकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥

(सं.चं.) अथ वसन्ततिलकया सर्गमुपसंहरति– अम्भोधीत्यादि । अम्भोधिशोषणम्, आभीरसुरारिनाशम्, सेतोः बन्धनं च परमपुरुषस्य रामस्य वीर्यमवेक्ष्य । कार्यकारणयोरभेदोपचारः । वीर्यफलमवेक्ष्य । अथवा शोषयतीति शोषणं शोषकम् । कर्तरि करणे वा ल्युट् । अम्भोधेः शोषकम्, सुरारीणां नाशो यस्मात् तत् सुरारिनाशकम्, बध्नातीति बन्धनं सेतोः बन्धनहेतुभूतं च रामस्य वीर्यमवेक्ष्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः । तत्र सुवेलाद्रौ । महद्भिः भक्त्या कृतत्वान्महान्तमभिषेकम् । महाय रामरीर्यविजयोत्सवाय योऽभिषेकस्तमिति

१. '–रथ पुष्पमहाभिषेकम्'

वा। दुर्गमशश्रुराज्ये रामस्याभिषेक इति च महानयमभिषेकः। रावण पातनान्दी चेयम्। 'तदद्भुतं राघवकर्म दुष्करं समीक्ष्य देवाः सह सिद्धचारणैः। उपेत्य रामं सहसा महर्षिभिः समभ्यषिश्चन् सुशुभैर्जलैः पृथक्' (२२.८८) इति च॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु सङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां युद्धकाण्डे द्वितीयसर्गविवरणम्॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २२९२+६१=२३५३]

तृतीयः सर्ग्गः

विधाय व्यूहविस्तारं[1] रामः सुग्रीवसंयुतः ।
शुकमेव मुमोचाथ तं दूतं रावणान्तिकम् ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामेणानन्तरं किमकारीत्यत आह– **विधायेति** । अथ सुग्रीवसंयुतः श्रीरामः व्यूहस्य विस्तारस्तं विधाय तं पूर्वं कपिभिर्गृहीतं दूतं शुकं रावणस्यान्तिकं समीपं तत् प्रत्येव मुमोच । मुच्लृ मोक्षणे लिट् ॥ १ ॥

(सं.चं.) व्यूहः सेनाविन्यासः । 'व्यूहः स्याद् बलविन्यासे' इति विश्वप्रकाशः । विस्तारेण व्यूहनं व्यूह-विस्तारः । तं पूर्वं कपिभिर्गृहीतं स्वेन मोचितम् । रावणदूतं शुकं रावणान्तिकमेव मुमोच । अथच रावणदूतं तमेव स्वदूतत्वेनापि मुमोच । दूतः सन्देशहरः ॥ १–२ ॥

कपिभिर्म्मुष्टिपिष्टाङ्गो लुप्तपक्षस्तथा शुकः ।
जीवन् कथञ्चिद् वृत्तान्तं रावणाय न्यवेदयत् ॥ २ ॥

(भा.दी.) **कपिभिरि**रिति । कपिभिः मुष्टिभिः पिष्टं चूर्णितमङ्गं यस्य स तथा, लुप्तौ च्छिन्नौ पक्षौ यस्य स तथा, शुकः शुकरूपी राक्षसः कथञ्चित् जीवन् सन्, रावणाय तथा स्वानुभूतरीत्या, वृत्तान्त उदन्तस्तं न्यवेदयत् विज्ञापयामास ॥ २ ॥

विकत्थनपरः पापो रावणः शुकसारणौ ।
रामसेनां गणयितुं चारौ प्रेषितवान् पुनः ॥ ३ ॥

---

१. **'व्यूहविस्तारम्, कपीनां समूहस्य विस्तारं मण्डलाकारेण स्थितिम्'** इति का.श्री ।

(भा.दी.) विकत्थनेति । विकत्थने परं तात्पर्यं यस्य स तथा, शुकोक्तं श्रुत्वा श्रीरामादिनिन्दनपर इत्यर्थः, पापः क्रूरः रावणः पुनश्च, शुकसारणौ शुकसारणनामकौ चारौ गूढपुरुषौ, रामसेनां गणयितुं प्रेषित-वान् ॥ ३ ॥

(सं.चं.) विकक्थनमात्मश्लाघनम् । शुकं प्रेष्य प्राप्तमुखभङ्गोऽपि पुनः प्रेषितवान् । एकः पराजितः । द्वौ विजयेतामिति चारौ प्रेषितवान् ॥ ३ ॥

कपिरूपधरौ चारौ चरन्तौ राक्षसौ च तौ[१] ।
इतस्ततो गणयितुं प्रायतेतां[२] प्रभोश्चमूम् ॥ ४ ॥

(भा.दी.) कपीति । कपेर्यद् रूपं तद्धारयत इति तथौक्तौ, चारौ इतस्ततः चरन्तौ, शुकसारणौ रक्षसः रावणस्य चरौ गूढपुरुषौ सन्तौ, 'अपसर्पश्चरश्चारः प्रणिधिर्गूढपूरुषः' इति हलः, प्रभोः श्रीरामस्य चमूं गणयितुं प्रायतेताम् प्रयत्नं चक्रतुः । यती प्रयत्ने लङ् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) रावणप्रेषितौ तौ च राक्षसौ चारौ गूढचरावत एव कपिरूपधरौ । यथा रावणचाराविति राक्षसाविति न विज्ञायेताम् 'हरिरूपधरौ वीरौ प्रविष्टौ वानरं बलम्' (२५.९) इति च ॥ ४ ॥

पारेऽस्मिन् परपारे च सेतावद्रौ वने जले ।
[३]शयितानासितान् यातानैक्षेतां तौ कपिव्रजान् ॥ ५ ॥

(भा.दी.) पार इति । तौ शुकसारणौ, अस्मिन् लङ्कासमीपस्थं पारं तीरं तस्मिन्, परमन्यत्पारं तस्मिंश्च, सेतौ अद्रौ वने जले च शयितान् शयनं कुर्वतः, आसितान् उपविष्टान्, यातान् इतस्ततो गच्छतः कपिव्रजान् ऐक्षेताम् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) जले यातान् प्लवमानान् । ऐक्षेतामपश्यताम् ॥ ५ ॥

ज्ञात्वा विभीषणः प्रोचे तौ चोरौ छलवानरौ ।
सुवृत्ताविव दुर्वृत्तौ [४]प्रोत्पतन्ताावितस्ततः ॥ ६ ॥

---

१. **'चरन्तौ रक्षसश्चरौ'** इति वि.ती.पाठः । **'चरौ चारौ'** इति पुनरुक्तं तु भवति । **'राक्षसेक्षरौ'** इति क्वचित् । २. **'गणयितुमयतेताम्'**

३. **'शयितान् विश्रमं कृतवतः'** इति वि.भू. । **'शयितानशितान्'** इति क्वचित् । **अशितानिति पाठे फलादिभक्षणं कुर्वतः'** इति का.श्री. ।

४. **'दुर्वृत्तौ प्राप्तवन्ता- '**

(भा.दी.) ज्ञात्वेति। विभीषणः चोरौ च्छलेन मायया वानरौ, शोभनं वृत्तं चरित्रं ययोस्ताविव दृश्यमानौ, स्वभावतस्तु दुष्टं वृत्तं ययोस्तौ दुर्वृत्तौ, इतस्ततः प्रोत्पतन्तौ तौ शुकसारणाविति ज्ञात्वा, प्रोचे इमौ राक्षसाविति कपीन् प्रत्युवाच ॥ ६ ॥

(सं.चं.) अथापि विभीषणो विजज्ञौ। ज्ञात्वा प्राह। रहस्यवार्तां चोरयितुमागतौ। छलेन कपटेन धृतवानरवेषौ दाण्डाजिनकौ । सुवृत्ताविव नाटयन्तौ, वस्तुतो दुर्वृत्तौ । इतस्ततो मुग्धाविव प्रोत्पतन्तौ । अथापि शत्रुसेनासङ्ख्यानाय प्रेक्षापूर्वमुत्पतन्तौ ॥ ६ ॥

महाबलैर्हन्यमानौ कपिभिः क्रूरविक्रमैः ।
क्षीणप्राणावथाऽक्रन्दं चक्राते तौ जिजीविषू ॥ ७ ॥

(भा.दी.) महेति। अथ क्रूरो विक्रमः पराक्रमः येषां ते तथा तैः कपिभिः हन्यमानौ ताड्यमानौ, महद्बलं ययोस्तौ तथा, क्षीणः प्राणो बलं ययोस्तौ, जीवितुमिच्छतः जिजीविषतः, जिजीविषत इति जिजीविषू, तौ आक्रन्दो रोदनं तं चक्राते ॥ ७ ॥

(सं.चं.) महाबलैः क्रूरविक्रमैर्हन्यमानौ क्षीणप्राणौ क्षीणबलौ चलितुमप्यशक्तौ जातौ । अत एव जिजीविषयाऽऽक्रन्दं चक्राते ॥ ७ ॥

रावणस्य चरावावां त्वत्सेनायाः परीक्षकौ ।
बद्धोऽञ्जलिरयं राम क्षमस्व जय धार्म्मिक ॥ ८ ॥

(भा.दी.) रावणस्येति । धर्मं चरतीति धार्मिकस्तत्सम्बुद्धिः, हे श्रीराम, तुभ्यं अयं अञ्जलिः बद्धः । त्वत्सेनायाः परीक्षकौ कियदस्तीति विचारकौ, आवां रावणस्य चरौ गूढपुरुषौ । त्वं क्षमस्व । क्षमूष् सहने लोट् । जय । जि जये लोट् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) किमित्याचक्रन्दतुः? रावणस्य चरावावाम् ॥ ८ ॥

इत्युक्त ऊचे भगवान् प्रहसन् शुकसारणौ ।
मा भयं रामभृत्येभ्यो युवयोर्न्यस्तशस्त्रयोः ॥ ९ ॥

१. **'महाबलौ हन्यमानौ'** इति वि.ती.पाठः ।

(भा.दी.) इतीति । इति ताभ्यां उक्तः भगवान् श्रीरामः प्रहसन् सन् शुकसारणौ प्रति, न्यस्तानि अधृतानि शस्त्राणि याभ्यां तौ तथा तयोः, युवयोः रामभृत्येभ्यः कपिभ्यः भयं (मा) नास्ति इति ऊचे ॥ ९ ॥

(सं.चं.) न्यस्तानि निरस्तानि त्यक्तानि शस्त्राणि याभ्याम् । भयं मा भूत् ॥ ९ ॥

सङ्ख्यातं चेदिदं सैन्यं गम्यतां स्वामिनोऽन्तिकम् ।
नो चेत् पुनश्च सङ्ख्येयं सहायोऽस्तु विभीषणः ॥ १० ॥

(भा.दी.) समिति । चेत् इदं मम सैन्यं सङ्ख्यातं परिगणितम् । तर्हि स्वामिनः भवत्स्वामिनः रावणस्य अन्तिकं तत्, गम्यताम् । गम्लृ गतौ लोट् । चेत् नो न परिगणितं पुनश्च सङ्ख्येयं सङ्ख्यातव्यम्, विभीषणः सहायः कपिभिरताडने मदीयत्वेन युवयोः सहायभूतः अस्तु ॥ १० ॥

(सं.चं.) यथा कपयः सङ्ख्यानकर्मणि न विघ्नं कुर्युस्तथा सहायोऽस्तु विभीषणः । तत्र सङ्ख्यान-कर्मणि ॥ १० ॥

अनङ्गबाणक्षुभितं हृदयं रावणस्य यत्[१] ।
अङ्गवन्तो वयं बाणैर्भेत्स्याम इति चोच्यताम् ॥ ११ ॥

(भा.दी.) अनङ्गेति । अनङ्गस्य कामस्य यो बाणस्तेन क्षुभितं क्षुब्धं रावणस्य यत् हृदयम्, अङ्गवन्तः सेनालक्षणावयववन्तः, अङ्गशालिन इति वा, वयं बाणाः शरास्तैः भेत्स्यामः । भिदिर् विदारणे लृट् । अङ्गरहितापेक्षयाऽङ्गवतां प्राबल्यात् तेन विक्षुब्धं हृदयं वयं सर्वात्मना भेत्स्याम इति भावः । इति वचश्च उच्यताम् ॥ ११ ॥

(सं.चं.) अनङ्गस्य अशरीरस्य कुसुममयैः बाणैः केवलं क्षुभितम्, विजये साशङ्कं भयग्रस्तं च जातम् । सम्प्रत्यङ्गवतां सशरीरामयोमयैः बाणैर्भिद्येतैव । वयं करचरणाद्यङ्गवन्तो न केवलम् । प्रबुद्धसेनाङ्गवन्तश्च । 'दुरितश्चकितो भीतस्त्रस्तो भीरुश्च कातरः । क्षुभितः शङ्कितश्चेति नातिनानार्थवाचकाः' इत्यभिधानम् ॥ ११ ॥

एवं रामेण गदिते सुग्रीवः कुपितोऽब्रवीत् ।
इदं च[२] वचनं वाच्यं भवद्भ्यां स्वामिसन्निधौ ॥ १२ ॥

१. **'रावणस्य तत्' । अनङ्गबाणक्षुभितं मन्मथस्य कुसुमास्त्रेण लोडितम्, रावणस्य तत् हृदयम्, अङ्गवन्तः शरीरवन्तो वयं बाणैः अयोमयैः शरैः भेत्स्यामः'** इति का.श्री. ।
२. **'इदं मम वचो वाच्यम्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

(भा.दी.) एवमिति। श्रीरामेण एवं वचसि गदिते सति, सुग्रीवः कुपितः सन् भवद्भ्यां स्वामिनः भवन्नाथस्य सन्निधिस्तस्मिन्, इदं वक्ष्यमाणं वचः वचनं वाच्यम्, इति अब्रवीत् ॥ १२ ॥

(सं.चं.) रामवचः श्रवणानन्तरं पुनरधिकं रावणे कुपितः । भवत्स्वामिसन्निधौ ॥ १२–१३ ॥

बाणबर्हिःपरिस्तीर्ण्णे वानरर्त्विक्समीडिते ।
रावणाख्यपशोर्होमो[१] रामाग्नौ समुपस्थितः ॥ १३ ॥

(भा.दी.) बाणेति । बाणा एव बर्हींषि दर्भास्तैः परिस्तीर्णे परिस्तृते, वानरा एव ऋत्विजस्तैः समीडिते स्तुते, रामाग्नौ रावणस्य रावणाख्यस्य पशोः होमः हवनं समुपस्थितः सम्प्राप्तः ॥ १३ ॥

[२]इत्युक्तौ राक्षसावेतौ निर्म्मुक्तौ च भयातुरौ ।
प्रासादशिखरारूढं प्राप्य रावणमूचतुः ॥ १४ ॥

(भा.दी.) इतीति । सुग्रीवेण इति उक्तौ, कपिभिः निर्मुक्तौ, भयेन आतुरौ परवशौ, एतौ शुकसारणाख्यौ राक्षसौ, प्रासादस्य हर्म्यस्य यच्छिखरं तत् आरुढस्तं रावणं प्राप्य ऊचतुः ॥ १४ ॥

(सं.चं.)भयेन आतुरौ रुग्णाविव । त्वरमाणौ वा ॥ १४ ॥

राघवोऽपि सुवेलाद्रेर्लङ्काभिमुख आययौ[३] ।
सानुजो मुदितः [४]सार्द्धमृक्षराक्षसवानरैः ॥ १५ ॥

(भा.दी.) राघव इति। सानुजः मुदितः राघवोऽपि, ऋक्षाः जाम्बवदाद्यास्ते च, राक्षसाः विभीषणभृत्याश्चत्वारो विभीषणश्च ते च, वानराः सुग्रीवादयश्च तैः सार्धम्, सुवेलनामको योऽद्रिस्तस्मात् लङ्काभिमुखः सन् आययौ आजगाम ॥ १५ ॥

(सं.चं.) राघवोऽपीति कविवचनम् । शुकसारणवचनमिति पक्षे– यं मनुष्यमात्रं मन्यसे, यस्य लङ्कां दुष्प्रवेशां मन्यसे सोऽपि राघवः । ऋक्षैर्जाम्बवदादिभी राक्षसेन ससचिवेन विभीषणेन, सुग्रीवहनुमदादिभिश्च वानरैः ॥ १५ ॥

---

१. **'रावणस्य पशोर्होमो–'** इति वि.ती.पाठः । **'पशोः छागस्य होमः'** इति का.श्री. । २. **'इत्युक्त्वा'**
३. **'–मुखमाययौ'** ४. **'मुदितः सानुजः सार्ध-'**

नीलाङ्गदनळश्वेतकुमुदान् कपियूथपान् ।
पनसं शरभं रम्भं ताववर्ण्णयतां पृथक् ॥ १६ ॥

(भा.दी.) **नीले**ति । तौ शुकसारणौ, कपियूथपान् नीलाङ्गदनळश्वेतकुमुदान् एतन्नामकान् पनसं पनसाख्यं शरभं शरभाख्यं रम्भं रम्भनामकं वानरं पृथक्, अवर्णयताम्, रावणसमीपे तेषां बलादिकं प्रोक्तवन्तौ, वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु लङ् ॥ १६ ॥

(सं.चं.) रावणेन पुनः पृष्टौ कांश्चित् प्रधानान् यूथपान्नामत आहतुः– नीलेत्यादिना । पृथगिति । 'बलाग्रे तिष्ठते वीरो नीलो नामैष यूथपः' (२६.१४), 'यौवराज्येऽङ्गदो नाम त्वामाह्वयति संयुगे' (२६.१७), 'वीरस्तिष्ठति सङ्ग्रामे सेतुहेतुरयं नळः' (२६.२१), 'श्वेतो रजतसङ्काशश्चपलो भीमविक्रमः' (२६.२४), 'कुमुदो नाम यूथपः' (२६.२७), 'युद्धे दुष्प्रसहो नित्यं पनसो नाम यूथपः' (२६.३९), 'शरभो नाम यूथपः' (२६.३६), 'रम्भो नामैष यूथपः' (२६.३१) इत्यादि च । पृथगिति । कांश्चन सारणोऽवर्णयत् । कांश्चन शुक इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तारं धूम्रं जाम्बवन्तं [1]विनतं कत्थनं तथा ।
केसर्य्याख्यं शतवलिं[2] प्रमाथिगजपूर्वकान् ॥ १७ ॥

(भा.दी.) **तार**मिति । तारं धूम्रं जाम्बवन्तं विनतम्, दुर्मुखमिति क्वचित् पाठः, तथा कत्थननामकम्, केसरीति आख्या यस्य स तथा तम्, शतवलिम्, प्रमाथी च गजश्च तौ पूर्वौ येषां ते तथा तान् । बहुव्रीहौ कप् । वानरान् अवर्णयतामिति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

(सं.चं.) धूम्र इति ऋक्षाणामधिपतिः । 'तारो नामैष वानरः' (२७.३), 'सर्वर्क्षाणामधिपतिर्धूम्रो नामैष यूथपः' (२७.९), 'स एष जाम्बवान्नाम महायूथपयूथपः' (२७.११), 'एष दर्दुरसङ्काशो विनतो नाम यूथपः' (२६.४२), 'युद्धेष्वकत्थनो नित्यं कत्थनो नाम यूथपः' (२७.२३), 'त्वामाह्वयति युद्धाय कत्थनो नाम वानरः' (२६.४३), 'मुख्यो वानरमुख्यानां केसरी नाम यूथपः' (२७.३८), 'नाम्ना पृथिव्यां विख्यातो नाम्ना शतवलीति यः' (२७.४४), 'स एष दुर्धरो राजन् प्रमाथी नाम यूथपः' (२७.३०), 'गजो गवाक्षो गवयो नळो नीलश्च वानरः' (२७.४६), 'मैन्दश्च विविदश्चैव ताभ्यां नास्ति समो युधि' (२८.६) इत्यादि

१. **'–वन्तं दुर्मुखं कत्थनम्'**

२. **'शतबलिम्'** इति प्रामादिकः पाठः ।

च । सम्प्रति रामायणे कत्थनः क्रथनो बभूव । अपपाठोऽयम् । गजपूर्वकाः गजो गवाक्षो गवयो वृषभो गन्धमादन इति पञ्च । अन्ये च तत्पूर्वका मैन्दविविदाद्याः ॥ १७–१८ ॥

खर्वार्बुदाधिपत्यं च तेषां[१] राज्यं च विक्रमम् ।
निगद्य विस्तरेणैव रावणं पुनरूचतुः ॥ १८ ॥

(भा.दी.) खर्वेति । तेषां नीलादिकपीनां खर्वं अर्बुदं च ते आद्ये येषां पद्मादीनां तानि खर्वार्बुदाद्यानि तेषामाधिपत्यं स्वामित्वं तत्, खर्वार्बुदसङ्ख्याकवानराधिपतित्वमित्यर्थः, तेषां राज्यं तत्, तेषां विक्रमः पराक्रमस्तं च विस्तरेण निगद्य रावणं पुनरेव ऊचतुः ॥ १८ ॥

प्राहुर्लक्षशतं कोटिं तल्लक्षं शङ्कुनामकम् ।
शङ्कुलक्षं महाशङ्कुं तल्लक्षं वृन्दमुत्तमाः ॥ १९ ॥

(भा.दी.) प्राहुरिति । उत्तमाः पुरुषाः लक्षाणां शतं तत् । कोटिं प्राहुः । ब्रूञो लट् । तासां कोटीनां लक्षं तल्लक्षं तत् शङ्कुरिति नाम यस्य तथोक्तं तत् प्राहुः । शङ्कुमहाशङ्कित्यादिकाः सर्वेऽपि सङ्ख्या-विशेषाः ज्ञातव्याः । शङ्कूनां लक्षं तत् महांश्चासौ शङ्कुश्च तं प्राहुः । तेषां महाशङ्कूनां लक्षं तत् वृन्दं वृन्द-नामकं प्राहुः ॥ १९ ॥

(सं.चं.) खर्वार्बुदसङ्ख्यामानं स्वयमाह– प्राहुर्लक्षशतं कोटिमित्यादि । उत्तमाः सङ्ख्यानकुशलाः सङ्ख्या-वन्तः । तथाहि रामायणे–'शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः । शतं कोटिसहस्राणां शङ्कुरित्यभि-धीयते । शतं शङ्कुसहस्राणां महाशङ्कुरिति स्मृतः । महाशङ्कुसहस्राणां शतं वृन्दमिति स्मृतम् । शतं वृन्द-सहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् । महावृन्दसहस्राणां शतं पद्ममिति स्मृतम् । शतं पद्मसहस्राणां महा-पद्ममिति स्मृतम् । महापद्मसहस्राणां शतं खर्वमिहोच्यते । शतं खर्वसहस्राणां महाखर्वमिति स्मृतम् । महाखर्वसहस्राणां समुद्रमभिधीयते । शतं समुद्रसाहस्रमोघ इत्यभिधीयते । शतमोघसहस्राणां महौघ इति विश्रुतः' (२८.३३–८) इति । अर्वाचीन-रामायणपाठकाः शङ्कुं शङ्ख पठन्ति । अथच सङ्ग्रहे पठिता धूळिसङ्ख्या सम्प्रति रामायणे न पठ्यते । ओघसङ्ख्या न पठ्यते । उभयत्रापि पाठवैय्याकुल्यं भाति । द्विविधश्चात्र सङ्ख्यानक्रमः–दशगुणोत्तरः, लक्षगुणोत्तरश्चेति । दशगुणोत्तरसङ्ख्यानक्रमस्तु निर्णयभाव-चन्द्रिकायामस्माभिः सन्दर्शितः (८.१७९) । लक्षगुणोत्तरः सङ्ग्रहोक्तः । द्वैविध्यं चोक्तं यादवप्रकाशेन–

१. **'राज्ञश्च विक्रमम्'**

'परे दशगुणोत्तराः । शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतार्बुदे । न्यर्बुदं वृन्दखर्वे च निखर्वं शङ्खमम्बुजम् । समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च यथाक्रमम् । परं परार्धाद् द्विगुणमथ स्त्री कोटिरर्बुदे । व्यत्यासेन च दृश्येते नियुतप्रयुते क्वचित् । वृन्दादिषु तु षट्स्वन्ये निखर्वं बद्ध-मक्षितम् । व्योम चान्तश्च सर्वश्च समुद्राद्यास्तु वा त्रिषु । अन्ये त्वाहुः शतं कोटिः शङ्कुर्वृन्दं महागुणः । पद्मं महाम्बुजं चेति क्रमाल्लक्षगुणोत्तरम् । सहस्राणां शते लक्षा लक्षं च नियुतं च तत्' इति । तथाचायं दशगुणोत्तरः सङ्ख्यानक्रमः–

१. शतम्	२. सहस्रम्
३. अयुतम्	४. नियुतम् (प्रयुतम्, लक्षम्, लक्षा)
५. प्रयुतम् (नियुतम्, दशलक्षाणि)	६. अर्बुदं (कोटिः, कोटी)
७. न्यर्बुदम् (दशकोटयः)	८. वृन्दम् (निखर्वम्)
९. खर्वम् (बद्धम्)	१०. निखर्वम् (अक्षितम्)
११. शङ्खम् (व्योम)	१२. अम्बुजम् (अन्तः)
१३. समुद्रः (सर्वः, समुद्रम्, समुद्रा)	१४. मध्यम् (मध्यः, मध्या)
१५. अन्तम् (अन्तः, अन्ता)	१६. परार्धम् ।

अथ लक्षगुणोत्तरः सङ्ख्यानक्रमः–

१. शतम् ।	२. कोटिः (लक्षशतम्)
३. शङ्कुः (कोटिलक्षम्)	४. महाशङ्कुः (शङ्कुलक्षम्)
५. वृन्दम् (महाशङ्कुलक्षम्)	६. महावृन्दम् (वृन्दलक्षम्)
७. पद्मम्(महावृन्दलक्षम्)	८. महापद्मम् (पद्मलक्षम्)
९. खर्वम् (महापद्मलक्षम्)	१०. महाखर्वम् (खर्वलक्षम्)

इतः परं रामायणे सङ्ग्रहे च विभिन्नो गणनक्रमः पठ्यते । रामायणरीत्या–

११ समुद्रम् (महाखर्वलक्षम्)	१२. ओघः (समुद्रलक्षम्)
१३. महौघः (ओघलक्षम्)	

सङ्ग्रहपाठरीत्या–

११. धूळिः (महाखर्वलक्षम्)	१२. महाधूळिः (धूलिलक्षम्)
१३. समुद्रम् (महाधूळिलक्षम्)	१४. महौघः (समुद्रलक्षम्)

उभयत्रापि पाठभ्रेषः सम्भाव्यते । सङ्ग्रहानुगुणतया पुनरेवं रामायणपाठः स्यात्– 'महाखर्वसहस्राणां शतं धूळिरिहोच्यते । शतं धूळिसहस्राणां महाधूळिरिति स्मृतम् । महाधूळिसहस्राणां समुद्रं शतमुच्यते । शतं

समुद्रसाहस्रं महौघ इति विश्रुतः' इति । अथाप्यसमग्रेव गणना । अस्यां गणनायामोघो विलुप्तः । विद्वद्भिर्विमृष्टव्यमेतद् भवति ॥ १९–२४ ॥

वृन्दलक्षं महावृन्दं तल्लक्षं पद्ममप्युत ।
पद्मलक्षं महापद्मं तल्लक्षं खर्वमभ्यधुः ॥ २० ॥

(भा.दी.) वृन्देति । उत्तमाः । वृन्दानां लक्षं तत् । महच्च तत् वृन्दं च तत्, अभ्यधुः प्राहुः । उत तेषां महावृन्दानां लक्षं तत्, पद्ममपि पद्मनामकमपि अभ्यधुः । पद्मलक्षं महच्च तत् पद्मं च तत् अभ्यधुः । तल्लक्षं महापद्मलक्षं खर्वं खर्वनामकं तत् अभ्यधुः ॥ २० ॥

खर्वलक्षं महाखर्वं तल्लक्षं धूळिमप्युत ।
धूळिलक्षं महाधूळिं तल्लक्षं हि समुद्रकम् ॥ २१ ॥

(भा.दी.) खर्वेति । उत्तमाः खर्वलक्षं महच्च तत् खर्वं च तत् अभ्यधुः । उत तल्लक्षं महाखर्वलक्षं च तत् धूळिमपि धूळिनामिकामपि अभ्यधुः । धूळिलक्षं महती च सा धूळिश्च तां अभ्यधुः । तासां महाधूळीनां लक्षं तल्लक्षं तत् समुद्रकं समुद्रनामकं तत् अभ्यधुः ॥ २१ ॥

समुद्रलक्षं कवयो महौघं कीर्त्तयन्ति हि ।
पश्य सङ्ख्यामिमां [१]राजन्नस्मिन् वानरमण्डले ॥ २२ ॥

(भा.दी.) समुद्रेति । कवयः सङ्ख्यातत्वविदः । समुद्रलक्षं महांश्चासौ ओघश्च तं कीर्तयन्ति हि । कृत सङ्कीर्तने लट् । हे राजन् रावण, इमां अभिहितां सङ्ख्यां अस्मिन् दृश्यमाने वानराणां मण्डलं समुदायस्तस्मिन् पश्य जानीहि । दृशिर् प्रेक्षणे लोट् ॥ २२ ॥

अवद्ध्यानामवेद्ध्यानां[२] हरीणां वातरंहसाम् ।
हन्त कोटिसहस्रेण [३]तेषां शङ्कुशतेन च ॥ २३ ॥
महावृन्दसहस्रेण तथा पद्मशतेन च ।
महापद्मसहस्रेण तेषां खर्वशतेन च ॥ २४ ॥

---

१. '–मिमां राजन् स्वामिन् वानर–' २. 'अवेध्यानामवध्यानाम्' । 'अवध्यानामभेद्यानम्' इति च । ३. '–स्रेण तथा शङ्कु–'

तेषां कोटिमहौघेन समुद्रेण च संवृतः ।
रामो विभीषणसखः ससुग्रीवो विजृम्भते ॥ २५ ॥

(भा.दी.) सङ्ख्याबाहुल्यमात्रं न प्रयोजकमित्यतः कपीनां स्वभावं वर्णयन्ताविमां सङ्ख्यां पश्येत्युक्तमेव विशदयतः– **अवध्येत्या**दिना । अवध्यानां शत्रुभिर्वधानर्हाणाम्, अवेध्यानां शस्त्रादिना वेद्धुमशक्यानाम्, वातस्य रंह इव रंहो वेगो येषां ते तथा तेषाम्, हरीणां कपीनां कोटीनां सहस्रं तेन, तेषां कपीनां शङ्कूनां शतं तेन च, तेषां कपीनां महान्ति यानि वृन्दानि तेषां सहस्रं तेन, तथा तेषां पद्मानां शतं तेन च, तेषां महापद्मानां सहस्रं तेन, तेषां खर्वाणां शतं तेन च, तेषां वानराणां कोटिसङ्ख्याकश्चासौ महौघश्च तेन, तेषां समुद्रः समुद्राख्यसङ्ख्याविशेषस्तेन च संवृतः, विभीषणः सखा यस्य स तथा[१] । विभीषणस्य सखेति वा । ससुग्रीवः श्रीरामः विजृम्भते विराजते । हन्त हर्षे खेदे वा । जृभि गात्रविनामे लट् ॥ २३–२५ ॥

(सं.चं.) विभीषणस्य सखा रामः ससुग्रीवो विजृम्भते वैभवोपेतः शोभते ॥ २५ ॥

कपिकोटिमहौघेभ्यो महौघगुणवीर्य्यवान्[२] ।
एको हनूमान् नूनं नो नाशायालं दशानन ॥ २६ ॥

(भा.दी.) तमन्ध्ये श्रेष्ठानां हनुमदादीनां सामर्थ्यमाहतुः– **कपी**ति । कपीनां कोटयस्तासां महौघास्तेभ्यः, महौघः, महौघसङ्ख्याकः गुणः आवृत्तिर्यस्य तत्तथोक्तम्, तादृशं यद्वीर्यं बलं तदस्यास्तीति तथोक्तः, एकः हनूमान्, हे दशानन, नः अस्माकं नाशाय अलं समर्थः, नूनम् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) कपिकोटिमहौघानां यावन्ति वीर्याणि ततोऽपि महौघगुणितवीर्यवान् हनूमान् । एकोऽसदृशः, एकोऽसहाय एव नो नाशायालम् ॥ २६ ॥

रामानुजो लक्ष्मणोऽयं सुग्रीवो वालिनोऽनुजः ।
तेन तर्क्यं तयोर्वीर्य्यं क्षेमायाऽर्य्ये[३] प्रयत्यताम् ॥ २७ ॥

(भा.दी.) रामेति । अयं दृश्यमानः लक्ष्मणः रामानुजः श्रीरामस्यानुजः । अयं सुग्रीवः वालिनः अनुजः । तेन रामानुजत्वेन वाल्यनुजत्वेन च तयोः लक्ष्मणसुग्रीवयोः यादृग् वीर्यं तर्क्यं ऊह्यम्, अतः (आर्य), क्षेम आत्मरक्षणं तस्मै प्रयत्यतां प्रयत्नः क्रियताम् । यती प्रयत्ने लोट् ॥ २७ ॥

---

१. तत्पुरुषसमास एव टजिति वैयाकरणाः ।

२. '**महौघगुणवीर्यवान् महौघसङ्ख्याकगुणवान् वीर्यवांश्च**' इति का.श्री. ।

३. '**क्षेमायाऽशु प्रयत्यताम्**'

(सं.चं.) रामानुजो लक्ष्मणोऽयम् । अग्रजेनानुजोऽपि व्याख्यातः । एवं सुग्रीवोऽपि । वाली किल परिचितचरः । तेन तयोः लक्ष्मणसुग्रीवयोः वीर्यमननुभूतमपि शक्यं तर्कयितुम् ॥ २७ ॥

रामस्त्रिलोकीं[1] संहर्त्तुमेक एव किलेश्वरः[2] ।
अलं राजन् विरोधेन दीयतामाशु मैथिली ॥ २८ ॥

(भा.दी.) राम इति । श्रीरामः त्रिलोकीं लोकत्रयं संहर्तुं एक एव असहाय एव ईश्वरः समर्थः किल । हे राजन् रावण, श्रीरामेण विरोधः कलहस्तेन अलम् । मैथिली जानकी आशु दीयताम् ॥ २८ ॥

(सं.चं.) क्षेमाय आत्मनो रक्षसां चाविनाशाय दीयतामाशु मैथिली ॥ २८–९ ॥

श्रुत्वा तयोरिदं वाक्यं दृष्ट्वा रामचमूं च ताम् ।
रावणोऽतिविषण्णोऽपि मानी[3] तावाक्षिपत् क्रुधा ॥ २९ ॥

(भा.दी.) श्रुत्वेति । मानोऽस्यास्तीति मानी, अभिमानीत्यर्थः, रावणः तयोः शुकसारणयोः इदं वाक्यं श्रुत्वा, तां रामचमूं दृष्ट्वा च, अतिविषण्णोऽपि अत्यन्तं भीतोऽपि तौ शुकसारणौ क्रुधा क्रोधेन आक्षिपत्, अभत्सयत् । क्षिपु निरसने लङ् ॥ २९ ॥

पुनश्च प्रेषितास्तेन चाराः शार्दूलपूर्वकाः ।
वानरैः पीडिता मुक्ताः प्राप्योदन्तं न्यवेदयन् ॥ ३० ॥

(भा.दी.) पुनरिति । तेन रावणेन पुनश्च प्रेषिताः, शार्दूलः शार्दूलनामकराक्षसः पूर्वो येषां ते तथा चाराः गूढपुरुषाः, वानरैः पीडिताः सन्तः, अथ मुक्ताः सन्तः रावणं प्राप्य उदन्तो वृत्तान्तस्तं न्यवेदयन् । सेनाविस्तारादिकं विज्ञापितवन्तः ॥ ३० ॥

(सं.चं.) पुनश्च प्रेषिताः । 'अब्रवीच्च दशग्रीवः समीपस्थं महोदरम् । उपस्थापय मे शीघ्रं चरानिति निशाचरः' (२९.१६) इति, 'ततश्चाराः सन्त्वरिताः प्राप्ताः पार्थिवशासनात्' (१७) इति, 'चारास्तु ते तथेत्युक्त्वा

---

१. **'रामस्त्रिलोकान्'**

२. **'एवाखिलेश्वरः' । अस्मिन् पाठे 'अलम्' इति पूर्वार्धेऽप्यन्वेति । 'अलं समर्थः । 'विरोधेनालम्' इत्यलंशब्दस्योभयत्रान्वयः'** इति वि.भू. ।

३. **'मानी अभिमानी अहङ्कारयुक्त इति यावत्'** इति का.श्री. ।

प्रहृष्टा राक्षसेश्वरम् । शार्दूलमग्रतः कृत्वा ततश्चक्रुः प्रदक्षिणम्' (२२) इति च । 'ते तु धर्मात्मना दृष्टा राक्षसेन्द्रेण राक्षसाः । विभीषणेन तत्रत्या निगृहीता यदृच्छया' (२५-६) इति च ॥ ३० ॥

सम्मन्त्र्य मन्त्रिभिः सार्द्धमशोकवनिकां गतः ।
मायी स रावणस्तन्वीं रामस्यापायमभ्यधात् ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) सम्मन्त्र्येति । माया तत्कालवस्तुसर्जनशक्तिरस्यास्तीति मायी, सः रावणः मन्त्रिभिः प्रहस्तादिमन्त्रिभिः सार्धं कर्तव्यं सम्मन्त्र्य, सीता चेद् वशीकृता तर्ह्यस्यां सक्तायां सत्यां निराशो रामः समराद् विमुखो भवेदित्यालोच्य, आशोकवनिकां गतः सन्, तन्वीं स्त्रियं सीताप्रतिकृतिं प्रति श्रीरामस्य अपायो विनाशस्तं अभ्यधात् प्रोचे ॥ ३१ ॥

(सं.चं.) सीताप्रसादनोपायं सम्मन्त्र्य । मायी डाम्भिकः प्रातिहारिकः । तन्वीं मायासीतां प्रति । अपायं मरणम् ॥ ३१ ॥

विद्युज्जिह्वोऽथ मायावी रावणेन प्रचोदितः ।
रामस्येदं शिर इति शिरः किञ्चिदिहाऽनयत् ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) विद्युदिति । (अथ) माया अदृश्यत्वादिशक्तिरस्यास्तीति मायावी, मत्वर्थे विनिः, रावणेन प्रचोदितः, श्रीरामशिरःसदृशं शिरः सृष्ट्वा तत्सीतायै प्रदर्शयेति प्रेरितः, विद्युज्जुह्वः विद्युज्जुह्वनामकः राक्षसः, रामस्य इदं शिर इति वदन् सन् किञ्चित् शिरः इह सीतानिकटे आनयत् ॥ ३२ ॥

(सं.चं.) मायावी शाम्बरीं मायां विदन् । इन्द्रजालपटुः ॥ ३१ ॥

माययाऽप्यकृतार्थेऽथ रावणे निर्गते वनात् ।
करुणं विलपन्तीं तां सरमोपाययौ[1] सतीम् ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) माययेति । अथ माययाऽपि कापट्येनापि, अकृतः अर्थः सीतावशीकरणलक्षणं प्रयोजनं येन स तथोक्तस्तस्मिन् रावणे, वनं अशोकवनं तस्मात् निर्गते सति, करुणं द्रष्टॄणां कृपास्पदं यथा भवति

१. 'सरमोपययौ'

तथा विलम्पन्तीं सतीं पतिव्रतां तां सीतां, सरमा विभीषणभार्या, उपाययौ । लोकदृष्ट्या विद्युज्जिह्वप्रदर्शितशिरो दृष्ट्वा विलपन्त्यां सत्यां सरमाऽगतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(सं.चं.) मायया रामस्य कृतकशिरःप्रदर्शनेनापि अकृतार्थे सीतां वशीकर्तुमसमर्थे, निराशतया वनान्निर्गते सति । सीतारक्षणार्थं नियुक्ता सरमा सतीं सीतामुपाययौ ॥ ३३ ॥

रक्षणाय नियुक्ताऽपि राक्षसेन्द्रेण राक्षसी ।
मायासीतां भक्तियुक्ता[१] विदितार्थेदमब्रवीत् ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) **रक्षेति** । राक्षसेन्द्रेण रावणेन रक्षणं सीतारक्षणं तस्मै नियुक्ताऽपि आज्ञप्ताऽपि । विदितः रक्षसां मायेति विज्ञात अर्थो यया सा तथोक्ता राक्षसी सा सरमा, सीतायां भक्तियुता सती मायासीतां प्रति सीताप्रतिकृतिं प्रति इदं वचः अब्रवीत् ॥ ३४ ॥

(सं.चं.) विदितार्था विदितरावणमाया ॥ ३४ ॥

मायाया[२] रक्षसां भद्रे मा यायाः सति सङ्कटम् ।
सबलस्ते सुवेलाद्रौ सबलः क्रीडते पतिः ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) **मायेति** । हे भद्रे, शोभने, सति पतिव्रते सीते, इयं दृष्टा रक्षसां माया तत्कालसर्जनशक्तिसृष्टं वस्तु, नतु रामशिरः । तस्माच्छिरोदर्शनादिना सङ्कटं खेदस्तत्, मा यायाः न प्राप्नुहि । सबलः बाहुबलसहितः, सबलः कपिसैन्यसहितः, ते पतिः श्रीरामः, सुवेलाख्यो योऽद्रिस्तस्मिन् क्रीडते । क्रीडृ विहरणे लट् ॥३५॥

(सं.चं.) रक्षसां मायायाः सकाशात् सङ्कटं मा यायाः मा यासीः । सबलः ससैन्यः । बलेनाऽत्मसामर्थ्येन च सहितः । क्रीडतीति वक्तव्यम् । अथापि प्रार्थयती-त्यादिवत् उभयपदतामभिप्रयन् 'क्रीडते' इत्याह । 'क्रीडतेऽस्माभिरच्युतः' इति च प्रतनः प्रयोगः । पादादि-यमकम् ॥ ३५–६ ॥

चारा वानरनिष्पिष्टाः श्वासमात्रावशेषिताः[३] ।
रामस्य तद् बलौदार्य्यं वदन्तो वीक्षिता मया ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) **चारा** इति । वानरैः निष्पिष्टाः अर्दिताः, अत एव श्वासमात्रेण अवशेषिताः, श्रीरामस्य तत् बलं तस्य औदार्यं बाहुल्यं तत् वदन्तः चाराः रावणगूढपुरुषाः मया वीक्षिताः दृष्टाः ॥ ३६ ॥

---

१. **'भक्तियुता'** इति वि.ती.पाठः । २. **'मायेयं रक्षसाम्'** इति वि.ती.पाठः । ३. **'श्वासमात्रावशेषिणः'**

रावणो बोद्धयमानोऽपि मात्रा वृद्धैश्च मन्त्रिभिः ।
न त्वां मुञ्चति रम्भोरु हतो रामेण शेष्यते[1] ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) रावण इति । रावणः मात्रा कैकस्याख्यया, वृद्धैः मन्त्रिभिश्च सीतां मुञ्चेति बहुधा बोध्यमानोऽपि, रम्भावद् रम्भादण्डवदूरू यस्याः सा तत्सम्बुद्धिः, हे सीते, त्वां न मुञ्चति । मुच्लृ मोक्षणे लट् । यस्मात् अतः रामेण हतः सन् शेष्यते शयनं करिष्यति । शीङ् स्वप्ने लृट् ॥ ३७ ॥

(सं.चं.) शेष्यते शयिष्यते । प्राचीनानां प्रयोगसरणिरियम् । 'संशय्यते' इति वक्तव्ये 'संशीयते' इति प्रयुञ्जते । 'शयिता' इति वक्तव्ये 'शेता' इति । 'शयिष्यते' इति वक्तव्ये–शेष्यते' इति ॥ ३७ ॥

एवमुक्ता[2] सरमया सा रामा मोदमाददे ।
शुश्राव रामसैन्यानां नादं वाद्यस्वनोर्ज्जितम् ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) एवमिति । सरमया एवमुक्ता सा रामा स्त्री सीताप्रतिकृतिः मोदः सन्तोषस्तं आददे सम्प्राप्तवती । वाद्यानां ये स्वनास्तैरूर्जितं अभिवृद्धम्, रामस्य सैन्यानि तेषां कपीनां नादो ध्वनिस्तं शुश्राव । श्रु श्रवणे लिट् ॥ ३८ ॥

(सं.चं.) रणवाद्यस्वनोर्जितम् । रणवाद्यं काहलादि । '**ಕಹಳೆ**' इति भाषायाम् । वाद्यस्वनादप्यूर्जितं वा । ऊर्जितं प्रबलम् ॥ ३८–४३ ॥

मातामहो माल्यवांस्तं वृद्धो रावणमब्रवीत् ।
शृणु वत्स हितं वाक्यं विदुषा भाष्यते मया ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) मातेति । मातामहो मातुः पिता वृद्धः माल्यवान् माल्यवन्नामकः तं रावणं अब्रवीत् । ब्रूञो लङ् । विदुषा रामस्वरूपं जानता मया भाष्यते । भाषधातोर्लट् । हे वत्स, हितं तद्वाक्यं शृणु । श्रु श्रवणे लोट् ॥ ३९ ॥

---

१. **'यद्यपि शीङः सेट्त्वात् 'शयिष्यते' इति वाच्यम् । तथाऽपि 'चिक्रंसया' इत्यादिप्रयोगादागमानुशासनस्यानित्यत्वात् 'शेष्यते' इत्युक्तम्'** इति का.श्री. । चिन्त्यमिद् । क्रमेः सनि चिक्रंसते रूपस्यापि पाणिनीयैरभ्युपगमात् ।

२. **'एवमुक्ते'**

धर्म्मपक्षस्थिता देवा वयं चाधर्म्मपक्षिणः ।
पुरा जयो[1] ह्यधर्म्मस्य धर्म्मो विजयतेऽधुना ॥ ४० ॥

(भा.दी.) धर्म इति । देवाः धर्मस्य पक्षः सहायस्तस्मिन् स्थिताः । वयं च अधर्मस्य पक्षः सहायः स एषामस्तीति तथोक्ताः । अधुना अधर्मः अधर्मपक्षस्तस्य पराजयः । धर्मः धर्मपक्षः विजयते । जि जये लट् ॥ ४० ॥

पालितो धर्म्मपक्षोऽयं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
मन्ये विष्णुमिमं जातं रामं तेजोभिरीदृशैः ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) पालित इति । प्रकर्षेण शश्वदेकप्रकारेण भवितुं शीलमस्यास्तीति प्रभविष्णुस्तेन विष्णुना, अयं धर्मपक्षः पालितः । अतः इमं श्रीरामं ईदृशैः वालिनिग्रहणसेतुबन्धनादिभिरलौकिकैः तेजोभिः प्रभावैः कारणभूतैः, जातं धर्मरक्षार्थमवतीर्णं विष्णुं मन्ये जानामि । मन ज्ञाने लट् ॥ ४१ ॥

सन्धीयतां राघवेण दीयतां तात मैथिली ।
इति तेनोदितं श्रुत्वा क्रुद्धः प्रोवाच रावणः ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) सन्धीयतामिति । हे तात रावण, राघवेण सह सन्धीयतां सन्धानं क्रियताम् । मैथिली श्रीरामाय दीयताम् । इति तेन माल्यवता उदितं वचः श्रुत्वा क्रुद्धः रावणः प्रोवाच ॥ ४२ ॥

नानुरूप इति त्यक्तः पित्रा दीनो वनं गतः ।
जेता किं मानवो रामः क्षुद्रैः शाखामृगैर्वृतः[2] ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) नेति । पित्रा दशरथेन न अनुरूपः राज्यरक्षणे अनुकूलो न इति त्यक्तः, दीनः दरिद्रः, वनं गतः, क्षुद्रैः नीचैः शाखामृगैः वानरैः वृतः, मानवः श्रीरामः मां जेता किम्? कथं जेष्यति? न कथञ्चनेति भावः ॥ ४३ ॥

एक एव क्षिपेद् रामं जम्भारिस्तम्भनो भुजः ।
भुजैरेकोनविंशद्भिः कृत्यं नैवोपलक्ष्यते[3] ॥ ४४ ॥

१. **'पराजयो ह्यध–'** इति वि.ती.पाठः । २. **'–मृगैर्युतः'** ३. **'नैवोपलभ्यते'**

(भा.दी.) एक इति । जम्भारिरिन्द्रस्तं स्तम्भयतीति तथोक्तः मे एक एव भुजः श्रीरामं क्षिपेत् पराजयेत । क्षिपु निरसने लिङ् । एकेन ऊना न्यूना विंशत् एकोनविंशत् ताभिः(?) एकोनविंशतिसङ्ख्याकैरित्यर्थः, भुजैः कृत्यं कार्यं नैव उपलक्ष्यते नैव दृश्यते ॥ ४४ ॥

(सं.चं.) 'भुजैरेकोनविंशद्भिः' इति पठन्ति । छान्दसः प्रयोगः स्यात् । लिपिकृत्प्रमादो वा स्यात् । तदा 'भुजैरेकोनविंशत्या' इति प्रतनः पाठः स्यादिति भाति ॥ ४४ ॥

मन्त्रैरलमलं हन्त प्रहस्त प्रतिगम्यताम् ।
सन्नह्यतां प्रतिद्वारं स्थीयतां बलिभिर्य्युधे ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) मन्त्रैरिति । मन्त्राः गुप्तभाषणानि तैः अलं पर्याप्तम्, हन्त हर्षे, हे प्रहस्त, युध् युद्धं तस्यै, बलिभिः राक्षसैः सह प्रतिगम्यताम् । गम्लृ गतौ लोट् । सन्नह्यतां युद्धसंनहनं क्रियताम् । णह बन्धने लोट् । द्वारेद्वारे प्रतिद्वारं स्थीयताम् ॥ ४५ ॥

(सं.चं.) अलमलमिति सम्भ्रमाद् द्विरुक्तिः । गुह्योक्तिर्मन्त्रः । हन्तेति पुनर्वाक्यारम्भे । तेनैव मन्त्रमूढाननुकम्पते च । शत्रून् प्रतिगम्यताम् । युधे युद्धाय बलिभिः सन्नह्यताम् । कवचबन्धः क्रियताम् । सन्नाहः कवचम् । 'वक्षश्छदः सन्नाहकङ्कटौ' इति यादवप्रकाशः । चतुर्दिशं प्रतिद्वारं शत्रूणामन्तः प्रवेशनिरोधेन द्वाररक्षार्थं च सन्नद्धैः स्थीयताम् ॥ ४५ ॥

इति ब्रुवाणमालोक्य राक्षसं पक्षिरूपिणः ।
चारा विभीषणस्याथ विभीषणमुपाययुः ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) इतीति । अथ, पक्षिणां रूपमेषामस्तीति तथोक्ताः विभीषणस्य चाराः इति ब्रुवाणं राक्षसं रावणं आलोक्य विभीषणं उपाययुः ॥ ४६ ॥

(सं.चं.) विभीषणस्य पक्षिरूपिणश्चाराः ॥ ४६ ॥

अनलानिलसम्पातिहर्य्याख्यैः सचिवैर्न्निजैः ।
उदितं पुरि वृत्तान्तं राममूचे विभीषणः ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) अनलेति । अनलश्च अनिलश्च सम्पातिश्च हरिश्च इति आख्या येषां ते तथोक्तास्तैः निजैः स्वकीयैः सचिवैः उदितं प्रोक्तम्, पुरि लङ्कायां उदितमुत्पन्नम्, वृत्तान्तो वार्त्ता तं विभीषणः रामं प्रति ऊचे । ब्रूञ् धातोर्लिट् ॥ ४७ ॥

(सं.चं.) अनलानिलसम्पातिहर्याख्यैः । सम्प्रति रामायणेऽन्यथा नामानि पठ्यन्ते– 'अनलः शरभश्चैव सम्पातिः प्रघसस्तथा' (३७.७) इति । उत्तरखण्डे पुनरन्यथा–'अनलश्चानिलश्चैव हरिः सम्पातिरेव च' (उ.कां.५.४४) इति । तदनुगुणमत्रापि एवं पाठः स्यात्–'अनलश्चानिलश्चैव सम्पातिर्हरिरेव च' इति । अनिलस्य शरभ इति हरेः प्रघस इति नामान्तरं वा ॥ ४७ ॥

भगवांश्च प्रतिद्वारं योद्धुं सङ्कल्प्य वानरान् ।
श्वः प्रभाते रणमिति सुवेलमधिरूढवान् ॥ ४८ ॥

(भा.दी.) भगवानिति । भगवान् श्रीरामश्च लङ्कायाः द्वारेद्वारे प्रतिद्वारं योद्धुं वानरान् सङ्कल्प्य, श्वः आगामिदिवसे, प्रभातः प्रातःकालस्तस्मिन् रणमिति सङ्कल्प्य, सुवेलं सुवेलाख्यपर्वतं अधिरूढवान् आरुरोह ॥ ४८ ॥

(सं.चं.) सङ्कल्प्य निश्चित्य, रणमित्युक्त्वा ॥ ४८ ॥

ससुग्रीवौ राघवौ[१] तौ हरयः सविभीषणाः ।
उपासत सुवेलाग्रे सूर्य्यश्चास्तङ्गतस्तदा ॥ ४९ ॥

(भा.दी.) सेति । सविभीषणाः विभीषणसहिताः हरयः, ससुग्रीवौ सुग्रीवसहितौ राघवौ रघुगोत्रोत्पन्नौ तौ श्रीरामलक्ष्मणौ सुवेलस्य अग्रं शिखरं तस्मिन् उपासत असेवन्त । आस उपवेशने लङ् । तदा सूर्यश्च अस्तोऽस्तगिरिस्तं गतः । सायङ्कालो जात इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

(सं.चं.) सुवेलाग्रे उपासत सुवेलाग्रमध्यासत । अथवा ससुग्रीवं रामं लक्ष्मणं च कपयः सविभीषणाः उपासत उपासीनाः सेवमाना बभूवुः ॥ ४९–५२ ॥

---

१. **'राघवाविति द्वितीयाद्विवचनम् । उपासत उपास्तिं चक्रुः'** इति वि.भू. । **'ससुग्रीवौ सुग्रीवेण सहितौ राघवौ रामलक्ष्मणौ कर्म उपासत असेवन्त'** इति का.श्री ।

सुग्रीवः सहितः प्रातर्देवेनाऽनन्दमूर्त्तिना ।
तुङ्गे शृङ्गे त्रिकूटस्य तां लङ्कामथ दृष्टवान् ॥ ५० ॥

(भा.दी.) सुग्रीव इति । अथ, आनन्दः मूर्तिः शरीरं यस्य स तथा तेन देवेन श्रीरामेण सहितः सुग्रीवः, प्रातः प्रातःकाले, त्रिकूटस्य त्रिकूटपर्वतस्य (तुङ्गे) शृङ्गे, शृङ्गं शिखरं तस्मिन्, स्थितः सन् तां लङ्कां दृष्टवान् ॥ ५० ॥

प्राकारगृहहर्म्याढ्यां सर्वसम्पत्समन्विताम् ।
तां दृष्ट्वा विस्मयं भेजे पुरन्दरपुरीमिव ॥ ५१ ॥

(भा.दी.) प्राकारेति । सुग्रीवः प्राकाराः भित्तयस्ते च गृहाणि च हर्म्याणि च तैः आढ्यां युक्ताम्, सर्वाः याः सम्पदस्ताभिः समन्विताम्, तां लङ्कां पुरन्दरपुरीमिव दृष्ट्वा विस्मय आश्चर्यस्तं भेजे प्राप । भज सेवायां लिट् ॥ ५१ ॥

(सं.चं.) प्राकारावृतानि गृहाणि श्रीमतां हर्म्याणि प्रसादाश्च ॥ ५१–२ ॥

तत्र प्रासादशिखरे चारुचामरवीजितम्[१] ।
रावणं प्रैक्षत कपिः सर्वभूषणभूषितम्[२] ॥ ५२ ॥

(भा.दी.) तत्रेति । कपिः सुग्रीवः तत्र लङ्कायां प्रासादस्य यच्छिखरं तस्मिन्, चारूणि यानि चामराणि तैर्वीजितम्, सर्वाणि यानि भूषणानि तैर्भूषितमलङ्कृतं रावणं प्रैक्षत ॥ ५२ ॥

स्वामिनो दारचोरो मे सोऽयमास्ते खलः सुखम् ।
इति संरम्भसम्भिन्नश्चुक्षोभ रविनन्दनः ॥ ५३ ॥

(भा.दी.) स्वामिन इति । मे स्वामिनः श्रीरामस्य, दाराणां भार्याणां[३] चोरः, सीताचोर इत्यर्थः, खलः सोऽयं रावणः सुखं यथा भवति तथा आस्ते, इति संरम्भेण कोपेन सम्भिन्नः सहितः रविनन्दनः सुग्रीवः चुक्षोभ सञ्चचाल । क्षुभ सञ्चलने लिट् ॥ ५३ ॥

(सं.चं.) मे स्वामिनो दारचोरः । संरम्भेण सम्भ्रमेणाऽटोपेन च सम्भिन्नः सम्मिश्रः ॥ ५३ ॥

---

१. **'चारुचामराभ्यां वीजितम्'** इति का.श्री. । २. **'सर्वाभरणमण्डितम्'** ३. **'भार्यायाः'** इति पर्याप्तम् ।

मरतकमणिवर्ण्णं मत्तमातङ्गलीलं
मधुकरपरिघुष्टां वैजयन्तीं वहन्तम् ।
हरिपरिषदि रामं सस्मितं वीक्षमाणं[१]
हरिपतिरथ नत्वा चोदयामास सेनाम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायणे
युद्धकाण्डे तृतीयः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) मरतकेति । अथ हरिपतिः कपीश्वरः सुग्रीवः, मरतकाख्यो यो मणिस्तद्वद्वर्णो यस्य स तथा तम्, मत्तो यो मातङ्गस्तद्वल्लीला यस्य स तथा तम्, मधुकरैः भ्रमरैः परिघुष्टां कौतूहलेनाऽकुलिताम्, अनुनादितामिति वा, वैजयन्तीं वैजयन्त्याख्यमालां वहन्तम्, हरीणां कपीनां परिषत्सभा तस्याम्, स्मितेन सहितं यथा भवति तथा सस्मितम्, आत्मानं कारुण्यात् वीक्षमाणं श्रीरामं नत्वा सेनां युद्धार्थं चोदयामास । चुद सञ्चोदने[२] लिट् ॥ ५४ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां
युद्धकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) अथ मालिन्योपसंहरति– मरतकमणिवर्णम् । मधुकरैः परितः सर्वतः घुष्टां नादिताम् । 'वैजयन्ती पताकायां जयन्त्यां केशवस्रजि' इति यादवप्रकाशः ॥ ५४ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु सङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां
युद्धकाण्डे तृतीयसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २३५३+५४=२४०७]

---

१. **'वीक्ष्यमाणम्' । 'हरिपरिवारे कपिसभायां सर्वैः वीक्ष्यमाणम्'** इति का.श्री. । २. **'सञ्चोदनं प्रेरणम्'** इति क्षीरस्वामी ।

चतुर्थः सर्ग्गः

रामानुजो रामनियोगतोऽथ मधूनि मूलानि फलानि चाऽशु ।
यथेष्टमत्र व्यभजत् कपिभ्यो महायुयुत्सोत्सवदर्प्पवद्भ्यः[1] ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामानुजेन तदानीं कृतं निरूपयति– **रामानुज** इति । अथ रामानुजः लक्ष्मणः श्रीरामस्य नियोग आज्ञा तस्मादिति ततः, मधूनि मूलानि फलानि च, आशु युद्धं कर्तुमिच्छा युयुत्सा, सैवोत्सवो महान् महा-युयुत्सोत्सवः, तस्मिन् दर्पः अहं समर्थः इत्यहङ्कारः, एषामस्तीति तथा तेभ्यः कपिभ्यः, अत्र सुवेलशृङ्गे, इष्टमनतिक्रम्य यथेष्टम्, तत्तदभीष्टानुसारेणेत्यर्थः, व्यभजत् विभज्य दत्तवान् । भज सेवायां लङ् ॥ १ ॥

(सं.चं.) इन्द्रोपेन्द्रवज्राभ्यामुपजात्या सर्गमारभते– रामानुज इत्यादिना ॥ १ ॥

रामोऽथ बाणासनबाणपाणिः सलक्ष्मणो व्यूह्य बलं समस्तम् ।
लङ्कामलङ्कारवतीमवाप [2]प्रस्फारविस्फारविनादिताशः ॥ २ ॥

(भा.दी.) **राम** इति । अथ, बाणासनं धनुस्तच्च बाणश्च तौ पाण्योर्यस्य स तथोक्तः, सलक्ष्मणः श्रीरामः, समस्तं बलं सैन्यं तत्, व्यूह्य व्यूहं कारयित्वा, प्रस्फारस्य विस्फारो ध्वनिस्तेन विनादिताः आशा दिशो येन स तथा सन्, अलङ्कारोऽस्या अस्तीति तथा तां लङ्कां प्रति अवाप जगाम । आपूल् व्याप्तौ लिट् ॥ २ ॥

---

१. **'महायुयुत्सोत्सवश्च दर्पश्च महायुयुत्सोत्सवदर्पौ । तावेषां स्त इति महायुयुत्सोत्सवदर्पवन्तः'** इत्यर्थान्तरे च का.श्री.टीकायाम् ।

२. **'प्रस्फारविष्फार–'** । **'स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः'** (अ.सू.८.३.७६) इति वैकल्पिको मूर्धन्यादेशः**–विस्फारः विष्फारः** । **'प्रस्फारः धनुष्टङ्कारः तस्य विस्फारेण ध्वनिना'** इति विभू. । का.श्री. । टङ्कार इत्येव ध्वनिवाचीत्यस्वरसमेतत् । **'अथवा प्रस्फरः धनुष्टङ्कार एव विस्फारो ध्वनिः'** इति चार्थान्तरं का.श्री टीकायाम् किमुक्तं भवति? टङ्कार एव ध्वनिरिति ध्वनिरेव ध्वनिरित्युक्तं भवति । तस्मादिदमप्यसङ्गतम् ।

(सं.चं.) व्यूह्य यथास्थानं विन्यस्य । प्रस्फारेण अतिविपुलेन विस्फारेण धनुष्टङ्कारेण प्रतिध्वनितहरित् । स्फुरतीति स्फारः । स्फुर सञ्चलने, घञ् । स्फुरतेरेचः स्थाने आकारादेशः । 'स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि' (अ.सू. ६.१.४७) इति । 'विपुलं पृथुलं पृथु । स्फारं भद्रं बृहत्' इत्यभिधानम् । 'विष्फारो धनुषः स्वानो भूषादीनां तु शिञ्जितम्' इति च । वैकल्पिको मूर्धन्यादेशः । तेन विष्फारो विस्फारश्च ॥ २ ॥

तमन्वगच्छन्नरिमर्द्दनाय सौमित्रिसुग्रीवविभीषणाश्च ।
ते सत्यमैक्यं[1] प्रययुस्ततो हि तेषां त्रयाणां च विभीषणत्वम् ॥ ३ ॥

(भा.दी.) **तमि**ति । हि यस्मात् सौमित्रिसुग्रीवविभीषणाश्च, अरीणां मर्दनं संहारस्तस्मै, तं श्रीरामं अन्वगच्छन् । अनुजग्मुः । गम्लृ गतौ लङ् । तस्मात् ते त्रयः सत्यं यथार्थं यथा भवति तथा ऐक्यं बुद्ध्यैक्यं तत् प्रययुः । यातेर्लिट् । ततः बुद्धेरैक्यादेव तेषां त्रयाणां लक्ष्मणादीनां च विभीषणत्वं विभीषणनाम-वत्त्वम् ।अनेन त्रयो विभीषणा जग्मुरिति ग्रन्थान्तरेऽभिहितं विभीषणत्रित्वं बुद्ध्यैक्येन शत्रुविभीषणत्वेन नायुक्तमिति ग्रन्थान्तराभिप्राय उक्तो भवति ॥ ३ ॥

(सं.चं.) ऐक्यं समानधर्मत्वम् । कः समानधर्मस्त्रयाणाम्? शत्रुविभीषणत्वम् ॥ ३ ॥

हरिप्रबर्हा हनुमत्पुरोगाः शिला[2] विशाला दधतः कराग्रैः ।
अभ्यापतन् राक्षसराजधानीं पक्षक्षयात् प्रागिव पर्वतेन्द्राः ॥ ४ ॥

(भा.दी.) **हरी**ति । हनुमान् पुरोगः पुरःसरो येषां ते तथोक्ताः, हरिप्रबर्हाः कपिश्रेष्ठाः अङ्गदादयः, कराणामग्राणि तैः, विशालाः शिलाः दधतः दधानाः सन्तः, पक्षाणां पतत्राणां क्षयस्तस्मात् प्राक् पर्वतेन्द्रा इव, राक्षसस्य रावणस्य राजधानीं पुरीं लङ्कां प्रति अभ्यापतन् अभिजग्मुः । पत्लृ पतने लङ् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) पर्वतेन्द्रा अपि शिला विशाला दधति । पक्षक्षयात् पूर्वं सपक्षाः पर्वतेन्द्रा इव ॥ ४ ॥

स राजधर्म्मं[3] भुवनैकराजो रामो विधातुं किल वालिसूनुम् ।
विभीषणस्यानुमतेन दूतं प्रस्थापयामास दशास्यपार्श्वम् ॥ ५ ॥

---

१. **'ऐक्यं ऐकमत्यं एकार्थविषयबुद्धिमत्त्वम्'** इति का.श्री. । २. **'शिलाश्च सालान् दधतः'**

३. **'राजधर्मम्, अग्रे मार्दवप्रदर्शनं कतव्यमिति राजनीतिम्'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) स इति । एकः मुख्यो राजा एकराजः, भुवनानामेकराजः, सः श्रीरामः, राज्ञां धर्मः सन्धिविग्रहादिलक्षणः, तं विधातुं कर्तुम्, वालिनः सूनुस्तमङ्गदं दूतम्, दशास्यस्य पार्श्वं समीपं तत्, विभीषणस्य अनुमतं सम्मतिस्तेन, प्रस्थापयामास किल प्रेषयामास किल । ष्ठा गतिनिवृत्तौ लिट् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) राजधर्मं विधातुं पालयितुम् । 'विभीषणस्यानुमते राजधर्ममनुस्मरन् । अङ्गदं वालितनयं समाहूयेद-मब्रवीत्' (४१.६०) इति च ॥ ५ ॥

अथाङ्गदो वह्निरिव प्रदीप्तः प्राकारमुल्लङ्घ्य पुरं प्रविश्य ।
तन्मन्दिरं[1] सुन्दरमावसन्तं दशाननं मन्त्रपरं ददर्श[2] ॥ ६ ॥

(भा.दी.) अथेति । अथ वह्निरिव प्रदीप्तः प्रकाशमानः अङ्गदः, प्राकारं आवरणं उल्लङ्घ्य, पुरं तत् प्रविश्य, सुन्दरं मन्दिरं राजभवनं तत् आवसन्तम् । 'उपान्वध्याङ् वसः' (अ.सू.१.४.४८) इति कर्मप्रवचनीय-सञ्ज्ञायामधिकरणे द्वितीया । मन्त्रे आलोचने परं तात्पर्यं यस्य स तथा तं दशाननं ददर्श ॥ ६ ॥

(सं.चं.) वह्निरिव प्रदीप्तः । 'मूर्तिमानिव हव्यवाट्' (४१.७३) इति च वाल्मीकिः । 'दीप्ताग्निसदृशः' (७५) इति च ॥ ६ ॥

विवक्षतो रूक्षमुखस्य किञ्चिद् दशाननस्याङ्गद आबभाषे ।
मां वालिनः सूनुमवैहि राजन् किं सौम्य वाली भवताऽवबुद्धः[3] ॥ ७ ॥

(भा.दी.) विवक्षत इति । रूक्षाणि क्रूराणि मुखानि यस्य स तथोक्तस्तस्य दशाननस्य, किञ्चिद् वचः विवक्षतः वक्तुमिच्छावतः सतः, अङ्गद आबभाषे । भाषधातोर्लिट् । हे राजन्, मां वालिनः सूनुं अवैहि । जानीहि । इण् गतौ लोट् । हे सौम्य मनोहर, वाली भवता अवबुद्धः किम्? परिज्ञातः किम्? वालिना पशुवन्निगृह्य परित्यक्तत्वादियमवहासोक्तिः । इति बभाष इति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

---

१. **'तं मन्दिरम्'**

२. इतः परं क्वचिदिदं पद्यं पठ्यते– **'सिंहासनस्योपरि तं च दृष्ट्वा तदुन्नते बालवरे निषण्णम् ।**
'दृष्ट्वा बभाषे दशकन्धरः कपे कः कस्य सूनुः कुत आगतस्त्वम्' ॥

उत्तरपद्याननुगुणमेतत् । रामायणाननुगुणं च । तृतीयचरणे पुनरिन्द्रवंशेति छन्दोभङ्गश्च । अत एव न व्याख्यातं च कैरपीति स्फुटं प्रक्षिप्तम् ।

३. **'भवता नु बुद्धः'** इति, **'भवता न बुद्धः'** इति च । **'न बुद्धः किम्, न ज्ञातः किम्?'** इति का.श्री. ।

(सं.चं.) किञ्चिद्विवक्षतः प्रष्टुमिच्छत इव । विवक्षन्तमनादृत्य । 'षष्ठी चानादरे' (अ.सू.२.३.३८) । भवताऽवबुद्धः ज्ञातः किम्? आहो विस्मृतः? तेन निगृहीतः कथं विस्मरेरिति परिहसति । 'अवैहि' इति प्रतनः प्रयोगः । 'अवैहि दूतमागतम्' इति च निर्णये । 'अवैहीत्यसाधुरेव' इति वदन् वैयाकरणपाशः शोचनीय एव ॥ ७ ॥

भ्रूविभ्रमस्तम्भितवारिराशेः सीतापतेर्विद्धि वचोहरं माम् ।
श्रेणीं शराणां च दधाति देवो[१] वाणीमपीमां रुचितां[२] वृणीहि ॥ ८ ॥

(भा.दी.) **भ्रूविभ्रमे**ति । हे रावण, मां भ्रुवो विभ्रमश्चलनमात्रं तेन स्तम्भितः वारिराशिः समुद्रो येन स तथा तस्य सीतापतेः वचांसि हरतीति वचोहरस्तं दूतमित्यर्थः, विद्धि । विद ज्ञाने लोट् । श्रीरामः शराणां श्रेणीं परम्परां दधाति बिभर्ति । धाञो लट् । इमां वक्ष्यमाणां वाणीमपि दधाति । तयोर्मध्ये त्वं रुचितां अभीप्सितां वृणीहि स्वीकुरु । वृञ् वरणे लोट् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) वचोहरं सन्देशहरम् । शराणां श्रेणीमपि दधाति । वक्ष्यमाणां वाणीमपि दधाति पालयति । इन्द्रवज्रेयम् ॥ ८ ॥

गुरुद्रुहो ब्राह्मणसूदनस्य व्रतच्छिदः सत्कुलजाङ्गनानाम्[३] ।
देवद्विषस्ते फलति प्रवृद्धो नूनं महापातकपादपोऽयम् ॥ ९ ॥

(भा.दी.) का सा वाणीत्यत आह– **गुर्वि**ति । गुरून् ज्येष्ठत्वेन गुरुसदृशान् वैश्रवणादीन् द्रुह्यतीति तथा तस्य, बाह्मणान् सूदयति संहरतीति तथा तस्य, दैत्ययक्षरक्षोमनुजनागगन्धर्वदानवाख्यानि यानि सप्तकुलानि तेषूत्पन्ना या अङ्गनास्तासां व्रतं पातिव्रत्यलक्षणं च्छिन्नत्तीति तथोक्तस्तस्य, देवान् द्वेष्टीति तथोक्तस्तस्य ते तव, प्रवृद्धः, अयं लोकप्रसिद्धः, महापातकानि ब्रह्महत्यादीनि तान्येव पादपः, फलति फलवान् भवति । नूनं निश्चितम् । फल निष्पत्तौ लट् । त्वत्कृतपातकानां फलरूपं दुष्टस्य तव मरणं समीपप्राप्तमिति भावः ॥ ९ ॥

१. **'दधाति रामो–'** इति.वि.ती.पाठः । **'शराणां धाति'** इति क्वचित् । ३. **'रुचिराम्'**

३. **'सप्तकुलाङ्गनानाम्'** इति वि.ती.पाठः । **'सत्यकुलाङ्गनानाम्'** इति क्वचित् । **'सप्त च ताः कुलाङ्गनाश्च । तासां सप्तकुलाङ्गनानाम् । 'सयक्षरक्षोमनुजाहिदैत्यगन्धर्वनारीः सह दानवीभिः'** (सं.रा.३.१-३९) **इत्युक्तसप्त(विध)स्त्रीणां व्रतच्छिदः पातिव्रत्यनाशकस्य'** इति का.श्री. ।

(सं.चं.) तां वाणीमाह–गुरुद्रुहः । गुरुभ्यो द्रुह्यतीति गुरुध्रुक्, तस्य । सत्कुलप्रसूतानामङ्गनानां व्रतं भर्तृपरायणतारूपं छिनत्तीति तादृशस्य ॥ ९ ॥

अचूचुरस्त्वं महिषीमसारो[1] वने परोक्षं पुरुषोत्तमस्य ।
तन्मृष्यते त्वं प्रतिदाय देवीं देवं शरण्यं शरणं व्रजेश्चेत् ॥ १० ॥

(भा.दी.) अचूचुर इति । न विद्यते सारो बलं यस्य स तथा तत्सम्बुद्धिः । 'सारो बले स्थिरांशेऽर्थे' इति वैजयन्ती । रावण, त्वं पुरुषोत्तमस्य श्रीरामस्य महिषीं सीतां वनं दण्डकारण्यं तस्मिन् परोक्षं यथा भवति तथा, श्रीरामस्यापश्यतः सत इत्यर्थः, अचूचुरः स्तैन्यमकरोः, चुर स्तेये लुङ् । चेत् त्वं देवीं प्रतिदाय दत्त्वा शरण्यं शरणार्हं देवं श्रीरामं शरणमरणं तत् व्रजेः गच्छसि । व्रज गतौ लिङ् । तर्हि तत् सीताचौर्यं श्रीरामेण मृष्यते क्षम्यते । मृष तितिक्षायां लट् ॥ १० ॥

(सं.चं.) परोक्षमचूचुरः । अथाप्यपरोक्षमेव तद् विश्वतश्चक्षुषः पुरुषोत्तमस्य । प्रतिदानं प्रत्यर्पणम् । अपहृत-द्रव्यस्य पुनरर्पणम् ॥ १० ॥

नो चेत् प्रियार्थानुपभुङ्क्ष्व शीघ्रं कृत्येषु मा भूत् तव सम्प्रमादः ।
विदारणं दारुणरामबाणैः सम्प्राप्य शीघ्रं ननु शेष्यसे[2] त्वम् ॥ ११ ॥

(भा.दी.) नो चेदिति । नो चेत् न मोक्ष्यसे चेत्, प्रिया ये अर्थाः स्रगादिविषयास्तान् शीघ्रं यथा भवति तथा उपभुङ्क्ष्व अनुभव । भुज पालनाभ्यवहारयोः लोट् । कृत्यानि कर्तव्यकार्याणि परलोकसाधनपुण्यकर्माणीत्यर्थः, तेषु सम्प्रमादो मा भूदिति पदच्छेदः । 'न माङ्योगे' (अ.सू.६.४.७४)इत्यडभावः । त्वं दारुणा भयङ्कराः ये रामबाणास्तैः विदारणं हृदयविदारणं तत् सम्प्राप्य शीघ्रं यथा भवति तथा शेष्यसे भूमौ शयनं करिष्यसि ननु । शीङ् स्वप्ने लृट् ॥ ११ ॥

(सं.चं.) नो चेत्, रामाय सीता न प्रतिदीयते चेत् । उत्कृष्टं भोजनमुपभोजनम् । सम्भ्रममूलः प्रमादः सम्प्रमादः । शेष्यसे । सेट् इति पाणिनीयाः । षूङिव शीङपि वेट् इति प्रतनाः । तेन शेष्यसे शयिष्यसे इत्युभयमपि साधु ॥ ११–१२ ॥

---

१. **'महिषीमसार वने'** इति वि.ती.पाठः । का.श्री. पाठोऽपि ।
२. **'शेष्यसे रणरङ्गे शयनं करिष्यसि'** इति का.श्री. ।

उक्तं निशम्येति निशाचरेन्द्रः क्रोधारुणाक्षः सचिवानुवाच ।
प्रगृह्यतामाशु[1] निगृह्यतां च शाखामृगो दुर्वचनोऽयमित्थम् ॥ १२ ॥

(भा.दी.) **उक्तमि**ति । निशाचरेन्द्रः इति अङ्गदेन उक्तं वचः निशम्य, क्रोधेन अरुणानि रक्तानि अक्षीणि यस्य स तथा सन्, इत्थं दुष्टानि वचनानि यस्य स तथा अयं शाखामृगः आशु प्रगृह्यताम्, आशु निगृह्यतां च दण्ड्यतां च । इति सचिवान् प्रति उवाच ॥ १२ ॥

तमुग्रवेगा जगृहुर्नराशाः स तान् समादाय खमुत्पपात ।
ते तेन मुक्ता भुवि पेतुरार्त्ताः प्रासादभङ्गं विदधेऽङ्गदोऽथ ॥ १३ ॥

(भा.दी.) **तमि**ति । अथ उग्रः असह्यः वेगो येषां ते तथोक्ताः नराशाः राक्षसाः तं जगृहुः । सः अङ्गदः तान् समादाय खं गगनं तत् उत्पपात । गगने तेन मुक्ताः ते राक्षसाः आर्ताः सन्तः भुवि पेतुः । अथ अङ्गदः, प्रासादस्य रावणावस्थितहर्म्यस्य भङ्गो नाशस्तं विदधे च ॥ १३ ॥

(सं.चं.) तमुग्रवेगा जगृहुः । 'जगृहुस्तं ततो घोराश्चत्वारो रजनीचराः' (४१.८४) इति च ॥१३–१४॥

प्रासादभङ्गादथ रावणस्य प्रसादभङ्गो[2] नितरां बभूव ।
प्रसादभङ्गाद् द्विषतो मुकुन्दप्रसादमुन्मेषितवान् कपीन्द्रः[3] ॥ १४ ॥

(भा.दी.) **प्रासादे**ति । अथ रावणस्य, प्रासादस्य हर्म्यस्य भङ्गो नाशस्तस्मात्, प्रसादस्य मुखप्रसन्नतायाः भङ्गः नितरां बभूव । (द्विषतः) रावणस्य प्रसादस्य मुखप्रसन्नतायाः भङ्गस्तस्मात्, रावणमानभङ्गकारणादित्यर्थः, मुकुन्दस्य श्रीरामस्य प्रसादोऽनुग्रहस्तम्, मुखप्रसन्नतां कपीन्द्रः उन्मेषितवान् विकसितमकरोत् ॥ १४ ॥

दोषेषु[4] तत्र प्रविजृम्भितेषु[5] द्वाराणि देवो न्यरुणत् पुरस्य ।
आयासनिश्वासपरं पुरं तत् पर्य्याकुलं मङ्क्षु बभूव शोच्यम् ॥ १५ ॥

---

१. 'प्रगृह्यतामुपादीयताम्, बध्यतामिति यावत्' इति का.श्री. ।
२. 'प्रसादभङ्गः चित्तप्रसन्नताभङ्गः, दुःखमिति यावत्' इति का.श्री. ।
३. '–तवान् हरीन्द्रः'
४. 'दोषेषु दोषेष्वेव, न तु, स्वल्पेष्वपि गुणेषु' इति वि.भू. ।
५. 'प्रतिजृम्भितेषु' । 'प्रविजृम्भितेषु अभिवृद्धेषु सत्सु । फलोन्मुखेषु सस्त्विति' इति का.श्री ।

(भा.दी.) दोषेष्विति । तत्र रावणे दोषा भगवद्द्वेषाद्यास्तेषु प्रविजृम्भितेषु विराजितेषु सत्सु, देवः श्रीरामः पुरस्य द्वाराणि न्यरुणत् निवारयामास । रुधिर् आवरणे लङ् । आयासः बहिर्निःसरणाभावनिमित्तकप्रयासः स च निश्वासस्तन्निमित्तकदीर्घश्वासः स च तयोः परं तात्पर्यं यस्य तथा पर्याकुलं परितः सम्भ्रान्तं तत् पुरं मङ्क्षु क्षिप्रं शोच्यं बभूव ॥ १५ ॥

(सं.चं.) दोषेष्वितीन्द्रवज्रा । भगवद्द्वेषरूपेषु दोषेषु । प्रविजृम्भितेषु प्रकाममभिवृद्धेषु । चतुर्दिशं द्वाराणि । बहिर्वृत्तः श्वासो निश्वासः । आयासजनितो दीर्घश्च श्वासो निश्वासः । 'ನಿಟ್ಟುಸಿರು' इति भाषायाम् ॥१५॥

महाशिलाशैलनगायुधानामहो[१] महौघैः कपिकुञ्जराणाम् ।
आक्रम्यमाणा नगरी स्थिराऽपि महोदवाहैरिव[२] नौश्चकम्पे ॥ १६ ॥

(भा.दी.) महेति । शिलाः पाषाणास्ते च शैलाः पर्वतास्ते च नगा वृक्षास्ते च महान्तो ये शिलादयस्त एव आयुधानि येषां ते तथोक्तास्तेषां कपिकुञ्जराणां कपिश्रेष्ठानां महान्तो ये महोघास्तैः आक्रम्यमाणा निष्पीड्यमाना नगरी लङ्का स्थिराऽपि । महान्तो य उदवाहास्तैः नौरिव द्रोणीव चकम्पे । कपि कम्पने लिट् ॥ १६ ॥

(सं.चं.) महौघशब्दार्थः पूर्वमुक्तः । महान्तः ओघाः सेनाप्रवाहा वा । उदकस्य वाहाः उदवाहाः । महद्भिः उदवाहैः जलप्रवाहैः । 'पेषं-वास-वाहन-धिषु च' (अ.सू.६.३.५८) इत्यत्र वाहनपदेन तत्समानार्थको वाहशब्दोऽप्युपलक्षणीय इति ग्रन्थकृदाशयः । अत उदवाहैरित्याह । अथवा उदशब्दोऽयम् । नोदकशब्दः । उदकमुदं चेति त्रीण्यपि जलवचनानि । कैयटोऽप्याह–'उदकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विद्यते । तथाच 'प्रसन्नोदम्'इत्यादावसञ्ज्ञायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते' (६.३.५७) इति ॥ १६–७ ॥

[३]समादिदेशाथ दिशि प्रतीच्यामायोधनायेन्द्रजितं दशास्यः ।
प्राच्यां प्रहस्तं दिशि वज्रदम्ष्ट्रं याम्यां स्वयं चागमदुत्तरस्याम् ॥ १७ ॥

(भा.दी.) समिति । अथ दशास्यः प्रतीच्यां पश्चिमायां दिशि आयोधनं युद्धं तस्मै इन्द्रजितं समादिदेश । दिश अतिसर्जने लिट् । प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि प्रहस्तं समादिदेश । याम्यां दिशि वज्रदम्ष्ट्रं आदिदेश । उत्तरस्यां दिशि च स्वयमेव अगमत् ॥ १७ ॥

---

१. **'नगायुधानां महामहौघैः'** इति वि.ती.पाठः ।

२. **'महोदवाहैः महामेघैः'** इति वि.भू.। का.श्री च–**'महोदवाहैः महामेघैः'** । **'महोदवातैः'** इति क्वचित् पाठः । तदा प्रळयोदककालस्थितवायुभिरित्यर्थः' इति । उभयमपि नातिस्वरसम् ।

३. **'दिदेश चाथो दिशि पश्चिमायामायो–'** इति का.श्री.पाठः स्यात् ।

प्रभुः प्रतीच्यां दिशि योधनाय प्रभुं हनूमन्तमथाऽदिदेश ।
प्राच्यां च नीलं दिशि वालिसूनुं याम्यां स्वयं चावसदुत्तरस्याम्[1] ॥ १८ ॥

(भा.दी.) प्रभुरिति । अथ प्रभुः (श्रीरामः) प्रतीच्यां दिशि योधनं युद्धं तस्मै प्रभुं हनूमन्तं आदिदेश । प्राच्यां दिशि च नीलं आदिदेश । याम्यां दिशि वालिनः सूनुस्तं अङ्गदं आदिदेश । उत्तरस्यां दिशि स्वयमेव श्रीराम एव अगमत् । अवसदिति क्वचित्पाठः ॥ १८ ॥

(सं.चं.) प्रभुः कः केन योधनीय इति निर्णेतुं समर्थो जगत्प्रभू रामः । प्रभुमिन्द्रजिन्निग्रहणे प्रभवन्तं हनूमन्तम् ॥ १८ ॥

नीलानुगामी विविदः समैन्दो गजादयश्चाङ्गदमन्वगच्छन् ।
सम्प्रेक्षको[2] वायुसुतं प्रमाथी तस्थुः परे सूर्य्यसुतस्य पार्श्वे ॥ १९ ॥

(भा.दी.) नीलेति । समैन्दः मैन्देन सहितः विविदः नीलमनुगन्तुं शीलमस्यास्तीति तथा सन् अन्वगच्छत् । गजः गजनामकः कपिः आदिर्येषां ते तथोक्ताः अङ्गदं अन्वगच्छन् । गमेर्लङ् । प्रमाथी प्रमाथिनामकः सम्प्रेक्षकः सन् हनुमदिन्द्रजितोर्युद्धावलोककः सन्, नतु युद्धे सहायकत्वेनेति भावः, वायुसुतं हनुमन्तं अन्वगच्छदित्यन्वयः । परे वानराः सूर्यसुतस्य सुग्रीवस्य पाश्वर्ं तस्मिन् तस्थुः, रक्षकत्वेनातिष्ठन् ॥ १९ ॥

(सं.चं.) प्रमाथी हनुमत्पराक्रमेण मुग्धः केवलं सम्प्रेक्षकः सन् । नत्वापदि संरक्षकः सन् । किमप्यकुर्वन् तूष्णीं प्रेक्षकः सम्प्रेक्षकः । अन्ये तु सहायकतया रक्षार्थमन्वगच्छन् ॥ १९ ॥

यूथान्विता वानरयूथनाथाः प्रत्येकमुच्चैर्बहुकोटिसङ्ख्याः ।
द्वारेष्ववर्त्तन्त सुषेणपूर्वाः पुरीं परीयुर्हरिचक्रकल्पाः ॥ २० ॥

(भा.दी.) यूथेति । प्रत्येकं यूथैः कपिसमूहैः अन्विताः, बह्वचश्च ताः कोटयश्च तादृक् सङ्ख्या येषां ते तथा, वानराणां यानि यूथानि समूहास्तेषां नाथाः । ‘सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुन्नपुंसकम्’ इत्यमरः । द्वाराणि चतुर्द्वाराणि तेषु उच्चैः सम्यक् युद्धार्थं अवर्तन्त । वृतु वर्तने लङ् । सुषेणः पूर्वो येषां ते तथा, हरेर्यच्चक्रं सुदर्शनं तस्य कल्पाः सदृशाः सन्तः पुरीं परीयुः परितोऽगच्छन् । इण् गतौ लिट् ॥ २० ॥

---

१. **‘चागमदुत्तरस्याम्’**

२. **‘सम्प्रेक्षकः अङ्गरक्षकः सन्’** इति वि.भू. । का.श्री. च ।

(सं.चं.) वानराणां यूथं यूथो वा। 'वृन्दे तिरश्चां यूथोऽस्त्री' इति यादवप्रकाशः। प्रत्येकं स्वस्वयूथान्विता बहुकोटिसङ्ख्या वानरयूथनाथाः। सर्वेऽप्युच्चैः स्थिताः, बलेन चोत्साहेन च। द्वारपैर्नीलादिभिः सह द्वारेष्व-वर्तन्त। सुषेणपूर्वाः पुरीं परितः परिवार्य तस्थुः। हरिचक्रकल्पाः सुदर्शनतुल्याः ॥ २० ॥

कोट्योऽथ षट्त्रिंशदतिप्रसिद्धा यूथाधिनाथा निजयूथयुक्ताः ।
सुग्रीवमारात् परिवार्य्य तस्थुः काकुत्स्थयोः पश्चिमतो निषण्णम् ॥ २१ ॥

(भा.दी.) कोट्य इति। अथ षडधिका त्रिंशत् षट्त्रिंशत् कोट्यः कोटिसङ्ख्याकाः अतिप्रसिद्धाः यूथाधिनाथाः, निजानि स्वकीयानि यूथानि स्वजातिसमूहाः, तैर्युक्ताः सन्तः, काकुत्स्थयोः ककुत्स्थगोत्रभवयोः श्रीरामलक्ष्मणयोः पश्चिमतः पृष्ठभागे निषण्णं सुग्रीवम्, आरात् समीपं परिवार्य तस्थुः ॥ २१ ॥

(सं.चं.) कोट्योऽथ षट्त्रिंशदितीन्द्रवज्रा। 'वानराणां तु षट्त्रिंशत्कोट्यः प्रख्यातयूथपाः। निपीड्योपनिविष्टाश्च सुग्रीवो यत्र वानरः' (४१.४२) इति च। आरात् सविधे ॥ २१ ॥

प्राकारमध्यारुरुहुः कपीन्द्राः प्रासादमन्येऽथ परे गृहाणि ।
अन्येऽवकाशानवलोक्य पूर्णानाकाशमापूरितवन्त आशु ॥ २२ ॥

(भा.दी.) प्राकारमिति। अथ कपीन्द्राः प्राकार आवरणभित्तिस्तं अध्यारुरुहुः। रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च लिट्। अन्ये प्रासादो हर्म्यं तमारुरुहुः। अथ परे गृहाणि आरुरुहुः। अन्ये अवकाशान् भूप्रदेशान् वानरैः पूर्णान् अवलोक्य आशु आकाशस्तं आपूरितवन्तः, आकाशमार्गे इतस्ततः प्लवनानि चक्रुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

(सं.चं.) अन्ये भूमेरवकाशान्। इयमपीन्द्रवज्रा ॥ २२ ॥

पुनस्त्रिकूटाद्रितटेषु पूर्णाः सुवेलशैलं परिपूरयन्तः ।
व्याप्ता महाब्धेश्च तटे कपीन्द्रा निशाचराणां विदधुर्विषादम् ॥ २३ ॥

(भा.दी.) पुनरिति। त्रिकूटाख्यो योऽद्रिस्तस्य तटानि नितम्बप्रदेशास्तेषु पूर्णाः, सुवेलाख्यो यः शैलस्तं परिपूरयन्तः, महाब्धेः तटं तीरं तस्मिन् व्याप्ताः, कपीन्द्राः निशाचराणां विषादो भयं तं विदधुः चक्रुः ॥२३॥

(सं.चं.) विषाद उत्साहविरहः ॥ २३–४ ॥

केचिद् गजानां शततुल्यवीर्य्याः सहस्रवीर्य्या अपि लक्षवीर्य्याः ।
समुद्रवीर्य्याश्च महौघवीर्य्याः केचिन्महान्तोऽपरिमेयवीर्य्याः ॥ २४ ॥

(भा.दी.) केचिदिति । केचित् कपयः गजानां शतेन तुल्यं वीर्यं बलं येषां ते तथा, 'वीर्यं बले प्रभावे च' इत्यमरः, केचिद् गजानां सहस्रेण तुल्यं वीर्यं येषां तथा, केचित् गजानां लक्षेण तुल्यं वीर्यं येषां ते तथा, केचिच्च गजानां समुद्राख्यसङ्ख्याविशेषेण तुल्यं वीर्यं येषां ते तथा, केचित् गजानां महौघेन तुल्यं वीर्यं येषां ते तथा । केचित् महान्तः हनुमदादयः, अपरिमेयं अतर्क्यं वीर्यं येषां ते तथा ॥ २४ ॥

ऋक्षाश्च रूक्षा बहुकोटयो गोलाङ्गूलकोट्यश्च कटुस्वभावाः ।
पृथक्पृथक् पर्वतसन्निभाङ्गा भङ्गं निनीषन्ति पुरा विपक्षान्[१] ॥ २५ ॥

(भा.दी.) ऋक्षा इति । रूक्षाः क्रूराः, बह्वश्च ताः कोटयश्च बहुकोटयः, बहुकोटिसङ्ख्याका इत्यर्थः, पर्वतस्य सन्निभानि सदृशानि अङ्गानि येषां ते तथोक्ताः, ऋक्षाः जाम्बवदादयः, कटुः तीक्ष्णः स्वभावो यासां तास्त-थोक्ताः, गोलाङ्गूलानां नीलवर्णमुखकपीनां कोट्यश्च, 'गोलाङ्गूल इति प्रोक्तो कृष्णवक्त्रस्तु मर्कटः' इति हलः, पृथक्पृथक् विपक्षान् शत्रून् भङ्गो नाशस्तं निनीषन्ति पुरा प्रापयितुमैच्छन् । इषु इच्छायां लट् ॥ २५ ॥

(सं.चं.) कोटिः कोटीतीदन्तमीदन्तं च कोटिशब्दं पठन्ति । 'गोलाङ्गूलोऽसिताननः' । गोपुच्छसदृशगुच्छान्तपुच्छः कपिप्रभेदः । निनीषन्ति पुरा अनिनीषन् ॥ २५ ॥

विश्वेशितुः कार्म्मुकबाणपाणेरेकत्र पार्श्वेऽवरजो रराज[२] ।
अन्यत्र चित्राङ्गदवान् गदावान् विभीषणः शत्रुविभीषणोऽभूत् ॥ २६ ॥

(भा.दी.) विश्वेति । कार्मुकं च बाणश्च तौ पाण्योर्यस्य स तथा तस्य, विश्वेशितुः जगदीश्वरस्य श्रीरामस्य एकत्र पार्श्वं पक्षस्तस्मिन्, अवरजः लक्ष्मणः रराज । राजृ दीप्तौ लिट् । अन्यत्र चित्रं यदङ्गदं केयूरं तदस्या-स्तीति तथोक्तः, गदा अस्यास्तीति तथा, शत्रून् विभीषयतीति शत्रुविभीषणः विभीषणः अभूत् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) सुग्रीवः रामलक्ष्मणयोः पश्चिमतः पृष्ठतोऽभूदिति पूर्वमेवोक्तम् ॥ २६ ॥

---

१. **'पुरा परांश्च'** इति, **'पुरा परांस्ते'** इति च ।
२. **'पार्श्वे रविजो रराज'**

दन्तान् नखानप्यशनिप्रकाशान् प्रकाशयन्तः प्रतिघारुणाक्षाः ।
तुच्छेतरं [१]पुच्छमथोत्क्षिपन्तस्तिर्य्यङ् निरैक्षन्त रिपून् कपीन्द्राः ॥ २७ ॥

(भा.दी.) दन्तानिति । अथ कपीन्द्राः, अशनेः वज्रस्य प्रकाश इव प्रकाशो येषां ते तथा तान् दन्तान् नखानपि प्रकाशयन्तः सन्तः, प्रतिघेन कोपेन अरुणानि अक्षीणि येषां ते तथा सन्तः, 'कोपः क्रोधामर्षरोषप्रतिघाः' इत्यमरः, तुच्छात् सूक्ष्मादितरं तुच्छेतरं तत्, अतिस्थूलमित्यर्थः, पुच्छं उत्क्षिपन्तः सन्तः, ऊर्ध्वं क्षिपन्तः सन्तः, रिपून् तिर्यक् यथा भवति तथा निरैक्षन्त । ईक्षतेर्लङ् ॥ २७ ॥

(सं.चं.) अशनिवत् प्रकाशन्ते प्रतीयन्त इत्यशनिप्रकाशा अशनितुल्या वज्रायिताः । प्रतिघेन रोषेण रक्तनेत्रान्, तुच्छेतरं पुष्कळं पुच्छं लाङ्गूलम् । 'प्रतिघः प्रतिघाते च रोषे च प्रतिघो मतः' इति विश्वप्रकाशः । तिर्यक् साचि निरैक्षन्त । राक्षसेषु वक्रां दृष्टिं पातयामासुः ॥ २७ ॥

यन्त्राण्यकृन्तन् परिखा[२] अपूरयन् वप्राण्यभिन्दंश्च वनान्यखण्डयन् ।
प्रासादमालाः सकला असादयन् युद्धोद्धताः कोसलनाथकिङ्कराः ॥ २८ ॥

(भा.दी.) यन्त्राणीति । युद्धे उद्धताः उन्नद्धाः, कोसलानां नाथस्य श्रीरामस्य किङ्कराः यन्त्राणि कूटयुद्धसाधनानि तानि अकृन्तन् । कृती च्छेदने लङ् । परिखाः, परिघान् इति पाठान्तरम्, परितः खात-प्रदेशान् तृणगुल्मादिना अपूरयन् । पॄ पालनपूरणयोर्लङ् । वप्राणि प्राकारांश्च अभिन्दन् । भिदिर् विदारणे लङ् । वनानि अखण्डयन् । खडि भेदे लङ् । सकलाः प्रासादानां हर्म्याणां मालाः पङ्क्तीः असादयन् व्यनाशयन् । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु लङ् ॥ २८ ॥

(सं.चं.) अथ द्वाभ्यां वंशस्थेन्द्रवंशाभ्यामुपसञ्जिहीर्षति । तत्र प्रथमेन्द्रवंशा । द्वितीया वंशस्थेन्द्रवंशाभ्यामुप-जातिः । स्यादिन्द्रवंशस्थेति नामकरणम् । यन्त्रशैलपरिखादिभिर्दुष्प्रापं दुर्गमाहुः । तत्र प्रवेशवारकाणि शतघ्न्यादीनि यन्त्राणि । पुराद् बहिर्जलावृतिः परितः खाता परिखा । वप्राः शैलसानवः कृतकप्राकाराश्च । कपीनां दुर्गभेदनप्रकारमाह– यन्त्राण्यभिन्दन् । परिखा मृत्पाषाणादिभिरपूरयन् । असादयन् अवासादयन् व्यशृणन् ॥ २८ ॥

---

१. **'पुच्छमथो क्षिपन्तः'** २. **'परिघान्'**

अन्योन्यतः पाणिपुटावपीडयन्नताडयन् स्वोरुमथ प्लवङ्गमाः ।
साटोपमास्फोट्य गभीरनिस्वना उच्चैरुदारामिति[1] गामुदाहरन् ॥ २९ ॥

(भा.दी.) **अन्ये**ति । अथ प्लवङ्गमाः अन्योन्यतः परस्परं पाणिपुटौ पाणितळे अपीडयन् । क्रोधवशात् सङ्घट्टयामासुः । पीडृ बाधने लङ् । स्वस्य यदूरुस्तं अताडयन् । तड आघाते लङ् । आटोपेन सम्भ्रमेण सहितं यथा भवति तथा साटोपम्, आस्फोट्य द्विगुणीकृतहस्तप्रहारं कृत्वा, गभीरः निस्वनो येषां ते तथा सन्तः, उदारां उत्कृष्टां गां वाचं उच्चैः इति उदाहरन् प्रोचुः ॥ २९ ॥

(सं.चं.) पाणिपुटावपीडयन् । पाणिपीडनं–**'ಕೈಹಿಸುಕು'** इति भाषायाम् । अन्योन्यं हस्तलाघवं ददुरिति वा । ऊरुताडनं– **'ತೊಡೆ ತಟ್ಟು'** इति भाषायाम् । भुजावास्फोट्य । **'ತೋಳು ತಟ್ಟು'** इति भाषायाम् । युद्धाह्वाने वीराणां व्यापारविशेषा एते ॥ २९ ॥

जयति जगति रामो रावणक्रोष्टुसिंहो
जयति ननु हनूमान् रामपादाब्जभृङ्गः ।
जयति जगदधीशस्यानुजो लक्ष्मणोऽयं
जयति रवितनूजः सार्द्धमृद्धैः स्वसैन्यैः[2] ॥ ३० ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्क्षहरामायणे
युद्धकाण्डे चतुर्त्थः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) जयतीति । रावण एव क्रोष्टा जम्बुकस्तस्य सिंहः श्रीरामः जगति जयति । जि जये लट् । श्रीरामस्य ये पादाब्जे तयोः भृङ्गः भ्रमरः हनूमान् जयति ननु । जगदधीशस्य अनुजः अयं लक्ष्मणः जयति । रवेर्या तनूः शरीरं तस्या जात इति रवितनूजः सुग्रीवः ऋद्धैः स्वस्य सैन्यानि तैः सार्धं जयति ॥ ३० ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्क्षहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां
युद्धकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥

—०—

१. **'–रुदारामपि गा–'** । **'उदारामर्थपुष्टिमतीम्'** इति वि.भू. ।
२. **'–मृद्धैश्च सैन्यैः'**

(सं.चं.) अथ जयगीतमालिन्या मालिन्योपसंहरति– जयति जगति रामः। रावणाख्यस्य क्रोष्टुः क्रोष्टोर्वा सिंह इवायम्। 'तृज्वत् क्रोष्टुः'(अ.सू. ७.१.९५), 'विभाषा तृतीयादिष्वचि' (९७) इति च हि स्मरति पाणिनिः। 'सृगालो भरुजः क्रोष्टा श्वभीरुर्मृगमत्तकः' इति यादवप्रकाशः। नन्विति सम्बोधने। नन्वित्यवधारणे। नन्वित्यैतिह्ये। इति ह श्रूयते हनुमतो जयगाथेति। नन्वित्यनुमते। हनुमान् जयतीति सर्वेषामविप्रतिपन्नमनुमतमिति। जयो नामात्र शत्रुविजय उत्कर्षश्च। यथायोग्यं चोत्कर्षः। 'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे। आमन्त्रणे चापि ननु' इति विश्वप्रकाशः। ऋद्धैः बलसमृद्धैः॥ ३०॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां
युद्धकाण्डे चतुर्थसर्गविवरणम्॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २४०७+३०=२४३७]

पञ्चमः सर्गः

कोपाटोपं कपीन्द्राणां वीर्य्यौदार्य्यं च शार्ङ्गिणः[1] ।
दृष्ट्वा मुहूर्त्तं दध्यौ स रावणो लोकरावणः ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामं तत्सैन्यं च दृष्ट्वा रावणेन किमकारीत्यतो ब्रवीति– **कोपे**ति । लोकान् जनान् रावयति आक्रोशयतीति लोकरावणः रावणः, कपीन्द्राणां कोपस्य आटोपः सम्भ्रमस्तं दृष्ट्वा, शार्ङ्गिणः श्रीरामस्य वीर्यस्य औदार्यं महत्त्वं तच्च दृष्ट्वा, मुहूर्तो मुहूर्तकालस्तम्, मुहूर्तकाल इत्यर्थः, दध्यौ कर्तव्यमूढतया व्यचिन्तयत् । ध्यै चिन्तायां लिट् ॥ १ ॥

(सं.चं.) वीर्यस्यौदार्यं महत्ताम् । कथं प्रतिकर्तव्यमिति प्रश्नस्यालब्धोत्तरः मुहूर्तं दध्यौ चिन्तयामास भाविकार्यम् ॥ १–३ ॥

धैर्य्यमालम्ब्य सङ्क्रुद्ध[2] उत्तिष्ठन् हेमपीठतः ।
प्रबलं राक्षसबलं नगरान्निरयापयत्[3] ॥ २ ॥

(भा.दी.) धैर्यमिति । सः, धैर्यं विपदि धीरत्वम्, तत् आलम्ब्य, सङ्क्रुद्धः सन्, हेममयं यत्पीठं तस्मादिति ततः उत्तिष्ठन् सन्, प्रकृष्टं बलं यस्य तत्तथा तत्, राक्षसानां बलं सैन्यं तत्, नगरात् युद्धार्थं निरयापयत् निःसारयामास ॥ २ ॥

नानायुधधरा वीरा राक्षसा रणकोविदाः ।
प्रत्येकं प्रत्यगच्छंस्ते कपीन् कम्पितपादपान् ॥ ३ ॥

---

१. **'–दार्यं च सर्वशः'** । **'सर्वशः सर्वेषां कपीन्द्राणां कोपाटोपं क्रोधाधिक्यम्, वीर्यौदार्यं पराक्रमाधिक्यं च दृष्ट्वा'** इति का.श्री. ।

२. **'धैर्यमाश्रित्य स क्रुद्धः'** ३. **'निरयातयत्'**

(भा.दी.) नानेति । नानाविधानि यान्यायुधानि तानि धारयन्तीति तथोक्ताः, वीराः रणे कोविदाः विचक्षणाः ते राक्षसाः, कम्पिताः उत्पाटिताः पादपाः यैस्ते तथोक्तास्तान् कपीन् प्रत्येकं यथा भवति तथा प्रत्यगच्छन् । गम्लृ गतौ लङ् ॥ ३ ॥

रामरावणभृत्यानां द्वन्द्वयुद्धमभून्मिथः ।
तीव्राणां पुण्यपापानां यथैव[1] पुरसन्निधौ ॥ ४ ॥

(भा.दी.) रामेति । रामश्च रावणश्च तयोर्भृत्यास्तेषां द्वन्द्वं च तत् युद्धं च तत् । तीव्राणां पुण्यानि च पापानि च तेषां पुरस्य शरीरस्य सन्निधिस्तस्मिन् । 'अङ्गं वपुः पुरम्' इति हलः । यथा तद्वदेव मिथः पुरसन्निधौ लङ्कापुरसन्निधौ अभूत् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) द्वयोर्द्वयोर्युद्धं द्वन्द्वयुद्धम् । यथा पुण्यपापानां द्वन्द्वयुद्धं पुरसन्निधौ । पुरे शरीरे जीवस्य सन्निधौ । जीवसन्निहिते पुरे । अन्यत्र लङ्कापुरसमीपे । 'पुरं पुरि शरीरे च' इति विश्वप्रकाशः । 'रक्षसां वानराणां च द्वन्द्वयुद्धमवर्तत' (४३.५) इति च ॥ ४ ॥

मुख्यप्राणसुतो मुख्यो युयोधेन्द्रजिता भृशम् ।
पराद्रवत् तद्बलज्ञो हस्तप्राप्तइवेन्द्रजित् ॥ ५ ॥

(भा.दी.) मुख्येति । मुख्यः सर्वजीवश्रेष्ठः मुख्यप्राणस्य मुख्यवायोः सुतः हनुमान् इन्द्रजिता भृशं यथा भवति तथा युयोध । युध सम्प्रहारे लिट् । तस्य हनुमतो यद्बलं तज्जानातीति तथोक्तः इन्द्रजित् हस्तं प्राप्तः हस्तप्राप्तः इव पराद्रवत् । द्रु गतौ लङ् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) इन्द्रजिदङ्गदेन सार्धमयुध्यतेति रामायणे । तद् युद्धस्य पूर्वार्धम् । तस्योत्तरार्धमाह–मुख्यप्राणसुत इति । 'विद्रावितो हनुमतेन्द्रजिदाशु हस्तं तस्य प्रपन्नं इव' (८.२१) इति हि निर्णये । हस्तप्राप्तइव । यदि न पराद्रविष्यत् तदा हस्तप्राप्त एवाभविष्यत् ॥ ५ ॥

सम्पातिने प्रजङ्घोऽथ बाणांस्त्रीन् मुक्तवान् रणे ।
आश्वेव सोऽश्वकर्णेन प्रजङ्घं निजघान च ॥ ६ ॥

१. **'–पापानां तथैव'** । **'पुण्यपापाभिमानिनाम्'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) समिति । अथ प्रजङ्घः प्रजङ्घनामकराक्षसः, सम्पातिने सम्पातिनाम्ने वानराय, रणो युद्धं तस्मिन् त्रीन् बाणान् मुक्तवान् । सः सम्पातिनामको वानरः, अश्वकर्णो अश्वकर्णाख्यवृक्षविशेषः, तेन प्रजङ्घं राक्षसं आश्वेव निजघान (च) ॥ ६ ॥

(सं.चं.) सम्पातिने प्रजङ्घोऽथ । 'सम्पाती तु त्रिभिर्बाणैः प्रजङ्घेन समाहतः । निजघानाश्वकर्णेन प्रजङ्घं रणमूर्धनि' (४३.२०) इति च । अश्वकर्णः सर्जः । 'ಮತ್ತಿ' इति भाषायाम् ॥ ६ ॥

मुमोच लोहजां शक्तिं जम्बुमाली[१] हनूमते ।
हनूमत्तळचूर्णाङ्गो मुमोचाऽथ शरीरजाम् ॥ ७ ॥

(भा.दी.) मुमोचेति । जम्बुमाली प्रहस्तपुत्रातिरिक्तो जम्बुमाल्याख्यराक्षसः, लोहाज्जाता लोहजा ताम्, लोहनिर्मितामित्यर्थः, शक्तिं हनूमते मुमोच । मुच्लृ मोक्षणे लिट् । अथ सः हनुमतः यत्तळं हस्ततळं तेन चूर्णं अङ्गं यस्य स तथा सन्, शरीरजां शक्तिं सामर्थ्यं मुमोच, ममारेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(सं.चं.) प्रहस्ततनयो जम्बुमाली पूर्वमेवाशोकवनभङ्गे हनुमता हतः । अथ प्रहस्ततनयादन्यो जम्बुमाली लोहजातां शक्तिं मुमोच । ततो हनूमता चूर्णितः शरीरजातामपि शक्तिं मुमोच । मृत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

नळः प्रतपनस्योग्रः पातयामास चक्षुषी ।
गजोऽद्रिशृङ्गमुष्टिभ्यां [२]तापनं निरपातयत् ॥ ८ ॥

(भा.दी.) नळ इति । उग्रः नळः, प्रतपनः प्रतपनाख्यराक्षसस्तस्य चक्षुषी पातयामास । पत्लृ पतने लिट् । गजः गजाख्यकपिः अद्रिशृङ्गं च मुष्टिश्च ताभ्यां तापनिं तापन्याख्यम्, तापनमिति क्वचित् पाठः, राक्षसं निरपातयत् । पत्लृ पतने लङ् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) 'नळः प्रतपनस्याऽशु पातयामास चक्षुषी' (४३.२३) इति च । 'तापनेन गजः सार्धं राक्षसेन महाबलः' (४३.९) इति च तस्य निष्पातनं सम्प्रति रामायणे न पठ्यते । ततः पण्डिताचार्यः वक्तव्यशेषं पूरयामास । 'तपनेन' इति साम्प्रतो रामायणपाठः ॥ ८ ॥

---

१. **'जम्बुमाली प्रहस्तपुत्रः'** इति का.श्री. व्याख्यानं व्याहतमित्युपेक्ष्यम् । तस्य पूर्वमेव हनुमता हतत्वात् । तथाहि सुन्दरकाण्डे पण्डिताचार्यवचनम्– **'तेनैव वीरः परिघेण पापं सञ्चूर्णयामास सयानमेनम्'** (६.७) इति । **'स हतस्तरसा तेन जम्बुमाली महारथः । पपात निहतो भूमौ चूर्णिताङ्ग इव द्रुमः'** (सुं.का.४४.१८) इति च रामायणे । **'प्रहस्तपुत्रादन्यः'** इति वक्तव्ये **'प्रहस्तपुत्रः'** इति लिपिकृत्प्रमादो वा ।

२. **'तापिनिम्'** इति.वि.ती.पाठः ।

मित्रघ्नेन शरैर्विद्धस्तं जघान विभीषणः ।
शरवर्षं विरूपाक्षं शरेणैव च लक्ष्मणः ॥ ९ ॥

(भा.दी.) **मित्रेति** । मित्रघ्नेन राक्षसेन शरैः विद्धः विभीषणः तं मित्रघ्नं जघान । हन्तेर्लिट् । लक्ष्मणश्च शराणां वर्षं यस्य स तथा तं विरूपाक्षं राक्षसं शरेणैव जघानेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

(सं.चं.) 'मित्रघ्नेन विभीषणः' (४३.८) समयुध्यतेति रामायणे पठ्यते । युद्धफलं तत्रानुदितं ग्रन्थकृदाह– मित्रघ्नेन । साम्प्रते रामायणपाठे मित्रघ्नः शत्रुघ्नो बभूव । एकेनैव शरेण । 'निजघान विरूपाक्षं शरेणैकेन लक्ष्मणः' (४३.२६) इति च ॥ ९ ॥

प्रहस्तं सप्तपर्णेन सुग्रीवो न्यहनद् बली ।
मैन्दस्य मुष्टिनिष्पिष्टो वज्रमुष्टिरुतापतत् ॥ १० ॥

(भा.दी.) **प्रहस्तमिति** । बलमस्यास्तीति बली सुग्रीवः सप्तपर्णेन सप्तपर्णाख्यवृक्षेण, 'सप्तपर्णो विशालत्वक्' इत्यमरः, प्रहस्तं न्यहनत् तताड । हन्तेर्लङ् । (उत) वज्रमुष्टिः राक्षसः मैन्दस्य वानरस्य मुष्टिभिः निष्पिष्टः सञ्चूर्णितः सन् अपतत् ममार । पत्लृ पतने लङ् ॥ १० ॥

(सं.चं.) प्रहस्तं सप्तपर्णेन । सम्प्रति रामायणे प्रहस्तस्य स्थाने प्रघसः पठ्यते–'ग्रसन्तमिव सैन्यानि प्रघसं वानराधिपः । सुग्रीवः सप्तपर्णेन निर्बिभेद जघान च' (४३.२५) इति ।पूर्वत्र च–'वानरेन्द्रस्तु सुग्रीवः प्रघसेन समागतः' (४३.१०) इति । दुःशकमिदं सम्प्रति निर्णेतुम्–किं रामायणे प्रघसस्थाने पठनीयः, उत सङ्ग्रहरामायणे प्रहस्तस्थाने प्रघसः पठनीयः । अथापि सर्वकोशानामैककण्ठ्यात् 'प्रहस्तं सप्तपर्णेन' इति सङ्ग्रहरामायणपाठमेव समादृत्य व्याख्यास्यामः । सप्तपर्णो विषमच्छदः । 'ಪಾಲೆಮರ' इति भाषायाम् । 'न्यहनत्' इति प्रयुञ्जानः कविश्छान्दसो बभूव । न्यहनत् नितरां पीडयामास । न मारयामास । स किल नीलेन मारित इति वक्ष्यते । अन्योऽन्यं प्रहस्त इति वा वक्तव्यम् । मैन्दस्येति । 'वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन मुष्टिना निहतो रणे' (४३.२८) इति च ॥ १० ॥

निकुम्भेन शरैर्विद्धो नीलो नीलाञ्जनप्रभः ।
तस्यैव रथचक्रेण निकुम्भस्याहरच्छिरः ॥ ११ ॥

(भा.दी.) निकुम्भेति । निकुम्भेन राक्षसेन शरैर्विद्धः, नीलं यदञ्जनं तद्वत्प्रभा यस्य स तथा नीलः वानरः तस्य निकुम्भस्य रथचक्रं रथाङ्गं तेन (एव) निकुम्भस्य कुम्भकर्णपुत्रभिन्नस्य निकुम्भाख्यराक्षसस्य शिरः अहरत् । हरतेर्लङ् ॥ ११ ॥

(सं.चं.) निकुम्भस्य ससारथेरहरच्छिरः । अन्योऽयं कुम्भकर्णतनयात् स तु हनुमता हत इति वक्ष्यते । 'शिरश्चिच्छेद समरे निकुम्भस्य च सारथेः' (४३.३१) इति । निकुम्भस्य च सरथेश्च शिरश्चिच्छेद । 'निकुम्भस्य ससारथेः' इति प्राचीनपाठः स्यात् ॥ ११ ॥

शरानशनिसङ्काशान् किरन्तमशनिप्रभम् ।
विदग्धो विविदस्तत्र सालेन न्यहनद् बली[1] ॥ १२ ॥

(भा.दी.) शरानिति । अशनेर्वज्रस्य सङ्काशान् समानान्, 'निभसङ्काशनीकाशाः' इत्यमरः, शरान् किरन्तं वर्षन्तम्, अशनेः प्रभेव प्रभा यस्य स तथा तं अशनिप्रभाख्यराक्षसं तत्र युद्धे विदग्धः कुशलः बली विविदः सालो सर्जवृक्षस्तेन, 'सालं सर्ज च सूरयः' इति हलः, न्यहनत् ॥ १२ ॥

(सं.चं.) सालेन वृक्षेण न्यहनत् । 'सालेन सरथं साश्वं निजघानाशनिप्रभम्' (४३.३४) इति च ॥१२॥

सुषेणोऽथ रथं भित्त्वा विद्युन्मालिन आहवे[2] ।
गदया ताडितस्तेन शिलया तममारयत् ॥ १३ ॥

(भा.दी.) सुषेण इति । अथ सुषेणः वानरः, आहवो युद्धं तस्मिन्, विद्युन्मालिनः रथस्तं भित्त्वा, तेन गदया ताडितः सन्, शिलया तं विद्युन्मालिनं अमारयत् । मृङ् प्राणत्यागे लङ् ॥ १३ ॥

(सं.चं.) तेन विद्युन्मालिना गदया ताडितः सुषेणः विद्युन्मालिनः रथं भित्त्वा शिलया तममारयत् । शिला-प्रहाराभिहतो विद्युन्माली निशाचरः । निष्पिष्टहृदयो भूमौ गतासुर्निपपात ह' (४३.४१)इति च ॥ १३ ॥

अन्यैश्च वानरैर्वीरै राक्षसा विविधायुधाः ।
नखदन्तायुधैर्भग्नाः शिलासालायुधैरपि ॥ १४ ॥

१. 'न्यहनद् रणे' २. 'विद्युन्मालिनमाहवे'

(भा.दी.) अन्यैरिति । नखाश्च दन्ताश्च त एवायुधानि येषां ते तथा तैः वानरैः, शिलाश्च साला वृक्षास्ते च, 'अनोकहः कुटः सालः' इत्यमरः, त एव आयुधानि येषां ते तथा तैः, वीरैः अन्यैः वानरैरपि विविधानि आयुधानि येषां ते तथा राक्षसा भग्नाः पराजिताः, अपतन्निति शेषः ॥ १४ ॥

(सं.चं.) नखदन्तायुधैः शिलावृक्षायुधैरपि वानरैः ॥ १४ ॥

अथ रात्रिचरैस्तेषां रात्रियुद्धमवर्त्तत ।
यत्र[1] सुस्रुवुरत्युष्णा बहवः शोणितापगाः ॥ १५ ॥

(भा.दी.) अथेति । (अथ) तेषां वानराणां रात्रिचरैः राक्षसैः सह रात्रियुद्धं अवर्तत । वृतु वर्तने लङ् । यत्र युद्धे अत्युष्णा बहवः । 'वोतो गुणवचनात्' (अ.सू.४.१.४४) इति वचनात् ङीबभावः । शोणितापगाः रक्तनद्यः सुस्रुवुः । स्रु गतौ लिट् ॥ १५ ॥

(सं.चं.) रात्रियुद्धमवर्तत । 'सम्प्रवृत्तं निशायुद्धं तदा वानररक्षसाम्' (४४.२) इति, 'रुधिरौघा महाघोरा नद्यस्तत्र विसुस्रुवुः' (४४.११) इति च ॥ १५ ॥

चापहस्त प्रहस्त त्वं स्वस्ति द्रावय तान् कपीन् ।
मानवौ सूदयेत्यूचे प्रहस्तं तं[2] दशाननः ॥ १६ ॥

(भा.दी.) चापेति । चापो हस्ते यस्य स तथा तत्सम्बुद्धिः, हे प्रहस्त, त्वं तान् कपीन् स्वस्ति क्षेमेण द्रावय । द्रु गतौ लोट् । मानवौ मनुष्यौ श्रीरामलक्ष्मणौ च सूदय विनाशय । षूद क्षरणे लोट् । इति प्रहस्तं प्रति दशाननः ऊचे ॥ १६ ॥

(सं.चं.) रामायणे व्यत्यस्य कथिता युद्धवार्ता निर्णयानुसारेण क्रमश आह- चापहस्तेत्यादिना । स्वस्ति तेऽस्त्विवति शुभाशंसनम् । मानवौ रामलक्ष्मणौ ॥ १६ ॥

रामेण युद्धं विपदे सन्धानं सम्पदे प्रभो ।
आस्तां हि मन्त्रो योत्स्याम[3] इति मन्त्री तमब्रवीत् ॥ १७ ॥

---

१. **'यत्राऽसुस्रुवु–'**
२. **'प्रहस्तं स दशा–'** । **'प्रहस्तं च'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।
३. **'योत्स्यामि'**

(भा.दी.) **रामेणे**ति । हे प्रभो रावण, श्रीरामेण सह युद्धं विपदे विपत्तये स्यात् । श्रीरामेण सन्धानं सम्पदे सम्पत्तये स्यात्, इति मन्दमतीनां मन्त्रः भाषणं आस्तां तिष्ठतु । वयं योत्स्यामः । युध सम्प्रहारे लृट् । रावणस्य मन्त्री प्रहस्तः इति तं रावणं अब्रवीत् ॥ १७ ॥

(सं.चं.) रामेण युद्धं विपदे इति सर्वेषां मम च मन्त्रः । आस्तां तावदयं मन्त्रः । यद् भवति तद् भवतु । वयं तु त्वत्प्रियार्थं योत्स्याम इति मन्त्री प्रहस्तोऽब्रवीत् 'प्रदानेन तु सीतायाः श्रेयो व्यवसितं तथा । अप्रदाने पुनर्युद्धं दृष्टमेव तथैव नः' (५७.१४) इति, 'नहि मे जीवितं रक्ष्यं पुत्रदारधनानि च । त्वं पश्य मां जुहूषन्तं त्वदर्थे जीवितं युधि' (१६) इति च ॥ १७ ॥

प्रहस्तो रथमारुह्य प्राच्यद्वारेण निर्य्ययौ ।
उत्पातान् मृतिदान्[१] पश्यन् वृतो विपुलसेनया ॥ १८ ॥

(भा.दी.) **प्रहस्त** इति । प्रहस्तः रथं आरुँह्य, प्राच्याः पूर्वस्याः दिशः सम्बन्धि प्राच्यं तच्च तत् द्वारं द्वास्तेन, मृत्युदान् उत्पातान् पश्यन् सन्, विपुलसेनया बहळसेनया वृतः सन् निर्ययौ ॥ १८ ॥

(सं.चं.) प्राच्यद्वारेण । 'व्यूढेनैव सुघोरेण पूर्वद्वारात् स निर्ययौ' (५७.३१) इति च । उत्पातान् मृति-दानिति । 'अन्तरिक्षात् पपातोल्का वायुश्च परुषो ववौ' (५७.३५) इत्यादि च ॥ १८ ॥

युद्धं प्रवृद्धमत्राऽसीद् वानराणां नराशिभिः ।
बलिष्ठं[२] हतभूयिष्ठं वानरै[३] रक्षसां बलम् ॥ १९ ॥

(भा.दी.) **युद्धमि**ति । अत्र पूर्वद्वारे वानराणां नराशिभिः राक्षसैः सह प्रवृद्धं युद्धं आसीत् । बलिभिः वानरैः रक्षसां बलिष्ठं बलं सैन्यं हतं भूयिष्ठं यस्मात् तथा आसीत् ॥ १९ ॥

(सं.चं.) बलिष्ठमपि रक्षसां बलं हतभूयिष्ठमासीत् ॥ १९ ॥

अद्रावयन् कपीन् क्रूराः[४] प्रहस्तसचिवास्तदा ।
अभ्यधावन्नतिक्रुद्धा विविदाद्याः क्षणेन तान् ॥ २० ॥

१. **'मृत्युदान्'** इति वि.ती.पाठः । **'मृतिदान् मरणसूचकान् उत्पातान् अपशकुनानि पश्यन्नपिताननादृत्य'** इति का.श्री.।

२. **'वरिष्ठम्'** ३. **'–भूयिष्ठं वलिभी रक्षसां बलम्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् । ४. **'कपीन् वीराः'**

(भा.दी.) अद्रावयन्निति । तदा क्रूराः प्रहस्तसचिवाः प्रहस्तभृत्याः कपीन् अद्रावयन् । द्रु गतौ लङ् । तान् राक्षसान् अतिक्रुद्धाः, विविद आद्यो येषां ते तथा, क्षणः क्षणकालस्तेन अभ्यधावन् । धावु गतिशुद्ध्योः लङ् ॥ २० ॥

(सं.चं.) प्रहस्तसचिवाश्चत्वारः । 'नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः । एते प्रहस्तसचिवाः सर्वे जघ्नुर्वनौकसः' (५८.१९) इति च । प्राचीनपाठे नरान्तकः न पठ्यते । 'धुरन्धरः कुम्भहनुः' इति प्रतनः पाठः । विविदाद्याश्च चत्वारः–विविदो दुर्मुखो जाम्बवांस्तार इति ॥ २० ॥

विविदो गिरिशृङ्गेण धुरन्धरममारयत् ।
समुन्नतेन वृक्षेण दुर्म्मुखश्च समुन्नतम् . ॥ २१ ॥

(भा.दी.) विविद इति । विविदः गिरेः शृङ्गं शिखरं तेन धुरन्धरं धुरन्धराख्यराक्षसं अमारयत् जघान । दुर्मुखश्च समुन्नतेन सम्यगुन्नतेन वृक्षेण समुन्नतं समुन्नताख्यराक्षसं अमारयत् ॥ २१ ॥

(सं.चं.) कः कमभ्यधावत्? आह– विविदः धुरन्धरम् । दुर्मुखः समुन्नतम् । जाम्बवान् महानादम् । तारः कुम्भहनुम् ॥ २१ ॥

सूदयामास शिलया महानादं च जाम्बवान् ।
तळेन तरसा तारो निन्ये कुम्भहनुं क्षयम् ॥ २२ ॥

(भा.दी.) सूदयेति । जाम्बवांश्च शिलया महानादं महानादाख्यं राक्षसं सूदयामास । षूद क्षरणे लिट् । तारः तळं हस्ततळं तेन तरसा कुम्भहनुं तन्नामकं राक्षसं क्षयं नाशं निन्ये ॥ २२ ॥

(सं.चं.) तळेन तरसा । वृक्षेण जघानेति साम्प्रतिको रामायणपाठः–'वृक्षेण महता सद्यः प्राणान् सन्त्याजयद् रणे' (५८.२३) इति ॥ २ ॥

चापहस्तः प्रहस्तोऽथ ववर्षामर्षितः शरान् ।
शरीराणि कपीन्द्राणामुदारो दारयन् मुहुः[1] ॥ २३ ॥

(भा.दी.) चापेति । अथ चापो हस्ते यस्य स तथा, उदारः ख्यातः, 'उदारो महति ख्याते' इति वैजयन्ती, प्रहस्तः अमर्षितः सन् कपीन्द्राणां शरीराणि मुहुः दारयन् सन् शरान् ववर्ष ॥ २३ ॥

१. '–मुदारोऽदारयन्मुहुः'

(सं.चं.) अथ चतुर्ष्वपि सचिवेषु हतेषु, बलोदारः प्रहस्तः शरीराणि दारयन् शरान् ववर्ष ॥ २३ ॥

सेनानीरथ सेनान्यं प्रहस्तं नील आपतत् ।
प्रहस्तेन शरैर्विद्धस्तरुणा तमताडयत् ॥ २४ ॥

(भा.दी.) सेनानीरिति । अथ सेनानीः सेनानायकः नीलः, सेनान्यं सेनानायकं प्रहस्तं प्रति युद्धार्थं आपतत् । प्रहस्तेन शरैर्विद्धः सन् तरुणा तं प्रहस्तं अताडयत् । तड आघाते लङ् ॥ २४ ॥

(सं.चं.) कपिसेनानीर्लीलः । राक्षससेनान्यं प्रहस्तम् ॥ २४ ॥

नीलो निमीलिताक्षोऽथ शरवर्षसहो[१] बली ।
सालेनास्य जघानाश्वान् मुसली सोऽत्यजद् रथम् ॥ २५ ॥

(भा.दी.) नील इति । (अथ) निमीलिते अक्षिणी येन स तथा सन्, शराणां वर्षं सहत इति तथोक्तः, बली नीलः, सालो सर्जवृक्षस्तेन अस्य प्रहस्तस्य अश्वान् जघान । सः प्रहस्तः मुसलोऽस्यास्तीति तथा सन् रथं अत्यजत् । त्यज विसर्गे लङ् । मुसलं गृहीत्वा नीलं प्रत्यधावदित्यर्थः ॥ २५ ॥

(सं.चं.) शरवर्षं धैर्येण सोढुं निमीलिताक्षः 'निमीलिताक्षः सहसा नीलः सेहे दुरासदान्' (५८.४२) इति च ॥ २५ ॥

शिरो बिभेद नीलस्य प्रहस्तो मुसलेन सः[२] ।
तरुणाऽताडयन्नीलः प्रहस्तोऽभ्यापतत्[३] पुनः ॥ २६ ॥

(भा.दी.) शिर इति । सः प्रहस्तः मुसलस्य यदग्रं तेन नीलस्य शिरः बिभेद । भिदिर् विदारणे लिट् । नीलः तरुणा अताडयत् । तड आघाते लङ् । प्रहस्तः पुनः अभ्यापतत् । पत्लृ पतने लङ् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) शिरो बिभेद । 'आजघान तदा नीलं ललाटे मुसलेन सः' (५८.४९) इति च ॥ २६ ॥

ज्ञात्वा तं नीलदुर्द्धर्षं शक्तिं प्रास्यद् विभीषणः ।
नीलः शिलां प्रहस्ताय ताभ्यां भग्नो ममार सः ॥ २७ ॥

---

१. **'शरवर्षासहो–'** इति, **'–ताक्षोऽरेः शरवर्षसहो'** इति क्वचित् ।

२. **'शिरो बिभेद नीलस्य मुसलाग्रेण चापि सः'** इति वि.ती.पाठः स्यात् । २. **'–ऽभ्यपतत्'**

(भा.दी.) **ज्ञात्वेति** । विभीषणः प्रहस्तं नीलेन दुर्धर्षं हन्तुमशक्यं ज्ञात्वा प्रहस्ताय शक्तिं प्रास्यत् चिक्षेप । असु क्षेपणे लङ् । नीलश्च शिलां प्रास्यत् । ताभ्यां शक्तिशिलाभ्यां भग्नः मर्दितः स प्रहस्तः ममार । मृङ्धातोर्लिट् ॥ २७ ॥

(सं.चं.) नीलेनैकेन धर्षयितुमशक्यं ज्ञात्वा । विभीषणः शक्तिं नीलः शिलामसकृत् । ताभ्यां शक्तिशिलाभ्यां ममार सः । विभीषणेन शक्तिमोचनं रामायणानुक्तम् । निर्णये तूक्तम्–'नीलो विभीषण उभौ शिलया च शक्त्या सश्चक्रतुर्यमवरां गमितं प्रहस्तम्'(म.भा.ता.नि.८.२१) इति । भारते चैतत् स्फुटम् । अधिकं निर्णयभावचन्द्रिकायाम् ॥ २७–८ ॥

प्रहस्ते निहते तस्मिन् राक्षसेन्द्रनियोगतः ।
वज्रदम्ष्ट्रो ययौ योद्धुं ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ २८ ॥

(भा.दी.) **प्रहस्त** इति । तस्मिन् प्रहस्ते निहते सति, राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य नियोग आज्ञा तस्मादिति ततः, वज्रदंष्ट्रः ससैन्यः सन् योद्धुं दक्षिणां दिशं ययौ ॥ २८ ॥

निशाचरचमूं भीमां विविधायुधधारिणीम् ।
शैलैः सालैर्नखैश्चोग्रा[1] कपिसेना न्यसूदयत् ॥ २९ ॥

(भा.दी.) **निशेति** । उग्रा कपिसेना, विविधान्यायुधानि तानि धारयितुं शीलमस्या अस्तीति तथा ताम्, भीमां भयजननीं निशाचरचमूं शैलैः पर्वतैः सालाः सर्जवृक्षास्तैः नखा नखरास्तैः न्यसूदयत् । षूद क्षरणे लङ् ॥ २९ ॥

(सं.चं.) शैलैः सालैः वृक्षैः नखैश्चोग्रा कपिसेना निशाचरचमूं न्यसूदयत् ॥ २९ ॥

वज्रदंष्ट्रोऽधिकं क्रुद्धो वीक्ष्य तं रक्षसां क्षयम् ।
शरैः शरीरान्तकरैर्दारयामास वानरान् ॥ ३० ॥

(भा.दी.) **वज्रेति** । वज्रदंष्ट्रः, अधिकं यथा भवति तथा रक्षसां तं क्षयं वीक्ष्य क्रुद्धः सन्, शरीरस्यान्तो नाशस्तं कुर्वन्तीति तथा तैः शरैः वानरान् दारयामास विदारितवान् । दॄ विदारणे लिट् ॥ ३० ॥

१. '**–श्चोग्राः कपिसेना न्यषूदयन्**' इति, '**....न्यसूदयन्**' इति च ।

(सं.चं.) अधिकं क्षयं वीक्ष्याधिकं क्रुद्धः ॥ ३०–५ ॥

पातितान् दारितान् कांश्चिद् द्रावितानपि तान् हरीन् ।
युवराजोऽङ्गदो दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रमुपाद्रवत् ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) पातितानिति । युवराजः अङ्गदः तान् युध्यतः (हरीन्) कांश्चित् पातितान् कांश्चित् दारितान् कांश्चित् द्रावितानपि दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रं उपाद्रवत् । द्रु गतौ लङ् ॥ ३१ ॥

अङ्गदो वज्रदंष्ट्रेऽथ पातयामास पादपम् ।
शरैस्तं शकलीचक्रे वज्रदंष्ट्रो हसन्निव ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) अङ्गद इति । अथ अङ्गदः वज्रदंष्ट्रे पादपो वृक्षस्तं पातयामास । पत्लृ पतने लिट् । वज्रदंष्ट्रः हसन्निव शरैः तं वृक्षं शकलीचक्रे तिलशोऽखण्डयत् ॥ ३२ ॥

शैलमुत्पाट्य चिक्षेप बलवान् वालिनन्दनः ।
अपासर्प्पद् वज्रदंष्ट्रो गिरिणा चूर्ण्णितो रथः ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) शैलमिति । बलमस्यास्तीति बलवान् वालिनन्दनः शैलं गिरिं उत्पाट्य वज्रदंष्ट्रे चिक्षेप न्यपातयत् । क्षिपु निरसने लिट् । वज्रदंष्ट्रः अपासर्पत् रथादपगतोऽभूत् । सृप्लृ गतौ लङ् । रथः, गिरिणा अङ्गदक्षिप्तगिरिणा चूर्णितः अभवत् ॥ ३३ ॥

गदापाणिमसम्भ्रान्तं[१] वज्रदंष्ट्रमवेक्ष्य सः ।
शिरः शैलेन तस्याथ ताडयन् मोहमानयत् ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) गदेति । अथ सः अङ्गदः, गदा पाणौ यस्य स तथा तं असम्भ्रान्तं अनाकुलं वज्रदंष्ट्रं अवेक्ष्य तस्य शिरः शैलो गिरिस्तेन ताडयन् मोहो मूर्छा तं आनयत् प्रापयत् । नीञो लङ् ॥ ३४ ॥

लब्धसञ्ज्ञो निशिचरः सोऽङ्गदं गदयाऽहनत् ।
धृष्टयोः स्पष्टमनयोर्म्मुष्टियुद्धमवर्त्तत ॥ ३५ ॥

---
१. **'–मसम्भ्रान्तो–'**

(भा.दी.) लब्धेति । लब्धा सञ्ज्ञा बोधो येन स तथा निशिचरः, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (अ.सू.६.३.१४) इति सप्तम्या अलुक्, सः अङ्गदं गदया अहनत् । हन्तेर्लङ् । धृष्टयोः धैर्यवतोरनयोः अङ्गदवज्रदंष्ट्रयोः स्पष्टं यथा भवति तथा मुष्टियुद्धं अवर्तत । वृतु वर्तने लङ् ॥ ३५ ॥

वानरो वृक्षमादत्त राक्षसः खड्गचर्म्मणी ।
चिरं चित्रं रणं कृत्वा जानुभ्यां तौ धरां गतौ ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) वानर इति । वानरः अङ्गदः वृक्षं आदत्त जगृहे । दाण् दाने लङ् । राक्षसः वज्रदंष्ट्रः, खड्गश्च चर्म च ते आदत्त । चिरं यथा भवति तथा चित्रमद्भुतं रणं कृत्वा, (तौ अङ्गदवज्रदंष्ट्रौ) जानुनी ऊरुपर्वणी ताभ्यां श्रमवशात् धरां गतौ ॥ ३६ ॥

(सं.चं.) चिरं चित्रम् । 'युध्यमानौ परिश्रान्तौ जानुभ्यामवनिं गतौ' (५४.३२) इति च ॥ ३६ ॥

अङ्गदः सहसोत्थाय तं निपात्य निशाचरम् ।
यमक्षयं[१] निनायास्य शिरोमर्द्दननिर्द्दयः ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) अङ्गद इति । अङ्गदः सहसा उत्थाय तं निशाचरं निपात्य, अस्य वज्रदंष्ट्रस्य शिरसो यन्मर्दनं तस्मिन्, निर्गता दया यस्मात् स तथा सन्, यमस्य क्षयो मन्दिरं तं निनाय प्रेषयामास ॥ ३७ ॥

(सं.चं.) शिरोमर्दननिर्दयः । 'अङ्गद उपेत्य जघान वज्रदंष्ट्रं निपात्य भुवि शीर्षममुष्य मृद्नन्' (म.भा.ता.नि.८.२२) इति निर्णयवचनम् । रामायणे तु किञ्चिदिवान्यथोक्तम् –'खड्गेनास्य महच्छिरः । जघान वज्रदंष्ट्रस्य वालिसूनुर्महाबलः' (५४.३४) इति । प्रथमं खड्गेन जघान । तेन पपात । ततोऽस्य शिरोऽस्य मृद्नन् मारयामासेति सर्वं समञ्जसम् ॥ ३७ ॥

तेजसाऽङ्गदचन्द्रस्य विष्णोः पदमुपेयुषः ।
ध्वस्तं नक्तञ्चरतमः कपिचक्राब्धिरुद्धतः ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) तेजसेति । श्रीरामरूपिणो विष्णोः पदं पादस्तत्, श्लेषार्थे आकाशमित्यर्थः, उपेयुषः प्राप्तस्य, अङ्गद एव चन्द्रस्तस्य तेजसा, नक्तं रात्रौ चरन्तीति नक्तञ्चरास्त एव तमः, ध्वस्तं विनाशितम् । कपीनां चक्रं सैन्यं तदेवाब्धिः सन्तोषेण उद्धतः अभिवृद्धः ॥ ३८ ॥

---

१. **'यमावासम्'**

(सं.चं.) विष्णोः रामस्य पदमुपेयुषोऽङ्गदस्य। विष्णोः पदमाकाशमुपेयुषश्चन्द्रस्येव। नक्तश्चरो वज्रदंष्ट्रस्तदाख्यं तमः। नक्तश्चरा अपि तमः। तमोऽपि नक्तमेव चरति ॥ ३८–४२ ॥

धूम्राक्षः पश्चिमद्वारा निरगाद्[१] रावणाज्ञया।
खरैः[२] सिंहमुखैर्युक्ते रथे तिष्ठन् बलैर्वृतः ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) **धूम्राक्ष** इति। सिंहस्य मुखमिव मुखं येषां ते तथा तैः खरैः गर्दभैः युक्ते रथे तिष्ठन् बलैः सैन्यैः वृतः धूम्राक्षः, पश्चिमा च सा द्वाश्च तया रावणाज्ञया निरगात् निर्जगाम। इण् गतौ लुङ् ॥ ३९ ॥

राक्षसान् वानरैर्भग्नान् दृष्ट्वा बाणान् ववर्ष सः।
धूम्राक्षः क्रोधधूम्राक्षो धुन्वानश्चापमुत्तमम् ॥ ४० ॥

(भा.दी.) **राक्षसानि**ति। सः धूम्राक्षः राक्षसान् वानरैः भग्नान् दृष्ट्वा क्रोधेन ताम्रे अक्षिणी यस्य स तथा सन्, उत्तमं श्रेष्ठं तत्, चापं धुन्वानः सन् बाणान् ववर्ष। वृष सेचने लिट् ॥ ४० ॥

स्वां चमूं चञ्चलां दृष्ट्वा मारुतिर्म्मारुतोपमः।
शिलयाऽथो विपुलया धूम्राक्षरथमक्षिणोत् ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) **स्वामि**ति। अथो मारुतस्य उपमा यस्य स तथा मारुतिः, स्वां स्वकीयां चमूं भयेन चञ्चलां दृष्ट्वा विपुलया स्थूलया शिलया धूम्राक्षस्य यो रथस्तं अक्षिणोत् व्यनाशयत्। क्षिणु हिंसायां लङ् ॥४१॥

गदया ताडितस्तेन [२]हनुमांस्तदचिन्तयन्।
गिरिशृङ्गेण धूम्राक्षं चूर्ण्णयामास लीलया ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) **गदये**ति। तेन धूम्राक्षेण गदया ताडितः हनुमान् तत् ताडनं अचिन्तयन् सन् गिरेर्यच्छृङ्गं तेन धूम्राक्षं लीलया चूर्णयामास। चूर्ण सङ्कोचने लिट् ॥ ४२ ॥

गर्ववान् शर्ववरतो रावणेन प्रचोदितः।
अकम्पनः कपिवरान् द्रावयामास सायकैः ॥ ४३ ॥

---

१. 'खरैर्हयमुखैः–' इति का.श्री. पाठः। **'अथ सिंहमुखैर्युक्तं खरैः'** (५१.२८) इति तु रामायणे। २. **'हनुमांस्तद–'**

(भा.दी.) गर्ववानिति । शर्वस्य रुद्रस्य योऽवध्यत्वलक्षणो वरस्तस्मादिति ततः, गर्वोऽस्यास्तीति गर्ववान्, मत्सदृशो नास्तीत्यहङ्कारवानित्यर्थः[१] । रावणेन प्रचोदितः अकम्पनः अकम्पनाख्यराक्षसः कपिवरान् सायकैः द्रावयामास । द्रु गतौ लिट् ॥ ४३ ॥

(सं.चं.) गर्ववान् शर्ववरतः । निर्णयोक्तमेतत्–'उमापतेर्वरोद्धतः' (८.२४) इति ॥ ४३ ॥

पर्वतादभ्रकायोऽथ पर्वतान् पादपानपि ।
हनूमानाक्षिपत्[२] तस्मै स शरैस्तानखण्डयत् ॥ ४४ ॥

(भा.दी.) पर्वतेति । अथ पर्वतवददभ्रः स्थूलः कायो यस्य स तथा हनूमान् पर्वतान् पादपानपि तस्मै अकम्पनाय आक्षिपत् चिक्षेप । क्षिप प्रेरणे लिट् । सः शरैः तान् पर्वतवृक्षान् अखण्डयत् ॥ ४४ ॥

(सं.चं.) पर्वतवददभ्रकायः अनल्पकायः । अभ्रंलिहकायः । 'अकम्पनस्तं शैलाभं हनूमन्तमवस्थितम्' (५६.१२) इति, 'प्ररूढ इव सानुमान्' (२७) इति च ॥ ४४ ॥

[३]पावमानिरथोत्पाट्य पादपं प्रहसन्निव ।
जघानाकम्पनं तेन चक्रेणेवाहितं हरिः ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) पावमानिरिति । अथ पवमानस्यापत्यं पुमान् पावमानिः हनुमान् पादपं उत्पाट्य प्रहसन्निव तेन वृक्षेण अकम्पनं राक्षसम्, चक्रं सुदर्शनं तेन अहितं शत्रुं हरिरिव श्रीनारायण इव जघान ॥ ४५ ॥

(सं.चं.) चक्रेणेवाहितं हरिः । 'विष्णुर्यथैवोरुबलं चमूमुखे' (५६.३८) इति च ॥ ४५ ॥

रामाज्ञया ततो लङ्कामदहन् निशि वानराः ।
उच्चावचाः प्रगर्ज्जन्त उच्चैरुल्मुकपाणयः ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) रामेति । ततः, उच्चाश्च अवचाश्च[४] ते बलेनातिश्रेष्ठाः साधारणाश्चेत्यर्थः, वानराः निशि निशायां उल्मुकानि अलातानि पाणिषु येषां ते तथा सन्तः, उच्चैः सम्यक् प्रगर्जन्तः सन्तः, रामाज्ञया लङ्कां अदहन् । दह भस्मीकरणे लङ् ॥ ४६ ॥

---

१. **'नास्तीत्यहङ्कारीत्यर्थः'** २. **'हनूमानक्षिपत्'**
३. **'स पावनिरथो–'** ४. **'अवाश्चश्च'** इति साधुः पाठः ।

(सं.चं.) उदश्चश्च अवाश्चश्च उच्चावचा अनेकप्रकाराः । 'मयूरव्यंसकादयश्च' (अ.सू.३.१.७) इति मयूर-व्यंसकादिगणपठितमिदं पदम् । 'समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यंसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसञ्ज्ञा भवन्ति' इति जयादित्यः । उल्मुकमलातम्, दीप्ताग्रं काष्ठम् । 'ಕೊಂಡಿ' इति भाषायाम् । भयजनकं गर्जनं प्रगर्जनम् । रामायणे तु कुम्भकर्णवधानन्तरमिदमुदितम्–'ततोऽस्तं गत आदित्ये रौद्रे तस्मिन् निशामुखे । लङ्कामभिमुखाः सोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभाः' (७५.३) इति । 'व्यत्यासः प्रातिलोम्यं च' ह्युक्तम् ॥ ४६–७ ॥

जाज्वल्यमानज्वलनैरलातैरस्त्रमन्त्रितैः ।
विकीर्य्यमाणैः कपिभिर्लङ्का सर्वाऽप्यदह्यत ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) **जाज्वल्येति** । कपिभिः, जाज्वल्यमानः पुनःपुनः ज्वलन् (ज्वलनो)ऽग्निर्येषु तानि तथा तैः अस्त्रैः आग्नेयास्त्रैर्मन्त्रितैः विकीर्यमाणैः पुर्यां प्रसार्यमाणैः अलातैः उल्मुकैः 'अलातमुल्मुकं ज्ञेयम्' इति हलः, सर्वाऽपि लङ्का अदह्यत । दह भस्मीकरणे लङ् ॥ ४७ ॥

बालानामबलानां च प्रबलानां च रक्षसाम् ।
सीताहेळनदोषेण विनाशोऽभूदचिन्तितः ॥ ४८ ॥

(भा.दी.) **बालानामिति** । बालाः बालकास्तेषाम्, अबलानां स्त्रीणाम्, प्रकृष्टं बलं येषां ते तथा तेषां रक्षसां च अचिन्तितः अस्मृतः विनाशः, सीतायाः यद्धेळनं अवज्ञानं तदेव दोषस्तेन अभूत् ॥ ४८ ॥

(सं.चं.) हेळनमवहेळनमवज्ञा । 'हेडृ अनादरे' । अचिन्तितः अनिरीक्षितः ॥ ४८–९ ॥

हा पुत्र मातस्तातेति कान्ते कान्तेति चाऽसकृत्[१] ।
अश्रूयन्तात्र दग्धायां[२] प्रजानां करुणा[३] रवाः ॥ ४९ ॥

(भा.दी.) हेति । हा पुत्र इति, हा मातः इति, हा तात इति, हा कान्ते भार्ये इति, हा कान्त भर्तः इति च, अत्र लङ्कायां दग्धायां प्रजानां करुणाः कृपास्पदीभूताः रवाः असकृत् अश्रूयन्त । श्रु श्रवणे लङ् ॥ ४९ ॥

---

१. 'वाऽसकृत्' २. 'दग्धानाम्'

३. 'करुणा रवाः श्रोतॄणां दयोत्पादका ध्वनयः ' इति का.श्री. ।

कपिकुलकमलप्रोज्जृम्भणे तिग्मभानु-
र्ज्जनकदुहितृचेतःकैरवश्वेतभानुः ।
निशिचरचयसत्रध्वंसने चित्रभानु-
र्व्यजयत जगदेको रामनेत्रान्तभानुः ॥ ५० ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायणे
युद्धकाण्डे पञ्चमः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) कपीति । कपीनां कुलानि समूहास्तानि कमलानीव तेषां प्रोज्जृम्भणं विकसनं तस्मिन् तिग्मभानुरिव सूर्य इव । जनकस्य दुहिता सुता (सीता) तस्या यच्चेतस्तत्कैरवमिव तस्य उद्बोधने श्वेतभानुरिव चन्द्र इव । निशिचराणां राक्षसानां यश्चयः समूहः सत्रमिव वनमिव तस्य ध्वंसनं नाशस्तस्मिन्, 'सत्रमाच्छादने वस्त्रे यज्ञे दाने वनेऽपि च' इत्यमरः, चित्रभानुरिव वह्निरिव । जगदेकः जगति मुख्यः, श्रीरामस्य नेत्रान्तोऽपाङ्गः स एव भानुः व्यजयत । उत्कृष्टतयाऽवर्तत । जि जये लङ् ॥ ५० ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां
युद्धकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) अथ मालिन्योपसंहरति– कपीति । उज्जृम्भणमुन्मीलनम् । कपीनां विजयोल्लासः । कैरवं कुमुदम् । 'ಬಿಳಿನೈದಿಲೆ' इति भाषायाम् । श्वेतभानुः शीतभानुश्चन्द्रः । निशिचराणां चयः समूहः सत्रं वनमिव । 'सत्रमाच्छादने वने' इति यादवप्रकाशः । चित्रभानुर्दवानल इव । 'चित्रभानू इनानलौ' इति च । नेत्रान्तस्य कटाक्षस्य भानुः दीधितिः, किरणप्रसरः । एकोऽसमानः । सर्वं जगद् व्यजयत वशीचकार । 'भानुः किरणसूर्ययोः' इति विश्वप्रकाशः ॥ ५० ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां
युद्धकाण्डे पञ्चमसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २४३७+५०=२४८७]

षष्ठः सर्ग्गः

ततो निकुम्भः कुम्भश्च कुम्भकर्ण्णसुतावुभौ ।
वानरानुल्मुकधरान् प्रापतू रावणाज्ञया ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामदूतैरेवं लङ्कायां दह्यमानायां राक्षसैः किं कृतमित्यत आह– **तत** इति । ततः दाहानन्तरं निकुम्भः कुम्भश्चेत्युभौ कुम्भकर्णसुतौ, रावणाज्ञया, उल्मुकानि धारयन्तीति तथा तान् वानरान् प्रापतुः । आप्लृ व्याप्तौ लिट् ॥ १ ॥

(सं.चं.) रामायणे विक्षिप्य कथिता युद्धवार्ता यथाक्रमं निरूपयन्निदानीं कुम्भकर्णसुतयोर्युद्धवार्तामाह– ततो निकुम्भः कुम्भश्च । कुम्भोऽग्रजः ॥ १ ॥

यूपाक्षः शोणिताक्षश्च प्रजङ्घः कम्पनस्तथा ।
निर्य्ययुः [1]कौम्भकर्ण्णिभ्यां सार्द्धं नानायुधा[2] युधे ॥ २ ॥

(भा.दी.) यूपाक्ष इति । यूपाक्षः शोणिताक्षश्च प्रजङ्घः तथा कम्पनः इत्येते राक्षसाः, नानाविधानि आयुधानि येषां ते तथा सन्तः, युध् युद्धं तस्यै, कुम्भकर्णस्य पुत्रौ कौम्भकर्णी ताभ्यां निकुम्भकुम्भाभ्यां (सार्धं) निर्ययुः निर्जग्मतुः । यातेर्लिट् ॥ २ ॥

(सं.चं.) 'यूपाक्षः शोणिताक्षश्च प्रजङ्घः कम्पनस्तथा । निर्ययुः कौम्भकर्णिभ्यां सह रावणशासनात्' (७५.४६) इति च ॥ २–३ ॥

वानरा राक्षसान् जघ्नुः पादपोपलपर्वतैः ।
आयुधैर्वानरांस्तेऽपि बभौ युद्धं तदद्भुतम् ॥ ३ ॥

---

१. **'कौम्भकर्णाभ्याम्'**

२. **'नानायुधैर्युधे'** इति, **'नानायुधा मृधे'** इति च ।

(भा.दी.) वानरा इति । वानराः, पादपाश्च उपलाश्च पर्वताश्च तैः राक्षसान् जघ्नुः । (ते राक्षसा अपि वानरानायुधैः जघ्नुः) । अद्भुतं तत् युद्धं बभौ । भा दीप्तौ लिट् ॥ ३ ॥

अङ्गदो गदया गुर्व्या कम्पनेनाभिताडितः ।
जघान गिरिशृङ्गेण कम्पनं कोपकम्पितः[१] ॥ ४ ॥

(भा.दी.) अङ्गद इति । कम्पनेन कम्पनाख्येन, गुर्व्या गदया दृढया गदया अभिताडितः अङ्गदः, कोपेन कम्पितः चालितः सन्, गिरेर्यच्छृङ्गं तेन कम्पनं जघान । हन्तेर्लिट् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) जघान गिरिशृङ्गेण । तेन कम्पनः भुवि पपात च ममार च ॥ ४ ॥

क्षुरार्द्धचन्द्रनाराचान् वत्सदन्तान् शिलीमुखान् ।
कर्ण्णिशल्यविपाठांश्च[२] शोणिताक्षोऽङ्गदेऽकिरत्[३] ॥ ५ ॥

(भा.दी.) क्षुरेति । शोणिताक्षः तन्नामकः, क्षुराश्च अर्धचन्द्राश्च नाराचाश्च तान् वत्सदन्तान् शिलीमुखान् कर्णिनश्च शल्याश्च विपाठाश्च तान्, क्षुरार्धचन्द्रेत्यादि शरविशेषाणां सञ्ज्ञा, अङ्गदे अकिरत् ववर्ष । कॄ विक्षेपे लङ् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) 'क्षुरक्षुरप्रनाराचैर्वत्सदन्तैः शिलीमुखैः । कर्णिशल्यविपाठैश्च बहुभिर्निशितैः शरैः' (७६.६) इति च । अग्रे क्षुराकारः शरः क्षुरः । अर्धचन्द्राकारक्षुराग्रः क्षुरप्रः । तस्यैव चार्धचन्द्र इति नामान्तरम् । नाराच आयसः शरः । निशितदन्ताकाराग्रः वत्सदन्तः । शिली शल्यं मुखे यस्य स शिलीमुखः । कङ्कपत्रमूलः स एव कङ्कपत्रः । कर्णाकारनिशितशङ्कुः कर्णी । शल्यः शङ्कुः । पक्षिचञ्च्वग्रो विपाठः । विपवदठति । अठ गतौ ॥ ५–६ ॥

अनादृत्याङ्गदो वेधं धनुर्बाणरथानथ[४] ।
अचूर्ण्णयद् रक्षसोऽस्य सोऽपि खड्गी खमापतत् ॥ ६ ॥

---

१. **'लोककम्पनः'** । **'लोककम्पनः राक्षस(लोक)भयङ्करः'** इति का.श्री. । २. **'–विपाजांश्च'** ३. **'–देऽक्षिपत्'**

४. **'–र्बाणधरानथ'** । **'अस्य रक्षसः शोणिताक्षस्य सम्बन्धिनः धनुर्बाणधरान् राक्षसान् अचूर्णयत्' इति का.श्री.** । रामायणाननुगुण-मेतत् । **तथाहि रामायणे–'धनुरुग्रं रथं बाणान् ममर्द तरसा बली । शोणिताक्षस्ततः क्षिप्रमसिचर्म समाददे'** (६७.८) इति ।

(भा.दी.) अनादृत्येति । अथ अङ्गदोऽपि वेधः शस्त्रैस्ताडनं तं अनादृत्य, अस्य रक्षसः कम्पनस्य(?शोणिताक्षस्य) धनुश्च बाणाश्च रथश्च तान् अचूर्णयत् । चूर्ण सङ्कोचने लङ् । सोऽपि खड्गोऽस्यास्तीति खड्गी तथा सन्, खं नभस्तत् आपतत् उत्पपात ॥ ६ ॥

[1]अङ्गदः खड्गमाच्छिद्य छित्वांऽसं तस्य रक्षसः ।
तेनैव सिंहनादोग्रः खड्गेनाखण्डयत् परान् ॥ ७ ॥

(भा.दी.) अङ्गद इति । अङ्गदः खड्गं आच्छिद्य तद्धस्तादपहृत्य, तस्य कम्पनस्य (?शोणिताक्षस्य) अंसः स्कन्धस्तं च्छित्वा, तेनैव खड्गेन, सिंहनादेन उग्रः सन् परान् शत्रून् अखण्डयत् । खडि भेदे लङ् ॥ ७ ॥

(सं.चं.) छित्वांऽसम् । 'स्कन्धो दोःशिखरोंऽसोऽस्त्री' इति यादवप्रकाशः ॥ ७ ॥

प्रजङ्घयूपाक्षयुतः शोणिताक्षोऽभ्ययाद् गदी ।
अङ्गदो वारयामास तान् मैन्दिविविदान्वितः ॥ ८ ॥

(भा.दी.) प्रजङ्घेति । प्रजङ्घश्च यूपाक्षश्च ताभ्यां युतः शोणिताक्षः, गदा अस्यास्तीति गदी तथा सन्, युद्धाय अभ्ययात्, यातेर्लङ्, अङ्गदः तान् त्रीन् राक्षसान् मैन्दविविदान्वितः सन् वारयामास । वृञ् वरणे लिट् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) तदा प्रजङ्घयूपाक्षयुतः । अङ्गदोऽपि मैन्दविविदान्वितः वारयामास 'त्रयाणां वानरेन्द्राणां त्रिभी राक्षसपुङ्गवैः । संसक्तानां महद् युद्धमभवद् रोमहर्षणम्' (७६.१८) इति च ॥ ८ ॥

उत्पाट्योत्पाट्य विक्षिप्तान् वनौकोभिरनोकहान् ।
गदाखड्गशरैराशु चिच्छिदुस्ते निशाचराः ॥ ९ ॥

(भा.दी.) उदिति । वनमोको गृहं येषां ते तथा तैः वानरैः, उत्पाट्योत्पाट्य विक्षिप्तान् अनोकहान् वृक्षान् ते निशाचराः शोणिताक्षादयः, गदाश्च खड्गाश्च शराश्च तैः आशु चिच्छिदुः । छिदिर् द्वैधीकरणे लिट् ॥९॥

(सं.चं.) उत्पाट्योत्पाट्य । वनौकोभिः अङ्गदमैन्दविविदैः । ते निशाचराः प्रजङ्घयूपाक्षशोणिताक्षाः । गदाखड्गशरैः । शोणिताक्षो गदया, प्रजङ्घः खड्गेन यूपाक्षः शरैः । 'ते तु वृक्षान् समादाय सम्प्रचिक्षिपु-

---

१. **'अङ्गदः स्वयमपि आकाशमुत्पत्य शोणिताक्षस्य अंसं भुजं छित्वा'** इति का.श्री ।

राहवे । खड्गेन प्रतिचिच्छेद तान् प्रजङ्घो महाबलः । रथानशवान् द्रुमैः शैलैस्ते प्रचिक्षिपुराहवे । शरौघैः प्रतिचिच्छेद तान् यूपाक्षो निशाचरः । सृष्टान् विविदमैन्दाभ्यां द्रुमानुत्पाट्य वीर्यवान् । बभञ्ज गदया मध्ये शोणिताक्षः प्रतापवान्' (७६.१८–२०) इति च ॥ ९ ॥

अश्वकर्ण्णेन सन्ताड्य मुष्टिघातेन[१] चाङ्गदः ।
प्रजङ्घस्य करात् खड्गमाच्छिद्य प्राहरच्च तम् ॥ १० ॥

(भा.दी.) अश्वेति । अङ्गदः अश्वकर्णो अश्वकर्णाख्यवृक्षविशेषस्तेन, मुष्टिना यो घातः प्रहारस्तेन च तं प्रजङ्घं सन्ताड्य, प्रजङ्घस्य करो हस्तस्तस्मात् खड्गं आच्छिद्य अपहृत्य प्राहरच्च । हञो लङ् ॥ १० ॥

(सं.चं.) अश्वकर्णेन सर्जाख्येन वृक्षेणेत्युक्तम् । मुष्टिघातेन प्रजङ्घस्य करात् खड्गमाच्छिद्य, भूमौ पातयित्वा, पुनश्च तं मुष्टिना प्राहरत् । तेनैव वा पतितेन खड्गेन । बाहुं चास्य सनिस्त्रिंशमाजघान स मुष्टिना । वालिपुत्रस्य घातेन स पपात क्षितावसिः' (७६.२४) इति च ॥ १० ॥

प्रजङ्घो मुष्टिघातेन[१] तं तारेयममोहयत् ।
लब्धसञ्ज्ञो मुहूर्त्तेन वालिजोऽस्य शिरोऽहरत् ॥ ११ ॥

(भा.दी.) प्रजङ्घ इति । प्रजङ्घः मुष्टिघातेन, तारायाः अपत्यं पुमान् तारेयस्तम्, तं अङ्गदं अमोहयत् । मूर्च्छामिगमयत् । मुह वैचित्ये लङ् । मुहूर्तो मुहूर्तकालस्तेन लब्धा सञ्ज्ञा बोधो येन स तथा वालिजः अस्य प्रजङ्घस्य शिरः अहरत् ॥ ११ ॥

(सं.चं.) शिरोऽहरत् । मुष्टिघातेनैव । 'प्रजङ्घस्य शिरः कायात् पातयाास मुष्टिना' (७६.२७) इति च ॥ ११ ॥

यूपाक्षं विविदोऽरौत्सीद् युवराजाभिगामिनम् ।
उरस्याहत्य तं दोर्भ्यां जग्राह च महाबलः ॥ १२ ॥

(भा.दी.) यूपाक्षमिति । विविदः युवराजमङ्गदमभिगन्तुं शीलमस्यास्तीति तथा तं यूपाक्षं अरौत्सीत्, मध्ये न्यवारयत् । रुधिर् आवरणे लुङ् । महद् बलं यस्य स तथा विविद उरसि आहत्य तं यूपाक्षं दोर्भ्यां हस्ताभ्यां जग्राह ॥ १२ ॥

---
१. **'मुष्टिपातेन'**

(सं.चं.) प्रजङ्घे पितृव्ये मृते यूपाक्षोऽङ्गदमभिजगाम । तं मध्ये विविदोऽरौत्सीत् अरुधत् । रुद्धः स विविदमभिजगाम । महाबलो विविदस्तमुरस्याहत्य जग्राह । 'स यूपाक्षोऽश्रुपूणाक्षः पितृव्ये निहते रणे । अवरुह्य रथात् क्षिप्रं क्षीणायुः खड्गमाददे । तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य यूपाक्षं विविदस्त्वरन् । आजघानोरसि क्रुद्धो जग्राह च बलाद् बली' (७६.२८–९) इति च ॥ १२–५ ॥

भ्रातरं मोचयन् वीरो गदयोरस्यताडयत् ।
शोणिताक्षोऽथ विविदं तां गदां विविदोऽग्रहीत् ॥ १३ ॥

(भा.दी.) भ्रातरमिति । भ्रातरं यूपाक्षं मोचयन् वीरः शोणिताक्षः गदया विविदं उरसि अताडयत् । अथ विविदः तां गदां अग्रहीत् । ग्रह उपादाने लुङ् ॥ १३ ॥

नखैर्म्मुखं परिक्षिण्वन् विविदो भुवि पातयन् ।
पिपेष शोणिताक्षं तं मैन्दो यूपाक्षमक्षिणोत्[1] ॥ १४ ॥

(भा.दी.) नखैरिति । विविदः, नखाः नखरास्तैः शोणिताक्षस्य मुखं परिक्षिण्वन् परितो विक्षतं कुर्वन् सन्, भुवि पातयन् सन्, तं (शोणिताक्षं) पिपेष । पिष्लृ सञ्चूर्णने लिट् । मैन्दः यूपाक्षं अक्षिणोत् । क्षिणु हिंसायां लङ् ॥ १४ ॥

काल्यमानां कपिवरैः कुम्भो दृष्ट्वा निजां चमूम् ।
अभिधावन् शरेणाऽशु विविदं भुव्यपातयत् ॥ १५ ॥

(भा.दी.) काल्येति । कुम्भः निजां चमूं कपिवरैः काल्यमानां द्राव्यमाणां दृष्ट्वा, आशु अभिधावन् अभिमुखतया गच्छन् सन्, शरेण विविदं भुवि अपातयत् । पतॢ पतने लङ् ॥ १५ ॥

अथाऽपतन्तं मैन्दं च शरेणापातयत् क्षितौ ।
मातुलौ मोहितौ दृष्ट्वा तमभ्यद्रवदङ्गदः ॥ १६ ॥

(भा.दी.) अथेति । अथ अभिमुखतया आपतन्तं आगच्छन्तं मैन्दं च शरेण क्षितौ अपातयत् । अङ्गदः मातुलौ मैन्दविविदौ मोहितौ दृष्ट्वा तं कुम्भं अभ्यद्रवत् अभ्यगच्छत् । द्रु गतौ लङ् ॥ १६ ॥

---

१. **'विविदस्य भ्राता मैन्दः कपिः शोणिताक्षस्य भ्रातरं यूपाक्षमक्षिणोत् जघान'** इति का.श्री ।

(सं.चं.) विविदरक्षणाय शिलां गृहीत्वा आपतन्तम्। ताराभ्रातरौ मैन्दविविदावित्यङ्गदस्य मातुलौ ॥ १६ ॥

[१]वद्ध्यमानः शरैस्तीक्ष्णैर्बलवान् वालिनन्दनः ।
ववर्षाथ शिलासालान् कुम्भस्तानच्छिनच्छरैः ॥ १७ ॥

(भा.दी.) **वध्येति** । अथ तीक्ष्णैः तेजितैः शरैः वध्यमानः, बलमस्यास्तीति बलवान् वालिनन्दनः अङ्गदः शिलासालान् ववर्ष । वृषु सेचने लिट् । कुम्भः तान् शिलासालान् शरैः अच्छिनत् । च्छिदिर् द्वैधीकरणे लङ् ॥ १७ ॥

(सं.चं.) शिलाश्च सालान् पादपांश्च । 'शिलापादपवर्षाणि तस्य मूर्ध्नि ववर्ष ह' (७६.५०) इति च ॥ १७ ॥

[२]अङ्गदस्याभिपततो भ्रुवोर्बाणौ स मुक्तवान् ।
रुधिरव्याकुलाक्षोऽपि वृक्षं चिक्षेप सोऽङ्गदः ॥ १८ ॥

(भा.दी.) **अङ्गदस्येति** । सः कुम्भः, अभिपततः अभ्यागच्छतः अङ्गदस्य, भ्रुवोरिति सप्तमीद्विवचनं स्त्रीलिङ्गं च, बाणौ मुक्तवान् । सः अङ्गदः, रुधिरेण रक्तेन व्याकुले निबिडे अक्षिणी यस्य स तथा सन्नपि वृक्षं तस्मै चिक्षेप । क्षिप प्रेरणे लिट् ॥ १८ ॥

(सं.चं.) भ्रुवोर्बाणौ । यथा लोचने रुधिरपिहिते स्याताम् । यथा पुरो द्रष्टुं न प्रभवेत् । भ्रुवोरिति षष्ठी सप्तमी वा । भ्रूः झिल्लिका । नेत्रोपरिगता धनुराकारा रोमराजिः 'भ्रुवौ विव्याध बाणाभ्यामुल्काभ्यामिव कुञ्जरौ' (७६.५२) इति च ॥ १८–९ ॥

कुम्भो वृक्षं शरैश्छित्वा युवराजममोहयत् ।
हाहाकारो महानासीत् तदा[३] वानरमण्डले ॥ १९ ॥

(भा.दी.) **कुम्भ** इति । कुम्भः शरैः वृक्षं च्छित्वा युवराजमङ्गदं अमोहयत् । मुह वैचित्ये लङ् । तदा वानराणां मण्डलं समूहस्तस्मिन्, महान् हाहेत्याकारः प्रकारो यस्य स तथा ध्वनिः आसीत् ॥ १९ ॥

---

१. **'विध्यमानः'** २. **'अङ्गदस्यापि पततो भ्रुवोर्बाणान् स–'**

३. **'यदा युवराजमङ्गदमारोहयत् मूर्छां प्रापितवान् तदा'** इति का.श्री. ।

सुषेणो जाम्बवान् नीलो नळस्तारादयस्तथा ।
अभ्यद्रवन् शिलाहस्ताः कुम्भस्तानजयच्छरैः ॥ २० ॥

(भा.दी.) सुषेण इति । सुषेणः जाम्बवान् नीलः इत्येते, तथा नळश्च, तारः आदिर्येषां ते तथा हरयः, शिलाः हस्तेषु येषां ते तथा सन्तः कुम्भं अभ्यद्रवन् । द्रु गतौ लङ् । कुम्भः तान् शरैरजयत् । जि जये लङ् ॥ २० ॥

(सं.चं.) रामायणोक्तं निर्णयोक्तं च सङ्गृह्याऽह– सुषेणो जाम्बवान् नीलः । 'जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः' (७६.६१) इति रामायणे । तत्र वेगदर्शीति प्रायो नील उच्यते । तारादय इत्यादिपदेन मैन्द-विविदौ । तथाहि निर्णये–'स कुम्भो विधातुः सुतौ तारनीलौ नळ चैश्विपुत्रौ जिगायाङ्गदं च' (८.२७) इति ॥ २० ॥

भ्रातृजं पतितं दृष्ट्वा वानरेन्द्रांश्च विद्रुतान् ।
[१]क्रुद्धो हि द्रुमवर्षेण सुग्रीवः कुम्भमाद्रवत् ॥ २१ ॥

(भा.दी.) भ्रातृजमिति । सुग्रीवः भ्रातृजं वालिजं अङ्गदं पतितं दृष्ट्वा, वानरेन्द्रांश्च विद्रुतान् दृष्ट्वा, क्रुद्धः सन्, अद्रयश्च द्रुमाश्च तेषां यद्वर्षं तेन कुम्भं राक्षसं आद्रवत् अभ्यगच्छत् ॥ २१ ॥

(सं.चं.) वानरेन्द्रांश्च सुषेणादीन् । द्रुमवर्षेण । 'विविधान् वृक्षांश्चिक्षेप स महाकपिः' (७६.६६) इति च ॥ २१ ॥

शीर्य्यमाणान् रिपुशरैः शिलावृक्षान् विलोक्य सः ।
कुम्भस्य धनुराच्छिद्य चिच्छेदेक्षुमिव द्विपः ॥ २२ ॥

(भा.दी.) शीर्येति । सः सुग्रीवः स्वनिक्षिप्तान् शिलावृक्षान् रिपोः शरास्तैः शीर्यमाणान् विनाश्यमानान् विलोक्य, कुम्भस्य धनुः आच्छिद्य अपहृत्य, द्विपः गजः इक्षुरिक्षुदण्डस्तमिव चिच्छेद । च्छिदिर् द्वैधी-भावे लिट् ॥ २२ ॥

(सं.चं.) रामायणे 'विविधान् वृक्षान्' इत्युक्तमुपलक्षणमिति सूचयन्नाह–शिलावृक्षादीनिति ॥ २२ ॥

१, **'क्रुद्धोऽद्रिद्रुमवर्षेण'** इति वि.ती.पाठः ।

[१]जितकाशी भवान् कुम्भ पौरुषं पश्य मेऽधुना ।
इत्युक्त्वा जगृहे राजा कुम्भं संरम्भसम्भृतः[२] ॥ २३ ॥

(भा.दी.) जितेति । हे कुम्भ, जितेन जयेन काशत इति जितकाशी भवान् अधुना मे पौरुषं पराक्रमस्तत् पश्य, दृशिर् प्रेक्षणे लोट् , राजा सुग्रीवः इति उक्त्वा, संरम्भेण कोपेन सम्भृतः सम्पूर्णः सन् कुम्भं राक्षसं जगृहे ॥ २३ ॥

(सं.चं.) 'जितकाशी जितरणः' इति यादवप्रकाशः । शत्रुषु जितेषु काशते, जयेन वा काशत इति जितकाशी । भवान् पश्य । युष्मदीव भवत्युपपदेऽपि क्वचित् प्रयुञ्जते । यत्र परिहासपूर्वस्त्वङ्कारो बोध्यते । 'जितकाशी भवन्' इत्येव मूलपाठः स्यादपि । 'जितकाशी इभवान्' इति च्छेदस्तु न स्वरसः । राजा सुग्रीवः । संरम्भस्त्वरा कोपो वा ॥ २३ ॥

नियुद्धं वीरयोरासीच्चिरं चित्रं समं तयोः ।
कुम्भमम्भोनिधौ प्रास्यत् कपीन्द्रोऽब्धिस्तदोद्धतः[३] ॥ २४ ॥

(भा.दी.) नियुद्धमिति । वीरयोः तयोः सुग्रीवकुम्भयोः चित्रमद्भुतं समं नियुद्धं बाहुयुद्धम्, 'नियुद्धं बाहुयुद्धं स्यात्' इत्यमरः । चिरं च बहुकाले आसीत् । अस्तेर्लङ् । कपीन्द्रः कुम्भं कुम्भाख्यराक्षसं अम्भोनिधौ प्रास्यत् चिक्षेप । असु क्षेपणे लङ् । तदा अब्धिः उद्धतः तद्देहगरिम्णा अभिवृद्धः ॥ २४ ॥

(सं.चं.) निकषा युद्धं नियुद्धम् । बाहुयुद्धमित्येतत् । चिरं सममेवाऽसीत् । न सुग्रीवो जिगाय । नापि कुम्भः । उद्धतः उद्वेलं उद्गतः । 'ततः कुम्भनिपातेन जलराशिः समुत्थितः'(७६.८५) इति च ॥ २४ ॥

अर्ण्णवात् तूर्ण्णमुत्पत्य स सुग्रीवमताडयत् ।
सुग्रीवो मुष्टिघातेन तं निनाय यमक्षयम्[४] ॥ २५ ॥

(भा.दी.) अर्णवादिति । स कुम्भः अर्णवात् तूर्णं यथा भवति तथा उत्पत्य ऊर्ध्वमागत्य सुग्रीवमताडयत् । तड आघाते लङ् । सुग्रीवः तं कुम्भं मुष्टेर्यो घातस्तेन यमस्य क्षयो मन्दिरं तं निनाय प्रेषयामास ॥ २५ ॥

---

१. **'जयकाशी'** २. **'संरम्भसंयुतः'**

३. **'कपीन्द्राब्धिस्तदोद्धतः'** इति का.श्री.पाठः । तथाहि तद्व्याख्यानम्–**'कपीन्द्राब्धिः कपिश्रेष्ठाख्यः समुद्रः उद्धतः हर्षेणाभिवृद्धोऽभूत्'** इति । रामायणाननुगुणेतत् । ४. **'यमालयम्'**

(सं.चं.) यमक्षयं यमलोकम् । 'केतरं केतनं क्षयः' इति च ॥ २५ ॥

कुम्भं तं निहतं दृष्ट्वा निकुम्भो भानुनन्दनम् ।
संरम्भारुणताम्राक्षो[1] गम्भीरं[2] प्रैक्षत ज्वलन् ॥ २६ ॥

(भा.दी.) कुम्भमिति । निकुम्भः तं कुम्भं निहतं दृष्ट्वा, संरम्भेण कोपेन, अरुणे विशेषतो रक्ते, स्वभावतस्ताम्रे, अक्षिणी यस्य स तथा सन्, अत एव ज्वलन् सन्, गम्भीरं यथा भवति तथा भानुनन्दनं सूर्यपुत्रं सुग्रीवं प्रैक्षत । ईक्षतेर्लङ् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) कुम्भमग्रजं निहतं दृष्ट्वा । अरुणाविव उदयन्तौ सूर्याविव ताम्रे अक्षिणी यस्य ॥ २६ ॥

धनुःशतमितं देशं पुप्लुवे प्लवगेश्वरः ।
पश्यन् निकुम्भसंरम्भं किमुतान्ये प्लवङ्गमाः ॥ २७ ॥

(भा.दी.) धनुरिति । प्लवगेश्वरः सुग्रीवः निकुम्भस्य संरम्भः कोपस्तं पश्यन् सन् भयात् धनुषां यच्छतं तेन मितः परिमितस्तं देशं पुप्लुवे पृष्ठतः प्लवनमकरोत् । अन्ये प्लवङ्गमा दुद्रुवुरिति किमुत? ॥ २७ ॥

(सं.चं.) रामायणेऽस्फुटं प्रमेयान्तरमाह-धनुःशतमितं देशं पुप्लुव इति । तथाहि निर्णये–'ससार सूर्यात्मजमाशु भीतः स पुप्लुवे पश्चिमतो धनुःशतम्' (८.२८) इति ॥ २७ ॥

परिघं प्रतिघोन्नद्धः सुरवारणदारणम् ।
अबिभ्रमन्निकुम्भोऽथ दण्डं दण्डधरो यथा ॥ २८ ॥

(भा.दी.) परिघमिति । अथ निकुम्भः प्रतिघेन कोपेन उन्नद्धः उद्रिक्तः सन्, सुराणां वारणाः गजाः ऐरावतादयस्तान् दारयतीति तथोक्तस्तम्, सुरवारणाः सुरश्रेष्ठास्तद्विदारकमिति वा, 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः' इत्यमरः । दण्डधरः यमः दण्डं यथा तद्वत् परिघः परिघाख्यशस्त्रं तं अबिभ्रमत् भ्रामयामास । भ्रमु सञ्चलने लुङ् ॥ २८ ॥

(सं.चं.) परिघो लोहदण्डः । 'परिघः परिघातनः' इति च । प्रतिघः कोप इत्युक्तम् । सुरवारणान् दिग्गजानपि यो दारयेत् । अबिभ्रमत् । भ्रामयतेर्लुङ् ॥ २८–९ ॥

---

१. **'अरुणं ताम्रमिव अक्षिणी यस्य'** इति का.श्री. । २. **'गम्भीरः'** । **'गम्भीरः अगाधबलः'** इति का.श्री. ।

[१]परिघभ्रामणेनास्य सम्भ्रान्तं भुवनत्रयम् ।
विषसाद लये यद्वत् ससुरासुरमानवम् ॥ २९ ॥

(भा.दी.) परिघेति । अस्य निकुम्भस्य परिघस्य यद्भ्रामणं तेन भुवनत्रयं सम्भ्रान्तं कुलालचक्रवत् परिभ्रान्तमभूत् । सुराश्च असुराश्च मानवाश्च तैः सहितं जगत्, प्रळयः सर्वनाशकालस्तस्मिन् यद्वत् तद्वत्, विषसाद अबिभेत् । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु लिट् ॥ २९ ॥

अवद्ध्यः शङ्करवरादवद्ध्याता च नाकिनाम् ।
जाज्वल्यते स्म तस्मिन् स काले कालानलोपमः ॥ ३० ॥

(भा.दी.) अवध्य इति । शङ्करस्य यो वरस्तस्मात् अवध्यः, नाकिनां च देवानामपि युद्धे अवध्याता अवज्ञा-कर्ता, कालानलस्य प्रळयाग्नेः उपमा यस्य स तथा सः निकुम्भः तस्मिन् काले जाज्वल्यते स्म । अतिशयेन ज्वलति (स्म) । ज्वल दीप्तौ लट् ॥ ३० ॥

(सं.चं.) अवध्यः शङ्करादवरैः । कुतः? शङ्करवरात् । 'सुराश्च तस्योरु बलं वरं च शर्वोद्भवं वीक्ष्य विषेदुरीषत्' (८.२९) इति निर्णये । अत विश्वस्य विषादं वीक्ष्येति वक्ष्यते । अवमतया ध्यानमवध्यानम् । अवज्ञाय ध्यानमवध्यानम् । कालानलः युगान्ताग्निः ॥ ३०–३२ ॥

विषादं वीक्ष्य हनुमान् विश्वस्य तमुपस्थितम् ।
निकुम्भाग्रत आप्लुत्य विशालं वक्ष ऐक्षयत् ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) विषादमिति । हनुमान्, विश्वं जगत् तस्य, विषादो भयम्, तं समुपस्थितं सम्प्राप्तं वीक्ष्य, निकुम्भस्य अग्रं तस्मिन्निति ततः आप्लुत्य, विशालं विस्तीर्णं तत् वक्षः ऐक्षयत् दर्शयामास ॥ ३१ ॥

अभीरो वीर किं कृत्यं भीरुभिर्विद्रुतैस्तव ।
अत्र प्रहर ते हेतिमित्यूचे हनुमानिमम् ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) अभीरविति । भीरुर्भयशीलः स न भवतीत्यभीरुस्तत्सम्बुद्धिः, वीर निकुम्भ, भीरुभिः भयशीलैः विद्रुतैः एभिः कपिभिः तव कृत्यं किम्? न किमपि । (ते) तव हेतिमायुधं अत्र मद्वक्षसि प्रहर । इति वचः हनुमान् इमं निकुम्भं प्रति ऊचे ॥ ३२ ॥

---
१. 'परिघभ्रमणे–'

अमोघं[१] परिघं घोरमुद्भ्राम्य प्रजहार सः ।
हनूमति स मोघोऽभूत् पतत्रीन्द्रे पविर्यथा ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) अमोघमिति । सः निकुम्भः मोघो न भवतीत्यमोघस्तं घोरं परिघं उद्भ्राम्य भ्रामयित्वा हनूमति प्रजहार तताड । स परिघः पतत्रीन्द्रे गरुडे पविर्वज्रः यथा तद्वत् मोघः व्यर्थः अभूत् । गरुडेनामृतहरणकाले पूर्वमिन्द्रमुक्तो वज्रः यथा व्यर्थोऽभूत् तद्वदयं च हनूमिति व्यर्थोऽभूदिति भावः ॥ ३३ ॥

(सं.चं.) शर्ववरादमोघम् । 'वरादमोघं प्रजहार वक्षसि । विचूर्णितोऽसौ तदुदस्यभेद्ये यथैव वज्रो विपतौ वृथाऽभवत्'(८.३१) इति निर्णये ॥ ३३ ॥

मारुतेर्मुष्टिपिष्टोऽथ मूर्च्छितः कुम्भसोदरः ।
आश्वस्तस्तं हनूमन्तमंसे न्यस्याऽद्रवद् द्रुतम् ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) मारुतेरिति । अथ मारुतेः मुष्टिना पिष्टो मर्दितः, अत एव मूर्च्छितः कुम्भसोदरः निकुम्भः आश्वस्तः सन्, तं हनूमन्तं अंसः कन्धरा तस्मिन् न्यस्य द्रुतं यथा भवति तथा आद्रवत् । द्रु गतौ लङ् ॥ ३४ ॥

(सं.चं.) अंसे स्कन्धे न्यस्य । 'स्कन्धो दोःशिखरोंऽसोऽस्त्री' इति यादवप्रकाशः ॥ ३४–५ ॥

नीते हनूमत्यारब्धं क्रन्दितं कपिमण्डलैः ।
जातं सपदि हासान्तं[२] पातितेऽस्मिन् हनूमता ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) नीत इति । हनूमति निकुम्भेन नीते सति, कपीनां मण्डलानि समूहाः, तैः आरब्धं क्रन्दितं रोदनम्, हनूमता सपदि अस्मिन् निकुम्भे पातिते सति, हासोऽन्तो यस्य तत्तथोक्तं जातम् । क्रन्दनार्थमारब्धं कपिमण्डलं निकुम्भपतनं दृष्ट्वा जहासेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

महासङ्गमखे तस्मिन् प्रमत्थ्याविक्षतं हरिः ।
तं निकुम्भपशुं तत्र[३] यज्ञेश्वरमतोषयत् ॥ ३६ ॥

---

१. **'अमोघं इतरत्रानिष्फलम्'** इति का.श्री. ।
२. **'हासः सन्तोषजन्यः अट्टहासः'** इति का.श्री. ।
३. **'निकुम्भं पशुं कृत्वा यज्ञे–'** । **'अविक्षतं इतरैरहतं तं प्रसिद्धं निकुम्भं पशुं कृत्वा'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) महेति । हरिः कपिः हनुमान् तस्मिन् महान् यः सङ्गो युद्धं स एव मखस्तस्मिन् अविक्षतं अविनष्टं तं निकुम्भपशुं प्रमथ्य मर्दयित्वा तत्र युद्धाख्ययज्ञे यज्ञेश्वरं श्रीरामं अतोषयत् । तुष तुष्टौ लङ् ॥ ३६ ॥

(सं.चं.) महासङ्गं महायुद्धम् । सङ्गमिति प्रतनम् । सङ्ख्यमिति पाश्चात्यम् । इतरैः पूर्वमविक्षतं पशुम् 'चकार तं रणात्मके मखे रमेशदैवते । पशुं प्रभञ्जनात्मजः' (८.३४) इति निर्णये ॥ ३६ ॥

कुम्भकर्णात्मजे तस्मिन् कुम्भकर्णसमे[1] हते ।
नन्दितं [2]नाकिलोकेऽभूत् क्रन्दितं रक्षसां पुरे ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) कुम्भेति । कुम्भकर्णसमे कुम्भकर्णात्मजे तस्मिन्निकुम्भे हते सति, नाकिनां देवानां लोकस्तस्मिन् नन्दितं सन्तोषः अभूत् । रक्षसां पुरे लङ्कायां क्रन्दितं रोदनं अभूत् ॥ ३७ ॥

(सं.चं.) नन्दितं हर्षोद्गारः । क्रन्दितं हाहाकारः ॥ ३७ ॥

ससुप्तघ्ना यज्ञकोपरश्मिकेत्वग्निकेतवः ।
प्रेषिता रावणेनाऽजौ क्षणाद् रामेण सूदिताः ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) ससुप्तेति । सुप्तघ्नेन सहिताः ससुप्तघ्नाः यज्ञकोपश्च रश्मिकेतुश्च अग्निकेतुश्च ते रावणेन युद्धार्थं प्रेषिताः सन्तः आजिर्युद्धं तस्यां, क्षणः क्षणमात्रं तस्मात् श्रीरामेण सूदिताः संहृताः ॥ ३८ ॥

(सं.चं.) रामायणे पूर्वमुक्तं प्रसङ्गान्तरं यथाक्रममाह– ससुप्तघ्नाः । 'अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः । सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामं निर्बिभिदुः शरैः । तेषां चतुर्णां रामस्तु शिरांसि निशितैः शरैः । क्रुद्धश्चतुर्भिश्चिच्छेद घोरैरग्निशिखोपमैः' (४३.२६–७) इति च । 'सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च शकुनिर्देवतापनः' इति तात्पर्यनिर्णये (८.३५) । प्रायोऽत्र रश्मिकेतुरेव शकुनिः । अग्निकेतुर्देवतापनः ॥ ३८ ॥

यमशत्रुश्च दुर्द्धर्षो महापार्श्वो महोदरः ।
वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुकसारणौ ॥ ३९ ॥

ससैन्या रावणादिष्टा हता रामेण लीलया ।
उदारविक्रमेणाऽजौ मृगेन्द्रेण मृगाइव ॥ ४० ॥

---

१. 'कुम्भकर्णोपमे' २. 'नाकलोके–'

(भा.दी.) यमेति । दुर्धर्षः तन्नामकः, यमशत्रुः महापाश्वर्वः महोदरः वज्रदंष्ट्रः महाकायः तौ पूर्वं सेनागणनार्थमागतौ शुकसारणौ इत्येते रावणेनादिष्टाः सन्तः ससैन्याः सन्तः आजिर्युद्धं तस्यां, उदारो महान् विक्रमो यस्य स तथा तेन श्रीरामेण, मृगेन्द्रेण सिंहेन मृगाइव, लीलया हताः । वाल्मीकीयानुसारेणात्र नाममात्रभेद इत्यत्रोक्तानां सुप्तघ्नादिसारणान्तानां मध्ये केचन निर्णयोक्ता एवेत्यविरोधः ॥ ३९–४० ॥

(सं.चं.) यमशत्रुरित्याद्या अष्टौ । अत्रोक्तौ महोदरमहापाश्वर्वौ उपरि वक्ष्यमाणाभ्यामङ्गदहताभ्यां महोदरमहापाश्वर्वाभ्यामन्यौ । वज्रदंष्ट्रः प्रायो विद्युज्जिह्वापरनामा । महाकायः प्रमाथी । 'विद्युज्जिह्वः प्रमाथी च शुकसारणसंयुताः' इति हि तात्पर्यनिर्णये (८.३५) । हता रामेण लीलया । यद्यप्येते रामेण हता इति रामायणे न पठ्यते । 'यमशत्रुश्च दुर्धर्षो महापाश्वर्वमहोदरौ । वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुकसारणौ । ते तु रामेण बाणौघैः सर्वे मर्मसु ताडिताः । युद्धादपसृतास्तत्र स्ववशेषायुषोऽभवन्' (४४.२०–१) इति ते रामबाणपीडिता युद्धादुपरता इत्येवोच्यते । अथापि तात्पर्यनिर्णये– 'अवध्या ब्रह्मवरतो निहता रामसायकैः' (८.३६) इति स्फुटवचनात् 'हता रामेण' इत्युक्तम् । रामायणे शुकसारणादीनामन्येन वधाकथनाच्चैतदवसीयते ॥ ३९–४१ ॥

निकुम्भादीन् हताच्छ्रुत्वा विलपन्तं दशाननम् ।
आश्वास्य निर्य्ययुर्य्योद्धुं कुमारास्तदनुज्ञया ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) निकुम्भेति । निकुम्भादीन् हतान् श्रुत्वा विलपन्तं दशाननम् आश्वास्य सान्त्वयित्वा कुमाराः रावणपुत्राः तदनुज्ञया योद्धुं निर्ययुः ॥ ४१ ॥

त्रिशिरा अतिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ।
ते मत्तयुद्धोन्मत्ताभ्यां पितृव्याभ्यां समं ययुः[1] ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) ते कुमाराः क इत्यत आह– **त्रिशिरा** इति । 'त्रिशिरा अतिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ' इति ते पितृव्याभ्यां पितृभ्रातृभ्याम्, 'पितृभ्राता पितृव्यः स्यात्' इत्यमरः, रावणमातुः कैकस्याः सहोदरीपुत्राः, न विश्रवसः पुत्राः, रावणभ्रातृभ्यामित्यर्थः । मत्तयुद्धोन्मत्ताभ्यां समं साकं ययुः ॥ ४२ ॥

(सं.चं.) त्रिशिरा अतिकायश्च देवान्तनरान्तकौ च रावणकुमाराश्चत्वारः । देवान्तकनरान्तकौ गन्धर्वकन्यकाजातौ । अतिकायो धान्यमालिन्यास्तनयः । त्रिशिराः पत्न्यन्तरजातः । मत्तो युद्धोन्मत्तश्च रावणस्य

१. '**समाययुः**'

सापत्नभ्रातरौ 'युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि रावणः। रक्षणार्थं कुमाराणां प्रेषयामास संयुगे' (६९.१६) इति च ॥ ४२ ॥

उग्रा तदग्रगा सेना वानरान् पर्य्यपीडयत्।
नानाहेतिमतीं दीप्तां तां कपीन्द्रा न्यवारयन् ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) उग्रेति। तेषामग्रगा तदग्रगा, उग्रा सेना वानरान् पर्यपीडयत् पर्यमर्दयत्। पीड बाधने लङ्। कपीन्द्राः, नानविधाः या हेतयस्ता अस्यां सन्तीति तथा, तां दीप्तां सेनां न्यवारयन् ॥ ४३ ॥

(सं.चं.) तेषां षण्णामग्रगामिनी दैत्यसेना। पुरुषकारेण दीप्ता। उग्रेत्येतत् ॥ ४३ ॥

वानरा वारणैर्भग्नैर्वारणांश्च हयैर्हयान्।
रथै रथान् राक्षसांश्च राक्षसैः समसूदयन् ॥ ४४ ॥

(भा.दी.) वानरा इति। वानरा भग्नैः वारणैः गजैः वारणान् समसूदयन् संहृतवन्तः। सूद क्षरणे लङ्। हयैः हयान् असूदयन्। रथैः रथान् असूदयन्। राक्षसैश्च राक्षसान् असूदयन् ॥ ४४ ॥

(सं.चं.) वानराः। 'रथेन च रथं चापि वारणेनैव वारणम्। हयेन च हयं केचिन्निजघ्नुर्वानरा रणे' (६९.६२) इति च ॥ ४४ ॥

नरान्तकोऽन्तकनिभः क्रुद्धो वाजिवरे स्थितः।
कपिसप्तशतान्येकः प्रासेनादारयत् क्षणात् ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) नरेति। अन्तकस्य यमस्य निभः समानः, वाजिषु हयेषु वरः तस्मिन् स्थितः, क्रुद्धः नरान्तकः, कपीनां सप्तशतानि, प्रासः कुन्तस्तेन क्षणं क्षणमात्रं तस्मात् एक एव अदारयत्। दृ विदारणे लङ् ॥ ४५ ॥

(सं.चं.) नरान्तकः। 'स वानरान् सप्त शतानि वीरः प्रासेन दीप्तेन विनिर्बिभेद' (६९.७०) इति च। प्रास्यत इति प्रासः शूलाग्रो दण्डः कुन्तकापरनामा ॥ ४५ ॥

दीनं दूनं कुमारेण हरिचक्रं विलोकयन्।
नरान्तकं प्रतिययौ सुग्रीवप्रेषितोऽङ्गदः ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) दीनमिति । रावणस्य कुमारेण नरान्तकेन, हरीणां कपीनां चक्रं सैन्यं तत्, दीनं यथा भवति तथा, दीनं दैन्यं प्राप्तमिति वा, दूनं दुःखं प्राप्तं विलोकयन्, अङ्गदः सुग्रीवप्रेषितः सन्, नरान्तकं प्रति ययौ ॥ ४६ ॥

(सं.चं.) कुमारेण नरान्तकेन दूनं सन्तापितम्, दीनं क्षीणं च । दूङ् परितापे । दीङ् क्षये । हरिचक्रं कपिवृन्दं कपिसैन्यं वा ॥ ४६ ॥

तिष्ठ किं प्राकृतैरेभिः[१] प्रासं मे प्रहरोरसि ।
इत्यङ्गदस्य ब्रुवतः प्रासं प्रास्यत् स वक्षसि ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) तिष्ठेति । हे नरान्तक, मत्पुरतः तिष्ठ । ष्ठा धातोर्लोट् । प्राकृतैः पामरैरेभिः वानरैः किं प्रयोजनम्? प्रासः कुन्तस्तं मे उरसि प्रहर । हृञ् हरणे लोट् । इति अङ्गदस्य ब्रुवतः सतः, स उरसि वक्षसि प्रासं प्रास्यत् अङ्गदोरसि चिक्षेप । असु क्षेपणे लङ् ॥ ४७ ॥

(सं.चं.) प्राकृतैरसमीक्ष्यकारिभिः दुर्बलैः । 'तिष्ठ किं प्राकृतैरेभिः हरिभिस्त्वं करिष्यसि । अस्मिन् वज्रसमस्पर्शं प्रासं क्षिप ममोरसि' (६९.८६) इति च ॥ ४७ ॥

अङ्गदोरसि स प्रासः पातितः [२]खण्डितोऽपतत् ।
तारेयस्तरसा तस्य तळेनाश्वमताडयत् ॥ ४८ ॥

(भा.दी.) अङ्गदेति । अङ्गदस्य उरस्तस्मिन् पातितः सः प्रासः खण्डितः अपतत् । पत्लृ पतने लङ् । तारेयः तारापुत्रोऽङ्गदः तरसा तस्य अश्वम्, तळं हस्ततळं तेन अताडयत् । तड आघाते लङ् ॥ ४८ ॥

(सं.चं.) तारेयोऽङ्गदस्तस्य नरान्तकस्य । तरसा वेगेन । क्षिप्रमिति यावत् । तरसा बलेन वा ॥ ४८ ॥

ताडितादश्ववदनान्नयने भुवि पेततुः ।
तारकेइव[३] मेघाग्रात् स पपात ममार च ॥ ४९ ॥

(भा.दी.) ताडितादिति । ताडितात्, अश्वस्य यद्वदनं तस्मात् नयने, मेघस्य यदग्रं तस्मात्तारिकेइव, 'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' (अ.सू.१.१.११) इति प्रगृह्यत्वात् सन्ध्यभावः । भुवि पेततुः । पत्लृ पतने लिट् । सः अश्वः पपात ममार च । मृङ् प्राणत्यागे लिट् ॥ ४९ ॥

---

१. 'प्राकृतैरेतैः'	२. 'प्रासः पतितः'	३. 'तारिकेइव'

(सं.चं.) नयने पेततुः । तारकेइव नक्षत्रेइव । 'तारका **(न?)**)नाऽक्षिमध्ये नक्षत्रे' इति यादवप्रकाशः । सः अश्वश्च पपात ममार च ॥ ४९ ॥

दुष्टधीः पातयामास मुष्टिमङ्गदमूर्ध्नि सः ।
मूर्च्छितः प्राप सञ्ज्ञां [1]स रक्तो रुधिरधारया ॥ ५० ॥

(भा.दी.) **दुष्टधीरि**ति । दुष्टा धीर्यस्य स तथा सः नरान्तकः, अङ्गदस्य मूर्धा तस्मिन्, मुष्टिं पातयामास । मूर्च्छितः रुधिरधारया रक्तः सः अङ्गदः सञ्ज्ञां प्राप । आप्लृ व्याप्तौ लिट् ॥ ५० ॥

(सं.चं.) दुष्टधीः स नरान्तकः । 'अथाङ्गदो मुष्टिविभिन्नमूर्धा सुस्राव तीव्रं रुधिरं भृशोष्णम् । मुहुर्विजज्वाल मुमोह चापि सञ्ज्ञां समासाद्य विसिस्मिये च' (६९.९६) इति च ॥ ५० ॥

तन्मुष्टिपीडितः क्रुद्धो [2]दधे खड्गं नरान्तकः ।
खड्गमाच्छिद्य तेनैनमङ्गदो भङ्गमानयत् ॥ ५१ ॥

(भा.दी.) **तदि**ति । तस्य अङ्गदस्य यो मुष्टिस्तेन पीडितः क्रुद्धः नरान्तकः खड्गोऽसिस्तं दधे जग्राह । अङ्गदः खड्गं आच्छिद्य तद्धस्तादपहृत्य तेन एनं नरान्तकं भङ्गं नाशं आनयत् ॥ ५१ ॥

(सं.चं.) रामायणेऽनुक्तं किञ्चित् स्वयमापूर्याऽह– तन्मुष्टिपीडित इत्यादि । तेन नरान्तकखड्गेनैव एनं नरान्तकं भङ्गमानयत् । सेयं खड्गकथा रामायणेऽनुक्ता । तथाहि रामायणे–'स मुष्टिनिष्पिष्टविभिन्नवक्षा ज्वाला वमञ्छोणितदिग्धगात्रः । नरान्तको भूमितळे पपात यथाऽचलो वज्रनिपातभग्नः' (६९.९८) इति । अत्रानुक्तः कथाशेषो निर्णयोक्तः–'स खड्गवरमादाय प्रससार रणे कपिम् । आच्छिद्य खड्गमस्यैव निहतो वालिसूनुना' (८.४२) इति । अयमत्र विशेषः– मुष्टिपीडनकथा निर्णयेऽनुक्ता । खड्गकथा रामायणे । उभयमपि संयोज्य पण्डिताचार्यः समग्रां कथां निरूपयामासेति सुन्दरम् । आच्छिद्य नरान्तकहस्तादाकृष्य ॥ ५१–३ ॥

नरान्तके निपतिते क्रुद्धो देवान्तकोऽभ्ययात् ।
जाम्बवत्प्रमुखाः[3] सर्वे तं दृष्ट्वैव पराद्रवन् ॥ ५२ ॥

---

१. **'संरक्तो–'** इति, **'स आर्द्रो रुधिर–'** इति च । २. **'दध्रे'** ३. **'जाम्बवत्पूर्वकाः'**

(भा.दी.) नरेति । नरान्तके निपतिते सति, क्रुद्धः देवान्तकः अभ्ययात् । जाम्बवान् प्रमुखः प्रधानो येषां ते तथा सर्वे कपयः तं देवान्तकं दृष्ट्वैव पराद्रवन् । द्रु गतौ लङ् ॥ ५२ ॥

देवान्तकाय चिक्षेप वृक्षान् वालिसुतो बहून् ।
स तांश्छित्वा शरेणाऽशु वालिसूनुममोहयत् ॥ ५३ ॥

(भा.दी.) देवेति । वालिसुतः अङ्गदः बहून् वृक्षान् देवान्तकाय चिक्षेप । क्षिप प्रेरणे लिट् । स तान् वृक्षान् छित्वा शरेण आशु वालिसूनुं अमोहयत् । मुह वैचित्ये लङ् ॥ ५३ ॥

[1]अथ तिग्मांशुतनयः शैलं प्रचलपादपम् ।
अभिदुद्राव सङ्गृह्य चिक्षेप च निशाचरे ॥ ५४ ॥

(भा.दी.) अथेति । अथ तिग्माः तीक्ष्णाः अंशवो यस्य स तथा तस्य तनयः सुग्रीवः, प्रचलाः प्रचलन्तः पादपा वृक्षा यस्मिन् स तथा तं शैलं सङ्गृह्य अभिदुद्राव । द्रु गतौ लिट् । निशाचरे राक्षसे देवान्तके चिक्षेप च । क्षिप प्रेरणे लिट् ॥ ५४ ॥

(सं.चं.) अथ अङ्गदमपि पराजितमवलोक्य तिग्मांशुतनयः सुग्रीवः । इयमपि रामायणेऽनुक्ता कथा । अत इमं श्लोकं तात्पर्यनिर्णयादविकलमुज्जहार (८.४६) ॥ ५४–५ ॥

स शैलं शकलीकृत्य शरैर्देवान्तको बली ।
हृदि विध्वा शरं घोरं कपिराजं व्यमोहयत् ॥ ५५ ॥

(भा.दी.) स इति । बलमस्यास्तीति बली सः देवान्तकः शरैः शैलं शकलीकृत्य चूर्णीकृत्य, घोरं शरं हृत् हृदयं तस्मिन् विध्वा, कपिराजं सुग्रीवं व्यमोहयत् । मुह वैचित्ये लङ् ॥ ५५ ॥

बलमप्रतिमं वीक्ष्य सुरशत्रोस्तु मारुतिः ।
तमाहवायाऽह्वयत[2] केशवः कैटभं यथा ॥ ५६ ॥

---

१. **'ग्रन्थकारः स्वग्रन्थस्याऽप्तिमूलत्वं दर्शयितुं निर्णयश्लोकमेव पठति–अथेति'** इति का.श्री. ।

२. **'तमाहवायाऽश्वाह्वास्त'** इति वि.ती.पाठः ।

(भा.दी.) बलमिति । मारुतिः हनुमान् सुरशत्रोः सुरान्तकस्य, न विद्यते प्रतिमा उपमा यस्य तत्तथा तत्, 'प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमोपमानं स्यात्' इत्यमरः, असदृश-मित्यर्थः, बलं वीक्ष्य, आहवो युद्धं तस्मै, तं देवान्तकम्, केशवः कैटभं कैटभासुरं यथा तथा, आशु आह्वास्त आजुहाव । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च लुङ् ॥ ५६ ॥

(सं.चं.) सुरशत्रोः देवान्तकस्य । 'बलमप्रतिमं वीक्ष्य सुरशत्रोस्तु मारुतिः । आह्वयामास युद्धाय केशवः कैटभं यथा' (८.४९) इति निर्णये । आह्वयामासेति रूपमपठतां वैयाकरणानां तुष्ट्यै तृतीयं पादमन्यथा पपाठ–'तमाहवायाऽह्वयत' इति । 'तमाह्वयाऽश्वाह्वास्त' इति क्वचित् । आह्वायतेति ह्वेञो लङ् । आह्वत, आह्वास्तेति लुङ् ॥ ५६ ॥

तस्याऽपतत एवाऽशु रथं सहयसारथिम् ।
चूर्णयित्वा धनुश्चास्य चिच्छेदाऽच्छिद्य मारुतिः ॥ ५७ ॥

(भा.दी.) तस्येति । मारुतस्यापत्यं पुमान् मारुतिः (सः हनुमान्) तस्य सुरान्तकस्य आपतत एव आगच्छत एव सतः, हयाश्च सारथिश्च तैः सहितस्तं रथं आशु चूर्णयित्वा अस्य धनुश्च आच्छिद्य अपहृत्य चिच्छेद । च्छिदिर् द्वैधीभावे लिट् ॥ ५७ ॥

(सं.चं.) तस्याऽपतत इति । नेदमपि रामायणोदितम् । 'तमापतन्तमालोक्य रथं सहयसारथिम् । चूर्णयित्वा धनुश्चास्य समाच्छिद्य बभञ्ज ह' (८.५०) इति हि निर्णये ॥ ५७ ॥

अथ खड्गिनमायान्तं पातयित्वा स पावनिः ।
शिरः पादेन [१]निष्पिष्य जघानामरवैरिणम् ॥ ५८ ॥

(भा.दी.) अथेति । पवनस्यापत्यं पावनिः, (सः हनुमान्) खड्गोऽस्यास्तीति खड्गी तं आयान्तं अमरवैरिणं देवान्तकं पातयित्वा पादोऽङ्घ्रिस्तेन शिरः निष्पिष्य जघान ॥ ५८ ॥

(सं.चं.) अथ खड्गिनमायान्तम् । इदमप्यस्फुटं रामायणे । तत्र ह्येवं पठ्यते–'आजघान तदा मूर्ध्नि वज्रकल्पेन मुष्टिना' (७०.२४) इति । अतो निर्णयानुगुणं कथां विश्लिष्याऽह । 'अथ खड्गं समादाय पुर आपततो रिपोः । हरिः प्रगृह्य केशेषु पातयित्वैनमाहवे । शिरो ममर्द तरसा पवमानात्मजः पदा' (८.५१) इति हि निर्णये ॥ ५८ ॥

---
१. **'निष्पीड्य'**

सुवर्णसुन्दरैरेष मारुतिः प्रत्यपूज्यत ।
अमराणां कपीनां च स्तवनैर्नयनैरपि ॥ ५९ ॥

(भा.दी.) सुवर्णेति । एषः मारुतिः, सुवर्णैः शोभनाक्षरैः सुन्दराणि मनोहराणि तैः, अमराणां स्तवनैः स्तुतिरूपवाक्यैः, सुवर्णवत् सुन्दराणि शोभनानि तैः कपीनां च नयनैरपि प्रत्यपूज्यत । पूज पूजायां लङ् ॥ ५९ ॥

(सं.चं.) महार्थतया शोभनवर्णैः, अत एव सुन्दरैः श्रवणमनोहरैः अमराणां स्तवनैः । सुवर्णवदारक्तपिङ्गतया सुन्दरैः कपीनां नयनैः ॥ ५९ ॥

युद्धोन्मत्तं च मत्तं च वीरावन्वर्थनामकौ ।
जघान मुष्टिघातेन मारुतिः क्षिप्तवानरौ ॥ ६० ॥

(भा.दी.) युद्धेति । मारुतिः, क्षिप्ताः निरस्ताः वानराः याभ्यां तौ तथोक्तौ, अर्थमनुसृत्य वर्तमाने अन्वर्थे, तादृशे नामनी ययोस्तौ तथोक्तौ युद्धोन्मत्तं च मत्तं चेति (वीरौ) राक्षसौ, मुष्टेर्यो घातस्तेन जघान ॥६०॥

(सं.चं.) प्रथमं युद्धोन्मत्तो हतः । ततस्त्रिशिराः । ततो मत्तः । एकोक्तिसौकर्याय युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य च वधं प्रथममाह ग्रन्थकारः । त्रिशिरोवधादनन्तरमाह निर्णयकारः । युद्धोन्मत्तस्यैव महोदर इति नामान्तरं रामायणे । मत्तस्य महापार्श्व इति । तेन महोदरमहापार्श्वनामानस्त्रयः पठ्यन्ते । रामेण हतौ, हनुमता हतौ, अङ्गदेन हतौ रावणमन्त्रिणौ चेति । क्षिप्तवानरौ युद्धे विजित्य विद्रावितवानरौ । युद्धोन्मत्तो नीलेन मत्तश्च वृषभेण हत इति रामायणे पठ्यते । पुराणादिष्विव पुंव्यत्यासेनेयमुक्तिः । नील इति नीचकालो हनुमानेवोच्यते । ऋषभ इति प्राणवृषभः । सेयं चातुरी गुह्यभाषायाः । 'युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च पार्वतीवरदर्पितौ । प्रमथन्तौ कपीन् सर्वान् हतौ मारुतिमुष्टिना' (८.५४) इति हि निर्णये ॥ ६० ॥

अङ्गदादीन् प्लवङ्गेन्द्रान्[१] द्रावयन्तं शरोत्करैः[२] ।
प्राप्य[३] त्रिशिरसं तस्य हनूमान् [४]रथमक्षिणोत् ॥ ६१ ॥

---

१. **'अङ्गदादिप्लवङ्गेन्द्रान्'** इति वि.ती.पाठः । २. **'शरोत्तमैः'**

३. **'प्राप्तं त्रिशिरसं तस्य'** इति वि.ती.पाठः स्यात् । का.श्री. पाठोऽपि तथा । तथाहि तद्व्याख्यानम्–**'स्वसमीपं प्राप्तं त्रिशिरसं दृष्ट्वा'** इति ।

४. **'हनूमान् यानमक्षिणोत्'**

(भा.दी.) अङ्गदेति । हनूमान्, अङ्गद आदिर्येषां ते तथोक्तास्ते च ते प्लवङ्गेन्द्राश्च तान्, शराणामुत्कराः समूहास्तैः द्रावयन्तम्, स्वनिकटं प्राप्तं त्रिशिरसं दृष्ट्वा तस्य त्रिशिरसः रथं अक्षिणोत् अनाशयत् । क्षिणु हिंसायां लङ् ॥ ६१ ॥

(सं.चं.) त्रिशिरोवधेऽपि कथाव्यत्यासं निर्णयानुसारेण वर्णयति–अङ्गदादीन् । 'विद्राविताखिलकपिं वरात् त्रिशिरसं विभोः । भङ्क्त्वा रथं धनुः खड्गमाच्छिद्याशिरसं व्यधात्' (८.५३) इति निर्णये ॥ ६१ ॥

सञ्छिद्य चापखड्गौ च तळेन बलचुञ्चुना[१] ।
त्रिमूर्द्धानममूर्द्धानं चक्रे चक्रायुधप्रियः ॥ ६२ ॥

(भा.दी.) समिति । चक्रायुधस्य श्रीहरेः प्रियः, चापं च खड्गं च तौ सञ्छिद्य, बलेन चारु चतुरं तेन, बलचुञ्चुनेति पाठे बलप्रसिद्धेनेत्यर्थः । तळेन, त्रयः मूर्धानो यस्य स तथा तं राक्षसम्, न विद्यते मूर्धा यस्य स तथा तं चक्रे ॥ ६२ ॥

(सं.चं.) बलेन वित्तः बलचुञ्चुः । 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' (अ.सू.५.२.२६) इति हि पाणिनिः । चक्रायुध-प्रियः हनुमान् ॥ ६२ ॥

परमपरमहिष्ठं[२] मानयन्तं नयन्तं
जयमखिलकपींस्तान्[३] राममत्राभिनन्दन् ।
रणरणरणिकायां वर्त्तमानोऽसमानो
मुहुरपि मिहिरश्रीः श्रीहनूमान् जगर्ज्ज ॥ ६३ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्क्षरामायणे युद्धकाण्डे षष्ठः सर्ग्गः ॥

—०—

१. 'बलचारुणा' इति वि.ती.पाठः ।

२. 'परमाणां मध्ये पराः उत्तमाः परमपराः अत्युत्तमाः, तेषामपि अतिशयेन पूज्यं परमपरमहिष्ठं रामम्' इति का.श्री. ।

३. '–कपीन्द्रान् राम–'

(भा.दी.) परमेति । मिहिरस्य सूर्यस्य श्रीरिव श्रीः कान्तिर्यस्य स तथोक्तः, न विद्यते समानः सदृशो यस्य स तथोक्तः, रणे या रणरणिका उत्कण्ठा तस्यां वर्तमानः, अत्यर्थं युद्धाकाङ्क्षावानित्यर्थः, श्रीहनूमान्, परमा उत्तमाः ब्रह्मरुद्रादयस्तेषां परमहिष्ठं पूज्यतमम्, तान् अखिलकपीन् मानयन्तम्, तान् कपीन् प्रति जयमपि नयन्तं प्रापयन्तम्, श्रीरामं अत्र युद्धे अभिनन्दन् अभिनन्दयन् सन् मुहुः जगर्ज सिंहनादं चक्रे । गर्ज शब्दे लिट् ॥ ६३ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां युद्धकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) मालिन्या सर्गमुपसंहरति– परमेति । परमेभ्योऽपि परः परात्परः, सचायं महिष्ठः पूज्य-तमश्च । तादृशम्, अखिलकपीन् जयं नयन्तम्, एवं जयदानेन तान् मानयन्तं राममत्र युद्धोन्मत्तादिविजये अभिनन्दन्, रणे या रणरणिका उत्कटेच्छा तस्यां वर्तमानः, राक्षसनिग्रहे कृतनिर्धारः, युद्धरङ्गेऽसमानः, जीवकोटिष्व-प्यसमानः, मिहिरश्रीः भानुकान्तिः श्रीहनूमान् पलायमानान् राक्षसान् निरीक्ष्य मुहुर्मुहुर्जगर्ज । 'उद्यद्रविप्र-करसन्निभम्' इति हि मुख्यप्राणं स्तुवन्ति । प्रथमतृतीयपादयोरन्त्ययमकम् ॥ ६३ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां युद्धाकाण्डे षष्ठसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २४८७+६३=२५५०]

सप्तमः सर्ग्गः

अद्रिकायोऽतिकायोऽथ[1] सन्तप्तो भ्रातृमारणात् ।
रथं स्वयम्भुवा दत्तमारुरोहार्कभास्वरम् ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामभृत्यैरेवं विजयलक्ष्म्या विराजिते सति रक्षस्तमोभिः किमकारीत्यत आह– **अद्रिकाय** इत्यादिना । अथ भ्रातॄणां देवान्तकादीनां मारणं मृतिस्तस्मात् सन्तप्तः, अद्रिवत्कायो यस्य स तथा, अतिकायः तन्नामकः रावणात्मजः, स्वयम्भुवा चतुर्मुखेन दत्तम्, अर्कवद्भास्वरः प्रकाशनशीलस्तं रथं आरुरोह । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च लिट् ॥ १ ॥

(सं.चं.) रामलक्ष्मणयोर्वीर्यवर्णनार्थोऽयं सर्गः । लक्ष्मणोऽतिकायं जघान । रामो मकराक्षरम् । अतिकायो धान्यमालिन्यास्तनय इत्युक्तम् । भ्रातॄणां नरान्तकादीनां त्रयाणां । मारणात् संहरणात् । इदमुपलक्षणम् । पितृव्ययोः मत्तयुद्धोन्मत्तयोर्मारणाच्च । रथं स्वयम्भुवा दत्तम् । 'सुरासुरैरवध्यत्वं दत्तमस्मै स्वयम्भुवा । एतच्च कवचं दिव्यं रथश्चैषोऽर्कभास्वरः' (७१.३२) इति च ॥ १ ॥

ब्रह्मणो वरदृप्तोऽसौ ब्रह्महा देवदारुणः[2] ।
[3]विष्फारयन् महच्चापं कोपाटोपमुपाययौ ॥ २ ॥

(भा.दी.) **ब्रह्मण** इति । ब्रह्मणः वरदृप्तः, ब्रह्महा ब्राह्मणहन्ता, देवान् दारयतीति तथोक्तः असौ अतिकायः महत् चापं विष्फारयन् सन्, कोपस्य आटोपः सम्भ्रमस्तं उपाययौ । यातेर्लिट् ॥ २ ॥

(सं.चं.) देवानामपि दारुणः भयङ्करः । ब्रह्महा ज्ञानिद्विट् । जीवजातशत्रुर्वा । 'ब्रह्माणि जीवाः सर्वेऽपि' इति हि स्मरन्ति । कोपस्य आटोपं वेगोत्कर्षम् ॥ २ ॥

---

१. **'–तिकायश्च सन्तप्तो–'** २. **'विस्फारयन् महाचापम्'** ३. **'देवदारणः'** इति वि.ती.पाठः ।

कुमुदं विविदं मैन्दं जित्वा[१] नीलादिकाञ्छरैः ।
विजित्याङ्गदसुग्रीवौ लीलया प्राप स प्रभुम्[२] ॥ ३ ॥

(भा.दी.) कुमुदमिति । सः कुमुदं विविदं मैन्दं शरैर्जित्वा[३], एवं नीलादिकानपि अङ्गदसुग्रीवौ च विजित्य लीलया प्रभुं श्रीरामं प्राप । आप्लृ व्याप्तौ लिट् ॥ ३ ॥

(सं.चं.) कुमुदम् । 'कुमुदो विविदो मैन्दो नीलः शरभ एव च । पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च युगपत् समभिद्रवन्' (७१.३९) इति च ॥ ३ ॥

विपक्षवक्षो नावेक्षे[४] मच्छरानेव पृष्ठगान्[५] ।
निवर्त्तिष्ये[६] निराशोऽहमित्यूचे रावणात्मजः ॥ ४ ॥

(भा.दी.) विपक्षेति । अहं, विपक्षस्य शत्रोः वक्षः न अवेक्षे न पश्यामि । ईक्षतेर्लट् । पृष्ठं पृष्ठप्रदेशं गच्छन्तीति तथोक्तास्तान् मच्छरानेव अवेक्षे[७] । स्वकीयरथगतेः स्वमुक्तशरगमनादप्यतिशयितत्वेन पृष्ठतः पतन्तीत्यत एवमुक्तमिति हृदयम् । प्रतिभटाभावाद्युद्धान्निवर्तिष्ये, परावृत्य गमिष्ये । वृतु वर्तने लृट् । रावणात्मजः इति वचः ऊचे । वचधातोर्लिट् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) विपक्षवक्षो नावेक्षे । सर्वे पलायनपरा इति पृष्ठमेवावेक्षे । शत्रुपृष्ठगान् मच्छरानेव केवलमवेक्षे । तेन प्रतिभटाभावान्निराशो निवर्तिष्ये ॥ ४ ॥

मानेनासहमानेन तत्र सौमित्रिणा क्षणात् ।
वर्षकेण शरान् घोरानतिकायोऽभ्यपद्यत ॥ ५ ॥

(भा.दी.) मानेति । तत्र तस्मिन् समये, घोरान् शरान् वर्षकेण वर्षणशीलेन, सहमानो न भवतीत्यसहमानस्तेन, अतिकायवचः श्रुत्वा असहमानेनेत्यर्थः, मानेन अभिमानेन, सौमित्रिणा क्षणं क्षणकालस्तस्मात् अतिकायः अभ्यपद्यत । पद गतौ लङ् ॥ ५ ॥

---

१. **'मैन्दं छित्वा'** २. **'प्राप राघवम्'** ३. **'शरैश्छित्वा'** ४. **'विपक्षकक्षान्नावेक्षे'**

५. **'मच्छरा नैव पृष्ठगाः'** । **'विपक्षवक्षः शत्रुवक्षःस्थलं नावेक्षे न द्रक्ष्यामि । न कोऽपि शत्रुः मत्पुरतो तिष्ठतीति भावः । तर्हि पृष्ठभागे शराः क्षिप्यन्तामित्यत आह–मदिति । मच्छराः मद्बाणाः पृष्ठगाः शत्रुदेहचरमभागस्पर्शिनो न भवन्ति'** इति का.श्री. ।

६. **'निवर्तिष्ये ततो युद्धादित्यूचे'** इति वि.ती.पाठ इति भाति । ७. **'मच्छरानेव न अवेक्षे'** इति कोशेषु पठ्यते । लिपिकृत्प्रमादः स्यात् ।

(सं.चं.) मानेनाऽत्माभिमानेन निमित्तेन शत्रोर्निन्दागर्भमाह्वानमसहमानेन, घोरान् शरान् वर्षकेण सौमित्रिणा अभ्यपद्यत अभिगतः ॥ ५ ॥

ननु बालोऽसि सौमित्रे न बली नापि चास्त्रवित् ।
गच्छ तिष्ठ मुमूर्षुश्चेदिति रावणिरभ्यधात् ॥ ६ ॥

(भा.दी.) नन्विति । हे सौमित्रे, त्वं बालः बालकः असि । बलमस्यास्तीति बली न असि । अस्त्राणि वेत्तीत्यस्त्रविन्न तादृशोऽपि । तस्मात् गच्छ मत्पुरतोऽन्यत्र याहि । गम्लृ गतौ लोट् । चेद्यदि मुमूर्षुः मरणेच्छावान् तर्हि तिष्ठ । इति वचः रावणिः रावणपुत्रः अतिकायः अभ्यधात् उवाच ॥ ६ ॥

(सं.चं.) ननु बालोऽसि । 'बालस्त्वमसि सौमित्रे विक्रमेष्वविचक्षणः । गच्छ किं कालसदृशं मां योधयितुमिच्छसि' (७१.५१) इति, 'अथवा त्वं प्रतिष्टब्धो न निवर्तितुमिच्छसि । तिष्ठ प्राणान् परित्यज्य गमिष्यसि यमक्षयम्' (७१.५४) इति च ॥ ६ ॥

बालस्य किमवद्यं मे बालो हि प्राक् त्रिविक्रमः ।
विक्रमस्व पुरा मृत्योरित्यूचे लक्ष्मणो रिपुम् ॥ ७ ॥

(भा.दी.) बालस्येति । बालस्य मे अवद्यं दोषः किम् । प्राक् बलेः राज्यापहरणसमये त्रिविक्रमः वामनरूपी विष्णुः बालो हि । मृत्योः मरणात् पुरा पूर्वं विक्रमस्व पराक्रमं कुरु । क्रमु पादविक्षेपे लोट् । इति लक्ष्मणः रिपुं अतिकायं प्रति ऊचे । ब्रूञ् धातोर्लिट् ॥ ७ ॥

(सं.चं.) बालस्य । 'बालेन विष्णुना लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिः क्रमैः' (७१.६४) इति च ॥ ७ ॥

रणं द्रष्टुं नभो भेजुस्तयोर्वीरकुमारयोः ।
[1]पक्षपाते परिक्षिप्ता उभयेऽपि सुरासुराः ॥ ८ ॥

(भा.दी.) रणमिति । उभयेऽपि सुरासुराः पक्षपाते परिक्षिप्ताः निविष्टाः सन्तः, वीरयोः दशरथरावणयोः कुमारौ पुत्रौ तयोः लक्ष्मणातिकाययोः रणं युद्धं तद् द्रष्टुं नभः भेजुः । भज सेवायां लिट् ॥ ८ ॥

---

१. **'पक्षपातपरिक्षिप्ताः'** । **'पक्षपातेन सहायत्वेन परिक्षिप्ताः आकृष्टाः यद्वा पक्षपातेन बलदत्वेन परिक्षिप्ताः** । **'पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु' इत्यमरः (?वैजयन्ती) । उभये द्विप्रकारा अपि सुरासुराः वीरौ च तौ कुमारौ च वीरकुमारौ । तयोः वीरकुमारयोः लक्ष्मणातिकाययोः रणं युद्धं द्रष्टुं नभोऽन्तरिक्षं भेजुः प्रापुः'** इति का.श्री. । किमनेन सिकतानिष्पीडनेन । वस्तुतस्तु अत्र पक्षशब्दः पार्श्ववचनः । उभयोः पार्श्वयोरेकस्मिन् पातोऽभिनिवेश इत्यर्थः ।

(सं.चं.) रणं द्रष्टुम्। 'ततो विद्याधरा भूता देवा दैत्या महर्षयः। गुह्यकाश्च महात्मानस्तद् युद्धं द्रष्टुमागमन्' (७१.६६) इति च। द्वावपि वीरौ। द्वावपि कुमारौ देवास्तदनुगाश्च लक्ष्मणपक्षपाते, दैत्यास्तदनुगाश्चातिकायपक्षपाते परिक्षिप्ताः आग्रहवन्तः। एकस्मिन् पक्षे निष्ठा पक्षपातः ॥ ८ ॥

एकं पञ्च च चिक्षेप सोऽतिकायः शरोत्तमान्।
तानप्राप्तान्[1] शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भरताग्रजः ॥ ९ ॥

(भा.दी.) एकमिति। (सः) अतिकायः एकं पञ्च च शरोत्तमान् लक्ष्मणाय चिक्षेप। क्षिप प्रेरणे लिट्। भरतस्य अग्रजः लक्ष्मणः अप्राप्तान् तान् शरान् तीक्ष्णैः शरैः चिच्छेद। च्छिदिर् द्वैधीभावे लिट् ॥ ९ ॥

(सं.चं.) प्रथममेकं शरोत्तमम्। लक्ष्मणेन तच्छेदे पुनः पञ्च शरोत्तमान्। 'तानप्राप्तान् शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भरताग्रजः' इति तु समग्रं रामायणवचनम् (७१.७०)। 'चिच्छेद भरतानुजः' इत्यर्वाचीनाः पठन्ति। तं भ्रमं वारयितुं चेदमुद्धरणम् ॥ ९ ॥

आकर्णपूर्णमाकृष्य लक्ष्मणो मुक्तवाञ्छरम्।
ललाटं पाटयामास रिपोः सादं च सोऽकरोत् ॥ १० ॥

(भा.दी.) आकर्णेति। लक्ष्मणः कर्णात् आ पर्यन्तं (पूर्णं) आकर्णपूर्णं यथा भवति तथा आकर्णपूर्णं आकृष्य (शरं) मुक्तवान्। सः शरः रिपोः ललाटमलिकं तत् पाटयामास सम्बिभेद। पट गतौ लिट्। सादो मूर्च्छा तं भयं वा अकरोच्च ॥ १० ॥

(सं.चं.) आकर्णं पूर्णं यथा स्यात् तथा। आकर्णं पूर्णं पूरितं आकृष्टं शरमिति वा। स शरः ललाटं पाटयामास, सादं विषादं च रिपोरकरोत् ॥ १० ॥

आश्वास्य रावणिर्वीरो वीरोऽसीति ब्रुवन् परम्।
एकं त्रीन् पञ्च सप्तेति लक्ष्मणायाक्षिपच्छरान् ॥ ११ ॥

(भा.दी.) आश्वास्येति। रावणिः रावणपुत्रः, वीरः अतिकायः, आश्वास्य श्रमं परिहृत्य, परं शत्रुं लक्ष्मणं प्रति वीरः असि इति ब्रुवन् सन्, एकं त्रीन् पञ्च सप्त (इति) शरान् लक्ष्मणाय अक्षिपत् ॥ ११ ॥

---

१. 'तान् प्राप्तांश्च शरै–'

(सं.चं.) आश्‍वास्य कथञ्चिदात्मानं समाधाय । परं स्वशत्रुं लक्ष्मणम् । 'एकं त्रीन् पञ्च सप्तेति सायकान् राक्षसर्षभः । आदधे सन्दधे चापि विचकर्षोत्ससर्ज च' (७१.९६) इति च ॥ ११ ॥

चिच्छेद तांश्च सौमित्रिः परोऽमुञ्चन्महाशरम् ।
शरेण तेन भिन्नोरा ववर्षेषूः[१] स लक्ष्मणः ॥ १२ ॥

(भा.दी.) चिच्छेदेति । सौमित्रिः तांश्च शरान् चिच्छेद । च्छिदिर् द्वैधीभावे लिट् । परः शत्रुः अतिकायः महाशरं अमुञ्चत् । मुच्लृ मोक्षणे लङ् । तेन शरेण भिन्नमुरो यस्य स तथा सन् सः लक्ष्मणः इषूः शरान्, 'इषुर्द्वयोः' इत्यमरः, ववर्ष । वृषु सेचने लिट् ॥ १२ ॥

(सं.चं.) भिन्नोरा अपि सहसाऽऽत्मानं विशल्यं विधाय इषूः ववर्ष । 'इषुर्न षण्' इति यादवप्रकाशः । न षण् न नपुंसक इत्यर्थः । 'अभ्यवर्षन्महेषूणां सहस्रेण महायशाः' (७१.९६) इति च ॥ १२–५ ॥

असङ्ख्यास्तदिषूर्दृष्ट्वा मुमोचेषूः सकोपितः[२] ।
असङ्ख्या अतिकायश्च नभ आसीत् तमोमयम् ॥ १३ ॥

(भा.दी.) असङ्ख्या इति । सः अतिकायश्च, न विद्यते सङ्ख्या यासां तास्तथा ताः तदिषूः लक्ष्मणेषूः दृष्ट्वा कोपितः सन् असङ्ख्या इषूः मुमोच । मुच्लृधातोर्लिट् । नभः तमोमयं शरान्धकारितं आसीत् ॥ १३ ॥

साम्यं नसहमानोऽथ सौमित्रिर्बाणमन्त्रितम् ।
आग्नेयमस्त्रं व्यसृजत्[३] तत् सौरेणाऽक्षिपत् परः ॥ १४ ॥

(भा.दी.) साम्यमिति । अथ साम्यं समत्वं तत् नसहमानः, नसमासोऽयं नैकधेत्यादिवत्, असहमान इत्यर्थः, सौमित्रिः बाणे मन्त्रितम्, अग्निर्देवता अस्येत्याग्नेयं तत् अस्त्रं व्यसृजत् । सृज विसर्गे लङ् । परः शत्रुः अतिकायः, तत् अस्त्रं सूरो देवता अस्येति सौरं तेन, 'सूर्यसूरार्यमादित्य–' इत्यमरः, अस्त्रेण आक्षिपत् । क्षिपु निरसने लङ् ॥ १४ ॥

मुमोच रावणिर्याम्यं वायव्येन निरस्य तत् ।
चिच्छेद तच्छिरो बाणैर्बाहू च भरताग्रजः ॥ १५ ॥

---

१. **'ववर्षेषून् स–'** २. **'–चेषूः प्रकोपितः'** इति, **'असङ्ख्यांस्तदिषून् दृष्ट्वा मुमोचेषून् प्रकोपितः । असङ्ख्यानतिकायश्च'** इति च ।
३. **'–मस्त्रमसृजत्'**

(भा.दी.) मुमोचेति । रावणिः यमो देवता अस्येति याम्यं अस्त्रं मुमोच । मुच्लृ मोक्षणे लिट् । भरतस्याग्रजः लक्ष्मणः तत् याम्यमस्त्रं वायुर्देवता अस्येति वायव्यं तेन अस्त्रेण निरस्य, बाणैः तच्छिरः अतिकायशिरः बाहू च चिच्छेद । च्छिदेर्लिट् ॥ १५ ॥

द्विशिराः स चतुर्बाहुरतिकायो व्यदृश्यत ।
चिच्छेद तानि चाङ्गानि[१] लाघवाद् राघवानुजः ॥ १६ ॥

(भा.दी.) द्विशिरा इति । सः अतिकायः, द्वे शिरसी यस्य स तथा सन्, चत्वारो बाहवो यस्य स तथा सन् व्यदृश्यत । दृशेर्लङ् । राघवानुजः तानि च अङ्गानि, लाघवमस्त्रलाघवं तस्मात् चिच्छेद ॥ १६ ॥

(सं.चं.) द्विशिराः स चतुर्बाहुः । रामायणे न स्फुटमुक्तमिदम् । 'छिन्नेषु तेषु द्विगुणास्यबाहुः पुनःपुनः सोऽथ बभूव वीरः' (८.६०) इति निर्णये ॥ १६–७ ॥

द्विगुणाङ्गोऽभवत्[२] सोऽथ छिन्नश्छिन्नः पुनःपुनः ।
तं विषण्णं [३]विवर्णास्यं सौमित्रिं वायुरब्रवीत् ॥ १७ ॥

(भा.दी.) द्विगुणेति । अथ सः अतिकायः, पुनःपुनः छिन्नः च्छिन्नः सन्, द्वौ गुणौ आवृत्ती येषां तानि द्विगुणानि तानि अङ्गानि यस्य स तथा सन् अभवत् । वायुः विषण्णम्, विवर्णमास्यं मुखं यस्य स तथा तं सौमित्रिं प्रति अब्रवीत् । अशरीरवागभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥

ब्राह्मेणास्त्रेण वध्योऽयं तात नैवापरैरिति ।
तद् दिव्यवचनं[४] श्रुत्वा विरिञ्च्यास्त्रं स सन्दधे ॥ १८ ॥

(भा.दी.) बाह्मणेति । हे तात लक्ष्मण, अयं अतिकायः ब्रह्मा देवता अस्येति ब्राह्मं तेन अस्त्रेण वध्यः । अपरैरस्त्रैर्न वध्यः (इति अब्रवीत्) । सः लक्ष्मणः तत् दिवि भवं दिव्यं तच्च तत् वचनं तत्, अशरीर-वाक्यमित्यर्थः, श्रुत्वा विरिञ्च्यास्त्रं धनुषि सन्दधे ॥ १८ ॥

---

१. 'तानि जातानि' २. 'द्विगुणास्योऽभवत्'

३. 'वायुः मुख्यवायुः अतिकायस्यादृश्यः सन्, अतिकायः यथा न शृणोति तथाऽब्रवीत् अत एवोक्तम्– 'रक्षःसुतस्याश्रवणीयम्' (म.भा.ता.नि.८.६१) इति' इति का.श्री ।

४. 'दिव्यं वचनम्' । 'दिव्यं दिवि भवम् । दिव्यं अलौकिकं वा, तान् वायुना उक्तं वचनम्' इति का.श्री. ।

(सं.चं.) दिवि आकाशे भवं दिव्यम् । आकाशवाणी ॥ १८–२० ॥

मुमोच ब्राह्ममस्त्रं तत् स ब्रह्मजनकानुजः ।
ससूताश्वरथं तूर्णमतिकायं ददाह तत् ॥ १९ ॥

(भा.दी.) मुमोचेति । ब्रह्मणो यो जनकः पिता श्रीरामरूपी विष्णुः, तस्यानुजः सः तत् वायुप्रोक्तं ब्राह्मं अस्त्रं अतिकायाय मुमोच । तत् अस्त्रम्, सूतश्च अश्वश्च रथश्च तैः सहितम्, अतिकायं तूर्णं यथा भवति तथा ददाह । दहधातोर्लिट् ॥ १९ ॥

निहत्य वैरिणं वीरो[1] रामं रामानुजोऽव्रजत् ।
प्रणतं प्रणयेनेशः परिरेभेऽथ लक्ष्मणम् ॥ २० ॥

(भा.दी.) निहत्येति । रामानुजः वैरिणं अतिकायं निहत्य भूयः श्रीरामं अव्रजत् । व्रजेर्लङ् । अथ प्रणयः स्नेहः तेन प्रणतं लक्ष्मणं ईशः श्रीरामः परिरेभे आलिलिङ्गे । रेभृ शब्दे[3] लिट् ॥ २० ॥

रावणं पुत्रशोकार्त्तं विलप्य क्रोधमाश्रितम् ।
[2]निर्य्याणाभिमुखं प्रेक्ष्य खरपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ २१ ॥

(भा.दी.) रावणमिति । खरपुत्रः मकराक्षनामा, पुत्रशोकार्तम्, विलप्य विलापं कृत्वा क्रोधः कोपस्तं आश्रितं रावणं निर्याणे युद्धार्थं गमने अभिमुखं तं प्रेक्ष्य अभ्यभाषत ॥ २१ ॥

(सं.चं.) अथान्यत्र रामायणोदितं मकराक्षवधप्रसङ्गं तात्पर्यनिर्णयानुगुणमत्र संयोज्य कथयति– रावणमिति । पुत्रमरणनिमित्तः शोकः मनसो व्याकुलता नामाऽघातः । तेनाऽर्तं दुःखितम् । दुःखेन विलपन्तम् । प्रथमं विलप्य पश्चात् क्रोधमाश्रितम् । पुत्रशोकेन विललाप । अथ पुत्रहन्तरि क्रोधमाशिश्रिये । स्वयमेव युद्धार्थं निर्याणायाभिमुखं सन्नद्धम् । खरपुत्रो मकराक्षः ॥ २१ ॥

राजन् नियोजनीयोऽहं रणार्त्थं रणपण्डितः ।
निहत्य मत्पितृरिपुं सबलं त्वां प्रसादये ॥ २२ ॥

---

१. **'वैरिणं भूयो रामम्'** इति वि.ती.पाठः । २. **'प्रयाणाभिमुखम्'**

३. **'रभ राभस्ये'** इति साधुः पाठः । रेभतेः **'परिरिरेभे'** इति रूपं भवतीत्युक्तम् ।

(भा.दी.) राजन्निति । हे राजन्, रणे पण्डितः कुशलः अहं रणार्थं नियोजनीयः प्रेषणीयः । मत्पितुः खरस्य रिपुं श्रीरामं सबलं ससैन्यं निहत्य त्वां प्रसादये प्रसन्नं करवाणि । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु लट् ॥२२॥

(सं.चं.) मत्पितू रिपुं रामम् । सबलं सकपिसैन्यम् ॥ २२–३ ॥

इत्युक्त्वा मन्युरक्ताक्षो मकराक्षो महाबलः ।
रावणेन समादिष्टो रथी धन्वी विनिर्य्ययौ[१] ॥ २३ ॥

(भा.दी.) इतीति । इति उक्त्वा, मन्युना रक्ते अक्षिणी यस्य स तथा, महद् बलं यस्य स तथा मकराक्षः रावणेन समादिष्टः सन्, रथोऽस्यास्तीति रथी सन्, धनुरस्यास्तीति धन्वी तथा सन् विनिर्ययौ ॥ २३ ॥

राक्षसान् मकराक्षस्य पुरोगान् कपिपुङ्गवाः ।
नानाविधायुधान् सङ्ख्ये निजघ्नुः सशिलानगाः ॥ २४ ॥

(भा.दी.) राक्षसानिति । मकराक्षस्य पुरोगान् पुरःसरान्, नानाविधानि आयुधानि येषां ते तथा तान्, राक्षसान् शिलाश्च नगा वृक्षाश्च तैः सहिताः, कपिपुङ्गवाः कपिश्रेष्ठाः, सङ्ख्ये युद्धे तस्मिन् निजघ्नुः ॥ २४ ॥

(सं.चं.) शिलाभिर्नगैर्वृक्षैश्च सहिताः ॥ २४–५ ॥

नीलाङ्गदादीन् सुग्रीवं शरैर्विद्राप्य[२] वीर्य्यवान् ।
[३]लक्ष्मणेषूरगणयन् रामं प्राप खरात्मजः ॥ २५ ॥

(भा.दी.) नीलेति । वीर्यमस्यास्तीति वीर्यवान्, खरात्मजः मकराक्षः, नीलश्च अङ्गदश्च तौ आदी येषां ते तथा तान् सुग्रीवं च शरैः विद्राप्य लक्ष्मणेषूः अगणयन् अलक्षयन् सन् श्रीरामं प्राप ॥ २५ ॥

पश्यामि राम दैवात्[४] त्वां मत्पितृघ्नमकिञ्चनम् ।
करिष्ये निष्क्रियामित्थं मकराक्षोऽब्रवीत् प्रभुम् ॥ २६ ॥

---

१. **'धन्वी च निर्ययौ'** इति, **'धन्वी स निर्ययौ'** इति च।
२. **'–विंद्राव्य वीर्य-'**
३. **'लक्ष्मणेषूनजणयन्'** इति, **'लक्ष्मणेषून् न गणयन्'** इति च।
४. **'रामदेव त्वाम्'**

(भा.दी.) पश्यामीति । हे रामदेव, मत्पितरं हतवानिति तथा तम्, अकिञ्चनं दरिद्रं त्वां अहं दैवं भागधेयं तस्मात् पश्यामि । तव निष्क्रियां प्रतिक्रियां करिष्ये । कृञो लृट् । इत्थं मकराक्षः प्रभुं श्रीरामं प्रति अब्रवीत् । ब्रूञो लङ् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) दैवात् भाग्यवशात्, दिष्ट्येति यावत्, त्वां पश्यामि । त्यक्तराज्यतयाऽकिञ्चनम् । न किञ्चन शक्यमनेन कर्तुमिति चाकिञ्चनम् । निष्क्रियां प्रतीकारम् ॥ २६ ॥

मत्कङ्कपत्रैर्न्निहतः[१] कङ्कानां निष्क्रियां भवान् ।
करिष्यते निजैर्म्मांसैरिति रामस्तमब्रवीत्[२] ॥ २७ ॥

(भा.दी.) मदिति । ततः श्रीरामः मत्कङ्कपत्राः मद्बाणास्तैः निहतः भवान्, निजानि स्वकीयानि तैः मांसैः कङ्कानां कङ्कनामकपक्षिणां निष्क्रियां तृप्तिं करिष्यते । इति मकराक्षमब्रवीत् ॥ २७ ॥

(सं.चं.) कङ्कपत्रैर्बाणैः । कङ्का गृध्रविशेषा इत्याहुः । 'कङ्कस्तु कर्कटस्कन्धः पर्कटः कमलच्छदः । दीर्घपादः प्रियापत्यो लोहपृष्ठश्च मल्लकः' इति यादवप्रकाशः । क्रौञ्चप्रभेदोऽयमित्यन्ये । निष्क्रियां निरृणत्वम् ॥ २७ ॥

ववर्ष बाणान् दुष्टोऽसौ[३] रामश्चिच्छेद ताञ्छरैः ।
ववर्ष रामश्च शरानस्त्रैरस्त्राण्यवारयत् ॥ २८ ॥

(भा.दी.) ववर्षेति । दुष्टः असौ मकराक्षः, श्रीरामे बाणान् ववर्ष । वृष सेचने लिट् । श्रीरामः तान् बाणान् शरैः चिच्छेद । च्छिदेर्लिट् । शरांश्च ववर्ष, अस्त्रैरस्त्राणि अवारयत् । वृञ् आवरणे लङ् ॥ २८ ॥

(सं.चं.) शरान् ववर्ष च । अस्त्रैरस्त्राण्यवारयच्च ॥ २८–९ ॥

रामः स्मितमुखो बाणैः सरथं सारथिं क्षणात् ।
उदारो दारयामास स शूली च खमाप्लुतः ॥ २९ ॥

---

१. **'–पत्रैर्विहतः'** इति, **'–पत्रनिहतः'** इति च । २. **'रामस्ततोऽब्रवीत्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

३. **'दृप्तो बाणान् ववर्षासौ'**

(भा.दी.) राम इति । उदारः श्रीरामः, स्मितं मुखं यस्य स तथा सन्, बाणैः रथेन सहितः सरथस्तं सारथिम्, क्षणः क्षणमात्रं तस्मात् दारयामास । दृ विदारणे लिट् । स च मकराक्षः शूलमस्यास्तीति शूली सन्, खं गगनं तत् आप्लुतः ॥ २९ ॥

चिक्षेप राक्षसः शूलं रामश्चिच्छेद तच्छरैः ।
चिच्छेद च शरेणास्य[1] शिरः कुण्डलमण्डितम् ॥ ३० ॥

(भा.दी.) चिक्षेपेति । राक्षसः शूलं चिक्षेप । क्षिपु निरसने लिट् । श्रीरामः तत् शरैः चिच्छेद । कुण्डलाभ्यां मण्डितमलङ्कृतं तत्, अस्य मकराक्षस्य शिरश्च शरैः चिच्छेद ॥ ३० ॥

(सं.चं.) पावकास्त्रमन्त्रितेन शरेण । 'पावकास्त्रं ततो रामः सन्दधे तु शरासने' (७९.६७) इति च ॥ ३० ॥

निकरा राक्षसानां ते मकराक्षानुगामिनः ।
परेताः कपिभिः शैलैः परे च प्राद्रवन् पुरीम् ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) निकरा इति । मकराक्षमनुगन्तुं शीलमेषामस्तीति तथा ते, राक्षसानां ते निकराः समूहाः कपिभिः शैलै पर्वतैः परेताः मारिताः । परे च राक्षसाः पुरीं प्रति प्राद्रवन् ॥ ३१ ॥

(सं.चं.) शैलैस्ताडिताः परेता मृताः । परे ये न मृतास्ते च । द्वितीयाक्षरप्रासः ॥ ३१ ॥

विक्रान्तकान्तकरकाशितकार्म्मुकं तं रामं रमारमणमेवमवेक्षमाणाः ।
देवोपदेवमुनयो मुदिता मुकुन्दं देवारिवारदमनं प्रववन्दिरेऽत्र ॥ ३२ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायणे
युद्धकाण्डे सप्तमः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) विक्रान्तेति । मुदिताः मकराक्षवधेन सन्तुष्टाः, देवाश्च, उपदेवाः गन्धर्वादयस्ते च, मुनयश्च ते, विक्रान्तेन पराक्रमेण कान्ते मनोहरे करे काशितं शोभितं कार्मुकं यस्य स तथोक्तः तम्, विक्रान्तकान्तश्चासौ

१. **'शरैरस्य'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

करकाशितकार्मुकश्चेति वा, रमायाः रमणं पतिम्, देवारीणां राक्षसानां वारः समूहस्तं दमयति नाशयतीति तथा तम्, मुकुन्दं भक्तमोक्षप्रदं तं श्रीरामम्, (एवं) अवेक्षमाणाः सन्तः, अत्र सुवेलाद्रौ, प्रववन्दिरे संस्तुतवन्तः । वदि अभिवादनस्तुत्योः लिट् ॥ ३२ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां युद्धकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) अथ वसन्ततिलकया सर्गमुपसंहरति– विक्रान्तेति । शत्रुदमने विक्रान्तः शूरः, चक्षुषां कान्तः कमनीयतमश्चेति विक्रान्तकान्ते करे प्रकाशमानं कार्मुकं धनुर्यस्य । देवारीणामसुराणां वारं समुदायं दमयतीति तादृशं रामं देवोपदेवमुनयो मकराक्षवधेन मुदिताः प्रववन्दिरे । प्रकर्षेण सभक्तिश्रद्धं ववन्दिरे प्रणेमुस्तुष्टुवुश्च ॥ ३२ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां युद्धकाण्डे सप्तमसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २५५०+३२=२५८२]

अष्टमः सर्ग्गः

निशम्य सम्यङ्कराक्षमृत्युं स शोककोपाकुलितो दशास्यः ।
सन्नाहयन्नाहवशोभिनीं स्वां सेनां रणायाऽशु विनिर्ज्जगाम ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामेण जयश्रिया दीप्यमाने सति रावणपतङ्गेन किं कृतमित्यत आह– **निशम्येति** । सः दशास्यः मकराक्षस्य मृत्युर्मरणं तं निशम्य, सम्यक् शोकश्च कोपश्च ताभ्यामाकुलितः आकुलीभूतः, आहवे युद्धे शोभितुं शीलमस्या अस्तीति तथा ताम्, स्वां सेनां सन्नाहयन् सन्, रणं युद्धं तस्मै आशु विनिर्जगाम । गम्लृ गतौ लिट् ॥ १ ॥

(सं.चं.) अथेन्द्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजात्या रावणयुद्धसन्नाहमाह– निशम्येति । मकराक्षमृत्युं निशम्य सम्यगतितरां शोककोपाभ्यामाकुलितः व्यग्रः । **'ಕಳವಳಗೊಂಡ'** इति भाषायाम् । स्वपक्षक्षयेण शोकः । परपक्षोत्कर्षेण कोपः । सन्नाहयन् सज्जितां कवचितां वा कारयन् ॥ १ ॥

स कुण्डली भूषणभूषिताङ्गो देदीप्यमानं रथमारुरोह ।
तस्याऽतपत्रं सितचामरे च नीलाभ्रभासः परभागभाञ्जि[२] ॥ २ ॥

(भा.दी.) स इति । कुण्डलानि अस्य सन्तीति कुण्डली, भूषणैः भूषितानि अङ्गानि अवयवा यस्य स तथोक्तः, देदीप्यमानोऽतिशयेन[२] ज्वलमानस्तं रथं आरुरोह । रुहेर्लिट् । आतपत्रं च्छत्रम्, सितचामरे च, नीलं तदभ्रं मेघस्तद्वद् भाः कान्तिर्यस्य स तथा तस्य, तस्य रावणस्य परे अन्ये ये भागाः पृष्ठपार्श्वप्रदेशास्तान्

---

१. **'नीलवर्णस्य तस्य सितातपत्रादिसम्बन्धात् शोभाविशेषोऽभूदित्यर्थः'** इति वि.भू. । का.श्री. च ।

२. **'–शयेन दीप्यमानस्तम्'** इति युक्तः पाठः ।

भजन्तीति तथोक्तानि आसन् । यद्वा परभागभाञ्जि वर्णोत्कर्षकराणि, 'परभागो गुणोत्कर्षः' इति हलः । अभूवन् । नीलवर्णस्य सितातपत्रादिसम्बन्धाच्छोभाविशेषोऽभूदित्यर्थः ॥ २ ॥

(सं.चं.) नीलाभ्रभासः तस्य श्वेतच्छत्रं श्वेतचामरे च परभागं गुणोत्कर्षं शोभातिशयं भाजयन्तो बभूवुः । कादम्बिनीं परितश्चरन्ती हंसमालेव ॥ २ ॥

तं वानरास्तत्र नराशिनाथं नराशिराशिप्रकरैः[१] परीतम् ।
सबाणबाणासन[२]मुद्बणास्यमायान्तमालोक्य विदुद्रुवुस्ते ॥ ३ ॥

(भा.दी.) तमिति । ते वानराः तत्र युद्धे नराशिनां राक्षसानां ये राशयस्तेषां प्रकराः समूहास्तैः परीतं परिवृतम्, बाणा बाणासनं च तैः सहितम्, उद्बणानि क्रूराणि आस्यानि यस्य स तथा तम्, आयान्तं (नराशिनाथं) राक्षसाधिपतिं (तं) रावणं आलोक्य विदुद्रुवुः ॥ ३ ॥

(सं.चं.) नराशी नरमांसादो राक्षसः । नराशिनां राशयः सेनाघटनाः । तेषं प्रकरैः । बहुविधैः सेनासमुदायैः । ते वानरा विदुद्रुवुः । रामायणे त्वियं कथा प्रहस्तवधानन्तरमुक्ता । व्यत्यासो नाम शैलीप्रभेदोऽयमिति सूचयन् पण्डिताचार्यो निर्णयानुसारेण मकराक्षवधानन्तरमाह ॥ ३ ॥

विंशद् दशास्यस्य[३] च लोचनानि रक्तानि दृष्ट्वा मदमन्युमन्ति[४] ।
भुजांश्च विंशद् भुजगप्रकारान्[५] कुतूहलं प्राप कुलं कपीनाम् ॥ ४ ॥

(भा.दी.) विंशदिति । कपीनां कुलं समूहः, मदश्च मन्युश्च तौ एषां स्त इति तथोक्तानि, (रक्तानि) दशास्यस्य विंशत् विंशतिसङ्ख्याकानि लोचनानि दृष्ट्वा, भुजगवत् सर्पवत् प्रकार आकारो येषां ते तथा तान्, विंशद्भुजांश्च दृष्ट्वा कुतूहलं कौतुकं तत् प्राप ॥ ४ ॥

(सं.चं.) विंशदिति द्वितीया । विंशतिं लोचनानीत्यर्थः । मदमन्युमत्पुरुषाश्रितत्वं मदमन्युव्यञ्जकत्वं च लोचनानां मदमन्युमत्त्वम् । विंशद्भुजानिति विंशतिं भुजानित्यर्थः । प्रतनाश्छान्दसाः त्रिंशद्वत् विंशत्पदमप्यूरीकुर्वन्ति । तमेव प्रतनानामार्षं पन्थानं प्रबन्धाऽयमप्यनुपपात । अपूर्वोऽयं प्राणिविशेष इति कुतूहलं विनोदं प्राप ॥ ४ ॥

---

१. **'नराशिनाथप्रकरैः'** २. **'–सनमुल्बणा–'** ३. **'–स्य विलोचनानि'**

४. **'मदेन अहङ्कारेण मन्युना कोपेन च युक्तानि । मदमन्युज्ञापकानीति यावत्'** इति का.श्री. । ५. **'भुजगप्रकाशान्'**

दंष्ट्राकटूनां मुखकोटराणां महाञ्जनाद्रेरिव कन्दराणाम् ।
लोलाहिजिह्वादशकं चकाशे दिशो दशेव ग्रसितुं सुरारेः ॥ ५ ॥

(भा.दी.) **दंष्ट्रेति** । दंष्ट्राभिः कटूनां क्रूराणाम्, महान् योऽञ्जनाद्रिस्तस्य कन्दराणामिव गुहानामिव, 'दरी तु कन्दरो वाऽस्त्री' इत्यमरः, संस्थितानामिति शेषः, सुरारेः राक्षसस्य रावणस्य मुखान्येव कोटराणि वृक्षबिलानि तेषाम्, 'निष्कुहः कोटरं वा' इत्यमरः, लोला अतिचञ्चला ये अहयः सर्पास्तेषां समानं जिँह्वादशकं दश दिशः ग्रसितुमिव स्थितं चकाशे । काशृधातोर्लिट् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) कोटराः निष्कुटाः । 'निष्कुटः कोटरः स्मृतः' इति हलायुधः । 'ಪೊಟರೆ' इति भाषायाम् । लोला अहय इव लोलं जिह्वादशकम् । सुरारेः रावणस्य ॥ ५ ॥

किं पौरुषं तत् पुरुषादभर्त्तुः संवर्ण्णनीयं कविभिर्विविच्य ।
कालानलस्येव न यस्य शान्तिर्विनेशितुर्वीर्य्यलयोदवाहम् ॥ ६ ॥

(भा.दी.) **किमिति** । कविभिः, पुरुषादानां राक्षसानां भर्तुः स्वामिनः रावणस्य, तत् लोकप्रसिद्धं पौरुषं पराक्रमः, विविच्य किं वा संवर्णनीयम्, विविच्य वर्णयितुं (न) शक्यमित्यर्थः । यस्य रावणसम्बन्धिनः वीर्यस्य, (ईशितुः सर्वस्वामिनः) श्रीरामस्य, उदकानां वाहः उदवाहः, लयस्य प्रळयस्य उदवाहो लयोदवाहः, वीर्यमेव लयोदवाहः, तं विना, लयोदवाहं प्रळयोदकप्रवाहं विना कालानलस्येव प्रळयकालाग्नेरिव, शान्तिः शमनं नेति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

(सं.चं.) किमिति संवर्णनीयं सामस्त्येन वर्णनीयम्? अशक्यवर्णनं तत्पौरुषमित्यर्थः । कथम्? कालानलस्य प्रळयकालाग्नेः पौरुषमिव । लयोदवाहं विना न तस्य शान्तिः । लयोदवाहसदृशं ईशितृ रामस्य वीर्योत्कर्षं विना न रावणपौरुषस्य शान्तिर्विरामः । पाणिनिसूत्रे वाहनपदं वाहस्याप्युपलक्षणमित्युक्तम् ॥ ६ ॥

सेनान्य एनं बहुसैन्यवन्तो वीराः सहस्रायुतकोटिसङ्ख्याः ।
नानायुधाढ्याः परिवारयन्तो व्यद्रावयंस्तत्[१] कपिचक्रमाशु ॥ ७ ॥

(भा.दी.) **सेनान्य** इति । बहूनि यानि सैन्यानि तानि एषां सन्तीति तथोक्ताः, वीराः पराक्रमिणः, सहस्रं च, अयुतं च, कोटयश्च, ताः सङ्ख्या येषां ते तथा । केचित् समुदायेन सहस्रसङ्ख्याः, अपरे अयुतसङ्ख्याः,

१. **'व्यद्रावयत् तत्'** इति वि.ती.पाठः ।

अन्ये च कोटिसङ्ख्याका इत्यर्थः। नानाविधान्यायुधानि तैराढ्याः सम्पन्नाः, सेनान्यः सेनानायकाः, एनं रावणं परिवारयन्तः परिवारभूताः आसन्। रावणः तत् कपिचक्रं कपिसैन्यं आशु व्यद्रावयत् ॥ ७ ॥

(सं.चं.) सेनान्य इतीन्द्रवज्रा। सहस्रायुतकोटिसङ्ख्याः सेनान्यः। एकत्र सहस्रसङ्ख्याः। अन्यत्रायुत-सङ्ख्याः। अपरत्र कोटिसङ्ख्याः। तेष्वेकैकोऽपि बहुसैन्यवान्। परिवारयन्तः रावणं परिवार्य स्थिताः। कपिसैन्यं व्यद्रावयन्। 'ततः सहस्रायुतकोट्यनीकपैर्निशाचरैराशु ययौ रणाय' (८.७०) इति हि निर्णये ॥ ७ ॥

गजो गवाक्षो गवयो वृषश्च सगन्धमादाः सह कत्थनेन[१]।
रक्षश्चमूं जघ्नुरिमे कपीन्द्राः षड्भिः शरैस्तानतुदद् दशास्यः ॥ ८ ॥

(भा.दी.) गज इति। गन्धमादेन सहिताः सगन्धमादाः, गजः गवाक्षः गवयः वृषश्च इति इमे कपीन्द्राः, कत्थनेन कत्थनाख्यकपीन्द्रेण सह, रक्षसो रावणस्य चमूं जघ्नुः। दशास्यः षड्भिः शरैः तान् गन्धमादनादिषट्कपीन् अतुदत्। तुद व्यथने लङ् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) गजो गवाक्षः। अनेन 'ततो गवाक्षो गवयः सुदंष्ट्रस्तथर्षभो ज्योतिमुखो नभश्च' (५९.४२) इति रामायणवचनं च विवृतम्। अत्र सुदंष्ट्र इति गज उच्यते। ज्योतिर्मुख इति गन्धमादनः। नभः कत्थनः। तान् षड् वीरान् षड्भिः शरैरतुदद्दशास्यः ॥ ८ ॥

नासत्यसूनू स च शम्भुसूनुः शैलैः प्रजह्रुः कुपिता दशास्यम्।
शरैः स शैलाञ्छकलीचकार त्रिभिस्त्रिभिः पातितवानिमांश्च ॥ ९ ॥

(भा.दी.) नासत्येति। नासत्ययोरश्विनोः सूनू पुत्रौ मैन्दविविदौ, शम्भुसूनुः चतुर्मुखपुत्रः सः जाम्बवांश्च इत्येते त्रयः कुपिताः क्रुद्धाः सन्तः दशास्यं शैलैः पर्वतैः प्रजह्रुः ताडितवन्तः। सः रावणः त्रिभिः शरैः शैलान् शकलीचकार चूर्णीकृतवान्। इमान् जाम्बवत्प्रमुखांश्च त्रिभिः शरैः पातितवान् ॥ ९ ॥

(सं.चं.) अथ नासत्यसूनू मैन्दविविदौ, शम्भोश्चतुर्मुखस्य सूनुर्जाम्बवांश्चेति त्रयः। त्रिभिः शरैः त्रीन् शैलान् शकलीचकार। इमांश्च त्रीन् त्रिभिः शरैः पातितवान्। रामायणेऽनुक्तेयं कथा निर्णयोदिता ॥ ९ ॥

अथाङ्गदोऽङ्गीकृतगण्डशैलः प्रचण्डवेगोऽभिपपात रोषात्।
उदारवीर्य्यः प्रविदार्य्य तूर्ण्णं तं रावणः पातितवाञ्छरेण ॥ १० ॥

---

१. **'गन्धमादेन सहिता गजादयश्चत्वारः कपयः कत्थनेन कुबेरावतारेण कत्थनाख्येन स्वपित्रा सह'** इति का.श्री.।

(भा.दी.) **अथेति** । अथ अङ्गीकृतः गृहीतः गण्डशैलो महापाषाणं येन स तथा अङ्गदः, प्रचण्डस्तीक्ष्णो वेगो यस्य स तथा सन्, रोषः क्रोधस्तस्मात् अभिपपात अभिजगाम । उदारं महद् वीर्यं यस्य स तथा रावणः, तं अङ्गदं तूर्णं यथा भवति तथा शरेण प्रविदार्य पातितवान् ॥ १० ॥

(सं.चं.) गण्डशैलः गिरेः प्रच्युता शिला । अङ्गदप्रसङ्गोऽपि रामायणेऽनुक्तः ॥ १० ॥

उग्रं दशग्रीवमथाभ्यरौत्सीत् सुग्रीव उच्चैः प्रगृहीतवृक्षः ।
छित्वा तरुं तस्य विदार्य्य कण्ठं शरेण तं पातितवान् दशास्यः ॥ ११ ॥

(भा.दी.) **उग्रमिति** । अथ उच्चैः सम्यक् प्रगृहीतो वृक्षो येन स तथा, सुग्रीवः कपिराजः, उग्रं दशग्रीवं अभ्यरौत्सीत् रुरोध । दशास्यः तरुं छित्वा तस्य सुग्रीवस्य कण्ठो गळस्तं शरेण विदार्य तं पातितवान् न्यपातयत् ॥ ११ ॥

(सं.चं.) तस्य सुग्रीवस्य कण्ठं शरेण विदार्य । 'स सायकार्तो विपरीतचेताः कूजन् पृथिव्या निपपात वीरः' (५९.४१) इति च ॥ ११ ॥

भुजं भुजङ्गाभमथोन्नमय्य तं रावणं ताडितवान् हनूमान् ।
सर्वाननेभ्योऽस्य जगाल[१] रक्तं धातुद्रवोऽद्रेरिव कन्दरेभ्यः ॥ १२ ॥

(भा.दी.) **भुजमिति** । अथ हनूमान् भुजङ्गवच्छेषवदाभा कान्तिर्यस्य स तथा तं भुजं उन्नमय्य उद्यम्य तं रावणं ताडितवान् । अस्य सर्वाणि यान्याननानि तेभ्यः, अद्रेः कन्दराणि गुहास्तेभ्यः धातूनां मनःशिलानां द्रव इव स्राव इव, रक्तं शोणितं तत् जगाल निःसृतमभूत् । गल उद्गमने लिट् ॥ १२ ॥

(सं.चं.) अद्रेः कन्दरेभ्यः धातुद्रव इव । धातुद्रवः गैरिकादि । गैरिकं पीतधातुः स्यात् कुनटी तु मनः-शिला । रोचनी रञ्जनी हृद्या रसनेत्री महासना । करवीरा कला विद्युन्नागमाता विगन्धिका । शिला मनोऽभिधा काला नागजिह्वा च ताः समाः' इति यादवप्रकाशः । 'सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मनःशिलाः । गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः । गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः' इति चान्यत्र । जगाल सुस्राव । गल अदने । 'स्रवणेऽपि । अनेकार्थत्वात्' इति क्षीरस्वामी ॥ १२–३ ॥

१. **'जगाल निःसृतमभूत् । गॄ निगरणे लिट् । 'अचि विभाषा' (अ.सू.८.२.२) इति लत्वम् । 'गल् उद्गमने' इति केचित्'** इति का.श्री. । अत्र **'केचित्'** इति वि.भू.टीकाम्, वि.ती.टीकां च कटाक्षयतीव । अथापि निगरणमिति गिलनमुच्यते । कथमुद्गमनार्थतेति चिन्त्यम् ।

स मूर्च्छितस्तत्र मुहूर्त्तमुग्रः सञ्ज्ञां गतो विस्मित आबभाषे ।
न पौरुषे स्यात् पुरुषो भवादृक् को मोहयेन्मां भुवनेऽन्य एवम् ॥ १३ ॥

(भा.दी.) **स** इति । तत्र युद्धे मुहूर्तो मुहूर्तकालस्तं मूर्च्छितः उग्रः स दशास्यः, सञ्ज्ञां प्रबोधं गतः सन्, विस्मितः सन् आबभाषे । भाषधातोर्लिट् । भवादृक् भवत्सदृशः पुरुषः, पौरुषं पराक्रमस्तस्मिन् विषये न स्यात् नास्ति । कुत इत्यत आह– **क** इति । भुवनं जगत् तस्मिन् त्वत्तः अन्यः कः पुरुषः मां एवं मोहयेत् मूर्छां गमयेत्? न कोऽपीत्यर्थः ॥ १३ ॥

[१]लीलाप्रहारोऽयमरे नराश तस्मात् पुनर्ज्जीवसि दुर्ज्जन त्वम् ।
त्वां नन्वहं शोणितपङ्कपेषं न पिष्टवानित्यवदद्धनूमान् ॥ १४ ॥

(भा.दी.) *लीलेति* । दुर्जन, अरे नराश राक्षस, अरे इति नीचसम्बोधने, यस्मात् अयं लीलाप्रहारः लीलया कृतः प्रहारः तस्मात् त्वं पुनः जीवसि । जीव प्राणधारणे लट् । अहं त्वां शोणितस्य पङ्कः कर्दमस्तेन । 'इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया' । पेषः पेषणं यथा भवति तथा न पिष्टवान् सञ्चूर्णितवान् ननु? तथात्वे तव जीवनं न स्यादेवेति भावः । इति हनूमानवदत् ॥ १४ ॥

(सं.चं.) तस्मात् पुनर्जीवसि । 'धिगस्तु मम वीर्येण यस्त्वं जीवसि रावण' (५९.६६) इति च । शोणित-पङ्कपेषं न पिष्टवान् । शोणितपङ्केन न पिष्टवान् । शोणितपङ्कस्निग्धा रावणास्थिरेणवो न कृता इत्यर्थः । 'स्नेहने पिषः' (अ.सू.३.४.३८) इति पाणिनिः । 'स्नेहनवाचिनि करणे उपपदे पिषेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । तैलपेषं पिनष्टि तैलेन पिनष्टीत्यर्थः' इति जयादित्यः ॥ १४ ॥

मत्तोऽसि मत्तोऽपि गृहाण वीर मुष्टिप्रहारं त्वमथेत्युदीर्य्य ।
सर्वौजसा सर्वजयी दशास्यः सन्ताडयामास समीरसूनुम् ॥ १५ ॥

(भा.दी.) **मत्त** इति । अथ हे वीर हनुमन्, त्वं मत्तः बलोन्मत्तः असि । मत्तोऽपि त्वं मुष्टेः प्रहारस्तं गृहाण स्वीकुरु, इति उदीर्य, सर्वान् देवासुरादीन् जेतुं शीलमस्यास्तीति तथा दशास्यः, समीरसूनुं वायुपुत्रं सर्वं यदोजः सामर्थ्यं तेन ताडयामास ॥ १५ ॥

(सं.चं.) मत्तोऽसीतीन्द्रवज्रा । मत्तोऽसि बलगर्वितोऽसि । मदः– **'ಸೊಕ್ಕು'** इति भाषायाम् । अथ तस्मात् मत्तोऽपि त्वं मुष्टिप्रहारं गृहाण । सर्वौजसा सर्वप्राणेन । 'ओजोऽवष्टम्भबलयोः' इति यादवप्रकाशः ॥ १५ ॥

---

१. **'लीलाप्रहारः सर्वशक्त्या प्रहारो न कृत इति यावत्'** इति का.श्री. ।

मरुत्सुते विह्वलवन्निषण्णे[१] मा याहि चोरेति मुहुर्ब्रुवाणे ।
लब्धान्तरोऽस्मीति ययौ विचिन्त्य किरन् शरान् नीलसनीळमेषः[२] ॥ १६ ॥

(भा.दी.) मरुदिति । मरुत्सुते हनुमति विह्वलवत् मूर्च्छया परवशवत् निषण्णे स्थिते सति, हे चोर रावण, मा याहि न गच्छ इति मुहुः ब्रुवाणे सति, अहम्, इदानीं लब्धमन्तरं श्रीरामनिकटं प्रति गन्तुमवकाशो यस्य स तथा अस्मि, इति विचिन्त्य एषः रावणः शरान् किरन् वर्षन् सन् नीलस्य सनीळं समीपं तत् ययौ ॥ १६ ॥

(सं.चं.) नीलसनीळं नीलसमीपम् । 'समीपं सनीडं समर्यादमारात्' इति हलायुधः । बह्वृचाः सनीडं सनीळमाहुः । 'विह्वलं तु तदा दृष्ट्वा हनूमन्तं महाबलम् । रथेनातिरथः शीघ्रं नीलं प्रति समाभ्यगात्' (५९.६९) इति च । 'विह्वलं तु' इत्याह वाल्मीकिः । तत्र तुना सूचितमर्थविशेषं विववार पण्डिताचार्यः–विह्वलवन्निषण्ण इति ॥ १६ ॥

अप्यात्ममुक्तेषु[३] विदारितेषु नगेषु नीलो ध्वजमारुरोह ।
दशाननस्याथ [४]धनूरथाश्वानाचक्रमे तस्य शिरांसि चाऽशु ॥ १७ ॥

(भा.दी.) अथेति । नीलोऽपि, आत्मना ये मुक्ता निक्षिप्तास्तेषु नगेषु गिरिषु विदारितेषु सत्सु, दशाननस्य ध्वजः केतुस्तं आरुरोह । अथ, धनुश्च रथश्च अश्वाश्च तान् तस्य रावणस्य शिरांसि च आशु आचक्रमे आक्रमणं चक्रे, दंशनादिकं कुर्वन् तेषु चचारेत्यर्थः । क्रमु पादविक्षेपे लिट् ॥ १७ ॥

(सं.चं.) प्रथमं नगो गिरिर्मुक्तः । गिरौ रावणेन भग्ने नगा वृक्षा मुक्ताः । तेऽपि रावणेन विदारिताः । 'सोऽश्वकर्णान् धवान् सालांश्चूतांश्चापि सुपुष्पितान् । अन्यांश्च विविधान् वृक्षान्नीलश्चिक्षेप संयुगे । स तान् वृक्षान् समासाद्य प्रतिचिच्छेद रावणः' (५९.७७–८) इति च । ध्वजमारुरोह । 'ह्रस्वं कृत्वा तदा रूपं ध्वजाग्रे निपपात ह' (५९.७९) इति, 'ध्वजाग्रे धनुषश्चाग्रे किरीटाग्रे च तं हरिम् । लक्ष्मणोऽथ हनूमांश्च दृष्ट्वा रामश्च विस्मिताः' (५९.८१) इति च ॥ १७ ॥

---

१. **'मरुत्सुते हनुमति विह्वलवत् अज्ञजनवञ्चनार्थं किञ्चित् परवशवत् निषण्णे उपविष्ये सति'** इति का.श्री. ।

२. **'नीलसमीपमेषः'** इति, **'नीलसनीडमेषः'** इति च । २. **'अथाऽत्ममुक्तेषु'**

४. **'धनुरिति भिन्नं पदम् । रथाश्वान् रथमश्वांश्च । धनूरथाश्वानित्येकं वा पदम् । तदा धनूंषि तथास्थितानि रथमश्वांश्चेत्यर्थः'** इति वि.भू. ।

निरीक्ष्य तं राक्षसराट् चुकोप ननाद नीलोऽथ च कोपयंस्तम् ।
जळीकृतस्तेन स रावणोऽलं[१] सराघवास्ते हरयोऽहसंश्च[२] ॥ १८ ॥

(भा.दी.) **निरीक्ष्येति** । राक्षसानां राट् राजा दशास्यः तं तादृशं निरीक्ष्य चुकोप । कुप क्रोधे लिट् । (अथ) नीलश्च तं कोपयन् सन् ननाद । णद अव्यक्ते शब्दे लिट् । तेन नीलेन सः रावणः अलं सम्यक् जळीकृतः कर्तव्यकर्मणि जडीकृतः अभवत् । सराघवाः श्रीरामसहिताः ते हरयः अहसन् स्म । हसतेर्लङ् ।।१८।।

(सं.चं.) निरीक्ष्येति केवलोपेन्द्रवज्रा ॥ १८ ॥

मा गाः कपे [३]कौतुकमात्मलौल्यान्मद्विद्धमात्मानमव प्रभुश्चेत् ।
इत्थं ब्रुवाणो धनदानुजोऽयमाग्नेयमस्त्रं प्रमुमोच[४] तस्मै ॥ १९ ॥

(भा.दी.) **मा गा** इति । हे कपे नील, आत्मनः लौल्यं चापल्यं तस्मात् कौतुकं कौतूहलं तत् मा गाः न गच्छ । इण् गतौ लुङ् । चेद् यदि मां प्रति योद्धुं समर्थः प्रभुः तर्हि मद्विद्धं आत्मानं स्वात्मानं अव रक्ष । अव रक्षणे लोट् । इत्थं ब्रुवाणः वदन् धनदानुजः अयं रावणः, अग्निर्देवता अस्येत्याग्नेयम्, तत् अस्त्रं (तस्मै) प्रमुमोच । मुच्लृ धातोर्लिट् ॥ १९ ॥

(सं.चं.) मा गा इतीन्द्रवज्रा । लौल्यं जवने क्षिप्रता, चपलता वा । कौतुकं हर्षं मा गाः । 'कौतुकं चाभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः' इति विश्वप्रकाशः । आग्नेयमग्निदेवताकमस्त्रं प्रमुमोच तस्मै अग्निदेवावताराय नीलाय ॥ १९ ॥

अग्नेस्तनूजः स्वयमग्निभावान्ममार नास्त्रेण पतंश्च भूमौ ।
तं रावणं राममभिद्रवन्तं रुरोध सौमित्रिरमित्रहन्ता ॥ २० ॥

(भा.दी.) **अग्नेरिति** । अग्नेः तनूजः पुत्रः नीलः, स्वयं अग्नेर्भावः स्वरूपं तस्मात्, अग्न्यवतारत्वादिति भावः, अस्त्रेण भूमौ पतंश्च पतन्नपि न ममार । मृङ्धातोर्लिट् । श्रीरामं प्रति अभिद्रवन्तं तं रावणं अमित्राणां शत्रूणां हन्ता सौमित्रिः रुरोध । रुधधातोर्लिट् ॥ २० ॥

---

१. **'राक्षसोऽलम्'**
२. **'हरयोऽहसन् स्म'** इति वि.ती.पाठः ।
३. **'कौतुकमाश्चर्यबुद्धिम्'** इति वि.भू. ।
४. **'–मस्त्रं विमुमोच'**

(सं.चं.) आग्नेयास्त्रेण ताडितः भूमौ पपात । अथापि न ममार । स्वस्यैवाग्निरूपत्वात् । नीले पतिते तं विहाय राममभिद्रवन्तम् ॥ २० ॥

दिष्ट्याऽसि दृष्टो विगतायुरद्य मर्त्येति मर्त्याशननाथ ऊचे ।
शूरा न गर्जन्ति निशाचरेति धुन्वन् धनुर्लक्ष्मण आचचक्षे ॥ २१ ॥

(भा.दी.) दिष्ट्येति । हे मर्त्य मानुष लक्ष्मण, विगतमायुर्यस्य स तथोक्तः, त्वं दिष्ट्या दैवात् अद्य दृष्टः असि । मर्त्या अशनमन्नं येषां ते तथोक्तास्तेषां नाथः रावणः इति वचः ऊचे । वचधातोर्लिट् । हे निशाचर, शूराः न गर्जन्ति । गर्ज शब्दे लट् । इति वचः लक्ष्मणः धनुः धुन्वन् कम्पयन् सन्, आचचक्षे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि लिट् ॥ २१ ॥

(सं.चं.) दिष्ट्याऽसीतीन्द्रवज्रा । दिष्ट्या, आनन्दस्यायं विषयः, यद् दृष्टोऽसि । 'सुखे दिष्ट्योपजोषं शम्' इति यादवप्रकाशः । धुन्वन् धनुः । ज्याकर्षणेन टङ्कारं जनयन्नित्यर्थः । 'राजन्न गर्जन्ति महाप्रभावा विकत्थसे पापकृतां वरिष्ठ' (५९.९७) इति च ॥ २१ ॥

सप्तार्चिराभानथ सप्त बाणान् निशाचरेशो निशितान् मुमोच ।
चिच्छेद रामावरजः शरैस्ताञ्छरानमुञ्चच्च दशाननाय ॥ २२ ॥

(भा.दी.) सप्तेति । अथ निशाचरेशः रावणः, सप्तार्चिर्वदग्निवदाभा कान्तिर्येषां ते सप्तार्चिराभाः, तान् निशितान् सप्त सप्तसङ्ख्याकान् बाणान् मुमोच । मुच्लृधातोर्लिट् । रामावरजः रामानुजः शरैः तान् रावणमुक्तान् शरान् चिच्छेद । (स्वयं दशाननाय शरानमुञ्चच्च) ॥ २२ ॥

(सं.चं.) सप्तार्चिराभान् वह्नेः सप्तजिह्वाभान् । 'काळी कराळी च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्र-वर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः' इति श्रुतिः । 'शिखा जिह्वाऽर्चिरपुमान् कीला ज्वाला च नृस्त्रियोः' इति यादवप्रकाशः । निशाचरेशमुक्तान् चिच्छेद च । स्वयममुञ्चच्च ॥ २२ ॥

तान् रावणश्चाच्छिनदाशु बाणैरमुञ्चतां तावथ[1] बाणसङ्घान् ।
धनुर्द्धराणां प्रवरौ धरण्यां जिगीषया लक्ष्मणराक्षसेन्द्रौ ॥ २३ ॥

१. 'तावपि बाण–'

(भा.दी.) तानिति। रावणश्च तान् लक्ष्मणमुक्तान् शरान् बाणैः आशु अच्छिनत्। च्छिदेर्लङ्। अथ धरण्यां धनुर्द्धारयन्तीति तथा तेषां मध्ये प्रवरौ तौ लक्ष्मणराक्षसेन्द्रौ जिगीषया जयेच्छया बाणसङ्घान् (अमुञ्चतां) ववृषतुः । वृषु सेवने लिट् ॥ २३ ॥

(सं.चं.) अथ तावुभावपि परस्परं बाणसङ्घानमुञ्चताम् ॥ २३ ॥

स्वयम्भुवा दत्तममोघमुग्रं स रावणो बाणवरं मुमोच ।
स लक्ष्मणस्यादलयल्ललाटं पपात सौमित्रिरवाप्तमोहः ॥ २४ ॥

(भा.दी.) स्वयमिति । सः रावणः स्वयम्भुवा ब्रह्मणा दत्तम्, अमोघं उग्रम्, बाणेषु वरः श्रेष्ठस्तं मुमोच । सः शरः लक्ष्मणस्य ललाटमलिकं तत् अदलयत् व्यदारयत् । दल विदारणे[१] लङ् । सौमित्रिः अवाप्तो मोहो येन स तथा सन् पपात ॥ २४ ॥

(सं.चं.) स्वयम्भुवेति पुनरुपेन्द्रवज्रा । बाणवरं मुमोच । वाल्मीकिः शक्तिं मुमोचेत्याह–'जग्राह शक्तिं स्वयमुग्रशक्तिः स्वयम्भुदत्तां युधि देवशत्रुः' (५९.१०७) इति । आत्तशक्तिमिषुमित्येवार्थः । 'बाणममोघ-मुग्रं स्वयम्भुदत्तम्' (८.८४) इति निर्णयवचनात् । अधिकं निर्णयभावचिन्द्रकायाम् । अदलयत् । दल विशरणे । तस्य णिचि दलयतीति रूपम् । मित्सु पाठात् । तथाहि सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजराजः–'दलि-वलि-स्खलि-रणि-ध्वनि-क्षपि-त्रपयश्च' (१.१.१९२) इति ॥ २४ ॥

रथादवप्लुत्य स रावणोऽपि क्षणादभिद्रुत्य बलाच्चकर्ष ।
यावत् स तावत् स्मरति स्म रूपं शेषं निजं शेषशयानुजन्मा ॥ २५ ॥

(भा.दी.) रथादिति । सः रावणः रथः स्यन्दनस्तस्मात् अवप्लुत्य क्षणः क्षणमात्रं तस्मात् लक्ष्मणं अभिद्रुत्य, बलं बलात्कारस्तस्मात् यावत् यदा चकर्ष, तावत् ततः पूर्वमेव, शेषे शेत इति शेषशयः श्रीरामरूपी हरिः, तस्मादनु अनन्तरं जन्म यस्य स तथा (सः) लक्ष्मणः निजं आत्मीयं शेषं शेषाख्यं स्वरूपं मूलरूपं तत् स्मरति स्म अस्मरत् । स्मृ (चिन्तायां) ॥ २५ ॥

(सं.चं.) शेषशयः शेषशयनो नारायणः । तदात्मा रामः । तस्यानुजन्मा लक्ष्मणः निजं मूलरूपं शेषं स्मरति स्म सस्मार ॥ २५ ॥

---

१. **'दल विदारणे'** इति का.श्री. च धातुरयं चुरादिषु पठ्यते । तस्य लङि रूपम्–अदालयदिति । तस्माद् भ्वादेर्दलतेरिदं रूपमिति वक्तव्यम् ।

विंशद्भिरप्यात्मभुजैः प्रगृह्य दुष्टेन कृष्टोऽपि चचाल नायम् ।
गिरिस्तनी सप्तसमुद्रवस्त्रा मही चकम्पे महिळेव भीता ॥ २६ ॥

(भा.दी.) **विंशद्भिरि**ति । दुष्टेन रावणेन विंशद्भिरपि आत्मनो भुजा हस्तास्तैः प्रगृह्य कृष्टोऽपि समाकृष्टोऽपि अयं लक्ष्मणः न चचाल । चलतेर्लिट् । गिरयः स्तनाविव यस्याः सा तथोक्ता, सप्त च ते समुद्राश्च ते वस्त्रमिव यस्याः सा तथा, मही भीता महिळेव वनितेव चकम्पे विचचाल । कपिधातोर्लिट् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) विंशद्भिरिति दत्तोत्तरम् । विंशत्याऽऽत्मभुजैरित्यर्थः । ननु रामायणे–'जग्राह राजा तरसा भुजाभ्याम्' (५९.११०) इति पठ्यते । तत् कथं 'विंशद्भिरप्यात्मभुजैः' इति । शृणु, प्रथमं भुजाभ्यां जग्राह । यदा न शशाक तदा विंशत्याऽपि भुजैराक्रष्टुं प्रयेते । तथैव किल लोकव्यवहारः । पुरःस्थितं वस्तु समुद्धर्तुमेकं हस्तं प्रसारयति । यदा न शक्नोति तदा द्वाभ्यामुद्धरति । अत एव निर्णये 'स्वबाहुभिर्नेतुमिमं समैच्छत्' (८.८५) इत्युक्तम् । अधिकं निर्णयभावचन्द्रिकायां द्रष्टव्यम् । गिरिस्तनी मेरुमन्दरौ गिरी स्तनाविव । सागरोऽम्बरमिव । 'चचाल पृथ्वी सहमेरुमन्दरा ससागरा नैव चचाल लक्ष्मणः' (८.८७) इति निर्णयवचनसूचितोऽयमर्थः ॥ २६ ॥

भूमण्डलं सर्षपकल्पमल्पं विभाति पाताळसमेतमेतत् ।
सहस्रमूर्ध्नोऽस्य बतैकमूर्ध्नि प्रसह्य को नाम हरेत् तमेनम् ॥ २७ ॥

(भा.दी.) कैलासोद्धरणादावपि शक्तस्य रावणस्य लक्ष्मणचालनेऽप्यशक्तौ निमित्तमाह– **भूमण्डलमिति** । पाताळैरधोभुवनैः समेतं एतत् भूमण्डलं सत्यलोकान्तं ब्रह्माण्डमण्डलं सर्षपकल्पं सर्षपसमं सत्, सहस्रं मूर्धानो यस्य स तथा तस्य अस्य लक्ष्मणरूपस्य शेषस्य, एकश्चासौ मूर्धा च तस्मिन् । अल्पं यथा भवति तथा (विभाति) शोभते । तं तादृशमहिमानं एनं लक्ष्मणं प्रसँह्य बलात्कृत्य को नाम पुरुषः हरेत्? न कोऽपीत्यर्थः ॥ २७ ॥

(सं.चं.) भूमण्डलम् । 'सहस्रमूर्ध्नोऽस्य बतैकमूर्ध्नि ससप्तपाताळगिरीन्द्रसागरा । धराऽखिलेयं ननु सर्षपायति प्रसह्य को नाम हरेत् तमेनम्' (८.८८) इति निर्णये । पाताळमिति सप्तानामप्यधोभुवनानां सामान्यवचनम् । अतळं वितळं सुतळं तळातळं महातळं रसातळं पातळमिति विशेषनामानि ॥ २७ ॥

क्रुद्धोऽभिनिष्पत्य[१] मरुत्तनूजः प्रोद्यम्य मुष्टिं प्रजहार घोरम्[२] ।
सर्वैर्म्मुखैः शोणितमुद्गिरन् स पौलस्त्यपुत्रो[३] मृतवत् पपात ॥ २८ ॥

(भा.दी.) **क्रुद्ध** इति । मरुत्तनूजः मरुत्पुत्रः हनुमान् लक्ष्मणावस्थां दृष्ट्वा क्रुद्धः सन्, अभिनिष्पत्य रावणमभिद्रुत्य, मुष्टिं प्रोद्यम्य (घोरं) रावणं प्रजहार ताडितवान् । पुलस्त्यस्य गोत्रोद्भवः पौलस्त्यः (तस्य पुत्रः) सः रावणः सर्वैः मुखैः शोणितं रक्तं तत् उद्गिरन् सन् मृतवत् मरणं प्राप्तवत् पपात ॥ २८ ॥

(सं.चं.) क्रुद्धोऽभिनिष्पत्येतीन्द्रवज्रा । घोरं यथा तथा प्रजहार । घोरं वा रावणम् । पौलस्त्यो विश्रवाः । तस्य पुत्रो रावणः ॥ २८ ॥

सौमित्रिमार्त्तं पतितं विलोक्य प्रेमाकुलात्मा प्रतिगृह्य दोर्भ्याम् ।
निन्ये हनूमान् परमोपकण्ठं मातेव पोतं[४] जनकोपकण्ठम् ॥ २९ ॥

(भा.दी.) **सौमित्रिमि**ति । प्रेम्णा प्रीत्या आकुलः निबिड आत्मा मनो यस्य स तथा हनूमान् आर्तं पतितं सौमित्रिं विलोक्य, दोषौ हस्तौ ताभ्यां प्रतिगृह्य, परमस्य सर्वोत्तमस्य श्रीरामस्य उपकण्ठं समीपं तत्, पोतो बालकस्तं जनकोपकण्ठं पितृसमीपं मातेव निन्ये ॥ २९ ॥

(सं.चं.) सौमित्रिमार्तमित्यपीन्द्रवज्रा । प्रेम्णा आकुलः भरित आत्मा मनो यस्य । 'आकुलं भरितं पूर्णम्' इति हलायुधः । 'पोतश्च पृथुकः शिशुः' इति च ॥ २९ ॥

स्पृष्ट्वा कराभ्यां करुणाकरस्तं मग्नं ललाटे शरमुज्जहार ।
स राहुमुक्तेन्दुरिवाऽर्त्तिमुक्तो रराज सौमित्रिरुदारकान्तिः ॥ ३० ॥

(भा.दी.) **स्पृष्ट्वे**ति । करुणाकरः श्रीरामः (तं) लक्ष्मणं कराभ्यां स्पृष्ट्वा ललाटं अलिकं तस्मिन् मग्नं शरं उज्जहार उद्धार । आर्तिमुक्तः सः सौमित्रिः, उदारा उत्कृष्टा कान्तिर्यस्य स तथा सन्, राहुमुक्तेन्दुरिव रराज ॥ ३० ॥

(सं.चं.) 'तं समुत्सृज्य सा शक्तिः सौमित्रिं युधि निर्जितम् । रावणस्य रथे तस्मिन् स्थानं पुनरुपागमत्' (५९.१२०) इत्याह वाल्मीकिः । तायुधं लक्ष्मणदेहात् स्वयमेवोद्धृत्य रावणरथं जगामेति वाल्मीकिवचसः

---

१. 'क्रुद्धो विनिष्पत्य' २. '–जहार चोग्रम्'

३. 'पौलस्त्यपुत्रः पौलस्त्यस्य पुलस्त्यपुत्रस्य विश्रवसः पुत्रः रावणः' इति का.श्री. । ४. 'मातेव तोकम्'

प्रातीतिकमर्थं निवारयन् वक्तव्यशेषं पूरयति– स्पृष्ट्वा कराभ्याम् । 'स रामसंस्पर्शनिवारितक्लमः समुत्थितस्तेन समुद्धृते शरे' (८.९२) इति हि निर्णये । समुद्धृतः शरः क जगामेति शङ्कां रावणरथं प्रति जगामेति वदन् वाल्मीकिः परिजहार । स्वयम्भुदत्तो हि स शरो न वृथा भवितुमर्हति । अतो रामानुज्ञया स्वस्थानमेव पुनर्जगामेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अवाप्य सञ्ज्ञामवलम्ब्य धैर्य्यं स रावणो राघवमाससाद ।
मदप्रमादप्रति[१]मुष्टदृष्टिर्म्मतङ्गजः सिंहमिवाप्रसह्यम् ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) अवाप्येति । सः रावणः सञ्ज्ञां अवाप्य, धैर्यं तत् अवलम्ब्य, श्रीराघवं आससाद । सदेर्लिट् । तत्कथमिव–अप्रसह्यं सिंहमिव मदयुतो यः प्रमादस्तेन प्रतिमुष्टा तिरोहिता दृष्टिर्विवेकबुद्धिर्यस्य स तथा मतङ्गज इव, आससादेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

(सं.चं.) अवाप्येति पुनरुपेन्द्रवज्रा । मदेन अहङ्कारेण प्रमादेन यथार्थग्रहणापटुना मनसो व्यग्रभावेन च प्रतिमुष्टा प्रतिहता दृष्टिर्यस्य रावणस्य । मतङ्गजस्य तु मदेन दानेन यः प्रमाद आलस्यं तेन प्रतिमुष्टा दृष्टिः । 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः' इति विश्वप्रकाशः ॥ ३१ ॥

भोगीन्द्रभोगप्रतिमं प्रदीप्तं सन्धाय[२] विस्फार्य्य धनुर्द्धुनानः ।
अविस्मितः स[३] स्मितवानदीनां जगाद वाणीं जगदेकनाथः ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) भोगीति । जगतां एकनाथः मुख्यस्वामी सः श्रीरामः, भोगिनां सर्पाणामिन्द्रः शेषस्तस्य भोगः शरीरं तस्य प्रतिमा उपमा यस्य स तत् तथा, तत् प्रदीप्तं धनुः सन्धाय विस्फार्य धुनानः धुन्वन् सन्, विस्मितो न भवतीत्यविस्मितः, विस्मयरहितः सन्नित्यर्थः, स्मितमस्यास्तीति स्मितवान्, मन्दं हसन् सन्, अदीनां प्रौढां वाणीं जगाद । गदेर्लिट् ॥ ३२ ॥

(सं.चं.) धनुर्ज्यया सन्धाय, ज्याताडनेन धनुर्विष्फार्य ध्वनयन् धुनानः । धूञ् कम्पने । अदीनां निर्भयां गम्भीरां वा ॥ ३२ ॥

स्वयम्भुवं वा भुवनाभिपूज्यं[४] स्वयं भवं वा शरणं गतस्त्वम्[५] ।
न मोक्ष्यसे राक्षस सर्वथाऽपि कृतापराधः समरोद्यमी स्याः ॥ ३३ ॥

---

१. ' –प्रविमृष्ट–'
२. 'सन्धाय विष्फार्य' इति, 'सन्धार्य विस्फार्य' इति च ।
३. '–स्मितः सुस्मित–'
४. 'भुवनाधिनाथम्'
५. 'शरणागतस्त्वम्'

(भा.दी.) स्वयमिति । हे राक्षस, त्वं भुवनेषु अभिपूज्यं स्वयम्भुवं ब्रह्माणम्, भवं शिवं वा यदि शरणं तत् गतः, अपि तथाऽपि स्वयं स्वात्मानं सर्वथा न मोक्ष्यसे न मोचयिष्यसे । मत्तः स्वात्मानं मोचयितुं समर्थो न भविष्यसि । किन्तु मत्पुरो मरिष्यस्येवेत्यर्थः । कृतः अपराधः सीतापहरणलक्षणो येन स तथा त्वम्, समरे उद्यमः प्रयत्नः सोऽस्यास्तीति तथोक्तः स्याः भवेः ॥ ३३ ॥

(सं.चं.) स्वयम्भुवमिति पुनरुपेन्द्रवज्रा । मोचनमिह क्षमादानम् । न मोक्ष्यसे न क्षमिष्यस इत्यर्थः । कुतः? क्षमानर्हापराधकरणादित्याह– कृतापराधः ॥ ३३–४ ॥

एवं ब्रुवाणं भुवनप्रभुं तं प्राभञ्जनिः प्राञ्जलिराबभाषे ।
शत्रौ रथस्थे सति नाथ भूमौ न तिष्ठ शीघ्रं मयि तिष्ठ हीति ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) एवमिति । प्रभञ्जनस्य वायोरपत्यं प्राभञ्जनिः हनुमान् एवं ब्रुवाणं वदन्तं भुवनानां प्रभुं (तं) श्रीरामं प्राञ्जलिः सन्, हे नाथ, शत्रौ रावणे रथस्थे सति भूमौ न तिष्ठ । शीघ्रं यथा भवति तथा मयि तिष्ठ, इति आबभाषे निजगाद हि ॥ ३४ ॥

ओमित्यथोक्त्वा पुरुषः पुराणः स मारुतिं मङ्क्षु समारुरोह[१] ।
स रावणो राघवमाप्य बाणैर्दिशो दश द्राक् तिमिरीचकार[२] ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) ओमिति । अथ पुराणः पुरातनः पुरुषः (सः) श्रीरामः, ओमिति तथाऽस्त्विति उक्त्वा, मारुतिं हनुमन्तं आरुरोह । रुहेर्लिट् । सः रावणः राघवं आप्य, बाणैः शरैर्दश दिशः द्राक् झटिति तिमिरीचकार अन्धकारयुक्ताश्चकार ॥ ३५ ॥

(सं.चं.) स रावणोऽपि रथं समारुह्य राघवमाप्य । अतिमिरं तिमिरं सम्पद्यते, तथा चकार तिमिरीचकार । तिमिरमासामस्तीति तिमिराः । अतिमिरा दिशस्तिमिराः सम्पद्यन्ते तथा चकारेति वा । 'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः' (५.४.५०) इति हि पाणिनिः । 'रथं समारुह्य पुनः सकार्मुकः समार्गणो रावण आशु रामम् । अभ्येत्य सर्वाश्च दिशश्चकार शरान्धकाराः परमास्त्रवेत्ता' (८.९४) इति हि निर्णये ॥ ३५ ॥

---

१. **'पुराणः स राघवो मारुतिमारुरोह'** इति वि.ती.पाठः स्यात् । व्याख्यापदानां स्खलनादस्फुटः पाठः । २. **'तिमिरं चकार'**

**[१]संरम्भसम्भिन्नमना दशास्यः शरान् मुमोचानिलनन्दनाय ।
हनूमतोऽवर्द्धत तैः स्वतेजः प्राज्यैरिवाऽज्यैर्ज्वलतो महाग्नेः ॥ ३६ ॥**

(भा.दी.) संरम्भेति । संरम्भेण कोपेन सम्भिन्नं सहितं मनो यस्य स तथोक्तः दशास्यः अनिलनन्दनाय हनुमते शरान् मुमोच । तैः शरैः हनूमतः स्वं स्वकीयं तेजः स्वतेजः, हनुमद्बलमित्यर्थः, प्राज्यानि भूयिष्ठानि तैः आज्यैः ज्वलतः महाग्नेः तेज इव अवर्धत अभिवृद्धमभूत् ॥ ३६ ॥

(सं.चं.) भूमौ स्थितोऽयं रामो मत्पुरत एव वायुवाहनो बभूवेति वाहनभूते हनुमत्येव संरम्भसम्भिन्नमनाः । संरम्भो गर्वः । संरम्भस्त्वरा । ताभ्यां सम्भिन्नं संश्लिष्टं मनः यस्य । प्राज्यैः प्रभूतैः । 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यं बहळं बहुलं बहु' इति यादवप्रकाशः । 'वायुपुत्रं महावेगं वहन्तं राघवं रणे । रोषेण महताऽऽविष्टः पूर्ववैरमनुस्मरन् । आजघान शरैर्दीप्तैः कालानलशिखोपमैः । राक्षसेनाऽहवे तस्य ताडितस्यापि सायकैः । स्वभावतेजोयुक्तस्य भूयस्तेजोऽभ्यवर्धत' (५९.१३३–५) इ च ॥ ३६ ॥

**प्रहस्य रामः प्रदरप्रवेकैः सप्तींश्च सूतं च निहत्य सद्यः ।
ध्वजं रथं छत्रमुतातिचित्रं चिच्छेद हेतीश्च दशाननस्य ॥ ३७ ॥**

(भा.दी.) प्रहस्येति । श्रीरामः प्रहस्य रावणपराक्रममपहस्य, प्रदरेषु शरेषु प्रवेकाः श्रेष्ठास्तैः । प्रवेकशब्द उत्तमार्थः– 'उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणैः सुवर्चसः' इत्युक्तेः[२] । दशाननस्य सप्तीन् अश्वान्, 'हयसैन्धवसप्तयः', सूतं सारथिं (च निहत्य), ध्वजः केतुस्तम्, रथं च, अतिचित्रं च्छत्रमुत च्छत्रं च, हेतीश्च आयुधानि च सद्यः चिच्छेद ॥ ३७ ॥

(सं.चं.) प्रदरप्रवेकैः । प्रदीर्यन्ते एभिरिति प्रदरा बाणाः । 'रुग्भङ्गबाणाः प्रदराः' इति च । तेषु प्रवेका मुख्याः । 'मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवेकः' इति च । सप्तीनश्वान् । काञ्चनखचितमणिभिरतिचित्रं श्वेतच्छत्रं च । हेतीरायुधानि च । 'अश्वस्तुरङ्गस्तुरगो हयः सप्तिस्तुरङ्गमः' इति, 'न क्री हेतिः शस्त्रमस्त्रम्' इति च ॥ ३७ ॥

---

१. **'संरम्भसाभिन्नमनाः कोपेन युक्तचित्तः कोपेन विदारितचित्तो वा'** इति का.श्री. ।

२. भागवतगतं पद्यमिदम्–**'सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः'** (२.९.११) इति । वि.भू. सर्वत्र –**'निष्काभरणाः'** इत्येव ।

शरेण विध्वा विवशां[१] विधाय शरीरयष्टिं शतमन्युशत्रोः ।
चकर्त्त कार्त्तस्वरभास्वरं सरत्नं[२] किरीटं सुरकीर्त्यकीर्त्तिः ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) शरेणेति । सुरैः ब्रह्मादिभिः कीर्त्या स्तुत्या कीर्तिर्यस्य स तथोक्तः सः श्रीरामः, शतं मन्यवो यज्ञाः यस्य स शतमन्युरिन्द्रः, तस्य शत्रोः रावणस्य शरीरमेव यष्टिः स्थाणुस्तां शरेण विध्वा विवशां विह्वलां विधाय, कार्तस्वरवत् सुवर्णवद् भास्वरं प्रकाशनशीलं तत्, कार्तस्वरैर्भास्वरमिति वा, रत्नैर्निर्मितं रात्नम्, रत्नखचितिमिति वा, किरीटं चकर्त । कृती च्छेदने लिट् ॥ ३८ ॥

(सं.चं.) शतमन्युशत्रोरिन्द्रशत्रो रावणस्य । यष्टिर्दण्डः । शरीरयष्टिमिति दण्डकाष्ठमिव निश्चेष्टं शरीरमित्यर्थः । विवशमिति केचित् । विवशामिति केचित् । उभयथाऽपि न दोषः । यष्टिशब्दो हि स्त्रीपुंसयोः पठ्यते ॥ ३८ ॥

तं निर्विषाशीविषवद् विषण्णं कर्त्तव्यमूढं भगवान् बभाषे ।
अनुज्ञया मे पुरमज्ञ याहि शरार्दितो नन्वधुना[३] हि राजन् ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) तमिति । भगवान् श्रीरामः, निर्गतं विषं यस्मात् स निर्विषः, आशीषु दन्तेषु विषं यस्य स आशीविषः, निर्विषो य आशीविषः सर्पः, तद्वत् विषण्णं भीतम्, परवशं गतसारमिति वा, अत एव कर्तव्ये मूढं अज्ञं रावणं प्रति, हे राजन्, अज्ञ मूढ रावण, मे अनुज्ञया पुरं लङ्कापुरं तत् याहि गच्छ । अधुना शरार्दितः असि । इति बभाषे ॥ ३९ ॥

(सं.चं.) निर्विषाशीविषः । '**ಹಲ್ಲು ಕಿತ್ತ ಹಾವು**' इति भाषायाम् । 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया दष्टो न जीवति' इति स्मरन्ति । आशीराशी च । तस्यां विषमस्य । आशिषि विषमिति पक्षे आशीर्विष एव वर्णलोपेनाऽशीविषः । वाल्मीकिरप्याह–'तं निर्विषाशीविषसन्निकाशम्' (५९.१४१) इति । अनुज्ञातोऽसि मया । अयि युद्धतन्त्रानभिज्ञ । पुरं याहि । योद्धुमसमर्थस्य किं युद्धरङ्गे वृथाऽवस्थानेन । अथच शरार्दितस्त्वं ननु । तेन न प्रभवसि च स्थातुम् । अतो गच्छ । 'अनुज्ञया', 'पुरमज्ञया' इति मधुरः प्रासः ॥ ३९ ॥

---

१. **'विवशम्'**

२. **'स रत्नं किरीटम्'** इति वि.ती.पाठः । **'सरत्नं रत्ननिर्मितम् । रत्नखचितमित्यर्थः'** इति वि.भू.।

३. **'शरार्दितोऽसि ह्यधुनेति राजन्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् । **'शराहतो नन्वधुना हि राजन्'** इति च ।

भोगानशेषाननुभुङ्क्ष्व[1] शीघ्रं प्रेष्ठं जनं तोषय तोषणीयम् ।
अप्यप्रमत्तः कुरु सर्वकृत्यं रणाय शीघ्रं मरणाय चैहि ॥ ४० ॥

(भा.दी.) भोगानिति । हे रावण, अशेषान् भुज्यन्त इति भोगाः स्रगादिविषयाः, तान् शीघ्रं यथा भवति तथा, अनुभुङ्क्ष्व अनुभव, भुजो लोट् । अभीप्सितदानेन तोषयितुं योग्यस्तोषणीयस्तं प्रेष्ठं अतिशयेन प्रियं जनं तोषय, तदभीष्टदानादिना सन्तोषय । तुष तुष्टौ लोट् । सर्वं यत्कृत्यं कार्यं परलोकप्रदं दानादिकर्म तदपि अप्रमत्तः सन् सावधानः सन् कुरु । अथ रणं युद्धं तस्मै मरणं मृतिस्तस्यै, मरणार्थमित्यर्थः, शीघ्रं यथा भवति तथा एहि आगच्छ । इण् गतौ लोट् ॥ ४० ॥

(सं.चं.) न केवलं रणाय, किन्तु मरणाय च ॥ ४०–२ ॥

वाणीमुदारामिति राघवस्य निशम्य यातो नगरीं दशास्यः ।
स्मरन्नसह्यान् रघुनाथबाणांश्चिन्तामनन्तां मनसा जगाम ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) वाणीमिति । दशास्यः राघवस्य उदारां उत्तमां इति वाणीं निशम्य नगरीं यातः गतः सन् असँह्यान् रघुनाथबाणान् स्मरन् दशास्यः अनन्तां अपरिमितां चिन्तां मनसा जगाम ॥ ४१ ॥

स वायसो हंसमिवातिमूढो मत्तो महासिंहमिवेभराजः ।
अहिर्विहङ्गेन्द्रमिवाभियुद्ध्य[2] देवं दशास्यः परितापमाप ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) स इति । अत्यन्तं मूढोऽतिमुग्धः, अत्यज्ञ इत्यर्थः, सः दशास्यः देवं श्रीरामं अभियुद्ध्य, हंसं हंसपक्षिणं अभियुद्ध्य वायस इव, महासिंहं अभियुद्ध्य (मत्तः) इभराज इव गजश्रेष्ठ इव, विहगेन्द्रः पक्षीन्द्रः गरुडः, तमभियुद्ध्य अहिरिव सर्प इव परितापः पराजयनिमित्तसन्तापस्तं आप ॥ ४२ ॥

(सं.चं.) अभियुध्येत्यभियोगेन कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञायां द्वितीया ॥ ४२ ॥

दशमुखविशिखैः शिखिप्रकाशैरपरशरैरपि पातितान् प्लवङ्गान् ।
प्रभुरमृतमयैरपाङ्गपातैरकृत निरस्तरुजः स रामदेवः ॥ ४३ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्गहरामायणे
युद्धकाण्डेऽष्टमः सर्ग्गः

---

१. 'अशेषभोगाननुभुङ्क्ष्व' । 'यथेष्टभोगाननुभुङ्क्ष्व' इति कचित् ।

२. '–भियुध्यन्'

(भा.दी.) दशेति । प्रभुः श्रीरामदेवः, शिखिवदग्निवत् प्रकाशो येषां ते तथा तैः, दशमुखस्य रावणस्य विशिखाः शरास्तैः, अपरेषां अतिकायादीनां शरैरपि, पातितान् प्लवङ्गान् कपीन्, अमृतमयैः अमृतवृष्टिसदृशैः, अपाङ्गानां पातास्तैः, नेत्रान्तनिरीक्षणैरित्यर्थः, निरस्ता (रुक्) शस्त्रघातजन्यव्रणलक्षणरोगो येषां ते तथा तान् अकृत ॥ ४३ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां युद्धकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) अथ पुष्पिताग्रया सर्गमुपसंहरति– दशमुखेति । अपरेषां रक्षसामपि शरैः । निरस्तरुजः निरस्तव्रणा निरस्तसन्तापा वा । रुजो भङ्गे । 'सन्तापोऽपाटवं मान्द्यमाकुल्यं रुग्रुजे स्त्रियौ' इति च ॥ ४३ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां युद्धकाण्डेऽष्टमसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २५८२+४३=२६२५]

नवमः सर्ग्गः

कुम्भकर्ण्णाग्रजः क्रुद्धः कुम्भकर्ण्णप्रबोधने ।
रक्षसामयुतं भीममादिदेश बलीयसाम् ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामेण विजित्य बालवत्प्रेषितो दशास्यः किं निश्चिकायेत्यत आह– **कुम्भे**ति । क्रुद्धः कुम्भकर्णाग्रजः रावणः, कुम्भकर्णस्य प्रबोधनं तस्मिन्, अतिशयेन बलमेषामस्तीति बलीयांसि तेषां रक्षसां भीमं भयङ्करं अयुतं दशसहस्रं तत् आदिदेश आज्ञप्तवान् । दिशतेर्लिट् ॥ १ ॥

(सं.चं.) अयुतं दश सहस्राणि । समुदायैकवचनम् । 'अयुतैरनेकैः' (८.९९) इति निर्णयवचनात् ॥१॥

भेरीशङ्खादिवाद्यानां भूरीणां भूरिभिः स्वनैः[१] ।
ते सन्नादैश्च युगपन्न शेकुस्तत्प्रबोधने ॥ २ ॥

(भा.दी.) भेरीति । (ते राक्षसाः) भूरीणां बहूनाम्, भेर्यश्च शङ्खाश्च ते आदयो येषां तानि भेरीशङ्खादीनि, तानि च तानि वाद्यानि च तेषाम्, भूरिभिः बहुभिः स्वनाः ध्वनयस्तैः, युगपत् सन्तो ये नादाः सिंहनादास्तैश्च, तस्य प्रबोधनं तस्मिन् न शेकुः, न समर्था बभूवुः । शक्ल शक्तौ लिट् ॥ २ ॥

(सं.चं.) समन्तात् नादा महानादाः, आस्फोटितक्ष्वेळितादयः ॥ २–३ ॥

श्वासवेगैः पतन्तोऽस्य कृच्छ्रेणान्तिकमागताः ।
शैलैः खड्गाद्यायुधैश्च[२] जघ्नुस्ते रावणानुजम् ॥ ३ ॥

(भा.दी.) श्वासेति । अस्य कुम्भकर्णस्य श्वासस्य वेगास्तैः पतन्तस्ते राक्षसाः, कृच्छ्रं प्रयासस्तेन अन्तिकं कुम्भकर्णसमीपं तत् आगताः सन्तः, शैलाः पर्वतास्तैः, खड्ग आद्यो येषां तानि खड्गादीनि तानि च तानि आयुधानि तैः, रावणानुजं कुम्भकर्णं जघ्नुः ताडितवन्तः ॥ ३ ॥

---

१. 'भूरिनिस्वनैः'

२. 'खड्गायुधाद्यैश्च'

अङ्गे तुङ्गाद्रिसङ्काशे खरैरुष्ट्रैर्गजादिभिः[१] ।
समन्तात् परिधावन्तो नदन्तो नाप्यबोधयन् ॥ ४ ॥

(भा.दी.) अङ्ग इति । तुङ्ग उन्नतो योऽद्रिस्तस्य सङ्काशः समानस्तस्मिन्, 'निभसङ्काशनीकाशाः' इत्यमरः, अङ्गे, खरा गर्दभास्तैः, उष्ट्रा गजा आदयो येषां ते तथा तैः सह, समन्तात् (नदन्तः) परिधावन्तोऽपि न अबोधयन् । बुधिर् अवबोधने लङ् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) गजादिभिः सह परिधावन्तः । नाप्यबोधयन् । त्रयोऽत्र धातवो भवन्ति । 'बुध बोधने' भ्वादिः । इममेव 'बुधिर् बोधने' इति पेठुः काशकृत्स्नादयः । बोधति । 'बुध अवगमने' इति भ्वादिः । बोधति । 'अवगमनं ज्ञापनम्' इति क्षीरस्वामी । 'बुध अवगमने' इति दिवादिः । बुध्यते । सर्वत्रापि णिचि बोधयतीत्येवं रूपम् ॥ ४ ॥

केचित् केशान् परे श्मश्रु लोमान्यप्युदमूलयन्[२] ।
शतकुम्भैरथाम्भांसि सिञ्चन्ति स्मास्य कर्ण्णयोः ॥ ५ ॥

(भा.दी.) केचिदिति । केचिद् राक्षसाः अस्य केशान् उदमूलयन् लुलुञ्चुः । मूल रोहणे लङ् । परे राक्षसाः श्मश्रु, परे लोमानि रोमाण्यपि उदमूलयन् । अथ परे शतसङ्ख्या ये कुम्भाः तैः अम्भांसि अस्य कर्णौ श्रवणे तयोः सिञ्चन्ति स्म अपूरयन् । षिचिर् आसेचने लट् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) केचित् केशान् । 'केशानन्ये प्रलुलुपुः कर्णावन्ये दशन्ति च । उदकुम्भशतान्यन्ये समसिञ्चन्त कर्णयोः' (६०.५१–२) इति । शतकुम्भैरिति बहुत्ववचनम् । शतम्, 'ನೂರಾರು' इति भाषायाम् ॥ ५ ॥

अप्रबुद्धं प्रयत्नेन संरम्भात् ते निशाचराः ।
पुनरेवाऽयुधैर्घोरैश्चिच्छिदुः क्रोधमूर्च्छिताः[३] ॥ ६ ॥

---

१. **'–रुष्ट्रगजादिभिः'** इति वि.ती.पाठः । **'खरैः, उष्ट्रैः गजादिभिः गजाश्वाद्यैः समन्तात् पादादिशिरःपर्यन्तं परिधावन्तः'** इति का.श्री. ।

२. **'उदमूलयन् मूलत उत्पाटयामासुः'** इति का.श्री. ।

३. इतः परं कचित् सार्धश्लोकद्वयं पठ्यते–

'तप्ततैलैरयःपिण्डैः शूलैः पार्ष्णिप्रदाहनैः । अयोदण्डविघातैस्ते बोधयन्तो विचुक्रुशुः ॥
'अङ्गप्रवर्त्तनेनास्य भङ्गमापुर्नराशिनः । क्षिपद्भ्यो हस्तपादेभ्यो रक्षांसि क्षयमाययुः ॥
'श्वासवातहताः केचित् पतन्तो व्यङ्गतां ययुः ।'

न कैरपि व्याख्याताः स्फुटं प्रक्षिप्ताः ।

(भा.दी.) अप्रबुद्धमिति । क्रोधमूर्च्छिताः ते निशाचराः प्रयत्न उत्साहस्तेन अप्रबुद्धं कुम्भकर्णं घोराणि भयङ्कराणि तैः आयुधैः संरम्भः क्रोधस्तस्मात् पुनरेव चिच्छिदुः । छिदिर्धातोर्लिट् ॥ ६ ॥

(सं.चं.) संरम्भात् सम्भ्रमात् । त्वरातिशयोऽत्र सम्भ्रमो नाम ॥ ६ ॥

निद्रावशो भुजेनैव कुम्भकर्ण्णो युयोध तान् ।
पुनश्च च्छिद्यमानाङ्गः[1] कथञ्चित् प्रत्यबुद्ध्यत[2] ॥ ७ ॥

(भा.दी.) निद्रेति । निद्रायाः वशः निद्रावशः कुम्भकर्णः, भुजो हस्तस्तेनैव तान् राक्षसान् युयोध, युध सम्प्रहारे लिट् । पुनश्च छिद्यमानानि अङ्गानि अवयवा यस्य स तथा सन् कथञ्चित् प्रत्यबुद्ध्यत तत्प्रबोधोऽभूत् । बुध अवगमने लङ् ॥ ७ ॥

(सं.चं.) तान् प्रतियुयोध ॥ ७ ॥

स जृम्भमाणः सहसा प्रोत्थितो बुभुजे बहून् ।
मांसराशीन् सरुधिरान् पूर्वमेवोपकल्पितान् ॥ ८ ॥

(भा.दी.) स इति । जृम्भमाणः निद्राभङ्गात् जृम्भणं कुर्वन् सहसा झटिति प्रोत्थितः सः कुम्भकर्णः पूर्वमेव उपकल्पितान् आहारार्थं क्लृप्तान् सरुधिरान् (बहून्) मांसराशीन् बुभुजे । भुजधातोर्लिट् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) सहसा सद्यः । जृम्भणम् '**ಆಕಳಿಕೆ**' इति भाषायाम् ॥ ८ ॥

द्विसहस्रकरीरेषु पूर्ण्णां पीत्वाऽथ वारुणीम् ।
ज्येष्ठेन प्रेषितः प्रायात् कुम्भकर्ण्णः सभातळम् ॥ ९ ॥

(भा.दी.) द्विसहस्रेति । अथ कुम्भकर्णः, द्विसहस्रसङ्ख्याका ये करीरा घटास्तेषु, 'घटः करीरः कलशः' इति हलः, पूर्णां वारुणीं मद्यं पीत्वा, ज्येष्ठेन रावणेन प्रेषितः आगन्तव्यमित्याकारितः सन् सभायास्तळं प्रदेशस्तत् प्रायात् । यातेर्लङ् ॥ ९ ॥

(सं.चं.) द्वे सहस्रे करीराः कुम्भाः । वारुणीं मदिराम् । 'पीत्वा घटसहस्रे द्वे' (६०.९३) इति च । ज्येष्ठेन भ्रात्रा रावणेन प्रेषितः प्रेष्याभ्यां यूपाक्षमहोदराभ्यामाकारितः ॥ ९–१२ ॥

---

१. '**भिद्यमानाङ्गः**' २. '**प्रत्यबोधत**'

दशाननं वन्दमानः कुम्भकर्ण्णोऽभ्यभाषत ।
त्रयाणां कतमं लोकं संहराणि[१] क्षणादिति ॥ १० ॥

(भा.दी.) दशेति । कुम्भकर्णः दशाननं रावणं वन्दमानः सन् त्रयाणां लोकानां मध्ये कतमं लोको भुवनं तं क्षणः क्षणमात्रं तस्मात् संहराणि संहारं करवाणि । हञो लोट् । इति अभ्यभाषत ॥ १० ॥

न भयं लोकपालैर्न्नो भयं तु नरवानरैः[२] ।
रामः सलक्ष्मणो वद्ध्यस्त्वयेत्यूचे स रावणः ॥ ११ ॥

(भा.दी.) नेति । लोकान् पालयन्तीति तथा तैः इन्द्रादिभिः नः अस्माकं भयं न । नरौ च वानराश्च तैः नः भयं तु आगतम् । तस्मात् त्वया सलक्ष्मणः लक्ष्मणसहितः श्रीरामः वध्यः । सः रावणः इति ऊचे । वचधातोर्लिट् ॥ ११ ॥

सकलं कलहस्याथ कारणं श्रुतवानयम् ।
कुम्भकर्ण्णो बभाषे तं नीतिमान् निःश्वसन् मुहुः ॥ १२ ॥

(भा.दी.) सकलमिति । अथ कलहो युद्धं तस्य सकलं कारणं सीताहरणादिकं तत् श्रुतवान्, नीतिमान् अयं कुम्भकर्णः मुहुः निःश्वसन् दुःखवशात् समुच्छ्वसन् तं रावणं बभाषे । भाषधातोर्लिट् ॥ १२ ॥

[३]रामेणामोघवीर्य्येण विग्रहोऽयमुपस्थितः ।
अचिरान्मरणायात्र नरकाय परत्र च ॥ १३ ॥

(भा.दी.) रामेणेति । अमोघं वीर्यं सामर्थ्यं यस्य स तथा तेन श्रीरामेण सह अयं विग्रहः युद्धलक्षणः कलहः, अत्र अस्मिन् लोके अचिरात् शीघ्रं नः मरणं मृतिस्तस्मै, परत्र च परलोके च नरको दुर्गतिस्तस्मै उपस्थितः सम्प्राप्तः ॥ १३ ॥

(सं.चं.) अथ कुम्भकर्णगतो विजयोऽजागः । जागरित्वा च रावणं प्रत्याह–रामेणामोघवीर्येण ॥१३–५॥

---

१. **'संहरामि'** २. **'तु किन्तु नराभ्यां रामलक्ष्मणाभ्याम्, वानरैश्च भयं प्राप्तम्'** इति का.श्री. ।

२. **'विजयासञ्जीवप्रवेशदशायामाह–रामेऐति'** इति च।

बलिना सन्धिरल्पस्य बलिनोऽल्पेन विग्रहः ।
औदासीन्यं समेन स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः[१] ॥ १४ ॥

(भा.दी.) बलिनेति । अल्पो अल्पबलस्तस्य पुरुषस्य, बलमस्यास्तीति बली तेन सह सन्धिः स्यात् । बलिनः पुरुषस्य अल्पेन पुरुषेण विग्रहः स्यात् । समेन स्वसमानेन पुरुषेण औदासीन्यं उपेक्षा स्यादिति शास्त्रं नीतिशास्त्रम्, तस्य नीतिशास्त्रस्य विनिश्चयः निर्णयः ॥ १४ ॥

अनयं त्वं समाश्रित्य प्राप्तो रामेण विग्रहम् ।
शर एको दहेद् यस्य त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १५ ॥

(भा.दी.) अनयमिति । त्वं अनयोऽनीतिस्तं समाश्रित्य श्रीरामेण विग्रहं विरोधं प्राप्तः असि । 'गत्य-र्थ–' (अ.सू.३.४.७२) इत्यादिना कर्तरि क्तः । नरत्वेनाल्पबलेन श्रीरामेण सह विरोधे कोऽनय इत्यत आह– **शर** इति । यस्य श्रीरामस्य एकः शरः चरं च अचरं च ताभ्यां सहितं सचराचरं त्रैलोक्यं दहेत् । दहतेर्लिङ् ॥ १५ ॥

कुम्भकर्णगिरं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ।
त्वादृशैर्बन्धुभिर्गुप्ता[२] राजानः किं न[३] कुर्वते ॥ १६ ॥

(भा.दी.) कुम्भेति । रावणः कुम्भकर्णस्य गीर्वाक् तां श्रुत्वा, त्वमिव दृश्यन्त इति त्वादृशास्तैः बन्धुभिः गुप्ताः रक्षिताः राजानः किं कर्म न कुर्वते? सर्वं चायुक्तं कर्म कुर्वत एवेत्यर्थः । कृञो लट् । इति वाक्यं तत् अब्रवीत् ॥ १६ ॥

(सं.चं.) किं न कुर्वते? यत्किमपि, अनुचितमपि कुर्युरेव ॥ १६ ॥

पाल्योऽहं हि[४] त्वया वत्स त्वद्बलेन किमन्यथा ।
ज्येष्ठं गुरुं कथं त्वं मामवजानासि[५] मूर्खवत् ॥ १७ ॥

---

१. **'शास्त्रविनिर्णयः'** इति, **'शास्त्रसुनिश्चयः'** इति च क्वचित् । २. **'–न्धुभिर्युक्ता–'** ३. **'किं नु कुर्वते'**
४. **'पाल्योऽहं च त्वया'** ५. **'–मवज्ञाताऽसि'**

(भा.दी.) पाल्य इति । हे वत्स, त्वया अहं पाल्यो हि रक्ष्यो हि । अन्यथा आपदि मदपालने, तव बलं त्वद्बलं तेन किं कार्यम्? न किमपि । त्वं ज्येष्ठं गुरुं पितृसमं मां मूर्खवत् अज्ञवत् कथं अवजानासि अवज्ञातं करोषि ॥ १७ ॥

(सं.चं.) गुरोर्ज्येष्ठभ्रातुरापदि रक्षार्थमनुद्युञ्जानेन तव बाहुबलेन किं प्रयोजनम्? स्वयं ज्येष्ठं कुबेरमवजानन्नपि अनुजाय धर्ममुपदिदेश । तदिदमहो स्वार्थाय धर्मावलम्बनं नाम ॥ १७ ॥

[१]अग्रजेनैवमुक्तः स विग्रहायोग्रमानसः ।
त्रिशिखं [२]शूलमुद्धुन्वन्नुदतिष्ठत् स निष्ठुरः[३] ॥ १८ ॥

(भा.दी.) अग्रजेनेति । अग्रजेन ज्येष्ठेन एवं उक्तः, उग्रं मानसं मनो यस्य स तथा, निष्ठुरः सः कुम्भकर्णः, तिस्रः शिखाः कोटयो यस्य तत्तथोक्तं तत् शूलं उद्धुन्वन्, उन्मुखतया कम्पयन् सन्, विग्रहो युद्धं तस्मै उदतिष्ठत् ॥ १८ ॥

(सं.चं.) अथ विजयमपोह्य हिरण्याक्षो जजागार । निष्ठुरः स्वभावतः क्रूरः । अत एवोग्रं निर्दयं मानसमस्य । 'सुनिष्ठुरः' इति साधुः पाठः ॥ १८ ॥

मद्बन्धुनिधनस्याद्य[४] कृत्वा निष्कृतिमुत्तमाम् ।
प्रसादयेयं राजंस्त्वां व्येतु ते हृदयज्वरः ॥ १९ ॥

(भा.दी.) मदिति । हे राजन् रावण, मम ये बन्धवः खरादयस्तेषां निधनं नाशस्तस्य अद्य उत्तमां निष्कृतिं प्रतिक्रियां कृत्वा, श्रीरामं हत्वेत्यर्थः, त्वां प्रसादयेयं प्रसन्नं करवाणि । तेन तव, हृदयस्य मनसो ज्वरः कथं श्रीरामं हनिष्यामीति चिन्तेत्यर्थः, व्येतु गच्छतु । इण् गतौ लोट् ॥ १९ ॥

(सं.चं.) निष्कृतिं प्रतीकारम् ॥ १९ ॥

कबळत्रितयार्थं स्यात् कथञ्चिद् भुवनत्रयम् ।
सप्ताब्धयोऽनुपानार्थमित्युक्त्वा स ययौ युधे ॥ २० ॥

---

१. **'दुर्जीवव्यापारमाह–अग्रजेनेति'** इति का.श्री. । २. **'शूलमाधुन्वन्नुद–'**

३. **'स निष्ठुरः'** इति पाठे **'सः'** इति पुनरुक्तं भवति । अतः **'सुनिष्ठुरः'** इति मूलपाठः स्यादिति भाति । अत एव का.श्री. **'सनिष्ठुरः'** इति समस्तपदं मन्यते-**सनिष्ठुरः निष्ठुरवाक्येन सहितः** ' इति । ४. **'–निधनस्याथ कृत्वा'**

(भा.दी.) कबळेति । भुवनानां त्रयं भूरादिकं कबळानां ग्रासानां त्रितयं तस्मै इति तदर्थम्, कथञ्चित् स्यात्, ग्रासत्रयमपि सम्पूर्णं न भवेदित्यर्थः । सप्त च ते अब्धयश्च ते अनुपानार्थं भोजनान्ते क्रियमाणं पानमनुपानं तस्मै इति तदर्थं स्युः । सः कुम्भकर्णः इति उक्त्वा युत् युद्धं तस्यै ययौ ॥ २० ॥

(सं.चं.) कवळानन्तरं पानमनुपानम् ॥ २० ॥

एकाकिना न गन्तव्यं सर्वे याम[१] वयं युधे ।
सीता विलोभ्या मायाभिरित्युवाच महोदरः ॥ २१ ॥

(भा.दी.) एकेति । एकाकिना त्वया न गन्तव्यम्, सर्वे वयं युध् युद्धं तस्यै यामः गच्छामः, गत्वा चास्माभिः मायाभिः सीता विलोभ्या वञ्चनीया, महोदरः तन्नामकः राक्षसः इति वचः रावणसभायां कुम्भकर्णं प्रति उवाच ॥ २१ ॥

(सं.चं.) सर्वे यामः । कुम्भकर्णेन सह वयं सर्वे महोदरः, द्विजिह्वः, संह्रादी, वितर्दनश्च । 'अहं द्विजिह्वः संह्रादी कुम्भकर्णो वितर्दनः । पञ्च रामवधायैते निर्यान्तीत्यवघोषय' (६४.२२) इति च । निद्राळुरयं कुम्भकर्णः प्रमाद्येतेति भयेन महोदर एवमाह । पञ्चभिरपि कार्यसिद्धिः स्यादिति न विश्रम्भः । अतः सीता विलोभ्या मायाभिः ॥ २१–२ ॥

महोदरं विनिर्भर्त्स्य रावणं प्रतिनन्दयन् ।
सम्पूजितो रावणेन प्रययौ रावणानुजः ॥ २२ ॥

(भा.दी.) महेति । रावणं प्रतिनन्दयन् सन्तोषयन् रावणानुजः महोदरं विनिर्भर्त्स्य, देवादिविजिगीषोर्मम रामेण सह युद्धे ससहायत्वं किं वदिष्यसीत्यादिरूपेण निन्दयित्वा, रावणेन सम्पूजितः सन् युद्धाय प्रययौ । (अहमेक एव ससैन्यं श्रीरामं हनिष्य इत्यादि बहुधा वदन्तं कुम्भकर्णं प्रति महोदराख्यराक्षसः त्वं रामपराक्रमं न जानीषे त्वमेकाकी मैहीत्युक्त्वा, रावणं प्रति त्वं कुम्भकर्णेन रामलक्ष्मणौ भक्षिताविति प्रसिद्धिमुत्पाद्य सीता वशीकरणीयेत्यादि वाचो वदन्तं विनिर्भर्त्स्य योद्धुं कुम्भकर्णो जगामेति रामायणस्य सङ्ग्रहोक्तिरियम्[२]) ॥ २२ ॥

---

१. **'यामो वयम्'** इति वि.ती.पाठः ।

२. () एतच्चिह्नान्तर्गतानि वाक्यानि ताडपत्रस्य पार्श्वे लिखितानि ।

स पञ्चयोजनोत्सेधं[१] प्राकारमतिलङ्घयन् ।
निर्गम्य नगरात् तस्मात् कपिसैन्यमवैक्षत ॥ २३ ॥

(भा.दी.) स इति । पञ्च च तानि योजनानि च तावन्ति उत्सेध उन्नतिर्यस्य तथोक्तः सन् प्राकारं अतिलङ्घयन् अतिक्रम्य गच्छन् सः कुम्भकर्णः तस्मात् नगरं पुरं तस्मात् निर्गम्य कपीनां सैन्यं तत् अवैक्षत । ईक्षतेर्लङ् ॥ २३ ॥

(सं.चं.) 'उत्सेधो वपुरुन्नती' इति यादवप्रकाशः । 'प्राकारमुल्लङ्घ्य स पञ्चयोजनम्' (८.१०५) इति निर्णये ॥ २३ ॥

नानायुधधरा वीरा नानावाहनसंस्थिताः ।
तमन्वयू राक्षसेन्द्राश्चतुरङ्गबलैर्वृताः[२] ॥ २४ ॥

(भा.दी.) नानेति । नानाविधान्यायुधानि तानि धारयन्तीति तथोक्ताः, नानाविधानि यानि वाहनानि गजादीनि तेषु संस्थिताः, वीराः राक्षसेन्द्राः, चतुरङ्गानि बलानि सैन्यानि तैः वृताः सन्तः, तं कुम्भकर्णं अन्वयुः, अनुसृत्य जग्मुः ॥ २४ ॥

(सं.चं.) पदातयोऽश्वा गजा रथाश्चेति चत्वार्यङ्गानि सेनायाः । अन्वयुः । या प्रापणे लङ् ॥ २४ ॥

बहुयोजनविस्तीर्ण्णं ततश्चाभ्यधिकोच्छ्रयम्[३] ।
कालाम्बुदप्रभतनुं कालान्तकयमोपमम् ॥ २५ ॥

(भा.दी.) बह्विति । बहूनि यानि योजनानि तैर्विस्तीर्णम्, ततश्च तेभ्यो योजनेभ्योऽपि अभ्यधिक उच्छ्रय उन्नतिर्यस्य स तथा तम्, कालः कृष्णो योऽम्बुदो मेघस्तस्य प्रभेव प्रभा यस्याः सा तथोक्ता तादृशी तनुः शरीरं यस्य स तथोक्तः तम्, कालो मृत्युः स च, 'कालो मृत्यौ यमे च' इति वैजयन्ती । अन्तको रुद्रः स च, यमश्च तेषामुपमा यस्य स तथा तं कुम्भकर्णं 'दृष्ट्वा कपिसङ्घाः दुद्रुवुः' (३१)इत्येतेनान्वयः ॥ २५ ॥

---

१. **'–योजनोत्सेधः'** इति वि.ती.पाठः । **'–त्सेधं प्राकारमभिलङ्घयन्'** इति क्वचित् । २. **'–बलैर्युताः'** इति, **'–बलान्विताः'** इति च ।
३. **'अधिकोच्छ्रयं त्रिगुणोन्नतम्'** इति का.श्री. ।

(सं.चं.) बहुयोजनविस्तीर्णम् । योजनमिति धनुर्मानमुच्यते । 'धनुःशतपरीणाहः स षट्शतसमुच्छ्रितः । रौद्रः शकटचक्राक्षो महापर्वतसन्निभः' (६५.४१) इति च । कालाम्बुदः प्रळयकालिको मेघः । कालान्तकः प्रळयकालान्तकः रुद्रः, तेन यमेन चोपमीयत इति ताभ्यां सदृशः ॥ २५ ॥

महाकटककेयूरकोटीरादिदिविभूषणम्[1] ।
करौ च परिघाकारौ व्यापयन्तं दिशो दश ॥ २६ ॥

(भा.दी.) महेति । कोटीरं किरीटं तच्च, कटकं हस्ताभरणं तच्च, आदिर्येषां तानि कोटीरकटकादीनि, तानि च तानि विभूषणानि च कोटीरकटकादिविभूषणानि, हाटकमयानि च तानि, तानि महान्ति यस्य स तथा तम्, परिघयोः आकार इव आकारो ययोस्तौ तथा तौ करौ दश दिशः व्यापयन्तं व्यापारयन्तं कुम्भकर्णं दृष्ट्वा कपिसङ्घाः दुद्रुवुः ॥ २६ ॥

(सं.चं.) कटकं वलयम् । '**ಕಡಗ**' इति भाषायाम् । केयूरमङ्गदम् । '**ತೋಳ್ಬಂದಿ**' इति भाषायाम् । कोटीरं किरीटम् । 'काञ्चनाङ्गदकेयूरनिष्काभरणभूषितः । कुम्भकर्णो बृहत्कर्णः सुहुतोऽग्निरिवाऽबभौ' (६५.२८) इति च । रामायणे अङ्गदमिति भुजकीर्तिः । 'परिघोऽर्गलदण्डयोः' इति यादवप्रकाशः ॥ २६–८ ॥

पादाभ्यामतिभीमाभ्यां दारयन्तमिवावनिम् ।
वृत्ताभ्यां ताम्रनेत्राभ्यां विसृजन्तं महानलम् ॥ २७ ॥

(भा.दी.) पादाभ्यामिति । अत्यन्तं भीमौ अतिभीमौ ताभ्यां पादाभ्यां अवनिं भूमिं दारयन्तमिव, दृश्यमानमिति शेषः, वृत्ताभ्यां वर्तुळाभ्यां ताम्रे रक्ते ये नेत्रे ताभ्यां महान् योऽनलोऽग्निस्तं विसृजन्तमिव, कुम्भकर्णं (दृष्ट्वा) दुद्रुवुः ॥ २७ ॥

दंष्ट्राभ्यां क्षुरधाराभ्यां खण्डयन्तमिवाखिलम् ।
महागुहावद्[2] गहनं व्याददानं महाननम् ॥ २८ ॥

(भा.दी.) दंष्ट्राभ्यामिति । क्षुरस्य क्रकचस्य धारेव धारा ययोस्ते ताभ्यां दंष्ट्राभ्यां अखिलं जगत् खण्डयन्तमिव स्थितम्, महती या गुहा तद्वत् गहनं गम्भीरं महद् यदाननं तत् व्याददानं विवृतं कुर्वाणं कुम्भकर्णं दृष्ट्वा दुद्रुवुः ॥ २८ ॥

१. **'महाहाटककोटीरकटकादिविभूषणम्'** इति वि.ती.पाठः । **'महाकटककोटीरकेयूरादिविभूषणम्'** इति क्वचित् ।

२. **'–गुहावद् वदनम्'** इति, **'–गुहाभवदनम्'** इति च ।

ग्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन् भूरिसंरम्भसम्भृतम्[१] ।
महाट्टहासप्रक्ष्वेळं घनाघनघनस्वनम् ॥ २९ ॥

(भा.दी.) ग्रसन्तमिति । त्रीन् लोकान् ग्रसन्तमिव स्थितम्, भूरिः बहळो यः संरम्भः क्रोधस्तेन सम्भृतं पूर्णम्, महान् योऽट्टहासो महाहासस्तेन युक्ता प्रक्ष्वेळाः सिंहनादाः यस्य स तथा तम्, 'क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्'[२] इत्यमरः, घनाघनो वर्षणशीलो मेघस्तद्वत् घनो गम्भीरः स्वनो यस्य स तथा तम्, 'घनाघनो मत्तगजे वासवे वार्षुकाम्बुदे' इति वैजयन्ती । कुम्भकर्णं दृष्ट्वा दुद्रुवुः ॥ २९ ॥

(सं.चं.) संरम्भः कोपः । क्ष्वेळ इति नादसामान्यं सिंहनादश्च । महानट्टहासस्य नादो यस्य । महान्ता-वट्टहाससिंहनादौ यस्येति वा । 'घनाघनो मत्तगजे वासवे वार्षुकाम्बुदे' इति यादवप्रकाशः । मत्तगजवद् वार्षुकाम्बुदवद् वा घनः स्वनो यस्य ॥ २९ ॥

क्व द्रुता वानराः क्षुद्राः क्व रामः क्व च लक्ष्मणः ।
[३]आस्फोटयन्तमित्युक्त्वा मनोमारुतरंहसम् ॥ ३० ॥

कुम्भकर्ण्णं तथा दृष्ट्वा जम्भारेश्च भयङ्करम् ।
दुद्रुवुः कपिसङ्घास्ते चापमुक्ता[४] इवेषवः ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) क्वेति । क्षुद्राः नीचाः, 'क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे नृशंसेऽल्पनिकृष्टयोः' इति वैजयन्ती, वानराः क्व कुत्र द्रुताः? श्रीरामः क्व वर्तते? लक्ष्मणश्च क्व वर्तते? इति उक्त्वा आस्फोटयन्तं द्विगुणीकृतहस्तप्रहारं कुर्वन्तम्, मनोमारुतयोः रंहो वेगो यस्य स तथा तम्, जम्भनामा योऽसुरस्तस्य अरिः शत्रुरिन्द्रस्तस्यापि भयं करोतीति भयङ्करस्तं कुम्भकर्णं दृष्ट्वा (ते कपिसङ्घाः) तथा पूर्ववत् चापोन्मुक्ता इषव इव दुद्रुवुः । द्रु गतौ लिट् ॥ ३०–३१ ॥

(सं.चं.) इत्युक्त्वा आस्फोटयन्तम्, कपिसेनां भेदयन्तं खेदयन्तं च । स्फुट भेदने । । भुजमास्फोट-यन्तं वा । **'ಡೊಳ್ಳು ಡಟ್ಟು'** इति भाषायाम् । मनोवत् मारुतवच्च वेगोऽस्य । जम्भारेरिन्द्रस्यापि भयङ्करम् ॥ ३०–२ ॥

---

१. **'–संरम्भसम्भ्रमम्'** इति **'संरम्भसंवृतम्'** इति च ।
२. **'क्ष्वेडितं सिंहनादः स्यात्'**
३. **'आस्फोटयन्तं भुजं हस्तेनाऽस्फालयन्तं हस्तेनोरुं ताडयन्तं वा'** इति का.श्री. ।
४. **'चापोन्मुक्ता–'** इति वि.ती.पाठः।

सेतुमत्यगमन् केचित् केचित् सेतुमुपागमन् ।
केचिन्निलीना वृक्षेषु पतिताः केचन क्षितौ ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) सेतुमिति । केचित् कपयः सेतुः नळसेतुस्तं अत्यगमन् अत्यागच्छन् । गम्लृ गतौ लुङ् । केचित् कपयः सेतुमुपागमन् । केचित् वृक्षेषु निलीनाः गूढाः आसन् । केचन क्षितौ पतिताः आसन् । यथा चेत्कुम्भकर्णो न पश्यति तद्वद् भूमौ पतिता इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

युवराजोऽङ्गदो दृष्ट्वा निजसैन्यं भयाकुलम् ।
नळादीन्[१] द्रवतः प्रोचे वीर्य्यौदार्य्ययुतं वचः ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) युवराज इति । युवराजः अङ्गदः निजमात्मीयं यत्सैन्यं तत्, भयेन आकुलं सम्भ्रान्तं तत् दृष्ट्वा, द्रवतः नळादीन् कपीन् वीर्यस्य यदौदार्यं महत्त्वं तेन युतं युक्तं वचः प्रोचे ॥ ३३ ॥

(सं.चं.) नळादीन् । 'तांस्तु विप्रद्रुतान् दृष्ट्वा युवराजोऽङ्गदोऽब्रवीत् । नळं नीलं गवाक्षं च कुमुदं च महाबलम्' (६६.४) इति च । औदार्यं महार्थता, आत्मप्रत्ययवर्धकता च ॥ ३३ ॥

भुवनानां प्रभौ रामे नाथेऽस्मिन्नभयङ्करे ।
वानराः षण्ढतिलवत् कुत्र द्रवथ[२] विक्लबाः[३] ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) भुवनेति । भुवनानि जगन्ति तेषां प्रभौ, अभयं करोतीति अभयङ्करस्तस्मिन्, श्रीरामे नाथे अस्मत्स्वामिनि सति, हे वानराः, षण्ढा नीरसाः तिला इव तद्वत् विक्लबाः, सन्तः कुत्र द्रवत पलायत[४] । द्रु गतौ लोट् ॥ ३४ ॥

(सं.चं.) षण्ढतिलः '**ಹೊಟ್ಟೆಳ್ಳು**' इति भाषायाम् । यतो न तैलम् । नापि तेमनम् । 'तिलपिञ्चस्तिलपेजस्तथा षण्ढतिलः स्मृतः' इति हलायुधः । 'द्रवत' इति पठन्ति । 'द्रवथ' इत्येव प्रतनः पाठ इति युक्तम् । विक्लबा विह्वला भयभ्रान्तचेतसः ॥ ३४–६ ॥

इत्यङ्गदोदितं श्रुत्वा निवृत्त्य कपिपुङ्गवाः ।
सालशैलशिलाहस्ताः कुम्भकर्ण्णमथाभ्ययुः[५] ॥ ३५ ॥

---

१. '**नीलादीन्**' २. '**द्रवत**' इति प्रचुरः पाठो न स्वरसः । ३. '**विक्लवाः**'
४. '**द्रवथ पलायध्वे**' इति पठनीयम् । ५. '**–मथाऽययुः**'

(भा.दी.) इतीति । अथ कपिपुङ्गवाः कपिश्रेष्ठाः, इति अङ्गदेन उदितं तत् वचः श्रुत्वा, निवृत्य परावृत्य, साला वृक्षास्ते च शैलाश्च शिलाश्च ताः हस्तेषु येषां ते तथा सन्तः कुम्भकर्णं अभ्ययुः ॥ ३५ ॥

कुम्भकर्णानुगास्तूर्णं वानरानतुदञ्छरैः ।
कपयो विविदाद्यास्तान् कुपिताः समसूदयन् ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) कुम्भेति । कुम्भकर्णस्य अनुगाः भृत्याः शरैः तूर्णं यथा भवति तथा वानरान् अतुदन् । तुद व्यथने लङ् । विविद आद्यो येषां ते तथोक्ताः कपयः तान् कुम्भकर्णभटान् कुपिताः क्रुद्धाः सन्तः समसूदयन् संहृतवन्तः । षूद क्षरणे लङ् ॥ ३६ ॥

तस्मै सालशिलाशैलान् वानराः प्रतिचिक्षिपुः ।
कुम्भकर्णाङ्गसङ्गात् ते[1] चूर्णिताः पांसुपिण्डवत् ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) तस्मा इति । वानराः सालाश्च शिलाश्च शैलाश्च तान्, तस्मै कुम्भकर्णाय प्रतिचिक्षिपुः, निक्षिप्तवन्तः । क्षिप प्रेरणे लिट् । कुम्भकर्णस्य अङ्गसङ्गोऽङ्गसम्बन्धस्तस्मात् ते सालशिलाशैलाः पांसूनां पिण्डा इव चूर्णिताः ॥ ३७ ॥

(सं.चं.) तस्मै कुम्भकर्णाय । चूर्णिता बभूवुः ॥ ३७ ॥

शतानि सप्त चाष्टौ च सहस्राणि च वानरान् ।
युगपत् प्रतिनिष्पिष्य कुम्भकर्णो न्यपातयत् ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) शतानीति । कुम्भकर्णः शतानि अनेकसङ्ख्याकान्, सप्त च अष्टौ च सहस्राणि च सहस्रसङ्ख्याकांश्च वानरान्, युगपत् प्रतिनिष्पिष्य पेषयित्वा न्यपातयत् ॥ ३८ ॥

(सं.चं.) शतानीति । 'शतानि सप्त चाष्टौ च सहस्राणि च वानराः । प्रकीर्णाः शेरते भूमौ कुम्भकर्णेन पोथिताः' (६७.६) इति च । सप्ताष्टानि शतानि, सप्ताष्टानि सहस्राणि चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

षोडशाष्टौ च दश च विंशत् त्रिंशत् तथाऽपरान् ।
परिगृह्य स[2] पाणिभ्यां खादन्धावन् स्म धावति ॥ ३९ ॥

१. '–सङ्गास्ते' २. '–गृह्य स्वपाणिभ्याम्'

(भा.दी.) षोडशेति। (सः कुम्भकर्णः) षडधिका दश षोडशसङ्ख्याकानित्यर्थः, अष्टौ (च) दश च, विंशत् विंशतिः, त्रिंशत् कपीन् तथा अपरान् कपींश्च पाणी हस्तौ ताभ्यां परिगृह्य खादङ्खादं खादित्वाखादित्वा, भक्षयित्वा भक्षयित्वेत्यर्थः, धावति स्म अधावत्। धावु गतिशुद्ध्योः लट्॥ ३९॥

(सं.चं.) षोडशेति। 'षोडशाष्टौ च दश च विंशत् त्रिंशत् तथैवच। परिक्षिप्य च बाहुभ्यां खादन् विपरिधावति' (६५.७) इति च। अष्टौ च दश च अष्टादशेत्यर्थः॥ ३९॥

अभ्यापतितदर्शं स निनायादर्शनं कपीन्।
रणरङ्गानुपातं च द्रुतवेदं स्म तिष्ठति ॥ ४० ॥

(भा.दी.) अभीति। कुम्भकर्णः कपीन् अभ्यापतितदर्शं अभ्यापतितान् दृष्ट्वादृष्ट्वा, येयेऽभ्यापतन्ति तान् सर्वानित्यर्थः, अदर्शनं विनाशस्तत् निनाय प्रापयामास। रणरङ्गानुपातं रणरङ्गमनुपत्यानुपत्य, रणरङ्गं प्रत्यागत्याऽगत्य स्थितान् वानरान् द्रुतवेदं द्रुतान् विदित्वाविदित्वा तिष्ठति स्म अतिष्ठत्। यद्वा स्वयमेव रणरङ्गानुपातं रणरङ्गमनुपत्यानुपत्य वर्तमानः वानरान् द्रुतवेदं द्रुतान् ज्ञात्वा तिष्ठतीत्यर्थः। अभ्यापतितदर्शमित्यादिकं णमुलन्तमव्ययम्॥ ४०॥

(सं.चं.) अभ्यापतितदर्शं अभ्यापतितान् दर्शन्दर्शम्, कपीनदर्शनं निनाय। यान्यानभ्यापतितान् पश्यति तांस्तान् कपीनदर्शनं निनाय नाशयामास। रणरङ्गानुपातं रणरङ्गमनुपत्यानुपत्य, द्रुतवेदं सर्वान् कपीन् द्रुतान् विदित्वा, प्रतिभटादर्शनात् तूर्ष्णीं तिष्ठति स्म। 'कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये' (अ.सू.३.४.२९) इति, 'विशि-पति-पदि-स्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः' (३.४.५६) इति च हि स्मरति पाणिनिः॥ ४०॥

क्षिप भक्षय पिङ्ग्ध्युर्व्यां प्रतिदारय पातय।
वानरान् स नराहार इत्थं भूयो व्यनीनशत्[१] ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) क्षिपेति। नरा आहारो यस्य स तथोक्तः स कुम्भकर्णः, क्षिप क्षिप्त्वाक्षिप्त्वा, भक्षय भक्षयित्वाभक्षयित्वा, पिङ्ग्धि पिष्ट्वापिष्ट्वा, सञ्चूर्ण्यसञ्चूर्ण्येत्यर्थः, प्रतिदारय प्रतिदारयित्वाप्रतिदारयित्वा, पातय पातयित्वापातयित्वा, वानरान् भूयः इत्थं व्यनीनशत्, नाशयामास। णश अदर्शने लुङ्। यद्वा क्षिप क्षिपति

१. अर्थान्तरं च का.श्री. टीकायाम्–'यद्वा, **'पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः'** इतिवत् **क्षिप भक्षयेत्यादिप्रयोगे क्रियासमभिव्याहारे लोट्। तथाच क्षिप वानरान् पुनःपुनराक्षिपत्। भक्षय पुनःपुनरभक्षयत्। पिङ्ग्धि पुनःपुनः पिष्टानकरोत्। उर्व्यां भूमौ पातय पुनःपुनः पातयामास। प्रतिदारय पुनःपुनरदारयत्'** इति।

भक्षय भक्षयति, पिङ्क्ष्व सञ्चूर्णयतीत्यर्थः, प्रतिदारय प्रतिदारयति, निपातय निपातयति । इति कृत्वा वानरान् व्यनीनशदित्यर्थो वाच्यः ॥ ४१ ॥

(सं.चं.) शत्रुशरीरं दूरे क्षिप, समुद्रे वा, तन्मांसं भक्षय, तदस्थीनि उर्व्यां पिङ्क्ष्व पेषय, तदवयवान् प्रतिदारय, तच्छरीरं पातयेत्येवमयं कपीन् व्यनीनशत् । क्षिप्त्वा भक्षयित्वा, पिष्ट्वा, प्रतिदार्य, पातयित्वा च कपीन् विनाशाया-मासेत्यर्थः । तथाहि पाणिनिः–'समुच्चये सामान्यवचनस्य' (अ.सू.३.४.५) इति । 'द्वितीये लोड्विधाने समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्तव्यः । ओदनं भुङ्क्ष्व, सक्तून् पिब, धानाः खादेत्येवा-यमभ्यवहरति' इति जयादित्यः । यद्यपि पिषिः परस्मैभाषः । तेन पिण्ढि इति वक्तव्यम् । अथापि पिङ्क्ष्वेत्या-त्मनेभाषं प्रायुङ्क्त कविः । नियोगपर्यनुयोगानर्हाः कवयः सर्वस्मादुभयपपदवादिनः ॥ ४१ ॥

ततः शतवलिं श्वेतं सम्पातिपनसावपि ।
उन्मुखान् दुर्म्मुखमुखान् राक्षसोऽभक्षयत् कपीन् ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) **तत** इति । राक्षसः कुम्भकर्णः शतवलिं शतवल्याख्यं श्वेतं श्वेताख्यम्, सम्पातिश्च[१] पनसश्च तावपि, ऊर्ध्वं मुखं येषां ते तथा तान् स्वाभिमुखानित्यर्थः, दुर्मुखो मुखं येषां ते तथा तान् कपीन् अभक्षयत् । भक्षधातोर्लङ् ॥ ४२ ॥

(सं.चं.) ततः शतवलिम् । सम्पाती च पनसश्च । अत्र केचिद् रामायणोक्ताः । केचिदनुक्ताः । 'शतवलि-पनसाख्यौ तत्र वस्वंशभूतौ पवनगणवरांशौ श्वेतसम्पातिनौ च । निरृतितनुमथोग्रं दुर्मुखं केसरीति प्रवरमथ मरुत्सु प्रास्यदेतान् मुखे सः' (८.१०६) इति निर्णये ॥ ४२ ॥

क्षणात् पिपेष पाणिभ्यां[२] जयन्तकुमुदावुभौ[३] ।
गर्ज्जन्नास्फोट्य[४] युद्धार्थी ददर्शाऽशु दिशो दश ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) **क्षणादि**ति । जयन्तः कुमुदश्च तौ उभौ, हस्तौ पाणी ताभ्यां क्षणः क्षणमात्रं तस्मात् पिपेष । पिष्लृ सञ्चूर्णने लिट् । युद्धमर्थितुं शीलमस्यास्तीति तथोक्तः कुम्भकर्णः, गच्छन् सन् आस्फोट्य द्विगुणीकृतहस्तप्रहारं कृत्वा, दश दिशः आशु ददर्श । दृशिर् प्रेक्षणे लिट् ॥ ४३ ॥

---

१. **'सम्पाती च'** इति युक्तं वचः । २. **'पिपेष हस्ताभ्याम्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

३. **'जयन्तकुमुदयोः शरीरस्य सर्वात्मना नाशात् गन्धमादनपर्वतानयनानन्तरमेतयोर्जीवनं नाभूदित्याहुः'** इति का.श्री. । चिन्त्यमेतत् । **'तदा मृतान् मृतान् राघव आनिनाय यमक्षयाद् देवगणांश्च सर्वशः'** (८.११५) इति निर्णये सर्वेषां कपीनां पुनर्जीवनोक्तेः ।

४. **'गच्छन्नास्फोट्य'** इति वि.ती.पाठः स्यात् । **'भुजावास्फोट्य'** इति का.श्री.पाठः ।

(सं.चं.) क्षणात् पिपेष । 'रजनिचरवरोऽसौ कुम्भकर्णः प्रतापी कुमुदमपि जयन्तं पाणिना निष्पिपेष' (८.१०७) इति च । युद्धार्थी प्रतियोद्धॄणामदर्शनात् क ते पलायिता इति दिशो दश ददर्श ॥ ४३ ॥

गजं गवाक्षं गवयं वृषाख्यं गन्धमादनम् ।
तारनीलनळान् योद्धॄन्[१] मुष्टिघातैरपातयत् ॥ ४४ ॥

(भा.दी.) गजमिति । गजं गजाख्यं गवाक्षं गवयम्, वृष इति आख्या यस्य स तम्, गन्धमादनं योध्यन् (?योद्धॄन्) तारनीलनळान् मुष्टीनां ये घातास्तैः अपातयत् ॥ ४४ ॥

(सं.चं.) गजं गवाक्षं गवयम् । 'नळमथ च गजादीन् पञ्च नीलं सतारं गिरिवरतरुहस्तान् मुष्टिनाऽपातयच्च' (८.१०७) इति च । योद्धॄन् गजादीनष्टावपातयत् ॥ ४४ ॥

युवराजयुतो राजा वीक्ष्य तं पृतनाक्षयम् ।
अभ्यधावदभिक्रुद्धो[२] जाम्बवांश्चापरैः सह[३] ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) युवेति । युवराजेन अङ्गदेन युतः राजा सुग्रीवः तं पृतनाक्षयं वीक्ष्य अभिक्रुद्धः सन् अभ्यधावत् । धावु गतिशुद्ध्योः लङ् । जाम्बवांश्च अपरैर्वानरैः सह अभ्यधावत् ॥ ४५ ॥

(सं.चं.) युवराजयुतो राजा अङ्गदयुतः सुग्रीवः । 'अथाङ्गदश्च जाम्बवानिनात्मजश्च वानरैः । निजघ्निरे निशाचरं सवृक्षशैलसानुभिः' (८.१०८) इति च ॥ ४५ ॥

सालशैलशिलावर्षं चक्रुस्ते कपयस्त्रयः ।
चूर्णीबभूवुस्तेऽस्याङ्गे[४] नैवाकम्पत राक्षसः ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) सालेति । ते त्रयः कपयः सालाश्च शैलाश्च शिलाश्च तासां वर्षं वृष्टिस्तत् चक्रुः । कृञो लिट् । ते सालादयः अस्य कुम्भकर्णस्य अङ्गं शरीरं तस्मिन् चूर्णीबभूवुः । राक्षसः कुम्भकर्णः नैव अकम्पत नैव चचाल । कपि कम्पने लङ् ॥ ४६ ॥

(सं.चं.) कपयस्त्रयः । छत्रिन्यायेन जाम्बवानपि कपिः ॥ ४६ ॥

---

१. **'योध्यन्'** इति कोशपाठो लिपिकृत्प्रमादमूलः ।
२. **'–दतिक्रुद्धो–'**
३. **'–वांश्च परैः सह'**
४. **'चूर्णा बभूवुस्तस्याङ्गे'** इति, **'चूर्णीबभूवुस्तस्याङ्गे'** इति च ।

अथ पर्वतमुत्पाट्य तस्मै चिक्षेप तापनिः ।
तमेवाद्रिं कपीन्द्राय[१] कुम्भकर्णोऽक्षिपद्धसन् ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) अथेति । अथ तपनस्यापत्यं पुमान् तापनिः सुग्रीवः पर्वतं उत्पाट्य तस्मै कुम्भकर्णाय चिक्षेप । क्षिप प्रेरणे लिट् । कुम्भकर्णः तमेव सुग्रीवक्षिप्तमेवाद्रिं हरीन्द्राय हसन् अक्षिपत् ॥ ४७ ॥

(सं.चं.) अथ पर्वतमुत्पाट्य । 'अथापरं महाचलं प्रगृह्य भास्करात्मजः । मुमोच राक्षसेऽथ तं प्रगृह्य तं जघान सः' (८.११०) इति च ॥ ४७–८ ॥

तपनस्य सुते तस्मिन् पतिते पर्वताहते ।
अङ्गदो जाम्बवांश्चैनं सङ्क्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ ४८ ॥

(भा.दी.) तपनस्येति । पर्वतेन आहते ताडिते तपनस्य रवेः सुते तस्मिन् सुग्रीवे पतिते सति अङ्गदः जाम्बवांश्चेत्युभौ सङ्क्रुद्धौ सन्तौ एनं कुम्भकर्णं अभ्यधावताम् ॥ ४८ ॥

तळताडनमात्रेण कुम्भकर्णो निपात्य तौ[२] ।
मूर्च्छितं द्रुतमादाय भास्करिं राक्षसो ययौ ॥ ४९ ॥

(भा.दी.) तळेति । कुम्भकर्णः केवलं तळताडनं तळताडनमात्रं तेन तौ जाम्बवदङ्गदौ निपात्य, मूर्च्छितं भास्करस्यापत्यं पुमान् भास्करिस्तं सुग्रीवं द्रुतं यथा भवति तथा आदाय ययौ, लङ्कां प्रति सन्तोषातिशयेन अगच्छत् ॥ ४९ ॥

(सं.चं.) तळताडनमात्रेण । 'तदा पपात सूर्यजस्तताड चाङ्गदं रुषा । सजाम्बवन्तमाशु तौ निपेततुस्तळाहतौ' (८.१११) इति च । भास्करिं सुग्रीवमादाय ययौ ॥ ४९ ॥

नयन्तं कपियूथेशं प्रयान्तं च निजां पुरीम् ।
तं सूक्ष्ममक्षिकारूपः[३] क्षिप्रं मारुतिरन्वगात् ॥ ५० ॥

---

१. **'हरीन्द्राय'** इति वि.ती.पाठः । २. **'कुम्भकर्णेन पातितौ'**

३. **'–मक्षिकारूपी'** इति वि.ती.पाठ इति भाति । **'सूक्ष्ममक्षिकारूपः सूक्ष्ममक्षिकासदृशकपिरूपवान्'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) **नयन्तम**िति । मारुतस्यापत्यं मारुतिः हनुमान्, सूक्ष्मा या मक्षिका तस्या रूपमिव रूपमस्या-स्तीति तथा , कपीनां यो यूथः समूहस्तस्य ईशं सुग्रीवं नयन्तं गृहीत्वा गच्छन्तम्, निजां पुरीं प्रति प्रयान्तं (च तं) कुम्भकर्णं क्षिप्रं यथा भवति तथा अन्वगात् अन्वगच्छत् । इण् गतौ लुङ् ॥ ५० ॥

(सं.चं.) नयन्तं कपियूथेशम् । रामायणे न स्फुटमिदम् । निर्णये स्फुटमुक्तम्– 'अथ प्रगृह्य भास्करिं ययौ स राक्षसो बली । जगाम चानु मारुतिः सुसूक्ष्ममक्षिकोपमः' (८.११२) इति ॥ ५०–२ ॥

[१]बाद्ध्यते चेदयं राजा मोचयेयं बलादिमम् ।
स्वयं चेन्मोचयेच्छ्रेय इत्थं हनुमतो मतम्[२] ॥ ५१ ॥

(भा.दी.) सूक्ष्मरूपं धृत्वाऽनुगन्तुरभिप्रायमाह– **बाध्यते चेद**िति । राजा अयं सुग्रीवः चेद् यदि कुम्भकर्णेन बाध्यते पीड्यते । बाधृ विलोडने लट् । तर्हि अहं बलं बलात्कारस्तस्मात् इमं कुम्भकर्णात् मोचयेयम् । मुच्लृधातोर्लिङ् । चेत् सुग्रीवः (स्वयं) स्वात्मानं मोचयेत् तर्हि श्रेयः अत्युत्तमम्, इत्थं अनुगच्छतः हनुमतः मतम् अभिप्रायः ॥ ५१ ॥

विवेश बिभ्रत् सुग्रीवं लङ्कां लङ्केश्वरानुजः ।
प्रहृष्टै राक्षसगणैस्तत्रतत्राभिपूजितः ॥ ५२ ॥

(भा.दी.) **विवेशे**ति । सुग्रीवं बिभ्रत् दधानः लङ्केश्वरानुजः रावणानुजः कुम्भकर्णः प्रहृष्टैः राक्षसानां गणाः समूहास्तैः तत्रतत्र स्थले अभिपूजितः लङ्कां विवेश ॥ ५२ ॥

पूजयद्भिः कुम्भकर्णं [३]स्रग्गन्धैस्तुहिनाम्बुभिः ।
आसिच्यमानः सुग्रीवः शनैः सञ्ज्ञामवाप्तवान् ॥ ५३ ॥

(भा.दी.) **पूजयद्भिर**िति । शोभनो गन्धो येषां तानि तथा तैः, तुहिनस्य हिमस्य अम्बुभिः कुम्भकर्णं पूजयद्भिः युद्धश्रमपरिहारार्थं सेचनलक्षणपूजां कुर्वद्भिः राक्षसैः आसिच्यमानः सुग्रीवः शनैः सञ्ज्ञामवाप्त-वान् ॥ ५३ ॥

(सं.चं.) स्रग्भिः पुष्पमालाभिश्चन्दनैश्च । स्तुहिनाम्बुभिः । 'ಜನ್ನೀರು' इति भाषायाम् ॥ ५३–८ ॥

---

१. 'बाध्येत चेदयम्' २. '-मतो मनः' ३. '–कर्णं सुगन्धै–' इति वि.ती.पाठः । '–सगन्धै–' इति कश्चित् ।

कुम्भकर्णस्य कर्णौ स कराभ्यां तूर्णमच्छिनत् ।
नासिकां चाऽऽशु दशनैः सुग्रीवोऽथोत्पपात च ॥ ५४ ॥

(भा.दी.) कुम्भकर्णस्येति । सुग्रीवः करौ हस्तौ ताभ्यां कुम्भकर्णस्य कर्णौ, दशना दन्तास्तैश्च नासिकामपि तूर्णं यथा भवति तथा अच्छिनत् चिच्छेद । छिदिर् धातोर्लङ् । अथ आशु उत्पपात ऊर्ध्वं पुप्लुवे । पत्लृ गतौ लिट् ॥ ५४ ॥

कुम्भकर्णोऽथ[1] सम्भ्रान्तस्तळेनैनमताडयत् ।
पिपेष च पुनः पृथ्व्यां[2] सोऽङ्गुल्यन्तरतो ययौ ॥ ५५ ॥

(भा.दी.) कुम्भेति । अथ कुम्भकर्णः सम्भ्रान्तः सन् तळं हस्ततळं तेन एनं सुग्रीवं अताडयत् । तड आघाते लङ् । पुनश्च उर्व्यां पिपेष । पिषॢ सञ्चूर्णने लिट् । सः सुग्रीवः अङ्गुल्योर्यदन्तरं विवरं तस्मादिति ततः ययौ । यातेर्लिट् । भूमौ निपात्य पेषणसमयेऽङ्गुल्योर्यदन्तरं तस्माद् ऊर्ध्वं जगामेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अमोघं शूलमशनैः प्राक्षिपद्[3] राक्षसाधिपः ।
कालदण्डप्रचण्डाभं कपिराजजिघांसया ॥ ५६ ॥

(भा.दी.) अमोघमिति । राक्षसाधिपः कुम्भकर्णः कालस्य यमस्य यो दण्डस्तद्वत् प्रचण्डा तीक्ष्णा आभा कान्तिर्यस्य तत् तथोक्तं तत्, अमोघं शूलं तत् कपिराजस्य सुग्रीवस्य जिघांसया हननेच्छया अशनैः झटिति प्राक्षिपत् । क्षिपधातोर्लङ् ॥ ५६ ॥

जग्राह हनुमान् मङ्क्षु खमाप्लुत्य महायुधम् ।
जानुनि न्यस्य तच्छित्वा जहास च ननाद च[4] ॥ ५७ ॥

(भा.दी.) जग्राहेति । हनुमान् मङ्क्षु तत्क्षणे खं वियत् तत् आप्लुत्य, महद्यदायुधं शूलाख्यं तत् जग्राह । ग्रह उपादाने लिट् । तत् कुम्भकर्णमुक्तं शूलं जानुनि न्यस्य निक्षिप्य च्छित्वा जहास हासं चकार च । हसतेर्लिट् । ननाद च । नदतेर्लिट् ॥ ५७ ॥

---

१. **'सम्भ्रान्तः कुम्भकर्णोऽथ तले–'**
२. **'पुनश्चोर्व्याम्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।
३. **'–मशनैरक्षिपद्–'**
४. **'जहास अट्टहासं कृतवान् । ननाद च सिंहनादमकरोत्'** इति का.श्री. ।

ततः क्रुद्धः कुम्भकर्ण्णो मुष्टिमावृत्य सत्वरम् ।
विशाले प्रजहारोच्चैर्वायुनन्दनवक्षसि ॥ ५८ ॥

(भा.दी.) तत इति । ततः क्रुद्धः कुम्भकर्णः त्वरया सहितं यथा भवति तथा सत्वरं मुष्टिं आवृत्य विशाले वायुनन्दनस्य यद्वक्षस्तस्मिन् उच्चैः सम्यग् यथा भवति तथा प्रजहार तताड । हृञो लिट् ॥ ५८ ॥

अचिन्तयंस्तस्य परं प्रहारं नदन् हनूमान् प्रजहार चैनम् ।
तन्मुष्टिपिष्टः स पपात दुष्टो वज्रप्रभिन्नोऽद्रिरिवातितुङ्गः ॥ ५९ ॥

(भा.दी.) अचिन्तयन्निति। तस्य कुम्भकर्णस्य परमुत्तमं प्रहारं अचिन्तयन् सन्, (नदन्) हनूमान् एनं कुम्भकर्णं (च) प्रजहार । तस्य हनुमतो यो मुष्टिस्तेन पिष्टः सञ्चूर्णितः, दुष्टः सः कुम्भकर्णः, वज्रप्रभिन्नः अतितुङ्गः अत्युन्नतः अद्रिरिव पपात ॥ ५९ ॥

(सं.चं.) अथोपजात्या प्रायः सर्गशेषं निबध्नाति–अचिन्तयन्नित्यादिना ॥ ५९ ॥

सञ्ज्ञामवाप्याथ[१] च कुम्भकर्ण्णः संरम्भनिर्य्यद्भ्रुकुटीकठोरः ।
तुङ्गं गिरेः शृङ्गमथ प्रगृह्य चचार दण्डीव स दण्डपाणिः ॥ ६० ॥

(भा.दी.) सञ्ज्ञामिति । सः कुम्भकर्णः सञ्ज्ञां अवाप्य, संरम्भेण कोपेन निर्यन्ती या भ्रुकुटी शिखा ललाटसीरा तया कठोरः क्रूरः सन्, अथ गिरेः तुङ्गमुन्नतं ततु, शृङ्गं प्रगृह्य, दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी, दण्डाख्यायुधवानित्यर्थः, दण्डपाणिरिव यम इव चचार ॥ ६० ॥

(सं.चं.) संरम्भेण क्रोधेन निर्यत्या भ्रुकुट्या भ्रूभङ्गविशेषेण कठोरः । दण्डीव यम इव । 'द्वारपाले यमे दण्डी' इति यादवप्रकाशः ॥ ६० ॥

[२]जघास कांश्चिन्निजघान कांश्चिच्चिक्षेप कांश्चित् स पिपेष कांश्चित् ।
कपीनकम्प्यो विगतानुकम्पः प्रकम्पयन् [३]गामपि कुम्भकर्ण्णः ॥ ६१ ॥

---

१. **'सञ्ज्ञामवाप्याथ'** इति सर्वत्र प्रचुरः पाठः । तदा तु द्विरथशब्दप्रयोगो भवति । **सञ्ज्ञामवाप्याऽशु च कुम्भकर्णः'** इत्यपि मूलपाठः स्यात् ।

२. **'जघान कांश्चिन्निजघान'** । **'कांश्चित् कपीन् जघान ताडितवान् । कांश्चित् निजघान हिंसितवान्'** इति का.श्री. । ३. **'–यन् क्ष्मामपि'**

(भा.दी.) जघासेति । अकम्प्यः अचाल्यः, युद्धेऽजेय इत्यर्थः, विगता अनुकम्पा यस्मात् स तथा, भूतदयारहित इत्यर्थः, गामपि भुवमपि (प्र)कम्पयन् स्वशरीरगरिम्णा चालयन् सन् सः कुम्भकर्णः कांश्चित् कपीन् जघास अभक्षयत् । अद भक्षणे लिट् । कांश्चित् कपीन् निजघान तताड । हन्तेर्लिट् । कांश्चित् समुद्रे तोयादौ चिक्षेप । क्षिप प्रेरणे । कांश्चित् पिपेष । पिष्लृ सञ्चूर्णने लिट् ॥ ६१ ॥

(सं.चं.) अकम्प्यः महाकायत्वान्महाबलत्वाच्च । गामपि भुवमपि स्वपदक्षेपेण प्रकम्पयन् नमयन्निव । जघास आद ॥ ६१ ॥

ते भक्ष्यमाणा हरयो निरीयुः स्रोतोभिरन्येऽस्य[1] च रोमकूपैः ।
सहस्रशः साहसिनः पुनश्च तमेव हन्ताऽरुरुहुर्य्यथाऽद्रिम् ॥ ६२ ॥

(भा.दी.) त इति । कुम्भकर्णेन भक्ष्यमाणाः ते हरयः, स्रोतांसि इन्द्रियद्वाराणि तैः निरीयुः निस्सृता बभूवुः । इण् गतौ लिट् । अन्ये च कपयः, अस्य रोम्णां कूपानि च्छिद्राणि तैः निरीयुः । सहस्रशः सहस्रसङ्ख्याकाः, साहसं प्रयत्नो एषामस्तीति तथा कपयः, पुनश्च तमेव कुम्भकर्णमेव अद्रिं यथा तथा आरुरुहुश्च । रुहेर्लिट् ॥ ६२ ॥

(सं.चं.) स्रोतोभिः इन्द्रियैः । कर्णकुहरादिभिः । 'खमक्षमिन्द्रियं स्रोतः' इति हलायुधः । अशक्यमिति विदित्वाऽपि बलात्कारेण यथाकथाच प्रयतनं साहसम् । 'साहसं तु बलात्कारकृतकार्ये' इति विश्वप्रकाशः ॥ ६२ ॥

स रक्तगन्धेन विवृद्धदर्प्पः प्रभक्षयन् राक्षसवानरौघम् ।
रघुप्रवीरं विभयोऽभिधावन्[2] स्वानां परेषां च भयङ्करोऽभूत् ॥ ६३ ॥

(भा.दी.) स इति । रक्तस्य गन्धः परिमळस्तेन, विवृद्धो दर्पो यस्य स तथोक्तः, राक्षसाश्च वानराश्च तेषामोघः समूहस्तं प्रभक्षयन्, विगतं भयं यस्मात् स तथा, रघुषु प्रवीरं श्रीरामं प्रति युद्धार्थं अभिधावन् सः स्वानां स्वकीयानां राक्षसानाम्, 'स्वेऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि' इत्युक्तेरसर्वनामत्वेन सुडभावः, परेषां कपीनां च भयङ्करः अभूत् ॥ ६३ ॥

१. **'स्रोतेभिरप्यस्य'** २. **'विभयो विधावन्'**

(सं.चं.) स्वपरविवेकविधुरः वानराणामिव राक्षसानामप्योघं भक्षयन्, अत एव स्वानां आत्मीयानां परेषां च भयङ्करोऽभूत्। 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' (अ.सू.१.१.३५) इत्यतः स्वमित्येतत्, आत्मीयमित्यर्थे विभाषा सर्वनामसञ्ज्ञं भवति । तेन स्वानाम्, स्वेषामित्युभयमपि साधु ॥ ६३ ॥

वज्रोपमैर्बाणगणैरगण्यैः सौमित्रिरेनं प्रबिभेद वीरः ।
अचिन्तयंस्तान् प्रययौ सुरारिः [1]सृणिप्रहारानिव मत्तहस्ती ॥ ६४ ॥

(भा.दी.) वज्रेति । वीरः सौमित्रिः लक्ष्मणः, वज्रस्य उपमा येषां ते तथा तैः, अगण्यैः बाणगणैः एनं कुम्भकर्णं प्रबिभेद प्रचिच्छेद । भिदेर्लिट् । सुरारिः कुम्भकर्णः, सृणेरङ्कुशस्य प्रहारान् मत्तहस्तीव मत्तगज इव तान् प्रहारान् अचिन्तयन् सन् श्रीरामं प्रययौ ॥ ६४ ॥

(सं.चं.) 'सृणिरङ्कुशमुच्यते' इति हलायुधः । 'सृणिः स्त्रियाम्' इति वदन्तो भ्रान्ताः । सृणिं पुंस्यपि पठन्ति । 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिर्न षण्' इति यादवप्रकाशः । सुरारिः कुम्भकर्णः ॥ ६४ ॥

क्षिप्रं [2]च चिक्षेप स राक्षसेन्द्रः शृङ्गं गिरेर्म्मङ्गलकीर्त्तनाय ।
चिच्छेद तच्छीघ्रमतुच्छकीर्त्तिः स सत्वरं सप्तभिरेव बाणैः ॥ ६५ ॥

(भा.दी.) क्षिप्रमिति । सः राक्षसेन्द्रः गिरेः शृङ्गं तत्, मङ्गलं मङ्गलकरं कीर्तनं नाम यस्य स तथा तस्मै श्रीरामाय, क्षिप्रं यथा भवति तथा चिक्षेप । क्षिपतेर्लिट् । अतुच्छा अतिमहती कीर्तिर्यस्य स तथोक्तः सः श्रीरामः, त्वरया सहितं यथा भवति तथा सत्वरम्, प्रमुक्तैरिति शेषः, सप्तभिरेव बाणैः तत् शृङ्गं शीघ्रं यथा भवति तथा चिच्छेद ॥ ६५ ॥

(सं.चं.) मङ्गलकीर्तनाय रामाय । 'पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम्' इति हि तं कीर्तयन्ति । मङ्गलं श्रेयःसाधनं गुणसङ्कीर्तनमस्येति । सत्वरं त्वरया रामान्तिकमापतत् तद् गिरिशृङ्गं शीघ्रं सपदि चिच्छेद । शीघ्रं आहितवेगं तत् सत्वरं चिच्छेदेति वा । तुच्छमिति शून्यमुच्यते । अतुच्छा अशून्या परिपूर्णा कीर्तिरस्य । तुच्छमित्यल्पवचनं हेयवचनं वा । अतुच्छा अनल्पा अहेया च कीर्तिरस्य ॥ ६५ ॥

स रामबाणैरथ भिन्नवर्म्मा रक्तं पिबन् राक्षसवानराणाम् ।
सकोपमाटोपमुपाजगाम[3] कपीन् विधुन्वन् मुहुरङ्गलग्नान् ॥ ६६ ॥

---

१. **'अङ्कुशं तु सृणिर्द्वयोरित्यमरः'** इति का.श्री.पठति । **'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्'** इति साम्प्रतः अमरकोशपाठः । **'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिर्द्वयोः'** इति मल्लिनाथोऽपि पपाठ माघव्याख्यायाम् ।
२. **'क्षिप्रं प्रचिक्षेप'**
३. **'आटोपं भयङ्करत्वमुपाजगाम'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) स इति । अथ रामबाणैः भिन्नं वर्म कवचं यस्य स तथोक्तः, राक्षसवानराणां रक्तं शोणितं तत् पिबन्, सः कुम्भकर्णः, अङ्गलग्नान् शरीरस्थान् कपीन् मुहुः विधुन्वन् सन्, कोपेन सहितः सकोपस्तं आटोपं सम्भ्रमं उपाजगाम ॥ ६६ ॥

(सं.चं.) आटोपं त्वरातिशयम् । असहिष्णुताया आविष्करणं वाऽऽटोपः ॥ ६६ ॥

एह्येहि किं ते कपिकालनेन नन्वस्मि देवारिनिसूदनोऽहम्[१] ।
इति ब्रुवाणो भगवानुदारो विस्फारयामास धनुः सुधन्वा[२] ॥ ६७ ॥

(भा.दी.) एहीति । हे कुम्भकर्ण, युद्धाय मां प्रति एहिएहि आगच्छागच्छ । इण् गतौ लोट् । ते तव कपीनां कालनं विद्रावणं तेन किं प्रयोजनम्? न किमपि । अहं, देवारीन् राक्षसान् निसूदयतीति तथोक्तः, राक्षससंहारक इत्यर्थः, अस्मि ननु, इति ब्रुवाणः उदारः सर्वोत्तमः भगवान्, शोभनं धनुर्यस्य स तथा श्रीरामः धनुः विस्फारयामास कूजयामास ॥ ६७ ॥

(सं.चं.) कपीनां कालनेन नाशनेन । धनुर्विस्फारयामास ज्याताडनेन टङ्कारं जनयामास । सु समीचीनं शत्रुभिरपि पूजितं धनुरस्येति सुधन्वा । 'धनुषश्च' (अ.सू.५.४.१३१) इति हि पाणिनिः । 'धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङ्देशो भवति समासान्तः । शार्ङ्गं धनुरस्य शार्ङ्गधन्वा' इति जयादित्यः । 'सुधन्वा खण्डपरशुः' इति विष्णुसहस्रनामसु । एते भगवद्रूपविशेषवचने अपि नामनी विशिष्य कोदण्डरामं परशुरामं च स्मारयतः ॥ ६७ ॥

नाहं विराधो न खरो वराको[३] नाम्नाऽस्म्यहं राघव कुम्भकर्ण्णः ।
बाहू इमौ पश्य महेन्द्रभीमावुक्त्वेति रामं स खलोऽभ्यधावत् ॥ ६८ ॥

(भा.दी.) नाहमिति । हे राघव, अहं विराधः पूर्वं त्वद्धतो यो विराधाख्यो राक्षसः सः न, न भवामि, वराकः बलादिना नीचः खरो न, न भवामि । किन्तु नाम्ना कुम्भकर्णः अस्मि । महेन्द्रस्य भीमौ भयङ्करौ इमौ बाहू पश्य, दृशिर्धातोर्लोट् । खलः दुष्टः सः श्रीरामं इति उक्त्वा अभ्यधावत् । सृ गतौ लङ् । 'पाघ्राध्मा–' (अ.सू.७.३.७८) इत्यादिना धावादेशः । धावु गतिशुद्ध्योर्वा ॥ ६८ ॥

(सं.चं.) नाहं विराध इतीन्द्रवज्रेयम् । 'नाहं विराधो विज्ञेयो न कवन्धः खरो नच । न वाली नच मारीचः कुम्भकर्णोऽहमागतः' (६७.१४७) इति हि वाल्मीकिः । वराकः शोचनीयः । 'वराकः सङ्गरे शोच्ये' इति

१. **'–निषूदनोऽहम्'** इति भ्रान्तः पाठः । २. **'विष्फारयामास धनुः सधन्वा'** ३. **'न खरो वराको'–'**

विश्वप्रकाशः । महेन्द्रस्यापि भीमौ भयजननौ । अभ्यधावत् । सृ गतौ । गतेर्वेगितायां सर्तेर्धावादेशः । 'धावु शुद्धौ' इति प्रतनं धातुपाठमाश्रित्य सर्तेर्धावादेशः पाणिनिना विहित इति भाति । अर्वाचीनास्तु धावतिमेव गत्यर्थं पठन्ति–धावु गतिशुद्ध्योरिति । तदा तु व्यर्थमिव सर्तेर्धावादेशविधानम् ॥ ६८ ॥

तौ कुम्भकर्ण्णस्य करावुदीर्ण्णावुदीक्ष्य देवा दिवमुल्लिखन्तौ ।
भियाऽपयाताः सहसोपयाता रामो हि नः पालक इत्युदीर्य्य ॥ ६९ ॥

(भा.दी.) ताविति । देवाः दिवं अन्तरिक्षम्, 'द्यौर्दिवौ द्वे स्त्रियाम्' इत्यमरः, उल्लिखन्तौ संस्पृशन्तौ उदीर्णौ उद्युक्तौ कुम्भकर्णस्य तौ करौ उदीक्ष्य भिया अपयाताः विद्रुताः सन्तः श्रीरामः नः अस्माकं पालकः रक्षकः इति उदीर्य सहसा उपयाताः युद्धदर्शनायोपजग्मुः ॥ ६९ ॥

(सं.चं.) दिवमुल्लिखन्तौ अभ्रंलिहौ । उदीर्णौ उच्छ्रितौ । देवाः प्रथमं सहसाऽतर्कितघटनेन तस्मिन् क्षणे भियाऽपयाताः, ततः रामो हि नः पालकोऽत्रास्ति किं भियेति परस्परमुदीर्य युद्धदर्शनार्थं सहसा पुनरुपयाताः । 'आकस्मिकार्थे सहसा तत्काले च निगद्यते' इति हलायुधः ॥ ६९ ॥

देदीप्यमानानलसन्निकाशैः सुवर्ण्णपुङ्खैश्च सुपर्ण्णवेगैः ।
रामः शरौघैः प्रबिभेद शूरः सतां शरारोर्द्विषतः[१] शरीरम् ॥ ७० ॥

(भा.दी.) देदीप्येति । शूरः श्रीरामः, देदीप्यमानोऽतिशयेन ज्वलमानो[२] योऽनलोऽग्निस्तस्य सन्निकाशा समानास्तैः, सुवर्णमया पुङ्खा येषां ते तथा तैः, सुपर्णस्य वेग इव वेगो येषां ते तथा तैः, शरौघैः शरसमूहैः सतां सज्जनानां शरारोः हिंसाशीलस्य, 'शरारुर्हिंसकः प्रोक्तः' इति रत्नमाला । द्विषतः कुम्भकर्णस्य शरीरं देहस्तत् प्रबिभेद ॥ ७० ॥

(सं.चं.) सुवर्णपुङ्खैः । 'कर्तरी पुङ्ख उच्यते' इति हलायुधः । तदाकारं काण्डमूलमित्येतत् । सुवर्णमयाः पुङ्खा येषाम् । सतां शरारोः हिंसकस्य, अत एव द्विषतः स्वशत्रोः । ज्ञानिनां शत्रुरेव हि भगवतः शत्रुः । नहि भगवतः स्वतः शत्रुर्नाम कश्चिदस्ति । 'न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः' इति हि स्वयमाह । 'शरारुर्घातुको हिंस्रो नृशंसः क्रूरकर्मकृत्' इति हलायुधः ॥ ७० ॥

---

१. **'सतां सुराणां द्विषतः'** । **'शरारोर्हिंसनशीलस्य । शॄ हिंसायामित्यतः, 'शॄवन्द्योरारुः'** (अ.सू.३.२.१२३) **इत्यारुप्रत्यये शरारुरिति रूपम्'** इति का.श्री. ।

२. **'ज्वलन्'** इति युक्तम् । सर्वत्राप्येवम् । लिपिकृत्प्रमादः स्यात् ।

उद्यच्छतो मुद्गरमुग्रमूर्त्तेः[१] काण्डेन [२]दोर्द्दण्डमखण्डयत् सः ।
महीयसीं व्याप मही स बाहुर्म्महामहीभृच्छिखरोपमानः ॥ ७१ ॥

(भा.दी.) उदिति । सः श्रीरामः मुद्गरो मुद्गराख्यायुधविशेषस्तं उद्यच्छतः मोक्तुमुद्युक्तस्य, उग्रा मूर्तिः शरीरं यस्य स तथा तस्य कुम्भकर्णस्य, काण्डः शरस्तेन, 'सायकप्रदरकाण्डपृषत्काः' इति हलः । दोष्णो हस्तस्य दण्डस्तं अखण्डयत् । खडि भेदे लङ् । महान् यो महीभृत् पर्वतस्तस्य यच्छिखरं तस्य उपमानं उपमा यस्य स तथोक्तः सः बाहुः महीयसीं अतिमहतीं महीं व्याप व्याप्तोऽभूत् । आप्लृ व्याप्तौ लिट् ॥ ७१ ॥

(सं.चं.) मुद्गरो द्रुघणः । परशवधाकारः शस्त्रविशेषः । दोः बाहुरेव दण्डः ॥ ७१ ॥

उन्मूल्य सालं विपुलं परेण हस्तेन हस्तीन्द्रवदाद्रुतस्य ।
पौलस्त्यपुत्रस्य परं च बाहुं चिच्छेद तीव्रेण शरेण रामः ॥ ७२ ॥

(भा.दी.) उन्मूल्येति । श्रीरामः, विपुलं स्थूलं सालो सर्जवृक्षस्तम्, परेण अन्येन हस्तेन, हस्तीन्द्रवत् गजश्रेष्ठवत् उन्मूल्य आद्रुतस्य अभ्यागतस्य, पुलस्त्यस्य गोत्रे भवः पौलस्त्यः विश्रवाः, तस्य पुत्रस्य कुम्भकर्णस्य परं अन्यं बाहुं च तीव्रेण शरेण चिच्छेद । च्छिदेर्लिट् ॥ ७२ ॥

(सं.चं.) उन्मूल्येति चेन्द्रवज्रा । परेणावशिष्टेन वामहस्तेन । सालं कञ्चन वृक्षं उन्मूल्य समूलमुत्पाट्य । हस्तेन शुण्डादण्डेन वृक्षमुत्पाट्य आद्रुतस्य गजेन्द्रस्येव ॥ ७२ ॥

उद्गर्ज्जतोऽभिद्रवतः परस्य क्रोधाज्जिघांसोः प्रपदप्रहारैः ।
सम्पूर्ण्णचन्द्राभमुखोऽर्द्धचन्द्रौ[३] विमुच्य पादौ च चकर्त्त शत्रोः ॥ ७३ ॥

(भा.दी.) उद्गर्जत इति । सम्पूर्णो यश्चन्द्रस्तस्य आभेव आभा कान्तिर्यस्य तत्तथोक्तं तादृशं मुखं यस्य स तथोक्तः श्रीरामः, उद्गर्जतः प्रकृष्टतया गर्जतः, अभिद्रवतः अभिमुखमाद्रवतः, प्रपदस्य पादाग्रस्य ये प्रहारास्तैः क्रोधः कोपस्तस्मात् परस्य शत्रोः श्रीरामस्य जिघांसोः हन्तुमिच्छतः, शत्रोः कुम्भकर्णस्य पादौ अर्धचन्द्रौ अर्धचन्द्राकारौ शरौ विमुच्य चकर्त च । कृती च्छेदने लिट् ॥ ७३ ॥

(सं.चं.) उद्गर्जतः सिंहनादं कुर्वतः । पादाग्रप्रहारैः । अर्धचन्द्रौ विमुच्य । 'द्वावर्धचन्द्रौ निशितौ प्रगृह्य चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य' (६७.१६१) इति च ॥ ७३ ॥

---

१. **'–मुग्रकीर्त्तिः'** २. **'दोर्दण्डम्, दण्डवत् स्थितं दक्षिणबाहुम्'** इति का.श्री. । ३. **'–मुखोऽर्धचन्द्रम्'**

ते कौम्भकर्णा भुवि हस्तपादा लोठन्त[१] उच्चैः [२]कठिनाद्रितुल्याः ।
अनीकिनीं तां कपिराक्षसानामक्षोभयन्नम्बुनिधिं पुरं च ॥ ७४ ॥

(भा.दी.) त इति । भुवि उच्चैः सम्यक् लोठन्तः परिभ्रमन्तः, कठिनो योऽद्रिस्तस्य तुल्याः, कुम्भकर्णस्य सम्बन्धिनः कौम्भकर्णाः, हस्तौ च पादौ च ते, कपयश्च राक्षसाश्च तेषां तां अनीकिनीं सेनाम् अम्बुनिधिं समुद्रम्, पुरं लङ्कापुरं तच्च व्यक्षोभयन् व्यचालयन् । क्षुभ सञ्चलने लङ् ॥ ७४ ॥

(सं.चं.) ते कौम्भकर्णाः । पूर्वमिमे कुम्भकर्णस्येति कौम्भकर्णाः । हस्तपादा इति । क्षोभस्य वैपुल्य-प्रदर्शनार्थमेकवद्भावो नाऽश्रितः । प्राणिसंयोगविरहाच्चाङ्गानम् । 'तौ तस्य पादौ प्रदिशो दिशश्च गिरीन् गुहाश्चैव महार्णवं च । लङ्कां च सेनां कपिराक्षसानां विनादयन्तौ विनिपेततुश्च' (६७.१६२) इति च ॥ ७४ ॥

अहस्तपादोऽपि विवृत्य वक्त्रं महागुहाभं स समुद्रनादः ।
अभ्यापतत् तं ग्रसितुं तदोग्रं[३] शरैरपूरि प्रभुरस्य वक्त्रम् ॥ ७५ ॥

(भा.दी.) अहस्तेति । तदा समुद्रस्य नाद इव नादो यस्य स तथा, सः (कुम्भकर्णः), न विद्यन्ते हस्त-पादा यस्य स तथाभूतोऽपि, महती या गुहा तद्वदाभा कान्तिर्यस्य तत्तथोक्तं तत्, उग्रं वक्त्रं विवृत्य विवृतं कृत्वा, तं श्रीरामं ग्रसितुं अभ्यापतत् अभ्यागच्छत् । पतॢ पतने लङ् । प्रभुः श्रीरामः अस्य वक्त्रं शरैः अपूरि । पॄ पालनपूरणयोः[४] लुङ् ॥ ७५ ॥

(सं.चं.) हस्तौ च पादौ च हस्तपादम् । न विद्यते हस्तपादं यस्य सोऽहस्तपादः । 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य-सेनाङ्गानाम्' (अ.सू.२.४.२)इत्येकवद्भावः । उग्रं वक्त्रम् । अपूरि पूरयामास । पूरी आप्यायने ॥ ७५ ॥

परेण घोरेण शरेण रामः स्वच्छेन चिच्छेद बृहच्छिरोऽस्य ।
उद्दीप्तनेत्रं कटुदंष्ट्रमस्य पतच्छिरो भूरि बिभेद भूमिम् ॥ ७६ ॥

(भा.दी.) परेणेति । श्रीरामः, घोरेण स्वच्छेन निर्मलेन, परेण उत्तमेन शरेण अस्य बृहत् स्थूलं शिरः चिच्छेद । च्छिदेर्लिट् । उद्दीप्ते नेत्रे यस्य तत्तथोक्तम्, कटुस्तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य तत् तत्तथोक्तं पतत् पतमानं अस्य कुम्भकर्णस्य शिरः भूमिं भूरि बहु यथा भवति तथा बिभेद ॥ ७६ ॥

---

१. **'लोटन्त–'** २. **'कठिणाद्रि–'** ३. **'तदोग्रः शरै-'**

४. 'प्रायोऽयं लिपिकृत्प्रमादः । **'पूरी आप्यायने'** इति पठनीयम् । पॄधातोर्लुङि **'अपारीत्'** इति रूपम् ।

(सं.चं.) स्वच्छेन ऐन्द्रास्त्रमन्त्रपूतेन । कटू दंष्ट्रे यस्य स्तस्तच्छिरः । यद्यपि कटुदंष्ट्रमाननम् । आननं च शिरसि मुण्डे । तेन परम्परया कटुदंष्ट्रं शिरः ॥ ७६ ॥

त्रिलक्षमानः खलु योजनानां स कुम्भकर्ण्णो ववृधे पुरस्तात् ।
सङ्कोचमाप्तो नगरीं प्रवेष्टुं निसूद्यमानो[१] ववृधे पुरेव ॥ ७७ ॥

(भा.दी.) त्रिलक्षेति । सः कुम्भकर्णः पुरस्तात् पूर्वम्, योजनानि गव्यूतिद्वयात्मकानि, तेषां त्रीणि च तानि लक्षाणि च, तावन्ति योजनानि मानं परिमितिर्यस्य स तथा सन् ववृधे । वृधु वर्धने लिट् । पश्चात् नगरीं लङ्कां प्रवेष्टुं प्रवेशाय सङ्कोचं शरीरसङ्कोचस्तं स्वशक्त्या आप्तः, पुनः श्रीरामेण निसूद्यमानः वध्यमानः सन् पुरेव ववृधे, त्रिलक्षमानोऽभूदित्यर्थः ॥ ७७ ॥

(सं.चं.) त्रिलक्षमानः । 'योजनानां त्रिलक्षं हि कुम्भकर्णो व्यवर्धत । पूर्वं पश्चात् सञ्चुकोच लङ्कायामुषितुं स्वयम् । स तु स्वभावमापन्नो म्रियमाणो व्यवर्धत । तेनास्मिन् पतिते त्वब्धिरवर्धदधिकं तदा' (८.१३२–३) इति निर्णये । अत्र विशेषो निर्णयभावचन्द्रिकायां द्रष्टव्यः ॥ ७७ ॥

चिक्षेप तद्राक्षसदेहमब्धौ[२] शरैः शरण्यो जगतां सलीलम्[३] ।
शरीरपातादुदगान्महाब्धिर्म्महाश्मपातादिव पल्वलाम्भः[४] ॥ ७८ ॥

(भा.दी.) चिक्षेपेति । जगतां शरण्यः श्रीरामः, स चासौ राक्षसश्च तद्राक्षसस्तस्य देहस्तम्, अब्धौ शरैः लीलया सहितं यथा भवति तथा सलीलं चिक्षेप । समुद्रे देहखण्डानि निक्षिप्तवानित्यर्थः । महाब्धिः, शरीरस्य पातः पतनं तस्मात्, महद्यदश्म तस्य पातः पतनं तस्मात्, पल्वलाम्बु इव तटाकोदकमिव, उदगात् अभिवृद्धोऽभूत् । इण् गतौ लुङ् ॥ ७८ ॥

(सं.चं.) तत् तेन च्छिन्नं राक्षसदेहम् । 'देहोऽस्त्री स्त्री तनुर्गात्रम्' इति च ॥ ७८ ॥

करटकटककाळं भीषणं प्राणभाजां
भुवनभवनपूर्ण्णं कुम्भकर्ण्णच्छलेन ।

---

१. **'निषूद्यमानो–'** इति भ्रान्तः पाठः ।

२. **'अब्धौ पूर्वादिदिक्षु विद्यमाने समुद्रे द्वौ बाहू द्वौ पादौ शिरः मध्यप्रदेशं चतुरोऽवयवान् । चतुःसमुद्रेषु अवयवचतुष्टयं चिक्षेपेत्यर्थः'** इति वि.भू. । **'पूर्वसमुद्रे दक्षिणसमुद्रे पश्चिमसमुद्रे उत्तरसमुद्रे च तस्यैकैकावयवशेषं निक्षिप्तवानित्यर्थः'** इति का.श्री ।

३. **'सलीलः'**

४. **'पल्वलाम्बु'** इति वि.ती.पाठः ।

तिमिरमहरदेवं रामभानुः शरोस्रैः[1]
सुरमुनिनिकरस्तं पूजयामास पुष्पैः ॥ ७९ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायणे युद्धकाण्डे नवमः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) करटेति । रामभानुः श्रीरामसूर्यः, करटानां काकानां कटकं समूहस्तद्वत् काळं कृष्णवर्णं तत्, 'काके तु करटारिष्टबलिपुष्ट–' इत्याद्यमरः । प्राणान् भजन्तीति तथा तेषां भीषणं भयङ्करम्, भुवनाख्यं यद्भवनं गृहं तत्र पूर्णं तिमिरं तमः, कुम्भकर्ण एव च्छलं व्याजमात्रं तेन, शरा एव एवोस्राः किरणास्तैः एवं अहरत् । सुरमुनिनिकरः सुरमुनिसमूहः, तं श्रीरामम्, पुष्पाणि कुसुमानि तैः पूजयामास ॥ ७९ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां युद्धकाण्डे नवमः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) मालिन्योपसंहरति–करटेति । 'अरिष्टः करटः काकः' इति हलायुधः । करटानां कटकं मण्डलम् । तद्वत् काळः । कुम्भकर्णच्छलेन स्थितं तिमिरम् । शरा एव उस्राः किरणाः । 'किरणोस्रौ च रोचिः क्ली' इति यादवप्रकाशः॥ ७९ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां युद्धकाण्डे नवमसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २६२५+७९=२७०४]

१.'शरौघैः'

दशमः सर्ग्गः

रावणो निहतं[१] श्रुत्वा भ्रातरं भ्रातृवत्सलः ।
मुहूर्त्तं मूर्च्छितः प्राप्य मनीषां विललाप सः ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामाख्यसूर्येण कुम्भकर्णाख्यतमसि नाशिते सति रावणाख्यदिवाभीतेन किमकारीत्यत आह– **रावण** इति । भ्रातरि वत्सलः स्नेहशीलः सः रावणः भ्रातरं श्रीरामेण निहतं श्रुत्वा, मुहूर्तो मुहूर्तकालस्तं मूर्च्छितः सन् मनीषां सञ्ज्ञां प्राप्य विललाप परिदेवनं चक्रे । रप लप व्यक्तायां वाचि लिट् ॥ १ ॥

(सं.चं.) मनीषां प्रज्ञां प्राप्य । विषादवचनं विलापः ॥ १ ॥

हा वत्स कुम्भकर्ण्ण त्वं कुत्र यासि मया विना ।
अनुयास्याम्यहं च त्वां रामबाणाग्निदीपितः ॥ २ ॥

(भा.दी.) हेति । हा वत्स कुम्भकर्ण, त्वं मया विना कुत्र यासि । अहं च श्रीरामस्य, बाणास्त एवाग्निस्तेन दीपितो दग्धः सन् त्वां अनुयास्यामि अनुगमिष्यामि ॥ २ ॥

(सं.चं.) हा वत्सेति रावणस्थो जयो भाषते । मया विना । 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्' (अ.सू.२.३.३२) । बाण एवाग्निस्तेन दीपितो दग्धः ॥ २ ॥

कुलभूषणभूतो नः सत्यवादी विभीषणः ।
मया कामात्मना त्यक्तः सद्यः पश्यामि तत्फलम् ॥ ३ ॥

---
१. 'रावणः पतितम्'

(भा.दी.) कुलेति । (नः) कुलस्य गोत्रस्य भूषणभूतः अलङ्कारभूतः, सत्यं वक्तुं शीलमस्यास्तीति तथोक्तः विभीषणः, कामाक्रान्त आत्मा मनो यस्य स तथा तेन मया त्यक्तः, परित्यक्तः । तस्य त्यागस्य फलं तत् सद्यः पश्यामि ॥ ३ ॥

(सं.चं.) कामे आत्मा मनो यस्य, विषयासक्तमनसा । तत्फलं कुम्भकर्णस्य मरणम् ॥ ३ ॥

विलपन्तं विषण्णं तमवलोक्य सुरेन्द्रजित् ।
मेघनादो जगादोच्चैर्म्मेघसन्नादिनीं गिरम् ॥ ४ ॥

(भा.दी.) विलपन्तमिति । मेघस्य नाद इव नादो यस्य स तथा, सुरेन्द्रं जितवानिति सुरेन्द्रजित् । अत एव स पूर्वं मेघनादनामकोऽपि पश्चादिन्द्रजिन्नामकः रावणपुत्रः, विलपन्तं विलापं कुर्वन्तं श्रीरामपराक्रमात् विषण्णं भीतं तं रावणं अवलोक्य, मेघस्य सन्नाद इव सन्नादो ध्वनिर्यस्याः सा तथा तां गिरं उच्चैः यथा भवति तथा जगाद । गदधातोर्लिट् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) विषण्णं कथं प्रतिकर्तव्यमित्यजानन्तम्, दिङ्मूढम् । मेघस्य सन्नादो गर्जितमिव सन्नादोऽस्या इति सन्नादिनी । तादृशीं गिरम् ॥ ४ ॥

नरराजसुताद् भीतो देवराजजितः[1] पिता ।
मा भूदित्थं परीवादो मामादिश युधे द्रुतम् ॥ ५ ॥

(भा.दी.) नरेति । देवराजमिन्द्रं जितवानिति देवराजजित्, तस्य देवराजजितः मम पिता रावणः, नरराजसुतात् दशरथसुतात् भीतः इत्थं परीवादोऽपवादः मा भूत् इति पदच्छेदः । 'न माङ्योगे' (अ.सू.६.४.७४) इत्यडो निषेधात् । भुवो लुङ् । युध् युद्धं तस्यै, मां द्रुतं यथा भवति तथा, आदिश आज्ञापय ॥ ५ ॥

(सं.चं.) देवराजजितः इन्द्रजितो मम पिता । परीवादो गर्हाविषयत्वम् । 'उपसर्गस्य घञि–' (अ.सू.६.३.१२२) इति वैकल्पिको दीर्घः । 'आधिक्येऽधिकम्' इति प्राचीनम् । तेनातिशयितः परिवादः परीवादः । महानपवादः । महती अकीर्तिः ॥ ५ ॥

इत्युक्त्वा तातमापृच्छ्य सन्नद्धो युद्धकर्म्मणे[2] ।
चकार [3]रुद्रदेवत्यमभिचारं[4] महेन्द्रजित् ॥ ६ ॥

---

१. 'देवराजाजितः' २. '–कर्मणि' ३. 'रुद्रदैवत्य–' इत्यपपाठः । ४. '–माभिचारम्'

(भा.दी.) इतीति । महेन्द्रजित् इति उक्त्वा, तातं रावणं आपृच्छ्य आमन्त्र्य, युद्धाख्यं यत्कर्म तस्मै सन्नद्धः सन्, रुद्रो देवता अस्येति तथा तं अभिचारं मारणप्रयोगं चकार ॥ ६ ॥

(सं.चं.) सन्नद्धः कवचितः, सज्जो वा । रुद्रदेवतायै अयमिति रुद्रदेवत्यः । 'देवतान्तात् तादर्थ्ये यत्' (अ.सू.५.४.२४) । शत्रुनाशार्थं क्रियमाणः कर्मविशेषोऽभिचार आभिचारो वा ॥ ६ ॥

शरबर्हिः शोणवासा वह्नौ वैभीतकेध्मवान् ।
कार्ष्णायसस्रुवश्छागं[1] सर्वकृष्णं जुहाव सः ॥ ७ ॥

(भा.दी.) शरेति । शरा एव बर्हींषि कुशा यस्य स तथा, शोणं रक्तं वासो यस्य स तथा, विभीतकस्य कारस्करवृक्षस्य सम्बन्धि वैभीतकं तादृशमिध्मं समित् तदस्यास्तीति तथोक्तः, कृष्णायसा कृतः कार्ष्णायसः, तादृशः स्रुवो यस्य स तथा । इन्द्रजित्, सर्वं कृष्णः सर्वकृष्णस्तं च्छागं अजं (वह्नौ) जुहाव । हु दानादनयोर्लिट् ॥ ७ ॥

(सं.चं.) तमेवाऽह– शरबर्हिः । शरा एव बर्हींषि बर्हिषो वा यस्य । 'बर्हिः पुंसि हुताशने । नस्त्री कुशे' इत्यभिदधति । शोणवासा रक्ताम्बरः । विभीतकः कलिद्रुमः । 'विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यात् कलिस्तिष्यः कलिद्रुमः' इति यादवप्रकाशः । तस्येदं वैभीतकमिध्मं होमार्थमिन्धनं यस्य । 'होमेन्धने स्यादिध्मोऽस्त्री पुमानेधः समित् स्त्रियाम्' इति यादवप्रकाशः । कृष्णायसं खर्वम् । 'ಕಬ್ಬಿಣ' इति भाषायाम् । स्रुव आघारणः । आघारसाधनं यज्ञपात्रम् । कृष्णायसनिर्मितः स्रुवो यस्य । सर्वकृष्णं सर्वत्रावयवेषु कृष्णवर्णम् । 'शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽस्य विभीतकाः । लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा' (८०.७) इति, 'छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः' (८०.८) इति च ॥ ७ ॥

स हुत्वाऽऽथर्वणैर्म्मन्त्रैर्द्दिव्यं रथमधिष्ठितः ।
गच्छन् गगनमार्ग्गेण माययाऽन्तर्द्दधे खलः ॥ ८ ॥

(भा.दी.) स इति । खलः स इन्द्रजित्, अथर्वणि वेदे विद्यमाना आथर्वणास्तैः मन्त्रैः हुत्वा, दिव्योऽलौकिकस्तं रथं अधिष्ठितः सन्, गगनमेव मार्गस्तेन गच्छन् सन् मायया अन्तर्धानशक्त्या अन्तर्दधे अदृश्योऽभूत् । धाञो लिट् ॥ ८ ॥

---

१. '–स्रुवं छागम्'

(सं.चं.) आथर्वणैर्मन्त्रैः प्रत्यङ्गिरःसूक्तादिभिः ॥ ८–९ ॥

स शरैरशनिप्रख्यैर्दिव्यैर्नागास्त्रमन्त्रितैः ।
राघवौ वानरांस्तांश्च च्छादयामास राक्षसः ॥ ९ ॥

(भा.दी.) स इति । सः राक्षसः, अशनिना वज्रेण प्रख्याः समानास्तैः, दिव्यैः, नागास्त्रेण सर्पास्त्रेण मन्त्रितैः शरैः राघवौ श्रीरामलक्ष्मणौ (तान्)वानरांश्च च्छादयामास । छदिर् संवरणे लिट् ॥ ९ ॥

दिदृक्षमाणाः प्रक्षीणा राक्षसं रूक्षविक्रमम्[1] ।
क्षोभयन्तोऽपि गगनं[2] नापश्यन् वानरा रिपुम् ॥ १० ॥

(भा.दी.) दिदृक्षमाणा इति । क्रूरो विक्रमो यस्य स तथा तं राक्षसं इन्द्रजितं दिदृक्षमाणाः दिदृक्षवः, प्रक्षीणा इन्द्रजिच्छरपीडितत्वेन क्षीणशक्तयः वानराः, गगनं वियत् तत् क्षोभयन्तोऽपि, शिलावृक्षप्रक्षेपणादिना पूरयन्तोऽपीति यावत्, रिपुं इन्द्रजितं न अपश्यन् ॥ १० ॥

(सं.चं.) प्रक्षीणा नागास्त्रेण गगने व्याप्तेन प्रक्षीणपौरुषाः । क्षोभयन्त आलोडयन्तोऽपि ॥ १० ॥

शरैराशीविषाकारैरसङ्ख्यैः सङ्गपण्डितः ।
रावणिर्दारयामास[3] वानरांस्तान् महाबलान् ॥ ११ ॥

(भा.दी.) शरैरिति । सङ्गे युद्धे पण्डितः कुशलः सः रावणिः, आशीविषाणां सर्पाणामाकार इवाकारो येषां ते तथा तैः असङ्ख्यैः अगण्यैः शरैः, महत् बलं येषां ते तथा तान्, तान् वानरान् दारयामास । दॄ विदारणे लिट् ॥ ११ ॥

(सं.चं.) सङ्खपण्डितः युद्धकुशलः । सङ्गमिति प्राचीनम् । सङ्खमित्यर्वाचीनम् ॥ ११–२ ॥

बध्वाऽऽशीविषपाशैस्तान् कपीन् सर्वान्[4] सलक्ष्मणान् ।
शक्रशत्रुः पुरीं प्राप्य मुमुदे रावणान्वितः ॥ १२ ॥

---

१. **'राक्षसं क्रूरविक्रमम्'** इति वि.ती.पाठः ।
२. **'गगने'**
३. **'रावणिर्द्रावयामास'**
४. **'बध्वा चाऽशीविषशरैस्तांश्च सर्वान्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

(भा.दी.) बध्वेति । शक्रशत्रुः इन्द्रजित्, आशीविषमया सर्पमया ये शरास्तैः सलक्ष्मणान् तान् सर्वान् बध्वा पुरीं लङ्कां प्राप्य रावणान्वितः सन् मुमुदे । मुद हर्षे लिट् ॥ १२ ॥

नामोचयन् नागबन्धाद् राममारुतिलक्ष्मणाः ।
[१]देवगुह्यमनुस्मृत्य समर्था अपि वानरान् ॥ १३ ॥

(भा.दी.) नेति । राममारुतिलक्ष्मणाः समर्थाः स्वसामर्थ्येन नागबन्धात् कपीन् मोचयितुं समर्था अपि देवगुह्यं देवरहस्यं तत् अनुस्मृत्य । 'सर्वदेवानां श्रीरामसेवाज्ञापनसमये गरुडेनापि सेवा प्रार्थिता । तदा श्रीहरिणा 'कपीनां बन्धे युद्धचतेन्द्रजिता कृते सति हनुमल्लक्ष्मणाभ्यां सहितोऽहं तूर्ष्णीं स्थास्यामि, तदा त्वमागत्य तन्मोचनं कुरु, भुव्यवतारशून्यस्य तवैवमेवेयं मदीया सेवा भवेत्' इति विष्णूदितं रहस्यमनुस्मृत्येत्यर्थः । वानरान् नागैर्यो बन्धस्तस्मात् न अमोचयन् । मुचॢ धातोर्लङ् ॥ १३ ॥

(सं.चं.) गरुडेन नागास्त्रं मोचनीयमिति भगवत्सङ्कल्परूपं देवगुह्यम् । राममारुतिलक्ष्मणाः । 'अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्' (अ.सू.२.२.३४) इति वार्तिकम् ॥ १३ ॥

विद्धवद् बद्धवद् रामो मुग्धवत् क्षतजार्द्रवत् ।
दर्शयामास पापानां[२] मोहनायाखिलेश्वरः ॥ १४ ॥

(भा.दी.) श्रीरामोऽपीन्द्रजिता बद्ध इति श्रीरामायणवाक्यतात्पर्यमाह– **विद्धवदि**ति । अखिलेश्वरः श्रीरामः पापाः तामसजनाः तेषां मोहनं मोहस्तस्मै, शरेण विद्धइव विद्धवत्, इन्द्रजिता बद्धइव बद्धवत्, मूर्च्छां प्राप्तइव मुग्धवत्, क्षतजेन रक्तेन आर्द्रइव क्षतजार्द्रवत् दर्शयामास । दृशेर्लिट् । स्वभावतस्तु नास्त्येवात्रेति हेतुनाऽखिलेश्वर इत्युक्तम् ॥ १४ ॥

---

१. **'देवगुह्यमित्यनेन, 'वरेण शर्वस्य हि रावणात्मजो यदा निबध्नाति कपीन् सलक्ष्मणान् । उरङ्गपाशेन तदा त्वमेव समेत्य सर्वानपि मोचयस्व । अहं समर्थोऽपि स लक्ष्मणश्च तथा हनूमान् न विमोचयामः । तव प्रियार्थं गरुडैष एव कृतस्तवाऽदेश इमं कुरुष्व' (म.बा.ता.नि.८.१४०–१) इति हरिणाऽवतारसमये गरुडं प्रत्यभिहितत्वादिदानीं गरुडेन कपयो मोचनीया इति देवगुह्यमनुस्मृत्य नामोचयन्निति सूचितम्'** इति का.श्री. ।

२. **'पापानां तमोयोग्यानां मोहनाय वञ्चनाय मित्याज्ञानोत्पत्तये ।....मुग्धवत् अजानन्निव....आत्मानं दर्शयामास । इदं वक्ष्यमाणस्य सर्वस्यापि तात्पर्यम् । तदुक्तम्–'विद्धवन्मुग्धवच्चैव केशवो वेदनार्तवत् । दर्शयन्नपि मोहाय नैव विष्णुस्तथा भवेत्' (म.भा.ता.नि.११.९६) इत्यादि'** इति का.श्री. ।

(सं.चं.) पापानामासुराणां मिथ्याज्ञानं जनयित्वा तमसि पातनाय । क्षतजार्द्रवत् रक्तसिक्त इव । कुतः? अखिलेश्वरत्वात् । तथाच पुराणादिषु दशनभाषया तं तथा वर्णयन्तीति हृदयम् । 'एतेन–'नीलश्च विवदो मैन्दः सुषेणः कुमुदोऽङ्गदः । तूर्णं हनुमता सार्धमन्वशोचन्त राघवौ । अचेष्टौ मन्दनिःश्वासौ शोणितेन परिप्लुतौ । शरजालाचितौ स्तब्धौ शयानौ शरतल्पगौ । निःश्वसन्तौ यथा सर्पौ निश्चेष्टौ मन्दविक्रमौ । रुधिरस्रावदिग्धाङ्गौ तपनीयाविव ध्वजौ । तौ वीरशयने वीरौ शयानौ मन्दचेष्टितौ । यूथपैः स्वैः परिवृतौ बाष्पव्याकुललोचनैः । राघवौ पतितौ दृष्ट्वा शरजालसमन्वितौ । बभूवुर्दुःखिताः सर्वे वानराः समभीषणाः' (४६.३–७) इत्यादिवाल्मीकिवचनं गदिताभिप्रायम् । एवं सर्वत्रापि ॥ १४ ॥

मायासीतामुपादाय राक्षस्यो रावणाज्ञया ।
अदर्शयन् दशामेतां[1] त्रिजटा तामसान्त्वयत् ॥ १५ ॥

(भा.दी.) मायेति । राक्षस्यः रावणाज्ञया मायासीतां सीताप्रतिकृतिं उपादाय एनां कपीनां दशामवस्थां अदर्शयन् । त्रिजटा त्रिजटानाम्नी राक्षसी तां सीताप्रतिकृतिं असान्त्वयत् । षान्त्व सामप्रयोगे लङ् ॥१५॥

(सं.चं.) दशामेतां रामादीनां नागपाशबद्धताम् । त्रिजटा तामसान्त्वयत् । 'परिदेवयमानां तां राक्षसी त्रिजटाऽब्रवीत् । मा विषादं कृथा देवि भर्ताऽयं तव जीवति' (४८.२२) इत्यादि ॥ १५ ॥

शक्रारिणा शर्ववरात्[2] पातितेषु कपिष्वपि ।
सप्तद्वीपवतीं पृथ्वीं[3] कम्पयन् वायुराववौ ॥ १६ ॥

(भा.दी.) शक्रेति । शक्रारिणा इन्द्रजिता, शर्वस्य यो वरस्तस्मात् कपिषु पातितेषु सत्सु, सप्त ये द्वीपास्ते अस्यां सन्तीति तथा तां पृथ्वीं कम्पयन् चालयन् वायुः आववौ । वा गतिगन्धनयोर्लिट् ॥ १६ ॥

(सं.चं.) शर्ववरात् । अत एव शर्वादुत्तमौ राममारुती, शर्वसमो लक्ष्मणश्च न बद्धाः । केवलं तथा दर्शयामासुः । गरुडपक्षपतनवेगजो वायुराववौ ॥ १६ ॥

आ जानुतः स्वर्ण्णवर्ण्ण आ नाभेर्हारगौरभाः ।
माणिक्यशोण आ [4]कण्ठादा केशाद्धरितप्रभः ॥ १७ ॥

---

१. **'दशामेनाम्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

२. **'शर्वबलात् पातितेषु कपिष्विति'** इति **'कपिष्वथ'** इति च ।

३. **'–वर्तीं भूमिं कम्पयन्'**

४. **'–शोण आ कर्णादा केशा–'**

नीलकेशो लसन्माल्यश्चारुचन्दनचर्चितः ।
अष्टभिर्भोगिभिः पुष्टैर्भूषितो[१] मणिमौलिभिः ॥ १८ ॥

पत्राभ्यां चित्रवर्णाभ्यां[२] मुञ्चद्भ्यां च सुधाकणान् ।
कालयन् नागपूगं तं चारुचञ्चुः सुलोचनः[३] ॥ १९ ॥

ब्रुवाणो जय रामेति दृष्टः स्पष्टं प्लवङ्गमैः ।
ववन्दे परमानन्दं[४] गरुडो गरुडध्वजम् ॥ २० ॥

(भा.दी.) आ जानुत इति । जानुत आ पर्यन्तं स्वर्णवद् वर्णो यस्य स तथा, नाभिर्नाभिप्रदेशस्तस्मात् आ पर्यन्तं हारवद् गौरत्वेन भाः कान्तिर्यस्य स तथोक्तः, कण्ठो गळस्तस्मात् आ पर्यन्तं माणिक्यवत् माणिक्यरत्नवच्छोणो रक्तः, केशः केशपाशस्तस्मात् आ पर्यन्तं हरितवत् हरिद्रावत् प्रभा यस्य स तथोक्तः, नीलाः केशाः यस्य स तथोक्तः, लसत् माल्यं पुष्पदाम यस्य स तथा, चारु यच्चन्दनं तेन चर्चितः लिप्तः, अष्टभिः भोगिभिः आभरणभूतैर्महानागैः पुष्टो पूर्णाङ्गः, मणयश्च मौलिः किरीटं स च तैर्भूषितः, चित्रं नानाविधं रूपं ययोस्ताभ्याम्, सुधाकणान् सुधाबिन्दून् मुञ्चद्भ्याम्, पत्राभ्यां पक्षाभ्यां च, तं नागपूगं नागसमूहं कालयन् द्रावयन्, चारुः चञ्चुः तुण्डो यस्य स तथा, शोभने लोचने यस्य स तथा, 'हे राम, जय' इति ब्रुवाणः प्लवङ्गमैः कपिभिः स्पष्टं यथा भवति तथा दृष्टः गरुडः, परम आनन्दो यस्य स तथा तं (गरुडध्वजं) श्रीरामं ववन्दे नमश्चकार ॥ १७–२० ॥

(सं.चं.) चतुर्भिर्गरुडरूपं वर्णयति । 'पीतशुक्लारुणो हरिः । कृष्णश्चाऽ जानुतो नाभेः कण्ठात् कादन्त एवच' (४.८४) इति तन्त्रसारसङ्ग्रहे । पादतो जानुपर्यन्तं स्वर्णवर्णः । ततो नाभिपर्यन्तं गौरवर्णः । ततः कण्ठपर्यन्तं माणिक्यवत् पद्मरागमणिवत् शोणः । 'शोणरत्नं लोहितकं पद्मरागोऽरुणोपलः' इति यादवप्रकाशः । ततः केशपर्यन्तं हरिद्वर्णः । केशेषु नीलः । मणिभूषितमौलिभिः पुष्टैः पूर्णाङ्गैरष्टभिर्महानागैः परिगतैर्भूषितः । रामायणानुक्तमपूर्वमेतत् प्रमेयम् । इन्द्रजिदस्त्रनिर्गतं कपिबन्धनं नागपूगं कालयन् द्रावयन् । ववन्दे तुष्टाव च ननाम च ॥ १७–२० ॥

---

१. **'पुष्टो भूषितो–'** इति वि.ती.पाठः । नातिस्वरसमिदम् । मणिमौलयो हि भोगिनः प्रसिद्धाः । **'मणिमौलिभिः रत्नयुक्तशिरस्कैः पुष्टैः सन्तुष्टैः अष्टभिर्भोगिभिर्नागैः भूषितोऽलङ्कृतो गरुडः'** इति का.श्री. ।

२. **'चित्ररूपाभ्याम्'** इति वि.ती.पाठः ।

३. **'चारुचञ्चुसुलोचनः'**

४. **'परमानन्दमित्युक्त्या नागपूगनिबन्धनं (दुःखं)रामस्य नास्तीति सूचितम्'** इति का.श्री. ।

कालिताः काद्रवेयास्ते पक्षवातेन पक्षिणः ।
तद्दर्शनस्पर्शनाभ्यां वानरा बलिनोऽभवन् ॥ २१ ॥

(भा.दी.) कालिता इति । पक्षौ अस्य स्त इति पक्षिणः गरुडस्य पक्षयोर्वातस्तेन, ते पाशभूताः कद्रोरपत्यानि पुमांसः काद्रवेयाः सर्पाः कालिताः द्राविताः । वानराः, तस्य गरुडस्य यद् दर्शनं स्पर्शनं च ताभ्यां बलिनः अभवन् ॥ २१ ॥

(सं.चं.) तस्य गरुडस्य दर्शनेन स्पर्शनेन च ॥ २१ ॥

शुश्रूषां गरुडः कृत्वा राममामन्त्र्य यातवान् ।
सालशैलशिलाहस्ता उदगर्ज्जन् प्लवङ्गमाः ॥ २२ ॥

(भा.दी.) शुश्रूषामिति । गरुडः श्रीरामस्य शुश्रूषां सेवां कृत्वा, श्रीरामं आमन्त्र्य आपृच्छ्य, यातवान् गतः । प्लवङ्गमाः सालाश्च शैलाश्च शिलाश्च ताः हस्ते येषां ते तथा सन्तः उदगर्जन् उत्कृष्टतया जगर्जुः । गर्ज शब्दे लङ् ॥ २२ ॥

(सं.चं.) उदगर्जन् सिंहनादं चक्रुः ॥ २२ ॥

आकर्ण्य कपिसिंहानां सिंहनादं भयानकम् ।
अस्त्रमोक्षं विनिश्चित्य त्रस्तौ रावणरावणी ॥ २३ ॥

(भा.दी.) आकर्ण्येति । रावणश्च रावणिश्च तौ, कपिषु सिंहाः श्रेष्ठास्तेषां भयानकं भयजनकं सिंहनादो सिंहगर्जनं तं आकर्ण्य श्रुत्वा, अस्त्रान्मोक्षो मोचनं तं विनिश्चित्य त्रस्तौ अभूताम् ॥ २३ ॥

(सं.चं.) कपिसिंहानां कपिवीराणाम् । कपयः सिंहा इव । उत्तरपदभूताः सिंहव्याघ्रर्षभादयो वीर्याधिक्य-वचनाः ॥ २३ ॥

आथर्वणविधानेन हुत्वा हुतवहं मुहुः ।
अदृश्यो रथमध्यास्य ययावाकाशवर्त्मना ॥ २४ ॥

(भा.दी.) आथर्वणेति । आथर्वणं अथर्ववेदे प्रोक्तं यद्विधानमभिचारविधिस्तेन हुतवहमग्निं मुहुः हुत्वा रथः स्यन्दनं तं अध्यास्य अधिष्ठाय अदृश्यः सन् आकाशवर्त्मना ययौ ॥ २४ ॥

(सं.चं.) अदृश्यो ययौ । रावणरावणी इत्यत्र प्रस्तुतः रावणिः ॥ २४–५ ॥

शर्वशम्भुवराद् गर्वी[१] पूर्ववत् सर्ववानरान् ।
नागभोगैर्दृढं[२] बध्वा रावणं रावणिर्य्ययौ ॥ २५ ॥

(भा.दी.) शर्वेति । शर्वः शिवः, शम्भुश्चतुर्मुखः स च तयोर्यो वरस्तस्मात् गर्वोऽस्यास्तीति गर्वी, अजेयत्वाभिमानवानित्यर्थः, रावणिः रावणपुत्रः अस्त्रशक्त्या पूर्ववत् सर्ववानरान् दृढं यथा भवति तथा बध्वा रावणं ययौ ॥ २५ ॥

राक्षसेन्द्रो महेन्द्रारिमभ्यनन्दत् स्वनन्दनम् ।
कृतकार्य्यं महावीर्य्यं प्रशशंस च सादरम् ॥ २६ ॥

(भा.दी.) राक्षसेति । राक्षसेन्द्रः रावणः, कृतं कार्यं येन स तथा तम्, महत् वीर्यं यस्य स तथा तम्, स्वनन्दनं महेन्द्रारिमिन्द्रजितं दृष्ट्वा अभ्यनन्दत् । नदि हर्षे लङ् । आदरेण बहुमानेन सहितं यथा भवति प्रशशंस च । शंसु स्तुतौ लिट् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) स्वनन्दनं स्वस्य सन्तोषजनकं स्वतनयम् ॥ २६–८ ॥

जिज्ञासुः पुरि वृत्तान्तं पूर्वं यातो[३] विभीषणः ।
रणभूमिं तदा प्राप्तो ददर्श पतितान् कपीन् ॥ २७ ॥

(भा.दी.) जिज्ञासुरिति । पुरि लङ्कायां वृत्तान्त उदन्तस्तं जिज्ञासुः सन् पूर्वं इन्द्रजिदागमनात् प्रागेव यातः विभीषणः तदा रणभूमिं प्राप्तः सन् पतितान् कपीन् ददर्श ॥ २७ ॥

अपश्यन्नुत्थितं कश्चिद् रात्र्यां रात्रिचरेश्वरः[४] ।
कोऽत्राविपन्न इत्युच्चैरुवाच जलदस्वनः ॥ २८ ॥

---

१. **'शर्वशम्भुवराद् गर्वात्'** इति, **'स शम्भुवरतो गर्वी'** इति, **'स शम्भुवरतो गर्वात्'** इति च क्वचित् ।

२. **'अस्त्रशक्त्या दृढं बध्वा'** इति वि.ती.पाठः । **'नागभोगैः सर्पश(री)रैः'** इति का.श्री. ।

३. **'पूर्वयातो–'**

४. **'रात्रिञ्चरेश्वरः'**

(भा.दी.) अपश्यन्निति । रात्र्यां कश्चित् कमपि उत्थितं स्थितं अपश्यन्, जलदस्य मेघस्य स्वन इव स्वनो यस्य स तथोक्तः, रात्रिचरेश्वरः राक्षसेश्वरः विभीषणः, अत्र कपीनां मध्ये अविपन्नः अमूर्च्छितः कः इति उच्चैः उवाच ॥ २८ ॥

अहमस्मीति हनुमान् ब्रुवन्नुपससार तम् ।
अलातं भ्रामयन्तौ तौ कपीन् विष्वगपश्यताम्   ॥ २९ ॥

(भा.दी.) अहमिति । हनुमान् अहं अमूर्छितः अस्मि इति ब्रुवन् सन् तं विभीषणं उपससार समीपमाप । सृ गतौ लिट् । तौ हनुमद्विभीषणौ अलातमुल्मुकं तत् भ्रामयन्तौ कपीन् विष्वक् परितः अपश्यताम् ॥२९॥

(सं.चं.) अलातमुल्काम् – 'ದೊಂದಿ' इति भाषायाम् । दीप्राग्रं काष्ठम् ॥ २९–३० ॥

सुग्रीवाङ्गदनीलादीन् भग्नाङ्गान् रुधिरोक्षितान् ।
दृष्ट्वाऽन्यांश्चोपययतुर्जाम्बवन्तं विमोहितम्   ॥ ३० ॥

(भा.दी.) सुग्रीवेति । सुग्रीवश्च अङ्गदश्च नीलश्च ते आदयो येषां ते तथा तान्, भग्नानि अङ्गानि अवयवा येषां ते तथा तान्, रुधिरोक्षितान् रुधिरसिक्तान् दृष्ट्वा, अन्यांश्च वानरान् तथाभूतान् दृष्ट्वा, विमोहितं जाम्बवन्तं उपययतुः उपजग्मतुः ॥ ३० ॥

आश्वासयन् जाम्बवन्तमम्बुसेकैर्विभीषणः ।
किं जीवसीत्युवाचाऽरामन्दम्मन्दं स चाब्रवीत्   ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) आश्वासयन्निति । विभीषणः अम्बुनः सेकाः सेचनानि तैः जाम्बवन्तं आश्वासयन्, श्रमं परिहारयन्, 'त्वं जीवसि किम्?' जीव प्राणधारणे लट्, इति आरात् समीपे स्थित्वा उवाच । स च जाम्बवान् मन्दम्मन्दमिति क्रियाविशेषणं, अब्रवीत् ॥ ३१ ॥

(सं.चं.) आरान्निकटमेत्य किं जीवसीत्युवाच ॥ ३१ ॥

अञ्जना सुप्रजा येन स किं जीवति पावनिः ।
तस्मिन् जीवति जीवामो मृते तस्मिन् मृता वयम्   ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) अञ्जनेति । अञ्जना अञ्जनादेवी येन हनुमता शोभना (प्रजा) सुतो यस्याः सा तथा, 'प्रजा तु जनपुत्रयोः' इति वैजयन्ती । सः पावनिः पवनपुत्रः हनुमान् जीवति किम्? सर्वान् परित्यज्य तस्यैव जीवनप्रश्नकारणमाह– **तस्मिन्नि**ति । तस्मिन् हनुमति जीवति सति वयं जीवामः । तस्मिन् मृते सति वयं मृताः स्म इति अब्रवीत् ॥ ३२ ॥

(सं.चं.) शोभना प्रजाऽस्या इति सुप्रजाः । बहुव्रीहेरसिच्प्रत्ययः । 'नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' (५.४.१२२) इति हि पाणिनिः । नञ्दुःसुभ्य इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । अप्रजाः, दुष्प्रजाः, सुप्रजाः । अमेधाः, सुमेधाः, दुर्मेधाः ॥ ३२–४ ॥

इत्युक्त ऊचे पौलस्त्यः कस्मात् पृच्छसि मारुतिम् ।
न लक्ष्मणं न सुग्रीवं नाङ्गदं मतिमन्निति[1] ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) इतीति । इति जाम्बवता उक्तः, पुलस्त्यस्य गोत्रे भवः पौलस्त्यः विभीषणः, हे मतिमन् विवेकिन् जाम्बवन्, मारुतिं हनुमन्तं कस्मात् कारणात् पृच्छसि, लक्ष्मणं कस्मान्न पृच्छसि, अङ्गदं सुग्रीवं वा कस्मान्न पृच्छसि, जीवति मृतो वेति न विचारयसि, इति जाम्बवन्तं ऊचे ॥ ३३ ॥

इत्युक्तो ब्रह्मजः प्रोचे हनूमान् यदि जीवति ।
स्वतेजसा पालयेन्नो नास्त्यन्यः शक्तिमानिति ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) इतीति । इति उक्तः ब्रह्मजः ब्रह्मपुत्रः जाम्बवान्, यदि हनुमान् जीवति, तर्हि स्वतेजसा स्वसामर्थ्येन नः पालयेत् । पाल रक्षणे लिङ् । अन्यः पुरुषः शक्तिमान्नास्ति इति विभीषणं प्रोचे ॥ ३४ ॥

आर्य्य जीवाम्यहमिति ब्रुवाणो वायुनन्दनः ।
उपसृत्य तमस्प्राक्षीच्छङ्करेण स्वपाणिना ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) आर्येति । हे आर्य साधो जाम्बवन्, 'आर्यः साधुकुलीनयोः' इति वैजयन्ती, अहं जीवामि इति ब्रुवाणः वदन् वायुनन्दनः हनुमान्, उपसृत्य समीपं गत्वा, शं सुखं करोतीति शङ्करस्तेन स्वपाणिना तं जाम्बवन्तं अस्प्राक्षीत् । स्पृश आमर्शने लुङ् ॥ ३५ ॥

(सं.चं.) आर्यो वयसा ज्येष्ठः । कुलवृद्धः । 'ಅಯ್ಯ' इति भाषायाम् । शङ्करेण सुखकरेण ॥ ३५ ॥

---

१. '–नाङ्गदं सन्मतिं त्विति'

अथाब्रवीद् ब्रह्मसुतो वत्स स्वज्ञातिवत्सल[१] ।
मृतं कपिकुलं रक्ष रामदासाग्रणीर्भवान् ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) **अथे**ति । अथ ब्रह्मसुतः जाम्बवान्, वत्स, स्वज्ञातयो बान्धवास्तेषु वत्सल स्निग्ध हनुमन्, श्रीरामस्य ये दासास्तेषु अग्रणीः श्रेष्ठः भवान्, मृतं मृतप्रायम्, कपिकुलं कपिसमूहः, तत् रक्ष । रक्ष पालने लोट् । इति अब्रवीत् ॥ ३६ ॥

(सं.चं.) वत्स हनुमन्, त्वं मृतं कपिकुलं रक्ष । रामदासाग्रणीः किल भवान् । एवं भिन्नवाक्यतया रक्षेति युक्तम् । अन्यथा भवान् रक्षतु इति वक्तव्यम् । छान्दसं वा पन्थानं कविः पपात ॥ ३६–७ ॥

समीपे मेरुशैलस्य शैलो यो[२] गन्धमादनः ।
तस्मादानीयतां शीघ्रं [३]त्वयौषधचतुष्टयम् ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) रक्षणे स्वज्ञातोपायमाह–**समीप** इति । मेर्वाख्यो यः शैलः, तस्य समीपं पार्श्वं तस्मिन्, गन्धमादनः गन्धमादनाख्यो यः शैलः तस्मात्, त्वया औषधानां चतुष्टयं तत् शीघ्रं यथा भवति तथा आनीयताम् । नीञो लोट् ॥ ३७ ॥

मृतसञ्जीवनी मुख्या सन्धानकरणी परा ।
सवर्ण्णकरणी चैव विशल्यकरणीति च[४] ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) औषधचतुष्टयनामान्याह– **मृते**ति । मुख्या श्रेष्ठा, मृतं सञ्जीवयितुं शीलमस्या अस्तीति तथा, अत एव तन्नाम्नी एका । खण्डितानवयवान् सन्धानं कर्तुं शीलमस्या अस्तीति सन्धानकरणी परा अन्या । विगतं शल्यं कर्तुं शीलमस्या अस्तीति विशल्यकरणी । अपरा चैव, समानश्चासौ वर्णश्च तं कर्तुं शीलमस्या अस्तीति तथोक्ता । इति औषधचतुष्टयं आनीयतामिति सम्बन्धः ॥ ३८ ॥

(सं.चं.) मृतसञ्जीवनीत्यविकलं निर्णयवचनम् (८.१५३) । ल्युडन्तानि नामान्येतानि । मृतं सञ्जीवयतीति मृतसञ्जीवनीत्यादि ॥ ३८–९ ॥

१. **'–वत्तलः'**
२. **'शैलोऽयं गन्ध –'**
३. **'त्वयौषधिचतु–'**
४. **'विशल्यकरणी चैव सवर्णकरणीति च'** इति वि.ती.पाठः।

इत्युक्तो हनुमान् नत्वा रामं रामप्रियामपि ।
ववृधे पर्वताग्रस्थो द्वितीय इव पर्वतः ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) इतीति । इति उक्तः हनुमान् श्रीरामं (रामप्रियां) रामभार्यां सीतामपि नत्वा पर्वतस्य त्रिकूटपर्वतस्य यदग्रं तस्मिन् तिष्ठतीति तथोक्तः तथा सन् द्वितीयः पर्वत इव ववृधे । वृध वृद्धौ लिट् ॥ ३९ ॥

अतुच्छं[1] पुच्छमाविद्ध्य कर्ण्णावाकुञ्च्य पूर्ण्णभाः ।
धराधरमवष्टभ्य[2] धीरोऽसावथ पुप्लुवे ॥ ४० ॥

(भा.दी.) अतुच्छमिति । अथ पूर्णा भाः कान्तिर्यस्य स तथा, धीरः असौ हनुमान् अतुच्छं अतिमहत् तत् पुच्छं आविद्ध्य आवर्तयित्वा, कर्णौ आकुञ्च्य उत्तब्धौ कृत्वा, केवलं मूर्धाग्रगौ कृत्वेत्यर्थः, धराधरः त्रिकूटपर्वतस्तं अवष्टभ्य निष्पिष्य पुप्लुवे । प्लुङ् गतौ लिट् ॥ ४० ॥

(सं.चं.) भुजङ्गकल्पत्वादतुच्छम् । 'स पुच्छमुद्यम्य भुजङ्गकल्पं विनम्य पृष्ठं श्रवणे निकुञ्च्य' (७४.४९) इति च ॥ ४० ॥

सप्तद्वीपवती पृथ्वी चकम्पे तेन पीडिता ।
शाखेव शाखिनः स्निग्धा पल्लवावलिशालिनी ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) सप्तेति । सप्तसङ्ख्याका ये द्वीपा जलमध्यस्थानानि ते अस्यां सन्तीति तथोक्ता पृथ्वी, तेन हनुमता पीडिता सती, पल्लवानां किसलयानां आवलयः पङ्क्तयस्ताभिः शालते शोभत इति शालिनी, युक्ता मनोहरेति वा, स्निग्धा कोमळा शाखिनो वृक्षस्य शाखेव चकम्पे चचाल । कपि कम्पने लिट् ॥ ४१ ॥

(सं.चं.) ब्रह्माण्डं शाखीव । पृथ्वी तस्यैका शाखेव । द्वीपानि पल्लवावलिरिव ॥ ४१ ॥

प्रासादशिखरादीनि लङ्कायां[3] भङ्गमाययुः[4] ।
[5]निष्पीडिते त्रिकूटे च मारुतेः पातरंहसा ॥ ४२ ॥

---

१. **'अतुलं पुच्छ–'** २. **'–ष्टभ्य वीरोऽसा–'** ३. **'लङ्काया भङ्ग–'** इति.वि.ती.पाठः । ४. **'भङ्गमानयन्'**
५, **'मारुतेः पातरभसा त्रिकूटे लोळिते तथा'** । इति, **'त्रिकूटे चालिते तथा'** इति च ।

(भा.दी.) प्रासादेति । मारुतेः हनुमतः पातस्य उत्पतनस्य यद्रंहो वेगस्तेन (त्रिकूटे) निष्पीडिते सति, लङ्कायाः प्रासादानां हर्म्याणां शिखराणि, तानि आदयो येषां तानि तथोक्तानि, भङ्गो नाशस्तं च आययुः । यातेर्लिट् ॥ ४२ ॥

(सं.चं.) पातस्य उत्पत्य वियति डयनस्य रंहसा वेगेन ॥ ४२ ॥

मृताः केचित् परे मुग्धा रुरुदू राक्षसाः परे ।
कर्त्तव्यमूढा अपरे लङ्काकम्पनकम्पिताः　　　॥ ४३ ॥

(भा.दी.) मृता इति । लङ्कायां यत्कम्पनं चलनं तेन कम्पिताः चालिताः, केचित् राक्षसा मृताः, परे राक्षसाः मुग्धाः मूर्छिताः, परे रुरुदुः । रुदिर् अश्रुविमोचने लिट् । अपरे कर्तव्ये कर्मणि मूढाः आसन् ॥ ४३ ॥

(सं.चं.) मुग्धा मोहमापन्नाः । भयकम्पिताः ॥ ४३–५ ॥

स द्वितीय इवाऽदित्य आदित्यपथमेयिवान् ।
अतिदीर्घमथाध्वानं[१] हनुमानत्यवर्त्तत　　　॥ ४४ ॥

(भा.दी.) स इति । सः हनुमान् द्वितीयः आदित्य इव, आदित्यस्य पन्था आदित्यपथस्तं आकाशमार्गमित्यर्थः, एयिवान् सम्प्राप्तः । अथ, अत्यन्तं दीर्घः अतिदीर्घस्तं अध्वानं अत्यवर्तत अतिक्रान्तवान् । वृतु वर्तने लङ् ॥ ४४ ॥

योजनानामर्द्धलक्षमतीत्यायत्नतो द्रुतम् ।
असङ्ग एकपातेन प्रापासौ गन्धमादनम्　　　॥ ४५ ॥

(भा.दी.) योजनानामिति । असौ हनुमान् असङ्गः सन् असंसक्तः सन्, उत्पतनानन्तरं कुत्राप्यस्थितः सन्नित्यर्थः, एकश्चासौ पातश्च तेन, एकोत्पतनेनेत्यर्थः, योजनानां लक्षस्य अर्धं अर्धलक्षं तत्, पञ्चाशत्सहस्रमित्यर्थः, अयत्नतः अनायासेन द्रुतं यथा भवति तथा अतीत्य गन्धमादनं प्राप । आप्लृ व्याप्तौ लिट् ॥ ४५ ॥

---

१. **'–मथाऽकाशं हनूमानभ्यवर्धत'** इति, **'हनूमानत्यवर्तत'** इति च ।

औषधानि विलीनानि[१] ज्ञात्वा क्रुद्धो मरुत्सुतः ।
गिरिमेवोज्जहारैनं शतयोजनमण्डलम्[२] ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) औषधानीति । मरुत्सुतः औषधानि मृतसञ्जीवनादीनि विलीनानि अन्तर्हितानि ज्ञात्वा क्रुद्धः सन्, शतसङ्ख्याकानि यानि योजनानि तावत्परिमिति मण्डलं यस्य स तथा तं एनं गिरिमेव उज्जहार उद्बबर्ह । हृञो लिट् ॥ ४६ ॥

(सं.चं.) मण्डलं परिधिः । 'ಸುತ್ತಳತೆ' इति भाषायाम् ॥ ४६ ॥

तं गिरिं काञ्चनमयं प्रतिदीप्तमहौषधम् ।
प्रतिगृह्याऽपपाताथ[३] रामं रामप्रियाग्रणीः ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) तमिति । अथ, रामप्रियेषु अग्रणीः श्रेष्ठः हनुमान्, काञ्चनमयम्, प्रतिदीप्तानि महौषधानि यस्मिन् स तथा तम्, तं गन्धमादनाख्यं गिरिं प्रतिगृह्य श्रीरामं प्रति आपपात ॥ ४७ ॥

(सं.चं.) प्रतिरुद्धतया दीप्तानि महौषधानि यत्र ॥ ४७–८ ॥

[४]लीलयोत्तोळयन्नद्रिं कराग्रे कन्दुकायितम् ।
विरराज वियत्येष वीरराजो जगत्त्रये ॥ ४८ ॥

(भा.दी.) लीलयेति । जगतां त्रयं तस्मिन् वीरराजः एषः हनुमान्, करस्य यदग्रं तस्मिन्, कन्दुकवदाचरतीति कन्दुकायितः, तं अद्रिं लीलया उत्तोळयन् उच्चालयन् सन्, वियत् नभस्तस्मिन् विरराज । राजृ दीप्तौ लिट् ॥ ४८ ॥

निन्ये [५]निमेषमात्रेण स यावद् गन्धमादनम् ।
उदतिष्ठन् कपिगणास्तावदौषधवायुना ॥ ४९ ॥

---

१. **'–धानि निलीनानि'**

२. **'शतयोजनमण्डलम् शतयोजनविशालम्'** इति का.श्री. ।

३. **'प्रतिगृह्य पपाताथ'** इति, **प्रतिगृह्योत्पपाताथ'** इति च ।

४, **'लीलयोल्लेलय–'** इति, **'लीलया लोलय –'** इति च ।

५. **'निमिषमात्रेण'**

(भा.दी.) निन्य इति । सः यावत् यदा, केवलं निमेषः निमेषमात्रं तेन, गन्धमादनं लङ्कां प्रति निन्ये नीतवान्, तावत् तदा, कपिगणाः, औषधसम्बद्धो यो वायुस्तेन, उदतिष्ठन् उत्थिता बभूवुः ॥ ४९ ॥

(सं.चं.) यावत् यदा निन्ये तदोदतिष्ठन् ॥ ४९ ॥

जीवनं च्छिन्नसन्धानं विशल्यत्वं सवर्ण्णताम् ।
चतुर्ण्णामौषधानां ते गन्धसामर्थ्यतोऽगमन्[1] ॥ ५० ॥

(भा.दी.) जीवनमिति । ते वानराः, चतुर्णाम्, औषधानि मृतसञ्जीवनादीनि तेषां, गन्धस्य यत्सामर्थ्यं तस्मादिति ततः जीवनं प्राणधारणं तत्, च्छिन्नानां सन्धानं सन्धिस्तत्, विगतं शल्यं यस्मात् स तथा, तस्य भावस्तत्त्वं तत्, शल्यवैकल्यमित्यर्थः, सवर्णतां च पूर्वसदृशवर्णतां च अगमन् ॥ ५० ॥

(सं.चं.) जीवनं पुनरुज्जीवनम् । विशल्यत्वं शल्योद्धरणे सत्यव्रणत्वम् ॥ ५० ॥

स देवतानामभयङ्करात्मा भयङ्करो दैवतशात्रवाणाम् ।
बभौ गिरिं बिभ्रदहो[2] हनूमान् त्रिविक्रमश्चक्रधरो यथा प्राक् ॥ ५१ ॥

(भा.दी.) स इति । (सः हनूमान्) देवताः देवास्तासाम्, अभयङ्करः आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा, दैवतानां देवानां शात्रवाः शत्रवस्तेषां भयङ्करः, हनूमान् गिरिं बिभ्रत् सन्, चक्रधरः त्रिविक्रमः प्राक् पूर्वं यथा तथा बभौ । भा दीप्तौ । अहो आश्चर्यम् ॥ ५१ ॥

(सं.चं.) स देवतानामित्युपेन्द्रवरज्रा ॥ ५१ ॥

सौमित्रिसुग्रीवविधातृनन्दना आनन्दिनः साङ्गदनीलपूर्वकाः ।
धराधरेन्द्रं दधतं तमार्च्चयन्[3] धरां दधानं विबुधा यथा हरिम् ॥ ५२ ॥

---

१. 'चतुर्णां सञ्जीवनादीनां औषधानां लताविशेषाणां गन्धसामर्थ्यतः परिमळसामर्थ्यात् जीवनं प्राणधारणम्, छिन्नसन्धानं छिन्नावयवानां पुनर्मेलनं पुनरुत्पत्तिं वा, विशल्यत्वं शरीरान्तर्विद्यमानशरादीनां बहिर्गमनम्, सवर्णतां पूर्ववर्णसमानवर्णोपेतत्वमगमन् अगुः । गन्धमादनपर्वतानयनानन्तरं कपीनामिव राक्षसानामपि जीवनादिप्राप्तिः किं न स्यादिति शङ्का–'रामाज्ञया हि हरयोऽब्धाववाक्षिपन् । नोज्जीवितास्ततस्ते तु वानरा निरुजोऽभवन्' (म.भा.ता.नि.८.२०४) इत्यनेन परिहर्तव्या' इति का.श्री. ।

२. 'बिभ्रदसौ'

३. 'दधतं समर्चयन्'

(भा.दी.) सौमित्रीति । आनन्द एषामस्तीति आनन्दिनः, सौमित्रिश्च सुग्रीवश्च विधातृनन्दनो जाम्बवान् स च ते, अङ्गदेन सहितः साङ्गदः स चासौ नीलश्च स पूर्वो येषां ते तथोक्ताः सर्वे वानराः, धराधराः पर्वतास्तेषामिन्द्रः गन्धमादनस्तं दधतं तं हनुमन्तं धरां भुवं दधानं हरिं वराहरूपिणं विष्णुं विबुधाः सुराः यथा तथा आर्चयन्, अर्च पूजायां लङ् ॥ ५२ ॥

(सं.चं.) विधातृनन्दनो जाम्बवान् । इन्द्रवंशावंशस्थयोरुपजातिः ॥ ५२ ॥

समधिकपरिरब्धो रामदेवस्य दोर्भ्यां स्तुवदमरविमुक्तैर्भूषितः पुष्पपूगैः ।
समरभुवि स तिष्ठन् क्षेपणेनैव चक्रे पवनतनय एनं पूर्ववत् पर्वतेन्द्रम्॥ ५३ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायणे
युद्धकाण्डे दशमः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) समिति । रामदेवस्य दोषौ हस्तौ ताभ्यां, समधिकं अतिदृढं यथा भवति तथा परिरब्धः आलिङ्गितः समधिकपरिरब्धः, स्तुवन्तो येऽमरा देवास्तैः विमुक्ता अभिवृष्टास्तैः पुष्पाणां पूगाः समूहास्तैः, 'पूगः क्रमुकवृन्दयोः' इत्यमरः, भूषितः सः पवनतनयः वायुपुत्रः हनुमान्, समरभुवि युद्धभूमौ तिष्ठन् सन्, एनं आनीतं पर्वतेन्द्रं गन्धमादनं क्षेपणं परावृत्य प्रक्षेपणं तेनैव पूर्ववत् चक्रे । लङ्कायां स्थित एव सन् यत्र पूर्वं पर्वतः स्थितस्तत्रैव चिक्षेपेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां
युद्धकाण्डे दशमः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) मालिन्योपसंहरति । समधिकं परिरब्धः । प्रीतिपूर्वतैवाधिक्यम् । स्तुवद्भिरमरैर्विमुक्तैः विसृष्टैः पुष्पपूगैः । क्षेपणेनैव पूर्ववत् स्वस्थानस्थितं चक्रे ॥ ५३ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां
युद्धकाण्डे दशमसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २७०४+५३=२७५७]

एकादशः सर्ग्गः

उत्थितैरुद्धतैर्वीरैरुद्धणैः सर्ववानरैः ।
सिंहनादः कृतो घोरः सद्यो लङ्कामकम्पयत् ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामदासाग्रगण्येन हनुमतोज्जीवितानां प्लवङ्गमानां प्रवृत्तिं दर्शयति– **उत्थितैरि**ति । उत्थितैः, उद्धतैः अभिवृद्धैः, वीरैः उद्धणैः शत्रुभयङ्करैः, सर्ववानरैः कृतः घोरः सिंहनादः सद्यः लङ्कां अकम्पयत् अचालयत् । कपि चलने लङ् ॥ १ ॥

(सं.चं.) उद्धतैः शत्रूनगणयद्भिः, बलगर्वितैः । उद्धणैः शत्रूणां भयजननैः ॥ १ ॥

रावणस्य नियोगेन रावणिः पुनरुत्कटः ।
निर्य्ययौ[1] रथमध्यास्य तर्प्पयित्वा हुताशनम् ॥ २ ॥

(भा.दी.) **रावणस्ये**ति । उत्कटः उन्मत्तः, रावणिः रावणपुत्रः इन्द्रजित्, रावणस्य नियोग आज्ञा तेन, हुताशनं वह्निं तर्पयित्वा, रथः स्यन्दनस्तं अध्यास्य अधिष्ठाय पुनः निर्ययौ ॥ २ ॥

(सं.चं.) उत्कटः असह्यपौरुषः । स्वभावतः क्रूरः ॥ २ ॥

शर्वशम्भुवराद् गर्वी पूर्ववत् सर्ववानरान् ।
बबन्ध नागैः[2] शक्रारिस्तन्न[3] सेहेऽथ लक्ष्मणः ॥ ३ ॥

(भा.दी.) **शर्वे**ति । शर्वः शिवः स च, शम्भुर्ब्रह्मा स च, तयोर्योऽजेयत्वादिरूपो वरस्तस्मात् गर्वी प्रतिभटो नास्तीत्यभिमानी, सः शक्रारिः इन्द्रजित्, पूर्ववत् सर्वे च ते वानराश्च तान् नागैः बबन्ध । बन्ध बन्धने लिट् । अथ लक्ष्मणः तत् इन्द्रजित्कर्म न सेहे न ममर्ष । षह मर्षणे लिट् ॥ ३ ॥

१. **'आकाशवर्त्मना निर्ययौ'** इति का.श्री. । २. **'नागैरिन्द्रारि–'** ३. **'–रिस्तं बन्धं न सेहे'** इति का.श्री. ।

(सं.चं.) प्रथमं गरुडार्थं ततो मारुत्यर्थं द्विः बद्धवत् स्थितो भगवद्भावज्ञो लक्ष्मणः, अथ तृतीयं नागास्त्रप्रयोगमसहमान उत्तस्थौ ॥ ३–४ ॥

रामानुजोऽब्रवीद् रामं देवाहं ते प्रसादतः[१] ।
सूदयिष्यामि शक्रारिं ब्रह्मास्त्रेण क्षणादिति ॥ ४ ॥

(भा.दी.) रामेति । रामानुजः लक्ष्मणः, हे देव, अहं ते तव प्रसादतः शक्रारिं इन्द्रजितम्, ब्रह्मणो यदस्त्रं तेन, ब्रह्मदेवताकास्त्रेणेत्यर्थः, क्षणः क्षणमात्रं तस्मात् सूदयिष्यामि संहरिष्यामि । षूद् क्षरणे लृट् । इति रामं प्रति अब्रवीत् ॥ ४ ॥

भयाददृश्ये ब्रह्मास्त्रं न मोक्तव्यं विपश्चिता[२] ।
[३]हन्यां शरेण शक्रारिमिति रामोऽब्रवीदिमम्[४] ॥ ५ ॥

(भा.दी.) भयादिति । विपश्चिता अस्त्रज्ञेन पुंसा । भयं भीतिस्तस्मात् अदृश्ये अन्तर्हिते पुरुषे, ब्रह्मास्त्रं न मोक्तव्यम्, यतः तस्मात् अहं शक्रारिं शरेण शरमात्रेण हन्याम्, इति श्रीरामः इमं लक्ष्मणं अब्रवीत् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) अनभिमन्त्रितब्रह्मास्त्रेण केवलशरेण ॥ ५ ॥

रामो गरुडमारुत्योर्बलं दर्शयितुं पुरा ।
अस्त्रबद्धवदास्ते स्म तदोग्रं शरमाददे ॥ ६ ॥

(भा.दी.) एवं तर्हि रामेण पूर्वं कुतो वा इन्द्रजिदुपेक्षित इत्यत आह– **राम** इति । श्रीरामः पुरा गरुडश्च मारुतिश्च तयोर्बलं सामर्थ्यं दर्शयितुं अस्त्रबद्धवत् आस्ते स्म अतिष्ठत् । आस उपवेशने लट् । नतु अशक्त्येत्यर्थः । तदा तयोर्बलप्रकटनानन्तरसमये उग्रं शरं आददे जग्राह ॥ ६ ॥

(सं.चं.) तदा तृतीये नागास्त्रप्रयोगे ॥ ६–७ ॥

अद्राक्षीन्मामयं रामो घोरशक्तिरिति स्मरन् ।
पलायत[५] प्राणभयाद् रणं त्यक्त्वा स रावणिः ॥ ७ ॥

---

१. **'त्वत्प्रसादतः'** २. **'विपश्चिता स्वात्मानमेव हिनस्तीति जानता'** इति का.श्री. । ३. **'शरेण हन्यां शक्रारि–'** ४. **'–ऽब्रवीदिदम्'**
५. **'पलायितः'** । **'रामेण शरे मुक्ते प्राणांस्त्यक्ष्यामीति भीत्या रणं त्यक्त्वा पलायत पलायनमकरोत् । दुद्राचेति यावत्'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) अद्राक्षीदिति । घोरा शक्तिर्यस्य स तथा, अयं श्रीरामः मां अद्राक्षीत् अपश्यत् । दृशिर् प्रेक्षणे लुङ् । इति स्मरन् सः रावणिः, रणं युद्धं तत् त्यक्त्वा, प्राणानां भयं तस्मात्, प्राणपरित्यागनिमित्तकभयादित्यर्थः, पलायत पलायनमकरोत् ॥ ७ ॥

(सं.चं.) स्मरन् चिन्तयन् । स्मृ चिन्तायाम् । प्राणस्य जीवस्य देहविरहभयात् । प्राणस्य जीवितस्य वा हानिभयात् । 'प्राणस्तु प्रणवे जीवे जीविते परमात्मनि' इति यादवप्रकाशः ॥ ७ ॥

जय देव त्रिलोकैकभूषणारिविभीषण ।
इति देवस्तदाऽस्तावि देवैरिन्द्रारिकालनात्[१] ॥ ८ ॥

(भा.दी.) जयेति । त्रयश्च ते लोकाश्च तेषां एकभूषण मुख्यालङ्कार, अरि(वि)भीषण शत्रुभयङ्कर, देव श्रीराम, जय । जि जये लोट् । इति देवः श्रीरामः, इन्द्रारेरिन्द्रजितः कालनं विद्रावणं तस्मात्, देवैः अस्तावि अस्तूयत । ष्टुञ् स्तुतौ लुङ् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) इन्द्रारेरिन्द्रजितः कालनात् पलायनं प्रति कारणत्वात् । इन्द्रारिकालन इति पाठे इन्द्रारिं कालयति द्रावयतीतीन्द्रारिकालनो रामः । 'हाहाकृते प्रद्रुत इन्द्रशत्रौ रघूत्तमः शत्रुविभीषणत्वात् । विभीषणेत्येव सुरैरभिष्टुतो विज्ञानमस्त्रं त्वमुचत् स्वसैन्ये' (८.१६७) इति निर्णये ॥ ८–११ ॥

मृतकोपममालोक्य स्वसैन्यं करुणाकरः ।
ज्ञानास्त्रेण ज्ञानमूर्त्तिः क्षणमात्रादबूबुधत् ॥ ९ ॥

(भा.दी.) मृतकेति । करुणाकरः, ज्ञानं मूर्तिः शरीरं यस्य स तथोक्तः श्रीरामः, स्वसैन्यं मृतकस्य शवस्य उपमा यस्य तत् तथोक्तं तत् आलोक्य, ज्ञानाख्यं यदस्त्रं तेन, विज्ञानास्त्रेणेत्यर्थः, केवलं क्षणः क्षणमात्रं तस्मात् अबूबुधत् बोधयामास । बुधिर् बोधने लुङ् ॥ ९ ॥

उत्तस्थुरुन्नदन्तस्ते सालशैलशिलाधराः ।
हनूमन्तं पुरस्कृत्य लङ्कामभ्यद्रवन् रुषा ॥ १० ॥

(भा.दी.) उदिति । ते वानराः उन्नदन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः सन्तः उत्तस्थुः । स्थातेर्लिट् । अथ, सालाश्च शैलाश्च शिलाश्च ताः धारयन्तीति तथोक्तास्तथा सन्तः, हनूमन्तं पुरस्कृत्य, रुट् कोपस्तया लङ्कां अभ्य-द्रवन् । द्रु गतौ लङ् ॥ १० ॥

---

१. '–कालनः'

रावणस्य नियोगेन रावणिः पुनरुत्कटः ।
ससैन्यः पश्चिमद्वारे रथी धन्वी विनिर्य्ययौ ॥ ११ ॥

(भा.दी.) रावणस्येति । उत्कटः उन्मत्तः रावणिः इन्द्रजित्, रावणस्य नियोग आज्ञा तेन, पुनः ससैन्यः सन्, रथोऽस्यास्तीति रथी सन्, धनुरस्यास्तीति धन्वी सन् पश्चिमं यद्वारं तस्मिन् विनिर्ययौ ॥ ११ ॥

हरयो हरिसङ्काशा युयुधुः शक्रशत्रुणा ।
सृष्ट्वा स्वमायया सीताकृतिं तां निजघान सः ॥ १२ ॥

(भा.दी.) हरय इति । हरेरिन्द्रस्य सङ्काशाः समानाः हरयः कपयः, शक्रशत्रुणा इन्द्रजिता युयुधुः युद्धं चक्रुः । इन्द्रजित् स्वमायया स्वशक्त्या सीताकृतिं सृष्ट्वा तां निजघान ॥ १२ ॥

(सं.चं.) हरिसङ्काशाः सिंहसदृशा विक्रमे ॥ १२ ॥

दुःखाज्ञानविहीनोऽपि रामः स्वानन्दवारिधिः ।
दर्शयामास दुःखादीन् नटवत् पटुचेष्टितः ॥ १३ ॥

(भा.दी.) दुःखेति । स्वरूपभूत आनन्दः स्वानन्दः, तेन वारिधिरिव वारिधिः, परिपूर्ण इत्यर्थः, श्रीरामः, दुःखं च अज्ञानं च ताभ्यां विहीनोऽपि रहितोऽपि, नटवत् नटपुरुषवत् पटु स्पष्टं चेष्टितं यस्य स तथा, दुःखादीन् दर्शयामास । यथा नटो रङ्गस्थळे स्वस्य दुःखाद्यभावेऽपि दुःखिवत् स्वात्मानं जनानां प्रदर्शयति तद्वदसुरजनमोहनायैव दुःखिवद् दर्शयामासेति भावः ॥ १३ ॥

(सं.चं.) पटु चतुरं चेष्टितं नटनं यस्य ॥ १३ ॥

शक्रशत्रोः परिजनान्[१] हत्वा मारुतिरुद्धतः ।
प्रचण्डो गण्डशैलेन[२] द्रावयामास रावणिम् ॥ १४ ॥

(भा.दी.) शक्रेति । उद्धतः, प्रचण्डः युद्धे समर्थः, मारुतिः हनुमान्, शक्रशत्रोः इन्द्रजितः परिजनान् भृत्यजनान् हत्वा गण्डशैलः स्थूलपाषाणस्तेन रावणिं द्रावयामास ॥ १४ ॥

---

१. 'शतक्रतो रिपुजनान्' २. 'प्रचण्डगण्डशैलेन'

(सं.चं.) गिरेः प्रच्युतः स्थूलः पाषाणो गण्डशैल इत्युच्यत इत्युक्तम् ॥ १४ ॥

भग्नदर्प्पो हनुमता जम्भारिद्विट् निकुम्भिलाम् ।
प्राप्य होतुं हुतवहं चक्रे परममुद्यमम् ॥ १५ ॥

(भा.दी.) भग्नेति । हनुमता भग्नो दर्पः अहङ्कारो यस्य स तथोक्तः, जम्भारिमिन्द्रं द्वेष्टीति जम्भारिद्विट् इन्द्रजित्, निकुम्भिलां निकुम्भिलानामिकामेकान्तस्थलीं प्राप्य, हुतवहं वह्निं होतुं परमं उद्यमो यत्नस्तं चक्रे ॥ १५ ॥

(सं.चं.) जम्भारेरिन्द्रस्य द्विट् शत्रुरिन्द्रजित् । निकुम्भिला निगूढमुपवनम् । 'ततो निकुम्भिला नाम लङ्कोपवनमुत्तमम्' (२५.२) इत्युत्तरकाण्डे ॥ १५ ॥

विभीषणोऽब्रवीद् रामं रावणिर्वद्ध्यतां द्रुतम् ।
कृतहोमो ह्यवद्ध्यः स्याद् ब्रह्मणोऽयं वरादिति ॥ १६ ॥

(भा.दी.) विभीषण इति । हि यस्मात् कृतो होमो येन स तथा, अयं रावणिः ब्रह्मणो वरस्तस्मात् अवध्यः स्यात्, तस्मात् द्रुतं यथा भवति तथा वध्यताम्, विभीषणः इति श्रीरामं प्रति अब्रवीत् ॥ १६ ॥

(सं.चं.) ब्रह्मणो वरादिति । 'तेन वीरेण तपसा वरदानात् स्वयम्भुवः । अस्त्रं ब्रह्मशिरः प्राप्तं कामगाश्च तुरङ्गमा । स एव किल सैन्येन प्राप्तः खलु निकुम्भिलाम् । यद्युत्तिष्ठेत् कृतं कर्म हतान् सर्वांश्च विद्धि नः । निकुम्भिलामसम्प्राप्तामकृताग्निं च यो रिपुः । त्वामाततायिनं हन्यादिन्द्रशत्रो स ते वधः । वरो दत्तो महाबाहो सर्वलोकेश्वरेण वै । इत्येवं विहितो राजन् वधस्तस्यैव धीमतः' (८५.१२–१५) इति च ॥ १६–१७ ॥

महेन्द्रारिं जिघांसन्तं लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ।
आदिदेश हरीन्द्रांश्च समारुतिविभीषणान् ॥ १७ ॥

(भा.दी.) महेन्द्रेति । लक्ष्मणाग्रजः श्रीरामः महेन्द्रारिं इन्द्रजितं जिघांसन्तं हन्तुमिच्छावन्तं लक्ष्मणं आदिदेश आज्ञप्तवान् । दिश अतिसर्जने लिट् । मारुतिश्च विभीषणश्च ताभ्यां सहितांस्तान् हरीन्द्रांश्च आदिदेश ॥ १७ ॥

पराद्रुतं नीचवृत्तिं रावणिं कूटयोधिनम् ।
अजिघांसुः स्वयं रामः प्रेषयामास लक्ष्मणम् ॥ १८ ॥

(भा.दी.) स्वयं कुतो हन्तुं न जगामेत्यत आह– **परे**ति । पराद्रुतं पूर्वं यथार्थं शरग्रहणसमये विद्रुतम्, नीचा अभिचाररूपा वृत्तिर्वर्तनं यस्य स तथा तम्, कूटेन अदृश्यो भूत्वा सर्पैर्बन्धनादिरूपेण कपटेन योद्धुं शीलमस्यास्तीति तथा, (तम्) इमानि च निर्व्याजवीरेण श्रीरामेणावध्यत्वे हेतुगर्भाणि विशेषणानि । रावणस्यापत्यं पुमान् रावणिस्तं इन्द्रजितं स्वयं अजिघांसुः हन्तुमनिच्छावान् श्रीरामः लक्ष्मणं प्रेषयामास । इषु गतौ लिट् ॥ १८ ॥

(सं.चं.) कूटयोधिनं कपटयोधिनम् ॥ १८ ॥

प्राप्ता निकुम्भिलाप्रान्तं[१] ते विभीषणनीतितः ।
निजघ्नू रक्षसां सैन्यं नियुक्तं शक्रशत्रुणा ॥ १९ ॥

(भा.दी.) **प्राप्ता** इति । विभीषणस्य नीतिरुपायतस्या इति ततः, विभीषणप्रदर्शितमार्गादित्यर्थः, निकुम्भिलायाः निकुम्भिलाख्यायाः स्थल्याः प्रान्तः समीपस्तं प्राप्ताः ते कपयः शक्रशत्रुणा नियुक्तं युद्धायाऽज्ञप्तं रक्षसां सैन्यं सेना तत् निजघ्नुः ॥ १९ ॥

(सं.चं.) विभीषणस्य नीतिर्नयो नेतृत्वं वा । तामनुसृत्य । निगूढायाः निकुम्भिलायाः प्रान्तं प्राप्ताः ॥१९॥

ऋक्षवानरवीराणां वृक्षशैलप्रहारतः ।
लक्ष्मणस्य शरैश्चोग्रै रक्षसामभवत् क्षयः ॥ २० ॥

(भा.दी.) **ऋक्षे**ति । ऋक्षाश्च वानराश्च तेषु वीरास्तेषाम्, वृक्षाश्च शैलाः पर्वतास्ते च तेषां ये प्रहारास्तेभ्य इति ततः, लक्ष्मणस्य उग्रैः शरैश्च रक्षसां क्षयः अभवत् ॥ २० ॥

(सं.चं.) ऋक्षेत्यादि कर्णाटानां प्रियो द्वितीयाक्षरप्रासः ॥ २० ॥

ते विभीषणसौमित्र्योर्वाक्यतः कपयो रिपोः ।
होमविघ्नं स्फुटं चक्रुर्हसन्तो बहुहेळनैः[२] ॥ २१ ॥

१. **'निकुम्भिलोपान्तम्'** इति, **'निकुम्भिलोपान्ते'** इति च ।

२. **'बहु हेळनैः बहुविधाभिरवज्ञाभिः मलमूत्रोत्सर्जनादिभिरिति यावत्'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) त इति । विभीषणसौमित्र्योः वाक्यतः, ते कपयः रिपोः इन्द्रजितः होमस्य यो विघ्नस्तम्, बहूनि यानि हेळनानि गुदप्रदर्शनकुण्डोन्मूलनादीनि अवज्ञानानि तैः हसन्तः सन्तः स्फुटं यथा भवति तथा चक्रुः ॥ २१ ॥

(सं.चं.) विभीषणसौमित्र्योः । वयसाऽभ्यर्हित इति विभीषणः पूर्वमुक्तः । लघ्वक्षरत्वाच्च । होमं विहतेत्यादेशरूपाद् वाक्यतः । हेळनमवज्ञानम् । 'हेडृ अनादरे' इति धातुपारायणिकाः । तदा डस्य ळः । 'हेळ अनादरे' इत्यपि प्रतनाः पेठुः ॥ २१ ॥

कपिभिः कोपितस्तत्र रावणी रणदुर्म्मदः[१] ।
सालजालादथोत्पत्य रथी धन्वी व्यदृश्यत ॥ २२ ॥

(भा.दी.) कपिभिरिति । अथ तत्र निकुम्भिलायां कपिभिः कोपितः, कोपं प्रापितः, रणे दुर्मदो यस्य स तथा रावणिः, सालानां सर्जवृक्षाणां जालं समूहस्तस्मादुत्पत्य, कपीनां वचनादिकं श्रुत्वा स्थातुमशक्ततया ऊर्ध्वमुल्लङ्घ्य रथी सन् धन्वी सन् व्यदृश्यत ॥ २२ ॥

(सं.चं.) रणे दुर्मदः मिथ्याभिमानवान् । सालजालात् निकुम्भिलाया वृक्षस्तोममध्यात् । 'वृक्षान्धकारा-न्निर्गत्य जातक्रोधः स रावणिः । आरुरोह रथं सज्जं पूर्वयुक्तं सुसंयतम्' (१६–१५) इति च । व्यदृश्यत कपिभिः ॥ २२ ॥

रक्तास्यनयनः क्रुद्धो भिन्नाञ्जनचयोपमः ।
कपीनद्रावयद्[२] बाणैर्दण्डपाणिरिवापरः ॥ २३ ॥

(भा.दी.) रक्तेति । आस्यं च नयने च आस्यनयनानि रक्तानि तानि यस्य स तथोक्तः, क्रुद्धः, भिन्नः सम्भिन्नः संसक्तः, पुञ्जीकृत इति यावत्, तादृशो योऽञ्जनचयस्तस्य उपमा यस्य स तथोक्तः, स इन्द्रजित् अपरः अन्यः दण्डपाणिरिव बाणैः कपीन् अद्रावयत् । द्रु गतौ लङ् ॥ २३ ॥

(सं.चं.) अपरो दण्डपाणिरिव यमइव रक्तास्यनयनः क्रुद्धः भिन्नाञ्जनचयोपमश्च । आस्यं च नयने च आस्यनयनम् । रक्तमास्यनयनं यस्य । आस्यमित्या कण्ठादा ललाटमुच्यते । '**ಮೊಗ**' इति भाषायाम् । भिन्न एकत्र पुञ्जीकृतोऽञ्जनचयः । 'भिन्नमन्यार्थवचने सङ्गते दारिते स्फुटे' इति विश्वप्रकाशः । 'स भीम-कार्मुकशरः कृष्णाञ्जनचयोपमः । रक्तास्यनयनो भीमो बभौ मृत्युरिवान्तकः' (१६) इति च ॥२३–४॥

१. **'रणदुर्मदः रणं करोमीति दुष्टाहङ्कारवान्'** इति का.श्री. ।
२. **'कपीन् व्यद्रावयद्–'**

कपीनां कालनं दृष्ट्वा कुपितो मारुतात्मजः ।
राक्षसीमक्षिणोत् सेनां वृक्षवर्षैर्निरन्तरैः ॥ २४ ॥

(भा.दी.) कपीनामिति । कपीनां कालनं विद्रावणं, तत् दृष्ट्वा कुपितः मारुतात्मजः, राक्षसीं रक्षसः सम्बन्धिनीं सेनाम्, निर्गतमन्तरं व्यवधानं येषां तथा तैः वृक्षवर्षैः अक्षिणोत् । क्षिणु हिंसायां लङ् ॥२४॥

जाज्वल्यमानः[1] कोपेन कालज्वलनसप्रभम् ।
अभ्यद्रवद्धनूमन्तं शरवर्षेण रावणिः ॥ २५ ॥

(भा.दी.) जाज्वल्येति । कोपः क्रोधस्तेन जाज्वल्यमानः पुनःपुनर्ज्वलमानः[2] रावणिः, कालो मृत्युः स च ज्वलनश्च तयोः समाना प्रभा यस्य स तथा तम्, प्रळयकालाग्निसमप्रभमिति वा, तं हनूमन्तं शराणां वर्षं तेन अभ्यद्रवत् ॥ २५ ॥

(सं.चं.) कालज्वलनः प्रळयकालानलः । 'स राक्षसनां तत् सैन्यं कालाग्निरिव निर्दहन्' (१६.१९) इति च ॥ २५ ॥

परश्वधान् पट्टसांश्च[3] खड्गानन्यायुधान्यपि ।
क्षणमात्रेण चिक्षेप शक्रशत्रुर्हनूमते ॥ २६ ॥

(भा.दी.) परश्वधानिति । शक्रशत्रुः परश्वधान् परशून् पट्टसान् खड्गांश्च अन्यायुधान्यपि केवलं क्षणः क्षणमात्रं तेन हनूमते चिक्षेप मुमोच । क्षिप प्रेरणे लिट् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) 'पट्टसो लोहदण्डो यस्तीक्ष्णधारः क्षुरोपमः' इति यादवप्रकाशः । 'पट्टिशः' इत्यर्वाचीनाः ॥२६॥

यद्यदायुधमत्युग्रं प्राक्षिपद् राक्षसात्मजः ।
तच्छित्त्वाऽऽदाय[4] हस्तेन हनूमान् हसितोऽब्रवीत् ॥ २७ ॥

(भा.दी.) यद्यदिति । राक्षसात्मजः, अत्यन्तमुग्रं अत्युग्रं तत् यद्यत् आयुधं प्राक्षिपत् । क्षिप प्रेरणे लङ् । हनूमान् तत्तत् आयुधं हस्तः करस्तेन आदाय परिगृह्य छित्वा, सञ्जातो हासोऽस्यास्तीति हसितः,(?) 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' (अ.सू.५.२.३६) इतीतच्, हासं कुर्वन्नित्यर्थः, अब्रवीत् ॥ २७ ॥

---

१. **'जाज्वल्यमानम्'**
२. **'पुनःपुनर्ज्वलन्'** इति युक्तम् ।
३. **'पट्टिशांश्च'**
४. **'तत्तदादाय'**

(सं.चं.) हसितोऽब्रवीत् हसन्नब्रवीदित्यर्थः । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (अ.सू.३.४.७१) इति हि पाणिनिः ॥ २७ ॥

यद्याखण्डलशत्रुस्त्वं पण्डको[१] नासि वा यदि ।
एह्येहि[२] मारुतिकराज्जीवन् पाप[३] न मोक्ष्यसे ॥ २८ ॥

(भा.दी.) यदीति । त्वं यदि आखण्डलशत्रुः इन्द्रजित् असि । यदि षण्डको वा नपुंसको वा न असि । तर्हि मां प्रति एहि युद्धार्थमागच्छ । इण् गतौ लोट् । हे पाप इन्द्रशत्रो, त्वं मारुतेर्हनुमतो यः करस्तस्मात् जीवन् सन् न मोक्ष्यसे । जीवन् सन् परावृत्य न गमिष्यसीत्यर्थः । मुच्लृ मोक्षणे लृट् ॥ २८ ॥

(सं.चं.) आखण्डलस्य इन्द्रस्य शत्रुः । 'आखण्डलस्तुराषाट् सुत्रामा गोत्रभित् शुनासीरः' इति हलायुधः । पण्डकः क्लीबः । 'क्लीबः पण्डः षण्डो नपुंसकम्' इति यादवप्रकाशः । मारुतिकरादिति परोक्षनिर्देशोऽवधारणार्थः ॥ २८ ॥

बाहुभ्यामथ बाणैर्वा माययाऽमाययाऽथवा[४] ।
मद्वेगं सहसे चेत् त्वं कीर्त्तिं पूर्वामवाप्स्यसि ॥ २९ ॥

(भा.दी.) बाहुभ्यामिति । चेद्यदि त्वं मम वेगो मद्वेगस्तम्, बाहू हस्तौ ताभ्याम्, अथवा बाणैः, मायया वा अमायया वा, सहसे मर्षयसि । षह मर्षणे लट् । तर्हि पूर्वां कीर्तिं इन्द्रजित् इत्यादिकीर्तिं अवाप्स्यसि ॥ २९ ॥

(सं.चं.) पूर्वां इन्द्रशत्रुरिति कीर्तिमवाप्स्यसि सार्थकं करोषि ॥ २९ ॥

तस्येत्युच्चैर्ब्रुवाणस्य बलं जानन् बलारिजित् ।
अपक्रम्याभिमुखतः प्रययावपरान् युधे ॥ ३० ॥

(भा.दी.) तस्येति । इति उच्चैः ब्रुवाणस्य वदतः तस्य हनुमतः बलं तत् जानन्, बलारिजित् इन्द्रजित्, अभिमुखतः अपक्रम्य अपसृत्य, युध् युद्धं तस्यै अपरान् वानरान् प्रययौ ॥ ३० ॥

---

१. **'षण्डको–'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।
२. **'मामेहि '** इति वि.ती.पाठः ।
३. **' –ज्जीवन् यावन्न मो–'**
४. **'बाहुभ्यामथ वा बाणैर्मायया वाऽप्यमायया'**

(सं.चं.) बलारिरिन्द्रः । 'वृत्रारिर्बलसूदनः शतमखः' इति च ॥ ३० ॥

एतस्मिन्नन्तरे प्राह[१] लक्ष्मणं स विभीषणः ।
त्वरस्व[२] हन्तुमिन्द्रारिं पुरा कर्म्मकृतेरिति ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) एतस्मिन्निति । एतस्मिन् अन्तरं मध्यं तस्मिन् सः विभीषणः इन्द्रारिं हन्तुं कर्मकृतेः अभिचारलक्षणकर्मकरणात् पुरा पूर्वं त्वरस्व वेगं कुरु । ञि त्वरा सम्भ्रमे लोट् । इति लक्ष्मणं प्रति प्राह ॥ ३१ ॥

(सं.चं.) पुरा होमकर्मकृतेः । 'कृतहोमो ह्यवध्यः स्यात्' इति ह्युक्तम् ॥ ३१ ॥

अभ्यद्रवच्छक्रशत्रुं[३] सौमित्रिः सविभीषणः ।
मण्डलीकृतकोदण्डो मण्डयन् कपिमण्डलम् ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) अभीति । सविभीषणः विभीषणसहितः सौमित्रिः, मण्डलीकृतं कोदण्डं धनुर्येन तथा सन्, कपीनां मण्डलं समूहस्तत् मण्डयन् अलङ्कुर्वन् सन्, शक्रशत्रुं रिपुं अभ्यद्रवत् ॥ ३२ ॥

(सं.चं.) मण्डलीकृतकोदण्डः ज्याबन्धेन नमितकोदण्डः । 'कार्मुकं तु चतुर्हस्तं कोदण्डं त्र्यङ्गुलं विना' इति च । मण्डयन् हर्षयन् । 'मडि भूषायां हर्षे च' ॥ ३२ ॥

ज्ञातीन् सन्त्यज्य [४]नीचांस्त्वं पितृव्य कथमाश्रितः ।
इत्यब्रवीदिन्द्ररिपुः प्रहसंस्तं विभीषणम् ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) ज्ञातीनिति । हे पितृव्य, पितू रावणस्य भ्रातः विभीषण, 'पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यात्' इत्यमरः, त्वं ज्ञातीन् बन्धून् सन्त्यज्य, नीचान् मनुष्यत्वेनावरान् श्रीरामादीन् कथं आश्रितः? इन्द्ररिपुः प्रहसन् सन् तं विभीषणं प्रति इति अब्रवीत् ॥ ३३ ॥

(सं.चं.) पितृव्य पितू रावणस्यानुज । 'पितृव्याः सहजाः पितुः' इति यादवप्रकाशः । नीचान् रामपक्षीयान् कथमाश्रितः । प्रहसन् परिहसन् ॥ ३३ ॥

---

१. **'स्माऽह'** इति वि.ती.पाठः ।
२. **'यतस्व'**
३. **'–च्छक्रजितम्'**
४. **'नीचान् कपीन् कथं केन प्रकारेण आश्रितोऽसि'** इति का.श्री. ।

पुत्र यूयं नरकिणां नीचानां सख्यमाप्स्यथ ।
अहं विश्वेशदासः स्यामित्यूचे तं विभीषणः ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) पुत्रेति । हे पुत्र, नीचानाम्, नरक एषामस्तीति नरकिणस्तेषाम्, नित्यनरकं प्राप्तानामित्यर्थः, सख्युर्भावः सख्यं आप्स्यथ प्राप्स्यथ । आप्लृ व्याप्तौ लृट् । एतद्युद्धे मरणानन्तरमन्धं तमः प्राप्य तत्रत्य-नीचैर्भवतां सख्यं समीप्सप्राप्तमिति भावः । अहं विश्वेशदासः श्रीरामदासः स्याम् । इति तं इन्द्रजितं विभीषण ऊचे ॥ ३४ ॥

(सं.चं.) नांह नीचानाश्रितः, किन्तु त्वमेवेत्याह विभीषणः–पुत्र । यूयं त्वं च त्वदनुगा राक्षसाश्च । नरकिणां नरके पतितानां सख्यमाप्स्यथ । त्वमपि सद्यो नरके पतिष्यसि, पतित्वा नरकिभिः सख्यमाप्स्यसि । त्वदनुगास्तत्रापि त्वामनुगमिष्यन्तीत्यर्थः । सम्प्रत्यपि तादृशैर्नीचैः सख्यमापिथेति यावत् । सख्युर्भावः सख्यम्, सखित्वम् । 'सख्युर्यः' (५.१.१२६) इति हि पाणिनिः ॥ ३४–५ ॥

लक्ष्मण त्वं[1] मुमूर्षुश्चेत् तिष्ठ गच्छ न चेदिति ।
उवाचाथ धनुर्द्धुन्वन् रावणी रामसोदरम् ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) लक्ष्मणेति । अथ रावणिः धनुः धुन्वन् सन्, लक्ष्मण, चेद् यदि त्वं मुमूर्षुः मर्तुमिच्छावान् तर्हि तिष्ठ । न चेत् मुमूर्षुर्न चेत् तर्हि मत्पुरतोऽन्यत्र गच्छ । इति वचः रामसोदरं रामभ्रातरं लक्ष्मणं प्रति उवाच ॥ ३५ ॥

वाचा मायाविनां वीर्य्यं वीराणां कर्म्मणा ननु ।
क्लीब तिष्ठ क्षणमिति स्पष्टमाचष्ट लक्ष्मणः ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) वाचेति । हे क्लीब विक्रमरहित, माया एषामस्तीति मायाविनस्तेषां वाचा वाङ्मात्रेण वीर्यं पराक्रमः, वीराणां वीर्यं कर्मणा ननु कर्मणैव, नतु वाचा, क्षणः क्षणमात्रं तं मत्पुरतस्तिष्ठ । इति वचः स्पष्टं यथा भवति तथा इन्द्रजितं लक्ष्मणः आचष्ट । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि लङ् ॥ ३६ ॥

(सं.चं.) वीराणां कर्मणा ननु । 'कार्याणां कर्मणा पारं यो गच्छति स बुद्धिमान्'८८.१३) इति च ॥ ३६ ॥

---

१. 'लक्ष्मणस्त्वम्'

अविद्धयत् पञ्चविंशद्भिर्विशिखैरथ लक्ष्मणम्[१] ।
पौलस्त्यमष्टादशभिर्नदन् पौलस्त्यनन्दनः ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) अविध्यदिति । अथ लक्ष्मणः पञ्चाधिका विंशतः पञ्चविंशतस्तैः विशिखैः शरैः, पुलस्त्यस्य गोत्रे भवः पौलस्त्यस्तं इन्द्रजितं अविध्यत् अताडयत् । व्यथ ताडने लङ् । पौलस्त्यनन्दनः रावणपुत्रः नदन् सन् अष्टौ अधिकाः दश अष्टादश तैः शरैः अविध्यदित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

(सं.चं.) पञ्चविंशद्भिः पञ्चविंशत्या विशिखैर्लक्ष्मणमविध्यत् पौलस्त्यनन्दनः रावणात्मजः । 'अविध्यत् पञ्चविंशत्या' इत्येव स्यादपि मूलपाठः । सिंहनादं नदन् । पौलस्त्यं विभीषणं चाष्टादशभिर्विशिखैरविध्यत् सम्प्रति रामायणे नेदं पठ्यते अर्थान्तरं तु न स्वरसम् ॥ ३७ ॥

पुनः शरशतेनाऽशु शक्रशत्रुर्विदार्य्य तौ ।
उवाच परुषं वाक्यं ततश्चुक्रोध लक्ष्मणः ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) पुनरिति । शक्रशत्रुः पुनः शराणां शतं तेन तौ लक्ष्मणविभीषणौ आशु विदार्य, परुषं क्रूरं वाक्यं तत् उवाच । ततः लक्ष्मणः चुक्रोध । क्रुध कोपे लिट् ॥ ३८ ॥

(सं.चं.) तौ लक्ष्मणविभीषणौ ॥ ३८–४१ ॥

सौमित्रिः पञ्च नाराचानमित्रोरस्यमज्जयत्[२] ।
त्रीन् बाणानुद्धणांस्तस्मै व्यमुचद्[३] रावणात्मजः ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) सौमित्रिरिति । सौमित्रिः अमित्रोरसि शत्रुवक्षसि पञ्च नाराचान् शरविशेषान् अमज्जयत् निमग्नानकरोत् । टु मस्जो शुद्धौ लङ् । रावणात्मजः उद्धणान् भयङ्करान् त्रीन् बाणान् तस्मै लक्ष्मणाय व्यमुचत् । मुच्लृधातोर्लुङ् ॥ ३९ ॥

धरायां धन्विनां श्रेष्ठौ वरिष्ठावस्त्रवेदिनाम् ।
चिरं चित्रं युयुधतुस्तौ रामानुजरावणी ॥ ४० ॥

---

१. **'लक्ष्मणः'** इति वि.ती.पाठः । का.श्री. टीकायामपि तथा–**'अथ लक्ष्मणः पञ्चविंशद्भिः पञ्चविंशतिसङ्ख्याकैः विशिखैः शरैः पौलस्त्यं पुलस्त्यगोत्रोत्पन्नं इन्द्रजितमविध्यत् । अताडयत् । नदन् ध्वनिं कुर्वन् पौलस्त्यनन्दनः पुलस्त्यपौत्रस्य रावणस्य पुत्रः इन्द्रजित् अष्टादशभिर्विशिखैः लक्ष्मणमविध्यत्'** इति । २. **'–रस्यमोचयत्'** इति, **'–रस्यताडयत्'** इति च । ३. **'व्यमुञ्चद्–'**

(भा.दी.) धरायामिति । धरायां धनुः एषामस्तीति धन्विनस्तेषां मध्ये श्रेष्ठौ, अस्त्राणि ब्राह्मादीनि विदन्तीति तथोक्तास्तेषां मध्ये वरिष्ठौ, तौ रामानुजरावणी चिरं चित्रं यथा भवति तथा युयुधतुः ॥ ४० ॥

ततः शरशतेनाऽशु शक्रशत्रुं स लक्ष्मणः ।
अदारयदुदारात्मा विषण्णोऽभूत् स रावणिः ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) तत इति । ततः उदार उत्कृष्ट आत्मा मनो यस्य स तथोक्तः मनस्वीत्यर्थः, सः लक्ष्मणः शक्रशत्रुं शराणां शतं तेन आशु अदारयत् । दॄ विदारणे लङ् । सः रावणिः विषण्णः भीतः अभूत् ॥ ४१ ॥

इदमन्तरमिन्द्रारेर्वधायाऽशु प्रयत्यताम् ।
इत्यूचे नीतिसम्पन्नो लक्ष्मणं स विभीषणः ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) इदमिति । इन्द्रारेः वधः संहारस्तस्मै इदं अन्तरं अवकाशः, आशु प्रयत्यताम् प्रयत्नः क्रियताम् । यती प्रयत्ने लोट् । नीतिसम्पन्नः नीतियुक्तः सः विभीषणः लक्ष्मणं इति वचः ऊचे ॥ ४२ ॥

(सं.चं.) इदमन्तरम्, अयमवकाशः । नीतिसम्पन्नः युद्धतन्त्रनिपुणः ॥ ४२ ॥

स सौमित्रिरमित्राय शरान् शिखिशिखोपमान् ।
मुमोच स दृढं विद्धो मुहूर्त्तं मूर्च्छितोऽपतत्[१] ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) स इति । सः सौमित्रिः, अमित्रः शत्रुस्तस्मै, 'द्विट् विपक्षाहितामित्र–' इत्यमरः, शिखिनो वह्नेः शिखा ज्वाला तस्या उपमा येषां ते तथा तान् शरान् मुमोच । मुच्लृ धातोर्लिट् । दृढं यथा भवति तथा विद्धः स इन्द्रजित्, मुहूर्तो मुहूर्तकालस्तं मूर्च्छितः अपतत् ॥ ४३ ॥

(सं.चं.) शिखिशिखोपमान् वह्निज्वालोपमान् । शिखिशिखा उपमा येषां तान् । एवमन्यत्रापि । 'सप्तार्चिर्बहुलः शिखी हुतवहो वैश्वानरोऽग्निर्वसुः' इति च ॥ ४३–७ ॥

सञ्ज्ञामवाप्येन्द्ररिपुः [२]कोपसंरक्तलोचनः ।
तूर्णं शरशतं तस्मै लक्ष्मणाय मुमोच सः ॥ ४४ ॥

---

१. 'मूर्च्छितोऽभवत्' २. 'कोपात् संरक्त –'

(**भा.दी.**) **सञ्ज्ञामि**ति । सः इन्द्ररिपुः सञ्ज्ञां अवाप्य, कोपेन संरक्ते लोचने यस्य स तथा सन्, शराणां शतं तत् तूर्णं यथा भवति तथा तस्मै लक्ष्मणाय मुमोच ॥ ४४ ॥

पुनः शरशतेनाऽशु निर्बिभेद विभीषणम् ।
वानरांश्च नराशेन्द्रः शरैराशीविषोपमैः ॥ ४५ ॥

(**भा.दी.**) **पुनरि**रिति । नराशेन्द्रः राक्षसेन्द्रः इन्द्रजित्, पुनः शराणां शतं तेन विभीषणम्, वानरांश्च, आशीविषस्य सर्पस्य उपमा येषां ते तथा तैः शरैः आशु निर्बिभेद ॥ ४५ ॥

प्रहस्य लक्ष्मणो वीरो नैतत् किञ्चिदिति ब्रुवन् ।
शरैर्विदारयामास कवचं शक्रवैरिणः ॥ ४६ ॥

(**भा.दी.**) **प्रहस्ये**ति । वीरः लक्ष्मणः प्रहस्य, एतत् त्वत्कृतं कर्म किञ्चित् कार्यकरं च न इति ब्रुवन् सन्, इन्द्रजित्पराक्रमं तुच्छीकुर्वन् सन्नित्यर्थः, शरैः शक्रवैरिणः कवचं वर्म तत् विदारयामास निर्बिभेद । दॄ विदारणे लिट् ॥ ४६ ॥

शूरः शरसहस्रेण मेघनादोऽपि लक्ष्मणम् ।
सञ्छाद्य[१] तस्य कवचं सञ्छिद्यापातयद् भुवि ॥ ४७ ॥

(**भा.दी.**) **शूर** इति । शूरः मेघनादः मेघनादनामकोऽपि, इन्द्रजितो महेन्द्रविजयात् पूर्वं मेघनाद इति नाम रामायणे प्रसिद्धम्, शराणां सहस्रं तेन लक्ष्मणं सञ्छाद्य, तस्य लक्ष्मणस्य कवचं वर्म तत् सञ्छिद्य (भुवि) अपातयत् ॥ ४७ ॥

दिशो दश शरव्रातैश्छादयामासतुस्तदा ।
कृतप्रतिकृतोदारौ तौ रामानुजरावणी ॥ ४८ ॥

(**भा.दी.**) **दिश** इति । तदा कृतस्य कर्मणः प्रतिकृतं प्रतिकर्म तस्मिन् उदारौ समर्थौ तौ रामानुजरावणी शराणां व्राताः समूहास्तैः दश दिशः च्छादयामासतुः । च्छद आवरणे लिट् ॥ ४८ ॥

---

१. 'आविध्य तस्य'

(सं.चं.) कृतस्य यत् प्रतिकृतम्, प्रतीकार इत्येतत्, तत्र उदारौ विदग्धौ, ख्यातौ वा । कृते प्रतिकृते चोदाराविति वा ॥ ४८ ॥

सौष्ठवे लाघवे वीर्य्ये शौर्य्ये वेगे पराक्रमे ।
अन्योन्यमतिशिश्याते धन्विनां प्रवरावुभौ ॥ ४९ ॥

(भा.दी.) सौष्ठव इति । सौष्ठवं सुष्ठुत्वं तस्मिन्, लाघवं लघुत्वं तस्मिन्, वीर्यं बलं तस्मिन्, 'वीर्यं बलं प्रभावे च' इत्यमरः, शौर्यं शूरत्वं तस्मिन्, वेगो जवस्तस्मिन्, पराक्रमः पराभिभवशक्तिस्तस्मिन्, धन्विनां धानुष्काणां मध्ये प्रवरौ उभौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ अन्योन्यं अतिशिश्याते अतिक्रमं कुरुतः । शीङो लिट् ॥ ४९ ॥

(सं.चं.) सौष्ठवं सलीलता, अनायासेन शत्रुनिग्रहणपाटवम् । लाघवं क्षिप्रप्रतिक्रिया । परैरनभिभाव्यत्वं वीर्यम् । पराभिभवनशक्तिः शौर्यम् । प्रयुक्तानामस्त्राणामधिकवेगिता वेगः । परान् प्रत्याक्रमणप्रावण्यं पराक्रमः ॥ ४९ ॥

[१]आक्तौ रक्तेन महता धातुनेव धराधरौ ।
अयुद्ध्यतामस्त्रशस्त्रैरस्त्रशस्त्रविशारदौ ॥ ५० ॥

(भा.दी.) रक्ताविति । धातुर्धातुरसस्तेन धराधराविव पर्वताविव महता रक्तेन रक्तौ रक्तवर्णौ, अस्त्राणि ब्राह्मादीनि तानि, शस्त्राणि खड्गाद्यायुधानि तानि च, तेषु विशारदौ निपुणौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ अस्त्रशस्त्रैः अयुध्यतां युद्धं चक्रतुः ॥ ५० ॥

(सं.चं.) रक्तेन रुधिरेण आक्तौ लिप्तौ । धातुना गैरिकेणेव धराधरौ पर्वतौ ॥ ५०–३ ॥

अस्मिन् हते हतं सर्वं रावणस्यातुलं बलम् ।
त्वरध्वं[३] हरयो योद्धुमित्युवाच विभीषणः ॥ ५१ ॥

(भा.दी.) अस्मिन्निति । अस्मिन्निन्द्रजिति हते सति, रावणस्य सर्वं अतुलं असदृशं बलं सैन्यं हतं संहृतम् । हे हरयः कपयः, योद्धुं त्वरध्वं वेगं कुरुध्वम् । ञि त्वरा सम्भ्रमे लोट् । विभीषणः इति वचः कपीन् प्रति उवाच ॥ ५१ ॥

१. 'रक्तौ रक्तेन' इति वि.ती.पाठः । २. 'चरध्वम्' ३. 'रक्षसां क्षय–'

(सं.चं.) हतं सर्वम् । 'अस्मिंश्च पापे राक्षसे रणमूर्धनि । रावणं वर्जयित्वा तु शेषमस्य बलं हतम्' (८९.९) इति च ॥ ५१ ॥

विभीषणस्य वचनात् कपयो जाम्बवन्मुखाः ।
दन्तैर्नखैश्च वृक्षैश्च राक्षसान् क्षयमानयन् ॥ ५२ ॥

(भा.दी.) विभीषणस्येति । विभीषणस्य वचनं वाक्यं तस्मात्, जाम्बवान् मुखं प्रधानः येषां ते तथा कपयः, दन्ता रदनास्तैः, नखा नखरास्तैः, वृक्षैश्च, राक्षसान् क्षयो नाशस्तं आनयन् ॥ ५२ ॥

विभीषणस्यानुचरा विभीषण उत स्वयम् ।
भीषणं विदधुर्युद्धं भीषणैरिन्द्रजिद्भटैः ॥ ५३ ॥

(भा.दी.) विभीषणस्येति । विभीषणस्यानुचराश्चत्वारः, स्वयं विभीषण उत विभीषणश्च, भीषणैः इन्द्रजितो भटास्तैः, भीषणं भयङ्करं तत् युद्धं विदधुः चक्रुः ॥ ५३ ॥

रक्षसां विक्रमं वीक्ष्य भीमः[1] प्राभञ्जनिः प्रभुः ।
सालेन[2] तान् जघानोग्रान् सौमित्रेर्बृंहयन् बलम् ॥ ५४ ॥

(भा.दी.) रक्षसामिति । प्रभुः प्राभञ्जनिः प्रभञ्जनपुत्रः हनुमान्, रक्षसां भीमो भयङ्करस्तं विक्रमं पराक्रमं वीक्ष्य, सौमित्रेः बलं तत् बृंहयन् वर्धयन् सन्, उग्रान् तान् राक्षसान् सालो सर्जवृक्षस्तेन जघान ॥ ५४ ॥

(सं.चं.) प्राभञ्जनिर्हनूमान् । सालेन वृक्षेण ॥ ५४ ॥

चतुर्भिश्चतुरो वाहान् कराळान् काळवर्चसः ।
शरैर्विव्याध सौमित्रिः सूतं चान्येन वैरिणः ॥ ५५ ॥

(भा.दी.) चतुर्भिरिति । सौमित्रिः चतुर्भिः शरैः, काळं कृष्णं वर्चो येषां ते तथा तान्, कराळान् क्रूरान्, दन्तुरानिति वा, 'कराळो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेऽपिच' इति वैजयन्ती, चतुरः चतुःसङ्ख्याकान् वैरिणः शक्रजितः (वाहान्) हयान् विव्याध । अन्येन शरेण सूतं सारथिं च विव्याध जघ्ने । व्यध ताडने लिट् ॥ ५५ ॥

---

१. **'भीमं प्राभञ्जनिः'** इति.वि.ती.पाठः । २. **'सर्जेन तान्'**

(सं.चं.) काळवर्चसः कृष्णवर्णान् । 'अथ राक्षससिंहस्य कृष्णान् कनकभूषणान् । शरैश्चतुर्भिः सौमित्रिर्विव्याध चतुरो हयान् । ततोऽपरेण भल्लेन शितेन निशितेन च । महेन्द्राशनिकल्पेन सूतस्य विचरिष्यतः । लाघवाद् राघवः श्रीमान् शिरः कायादपाहरत्' (९०.३९–४१) इति च ॥ ५५ ॥

ववर्षाथोद्धणान् बाणान् पदाती रावणात्मजः ।
शरैरशनिकल्पैस्तं[१] लक्ष्मणः [२]श्रममानयत् ॥ ५६ ॥

(भा.दी.) ववर्षेति । अथ रावणात्मजः पदातिः सन्, भूमाववस्थितः सन् इत्यर्थः, उद्धणान् शरान् बाणान् ववर्ष । वृष सेचने लिट् । अशनेः वज्रस्य सङ्काशाः समानास्तैः शरैः लक्ष्मणः तं इन्द्रजितं, श्रमो ग्लानिस्तं आनयत् आगमयत् ॥ ५६ ॥

(सं.चं.) पदाती रथभङ्गेन पादचारी । श्रमं खेदमानयत् । श्रमवन्तं चकार ॥ ५६ ॥

मण्डोदरीसुतश्चण्डो विरथः पुरमाविशत् ।
रथमारुह्य सन्नद्धः पुनरागाद् रणाजिरम् ॥ ५७ ॥

(भा.दी.) मण्डोदरीति । विरथः चण्डः क्रूरः, मण्डोदर्याः मण्डोदरीनाम्न्याः रावणमहिष्याः सुतः इन्द्रजित्, पुरं लङ्कापुरं तत् आविशत् । पुनः रथः स्यन्दनस्तं आरुँह्य, सन्नद्धः युद्धसन्नाहोपेतः सन्, रणस्य अजिरं अङ्गणं तत् आगात् ॥ ५७ ॥

(सं.चं.) पूर्वं च्छिन्नकवचतया पुनः सन्नद्धः कवचितः, अन्यं रथमारुह्य, रणाजिरं रणाङ्गणम् ॥ ५७ ॥

स रावणिर्बाणगणैर्निशातैः प्लवङ्गमान् भङ्गमुपानिनाय ।
चिच्छेद रामावरजः शरेण शक्रद्विषः कार्म्मुकमुग्रकर्म्मा[३] ॥ ५८ ॥

(भा.दी.) स इति । सः रावणिः, निशातास्तेजितास्तैः बाणगणैः, प्लवङ्गमान् भङ्गः पराभवस्तं उपानिनाय प्रापयामास । उग्रं धनुः यस्य स तथोक्तः रामावरजः शरेण शक्रद्विषः कार्मुकं तत् चिच्छेद ॥ ५८ ॥

(सं.चं.) स रावणिरित्यादीनि त्रीण्युपजातिबद्धानि । निशातैर्निशितैः । शत्रूणामुग्रं कर्मास्येत्युग्रकर्मा ॥ ५८–९ ॥

---

१. **'–रशनिसङ्काशैर्लक्ष्मणः'** इति वि.ती.पाठ इति भाति । २. **'शममानयत्'** ३. **'कार्मुकमुग्रधन्वा'** इति वि.ती.पाठः ।

क्षणेन चापान्तरमाददे स क्षणेन चिच्छेद[1] स लक्ष्मणस्तत् ।
वक्षो विपक्षस्य बिभेद चाऽऽशु स पञ्चभिः पत्रिभिरत्र वीरः ॥ ५९ ॥

(भा.दी.) क्षणेनेति । सः इन्द्रजित्, क्षणः क्षणमात्रं तेन, अन्यच्चापं चापान्तरं तत् आददे जग्राह । सः लक्ष्मणः तच्चापं क्षणेन चिच्छेद । अत्र धनुषो भङ्गसमये वीरः लक्ष्मणः पञ्चभिः पत्रिभिः विपक्षस्य शत्रोः वक्षः आशु बिभेद ॥ ५९ ॥

वमंश्च रक्तं शतमन्युशत्रुश्चापान्तरेणेषुगणान् ववर्ष ।
च्छित्वैव तांस्तस्य चमूं च हत्वा जघान सौमित्रिरमित्रसूतम् ॥ ६० ॥

(भा.दी.) वमन्निति । शतमन्युशत्रुः इन्द्रशत्रुः रक्तं तत् वमंश्च च्छर्दिं कुर्वन्नपि, चापान्तरेण इषुगणान् ववर्ष । वृष सेचने लिट् । सौमित्रिः तस्य तान् शरान् च्छित्वैव चमूं च हत्वा, अमित्रस्य शत्रोः सूतं सारथिं जघान ॥ ६० ॥

(सं.चं.) अमित्रस्येन्द्रजितः सूतम् ॥ ६० ॥

विनाऽपि सूतं वहतोऽस्य वाहानबिभ्रमल्लक्ष्मण उग्रबाणैः ।
न भेत्तुमीशः कवचं [2]सुरारिर्बिभेद बाणैरथ तल्ललाटम् ॥ ६१ ॥

(भा.दी.) विनाऽपीति । लक्ष्मणः, सूतं विनाऽपि वाहान् अश्वान् वहतः वाहयतः, सारथ्यं कुर्वत इत्यर्थः, अस्य इन्द्रजितः वाहान् अश्वान् उग्रबाणैः अबिभ्रमत् व्यथामापयत् । भ्रमु चलने लुङ् । अथ कवचं वर्म तत् भेत्तुं न ईशः न समर्थः सुरारिः इन्द्रजित् तल्ललाटं लक्ष्मणललाटं तत् (बाणैः) बिभेद ॥ ६१ ॥

(सं.चं.) विनाऽपीत्युपेन्द्रवज्रा । वाहानश्वान् अबिभ्रमत् भ्रामयामास । रथाद्विश्लेष्य द्रावयामासेत्यर्थः । भ्रमु अनवस्थाने । 'अनवस्थानं देशान्तरगमनम्' इति क्षीरस्वामी । सुरारिरिन्द्रजित् लक्ष्मणस्य कवचं भेत्तुमनीशस्तल्ललाटं त्रिभिर्बाणैर्बिभेद ॥ ६१ ॥

ललाटमस्याऽऽशु स लक्ष्मणोऽपि[3] बिभेद बाणैरशनिप्रकाशैः ।
भिन्नाखिलाङ्गाविषुभिः सरक्तौ तौ रेजतुः पुष्पितकिंशुकाभौ ॥ ६२ ॥

---

१. 'चिच्छेद च लक्ष्मणस्तम्' २. 'सुरारेर्बिभेद' ३. 'लक्ष्मणस्य बिभेद'

(भा.दी.) ललाटमिति । सः लक्ष्मणोऽपि अशनेर्वज्रस्य प्रकाश इव प्रकाशो येषां ते तथा तैः बाणैः इन्द्रजितः ललाटं तत् आशु बिभेद । इषुभिः, भिन्नानि अखिलानि अङ्गानि अवयवाः ययोस्तौ तथोक्तौ, रक्तेन सहितौ सरक्तौ तौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ, सञ्जातानि पुष्पाणि यस्मिन् स पुष्पितः स चासौ किंशुकश्च तद्वदाभा कान्तिर्ययोस्तौ तथोक्तौ सन्तौ रेजतुः । राजृ दीप्तौ लिट् ॥ ६२ ॥

(सं.चं.) ललाटमित्यादीनि सप्तोपजातिबद्धानि । बाणैः पञ्चभिः । अशनिप्रकाशैः । अशनिना प्रकाशः साम्यं येषां तैः । अशनितुल्यैः । किंशुकः **'ಮುತ್ತುಗ'** इति भाषायाम् । किंशुकाविव आभात इति किंशुकाभौ । किंशुकाभ्यामाभा साम्यं ययोस्ताविति वा । 'आभा प्रख्योपमाऽभिख्या प्रकारः सन्निभं निभम् । निकाशाद्याश्च साम्यार्थाः समे स्युः शब्दतः पराः' इति यादवप्रकाशः । 'ततः शोणितदिग्धाङ्गौ लक्ष्मणेन्द्रजितावुभौ । रणे ते रेजतुर्वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ' (९१.३७) इति च ॥ ६२ ॥

विभीषणायैष[१] मुमोच बाणांस्त्रीनेकमेकं हरिपुङ्गवेभ्यः ।
विभीषणोऽश्वान् न्यहनत् सुरारेः शक्तिं पितृव्याय मुमोच पुत्रः ॥ ६३ ॥

(भा.दी.) विभीषणायेति । एषः इन्द्रजित् विभीषणाय त्रीन् बाणान् मुमोच । हरिपुङ्गवेभ्यः कपिश्रेष्ठेभ्यः एकमेकं बाणं मुमोच । विभीषणः सुरारेः इन्द्रजितः अश्वान् न्यहनत् । हन्तेर्लङ् । पुत्रः इन्द्रजित् पितृव्याय पितृभ्रात्रे शक्तिं शक्त्यायुधं (मुमोच) चिक्षेप ॥ ६३ ॥

(सं.चं.) विभीषणायैषः विभीषणं हन्तुम् । 'ततः समरकोपेन संयुक्तो रावणात्मजः । विभीषणं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध वदने शुभे' (९०.३९) इति, 'एकैकेनाभिविव्याध तान् सर्वान् हरियूथपान्' (९१.४०) इति च । विभीषणोऽश्वान् । 'तस्मै दृढतरं क्रुद्धो जघान गदया हयान्' (९०.४१) इति च । शक्तिं पितृव्याय । 'अथ शक्तिं महातेजाः पितृव्याय मुमोच ह' (९०.४२) इति च ॥ ६३ ॥

चिच्छेद सौमित्रिरमोघशक्तिं विभीषणश्चेषुभिरार्दयत् तम् ।
यमेन दत्तं प्रमुमोच बाणं विभीषणं हन्तुमथेन्द्रवैरी ॥ ६४ ॥

(भा.दी.) चिच्छेदेति । सौमित्रिः इन्द्रजिन्मुक्तां अमोघशक्तिं चिच्छेद । विभीषणश्च तं इन्द्रजितं इषुभिः आर्दयत् अपीडयत् । अर्द गतौ याचने च लङ् । अथ इन्द्रवैरी विभीषणं हन्तुं यमेन दत्तं बाणं प्रमुमोच ॥ ६४ ॥

---

१. **'विभीषणायैव'**

(सं.चं.) यमेन दत्तम् । 'स पितृव्याय सङ्क्रुद्ध इन्द्रजिच्छरमाददे । उत्तमं रक्षसां मध्ये यमदत्तं महाबलः' (९०.४६) इति च ॥ ६४ ॥

कुबेरदत्तं प्रमुमोच बाणं [1]सलाघवो राघवसोदरोऽथ ।
शरौ ज्वलन्तौ ज्वलनप्रकाशौ संहत्य तौ[2] व्योम्नि निपेततुः कौ ॥ ६५ ॥

(भा.दी.) कुबेरेति । अथ राघवसोदरः श्रीरामभ्राता, सः राघवः लक्ष्मणः, कुबेरेण दत्तस्तं बाणं इन्द्रजिन्मुक्तशरनिवारणार्थं मुमोच । ज्वलन्तौ, ज्वलनस्य प्रकाश इव प्रकाशो ययोस्तौ तथोक्तौ तौ शरौ व्योम्नि परस्परं संहत्य सम्बध्य कौ भूमौ निपेततुः । 'कुः पृथ्वी पृथिवी' इति हलः ॥ ६५ ॥

(सं.चं.) कुबेरदत्तं प्रमुमोच बाणम् । सलाघवो लाघवेन सहितः । क्षिप्रं प्रतिकुर्वन् । 'लक्ष्मणोऽप्याददे बाणमन्यं भीमपराक्रमः । कुबेरेण स्वयं स्वप्ने स्वस्मै दत्तं महात्मना' (९०.४७-८) इति । ज्वलनप्रकाशौ ज्वननोपमौ । संहत्य सङ्घट्टय । कौ भूमौ । 'मुखेन मुखमाहत्य सन्निपेततुरोजसा' (९०.५१) इति च ॥ ६५ ॥

स लक्ष्मणोऽमुञ्चत वारुणास्त्रं निरास रौद्रेण स मेघनादः ।
आग्नेयमस्त्रं मुमुचे सुरारिः सौरेण सौमित्रिरदो निरास ॥ ६६ ॥

(भा.दी.) स इति । सः लक्ष्मणः, वरुणो देवता अस्येति वारुणम्, तच्च तत् अस्त्रं च तत् अमुञ्चत । मुच्लृधातोर्लङ् । सः मेघनादः इन्द्रजित् रुद्रो देवता अस्येति रौद्रम्, तेन अस्त्रेण लक्ष्मणास्त्रं निरास निराकृतवान् । असु क्षेपणे लिट् । सुरारिः इन्द्रजित्, अग्निर्देवता अस्येत्याग्नेयम्, तत् अस्त्रं मुमुचे । मुच्लृधातोर्लिट् । सौमित्रिः, सूरो देवता अस्येति सौरम्, तेन अदः इन्द्रजिदस्त्रं निरास व्यनाशयत् ॥ ६६ ॥

(सं.चं.) स लक्ष्मणोऽमुञ्चत वारुणास्त्रम् । 'सुसंरब्धस्तु सौमित्रिरस्त्रं वारुणमाददे' (९०.५५) इति च । निरास रौद्रेण । 'रौद्रं महेन्द्रजिद् युद्धे व्यसृजद् युधि निष्ठितः' (९०.५५) इति च । आग्नेयमस्त्रम्, 'आग्नेयं सन्दधे दीप्तं स लोकं सङ्क्षिपन्निव । सौरेणास्त्रेण तद्वीरो लक्ष्मणः प्रत्यवारयत्' (९०.६-७) इति च ॥ ६६ ॥

अथाऽसुरास्त्रं सुरशत्रुरुग्रं[3] मुमोच नानायुधवर्षभीमम् ।
महेश्वरास्त्रेण महामनस्वी तल्लक्ष्मणोऽस्त्रं प्रतिसञ्जहार ॥ ६७ ॥

---

१. **'स राघवो–'** इति वि.ती.पाठः । २. **'तौ इन्द्रजिल्लक्ष्मणाभ्यां मुक्तौ शरौ'** इति का.श्री. । ३. **'–शत्रुरुग्रो–'** इति वि.ती.पाठः ।

(भा.दी.) अथेति । अथ उग्रः सुरशत्रुः इन्द्रजित्, नानाविधानि यान्यायुधानि तेषां वर्षैर्भीमं भयङ्करम्, असुराणां सम्बन्धि आसुरम्. तच्च तदस्त्रं च मुमोच । महच्च तन्मनश्च तदस्यास्तीति तथोक्तः, अतिभीमासुरास्त्रमोचनेऽप्यभीरुत्वेनातिधीरमना इत्यर्थः, लक्ष्मणः, महेश्वरस्य पशुपतेर्यदस्त्रं तेन, तत् इन्द्रजिन्मुक्तं आसुरास्त्रं प्रतिसञ्जहार व्यनाशयत् ॥ ६७ ॥

(सं.चं.) अथाऽसुरास्त्रम् । असन्तान्मत्वर्थे णिनिः–'असुमायामेधासजौविनिः' (अ.सू.५.२.१२१ इति । 'आसुरं शत्रुनाशाय घोरमस्त्रं समाददे । तस्माच्चापाद् विनिष्पेतुर्भास्वराः कूटमुद्गराः । शूलानि च भुशुण्ड्यश्च गदाः खड्गाः परश्वधाः' (९०.५८–९) इति च । महत् महायुधैरप्यप्रकम्प्यं मनोऽस्येति महामनस्वी । असन्तान्मत्वर्थे विनिः–'असुमायामेघास्रजो विनिः' (अ.सू.५.२.१२१) इति । प्रतिसञ्जहार निर्वीर्यताकरणेन शमयामास । 'माहेश्वरेण द्युतिमांस्तदस्त्रं प्रत्यवारयत्' (९०.६१) इति च ॥ ६७ ॥

सुराः पुरस्कृत्य पुरन्दरं खे तस्थू रणं चित्रमवेक्षमाणाः ।
स्वस्त्यस्तु रामानुज देवशत्रुं[१] विनाशयेति प्रवदन्त उच्चैः ॥ ६८ ॥

(भा.दी.) सुरा इति । चित्रं अद्भुतं तत् रणं अवेक्षमाणाः पश्यन्तः सुराः, पुरन्दरं पुरस्कृत्य, हे रामानुज लक्ष्मण, ते स्वस्ति मङ्गलं अस्तु । देवशत्रुं इन्द्रजितं विनाशय । नश अदर्शने लोट् । इति उच्चैः प्रवदन्तः सन्तः, खं गगनं तस्मिन् तस्थुः ॥ ६८ ॥

(सं.चं.) पुरन्दरं पुरस्कृत्य । खे गगने । सुरा इत्युपलक्षणम् । 'ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वगरुडोरगाः । शतक्रतुं पुरस्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मणं रणे' (९०.६३) इति च । ररक्षुः रक्षार्थं प्रार्थयामासुरित्यर्थः ॥ ६८ ॥

दिव्यं पुरासादितदैत्यचक्रमाकृष्य चाऽकर्णत उग्रवीर्य्यम्[२] ।
रामोऽभिरामो जयतीत्युदीर्य्य रामानुजो बाणवरं मुमोच ॥ ६९ ॥

(भा.दी.) दिव्यमिति । रामानुजः, पुरा सादितं दैत्यानां चक्रं समूहो येन स तथा तम्, दिव्यम्, उग्रं वीर्यं सामर्थ्यं यस्य स तथा तम्, बाणवरं कर्णतः आ पर्यन्तं आकृष्य, अभिरामः श्रीरामः जयति इति उदीर्य मुमोच ॥ ६९ ॥

---

१. **'–नुज ते सुरारिं विना–' । 'हे रामानुज लक्ष्मण, ते तुभ्यं स्वस्ति मङ्गलमस्तु । सुरारिमिन्द्रजितं विनाशय अदर्शनं प्रापय'** इति का.श्री. ।

२. **'उग्रवीर्यः'**

(सं.चं.) दिव्यमित्यादिपद्यद्वयमिन्द्रवज्राबद्धम् । दिव्यं ऐन्द्रास्त्रेण योजितम् । अत एव बाणेषु वरम् । पुरा सूदितदैत्यचक्रम् । 'येन शक्रो महातेजा दानवानजयत् प्रभुः । पुरा दैवासुरे युद्धे वीर्यवान् हरिवाहनः' (९०.६७) इति च ॥ ६९ ॥

आखण्डलारातिशिरः प्रचण्डमुत्खण्डितं काण्डवरेण तेन ।
सम्मण्डितं कुण्डलमण्डलाभ्यां भूमण्डले भूधरवत् पपात ॥ ७० ॥

(भा.दी.) आखण्डलेति । तेन लक्ष्मणमुक्तेन, काण्डेषु शरेषु वरः श्रेष्ठः तेन, प्रचण्डं अ(ति)तीक्ष्णं यथा भवति तथा उत्खण्डितं च्छिन्नम्, कुण्डलयोर्ये मण्डले ताभ्यां सम्मण्डितं सम्यगलङ्कृतम्, आखण्डलारातेः इन्द्रजितः शिरः, भुवो मण्डलं प्रदेशस्तस्मिन्, भूधरवत् पर्वतवत् पपात ॥ ७० ॥

(सं.चं.) आखण्डलस्येन्द्रस्यारातिः शत्रुः । प्रचण्डं कोपाभिव्यञ्जकतया कराळम् । काण्डवरेण बाणवरेण उत्खण्डितं छिन्नम् । तेन रामानुजेन । कुण्डले कर्णपूरे मण्डलौ विषसर्पभेदाविव । कुण्डलीकृतसर्पवद् भीषणाभ्यां कुण्डलाभ्यां समन्तात् प्रसृतप्रकाशतया मण्डितम् । मण्डलाभ्यां वृत्ताकाराभ्यां कुण्डलाभ्यां वा ॥ ७० ॥

तस्मिन् हते तत्र[१] हतावशिष्टाः प्रदुद्रुवुः क्रव्यभुजोऽतिभीताः ।
हरिप्रबर्हा[२] हनुमत्पुरोगाः सौमित्रिमस्तारिमपूजयंस्ते ॥ ७१ ॥

(भा.दी.) तस्मिन्निति । तत्र युद्धे, तस्मिन्निन्द्रजिति हते सति, हतेभ्यो अवशिष्टाः, क्रव्यं मांसं भुञ्जत इति तथोक्ताः, राक्षसा इत्यर्थः, अतिभीताः सन्तः प्रदुद्रुवुः । द्रु गतौ लिट् । हनुमान् पुरोगो येषां ते तथा ते, हरिप्रबर्हाः कपिश्रेष्ठाः, अस्तः संहृतः अरिः शत्रुर्येन स तथा तम्, सौमित्रिं लक्ष्मणं अपूजयन् । पूज पूजायां लङ् ॥ ७१ ॥

(सं.चं.) तस्मिन् हत इत्यादिपद्यद्वयमुपजातिबद्धम् । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राभ्यामुपजातिरित्युक्तम् । प्रदुद्रुवुः कान्दिशीकाः पलायामासुः । 'केचिल्लङ्कां परित्रस्ताः प्रविष्टा वानरार्दिताः । समुद्रे पतिताः केचित् केचित् पर्वतमाश्रिताः' (९०.७९) इति च । क्रव्यं मांसं भुञ्जत इति क्रव्यभुजो मांसादा राक्षसाः । 'मांसं तु काश्यपं क्रव्यं तरसं पललं पलम्' इति यादवप्रकाशः । 'रात्रिश्चरा रात्रिचराः क्रव्यात्क्रव्यादनैरृताः' इति च । हरिप्रबर्हाः कपिप्रवराः । अस्तारिं नाशितशत्रुम् । अपूजयन् सत्कारेणाभिननन्दुः । ते लक्ष्मणेन सहाऽगताः ॥ ७१ ॥

---

१. 'हते तेन हता–' २. 'हरिप्रवीरा–'

दिनैस्त्रिभिस्तत्र दिवानिशं च युध्वा हते राक्षसराजसूनौ ।
इन्द्रादिदेवा वरपुष्पवर्षमिन्द्रारिशत्रौ विदधुः स्तुवन्तः[१] ॥ ७२ ॥

(भा.दी.) दिनैरिति । तत्र युद्धे, त्रिभिः दिनानि दिवसास्तैः, दिवा च निशा च दिवानिशम्, अहोरात्रं चेत्यर्थः, युध्वा राक्षसराजस्य रावणस्य सूनौ इन्द्रजिति हते सति, इन्द्रादिदेवाः वरमुत्तमं यत्पुष्पवर्षं तत्, इन्द्रारिशत्रौ लक्ष्मणे, स्तुवन्तः सन्तः विदधुः चक्रुः । धाञो लिट् ॥ ७२ ॥

(सं.चं.) दिनैस्त्रिभिः । 'अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथञ्चिद् विनिपातितः' (९१.१६) इति च । देवतरुजत्वाद् वराणि पुष्पाणि ॥ ७२ ॥

रामाभ्याशं प्राप्य रामानुजन्मा साकं वायोः सूनुना तं ववन्दे ।
सान्द्रानन्दो मन्दहासी मुकुन्दस्तं सौमित्रिं लाळयन्नालिलिङ्गे॥ ७३ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायणे
युद्धकाण्ड एकादशः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) रामेति । रामादनु जन्म यस्य स तथा लक्ष्मणः, वायोः सूनुना सुतेन हनुमता साकम्, श्रीरामस्य अभ्याशं समीपं तत् प्राप्य, तं श्रीरामं ववन्दे । वदिधातोर्लिट् । सान्द्रः अव्युच्छिन्न आनन्दो यस्य स तथा, मन्दहासोऽस्यास्तीति तथा मन्दहासी मुकुन्दः, तं सौमित्रिं लाळयन् सन्, आलिलिङ्गे आलिङ्गनं चक्रे । लिगि गतौ लिट् ॥ ७३ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां
युद्धकाण्ड एकादशः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) शालिन्योपसंहरति–रामाभ्याशमिति । मस्तौ गौ च शालिनी । रामस्य अनुजन्मा अनुजो लक्ष्मणः । वायोः सूनुना हनुमता साकं रामसमीपमेत्य । वायोः सूनुना साकं तं रामं ववन्दे । लाळयन्, लळ विलासे, शिरस्युपाघ्राय, उपवेश्य चोत्सङ्गे प्रीत्युत्कर्षं प्रदर्शयन्, आलिलिङ्गे । यद्यपि लिगिः परस्मै-

१. 'विदधुर्नदन्तः'

भाषः । अथापि चुचुम्बे, आलिलिङ्गे इत्यादीनि पदानि प्रचुरं प्रयुञ्जते कवयः । अत एवाऽह चन्द्रः– सर्वस्मादुभयं पदमिति । आत्मप्रीतिव्यञ्जक आलिङ्गने विवक्षिते आत्मनेभाषा । परार्थमालिङ्गने परस्मै-भाषा । एवं चुम्बनेऽपि ॥ ७३ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां युद्धकाण्ड एकादशसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २७५७+७३=२८३०]

द्वादशः सर्ग्गः

भूयानभूद् राघवसैनिकानां[1] मोदश्च मोदप्रभवश्च रावः ।
ततोऽपि भूयान् पुरि राक्षसानां शोकश्च शोकप्रभवश्च रावः ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामानुजेन रावणपुत्रे हते सति सैन्यद्वयजातावस्थां दर्शयति– **भूयानि**ति । राघवस्य या सेना तस्यां भवन्तीति राघवसैनिकास्तेषां मोदः सन्तोषः, मोदात् प्रभवतीति तथोक्तः रावश्च सिंहनादश्च भूयान् महान् अभूत् । राक्षसानां पूः पुरं तस्यां शोकश्च, शोकात् प्रभवतीति तथोक्तः रावः ध्वनिश्च ततोऽपि सिंहनादादपि भूयान् अभूत् ॥ १ ॥

(सं.चं.) अथोपजातिप्रचुरेण च्छन्दसा द्वादशं सर्गमारभते । सेनां समवयन्तीति सैनिकाः । 'सेनाया वा' (अ.सू.४.४.४५) इति समवायार्थे ठक् । मोदप्रभवश्च रावः हर्षोद्गारः जयघोषश्च । शोकप्रभवश्च रावः रोदनम् ॥ १ ॥

मृतं निशम्येन्द्रजितं सुतं स्वं प्राणोपमानं व्यलपद् दशास्यः ।
हा वत्स नौ त्वं पितरौ विहाय मृतोऽसि देवेन्द्रजयिन् बतेति ॥ २ ॥

(भा.दी.) मृतमिति । दशास्यः, प्राणा एव उपमानं यस्य स तथा तम्, प्राणप्रियमित्यर्थः, स्वं सुतं इन्द्रजितं मृतं निशम्य, हा वत्स देवेन्द्रजयिन् इन्द्रजित्, त्वं माता च पिता च पितरौ, नौ आवां विहाय मृतः असि बत, इति व्यलपत् विलापमकरोत् । लप व्यक्तायां वाचि लङ् ॥ २ ॥

(सं.चं.) प्राणः स्वजीवितमेव स्वयमेव वा प्रियतायामुपमानं यस्य । 'प्राणस्तु प्रणवे जीवे जीविते परमात्मनि' इति यादवप्रकाशः । बतेति खेदे विस्मये च । प्राणसमः पुत्रो मृत इति खेदः । इन्द्रस्य जेताऽपि मानुषेण पराजित इति विस्मयः । तदेतदाह– देवेन्द्रजयिन् बतेति ॥ २ ॥

---

१. **'राघवसैनिकानां राघवसेनायां समवेतानां कपीनाम्'** इति का.श्री. ।

पुनश्च कोपं[१] द्विगुणं प्रयातो [२]जिघांसुरायाच्छलमैथिलीं सः ।
व्यक्तं सुपार्श्वेन निवारितोऽथ [३]सम्मन्त्रयामास सभामवाप्य ॥ ३ ॥

(भा.दी.) पुनरिति । सः पुनश्च, द्वौ गुणौ आवृत्ती यस्य स तथा तं कोपं प्रयातः सन्, च्छलेन मैथिलीं सीताम्, सीताप्रतिकृतिमित्यर्थः, जिघांसुः सन् हन्तुकामः सन्, अशोकवनिकां आयात् जगाम । अथ सुपार्श्वेन सुपार्श्वनामकराक्षसेन व्यक्तं यथा भवति तथा स्त्रीवधो न कार्य इति निवारितः रावणः, सभां अवाप्य सम्मन्त्रयामास । मत्रि गुप्तपरिभाषणे लिट् ॥ ३ ॥

(सं.चं.) पुनश्च शोकाद् द्विगुणं कोपं प्रयातः । च्छलमैथिलीं सीताप्रतिकृतिम् । सुपार्श्वेन शीलवता रावणामात्येन । निवारितः । 'सुपार्श्वो नाम मेधावी रावणं राक्षसेश्वरम् । निवार्यमाणो सचिवैरिदं वचनमब्रवीत् । कथं नाम दशग्रीव साक्षाद् वैश्रवणानुज । हन्तुमिच्छसि वैदेहीं क्रोधाद् धर्ममपास्य हि' (९२.६२–३) इति च ॥ ३ ॥

त्रिंशत्सहस्राणि महौघकानामक्षोहिणीनामपि षट्सहस्रम् ।
समादिदेशाऽशु रणाय यास्यन् स रक्षसां [४]राक्षसयूथनाथः ॥ ४ ॥

(भा.दी.) त्रिंशदिति । राक्षसानां यूथानि समूहास्तेषां नाथः सः रावणः, रणं युद्धं तस्मै यास्यन् गमिष्यन् सन्, पूर्वं रक्षसां महौघका इति सङ्ख्याविशेषाः, तेषां त्रिंशत्सङ्ख्याकानि च तानि सहस्राणि च तानि, अक्षोहिणीनां षण्णां सहस्राणां समाहारः षट्सहस्रं तदपि, आशु समादिदेश, युद्धार्थमाज्ञप्तवान् । दिश अतिसर्जने लिट् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) 'त्रिंशत् सहस्राणि महौघकानामक्षोहिणीनां सह षट्सहस्रम्' (८.१७९) इति निर्णयवचनम् । महान् ओघः सेनापरम्परा यासु तासामक्षोहिणीनां षट्त्रिंशत्सहस्राणि । अत्र वक्तव्यमधिकं 'निर्णयभावचन्द्रिकायां' द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

कल्लोलकल्पैः करिभिः [५]परीतस्त्वङ्गत्तरङ्गाभतुरङ्गतुङ्गः ।
रथाख्ययादोभरितोऽभिपेदे बलार्ण्णवो[६] राघवबाडवाग्निम् ॥ ५ ॥

---

१. 'पुनश्च शोकं द्वि–' । 'पुनश्च पुनरपि द्विगुणं शोकं दुःखं प्राप्तः' इति का.श्री । २. 'जिघांसुराप च्छल–'
३. 'स मन्त्रयामास ' ४. 'स राक्षसान् राक्षस-' ५. 'परितैस्त्वङ्ग–' ६. 'बलार्णवः मूलबलाख्यसमुद्रः' इति का.श्री. ।

(भा.दी.) कल्लोलेति । कल्लोलानां महातरङ्गाणां कल्पाः समानाः, तैः करिभिः गजैः परीतः परिवृतः, त्वङ्गन्तो ये तरङ्गाः, तद्वदाभा कान्तिर्येषां ते तथोक्ताः, तादृशाश्च ते तुरङ्गाश्च, तैः तुङ्ग उन्नतः, रथा इति आख्या येषां तानि रथाख्यानि तादृशानि यानि यादांसि जलजन्तवस्तैः भरितः पूर्णः, बलमेव सैन्यमेवार्णवः, राघव-बाडवाग्निस्तं अभिपेदे जगाम । पद गतौ लिट् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) महत्तरस्तरङ्गः कल्लोलः । तेन कल्लोलकल्पाः करिणः । तरङ्गकल्पास्तुरङ्गाः । ईषदसमाप्ताः कल्लोलाः कल्लोलकल्पाः । तरङ्गैराभा साम्यं येषां ते तरङ्गाभाः । 'वीची भङ्गस्तरङ्गः स्यात् तन्महत्त्वे च कथ्यते । ऊर्मिरुत्कलिकोल्लोलः कल्लोलो लहरी तथा' इति हलायुधः । त्वङ्गन्तश्चलन्तस्तरङ्गाः । तदाभैस्तुरङ्गैस्तुङ्गः उन्नतः । रथाख्यानि यादांसि जलजन्तवः । 'और्वः समुद्रवह्निः स्याद् बाडवो बडवामुखः' इति च ॥ ५ ॥

जाज्वल्यमानोज्ज्वलहेतिलीलो धूमायमानोद्धतधूळिधूम्रः ।
विसृत्वरः सैन्यमहौघसङ्घः सांवर्त्तको वह्निरिवोददीपि ॥ ६ ॥

(भा.दी.) जाज्वल्येति । उत्कृष्टतया ज्वलन्तीत्युज्ज्वलाः, तादृश्यः या हेतयः आयुधानि, ताभिः लीला विलासः जाज्वल्यमाना अतिशयेन ज्वलन्ती उज्ज्वलहेतिलीला यस्य स तथोक्तः । धूमवदाचरन्तीति धूमाय-मानाः उद्धताः अतिवृद्धाः उद्गता वा या धूळयस्ताभिर्धूम्रः मिश्रवर्णः । विसृत्वरः विशेषेण व्यापनशीलः, सैन्यानां ये महौघास्तेषां सङ्घः समूहः, संवर्ते प्रळये भवतीति सांवर्तकः वह्निरिव उददीपि जज्वाल । दीपी दीप्तौ लुङ् ॥ ६ ॥

(सं.चं.) जाज्वल्यमाना देदीप्यमानाः उज्ज्वलाः फळफळायिताः हेतयः आयुधानि सैन्यसङ्घस्य । हेतयो ज्वाला वह्नेः । उद्धता उद्गताः धूळयः । तैः धूम्रः धूमलः । 'रक्तश्यामो भवेद् धूम्रो धूमलः स च कथ्यते' इति च । विसृत्वरः सर्वत्र प्रसरणशीलः । 'इण्-नश्-जि-सर्तिभ्यः क्वरप्' (अ.सू.२.१६३) इति क्वरप् । महान् ओघः परम्परा यत्र तादृशः सैन्यसङ्घः । महौघशब्दः सङ्ख्याविशेषवचन इत्यपि व्याचक्षते । सांवर्त्तकः प्रळयकालीनः । उददीपि उददीपिष्ट ॥ ६ ॥

उन्मूलयन्ती सकलांश्च सालान् निमीलयन्ती सकलांश्च लोकान् ।
सा वाहिनी वानरवाहिनीं द्राक् चिक्षेप[1] वात्येव विशीर्ण्णपर्ण्णम्[2] ॥ ७ ॥

१. **'वाहिनीन्द्रान् चिक्षेप'**

२. **'–शीर्णपर्णा'** । **'विशीर्णपर्णा नाशितपर्णा बभूव'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) **उदिति** । सकलान् सालान् वृक्षान् आयुधार्थत्वेन उन्मूलयन्ती उत्पाटयन्ती, सकलान् लोकान् जनांश्च निमीलयन्ती द्रष्टुमशक्यत्वेन चक्षुर्निमीलनं कारयन्ती, सा वाहिनी रावणसेना, वानरवाहिनीं वानरसेनां द्राक् शीघ्रं विशीर्णं च तत् पर्णं च तत्, शुष्कपर्णमित्यर्थः, वात्येव चक्रवात इव, 'वात्या वातस्य मण्डली' इति हलः, चिक्षेप व्यद्रावयत् । क्षिपु निरसने लिट् ॥ ७ ॥

(सं.चं.) वात्या 'ಸುಂಟರಗಾಳಿ' इति भाषायाम् । वात्येव सालान् वृक्षजालानुन्मूलयन्ती । विसृत्वराभि-र्धूलिभिश्चक्षुर्निमीलनं कारयन्ती । विशीर्णमत एव शुष्कं पर्णम् । '**ತರಗೆಲೆ**' इति भाषायाम् । शुष्कानि हि विशीर्यन्ते पर्णानि । शुष्कानि पर्णानि वात्या क्षिप्रं क्षिपति ॥ ७ ॥

छिन्नेषु भिन्नेषु निपातितेषु विद्रावितेष्वाकुलितेषु[1] भूयः ।
सैन्येषु सैन्यप्रभवोऽभ्ययुद्ध्यन् सुग्रीवनीलाङ्गदपूर्वकास्ताम्[2] ॥ ८ ॥

(भा.दी.) **छिन्नेष्विति** । सैन्यानि कपिसैन्यानि तेषु, भूयः छिन्नेषु सत्सु, भिन्नेषु विदारितेषु सत्सु, निपातितेषु सत्सु, विद्रावितेषु सत्सु, भूयः आकुलितेषु सम्भ्रान्तेषु सत्सु, सैन्यप्रभवः सेनानायकाः सुग्रीवनीलाङ्गदपूर्वकाः तान् राक्षसान् अभ्ययुध्यन् । युध सम्प्रहारे लङ् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) छिन्नेष्वितीन्द्रवज्रा । कपिसैन्येषु । सेनां समवयन्तीति सैन्याः । 'सेनाया वा' (अ.सू.४.४.३५) इति समवायार्थे ण्यः । 'सेनास्थाः सैनिकाः सैन्याः' इति यादवप्रकाशः । खड्गादिना छिन्नेषु । बाणादिना भिन्नेषु । अच्छिन्नभिन्नेष्वपि केषुचिन्निपातितेषु, केषुचिदनिपातितेष्वपि विद्रावितेषु । एवं सर्वेष्वपि भूयः पौनःपुन्येन आकुलितेषु व्याकुलीकृतेषु । '**ಕಳವಳಿಸು**' इति भाषायाम् । सैन्यप्रभवः सेनाप्रमुखाः । तां राक्षसवाहिनीमभ्ययुध्यन् । युध्यतिरात्मनेभाष इति पाणिनीयाः । प्रयोगप्राचुर्यादुभयतोभाष इति भूयांसो भाषाविद इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

वराद् विरिञ्चस्य परैरजेयां सर्वैरवद्ध्यां च चमूं प्रयुद्ध्य ।
तरङ्गिणीतुङ्गतरङ्गलोलपलण्डुवन्न[3] स्थिरतां ययुस्ते ॥ ९ ॥

---

१. '**आकुलितेषु मूर्छितेषु सत्सु**' इति का.श्री. । २. '**–पूर्वकास्तान्**' इति वि.ती.पाठः । '**तां रावणसेनां अभ्ययुध्यन्**' इति का.श्री. ।

३. '**–पलाण्डुवन्न**' । '**तरङ्गिण्याः नद्याः तुङ्गा उन्नताः ये तरङ्गाः तेषु लोलाश्चला ये पलाण्डवः शुष्कालाबूनि तद्वत्**' इति वि.भू. । '**शुष्कालाबूपमाः**' इति का.श्री. ।

(भा.दी.) वरादिति । ते सुग्रीवादयः, विरिञ्चस्य यो वरस्तस्मात् पराः शत्रवस्तैः अजेयाम्, सर्वैः पुरुषैः अवध्याम्, चमूं प्रयुध्य, तरङ्गिण्याः नद्याः ये उन्नतास्तरङ्गाः, तेषु, लोलाश्चञ्चला ये पलण्डवः शुष्कालाबुफलानि तद्वत् ते सुग्रीवादयः नस्थिरताम्, न समासोऽयम्, ययुः । स्थिरतां न ययुरिति वा । यथा नदीतीरस्थशुष्कालाबु-फलानि नदीवेगेन ताड्यमानानि न तिष्ठन्ति तद्वत् सेनायाः अतिबहुत्वेन तत्पुरतः स्थातुमशक्ता अभवन्निति भावः ॥ ९ ॥

(सं.चं.) वराद् विरिञ्चस्य । 'वरो हि दत्तोऽस्य पुरा स्वयम्भुवा धरातळेऽल्पेऽपि निवासशक्तिः । अजेयता चेत्यत एव सार्कजाः प्लवङ्गमा द्रष्टुमपि स्म नाशकन्' (१८२) इति निर्णये । परैः विरिञ्चादवरैः सर्वैरपि । पलण्डुः '**ಈರುಳ್ಳಿ**' इतिभाषायाम् । पलाण्डुरित्यर्वाचीनाः पठन्ति । 'न पलण्डुं भक्षयीत' इति श्रौतः प्रयोगः । किन्त्वत्र पलण्डुशब्दोऽलाबुवचन इति वदन्ति । '**ಸೋರೆಬುರುಡೆ**' इति भाषायाम् । प्लवते ह्यलाबु ॥ ९ ॥

पराक्रमं क्रूरतरं विधाय परान् पराभाव्य वरास्त्रशस्त्रैः[१] ।
रामं ययौ रावणवाहिनी सा ज्वलन्तमग्निं शलभावलीव ॥ १० ॥

(भा.दी.) पराक्रममिति । सा रावणवाहिनी, क्रूरतरोऽसह्यतरः, तं पराक्रमं विधाय, महान्ति यानि अस्त्राणि च शस्त्राणि च तैः, परान् शत्रून् कपीन् पराभाव्य पराजित्य, ज्वलन्तं अग्निं शलभानां पतङ्गानां आवलीव पङ्क्तिरिव श्रीरामं प्रति ययौ ॥ १० ॥

(सं.चं.) शलभाः पतङ्गाः । '**ಮಿಡತೆ**' इति भाषायाम् ॥ १० ॥

अथेषुभिः[२] पट्टसभिण्डिपालैः[३] शक्त्या शतघ्नीपरिघैश्च शूलैः ।
गदासिभिस्तोमरसायकाद्यैर्युयोध रामं विविधायुधैः सा[४] ॥ ११ ॥

---

१. **'–भाव्य महास्त्रशस्त्रैः'** इति वि.ती.पाठः ।

२. **'यष्ट्यृष्टिभिः पट्टस–'** इति च । **'अथर्ष्टिभिः'** इति का.श्री. पाठः । तथाहि तद्व्याख्यानम्– **'अथ रामप्राप्त्यनन्तरं सा रावणवाहिनी ऋष्टिनामकैरायुधैः'** इति । ऋष्टिरिति खड्गस्यैव नामान्तरम् । **'ऋष्टिः खड्गः प्रचारोऽसिः'** इति वैजयन्ती । तेनास्मिन् पाठे **'गदासिभिः'** इत्यनेन पुनरुक्तं भवति । एतेन वि.ती.व्यख्यानमपि व्याख्यातम् ।

३. **'पट्टिशभिन्दिपालैः'** । **'पट्टसभिन्दिपालैः'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

४, **'विविधायुधैश्च'**

(भा.दी.) यष्टीति । सा सेना, यष्टयश्च ऋष्टयश्च ताभिः, पट्टसाश्च भिन्दिपालाश्च तैः, शक्त्या, शतघ्न्यश्च परिघाश्च तैः, शूलानि त्रिशूलानि तैः, गदाश्च असयश्च तैः, तोमराश्च सायकाश्च ते आद्या येषां तानि तैः, विविधान्यायुधानि तैरपि श्रीरामं युयोध । युधधातोर्लिट् ॥ ११ ॥

(सं.चं.) पट्टसः यः करे धृत्वा योद्धुमुपयुज्यते, 'ಛಚ್ಛ' इति भाषायाम् । पट्टसप्रभेदो यः क्षेप्यते स भिण्डि-पालः । 'भिण्डिपालः क्षेपणीयः' इति यादवप्रकाशः । 'ಎಸೆಯುಱೆ' इति भाषायाम् । शक्तिः कासूः, तीक्ष्णाग्रलोहदण्डविशेषः । 'ಈಟಿ' इति भाषायाम् । कण्टकचितो लोहदण्डः शतघ्नी । 'शतघ्नी तु चतुस्ताला लोहकण्टकसञ्चिता' इति च । 'ಫಿರಂಗಿ' इत्यप्याहुः । प्रतिघः प्रतिघातनः लोहबद्धः लगुडविशेषः ।'ಲೋಹದಂಡಿಗೆ' इति भाषायाम् । तोमरः=शक्ति('ಈಟಿ')प्रभेदः । युध्यतिरात्मनेभाषोऽकर्मकश्चेति पाणिनीयाः । अपाणिनीया अपि सन्ति साधवः शब्दा इति विदितमेव विदुषाम् । नियोगपर्यनुयोगानर्हाश्च कवयः । एतेन सर्वेऽपि पूर्वोत्तरप्रयोगा दत्तोत्तराः । पाणिनीया अप्याचक्षते–'कथं युध्यति' इति? युधमिच्छन्तीति क्यच् । 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' इति वा' इति ॥ ११ ॥

कच्चिद्[१] बहून् जेष्यति राम एको रामो जयेदेव रिपून् प्रवीरः ।
विश्वेश्वरः क्रीडति सेनयेति बालाः समा भूरिधियोऽप्यवोचन् ॥ १२ ॥

(भा.दी.) कच्चिदिति । बालाः अधमाधिकारिणः, एकः श्रीरामः बहून् राक्षसान् जेष्यति कच्चित् जेष्यति किम्? जि जये लृट्, इति अवोचन् । समाः मध्यमाधिकारिणः, नित्यसंसारिण इत्यर्थः, प्रवीरः श्रीरामः रिपून् जयेदेव । जि जये लिङ् । इति अवोचन् । भूरिर्भूयसी धीर्भगवद्विषयकज्ञानं येषां ते तथा, उत्तमा-धिकारिण इत्यर्थः, विश्वेश्वरः सर्वजगदीश्वरः श्रीरामः सेनाया क्रीडति, क्रीड विहारे लट्, इति अवोचन्नित्यन्वयः ॥ १२ ॥

(सं.चं.) कच्चिदितीन्द्रवज्रा । रामः एकः बहून् कच्चित् जेष्यति इति बाला अप्रबुद्धाः । कथं जेष्यति? अशक्यमेतद् यदेकेन बहूनां जय इति मन्यमानाः । 'कच्चित् प्रश्ने कामवादे' इति च । 'वैधेये बालिशो बालो जडो जाल्मो यथोदितः । मूढो मन्दो विवर्णश्च मूर्खः स्यान्मातृशासितः' इति हलायुधः । प्रकृष्टो वीरः प्रवीरः । प्रवीरत्वाज्जयेदेव बहूनपि रिपूनिति समाः नाप्रपुद्धाः नापि सुप्रबुद्धाः, न मान्याः किन्तु सामान्या जना अवोचन् । विश्वेश्वरः सेनया क्रीडतीति भूरिधियो बहुज्ञास्तत्वविदः ॥ १२ ॥

१. 'कचिद् रिपून् जेष्यति'

आदाय[१] कार्त्तस्वरभास्वरं स चापं चकार प्रभुराशु सज्यम्[२] ।
विष्फारशब्देन[३] सुरासुराणामुद्धोषयामास सुखासुखे च ॥ १३ ॥

(भा.दी.) आदत्तेति । प्रभुः सः श्रीरामः, कार्तस्वरेण सुवर्णेन भास्वरं भासनशीलं तत्, चापं आदत्त जग्राह । सज्यं ज्यया सहितं आशु चकार । विष्फारलक्षणो यः शब्दस्तेन, 'विष्फारो[४] धनुषः स्वानः' इत्यमरः, सुरासुराणां सुखं च असुखं च ते उद्धोषयामास प्रकटयामास । घुषिर् शब्दे लिट् ॥ १३ ॥

(सं.चं.) आदायेति चेन्द्रवज्रा । कार्तस्वरवद् सुवर्णवद् भास्वरं भासनशीलम् । कार्तस्वरमयं भास्वरं चेति वा । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' (अ.सू.३.२.१७५) इति भासतेर्वरच् । सज्यं बद्धमौर्वीकं चकार । विष्फारशब्देन धनुषष्टङ्कारेण सुराणां भाविसुखमसुराणां भावि दुःखं च प्रकटयामास । विस्फरतीति विस्फारः । 'स्फर-स्फुर-स्फल-स्फुल चलने' । विस्फुरतीति वा । 'स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि' (अ.सू.६.१.४७) इति स्फुरतेरेच आकरादेशः । 'स्फुरतिस्फुलत्योर्निनिविभ्यः' (अ.सू.८.३.७६) इति वीत्युपसर्गात् परस्य सकारस्य वैकल्पिके मूर्धन्यादेशे सति 'विष्फारः' इति च रूपम् ॥ १३ ॥

सुवर्ण्णपुङ्खानतितीव्रधारानक्षीणपक्षान्[५] नतपर्वणोऽथ ।
बाणासने बाणगणानगण्यान् सन्धायसन्धाय मुमोच रामः ॥ १४ ॥

(भा.दी.) सुवर्णेति । अथ श्रीरामः, सुवर्णमयाः पुङ्खाः येषां ते तथा तान्, अतितीव्रा धारा येषां ते तथा तान्, अक्षीणः पक्षो वाजो येषां ते तथा तान्, 'पक्षो वाजस्त्रिषूत्तरे' इत्यमरः, नतानि पर्वाणि ग्रन्थयो येषां ते तथा तान्, अगण्यान् बाणगणान् बाणासनं धनुस्तस्मिन् सन्धायसन्धाय मुमोच ॥ १४ ॥

(सं.चं.) सुवर्णपुङ्खान् स्वर्णमयकाण्डमूलान् । अतितीक्ष्णा धारा अग्रं येषां तान् । 'धारा शस्त्रमुखं फलम्' इति यादवप्रकाशः । बाणानां वेगातिशयार्थं बाणमूले निबद्धः पक्षः पतत्रिपक्षः, 'ਨਠ' इति भाषायाम् । अक्षीणः पुष्कळो पक्षो येषां तान् । नतानि वक्राणि पर्वाणि वंशग्रन्थयो येषु तान् । 'वक्रं वृजिनं भङ्गुरमाविद्धं वेल्लितं नतं जिह्मम्' इति हलायुधः ॥ १४ ॥

---

१. **'आदत्त'** इति.वि.ती.पाठः । २. **'सज्जम्'** ३. **'विस्फारशब्देन'**

४. **'विस्फारो–'** इति प्रचलितोऽमरकोशपाठः । **'विष्फारो धनुषः स्वानः'** इति वैजयन्ती ।

५. **'अक्षीणपक्षान् नाशरहितगृध्रबर्हयुक्तान्'** इति का.श्री. ।

कण्ठेषु घण्टाघटितेषु कांश्चित् करेषु कांश्चिच्चरणेषु कांश्चित्[१] ।
मदोत्कटानापततः क्षुरप्रैश्चकर्त्त कर्त्ता जगतां गजेन्द्रान् ॥ १५ ॥

(भा.दी.) कण्ठेष्विति । जगतां कर्ता श्रीरामः, मदोत्कटान् मदोन्मत्तान्, आपततः अभिमुखतया द्रवतः, कांश्चित् गजेन्द्रान्, घण्टाभिर्घटिताः सम्बद्धास्तेषु कण्ठेषु, कांश्चित् करा गजहस्तास्तेषु, कांश्चित् चरणाः पादास्तेषु, क्षुरप्राः सायकविशेषास्तैः, चकर्त । कृती च्छेदने लिट् ॥ १५ ॥

(सं.चं.) करेषु शुण्डासु । क्षुरप्रैः अर्थचन्द्राकृतिभिर्बाणैः । 'अर्धचन्द्रः क्षुरप्रः स्यात्' इति यादवप्रकाशः । जगतां कर्ता निर्माता संहर्ता वा । कृञ् करणे । कृञ् हिंसायाम् ॥ १५ ॥

श्रिया प्रदीप्तानविषादिनश्च[२] निषादिनः संयति सादिनश्च ।
अपातयत् तान् सहसा स[३] देवो नाकाधिरोहानिव[४] पुण्यनाशे ॥ १६ ॥

(भा.दी.) श्रियेति । देवः सः श्रीरामः, श्रिया प्रदीप्तान्, विषादो भयमेषामस्तीति विषादिनः, विषादिनो न भवन्तीत्यविषादिनः, युद्धे निर्भयानित्यर्थः, निषादिनः गजारोहांश्च, सादिनः अश्वारोहांश्च, पुण्यस्य नाशस्तस्मिन् सति, नाकस्य स्वर्गस्य अधिरोह आरोहणं येषां ते तथा नाकाधिरोहास्तानिव, स्वर्गिण इवेत्यर्थः, अत्र संयत् युद्धं तस्यां, सहसा झटिति अपातयत् । पत्लृ पतने लङ् ॥ १६ ॥

(सं.चं.) उत्साहविधुरता विषादः । संयत्यविषादिनः युद्धोत्सुकानित्यर्थः । 'निषादिनो गजारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः' इति हलायुधः । पुण्यनाशे नाकान्निपततः नाकाधिरोहानिव अश्वारोहान् गजारोहांश्च अश्वेभ्यो गजेभ्यश्च निपातयामास नीचैः पातयामास मारयामासेत्येतत् ॥ १६ ॥

अलङ्घनीयां विमलां विशालां वेलामिवानन्तशरावलिं[५] ताम् ।
अभ्यापतन्ती प्रययौ क्षणेन भङ्गं तुरङ्गाख्यतरङ्गमाला ॥ १७ ॥

---

१. **'–णेषु चान्यान्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।
२. **'–विषादिनोऽत्र'**
३. **'सहसा च देवो–'**
४. **'पुण्यनाशे पुण्यक्षये सति नाकाधिरोहानिव स्वर्गाधिरूढान् पुरुषान् यथा इन्द्रभृत्याः पातयन्ति । 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति वचनात् । तथा ....सहसा स्वसामर्थ्येनापातयत्'** इति का.श्री. ।
५. **'–शरावलीम्'**

(भा.दी.) अलमिति । तुरङ्गा इति आख्या येषां ते तुरङ्गाख्याः, ते च ते तरङ्गाश्च, तेषां माला पङ्क्तिः, अलङ्घनीयां अतिक्रान्तुमशक्याम्, विमलां निर्मलाम्, विशालां ताम्, अनन्तस्य श्रीरामस्य ये शरास्तेषामावलिस्तां वेलामिव, अभ्यापतन्ती अभित आगच्छन्ती सती, क्षणः क्षणकालस्तेन भङ्गो नाशस्तं प्रययौ ॥ १७ ॥

(सं.चं.) वेला तरङ्गमालयाऽलङ्घनीया । अनन्ता असङ्ख्या अदृष्टान्ता, अनन्तस्य वा रामस्य शरावलिः तुरङ्गमालयाऽलङ्घनीया । वेलाऽपि विमला शुद्धा, विशाला सुदीर्घा च । रामशरावलिश्च ॥ १७ ॥

पदातिपङ्क्तिं द्रुतमापतन्तीं पतत्रिवेगां धृतखड्गखेटाम्[१] ।
निरास रामो बहुबाणवर्षैर्वर्षैर्म्महामेघइवोरुधूळिम् ॥ १८ ॥

(भा.दी.) पदातीति । श्रीरामः द्रुतं यथा भवति तथा आपतन्तीम्, पतत्रीव पक्षिवत् वेगो यस्याः सा तथा ताम्, खड्गश्च खेटश्चर्म स च धृतौ तौ यया ताम्, पदातीनां पङ्क्तिस्ताम्, (उरुधूळिं महामेघः वर्षैरिव बहुबाणानां) वर्षाणि वृष्टयस्तैः निरास व्यनाशयत् । असु क्षेपणे लिट् ॥ १८ ॥

(सं.चं.) पतत्रिसमानवेगाम् । पतत्रिपङ्क्तिवद् द्रुतमापतन्तीम् । खेटः फलकम् । 'ഗുഠാണ' इति भाषायाम् ॥ १८ ॥

युद्धे समृद्धे कृतविक्रमाणां पुरा [२]मुहुर्द्रावितदैवतानाम् ।
महारथानां मधुजिच्छिरांसि चिच्छेद[३] भल्लैश्चलकुण्डलानि ॥ १९ ॥

(भा.दी.) युद्ध इति । मधुजित् श्रीरामः, समृद्धेऽतिमहति युद्धं रणं तस्मिन्, कृतः विक्रमो यैस्ते तथा तेषाम्, (पुरा) मुहुः द्रावितानि दैवतानि देवाः यैस्ते तथा तेषाम्, महारथानां महारथिकानां, चलानि कुण्डलानि येषां तानि शिरांसि भल्लाः शरविशेषास्तैः चिच्छेद । च्छिदिर्धातोर्लिट् ॥ १९ ॥

(सं.चं.) महारथानां राक्षसवीराणाम् । 'स्नुहीदलफलो भल्लः' इति यादवप्रकाशः । पार्श्वयोः कण्टकचितस्तीक्ष्णाग्रो बाणप्रभेदः । 'ഭല്ല' इत्येव भाषायाम् ॥ १९ ॥

सन्धानमाकर्षमिषोर्विमोक्षमादानमीशस्य तथाऽपदानम् ।
जनो विवेकी च विवेकहीनं[४] विभ्रान्तचक्रारवदीक्षते स्म ॥ २० ॥

१. **'धृतखड्गखेटां धृतखड्गसमूहाम्'** इति वि.भू. व्याख्यानमसङ्गतम् । २. **'मुहुर्दारित–'** ३. **'-जिच्छिरांसि चकर्त भल्लै–'**

४. **'जनः अविवेकी च विवेकहीनः विभ्रान्तचक्राक्षम(मि)वेक्षते'** इतीव पाठं पपाठ का.श्री. । **तथाहि तद्व्याख्यानम्–'अविवेकी विवेकहीनः, अज्ञ इति यावत्, जनः लोकः ईशस्य रामस्य सम्बन्धिः इषोः बाणस्य आदानम्......अपदानं तिर्यगादानं तिर्यक् प्रयोगं वा नावेक्षते स्म–**

(भा.दी.) समिति । जनः विवेकी च विविच्य द्रष्टुमुद्युक्तोऽपीत्यर्थः, ईशस्य स्वामिनः श्रीरामस्य इषुः शरस्तस्य आदानं तूणाद् ग्रहणं तत्, सन्धानं मौर्व्यां संयोजनं तत्, आकर्षः कर्णपर्यन्ताकर्षणम्, विमोक्षो मोचनं तम्, तथा अपदानं रक्षः शिरसां निकृन्तनं तत् । दो अवखण्डन इति धातुः । यद्वा अपदानं तिर्यगादानं तिर्यक् प्रयोगं वा, इत्येतत्सर्वं विवेकहीनं विवेकरहितं यथा भवति तथा, विभ्रान्तं यच्चक्रं तस्य अराणि दलानि तानीव तद्वत् परिभ्रमितचक्रदलसमं यथा भवति तथेत्यर्थः, ईक्षते स्म अपश्यत् किल ॥ २० ॥

(सं.चं.) ईशस्य कर्तुरिषोः कर्मणः धनुषि सन्धानम्, गुणेन सह कर्णान्तमाकर्षम्, लक्ष्यं प्रति विमोक्षम्, तूणादादानं, लक्ष्यस्यापदानं भेदनं च । 'अपदानं खण्डने स्यात्' इति मेदिनी । विवेक्तुं शक्तोऽपि जनः एतानि क्रमभावीन्यपि विवेक्तुमप्रभवन् विवेकहीनं असकृत् प्रवृत्तं यथा तथा ईक्षते स्म । यथा विभ्रान्तस्य वेगेन परिभ्रमतश्चक्रस्य अराणि नेमिनाभ्योर्मध्ये स्थितान् संयोजकान् कीलानपि न विविच्य वीक्षितुं प्रभवन्ति तथा ॥ २० ॥

स यौगपद्येन शतं सहस्रं लक्षं च साक्षादविलक्ष एव[१] ।
कोटिं च खर्वं च तथा महौघं मुञ्चन्निषूनेष रिपून् जघान ॥ २१ ॥

(भा.दी.) स इति । सः शरमोक्षणे तादृशचातुर्यवान् एषः श्रीरामः । यौगपद्यमेकवारं तेन शतं शतसङ्ख्याकान्, सहस्रं सहस्रसङ्ख्याकान्, (लक्षसङ्ख्याकान्, कोटिसङ्ख्याकान्, खर्वः सङ्ख्याविशेषस्तावत्सङ्ख्याकान्, तथा) महौघसङ्ख्याकांश्च इषून् मुञ्चन् सन्, न विद्यते लक्षं लक्ष्यं यस्य स तथोक्तः लक्ष्यविशेषोद्देशरहितः सन्नित्यर्थः । रिपून् जघान ॥ २१ ॥

(सं.चं.) स एष रामः, यौगपद्येन एकक्षणावच्छेदेन, साक्षात् मूकीभूय प्रेक्षमाणानां कपिराक्षसानां समक्षमेव । एवं सर्वविस्मयावहकर्माणि कुर्वन्नपि अविलक्षः स्वयमविस्मयः । 'विलक्षः सविस्मयः' इति यादवप्रकाशः । विलक्षो न भवतीत्यविलक्षः । दश शतानि सहस्रम् । शतं सहस्राणि लक्षम् । शतं लक्षाणि कोटिः । सहस्रं कोटयः खर्वम् । मतान्तरेण कोटिकोटयः खर्वम् । दशसहस्रखर्वाणि महौघः । अधिकं निर्णयभावचन्द्रिकायाम् ॥ २१ ॥

इति नञोऽध्याहारेण योजनीयम् । किन्तु धनुर्मण्डले विभ्रान्तचक्रारमिव, विभ्रान्तं विशेषेण भ्रामितं यच्चक्रं तस्य दलमिव । परिभ्रामितचक्रदलसमं यथा तथा अवेक्षते स्म ऐक्षत' इति । समग्रं व्याख्यानमेव विभ्रान्तचक्रारमिव, व्याकुलमिव च ।

१. **'लक्षं च लक्षाधिकलक्षसैन्यम्'** । का.श्री. तु **'साक्षादविलक्ष्य एव'** इति पठति । तथाहि तद्व्याख्यानम्–**'अविलक्ष्य एव लक्ष्यमनवेक्ष्यैव युध्यन्'** इति ।

अपाङ्गमात्रेण जगन्नियन्ता नन्वेकरूपोऽपि रिपून् [१]निहन्यात् ।
स्वैश्वर्य्यमेवं च निदर्शयन् हि स विश्वरूपोऽकृत विश्वरूपम् ॥ २२ ॥

(भा.दी.) अपाङ्गेति । केवलमपाङ्गं अपाङ्गमात्रम्, तेन रमाब्रह्मादिजगतो नियन्ता प्रेरकः, विश्वानि देशतः कालतो गुणतश्च पूर्णानि रूपाणि यस्य स तथा, (सः) श्रीरामः, एकं रूपं यस्य सः (अपि) रिपून् हन्यात् हन्तुं (शक्तः) स्यात्, तथाऽपि (एवं स्वैश्वर्यं) निदर्शयन् नितरां दर्शयन्, विश्वमपरिमितं यद्रूपं तत् अकृत हि प्रादुश्चकार हि । नत्वेकेन रूपेण हन्तुमशक्त्येति भावः ॥ २२ ॥

(सं.चं.) नयनोपान्तमपाङ्गः । **'ಕಡೆಗಣ್ಣು'** इति भाषायाम् । अपाङ्गदृष्टिक्षेपमात्रेण जगतां नियन्ता । विश्वानि पूर्णानि सर्वाणि रूपाणि यस्य । तस्मादेकेनापि रूपेण सर्वानपि रिपून् निहन्यादेव । एवञ्च एवमपि, स्वस्यानन्तरूपत्वमैश्वर्यं निदर्शयन्, अनेन निदर्शनेन प्रकटयन् । एवमेतादृशमनुपममनन्तमैश्वर्यं निदर्शयन्निति वा । विश्वेषां रूपाणां समाहारो विश्वरूपम् । एकरूपोऽप्यनेकानि रूपाणि लीलया स्व्यकृतेति यावत् ॥ २२ ॥

रामो धरण्यां गगने च रामो रामोऽन्तिके दूरतरे च रामः ।
रामो विपक्षे स्वबले च रामः सर्वत्र रामः क्व बभौ न रामः ॥ २३ ॥

(भा.दी.) राम इति । धरण्यां श्रीरामः बभौ । भातेर्लिट् । गगनमाकाशस्तस्मिन् श्रीरामः बभौ । अन्तिकं समीपं तस्मिन् श्रीरामः बभौ । दूरतरं अतिदूरं तस्मिंश्च श्रीरामः बभौ । विपक्षः शत्रुसैन्यं तस्मिंश्च श्रीरामः बभौ । स्वबलं स्वसैन्यं तस्मिंश्च बभौ । सर्वत्र अन्तर्बहिश्च श्रीरामः बभौ । श्रीरामः क्व कुत्र न बभौ? सर्वत्र बभावित्यर्थः ॥ २३ ॥

(सं.चं.) रामो धरण्यामितीन्द्रवज्रा । क्व न बभौ नादृश्यत? सर्वत्राप्यदृश्यतैव न क्वाप्यदृश्यता बभूव तस्य ॥ २३ ॥

रामाननन्तानवलोकयन्तः प्रत्येकशस्तेषु गुणाननन्तान् ।
एकैकशस्तेषु गुणाननन्तान् सुरेश्वराः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ २४ ॥

(भा.दी.) रामानिति । अनन्तान् अपरिमितान् रामान् अवलोकयन्तः पश्यन्तः, एतेषु श्रीरामेषु एकमेकं प्रति प्रत्येकशः, एकैकरामेष्वित्यर्थः, अनन्तान् गुणान् अवलोकयन्तः, तांश्च गुणान् ज्ञानबलैश्वर्यादिशुभधर्मान्

१. **'रिपून् स हन्यात्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

एकैकशः एकैकं, अनन्तान् देशतः कालतो गुणतोऽसङ्ख्यातांश्च अपरिमितांश्च अवलोकयन्तः, सुरेश्वराः देवश्रेष्ठाः ब्रह्मादयः प्राञ्जलयः सन्तः प्रणेमुः । णमुधातोर्लिट् ॥ २४ ॥

(सं.चं.) तेष्वनन्तेषु रामेष्वेकैकस्यापि अनन्तान् गुणान्, तेष्वपि एकैकस्मिन् गुणे अनन्तगुणात्मकतामवलोकयन्तः । 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे' इति हि भागवते । प्राञ्जलयः प्रबद्धाञ्जलयः ॥ २४ ॥

हरिन्मणिश्यामलकोमलाङ्गान् बिम्बाधरानम्बुजपत्रनेत्रान् ।
रामान् विरामान् रिपुवाहिनीनां प्रेक्ष्य प्रजाः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ २५ ॥

(भा.दी.) साधारणैः कथं दृष्ट इत्यत आह– **हरिदि**ति । हरिन्मणिवत् इन्द्रनीलरत्नवत् श्यामलानि कोमलानि अङ्गानि येषां ते तथा तान्, बिम्बवद् बिम्बपक्ववदधरः अधरोष्ठो येषां ते तथा तान्, अम्बुजस्य यत्पत्रं दलं तद्वन्नेत्रे येषां ते तथा तान्, रिपोर्वाहिन्यः सेनास्तासां विरामयन्तीति विनाशयन्तीति विरामास्तान्, संहर्तॄनित्यर्थः, श्रीरामान् प्रेक्ष्य प्रजाः प्राञ्जलयः सत्यः प्रणेमुः ॥ २५ ॥

(सं.चं.) विरामान् अवसानहेतून् ॥ २५ ॥

विष्फारयन्ति[१] स्म धनूंषि केचित् केचिद् विभिन्दन्ति पुरा विपक्षान् ।
अन्ये पराक्रम्य नदन्ति यावद् रामास्त्रिलोक्यामभिरामरूपाः ॥ २६ ॥

(भा.दी.) **विष्फारयन्ती**ति । त्रिलोक्यां अभिरामं मनोहरं रूपं येषां ते तथा, केचिद् रामाः धनूंषि विष्फारयन्ति स्म धनुःकूजनमकुर्वन् । स्फुल स्फुर सञ्चलने लट् । केचिद् रामाः विपक्षान् शत्रून् यावत् यतः पूर्वं विभिन्दन्ति विदारयन्ति । भिदिर्धातोर्लट् । पुरा ततः पूर्वमेव अन्ये श्रीरामाः पराक्रम्य युद्धे पराक्रमं कृत्वा नदन्ति सिंहनादं कुर्वन्ति । नद अव्यक्ते शब्दे लट् । यथा वीरा युद्ध्यतोऽन्यान् दृष्ट्वाऽभिवृद्धपौरुषाः सन्तः स्वयं पूर्वमेव शत्रून् सङ्गृह्य सन्तोषातिशयेन सिंहनादं कुर्वन्ति तद्वत् केचन रामाश्चक्रुरिति भावः ॥ २६ ॥

(सं.चं.) विष्फारयन्तीति पुनरिन्द्रवज्रा । 'चिस्फुरोर्णौ' (अ.सू.६.१.५४) इति णिचि विभाषा आकारादेशः । तेन रूपद्वयम्–विस्फारयन्तम्, विस्फोरयन्तम् । विभाषा मूर्धन्यादेशे–विष्फारयन्तम्, विष्फोरयन्तम् । अभिरामं अतिमनोज्ञं रूपं येषाम् । ते केचिद् रामाः धनूंषि विष्फारयन्ति स्म व्यस्फारयन् । केचिद् विभिन्दन्ति पुरा व्यभिन्दन् । अन्ये नदन्ति यावत् व्यनदन् । यद्यपि 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्'

---

१. 'विस्फारयन्ति'

(अ.सू.३.३.४) इति भविष्यदर्थ एव लङ् विधीयते इति वैयाकरणाः, न भूतार्थे । ग्रन्थकारस्त्वेवं मन्यते– 'भविष्यति' (३.३.३) 'भूतेऽपि' (३.३.२) इति द्वयमपि पूर्वसूत्राभ्यामनुवर्तते । तेन यावत्पुरानिपातयोगे भविष्यतीव भूतेऽपि क्वचिल्लट् स्यादिति ॥ २६ ॥

जिघांसतां[1] वानरवाहिनीं तां कृताट्टहासं मुखकोटरान्तम् ।
निशाचराणां निशितैः शरौघैरपूरयन् केचन रामदेवाः ॥ २७ ॥

(भा.दी.) जिघांसतामिति । केचन रामदेवाः, वानरवाहिनीं जिघांसतां हन्तुमिच्छताम्, निशाचराणां राक्षसानाम्, कृत अट्टहासो येन तत्तथा तत्, मुखमेव कोटरं वृक्षबिलं तस्य अन्तं मध्यं तत्, निशितैः शराणामोघास्तैः अपूरयन् । पूरी आप्यायने लङ्[2] ॥ २७ ॥

(सं.चं.) जिघांसतामित्युपेन्द्रवज्रा । हन्तुमिच्छताम् । तां स्वेन रक्षणीयाम् । मुखकोटरस्य मुखसुषिरस्य अन्तमवकाशम् ॥ २७ ॥

रामैरगण्यैरिति वध्यमानां सम्पश्यमाना रिपुवाहिनीं ताम् ।
अन्योन्यमाबद्धकरा हसन्तस्तस्थुः परं[3] केचन रामदेवाः ॥ २८ ॥

(भा.दी.) रामैरिति । केचन रामदेवाः, अगण्यैः असङ्ख्यातैः रामैः इति वध्यमानां तां रिपुवाहिनीं रावणसेनां सम्पश्यमानाः सन्तः, अन्योन्यं विलासेन आबद्धकराः सन्तः, हसन्तः सन्तः, परं केवलं तस्थुः ॥ २८ ॥

(सं.चं.) रामैरगण्यैरितीन्द्रवज्रा । सम्पश्यमानाः ।'दृशेश्चेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकात् (अ.सू.१.३.२९) आत्मनेपदम् । नन्वकर्मकादेव दृशेरात्मनेपदं वैयाकरणाः मन्यन्ते । तथाहि जयादित्यः–'सम्पश्यते । अकर्मकादित्येव– ग्रामं सम्पश्यति' इति । सकर्मकाश्चात्र दृशिः– 'सम्पश्यमाना रिपुवाहिनीम्' इति । सत्यं वैयाकरणा एवमाचक्षते । कवयस्तु सकर्मकादपि प्रयुञ्जते । यथाऽऽह भारविः–'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इति । नियोगपर्यनुयोगानर्हाः कवयः प्रायुञ्जतेति तूष्णीमासितव्यं प्रयोगशरणैर्वैयाकरणैः । आबद्धकराः 'ಕೈಕಟ್ಟು ನಿಂತು' इति भाषायाम् ॥ २८ ॥

---

१. **'जिघत्सतां'** । **'जिघत्सतामत्तुकामानाम्'** इति का.श्री । २. पूरीधातुर्दिवादावपि पठ्यते । चुरादावपि । दिवादेर्लङि अपूर्यन्तेति रूपम् । चुरादेरपूरयन्निति ।

३. **'परे केचन'**

किं विश्वमूर्त्तेः कपिभिस्तु कृत्यमिति ब्रुवाणान् प्लवगान् विलोक्य ।
अविस्मितं सुस्मितमाननाब्जमकम्पयन् केचन रामदेवाः ॥ २९ ॥

(भा.दी.) **किमि**ति । केचन रामदेवाः, विश्वाः पूर्णाः मूर्तयो यस्य स तथा तस्य श्रीरामस्य, कपिभिरस्माभिः कृत्यं कर्तुमर्हं प्रयोजनं किमस्ति? न किमपि । इति ब्रुवाणान् प्लवगान् कपीन् विलोक्य, न विद्यते विस्मितं विस्मयो यस्य तत्तथोक्तं तत्, शोभनं स्मितं यस्य तत् तथा तत्, आननाब्जं अकम्पयन् सन्तोषातिशयेन व्यचालयन् । कपि चलने लङ् ॥ २९ ॥

(सं.चं.) अविस्मितमथापि सुस्मितमिति विरोधाभासः । अविस्मितमविस्मयमिति परिहारः । अकम्पयन् 'ತಲೆದೂಗಿದರು' इति भाषायाम् ॥ २९ ॥

भिन्ना न वह्नेः पृथगीक्षिताश्च जाता यथा दीपत एव दीपाः ।
न विश्वमूर्त्तेर्न्ननु जातु भिन्ना जातास्तथा रामत एव रामाः ॥ ३० ॥

वर्त्त्याद्युपाधेर्न्ननु तारतम्याद् दीपेषु दृष्टं गुणतारतम्यम् ।
रामस्य रूपेषु तथा गुणानां नैसर्ग्गिकाणां न हि तारतम्यम् ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) अनन्तरूपत्वेन प्राप्तां परस्परं भेदशङ्कां सदृष्टान्तं निवारयति– **भिन्ना** इति । दीपत एव दीपादेव जाताः दीपाः यथा पृथक् भेदेन ईक्षिताश्च दृष्टा अपि वह्नेः भिन्नाः वह्नित्वेनाकारेण भेदवन्तो न । यद्वा वह्नेः अभिमानिनो हि देवात् भिन्नदेवताकाः न, तथा रामत एव जाताः प्रादुर्भूताः रामाः विश्वमूर्तेः श्रीरामात् जातु कदाचिदपि भिन्नाः न भवन्ति ननु? किन्त्वत्यन्ताभिन्ना एवेत्यर्थः । ननु दीपानां वह्नित्वेनाभिन्नत्वेऽपि यथा प्रकाशादिगुणतारतम्यमस्ति तथा प्रकृतेऽप्यस्ति किम्? नेत्याह– **वर्ती**ति । दीपेषु, वर्तिरादिर्यस्य स तथोक्तः, स चासौ उपाधिश्च तस्य, दीपोच्चत्वादिप्रयोजकवर्तितैलादिनिमित्तस्येत्यर्थः, तारतम्यं नीचोच्च-भाव, तस्मात् गुणेषु प्रकाशादिगुणेषु तारतम्यं तत् दृष्टं ननु । तथा श्रीरामस्य रूपेषु, नैसर्गिकाः स्वाभाविका-स्तेषां गुणानां तारतम्यं तत् नहि । किन्तु सर्वत्राऽपि रूपेषु वीर्यशौर्यादिगुणानां साम्यमेव, न तूच्चनीचत्वे, अनन्यनिमित्तकत्वेन स्वाभाविकत्वात् । दीपगुणानां तु वर्त्यादिनिमित्तत्वेनान्याधीनत्वादुच्चनीचत्वे स्याताममिति भावः ॥ ३०–३१ ॥

(सं.चं.) पृथगीक्षिताश्च भिन्नत्वेन दृष्टिगोचरा अपि वस्तुतो न भिन्नाः । अभिमानिविवक्षयेदम् । एवं विश्वमूर्तेर्न जातु भिन्ना ननु? 'ननु प्रश्नेऽवधारणे' इति हलायुधः । नन्वित्यनुनये वा । वर्त्याद्युपाधेरितीन्द्र-

वज्रा । गुणतारतम्यं प्रकाशतारतम्यम् । वर्तिभेदेन तैलभेदेन पात्रभेदेन च कश्चिद् दीपः प्रचुरप्रकाशः । कश्चिदल्पप्रकाशः । नैसर्गिकाणां स्वाभाविकानां निरुपाधिकानाम् ॥ ३०–१ ॥

सर्वेऽपि ते श्याममणीन्द्ररामाः सर्वेऽपि विध्वस्तनिजोपरामाः ।
सर्वेऽपि ते सर्वगुणाभिरामाः सर्वेऽपि नाथा जगतां हि रामाः ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) तारतम्यं नेत्युक्तमेवोपपादयति– **सर्वेऽपी**ति । सर्वेऽपि ते श्रीरामाः श्यामा ये मणीन्द्राः मणिश्रेष्ठाः, तद्वद् रामाः मनोहराः, सर्वेऽपि श्रीरामाः विध्वस्तः अपास्तः निज आत्मीय उपरामो विनाशो येषां ते तथोक्ताः, नाशरहिता इत्यर्थः । सर्वेऽपि ते श्रीरामाः सर्वे ये गुणाः ज्ञानशक्त्यादयः, तैरभिरामाः मनोहराः । सर्वेऽपि श्रीरामाः जगतां नाथाः स्वामिनो हि । हि शब्देनोक्तार्थे नैकानि प्रमाणानि सूचितानि ॥३२॥

(सं.चं.) सर्वेऽपीति पुनरिन्द्रवज्रा । सर्वेऽपि ते रामाः श्याममणीन्द्रवत् इन्द्रनीलवत् रामाः श्यामवर्णाः । 'रामश्चारौ सितेऽसिते' इति यादवप्रकाशः । विध्वस्तः निरस्तः निजः स्वरूपसम्बन्धी उपरामो विरामः येषां ते । '**ಮುಕ್ತಾಯ**' इति भाषायाम् । सर्वैर्गुणैरभिरामा मनोज्ञतमाः । आद्यन्तयोर्मधुरेण प्रासेन श्लोकोऽप्ययं मनोऽभिरामः ॥ ३२ ॥

भेदं विनैवापि विशेषमात्राद् रूपाण्यनन्तानि पृथग्विधाय ।
एकीचकाराथ स रामदेवो दीपाभिमानी हि यथाऽग्निर्देवः ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) श्रीरामरूपाणां एकीभावं दर्शयति– **भेदमि**ति । सः रामदेवः, भेदोऽन्योन्याभावः, तं विनैवापि केवलं विशेषः विशेषमात्रं तस्मात्, भेदप्रतिनिधेर्विशेषाख्यगतेरित्यर्थः, अनन्तानि रूपाणि पृथक् विधाय, अथ दीपाभिमानी अग्निर्देवः यथा तथा एकीचकार प्रपञ्चव्याप्तत्वेन प्रकटितस्वस्वरूपजातमेकत्वेन प्रकटीचकारेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(सं.चं.) भेदं विनैवापीति चेन्द्रवज्रा । पृथगिव विधाय निर्माय । 'ते तु रामसहस्राणि रणे पश्यन्ति राक्षसाः । पुनः पश्यन्ति काकुत्स्थमेकमेव महाहवे' (९३.२७) इति च ॥ ३३ ॥

[१]न भवति बहुभावो भेदहीनात्र्थ इत्थं
मतिरपटुमतीनामस्तु डोलायमाना ।

---

१. 'भवति नु बहु–'

वपुरवयवधर्म्मा वर्ण्णचेष्टागुणाद्या
ध्रुवमपरिमिताः श्रीराम एको विशेषात्[१] ॥ ३४ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायणे युद्धकाण्डे द्वादशः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) ननु श्रीरामरूपेषु भेदस्य प्रतीतत्वेन कथं नास्तीत्युच्यत इत्यत आह– **न भवती**ति । इत्थं सर्वदीपाभिमान्यग्निदेववत् भेदेन रहितोऽर्थः श्रीरामाख्यस्तस्मिन् बहुभावः बहुत्वं न भवति । तथा च ज्ञानिनां श्रीरामरूपेषु परस्परं भेदबुद्धिः स्वरूपत एवासिद्धेति भावः । ननु केषाञ्चिद् भेदः प्रतीयत इत्यत आह– **मतिरि**ति । अपटुरकुशला अयथार्था मतिर्येषां ते तथा तेषां डोलावदाचरतीति डोलायमाना, श्रीरामरूपेषु भेदोऽस्ति नवेति चञ्चलरूपेत्यर्थः, मतिः बुद्धिः अस्तु । उपलक्षणं चैतत्, श्रीरामरूपगुणादिषु विभेद एवेति विपरीतबुद्धिर्वाऽस्तु । न तावता श्रीरामरूपादिषु भेदलक्षणार्थसिद्धिः । नहि मन्दैः प्रदेशपरिमितत्वेन चन्द्रः प्रतीत इत्येतावता तत्र तत्सिद्धिः । अतो मन्दानां प्रतीतिर्भ्रमरूपैवेत्यकिञ्चित्करेत्यतोऽस्त्वित्युक्तम् । किं तर्हि तत्वमित्यत आह– **वपुरि**ति । वपूंषि स्वरूपाणि तानि च, अवयवा करचरणाद्यवयवास्ते च तेषां धर्माः स्वभावभूताः । 'धर्मोऽस्त्री सुकृते साम्ये स्वभावे' इति वैजयन्ती । वर्णाः श्यामत्वादयस्ते च, चेष्टाः शरीरव्यापारास्ताश्च, गुणाः ज्ञानशक्त्यादयस्ते च वर्णचेष्टागुणाः, ते आद्या येषां ते तथोक्ताः, विशेषात् श्रीरामस्वरूपभूतस्वनिर्वाहकविशेषाख्यशक्त्यतिशयात् अपरिमिता असङ्ख्याता अपि श्रीरामः एक एव श्रीरामात्मका एव । नतु ततो भिन्ना इत्यर्थः । एक एव चेद् गुणानां बहुत्वं कथमित्यादिशङ्का-पिशाचिकाऽचिन्त्यशक्तिवशात् सम्भवतीति 'न भवति' इत्यनेन परिहृतैवेति सर्वमनवद्यम् । अस्मिंश्च श्रुतिस्मृत्यादयो भगवत्पादैरुदाहृता यथायोग्यमनुसन्धेया इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां युद्धकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) अथ मालिन्या सर्गमुपसंहरति– **न भवती**ति । इत्थं यथाऽग्निदेवे तथा भेदहीने पदार्थे बहुभावो न सम्भवति । ननु बहवो बहुभावममन्वत । मन्वताम् । भगवती भ्रान्तिरियं तेषामित्याह– मतिरिति ।

१. **'विशेषात्, 'भेदहीने त्वपर्यायशब्दान्तरनियामकः। विशेषो नाम कथितः सोऽस्ति वस्तुष्वशेषतः' इति प्रमाणसिद्धात् विशेषाख्यशक्तिबलात्'** इति का.श्री. ।

वास्तवग्रहणदक्षता पाटवम् । तद्रहिता अपटुर्मतिर्येषां तेषामचतुरधिषणानां मतिर्डोलायमाना सत्यासत्ययो-रितस्ततश्चलन्ती इदमित्थमिति निश्चेतुमप्रभवन्ती संशीतिडोलानिमग्ना स्यात् । अस्तु नाम । तेन न काऽपि क्षतिः । यस्ययस्य यादृशी योग्यता सस तथा पश्यति । नहि कदाऽपि सर्वस्य सर्वं यथावत् प्रतीयते । वस्तुप्रतीतिरन्यादृशी भवति । वस्तुस्थितिश्चान्यादृशी । यतः भेदहीनेऽर्थे बहुभावो न भवति ततः भेद-हीने भगवति कथं बहुभावः स्यादित्यपटुधियां मतिस्तु डोलायमानेत्यन्वयः । 'डोला प्रेङ्खोलनं प्रेङ्खा' इति हलायुधः । वास्तवं तत्वमाह– वपुरवयवधर्माः । अवतारवपूंषि, करचरणाद्यवयवाः, उग्रत्वशान्तत्वादयः चक्रपरशुकोदण्डदण्डधरत्वादयश्च तद्धर्माः शुक्लकृष्णत्वादयो वर्णाः कंसवधरावणवधादयश्चेष्टाः ज्ञानानन्दादयश्च गुणा अपरिमिताः सर्व एते एको राम एव । रामेणैकीभूता इत्यर्थः । कुतः? अभेदेऽपि भेदव्यवहारहेतु-विशेषबलात् ॥ ३४ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां
युद्धकाण्डे द्वादशसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २८३०+३४=२८६४]

त्रयोदशः सर्ग्गः

महाबलेन रामेण श्रुत्वा मूलबलं हतम् ।
जीविताशां सुखाशां च क्षणात् तत्याज रावणः ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामेण मूलबले हते सति तच्छ्रुतवतो रावणस्यावस्थां दर्शयति– **महे**ति । महत् बलं यस्य स तथा तेन श्रीरामेण, मूलं आदिभूतं यद् बलं सैन्यं तत्, स्वापत्काले नियोजनीयबलमित्यर्थः, स्वीयबलमिति वा । 'मूलं वशीकृतौ स्वीये शिफातारान्तिकादिषु' इति वैजयन्ती । हतं श्रुत्वा (रावणः क्षणात्) जीविते जीवने आशा ताम्, सुखाशां च तत्याज । त्यज विसर्गे लिट् ॥ १ ॥

(सं.चं.) सुखाशां च । जीविते सति हि सुखाशा । केवलमात्मरक्षार्थमुपयुज्यमानं बलं मूलबलम् । 'ಖಾಸಗಿ' इति भाषायाम् । क्षणादिति सपदीत्यर्थे विभक्तिप्रतिरूपमव्ययम् । चिरादितिवत् । अथवा क्षणादल्पकालावच्छेदेन । क्षणात् निर्व्यापारो भूत्वेति वा । दुःखपारवश्यादिति वा । 'क्षणो व्यापारवैकल्ये कालभेदाल्पकालयोः' । उत्सवे परतन्त्रत्वे मध्यावसरपर्वसु' इति यादवप्रकाशः ॥ १ ॥

स्नुषाणामथ भार्य्याणां परासामपि योषिताम् ।
पत्यपत्यार्त्तिजं[1] रोदं श्रुत्वा मर्त्तुं मनो दधे ॥ २ ॥

(भा.दी.) **स्नुषाणामि**ति । स्नुषाणां इन्द्रजिदादिपुत्रभार्याणाम्, अथ भार्याणाम्, तन्मातॄणां स्वभार्याणां च, परासां योषितामपि, पतयश्च, अपत्यानि पुत्रास्तानि च, तेषां या आर्तिः क्लेशः, तया जातस्तं रोदं श्रुत्वा मर्तुं मनः दधे ॥ २ ॥

---

१. **'पत्यपत्यार्तिजं पतिपुत्राणां शोकजम्, पतिपुत्रैर्विहीना अभूमेति क्लेशजातं रोदं विलपन्'** इति वि.भू. । **'रोदं अश्रुविमोचनपूर्वकं विलापम्'** इति का.श्री ।

(सं.चं.) स्नुषाणामित्यादि । ये तत्र मृताः स्वतनयास्तेषां भार्या रावणस्नुषाः । तेषां मातरो मण्डोदरीधान्यमालिनीप्रभृतयश्च स्वभार्या इति स्वगृहावस्थामाह । अथापरासामपि पुरवासिनीनां हतबन्धूनां योषितामिति समग्रनगरावस्थामाह । 'मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्ता रणे हतः । इत्येवं श्रूयते शब्दो राक्षसानां कुलेकुले' (९४.२२) इति च । मृतेभ्यः पतिभ्योऽपत्यादिभ्यश्च या आर्तिः व्यथा तया जातं रोदं रोदनम् स्नुषाणां पतिविपत्तिजाऽऽर्तिः । भार्याणामपत्यविपत्तिजा । परासु च योषत्सु भार्याणां पतिविपत्तिजा, मातॄणा-मपत्यविपत्तिजेति भेदः ॥ २ ॥

जाज्वल्यमानः क्रोधेन[1] नेत्रेभ्यो वह्निमुद्गिरन् ।
अवानरनरामुर्वीं करिष्यामीत्युवाच सः ॥ ३ ॥

(भा.दी.) जाज्वल्येति । क्रोधः कोपस्तेन जाज्वल्यमानः, अत एव नेत्राणि अक्षीणि तेभ्यः वह्निमुद्गिरन् सन् रावणः, उर्वीम्, न विद्यन्ते वानरा नराश्च यस्यां सा तथा तां करिष्यामि इति उवाच ॥ ३ ॥

(सं.चं.) नेत्रेभ्यो वह्निमुद्गिरन् । 'निर्दहन्निव चक्षुषा' (९५.४) इत्यर्थः । अवानरनराम् । सङ्ख्याबाहुल्याद् वानराणामभ्यर्हितत्वम् । ततश्च पूर्वनिपातः ॥ ३ ॥

सर्वदिव्यायुधोपेतं पुष्पकं पुष्टिवर्द्धनम् ।
आरुरोह महाबाहुः[2] सन्नद्धो दशकन्धरः ॥ ४ ॥

(भा.दी.) सर्वेति । महान्तो बाहवो यस्य स तथा, सन्नद्धः युद्धसन्नहनोपेतः, दश कन्धराः कण्ठा यस्य स तथा, सर्वाणि यानि दिव्यान्यायुधानि तैरुपेतं युक्तम्, पुष्टिं वर्धयतीति तथोक्तं तत्, विजयाद्यभिवृद्धिकरमित्यर्थः, पुष्पकं पुष्पकविमानं तत् आरुरोह ॥ ४ ॥

(सं.चं.) पुष्पकमारुरोह । तथाहि निर्णये–'अथाऽययौ सर्वनिशाचरेश्वरो हतावशिष्टेन बलेन संवृतः । विमानमारुह्य च पुष्पकं त्वरन् शरीरनाशाय महायुधोद्धतः' (८.१८५) इति । एतेनैतदाह– 'आरुरोह रथं भीमो दीप्यमानं स्वतेजसा' (९५.३३) इति रामायणवचनमपि विमानपरतया योजनीयमिति ॥ ४ ॥

विरूपाक्षश्च यूपाक्षो महापार्श्वमहोदरौ ।
दंसिता[3] रथमारुह्य रावणं पर्य्यवारयन् ॥ ५ ॥

---

१. **'–मानः कोपेन'** २. **'महाबाहुः महासमर्थः । सन्नद्धः युद्धप्रयत्नोपेतः बद्धकवचो वा'** इति का.श्री । ३. **'दंशिता–'**

(भा.दी.) विरूपाक्ष इति । विरूपाक्षः विरूपाक्षनामकः, यूपाक्षः यूपाक्षनामकः, महापाश्वर्ः महोदरः इत्येतौ दंसिताः बद्धकवचाः सन्तः रथः स्यन्दनस्तं आरुँह्य रावणं पर्यवारयन् । वृञ् वरणे लङ् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) विरूपाक्षश्च यूपाक्षः । रामायणेऽत्र यूपाक्षो न पठ्यते । 'रावणेनाभ्यनुज्ञातौ महापाश्र्व-महोदरौ । विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो रथानारुरुहुस्तदा' (९०.३९) इति । एको यूपाक्षः पूर्वं हनुमता हतः, अपरश्च मैन्देन हत इति द्वौ यूपाक्षौ रामायणे पठ्येते । सुग्रीवहतोऽयमन्यस्तृतीयः स्यात् । 'विरूपनेत्रोऽथ च यूपनेत्रस्तथा महापाश्र्वमहोदरौ च । ययुस्तमावृत्य सहैव मन्त्रिणो मृतिं पुरोधाय रणाय यान्तम्' (८.१८६) इति हि निर्णये । दंसिताः कवचिताः ॥ ५ ॥

निर्य्ययौ नगराद् राजा सेनया हतशेषया ।
उत्पातान् वीक्षमाणोऽपि दिव्यान् भौमानथाङ्गिकान्[१] ॥ ६ ॥

(भा.दी.) निर्ययाविति । राजा रावणः, दिवि अन्तरिक्षे भवाः दिव्याः रुधिरवृष्ट्यादयस्तान्, भूमौ भवाः भौमाः पक्षिरुतादयस्तान्, अङ्गेषु भवा आङ्गिका कम्पादयस्तान् उत्पातान् वीक्षमाणोऽपि, पश्यन्नपि हतेभ्यः शेषया अविशिष्टया सेनया सह नगरं लङ्कापुरं तस्मात् निर्ययौ ॥ ६ ॥

(सं.चं.) अङ्गे भवा जाता वा आङ्गिकाः ॥ ६ ॥

देवो ववर्ष रुधिरं विनेदुरशिवाः शिवाः ।
चेलुरङ्गानि[२] वामानि यतो मृत्युः प्रतीयते ॥ ७ ॥

(भा.दी.) उत्पातानेव दर्शयति– **देव** इति । देवः पर्जन्यः रुधिरं रक्तं तत् ववर्ष । वृष सेचने लिट् । अशिवाः शिवाः गोमायवः, 'स्त्रियां शिवा भूरिमायः' इत्यमरः, विनेदुः । नद अव्यक्ते शब्दे लिट् । वामानि सव्यानि अङ्गानि अवयवाः चेलुः । चल कम्पने लिट् । यतः येभ्यः उत्पातेभ्यः मृत्युः प्रतीयते ज्ञायते । इण् गतौ लट् ॥ ७ ॥

(सं.चं.) देवो ववर्ष रुधिरमिति दिव्य उत्पातः । विनेदुरशिवाः शिवा इति भौमः । चेलुरङ्गानि वामानीत्य-ङ्गजः । 'सृगालो जम्बुकः शिवा' इति हलायुधः ॥ ७–९ ॥

---

१. **'–नथाऽङ्गजान्'**

२. **'वामानि अपसव्यानि अङ्गानि नेत्रबाहूरुपादादीनि'** इति का.श्री. ।

पुरुषादाधिपस्यास्य पुरुषादान् पुरःसरान् ।
वानरा वारयामासुस्तन्नासहत रावणः ॥ ८ ॥

(भा.दी.) पुरुषादेति । पुरुषादा राक्षसास्तेषामधिपस्य अस्य रावणस्य पुरःसरान् भृत्यान् पुरुषादान् राक्षसान् वानराः वारयामासुः । रावणः तत् निवारणं न असहत न ममर्ष । षह मर्षणे लङ् ॥ ८ ॥

[१]निकृत्तकरकर्णाङ्घ्रिकण्ठाद्यवयवान् बहून् ।
पत्रिभिः पातयामास युगपद् रावणः कपीन् ॥ ९ ॥

(भा.दी.) निकृत्तेति । रावणः, कराश्च कर्णाश्च अङ्घ्रयश्च कण्ठाश्च ते आद्या येषां ते तथोक्ताः ते च ते अवयवाश्च ते, निकृत्ताः करकर्णाङ्घ्रिकण्ठाद्यवयवा येषां ते तथा तान् बहून् कपीन् पत्रिभिः युगपत् पातयामास ॥ ९ ॥

पराद्रवन् पराभूताः केचित् तच्छरपावकैः[२] ।
अपरे कपयस्तस्य ध्वजिनीं जघ्नुरुद्धताः ॥ १० ॥

(भा.दी.) परेति । केचित् कपयः तस्य ये शरास्त एव पावकास्तैः पराभूताः पराजिताः सन्तः पराद्रवन् पलायितवन्तः । द्रु गतौ लङ् । अपरे कपयः उद्धताः सन्तः तस्य ध्वजिनीं सेनां जघ्नुः ॥ १० ॥

(सं.चं.) उद्धताः प्रगल्भा निर्भयाः ॥ १०–३ ॥

प्रक्षीणान् राक्षसान् वीक्ष्य[३] महादेहो महोदरः ।
अभ्यद्रवद् वानरेन्द्रान् शरवर्षी[४] घनस्वनः ॥ ११ ॥

(भा.दी.) प्रक्षीणानिति । महान् देहो यस्य स तथा, घनस्य मेघस्य स्वन इव स्वनो यस्य स तथा, महोदरः महोदराख्यरावणमन्त्री, राक्षसान् युद्धे प्रक्षीणान् विनष्टान् वीक्ष्य, शरवर्षी सन् वानरेन्द्रान् अभ्यद्रवत् । द्रु गतौ लङ् ॥ ११ ॥

---

१. 'निकृत्य'
२. 'तच्छरपातनैः'
३. 'राक्षसान् दृष्ट्वा महा–'
४. 'शरवर्षो–'

स एव[१] कुम्भकर्णोऽयं हन्तुं नः पुनरागतः ।
इति विक्रुश्य हरयो पलायन्त दिशो दश ॥ १२ ॥

(भा.दी.) स इति । हरयः एषः आगच्छन् राक्षसः सः मृतः कुम्भकर्णः, अयं कुम्भकर्णः नः हन्तुं पुनः आगतः, इति विक्रुश्य आक्रोशं कृत्वा दश दिशः पलायन्त दुद्रुवुः ॥ १२ ॥

इदं विभीषिकामात्रं[२] मैवं द्रवत तिष्ठत ।
इत्युक्त्वा स्थापयामास तारेयो ध्वजिनीं निजाम् ॥ १३ ॥

(भा.दी.) इदमिति । ताराया अपत्यं पुमान् तारेयः अङ्गदः, इदं कुम्भकर्णोऽयमित्येतत् केवलं विभीषिका विभीषिकामात्रम्, भयमात्रनिमित्तमित्यर्थः, यद्वा इदं रक्षः विभीषिकामात्रम्, न तु कुम्भकर्ण इत्यर्थः । मैवं द्रवत । किन्तु तिष्ठत । इति उक्त्वा निजां ध्वजिनीं स्थापयामास ॥ १३ ॥

(सं.चं.) इदं महोदराख्यम् । विभीषिका 'ಬೆದರುಬೊಂಬೆ' इति भाषायाम् । तारेयोऽङ्गदः ॥ १३ ॥

इन्द्रसूनुसुतो वीरो महोदरमथाद्रवत् ।
सङ्ग्रामः समजन्युग्रो रक्षोवानरवीरयोः ॥ १४ ॥

(भा.दी.) इन्द्रेति । अथ वीरः इन्द्रसूनुसुतः वालिसुतः अङ्गदः महोदरं अद्रवत् । द्रु गतौ लङ् । रक्षांसि च वानराश्च तेषु वीरौ तयोः महोदाराङ्गदयोः उग्रः सङ्ग्रामः समजनि अभूत् ॥ १४ ॥

(सं.चं.) इन्द्रसूनुसुत इति चाङ्गदः । इन्द्रसूनुर्वाली । समजनि समजायत ॥ १४–५ ॥

महोदरो वालिसुते ववर्ष निशितान् शरान् ।
अचिन्तयंस्तान् जग्राह केशे वालिसुतो रिपुम् ॥ १५ ॥

(भा.दी.) महेति । महोदरः निशितान् शरान् वालिसुते अङ्गदे ववर्ष । वृष सेचने लिट् । वालिसुतः तान् शरान् अचिन्तयन् अगणयन् सन् तं रिपुं केशः केशपाशस्तस्मिन् जग्राह । ग्रह उपादाने लिट् ॥ १५ ॥

---

१. **'स एष कुम्भ–'** इति.वि.ती.पाठः । २. **'–मात्रं नैवम्'**

महोदरं महीपृष्ठे पातयित्वाऽङ्गदो रुषा ।
परिघापातपरुषैः पादपातैरचूर्णयत् ॥ १६ ॥

(भा.दी.) महोदरमिति । अङ्गदः रुट् रोषस्तया महोदरं मह्याः पृष्ठं तळं तस्मिन् पातयित्वा, परिघस्य परिघाख्यायुधस्य आपाता आघाताः तद्वत्परुषा असह्यास्तैः पादपातैः पादप्रहारैः अचूर्णयत् । चूर्ण सङ्कोचे लङ् ॥ १६ ॥

(सं.चं.) पादपातैरचूर्णयदङ्गदः । रामायणे तु पुंव्यत्यासेन सुग्रीवनिहतोऽयमित्युच्यते । सुन्दरग्रीवोऽङ्गद इत्यर्थः । तथाहि निर्णयवचनम्–'महोदरो वालिसुतेन चूर्णितः' (८.१९०) इति । ननु रामायणं हि रामकथायां मूलं प्रमाणम् । उपजीव्यमन्यासां रामकथानाम् । तत् कथं भवदाचार्यवचनेन वाल्मीकिवचनमन्यथयसि? प्रत्युत उपजीव्यविरोधात् तत्रभवतो भवदाचार्यस्य वचनमेवान्यथा व्याख्येयम् कनकाङ्गदः सुग्रीव इति । वालिसुत इति पुत्रतुल्योऽनुज इति । न भोः । वास्तवमविदन् विवदसे । अनिर्णीतस्य वचनस्यार्थः निर्णयानुगुणतया करणीय इति शास्त्रसम्प्रदायः । वाल्मीकिवचनं तु पुराणानीति भाषात्रयब्धमित्यनिर्णायकम् । व्यत्यासादिसप्तभेदेन सावकाशं तत् । सर्वशास्त्रानुगुणतया निर्णीतमाचार्यवचनम् । तत् स्वयमेवाऽचार्यः स्पष्टमाचष्ट –'बहुकल्पानुसारेण मयेयं सत्कथोदिता । नैकग्रन्थाश्रयात् तस्मान्नाऽशङ्क्याऽत्र विरुद्धता । क्वचिन्मोहायासुराणां व्यत्यासः प्रतिलोमता । उक्ता ग्रन्थेषु तस्माद्धि निर्णयोऽयं कृतो मया' (म.भा.ता.नि.९.१२७–८) इति । सन्दिग्धमसन्दिग्धेन निर्णीयत इति विदितमेव पुराणमीमांसकानाम् । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति च । तस्मान्नात्र दुराग्रहलेशोऽपि ॥ १६–९ ॥

महोदरं हतं दृष्ट्वा महापार्श्वः समापतन्[1] ।
ववर्ष विशिखान्[2] घोरान् वालिसूनुजिघांसया ॥ १७ ॥

(भा.दी.) महेति । महापार्श्वः तन्नामकः, महोदरं अङ्गदेन हतं दृष्ट्वा समापतन् समागच्छन् वालिसूनोः जिघांसया घोरान् विशिखान् शरान् ववर्ष ॥ १७ ॥

अङ्गदस्तमभिद्रुत्य प्रसह्याऽदत्त तद्धनुः ।
महापार्श्वोऽथ[3] कुपितः खड्गमादत्त वेगवान् ॥ १८ ॥

---

१. **'समापतत्'** इति, **'समाययौ'** इति च क्वचित् । २. **'ववर्ष च शरान् घोरान्'** ३. **'महापार्श्वोऽपि'**

(भा.दी.) अङ्गद इति । अङ्गदः तं महापार्श्वं अभिद्रुत्य तद्धनुः प्रसह्य बलात्कृत्य आदत्त अपहृतवान् । अथ वेगोऽस्यास्तीति वेगवान् महापार्श्वः कुपितः सन् खड्गोऽसिस्तं आदत्त सञ्जग्राह ॥ १८ ॥

खलस्य खड्गमाच्छिद्य केशपाशे प्रगृह्य तम् ।
पातयित्वा धरापृष्ठे[१] खड्गेनाकृन्तदङ्गदः ॥ १९ ॥

(भा.दी.) खलस्येति । अङ्गदः खलस्य महापार्श्वस्य खड्गं आच्छिद्य अपहृत्य, तं केशानां पाशः समूहस्तस्मिन्, 'हस्तः पक्षः पाशः केशेषु बहुत्ववाचकाः शब्दाः' इति हलायुधः, प्रगृह्य, धरायाः पृष्ठं तळं तस्मिन् पातयित्वा खड्गेन अकृन्तत् । कृती च्छेदने लङ् ॥ १९ ॥

आ दक्षिणोदरप्रान्तादा वामांसाच्च राक्षसम् ।
खण्डयन् निजघानैनमाखण्डलसुतात्मजः ॥ २० ॥

(भा.दी.) कृन्तनप्रकारमाह– **आदक्षिणे**ति । आखण्डलस्य सुतो वाली, तस्य आत्मजः अङ्गदः, एनं राक्षसं दक्षिणो य उदरप्रान्तस्तस्मात् आ आरभ्य वामो योंऽसस्तस्मात् आ पर्यन्तमुपवीताकारेण खण्डयन् सन् निजघान । हन्तेर्लिट् ॥ २० ॥

(सं.चं.) आ दक्षिणोदरप्रान्तात् । न स्फुटमिदं रामायणे । 'निगृह केशेषु निपात्य भूतळे चकर्त्त वामांसत ओदरं परम् । यथोपवीतं स तथा द्विधाकृतो ममार मन्त्री रजनीचरेशितुः' (८.१९२) इति निर्णये ॥२०॥

ततो विरूपनेत्रेण यूपनेत्रेण चाङ्गदः ।
आच्छन्नः शरवर्षेण[२] मेघाभ्यामिव भास्करः ॥ २१ ॥

(भा.दी.) तत इति । ततः अङ्गदः विरूपनेत्रेण तन्नामकेन राक्षसेन, यूपनेत्रेण च, मेघाभ्यां भास्कर इव, शराणां वर्षेण ताभ्यां आच्छन्नः, अभवत् ॥ २१ ॥

(सं.चं.) शरवर्षेण बाणवर्षणेन रक्षोभ्यां यूपाक्षविरूपाक्षाभ्यामाच्छन्नोऽङ्गदः । जलवर्षेण मेघाभ्यां भास्करः । 'शरस्तेजनके बाणे दध्यग्रे ना शरं जले' इति मेदिनी ॥ २१–२ ॥

---

१. 'धरातळे पातयित्वा'
२. 'शरवर्षाभ्यां मेघा–'

शरपञ्जरबद्धोऽथ रक्षोभ्यां वालिनन्दनः ।
न शशाक प्रचलितुं व्याघ्रः पञ्जरगो यथा ॥ २२ ॥

(भा.दी.) शरेति । अथ रक्षोभ्यां शरमयं पञ्जरं पेटी तेन बद्धः वालिनन्दनः, पञ्जरगः व्याघ्रः यथा तथा प्रचलितुं न शशाक न समर्थोऽभूत् । शक्ऌ शक्तौ लट् ॥ २२ ॥

सुतं संशयितं वीक्ष्य पृतनां च प्रपातिताम्[१] ।
गुल्मे सुषेणं विन्यस्य सुग्रीवोऽभ्यपतद्[२] रुषा ॥ २३ ॥

(भा.दी.) सुतमिति । सुग्रीवः, (सुतं) अङ्गदं संशयितं प्राणसंशयं प्राप्तं वीक्ष्य, प्रपातितां पृतनां कपिसेनां च वीक्ष्य, गुल्मः सेनामुखत्रितयं तस्मिन्, 'एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते । पत्तिं तु त्रिगुणामेतां विदुः सेनामुखं बुधाः । त्रीणि सेनामुखान्येष गुल्म इत्यभिधीयते' इति भारते । अत्र गजाद्यभावेऽपि पत्तिमात्रस्य सत्वात् गुल्म इति प्रयोगः सम्भवति । 'एकदेशविकृतमनन्यवद् भवति श्वा पुच्छकर्णाद्यङ्गेषु च्छिन्नेष्वपि श्वैव नाश्वो न गर्दभः' इति वचनात् । यद्वा गुल्मे सेनायाम्, 'गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च' इत्यमरः । सुषेणं सुषेणनामकं वानरं विन्यस्य रुट् कोपस्तया अभ्यपतत् अभ्यागच्छत् ॥ २३ ॥

(सं.चं.) जीवेद्वा नवेति संशयमापन्नम् । सुतमङ्गदम् । गुल्मे सैन्यरक्षणे सुषेणं विन्यस्य । 'गुल्मः स्तम्बे प्लीह्नि पट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वप्रकाशः ॥ २३ ॥

उत्पाट्य पाटवेनाऽशु गिरिं हरिगणेश्वरः ।
तरसा पातयामास[३] तयो रावणमन्त्रिणोः ॥ २४ ॥

(भा.दी.) उदिति । हरिगणेश्वरः कपिसमूहेश्वरः सुग्रीवः, पाटवं लाघवं तेन, आशु गिरिं उत्पाट्य, रावणमन्त्रिणोस्तयोः विरूपनेत्रयूपनेत्रयोः, सप्तमीद्विवचनमेतत् तरसा पातयामास न्यपातयत् । पत्ऌ पतने लिट् ॥ २४ ॥

---

१. **'प्रतापिनां ताभ्यां नाशिताम्'** इति का.श्री । २. **'सुग्रीवोऽभ्यद्रवद्–'** इति च ।

३. **'पोथयामास'**

(सं.चं.) पाटवेन लाघवेन चातुर्येण च। विरूपाक्षवधो रामायणे रीत्यन्तरेणोक्तः। महोदरमहापार्श्वयोर्वधात् पूर्वं च। कालव्यत्यासः कथाव्यत्यासश्च पुराणशैलीभेदोऽयम्। 'हरीश्वरः शैलमतिप्रमाणमुत्पाट्य चिक्षेप तयोः शरीरे' (८.१९४) इति निर्णये। विवृतं चैतत् पुरस्तात्॥ २४–६॥

चूर्णीबभूवतुस्तूर्णममात्यौ रावणस्य तौ।
तेन स्थूलेन शैलेन पांसुपिण्डाविवाश्मना ॥ २५ ॥

(भा.दी.) **चूर्णी**ति। रावणस्य तौ अमात्यौ स्थूलेन तेन शैलेन अश्मना पांसुपिण्डाविव (अचूर्णं) चूर्णं यथा भवति तथा बभूवतुः॥ २५॥

मन्त्रिणां[१] मरणं वीक्ष्य क्रोधदीप्तो दशाननः।
उद्घणं बाणमादाय कार्म्मुकेणाऽशु सन्दधे ॥ २६ ॥

(भा.दी.) **मन्त्रिणामि**ति। मन्त्रिणां महोदरादीनां चतुर्णां मरणं तत् वीक्ष्य, क्रोधः कोपस्तस्मात् दीप्तः दशाननः उद्घणं क्रूरं बाणं आदाय, कार्मुकं धनुस्तेन आशु सन्दधे॥ २६॥

तेन हर्य्यृक्षराजस्य वक्षो रक्षोधिपो बली।
निर्बिभेदाथ सुग्रीवो मूर्च्छितो न्यपतद् भुवि ॥ २७ ॥

(भा.दी.) **तेने**ति। रक्षसामधिपः रक्षोधिपः, बलमस्यास्तीति बली रावणः तेन बाणेन, हर्यृक्षाणां वानराणां (भल्लूकानां च) राजा हर्यृक्षराजस्तस्य सुग्रीवस्य वक्षः निर्बिभेद। अथ सुग्रीवः मूर्च्छितः सन् भुवि भूमौ न्यपतत्॥ २७॥

(सं.चं.) हरीणां कपीनामृक्षाणामच्छभल्लानां च राजा हर्यृक्षराजः सुग्रीवः। 'भल्लूको दीर्घरोमर्क्षो भल्लाटो वृकधूर्तकः। विकराळोऽच्छभल्लश्च' इति यादवप्रकाशः। रामायणेऽनुक्तेयं कथा। 'निशाचरेशोऽथ शरेण सूर्यजं बिभेद वक्षस्यपि सोऽपतद् भुवि' (८.१९५) इति निर्णये॥ २७॥

विधूय वानरान् बाणैर्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्।
राममभ्यद्रवत् क्रुद्धो[२] रामभ्राता रुरोध तम्[३] ॥ २८ ॥

१. **'मन्त्रिणोर्मरणम्'** २. **'–द्रवद् दुष्टो–'**

३. इतः परं पद्यमेकमधिकं कचित्–**'तत्र युद्धमभूच्चित्रं सौमित्रिदशवक्त्रयोः। शरवर्षं सुबहुलं मुञ्चतोरितरेतरम्॥'** व्याचख्यौ च केवलं का.श्री.।

(भा.दी.) विधूयेति। बाणैः अन्यान् वानरान् विधूय द्रावयित्वा, विधूमः धूमरहितः अग्निरिव ज्वलन् रावणः क्रुद्धः सन् श्रीरामं अभ्यद्रवत् । तं रावणं रामभ्राता लक्ष्मणः रुरोध ॥ २८ ॥

(सं.चं.) क्रुद्धो रावणो राममभ्यद्रवत् । मध्ये रामभ्राता लक्ष्मणो रुरोध तम् ॥ २८–३० ॥

विभीषणो गदापाणिर्न्यहनद् रावणानुगान् ।
मुमोच रावणः शक्तिं घोरां भ्रातृजिघांसया ॥ २९ ॥

(भा.दी.) विभीषण इति । विभीषणः, गदा पाणौ यस्य स तथा सन्, रावणानुगान् न्यहनत् । हन्तेर्लङ् । रावणः घोरां शक्तिं भ्रातृजिघांसया विभीषणजिघांसया मुमोच ॥ २९ ॥

तामापतन्तीं चिच्छेद सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः ।
विनेदुर्वानरा हृष्टास्ततश्चुक्रोध रावणः ॥ ३० ॥

(भा.दी.) तामिति । सौमित्रिः आपतन्तीं तां शक्तिं त्रिभिः पत्रिभिः शरैः चिच्छेद । च्छिदिर्धातोर्लिट् । तद् दृष्ट्वा वानराः हृष्टाः सन्तः विनेदुः सिंहनादं चक्रुः । नद अव्यक्ते शब्दे लिट् । ततः रावणः चुक्रोध । क्रुध कोपे लिट् ॥ ३० ॥

लक्ष्मण त्वं बलश्लाघी विभीषणमपीपलः ।
शक्तश्चेत् पालयाऽत्मानमित्युवाच दशाननः ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) लक्ष्मणेति । हे लक्ष्मण, बलेन श्लाघ्यते स्तूयत इति बलश्लाघी, बलित्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः, त्वं विभीषणं अपीपलः अरक्षः । पाल रक्षणे लुङ् । चेद्यदि मया योद्धुं शक्तस्तर्हि आत्मानं पालय । तत एव लोट् । इति दशाननः उवाच ॥ ३१ ॥

(सं.चं.) बलेनाऽत्मश्लाघी । आत्मानं मुधा बलिष्ठं मन्यमानः ॥ ३१ ॥

मयाय ब्रह्मणा दत्तां मयेन पुनरात्मने ।
कालदण्डोपमां शक्तिं मुमोचास्मै स रावणः ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) मयायेति । सः रावणः, ब्रह्मणा मयाय मयनामकासुराय दत्ताम्, पुनः मयेन आत्मने स्वात्मने विवाहकाले कन्यया सह दत्ताम्, कालस्य यमस्य यो दण्डस्तस्य उपमा यस्याः सा तथा तां शक्तिं अस्मै लक्ष्मणाय मुमोच ॥ ३२ ॥

(सं.चं.) मयाय ब्रह्मणा दत्ताम् । 'तदा दशास्योऽन्तकदण्डकल्पां मयाय दत्तां कमलोद्भवेन । मयाद् गृहीतां च विवाहकाले प्रगृह्य शक्तिं विससर्ज लक्ष्मणे' (८.१९७) इति निर्णये ॥ ३२–३ ॥

अथाष्टघण्टाघटिता[१] ज्वलन्ती शक्तिरम्बरे ।
लक्ष्मणस्य क्षणाद् वक्षो दारयामास दारुणा ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) **अथे**ति । अथ अष्टौ या घण्टा ताभिर्घटिता सम्बद्धा, अम्बरं नभस्तस्मिन् ज्वलन्ती, दारुणा भयङ्करा शक्तिः लक्ष्मणस्य वक्षस्तत् क्षणः क्षणमात्रं तस्मात् दारयामास । दॄ विदारणे लिट् ॥ ३३ ॥

पतितं लक्ष्मणं वीक्ष्य कुपितो वायुनन्दनः ।
विशालं शैलमादाय रक्षोवक्षस्यथाक्षिपत्[२] ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) **पतितमि**ति । अथ पतितं लक्ष्मणं वीक्ष्य कुपितः वायुनन्दनः हनुमान् विशालो विस्तीर्णस्तं शैलं आदाय रक्षोवक्षसि रावणोरसि अक्षिपत् । क्षिप प्रेरणे लङ् ॥ ३४ ॥

(सं.चं.) पतितं लक्ष्मणं वीक्ष्य । नायमपि प्रसङ्गो रामायणे पठ्यते । निर्णये तु पठ्यते– 'मरुत्सुतः शैलमतिप्रमाणं चिक्षेप रक्षःपतिवक्षसि द्रुतम्' (८.१९७) इति ॥ ३४–९ ॥

गर्वी पर्वतपातेन व्यथां प्राप्य[३] गरीयसीम् ।
दशास्यो दशभिश्चाऽस्यैः शोणितं वमति स्म सः ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) **गर्वी**ति । गर्वोऽस्यास्तीति गर्वी, युद्धे प्रतिभटो नास्तीत्यभिमानीत्यर्थः, सः दशास्यः, पर्वतस्य पातस्तेन गरीयसीं अतिमहतीं व्यथां प्राप्य दशभिरपि आस्यैः मुखैः शोणितं तत् वमति स्म चच्छर्द । वम उद्गिरणे लट् ॥ ३५ ॥

एतस्मिन्नन्तरे हन्त [४]निःसञ्ज्ञं राघवानुजम् ।
पादारविन्दं देवस्य प्राणदेवात्मजोऽनयत् ॥ ३६ ॥

---

१. '–घण्टारणिता' । 'अष्टाभिर्घण्टाभिः ध्वनिं कुर्वती' इति का.श्री ।
२. '–वक्षस्यवाक्षिपत्'
३. 'व्यथां प्राप'
४. 'हन्त विसञ्ज्ञम्'

(भा.दी.) एतस्मिन्निति । एतस्मिन् अन्तरोऽवकाशस्तस्मिन्, रावणमूर्च्छासमय इत्यर्थः, प्राणदेवस्य मुख्यप्राणस्य आत्मजः हनुमान्, निर्गता सञ्ज्ञा यस्य तथा तं राघवानुजं देवस्य श्रीरामस्य पादारविन्दं तत् अनयत् (हन्त) ॥ ३६ ॥

सर्वशक्तिरिमां शक्तिमुत्पाट्यानुजवक्षसः ।
औषधान्यानयेत्याशु हनूमन्तमचोदयत्[1] ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) सर्वेति । सर्वा पूर्णा शक्तिर्यस्य स तथोक्तः श्रीरामः, इमां शक्तिं अनुजवक्षसः लक्ष्मणोरः-स्थलात् उत्पाट्य उद्धृत्य, औषधानि मृतसञ्जीवनादीनि तानि (आशु) आनय इति हनूमन्तं अचोदयत् । चुद प्रेरणे लङ् ॥ ३७ ॥

पूर्ववत् पर्वतश्रेष्ठं सर्वौषधनिधिं[2] प्रभुः ।
आनिनाय महातेजा वायुजो वायुवेगवान् ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) पूर्ववदिति । प्रभुः, महत् तेजो बलं यस्य स तथा, वायुवद् वेगोऽस्यास्तीति तथोक्तः, वायुजः हनुमान्, सर्वाणि यान्यौषधानि मृतसञ्जीवनादीनि तेषां निधिराश्रयस्तं पर्वतश्रेष्ठं गन्धमादनं पूर्ववत् आनिनाय ॥ ३८ ॥

अप्यौषधानां गन्धेन सौमित्रिर्म्मित्रवर्द्धनः ।
अक्षतः प्रोत्थितो वीरः पूर्णानन्दमवन्दत ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) अपीति । औषधानि मृसञ्जीवनादीनि तेषां गन्ध आमोदस्तेनाऽपि, गन्धसम्बन्धमात्रेणेत्यर्थः, मित्राणि वर्धयतीति तथोक्तः, मित्राणामानन्दं वर्द्धयन् सन्, न विद्यते क्षतं शस्त्राघातव्रणं यस्य स तथा सन्, वीरः पूर्ववद् वीर्योपेतः सन्, प्रोत्थितः सौमित्रिः, पूर्ण आनन्दो यस्य स तथा तं श्रीरामं अवन्दत ॥ ३९ ॥

श्यामलाङ्गं शबलयन् हसितेन सितत्विषा ।
प्रसन्नो मारुतिं प्रेक्ष्य परिरेभे परः पुमान् ॥ ४० ॥

---

१. '–मन्तमबोधयत्'
२. 'सर्वौषधिनिधिम्'

(भा.दी.) **श्यामे**ति । श्यामलं यदङ्गं तत्, सिता श्वेता त्विट् कान्तिर्यस्य तत्तथा तेन हसितेन मन्दहासेन शबलयन् मिश्रितं कुर्वन्, मन्दहासं कुर्वन्नित्यर्थः, हनुमत्कर्मणा प्रसन्नः, परः सर्वोत्तमः पुमान् पुरुषः श्रीरामः मारुतिं प्रेक्ष्य परिरेभे आलिलिङ्गे ॥ ४० ॥

(सं.चं.) श्यामं सितेन सङ्गमय्य शबलयन् कल्माषयन् । 'सितकृष्णस्तु कल्माषः' इति यादवप्रकाशः । परिरेभे परिषस्वजे ॥ ४० ॥

छिन्नप्ररोहिणश्चैव विशल्याः पूर्ववर्ण्णिनः ।
औषधीनां प्रभावेन सर्वेऽपि[१] हरयोऽभवन् ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) **छिन्ने**ति । सर्वेऽपि हरयः कपयः, औषध्यो मृतसञ्जीवनाद्याः, तासां प्रभावः सामर्थ्यं तेन, च्छिन्नानां हस्ताद्यवयवानां प्ररोहः पुनरुत्पत्तिः स एषामस्तीति तथोक्ता अभवन् । विगतं शल्यं शरादि येषां ते तथा-भूताश्च अभवन् । पूर्वो यो वर्ण एषामस्तीति तथोक्ता अभवन् ॥ ४१ ॥

(सं.चं.) छिन्नप्ररोहिण इति समग्रं पद्यं निर्णयादुद्धृतम् (८.२०५) । उत्तमा ओषधय एव औषधयः । 'आधिक्येऽधिकम्' । अनौपममिति यथा । औषधस्येयमौषधी वा । तथाहि वाल्मीकिः–'सन्धानीं च महौषधीम्' (१०१.३२) इति, 'महौषधिमिहाऽनय'(३१) इति च ॥ ४१ ॥

राक्षसान् प्राक्षिपन्नब्धौ वानरेन्द्रा मृतान्मृतान् ।
रामाज्ञया[२] ततस्त्वेते नाजीवन्नौषधैरपि ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) तर्हि राक्षसानां च्छिन्नप्ररोहणादिकं कुतो नाऽसीदित्यत आह– **राक्षसानि**ति । वानरेन्द्राः रामाज्ञया मृतान्मृतान् राक्षसान् अब्धौ प्रागेव प्राक्षिपन् चिक्षिपुः । क्षिप प्रेरणे लङ् । ततः कारणात् (एते) राक्षसाः, औषधानि मृतसञ्जीवनादीनि, तैरपि न अजीवन् । जीवधातोर्लङ् ॥ ४२ ॥

(सं.चं.) राक्षसान् प्राक्षिपन् । 'यदाप्रभृति लङ्कायां युद्ध्यन्ते कपिराक्षसाः । तदाप्रभृति मानार्थमाज्ञया राघवस्य च । ये हन्यन्ते रणे तत्र राक्षसाः कपिकुञ्जरैः । हताहतास्तु क्षिप्यन्ते सर्व एव तु सागरे' (७४.७५–६) इति हि रामायणे । अधुनातनास्तु–'–आज्ञया रावणस्य च' इति पठन्तो भ्रान्ताः ॥ ४२ ॥

---

१. **'–ऽपि निरुजोऽभवन्' । 'निरुज इति पाठे रोगरहिताः, व्यथारहिताः इत्यर्थः '** इति का.श्री. । २. **'–ज्ञया मृतास्त्वेते'**

लक्षार्द्धयोजनाध्वानं प्राक्षिपन्मारुतिस्ततः[१] ।
पर्वतं पूर्ववत् सोऽद्रिर्निश्छेदाङ्कः [२]स्थिरोऽभवत् ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) लक्षेति । मारुतिः हनुमान्, ततः लङ्कायाः पर्वतं गन्धमादनगिरिम्, लक्षस्य अर्धं लक्षार्धम्, तावद् योजनानि यस्य स लक्षार्धयोजनः, सचासौ अध्वा च तम्, पञ्चाशत्सहस्रयोजनमार्गमित्यर्थः, प्राक्षिपत् लङ्कायां स्थित एव सन् चिक्षेप । सः अद्रिः गन्धमादनः पूर्ववत् निर्गतः च्छेदस्य अङ्कश्चिह्नं यस्य स तथा सन् स्थिरः अभवत् ॥ ४३ ॥

(सं.चं.) लक्षार्धेति । ततः सर्वेषां नीरोगताकरणानन्तरम्, ततः लङ्कातः पञ्चाशत्सहस्रयोजनपरिमितः अध्वा अतिक्रमणीयो मार्गो यस्य तं पर्वतम् । 'प्राक्षिपत् तं गिरिवरं लङ्कास्थः सन् स मारुतिः । अर्धलक्षे योजनानां यत्रासौ पूर्वसंस्थितः' (८.२०२) इति निर्णये । '–नष्टच्छेदाङ्कः प्रागिवाभूत् कपिवरवपुषस्ते नमः कौशलाय' इति तत्वप्रदीपाचार्यः ॥ ४३ ॥

अथाभिनन्द्य स्वचमूं चक्रे रामो धनुर्ध्वनिम् ।
युद्धनाट्यप्रसङ्गाय पूर्वरङ्गमिवाग्रतः ॥ ४४ ॥

(भा.दी.) अथेति । अथ श्रीरामः स्वचमूं अभिनन्द्य सन्तोष्य, युद्धलक्षणं यन्नाट्यं नर्तनं तस्य प्रसङ्गः प्रसक्तिस्तस्मै, युद्धलक्षणनाट्यं कर्तुमित्यर्थः, अग्रतः पूर्वरङ्गमिव उपक्रमरूपनाट्यमिव, 'आदावेव तु यन्नाट्यं पूर्वरङ्गः स उच्यते' इति हलायुधः, धनुषो ध्वनिः कूजनं तं चक्रे ॥ ४४ ॥

(सं.चं.) पूर्वरङ्गो नान्दी । ततो हि नाटकं प्रसज्यते ॥ ४४ ॥

विमाने भासमानः स [३]महामानो दशाननः ।
मण्डलीकृतकोदण्डः पुण्डरीकाक्षमभ्ययात् ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) विमान इति । विमानं पुष्पकाख्यं तस्मिन् भासमानः प्रकाशमानः, महान् मानोऽभिमानो यस्य स तथा, 'सहमानः' इति पाठे सहिताभिमान इति वा, अत्याश्चर्यायुधादिकं सहमान इति वाऽर्थः, सः

---

१. **'–न्मारुतात्मजः'** २. **'स्थितोऽभवत्'**

३. **'सहमानो–'** । **'सहमानः सहिताभिमानः । शत्रोरायुधादिकं सहमान इति वा'** इति वि.भू. । का.श्री. च ।

दशाननः, मण्डलीकृतं कोदण्डं येन स तथा, नैरन्तर्येण शरमोक्षणायेत्यर्थः, पुण्डरीकवदक्षिणी यस्य स तथा (तं)श्रीरामं अभ्ययात् ॥ ४५ ॥

(सं.चं.) मण्डलीकृतकोदण्डः सज्यीकृतकोदण्डः ॥ ४५–७ ॥

शम्भुशर्वौ पुरस्कृत्य पुरन्दरपुरःसराः ।
देवोपदेवमुनयो युद्धं द्रष्टुं वियद् ययुः ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) शम्भ्विति । पुरन्दरः पुरःसरो येषां ते तथा, देवाश्च, उपदेवा गन्धर्वादयस्ते च, मुनयश्च ते, शम्भुशर्वौ ब्रह्मरुद्रौ पुरस्कृत्य युद्धं तत् द्रष्टुं वियन्नभस्तत् ययुः । यातेर्लिट् ॥ ४६ ॥

नास्मन्नाथः क्षितौ तिष्ठेद् राक्षसेऽस्मिन् विमानगे ।
इति मत्वा महेन्द्रोऽस्मै निजं रथमयापयत् ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) नास्मदिति । महेन्द्रः, अस्मिन् राक्षसे विमानगे सति, अस्मन्नाथः श्रीरामः क्षितौ न तिष्ठेत्, इति मत्वा, अस्मै श्रीरामाय, निज आत्मीयस्तं रथं अयापयत् प्रेषयामास ॥ ४७ ॥

अवतार्य्य रथं दिव्यं प्राञ्जलिः [१]स्माऽह मातलिः ।
विजयस्व जगन्नाथ रथेऽस्मिन् विहरन्निति ॥ ४८ ॥

(भा.दी.) अवतार्येति । मातलिः शक्रसारथिः, दिव्योऽलौकिकस्तं रथं अवतार्य भुवं प्रत्यानीय, प्राञ्जलिः सन्, हे जगन्नाथ, अस्मिन् इन्द्रसम्बन्धिनि रथे स्थित्वा, विहरन् युद्धक्रीडां कुर्वन् सन्, विजयस्व उत्कृष्टतया वर्तस्व । जि जये लोट् । इति श्रीरामं आह स्म अवदत् । ब्रूञो लट् ॥ ४८ ॥

(सं.चं.) विहरन् विजयस्व । शत्रुविजयो हि लीलामात्रं भगवतः ॥ ४८ ॥

रथोदयाद्रिमारूढो रेजे रामसहस्रगुः ।
विश्वग्रासिदशग्रीवध्वान्तविध्वंसदीक्षितः ॥ ४९॥

१. 'प्राञ्जलिः प्राह'

(भा.दी.) रथेति । रथ एवोदयाद्रिरुदयाख्यपर्वतः, तं आरूढः राम एव सहस्रं गावो यस्य स सहस्रगुः सूर्यः, विश्वं जगत् ग्रस्तुं शीलमस्यास्तीति विश्वग्रासी दशग्रीव एव रावण एव ध्वान्त अन्धकारः, तस्य विध्वंसो विनाशः, तस्मिन् सञ्जाता दीक्षा यस्य स दीक्षितः सन् रेजे । राजृ दीप्तौ लिट् ॥ ४९ ॥

(सं.चं.) सहस्रं गावः किरणा अस्येति सहस्रगुः सूर्यः । एकादशस्वर्थेषु गोशब्दः पठ्यते । 'गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्बाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि च' इति मेदिनी । केचिच्चन्द्र-मसमपि गोशब्दार्थं वदन्ति । तथाहि विश्वप्रकाशः–'गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः । अर्जुनी-नेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौर्मता' इति । रामः स्वयं सहस्रगुरपि । सहस्रं गावो बाणा अस्येति । सहस्राक्षत्वाच्च 'सहस्राक्षः सहस्रपात्' इति हि गदन्ति । 'गोस्त्रियोरुपर्जनस्य' (अ.सू.१.२.४८) इति ह्रस्वः । ध्वान्तविध्वंसे दीक्षितः धृतव्रतः । दीक्ष 'मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु' इत्यतः क्तः ॥ ४९–५१ ॥

बाणान् बहून् [१]बहुविधानुद्धणान् निशितान् दृढान् ।
स्वर्णपुङ्खान् स्फुरत्पक्षान् प्रास्यद् रामाय रावणः ॥ ५० ॥

(भा.दी.) बाणानिति । रावणः, पञ्च विधाः प्रकारा येषां ते तथा तान्, उद्धणान् क्रूरान्, निशितान्, दृढान्, स्वर्णमयः पुङ्खो येषां ते तथा तान्, स्फुरन्तः पक्षा वाजा येषां ते तथा तान् बहून् बाणान् श्रीरामाय प्रास्यत् मुमोच । असु क्षेपणे लङ् ॥ ५० ॥

ताननन्तोऽन्तरेणैव भल्लैश्चिच्छेद राघवः ।
मुमोच च स्वयं बाणान् प्रहसन्नेव लीलया ॥ ५१ ॥

(भा.दी.) तानिति । अनन्तः बलादिना अपरिच्छन्नः श्रीराघवः, तान् शरान्, अन्तरं मध्यं तेनैव भल्लाः शरविशेषास्तैः चिच्छेद । च्छिदिर्धातोर्लिट् । स्वयं च प्रहसन्नेव रावणमपहसन्नेव बाणान् लीलया मुमोच ॥ ५१ ॥

मण्डलानि विचित्राणि दक्षिणानीतराणि च ।
चरन्तौ चक्रतुश्चित्रं युद्धं तौ विश्वविस्मयम् ॥ ५२ ॥

१. **'बहून् पञ्चविधानुद्धणान्'** इति वि.ती.पाठः । किमिदं पाञ्चविध्यं बाणानामिति न स्फुटम् । स्थानपाञ्चविध्यमेव वा बाणेषूपचर्यते । तच्च सङ्ग्रहचन्द्रिकायामुक्तमुपरिष्टात् । **'बहूंश्च विविधान्'** इति क्वचित् ।

(भा.दी.) मण्डलानीति । तौ रामरावणौ विचित्राणि, दक्षिणानि प्रदक्षिणाकाराणि, इतराणि च सव्याकाराणि च मण्डलानि चरन्तौ सन्तौ, विश्वस्य सकलजगतो विस्मयो यस्मात् तत्तथोक्तं तत्, जगदाश्चर्यकरमित्यर्थः, (चित्रं) युद्धं चक्रतुः ॥ ५२ ॥

(सं.चं.) दक्षिणाभिमुखानि भ्रमणानि दक्षिणानि मण्डलानि । इतराणि वामाभिमुखानि वामानि मण्डलानि । 'स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृती । अन्वर्थं स्यात् समपदमालीढं तु ततोऽग्रतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्यये । वैहायसं च–' इति यादवप्रकाशः ॥ ५२–३ ॥

दिशो दश शरैः शूरौ छादयामासतुः क्षणात् ।
अन्धकारेण सान्द्रेण विश्वमन्धमभूत् तदा ॥ ५३ ॥

(भा.दी.) दिश इति । शूरौ तौ दश दिशः शरैः क्षणः क्षणमात्रं तस्मात् च्छादयामासतुः । च्छदिर् आवरणे लिट् । तदा सान्द्रो निबिडस्तेन अन्धकारेण विश्वं जगत् अन्धं अन्धीभूतं अभूत् ॥ ५३ ॥

वानरा राक्षसाश्चेमे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
तस्थुर्विहाय सङ्ग्रामं सङ्ग्रामं वीक्ष्य तं तयोः[१] ॥ ५४ ॥

(भा.दी.) वानरा इति । वानराः, इमे रावणसम्बन्धिनो राक्षसाश्च, तयोः तं सङ्ग्रामं वीक्ष्य विस्मयेन उत्फुल्लानि विकसितानि लोचनानि येषां ते तथा सन्तः, सङ्ग्रामं विहाय तद्दर्शनौत्सुक्येन तस्थुः ॥ ५४ ॥

(सं.चं.) उत्फुल्ललोचनाः । ञि फला विशरणे इति धातोः निष्ठातकारस्य लकारे उत्वे च, इडभावे च उत्फुल्लमिति रूपम् । सम्यग् विकसितमित्यर्थः । यद्यप्यनुपसर्गादेव तथा रूपमाह पाणिनिः–'अनुपसर्गात् फुल्ल-क्षीबकृशोल्लाघाः' (अ.सू.८.२.५५) इति । अथाप्यस्यापवादमाह वार्तिककारः–'उत्फुल्लसम्फुल्लयोरिति वक्तव्यम्' इति । तेन युक्तमुक्तम्–उत्फुल्ललोचना इति । तयोः सङ्ग्रामं वीक्ष्य स्वयं सङ्ग्रामं विहाय तस्थुः ॥ ५४ ॥

किञ्चित् प्रहृष्टं वित्रस्तं किञ्चित् किञ्चित् समाकुलम् ।
विचित्ररूपं त्रैलोक्यं विस्मितं समभूत् तदा ॥ ५५ ॥

१. 'सङ्ग्रामं वीक्षितुं तयोः'

(भा.दी.) **किञ्चिदि**ति । तदा किञ्चिदुत्तमाधिकारिजातं प्रहृष्टम्, श्रीराम एव जेष्यतीति निश्चयेन सन्तुष्ट-मभूत्, किञ्चिन्मध्यमाधिकारिजातं वित्रस्तम्, श्रीरामस्य जयः कथं नु स्यादिति जयशङ्कया भीतमभूत् । किञ्चिदधमाधिकारिजातं समाकुलं पराजयभीत्या दुःखितमभूत् । तदा एवम्प्रकारेण विचित्रं नानाविधं रूपं स्वभावो यस्य तत्तथोक्तम्, 'रूपं शब्दे पशौ श्लोके ग्रन्थावृत्तौ सितादिषु । सौन्दर्ये च स्वभावे च' इति वैजयन्ती, त्रैलोक्यं विस्मितमभूत् ॥ ५५ ॥

(सं.चं.) किञ्चित् ज्ञानिवृन्दं सन्तुष्टम् । रावणवधः साद्यस्क इति निश्चयेन । अज्ञेषु किञ्चिद् राजसवृन्दमदृष्टपूर्वं भयानकं कदनं वीक्ष्य वित्रस्तम् । किञ्चित् तामसवृन्दं रावणे पराजिते का गतिरिति समा-कुलम् । एवं विचित्ररूपं नानास्वभावं त्रैलोक्यमैकमत्येन विस्मितं समभूत् । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नामके पशुशब्दयोः । ग्रन्थावृत्तौ नाटकादावाकारश्लोकयोरपि' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥ ५५–७ ॥

नाराचमालाममुचद् रावणो राममूर्द्धनि ।
सा नीलोत्पलमालेव न रामस्य व्यथां व्यधात् ॥ ५६ ॥

(भा.दी.) **नाराचे**ति । रावणः, रामस्य मूर्धा शिरः, तस्मिन् नाराचमालां नाराचपङ्क्तिं अमुचत् । मुच्लृ-धातोर्लुङ् । सा नाराचपङ्क्तिः, नीलानि यान्युत्पलानि तेषां मालेव, श्रीरामस्य व्यथां न व्यधात् न चक्रे ॥ ५६ ॥

ललाटं पाटयामास पाटवात् कैटभार्द्दनः ।
शरैर्न्निशाचरेन्द्रस्य चुक्षोभ स[१] दशाननः ॥ ५७ ॥

(भा.दी.) **ललाट**मिति । कैटभार्दनः श्रीरामः, पाटवं पटुत्वं तस्मात्, निशाचरेन्द्रस्य रावणस्य ललाटं तत् शरैः पाटयामास दारयामास । पट गतौ लिट् । तेन च सः दशाननः चुक्षोभ अशक्त्या चचाल । क्षुभ सञ्चलने लिट् ॥ ५७ ॥

ससर्ज्ज[२] विविधान् बाणानासुरास्त्रेण रावणः ।
सिंहव्याघ्रादिकमुखान् पक्षिसर्प्पाननानपि[३] ॥ ५८ ॥

१. **'चरेशस्य चुक्षोभ च दशा–'**

२. **'ससर्ज निर्मितवान्', मुमोचेति वा'** इति का.श्री. ।

३. **'पक्षिसर्पादिकानपि'** इति वि.ती.पाठः ।

(भा.दी.) ससर्जेति । रावणः आसुरनामकं यदस्त्रं तेन । विविधान् बाणान् ससर्ज । सृज विसर्गे लिट् । सिंहाश्च व्याघ्राश्च ते आदयो येषां ते सिंहव्याघ्रादयस्त एव सिंहव्याघ्रादिकास्त एव मुखानि प्रधानानि येषां ते तथा तान् मृगान् ससर्ज, पक्षिणश्च सर्पाश्च ते आदयो येषां ते तथा तानपि ससर्ज ॥ ५८ ॥

(सं.चं.) आसुरास्त्रेणाभिमन्त्रितान् बाणान् । सिंहव्याघ्रादिकानां मुखमिव मुखं येषां बाणानाम् । एवं गृध्रादिपक्षिमुखान् विषमयसर्पमुखानपि ॥ ५८ ॥

राघवो रावणास्त्राणि [1]स्वतन्त्रास्त्रैर्न्यवारयत् ।
[2]यान्याग्नेयादिनामानि वह्न्याद्यैः साधितत्वतः ॥ ५९ ॥

(भा.दी.) राघव इति । श्रीराघवः यानि अस्त्राणि, वह्निराद्यो येषामिन्द्रादीनां ते तथोक्तास्तैः देवैः साधितत्वतः, तपःपुनश्चरणादिकं कृत्वा सम्पादितभगवत्प्रसादात् स्वाभिमन्यमानत्वेन कृतत्वतः, अग्निर्देवता अस्येत्याग्नेयं तदादिर्येषां तानि आग्नेयादीनि, आग्नेयादीनीति नामानि येषां तानि तथोक्तानि, नतु मुख्य-तत्तदस्त्रमन्त्रप्रतिपाद्यत्वेनेत्यर्थः । तर्हि मुख्यत आग्नेयाद्यस्त्रमन्त्राः कस्येत्यत आह– स्वतन्त्रास्त्रैरिति । स्वस्य स्वात्मनः श्रीरामस्य मुख्यतः प्रतिपादकतया तन्त्राणि यानि अस्त्राणि आग्नेयादीनि तैः रावणास्त्राणि न्यवा-रयत् । वृञ् वरणे लङ् । तथाच यथा रावणादिभिः बाह्मपाशुपताद्यस्त्रबलाद् विजयः सम्पाद्यते तथाऽन्यतन्त्रतया श्रीराघवविजयः न । किन्तु 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति' इति श्रुतेरग्न्यादिनामभिर्भगवान् श्रीराम एव मुख्यवाच्य इति तान्यस्त्राणि श्रीरामास्त्राण्येवेति युद्धे तन्मोचनेन जायमानप्रत्यस्त्रनिवारणादिकं स्वसामर्थ्येनैव नान्यायत्ततयेति भावः ॥ ५९ ॥

(सं.चं.) स्वतन्त्रैः स्वाधीनैरिन्द्राग्न्यादिसुराणामस्त्रैः आसुरास्त्रं न्यवारयत् । यद्यपि आग्नेयमस्त्रमित्यादि व्याहरन्ति । अग्निदेवत्यमाग्नेयमिति च व्याचक्षते । वस्तुतस्तु अग्न्याद्यन्तर्गतः अग्न्यादिनामा नारायणात्मा राम एव तेषामस्त्राणां देवता । अथापि अग्नेयमस्त्रमित्यादि युक्तं व्याहरणम् । वह्न्याद्यैर्देवैः भगवन्तं प्रसाद्य तदस्त्राभिमानित्वस्य तत्तदवान्तरदेवतात्वस्य च साधितत्वादिति ॥ ५९–६० ॥

ब्रह्मेन्द्रपशुपत्याद्या देवा यस्य प्रसादतः ।
सत्ताशक्त्यादिमन्तः स्युस्तस्य का परतन्त्रता ॥ ६० ॥

१. 'स्वमन्त्रास्त्रै–'

२. 'याम्याग्नेयादिनामानि'

(भा.दी.) ननु अन्येषामिवास्याप्यस्त्रमहिम्ना विजय इति किं न स्यादित्यत आह– **ब्रह्मे**ति। ब्रह्मा च इन्द्रश्च पशुपतिश्च ते आद्या येषां ते तथा देवाः, यस्य श्रीरामस्य प्रसादतः अनुग्रहात्, सत्ता स्वरूपसत्ता सा च, शक्तिः सर्जनपालनसंहरणादिसामर्थ्यं सा च, ते आदी येषां सत्ताशक्त्यादयः, ते एषां सन्तीति तथोक्ताः स्युः भवेयुः । तस्य एतादृशमहिम्नः श्रीरामस्य रावणादिविजये परतन्त्रता अस्त्राद्यन्याधीनता का? न काऽपीत्यर्थः । किन्तु लीलयैव तथातथा क्रीडतीति भावः ॥ ६० ॥

आग्नेयास्त्रेण भगवान् ससर्ज्जाग्निमुखाञ्छरान्[१] ।
विद्युन्मुखांश्च [२]सूर्य्यास्यांस्तैस्तस्यास्त्रमनीनशत्[३] ॥ ६१ ॥

(भा.दी.) आग्नेयेति। भगवान् श्रीरामः, आग्नेयं अग्निदेवताकं यदस्त्रं तेन अग्निमयान् अग्न्यात्मकान् शरान्, विद्युद्वन्मुखं येषां ते तथा तांश्च शरान्, सूर्यवदास्यं येषां ते तांश्च ससर्ज, सृज विसर्गे लिट्। अग्निमुखानिति क्वचित् पाठः । तैः शरैः तस्य रावणस्य अस्त्रं अनीनशत् नाशयामास । नश अदर्शने लुङ् ॥ ६१ ॥

(सं.चं.) अग्निर्मुखे अग्रभागे येषां तान्। एवं विद्युन्मुखे येषां तान्। एवं सूर्य एव ज्योतिर्मण्डलरूपेणाऽस्ये येषां तान् । तैस्तस्य रावणस्यास्त्राणि नाशयामास ॥ ६१ ॥

दैवगान्धर्वपूर्वाणि मुक्तान्यस्त्राणि वैरिणा ।
दैवगान्धर्वपूर्वैः स नाशयामास केशवः[४] ॥ ६२ ॥

(भा.दी.) दैवेति। वैरिणा रावणेन मुक्तानि, दैवानि च गान्धर्वाणि च तानि पूर्वाणि येषां तानि तथोक्तानि अस्त्राणि, सः केशवः श्रीरामः, देवानां सम्बन्धीनि दैवानि तानि, गन्धर्वाणां सम्बन्धीनि गान्धर्वाणि तानि च तानि पूर्वाणि येषां तानि तैः नाशयामास ॥ ६२ ॥

(सं.चं.) दैवगान्धर्वपूर्वाणि । 'स गान्धर्वेण गान्धर्वं दैवं दैवेन राघवः । अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित्' (१०४.१९) इति च ॥ ६२ ॥

रावणोऽथास्त्रवीर्य्येण[५] नागांश्चक्रे विषोद्बणान्[६] ।
सुपर्ण्णैः स्वशरोद्भूतैस्तान् जघान जगद्गुरुः ॥ ६३ ॥

---

१. **'–ग्निमयाञ्छरान्'** इति.वि.ती.पाठः। २. **'सूर्यास्त्रैस्तै–'** ३. **'–स्तस्यास्त्राण्यनीनशत्'**

४. **'कश्चेशश्च केशौ ब्रह्मरुद्रौ, तौ वर्तयति प्रवर्तयतीति केशवः ब्रह्मरुद्रनियामकः स रामः'** इति का.श्री. ।

५. **'अस्त्रवीर्येण मन्त्रसामर्थ्येन'** इति का.श्री. । ६. **'विषोल्बणान्'**

(भा.दी.) रावण इति । अथ रावणः, अस्त्राणां यद् वीर्यं सामर्थ्यं तेन, विषोद्बणान् विषेण क्रूरान् नागान् चक्रे । जगद्गुरुः श्रीरामः स्वस्य ये शरास्तेभ्य उद्भूता उत्पन्नास्तैः सुपर्णैः गरुडैः तान् नागान् जघान । हन्तेर्लिट् ॥ ६३ ॥

(सं.चं.) रावणोऽथ । 'ते रावणधनुर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः । अभ्यवर्तन्त काकुत्स्थं सर्पा भूत्वा महाविषाः' (१०२.२१) इति, 'तान् दृष्ट्वा पन्नगान् रामः समापतत आहवे । अस्त्रं गारुत्मतं घोरं प्रादुश्चक्रे भयावहम्' (१०२.२४) इति च ॥ ६३–४ ॥

यत् परैर्दुष्करं लोके तच्चक्रे रावणो युधि ।
यद्यच्चक्रे दशास्योऽयं तत्तत् प्रत्यहनत् प्रभुः[1] ॥ ६४ ॥

(भा.दी.) यदिति । रावणः, लोको भुवनं तस्मिन्, परैः पुरुषैः यत् कर्म दुष्करं कर्तुमशक्यम्, तत् तादृशं कर्म युध् युद्धं तस्यां चक्रे । विभुः श्रीरामः, अयं दशास्यः यद्यत् कर्म चक्रे तत्तत् प्रत्यहनत् व्यनाशयत् । हन्तेर्लङ् ॥ ६४ ॥

रामरावणयोर्य्युद्धं रामरावणयोरिव ।
गगनं गगनाकारं सागरं[2] सागरोपमम् ॥ ६५ ॥

(भा.दी.) रामेति । रामरावणयोः युद्धं रामरावणयोर्युद्धमिव, उपमानान्तराभावादिति भावः । यथा गगनं व्योम गगनस्य आकारो यस्य तत् तथोक्तम्, यथा सागराणां समूहः सागरम्, 'तस्य समूहः' (अ.सू.४.२.३६) इत्यण्, तदन्तस्य च नपुंसकलिङ्गत्वनियमात् साधुः, सागरसमूहस्य उपमा यस्य तत्तथोक्तं तत् । एतत्कल्पीयरामरावणयुद्धस्य कल्पान्तरीयरामरावणयुद्धमेव सदृशं नान्यद्युद्धम् । यथा एतत्कल्पीयगगनसागरयोः कल्पान्तरीयगगनसागरमूहावेव सदृशौ नान्यद्वत्स्वन्तरमेतत्सदृशं तथेति भावः । यद्वा एतत्कल्पत्वावच्छेदेन रामरावणयुद्धस्य इदमेव युद्धं सदृशम्, नान्यद्युद्धान्तरम्, यथैत्कल्पीयगगनस्य सागरसमूहस्य च इदमेव नभः समम्, अयमेव सागरसमूहः सदृशः, नान्यद् वस्त्वन्तरमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

(सं.चं.) रामरावणयोर्युद्धमिति समग्रं पद्यं रामायणेऽपि पठ्यते (१०७.५१-२) । परं तु साम्प्रतिकाः 'सागरः सागरोपमः' इति पाठं व्यत्यस्य पठन्ति व्याकरणमुग्धाः । 'सागरं सागरोपमम्' इत्येव भगवत्पाद-

१. **'प्रत्यहनद् विभुः'** इति वि.ती.पाठः । **'प्रत्याहारत् प्रभुः'** इति का.श्री. पाठः ।

२. **'सागराणां समाहारः सागरम् । काकानां समूहः; काकमित्यादिवदयं शब्दः'** इति वि.भू. ।

सम्मतः प्राचीनश्च पाठः । सगरस्येदं सागरमिति सामान्ये नपुंसकम् । सागरं जलम् । गगनाकारं गगन-सदृशम् । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोर्युद्धमिव ॥ ६५ ॥

रथं सारथिमप्यश्वान् ध्वजं च निशितैः शरैः ।
रावणस्ताडयामास रामस्य प्रणदन् मुहुः ॥ ६६ ॥

(भा.दी.) **रथमि**ति । रावणः निशितैः शरैः श्रीरामस्य रथम्, सारथिम्, (अश्वानपि), ध्वजः केतुस्तं च प्रणदन् सन् मुहुः ताडयामास । तड आघाते लिट् ॥ ६६ ॥

(सं.चं.) सिंहवत् प्रणदन् युद्धानुरागजनितो नादः प्रणादः । 'प्रणादस्त्वनुरागोत्थः' इति यादव-प्रकाशः ॥ ६६–७ ॥

कोपं प्रकटयामास[१] भगवांल्लोकभीषणम् ।
पूर्णानन्दे मुकुन्देऽस्मिन् कुतः कोपस्तमोभवः ॥ ६७ ॥

(भा.दी.) **कोपमि**ति । भगवान् श्रीरामः, लोकान् भीषयतीति तथोक्तस्तं कोपं प्रकटयामास । द्रष्टॄणां क्रुद्धवत् स्वाकारं प्रदर्शयामास । न स्वभावतः क्रुद्ध इत्यर्थः । कुत इत्यत आह– पूर्णेति । पूर्ण आनन्दो यस्य स तथा तस्मिन्, मुकुन्दे मोक्षदातरि श्रीरामे, तमसस्तमोगुणाद् भवः उद्भवो यस्य स तथोक्तः कोपः कुतः कारणात् भवेत्? न कुतोऽपि । इष्टाप्राप्तौ हि कोपः सम्भावितः । नचास्याप्राप्तव्यमिष्टमस्ति पूर्णानन्द-मयत्वात् । किञ्च मोक्षे तावत्क्रोधाद्यभावः सिद्धः, तादृशस्य मोक्षस्य दातरि कोपकारणं च गुणत्रयातीते नास्त्येवेति तामसक्रोधो नास्ति । किन्तु ततोऽतिरिक्तो निजस्वरूपभूत एव दुष्टसंहरणकाले प्रकटीभवन् सञ्जिहीर्षेच्छात्मकः धर्मविशेषः संहारकारणीभूतोऽस्तीति ज्ञापयितुमेव तमोभव इत्युक्तम् । अन्यथा नृसिंहप्रसन्नीकरणार्थं प्रह्लादादिप्रेषणं ब्रह्मादिभिः क्रियमाणमयुक्तं स्यादित्याशयः ॥ ६७ ॥

[२]भ्रुकुटीमल्ललाटेन सर्वशोणेक्षणेन च[३] ।
भ्रूभ्यां च भावगर्भाभ्यां रामोऽभूत् सर्वदुःसहः[४] ॥ ६८ ॥

(भा.दी.) **भ्रुकुटी**ति । भ्रुकुटी ललाटसीरा अस्यास्तीति भ्रुकुटीमत्, तादृशं च तत् ललाटं च तेन, सर्वं शोष-यतीति सर्वशोषं तादृशं यदीक्षणं चक्षुस्तेन च, भाव अभिप्रायः गर्भ इव ययोस्ते तथोक्ते ताभ्याम्,

---

१. **'प्रकाशयामास'** २. **'भृकुटी–'** ३. **'सर्वशोषेक्षणेन च'** इति वि.ती.पाठः । ४. **'सर्वभीषणः'**

दुष्टेऽस्मिन् कृपा न कार्येत्यभिप्राययुक्ताभ्यामित्यर्थः, भ्रूभ्यां श्रीरामः सर्वैः देवासुरैः दुःसहः असह्यः द्रष्टुमशक्य इत्यर्थः, अभूत् ॥ ६८ ॥

(सं.चं.) कुटिला भ्रूः भ्रुकुटी । ललाटसङ्कोचनं वा । सर्वत्र शोणं रक्तवर्णम् । 'हन्तव्योऽयं दुरात्मा' इति भावः गर्भ इवान्तर्लीनो ययोस्ताभ्यां क्रोधवक्राभ्यां भ्रूभ्याम् ॥ ६८–९ ॥

संरम्भं तं भगवतो वीक्षमाणो भयाकुलः ।
न्यस्तमापद्धनमिव शूलमादत्त रावणः ॥ ६९ ॥

(भा.दी.) समिति । भगवतः श्रीरामस्य तं संरम्भं कोपं वीक्षमाणः भयाकुलः भयसम्भ्रान्तः रावणः आपदो धनमापद्धनं तदिव, आपत्काले व्ययीकर्तव्यधनमिवेत्यर्थः, न्यस्तं तत् शूलं आदत्त जग्राह ॥ ६९ ॥

जाज्वल्यमानं तच्छूलं युगान्तानलभीषणम् ।
चिक्षेप घण्टाघटितं क्षिप्रं रामाय रावणः ॥ ७० ॥

(भा.दी.) जाज्वल्यमानमिति । रावणः जाज्वल्यमानं अतिशयेन ज्वलमानम्, युगान्तानलवत् युगान्ताग्निवत् भीषणं भयङ्करम्, घण्टाभिः घटितं युक्तं तत् शूलं श्रीरामाय क्षिप्रं यथा भवति तथा चिक्षेप ॥ ७० ॥

(सं.चं.) अष्टघण्टाघटितम् ॥ ७० ॥

सर्वशक्तिस्ततः शक्त्या तस्य शूलमशातयत् ।
बिभेद चोद्घणैर्बाणैरुरु[१] वक्षश्च रक्षसः ॥ ७१ ॥

(भा.दी.) सर्वेति । ततः, सर्वा पूर्णा शक्तिर्यस्य स तथा श्रीरामः, शक्त्या शक्त्याख्यायुधेन, तस्य रावणस्य शूलं अशातयत् व्यनाशयत्[२] । उद्घणाः क्रूरास्तैः बाणैः रक्षसः रावणस्य उरु वक्षश्च बिभेद ॥ ७१ ॥

(सं.चं.) मातलिनीतया शक्त्या । अशातयत् । शद्लृ शातने । 'शदेरगतौ तः' (अ.सू.७.३.४२) । शदेर्णिचि तोऽन्तादेशः गतिभिन्नेऽर्थे । शातयति नाशयति । शादयति गमयति ॥ ७१ ॥

---

१. **'–र्बाणैरूरू वक्षश्च'** । **'ऊरू सक्थितो वक्षश्च बिभेद'** इति का.श्री. ।

२. इतः परं कोशेषु **'शो तनूकरणे, लङ्'** इति पठ्यते । यदि स साधुः पाठस्तदा **'शूलमशाययत्'** इति मूलपाठ इति वक्तव्यम् ।

विकिरन्तं बहून् बाणान् विकिरन्नेव सायकान् ।
मेघगम्भीरया वाचा रामो रावणमब्रवीत् ॥ ७२ ॥

(भा.दी.) विकिरन्तमिति । श्रीरामः बहून् बाणान् विकिरन्तं अभिवर्षन्तं रावणं सायकान् विकिरन्नेव अभिवर्षन्नेव मेघगम्भीरया वाचा अब्रवीत् ॥ ७२ ॥

(सं.चं.) बहून् बाणान् विकिरन्तं रावणम् ॥ ७२ ॥

सुतो विश्रवसः शूरस्त्वं[१] हि वैश्रवणानुजः ।
जितवान् किल[२] दिक्चक्रं भवान् निजभुजौजसा ॥ ७३ ॥

(भा.दी.) सुत इति । हे शूर, त्वं विश्रवसः विश्रवोनामकस्य सुतो हि । त्वं वैश्रवणानुजः किल । भवान्, निजा ये भुजास्तेषामोजो बलं तेन, दिशां चक्रं मण्डलं दिक्चक्रं तत् जितवान् किल ॥ ७३ ॥

(सं.चं.) त्वं शूरो हीति परिहासः । जितवान् किलेति च । वैश्रवणस्य धनदस्यानुजः ॥ ७३ ॥

नटवत् कपटीभूतान् नाटयन् स्वगतान्[३] गुणान् ।
निसर्गनीचस्त्वमिति स्त्रीचौर्य्येणावगम्यते ॥ ७४ ॥

(भा.दी.) नटवदिति । नटवत् कपटीभूतान् स्वगतान् गुणान् ,विश्रवसः सुतत्वादहं ब्राह्मण इत्यभिप्रायेण स्नानसन्ध्यावन्दनादिधर्मान्, नाटयन् अनुकुर्वन् त्वं, निसर्गतः स्वभावतो नीचः अधमः इति, स्त्रिया यच्चौर्यं तेन अवगम्यते ज्ञायते । गम्लृ गतौ लट् ॥ ७४ ॥

(सं.चं.) नाटयन् अभिनीय प्रदर्शयन् ॥ ७४–५ ॥

ब्रह्महत्या गुरुद्रोहो देवतानां[४] च हेळनम् ।
इत्यादयोऽपराधास्ते स्त्रीचौर्य्येण नवीकृताः ॥ ७५ ॥

---

१. **'शूर त्वं हि'** २. **'जितवान् किल पराभूतं कृतवानिति लोकवार्ता'** इति का.श्री. ।

३. **'नाटयस्यङ्ग तान् गुणान्'** । **'हे अङ्ग प्रीतिविषयेत्यपहासः । हे रारण, त्वं नटवत् नृत्तं कुर्वाण इव कपटीभूतान् कपटत्वं प्राप्तान्, तान् शूरत्वादिक्चक्रजयित्वादीन् गुणान् नाटयसि अनुकरोषीव । वस्तुतस्ते गुणा न सन्तीति भावः'** इति का.श्री । ४. **'दैवतानाम्'**

(भा.दी.) **ब्रह्महत्ये**ति । ब्रह्मणां ब्राह्मणानां हत्या हननम्, गुरूणां ज्येष्ठत्वेन गुरूणां वैश्रवणादीनां द्रोहः, देवतानां इन्द्रादीनां हेळनमवज्ञा इत्यादयः ते तव अपराधाः, स्त्रियाः सीताया यच्चौर्यं तेन नवीकृताः नूतनीकृताः, मरणलक्षणफलोन्मुखा जाता इति भावः ॥ ७५ ॥

दारयिष्यामि हृदयं दारुणं तव रावण ।
साधूनां धर्म्ममार्ग्गस्य कवाटमिव रोधकम् ॥ ७६ ॥

(भा.दी.) **दारयिष्यामी**ति । हे रावण, तव दारुणम्, साधूनां सज्जनानां धर्म एव मार्गस्तस्य कवाटमिव रोधकं प्रतिबन्धकम्, हृदयं वक्षः दारयिष्यामि । दॄ विदारणे लृट् ॥ ७६ ॥

(सं.चं.) धर्मस्य यो मार्गस्तस्य । कवाटोऽररं द्वारबन्धनम् ॥ ७६ ॥

मुनिमांसेन पुष्टस्य तव मांसेन दुर्म्मते ।
कङ्कान्[1] सन्तर्प्पयिष्यामि पश्य सीतापतेर्बलम् ॥ ७७ ॥

(भा.दी.) **मुनी**ति । हे दुर्मते रावण, मुनीनां यन्मांसं तेन पुष्टस्य तव मांसेन कङ्कान् सन्तर्पयिष्यामि । तृप प्रीणने लृट् । सीतापतेर्मम बलं पश्य ॥ ७७ ॥

(सं.चं.) 'कङ्कस्तु कर्कटस्कन्धः पर्कटः कमलच्छदः' इति यादवप्रकाशः । '**ಔಣಹದ್ದು**' इति भाषायाम् । सीतापतेरित्यवधारणार्थः परोक्षनिर्देशः ॥ ७७–९ ॥

इत्युदाहृत्य भगवान् शरैरशनिसन्निभैः ।
राघवो रावणस्याङ्गं बिभेद गिरिसन्निभम् ॥ ७८ ॥

(भा.दी.) **इती**ति । भगवान् राघवः इति उदाहृत्य, अशनेर्वज्रस्य सन्निभाः समानास्तैः शरैः, गिरेः सन्निभं समानं तत्, रावणस्य अङ्गं शरीरं बिभेद ॥ ७८ ॥

रामबाणैर्विभिन्नाङ्गो रावणो विश्वरावणः[2] ।
स्रस्तगात्रो[3] विवृत्ताक्षो मुहूर्त्तं मूर्च्छितोऽपतत् ॥ ७९ ॥

---

१. '**कङ्कान् श्वेतगृध्रान् सन्तर्पयिष्यामि**' इति का.श्री. । २. '**लोकरावणः**'

३. '**त्रस्तगात्रो–**' इति वि.ती.पाठः । '**स्रस्तगात्रः स्वेदयुक्तगात्रः**' इति का.श्री. ।

(भा.दी.) **रामे**ति । रामस्य ये बाणास्तैः, विभिन्नमङ्गं यस्य स तथा, विश्वं रावयति आक्रोशयतीति विश्वरावणो रावणः त्रस्तं उद्वेजितं गात्रं यस्य स तथा सन्, विवृत्तानि अक्षीणि यस्य स तथा सन् मुहूर्तो मुहूर्तकालस्तं मूर्च्छितः सन् अपतत् ॥ ७९ ॥

अर्द्धप्रहर्षितसुराम्बुरुहस्तदानीमर्द्धावमीलितसुरेतरकैरवोऽयम् ।
अर्द्धप्रभग्नदशवक्त्रतमाः स्वगोभिरर्द्धोदितो रविरिवाथ रराज रामः ॥ ८० ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्गहरामायणे
युद्धकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥

—०—

(भा.दी.) **अर्धे**ति । अथ तदानीं, (अयं रामः) अर्धं यथा भवति तथा प्रहर्षितानि प्रहर्षं गमितानि अर्धप्रहर्षितानि, सुरा एवाम्बुरुहाणि येन स तथोक्तः, अर्धं यथा भवति तथा अवमीलितानि अर्धावमीलितानि सुरेतरे राक्षसास्त एव कैरवाणि कुमुदानि, अर्धावमीलितानि सुरेतरकैरवाणि येन स तथा, स्वस्य ये गावः शराख्यकिरणास्तैः अर्धं यथा भवति तथा प्रभग्नं विनाशितं अर्धप्रभग्नम्, दशवक्त्र एव तमः दशवक्त्रतमः अर्ध-प्रभग्नं दशवक्त्रतमो येन स तथोक्तः, अर्धेन अर्धभागेन उदितः अर्धोदितः रविरिव रराज । रेजृ दीप्तौ लिट् ॥ ८० ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्गहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां
युद्धकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) वसन्ततिलकया सर्गमुपसंहरति– **अर्धे**ति । रावणो न हतः, केवलं पराजित इति अर्धप्रहर्षितानि सुरा एवाम्बुरुहाणि येन । अहतत्वेऽपि मूर्छाजर्झरित इत्यर्धनिमीलितानि सुरेतराख्यानि कैरवाणि कुमुदानि येन । कुमुदम्– **'ಬಿಳ್ಳೈದಿಲೆ'** इति भाषायाम् । अर्धप्रभग्नं दशवक्त्राख्यं तमो येन । गोभिः किरणैः बाणैश्च । अत एवार्धोदितो रविरिव ॥ ८० ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्गहरामायणटीकायां सङ्गहचन्द्रिकायां
युद्धाकाण्डे त्रयोदशसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २८६४+८०=२९४४]

चतुर्द्दशः सर्ग्गः

[1]विमानयानैर्विबुधैर्द्विजैश्च निमन्त्रितो मन्त्रविदां वरिष्ठः ।
व्योम्नोऽवतीर्य्योपगतो मुकुन्दमुवाच वाचं मतिमानगस्त्यः ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामसूर्ये रावणतमो विजित्य देदीप्यमाने सति देवर्षिभिः प्रेषितेनागस्त्येन स्वाभिप्रायनिवेदनं कृतमित्याह– **विमाने**ति । विमानैः यानं गमनं येषां ते तथा तैः । 'गमने वाहने यानम्' इति वैजयन्ती । विबुधैः देवैः, द्विजैः मुनिभिश्च निमन्त्रितः अनुज्ञातः, मन्त्रान् वेदान् विदन्तीति मन्त्रविदः, तेषां मुनीनां मध्ये वरिष्ठः श्रेष्ठः, मतिर्भगवज्ज्ञानमस्यास्तीति मतिमान्, अगस्त्यः व्योम्नः अवतीर्य, उपगतः समीपमाप्तः सन्, मुकुन्दं श्रीरामं प्रति वाचं उवाच ॥ १ ॥

(सं.चं.) विमानं यानं वाहनं येषाम्, वियति विमानमारुह्य चरन्तः, तैर्विबुधैर्द्विजैर्मुनिभिश्च । निमन्त्रितश्चोदितः मतिमान् भगवदवगतिमान् । अगस्त्यः मुकुन्दं वक्ष्यमाणां वाचमुवाच । उपजातिप्रचुरोऽयं सर्गः ॥ १ ॥

लीलाभिरेताभिरलं महेश क्षिप्रं क्षिपैनं जगदेकशत्रुम् ।
बिभेति लोको नविदन् भवन्तमपायदर्शी प्रणयो मृदूनाम्[2] ॥ २ ॥

(भा.दी.) ***लीलाभिरि***ति । महांश्चासौ ईशश्च तत्सम्बुद्धिः श्रीराम, एताभिः एतावत्पर्यन्तं प्रदर्शिताभिः लीलाभिः युद्धक्रीडाभिः अलम् । जगतः एको मुख्यो यः शत्रुः, तं एनं रावणं क्षिप्रं यथा भवति तथा क्षिप संहर । क्षिपु निरसने लोट् । भवन्तं नविदन् न जानन्, नसमासोऽयम्, अत एव अपायं अनिष्टं पश्यतीति तच्छील इत्यपायदर्शी लोकः जनः बिभेति । ञि भी भये लट् । एवमपायदर्शनहेतुः मृदूनां पुरुषाणां प्रणयः

---

१. **'विमानयानैर्विविधैर्द्विजैश्च'** । **'विमानान्येव यानानि रथाः येषां ते, तैः विमानयानैः देवैः, विविधैर्नानाप्रकारैः द्विजैश्च ब्राह्मणैरपि निमन्त्रितः गच्छेति प्रेरितः मन्त्रविदां विचारं विजानतां मध्ये वरिष्ठः'** इति का.श्री. ।

२. **'प्रणयेन दूनः'**

त्वयि विद्यमानः स्नेहः । 'प्रणयेन दूनः' इति पाठे प्रणयेन त्वयि स्नेहेन दूनः दुःखितः लोक इति योज्यम् ॥ २ ॥

(सं.चं.) भवन्तं परमपुरुषं न विदन् अज्ञलोकः त्वं विजयसे नवेति भीतोऽस्ति । यतो मृदुहृदयानां प्रणयः सदा प्रीतिपात्रेषु अपायशङ्कीत्यर्थान्तरं न्यास ॥ २ ॥

मार्त्तण्डसन्मण्डलमध्यवृत्तं[१] नारायणं भक्तपरायणं त्वाम् ।
संसेव्य दिव्यस्तुतिभिर्जनोऽयं सर्वोऽपि सर्वं पुरुषार्थमेतु[२] ॥ ३ ॥

(भा.दी.) श्रीरामं प्रति सूर्यस्तुतिं कृत्वा रावणं जहीत्यगस्त्येनोपदिष्टमिति रामायणतात्पर्यमाह– **मार्त्तण्डे**ति । अयं सर्वोऽपि जनः मार्त्तण्डस्य सूर्यस्य, सत् निर्दुष्टं यन्मण्डलं तस्य मध्यं तस्मिन् वृत्तं वर्तनं यस्य स तथा तम्, भक्तानां परायणो मुख्याश्रयस्तम्, (नारायणं) त्वां दिव्यस्तुतिभिः संसेव्य, सर्वं पुरुषार्थो धर्मादिस्तम्, एति लभते । इण् गतौ लट् । अतस्त्वयाऽपि सज्जनशिक्षार्थं सूर्यमण्डलान्तर्गतत्वदीयरूपस्तुतिः कर्तव्येत्युपदिष्टमिति भावः ॥ ३ ॥

(सं.चं.) मार्त्तण्डेतीन्द्रवज्रा । सन्मण्डलं लसन्मण्डलम् । भक्तानां परः सर्वोत्तम आश्रयः । एतेन–आदित्य-हृदयाख्या दिव्यस्तुतिर्लोकशिक्षाया अगस्त्येन रामाय दत्ता, भगवल्लीलानुगुणेयं मुनिलीलेत्याह ॥ ३ ॥

इत्युक्त ईशो मुनिना नितान्तमोमित्युदाहृत्य चकर्ष चापम् ।
सम्प्राप्य सञ्ज्ञामनवाप्य भीतिं स रावणस्तावदवाप रामम् ॥ ४ ॥

(भा.दी.) **इती**ति । मुनिना अगस्त्येन इति उक्तः ईशः श्रीरामः ओमिति तथाऽस्त्विति, स्तुतिमिति शेषः, उदाहृत्य, चापं धनुस्तत् नितान्तमत्यन्तं चकर्ष । कृष विलेखने लिट् । तावत् तदानीं सः रावणः सञ्ज्ञां प्रबोधं सम्प्राप्य, भीतिं अनवाप्य, श्रीरामं अवाप । आप्लृ व्याप्तौ लिट् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) ओमित्युदाहृत्य ओमित्युक्त्वा, तथाऽस्त्वित्यङ्गीकृत्य । लोकानुजिघृक्षया स्वेच्छयैवा-गस्त्योदितमादित्यहृदयं स्वयमुदाहृत्य जप्त्वा च । यावद्रामश्चापं चकर्ष तावत् तदा रावणोऽपि सञ्ज्ञामवाप्य, भीतिं दूरीकृत्य राममवाप ॥ ४ ॥

---

१. **'–मध्यवृत्तिम्'**

२. **'पुरुषार्थमेति'** इति वि.ती.पाठः । **'सर्वं सकलं पुरुषार्थं मोक्षरूपं फलं एतु'** इति का.श्री. ।

विज्ञाय वीर्य्यं रघुवंशकेतोर्दृष्ट्वा निमित्तं मृतिसूचकं च ।
चचाल चेतो न दशाननस्य न मानिनामापदि चापलं स्यात् ॥ ५ ॥

(भा.दी.) विज्ञायेति । रघोर्यो वंशस्तस्मिन् केतुरिव केतुः श्रेष्ठस्तस्य श्रीरामस्य वीर्यं बलं तत् विज्ञाय, मृतिसूचकं निमित्तं शकुनं तच्च दृष्ट्वाऽपि दशाननस्य चेतः न चचाल । चल कम्पने लिट् । तथा हि मानः एषामस्तीति मानिनस्तेषाम्, शौर्याभिमानिनामित्यर्थः । आपदि चपलस्य चञ्चलपुरुषस्य भावश्चापलं तत् न स्यात् । किन्तु धैर्यमेवावलम्बन्त इति भावः ॥ ५ ॥

(सं.चं.) मृतिसूचकं निमित्तं शकुनम् । न मानिनामिति पुनरर्थान्तरं न्यास्यत् । चपलस्य भावः कर्म वा चापलम्, सम्भ्रमेण प्रवृत्तिः । 'हायनान्त-युवादिभ्योऽण्' (अ.सू.५.१.१३०) । चपलशब्दो युवादिगण-पठितः ॥ ५ ॥

स्वपार्षदानां प्रवरेण तेन महर्षिशापाद् रिपुजन्मभाजा ।
प्रक्रीडितस्तत्र[१] दशाननेन चकार चित्रं रणमम्बुजाक्षः ॥ ६ ॥

(भा.दी.) स्वेति । स्वस्य ये पार्षदाः नन्दसुनन्दादयस्तेषां मध्ये प्रवरेण श्रेष्ठेन जयाख्येन, महर्षयः सनकादय-स्तेषां यः शापः, श्रीहरिदर्शनार्थं वैकुण्ठं प्रति गमनसमये मार्गनिरोधनिमित्तको जन्मत्रये हरिरिपुः सन् भवेति शापः, तस्मात् रिपुरूपं जन्म तद्भजतीति तथोक्तः, तेन दशाननेन, प्रक्रीडितः प्रकर्षेण युद्धक्रीडां कुर्वन्, अम्बुजवदक्षिणी यस्य स तथा श्रीरामः चित्रमद्भुतं तत् रणं तत्र लङ्कायां चकार ॥ ६ ॥

(सं.चं.) स्वपार्षदानां परिचराणां प्रवरेण । जयो हि रावणो बभूव सनकादिशापात् । चित्रमद्भुतं रणं चकार । तथाऽपि तस्येदं क्रीडामात्रम् ॥ ६ ॥

उत्कार्म्मुकौ काञ्चनवर्म्मभाजौ तौ रेजतुः सन्ततबाणवर्षौ ।
व्यक्तेन्द्रचापावचिरांशुचारू संवर्त्तमेघाविव भूरिवर्षौ ॥ ७ ॥

(भा.दी.) उदिति । उत्कृष्टे कार्मुके ययोस्तौ तथा, काञ्चनमये वर्मणी ते भजत इति तथा, सन्ततं निरन्तरं बाणवर्षं ययोस्तौ तथा, तौ श्रीरामरावणौ, व्यक्ते अभिव्यक्ते इन्द्रचापे ययोस्तौ तथा, अचिरांशुभिर्विद्युद्भि-श्चारू, भूरि बहुवर्षं ययोस्तौ तथा, संवर्तमेघाविव प्रळयकालमेघाविव रेजतुः । राजृ दीप्तौ लिट् ॥ ७ ॥

१. '–डितस्तेन दशा–'

(सं.चं.) उत्कार्मुकावितीन्द्रवज्रा। मेघौ व्यक्तेन्द्रचापौ। तौ उद्धृतकार्मुकौ। मेघावचिरांशुभिर्विद्युद्भिर्द्योतैश्चारू। तौ तु काञ्चनकवचचारू। संवर्तमेघौ प्रळयकालमेघौ भूरिवर्षौ। तौ तु सन्ततबाणवर्षौ ॥७॥

ताभ्यां तदा [1]राघवरावणाभ्यां युद्धोद्धताभ्यामभिलोठ्यमाना[2] ।
धरा ससप्ताब्धिधराधराऽपि वाताहता नौरिव चञ्चलाऽभूत् ॥ ८ ॥

(भा.दी.) ताभ्यामिति। तदा युद्धे उद्धताभ्यामभिवृद्धाभ्यां ताभ्यां राघवरावणाभ्यां अभिलोठ्यमाना अभितो मर्द्यमाना, अब्धयश्च धराधराः पर्वतास्ते च सप्तसङ्ख्याका ये अब्धिधराधरास्तैः सहिता, सप्तसमुद्रैः सप्तकुलाचलैश्च सहिताऽपीत्यर्थः, धरा भूमिः, वातेन वायुना आहता ताडिता नौरिव चञ्चला अभूत् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) अभितः लोठ्यमाना पीड्यमाना । लुठ प्रतिघाते । ससप्ताब्धिः ससप्तधराधरा ॥ ८ ॥

प्रभाकरे निष्प्रभतां प्रयाते वातेऽप्यवाते सुरसिद्धसङ्घाः ।
प्रोचुः प्रभुं प्राञ्जलयः प्रसीद राम द्विषं संहरसंहरेति ॥ ९ ॥

(भा.दी.) प्रभेति। प्रभाकरे सूर्ये, निर्गता प्रभा यस्मात् स तथा तस्य भावस्तत्ता तां प्रयाते सति, वातेऽपि न वातीत्यवातस्तस्मिन्, अवीजति[3] सतीत्यर्थः । सुराश्च सिद्धाश्च तेषां सङ्घाः समूहाः, प्राञ्जलयः सन्तः, हे श्रीराम, अस्माकं प्रसीद प्रसन्नो भव । द्विषं रावणं संहर । इति प्रभुं श्रीरामं प्रति प्रोचुः । वचधातोर्लिट् ॥ ९ ॥

(सं.चं.) वातेऽप्यवाते अवाति सति । संहरसंहरेति त्वरायां द्विरुक्तिः । सत्वरं संहर ॥ ९ ॥

दशाननस्याथ शिरांसि शीघ्रं दश स्फुरत्कुण्डलमण्डितानि ।
चिच्छेद तुच्छेतरमौलिमन्ति तुल्यं क्षुरप्रेण रघुप्रवीरः ॥ १० ॥

(भा.दी.) दशेति । अथ रघुप्रवीरः, स्फुरन्ति यानि कुण्डलानि तैर्मण्डितानि अलङ्कृतानि, तुच्छेतराः अतिमहान्तो मौलयः किरीटानि एषां सन्तीति तथोक्तानि, दशाननस्य दश शिरांसि, तुल्यं युगपद्यथा भवति तथा, क्षुरप्रं सायकविशेषस्तेन, शीघ्रं यथा भवति तथा चिच्छेद । च्छिदिर्धातोर्लिट् ॥ १० ॥

---

१. **'तदा रावणराघवाभ्याम्'** २. **'–मतिलोड्यमाना'**

३. 'शास्त्रेष्वपठितोऽयं वीजधातुर्लोकप्रयोगसिद्धः। किन्त्वयमात्मनेभाषः। **'अवीजयति सति'** इति पाठः स्यात्। **'वीजेर्लौकिकादवीजयत्'** इति क्षीरस्वामी।

(सं.चं.) तुच्छेतरा अनर्घाः मौलयः किरीटानि । तुल्यमेककालम् । क्षुरप्रेण अर्धचन्द्रेण ॥ १० ॥

अन्यानि दृष्ट्वा पुनरुद्गतानि शिरांसि देवो दशकन्धरस्य ।
जानन् विरिञ्चस्य वरं वरिष्ठमादत्त बाणं प्रहसन् महेशः[१] ॥ ११ ॥

(भा.दी.) अन्यानीति । महतां ब्रह्मादीनामीशः देवः श्रीरामः, दशकन्धरस्य रावणस्य पुनः उद्गतानि उत्पन्नानि अन्यानि शिरांसि दृष्ट्वा, विरिञ्चस्य, वरिष्ठः श्रेष्ठस्तम्, निकृत्तानि शिरांसि पुनःपुनरुद्भविष्यन्तीति वरः, तं जानन् सन्, प्रहसन् सन्, बाणं आदत्त जग्राह ॥ ११ ॥

(सं.चं.) पुनरन्यानि शिरांसि उद्गतानि । 'छिन्नमात्रं तु तच्छीर्षं पुनरन्यत् स्म दृश्यते । तदप्यशनि-सङ्काशैश्छिन्नं संयति सायकैः । एवमेकशतं छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसाम्' (१०७.५६–७) इति च । वरिष्ठं बाणमादत्त । महतामपि महानयमीशः ॥ ११ ॥

तं वायुवाजं रविवह्निधारमाकाशमानस्वशरीरयष्टिम् ।
शरं महामेरुगुरुं स्वचापे सुवर्ण्णपुङ्खं प्रतिसन्दधे सः ॥ १२ ॥

(भा.दी.) तमिति । सः श्रीरामः, वायुरेव वाजः पक्षो यस्य स तथा तम्, रविश्च वह्निश्च तावेव धारा यस्य स तथा तम्, आकाशे मानोऽभिमानो यस्य आकाशमानः आकाशाभिमानिदेवः, स एव स्वशशीररूपा यष्टिः दण्डो यस्य स तथा तम्, यद्वा आ सम्यक् काशमाना प्रकाशमाना स्वशरीरयष्टिर्यस्य तमिति वा, अथवा, आकाशस्य मानं परिमितिर्यस्याः सा आकाशमाना अतिस्थूलेत्यर्थः, तादृशी शरीरयष्टिर्यस्य तमिति वा, महान् यो मेरुस्तद्वद् गुरुं भारयुक्तम्, महामेरोरपि गुरुं भारयुक्तमिति वा, सुवर्णमयः पुङ्खो यस्य स तथा तं शरम्, स्वस्य चापं धनुस्तस्मिन् प्रतिसन्दधे । मौर्व्यां सन्धितवान् ॥ १२ ॥

(सं.चं.) तां वरिष्ठतामेवाह– तं वायुवाजमिति । 'ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिन्द्रार्थममितौजसा । दत्तं सुरपतेः पूर्वं त्रैलोक्यजयकाङ्क्षिणः । यस्य वाजेषु पवनः फले पावकभास्करौ । शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमन्दरौ' (१०८.५–६) इति च । पुङ्खे निक्षिप्तानि पतत्रिपत्राणि वाजाः । तत्र स्वयं मुख्यवायुः । बाणस्य वेगसम्पा-दकः । धारायां फलापराभिधे बाणाग्रे रविवह्नी सन्निहितौ यस्य । आकाशमानी गणाधिपः यस्य बाणस्य शरीरयष्टिमानी । बाणताडितस्य वपुषि मेरुवद् गौरवमनुभावयन् महामेरुगुरुः । तादृशं शरं स्वचापे सन्दधे रामः ॥ १२ ॥

---

१. 'प्रहसन् रमेशः'

विदारणं दारुणदानवानामदारणीयं कुलिशादिभिश्च ।
विराविणं भीमतरं नितान्तं स रावणायाथ मुमोच बाणम् ॥ १३ ॥

(भा.दी.) विदारणमिति । अथ सः श्रीरामः, दारुणा भयङ्करा ये दानवाः, तेषां नितान्तमत्यन्तं विदारणं विदारकम्, कुलिशं वज्रमादिर्येषां शस्त्राणां तानि तथोक्तानि तैश्च अदारणीयं दारयितुमशक्यम्, विरावो विशेषेण ध्वनिरस्यास्तीति तथा तम्, भीमतरं अत्यन्तभयङ्करं बाणं रावणाय मुमोच ॥ १३ ॥

(सं.चं.) विदारणमित्युपेन्द्रवज्रा । विराविणं गमनवेगजनितरावयुक्तम् । नितन्तं घोरतरं बाणम् । अत्रापि मधुरो द्वितीयाक्षरप्रासश्चित्तं चोरयति ॥ १३ ॥

श्रीरामनामाक्षरलक्षणोऽयं विलक्षणः सर्वजगत्सु जिष्णुः ।
स मार्ग्गणः श्रीरमणेन मुक्तो मुख्यः स्वयं भक्त इवाज्वलत् खे ॥ १४ ॥

(भा.दी.) श्रीरामेति । राम इति यन्नाम तस्य यान्यक्षराणि तान्येव लक्षणं चिह्नं यस्य स तथोक्तः, विलक्षणः इतरबाणासदृशः, सर्वाणि यानि जगन्ति तेषु जिष्णुः जयशीलः, श्रियो रमणो भर्ता तेन स्वयं स्वेन श्रीरामचन्द्रेण मुक्तः, सोऽयं मार्गणः, स्वस्य श्रीरामस्य मुख्यः भक्तः हनुमानिव, खं नभस्तस्मिन् अज्वलत्, ज्वल दीप्तौ लङ् । हनुमानपि हि श्रीरामनामोच्चरणात् श्रीरामनामाक्षरलक्षणः अधिकार्युत्तमत्वेन सर्वविलक्षणः सर्वजगत्सु जिष्णुः श्रीरामेण सीतान्वेषणार्थं मुक्तः । पूर्वश्लोकोक्तविशेषणवांश्च भवतीति स एवात्र भक्तशब्देन ग्राह्यः ॥ १४ ॥

(सं.चं.) मुख्यो भक्तः हनुमान् । श्रीरामनामाक्षराणि लक्षणं ज्ञापकं यस्य तादृशो हनुमान् । यत्र रघु-नाथकीर्तनं तत्र हनुमानित्यर्थः । मार्गणोऽपि श्रीरामनामाक्षरैरङ्कितः । सर्वजगत्सु विलक्षणो सर्वजीवोत्तम-त्वाद्धनुमान् । मार्गणोऽपीतरसर्वमार्गणविलक्षणोऽधिकशक्तित्वात् । सर्वजगत्सु जिष्णुर्जयशीलः हनुमानपि मार्गणोऽपि । हनुमानपि श्रीरमणेन रामेण मुक्तः मार्गण इव खे जज्वाल लङ्कागमने गन्धमादनाहरणे च । मार्गणोऽपि रामेण प्रेषितो हनुमानिव गगने जज्वाल ॥ १४ ॥

विदारयामास स रावणोरो निपातयामास च पुष्पकात् तम् ।
व्यापादयामास च तं शराग्र्यः सम्पादयामास च विश्वमोदम्[१] ॥ १५ ॥

१. 'सद्विनोदम्'

(भा.दी.) विदारयामासेति । सः शराग्र्यः शरश्रेष्ठः रावणोरः विदारयामास । दॄ विदारणे लिट् । तं रावणं पुष्पकं पुष्पकविमानं तस्मात् निपातयामास च । पत्ऌ पतने लिट् । तं व्यापादयामास च मृतमकरोच्च । पद गतौ लिट् । विश्वस्य मोदः सन्तोषस्तं सम्पादयामास च ॥ १५ ॥

(सं.चं.) तेन मार्गणेन रावणवधः सम्पन्न इत्याह– विदारयामास । तेन विश्वस्य मोदं सम्पादयामास । रावणव्यापादनेन समग्रं विश्वं मुमुद इत्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रशस्यमानः सकलैः स लोकैर्विवेश भूमिं प्रदरो ह्रियेव[१] ।
पत्युः पुनः पार्श्वमुपाजगाम साक्षादृजूनां[२] ननु युक्तमेतत् ॥ १६ ॥

(भा.दी.) प्रशस्येति । सः प्रदरः शरः, सकलाः समस्ताः, तैः लोकैः जनैः प्रशस्यमानः स्तूयमानः सन्, ह्रियेव श्रीरामस्य पुरतः स्तवननिमित्तकलज्जयेव भूमिं विवेश । विशतेर्लिट् । रावणोरो भित्त्वा भूमिं च व्यदारयदित्यर्थः । पुनः पत्युः स्वामिनः श्रीरामस्य पार्श्वं समीपं तत् उपाजगाम । गम्ऌधातोर्लिट् । एतत् फलानपेक्षया श्रीरामसेवावरणम्, साक्षात् ऋजूनां ऋजुनामकब्रह्मपदयोग्यजीवानां युक्तं ननु । अनेन श्रीरामशराभिमानी देवो मुख्यतः श्रीमुख्यप्राण एवेत्युक्तं भवति । अत एव पूर्वं तद्रूपो हनुमान् दृष्टान्तत्वेनाभिहितः ॥ १६ ॥

(सं.चं.) प्रदरो बाणः आत्मप्रशंसाजनितया ह्रियेव प्रथमं भूमिं विवेश । अथ पत्यू रामस्य पार्श्वमुपाजगाम । 'रुधिराक्तः स वेगेन जीवितान्तकरः शरः । रावणस्य हरन् प्राणान् विवेश धरणीतळम् । स शरो रावणं हत्वा रुधिरार्द्रीकृतच्छविः । कृतकर्मा निभृतवत् स्वतूर्णीं पुनरागमत्' (१०८.१९–२०) इति च । साक्षादनुपचारतः ऋजूनां ब्रह्मपदयोग्यानाम् । एतत् लज्जितवत् विनयेन रामसमीपोपसदनम् । एतेन मुख्यप्राण एव मार्गणरूपेण रावणं जघानेत्युक्तं भवति । उक्तं हि निर्णये–'पश्चात्मको मारुत एव बाणाः' (३.७६) इति ॥ १६ ॥

ते राक्षसा रावणभृत्यभूता हतावशिष्टाः पतिते दशास्ये ।
पराद्रवन् [३]प्राणरिरक्षयाऽथ वृक्षे विपन्ने पतगाइव द्राक् ॥ १७ ॥

---

१. **'ह्रियेव जगत्संहारकस्य म रावणसंहारोऽल्प इति लज्जयेव'** इति का.श्री. ।

२. **'साक्षान्मुख्यतः ऋजूनां मनोवाक्कर्मसु एकप्रकाराणाम्'** इति का.श्री. । ३. **'प्राणपरीप्सयाऽथ'**

(भा.दी.) **त** इति । अथ रावणभृत्यभूताः, हतेभ्य अवशिष्टाः, ते राक्षसाः, दशास्ये रावणे पतिते सति, वृक्षे विपन्ने सति पतिते सति पतगाइव पक्षिणइव द्राक् शीघ्रं प्राणरिरक्षया प्राणरक्षणेच्छया परा-द्रवन् । द्रु गतौ लङ् ॥ १७ ॥

(सं.चं.) रिरक्षया रिरक्षिषया । ग्रन्थकृदेतस्मिन् प्रबन्धे भगवत्पादमनुसरन् छान्दसप्रयोगलोलः बहुलं वैदिकानि पदानि प्रयुङ्क्ते । अन्यथा 'परीप्सया' इत्येवावक्ष्यत् ॥ १७ ॥

प्रक्षीणकर्म्माणमिवाथ पृथ्व्यां प्रेक्ष्याग्रजं निष्पतितं विमानात् ।
विभीषणोऽलं विललाप हाहा रामागसस्तात मृतोऽसि हीति ॥ १८ ॥

(भा.दी.) **प्रक्षीण** इति । अथ विभीषणः, विमानं पुष्पकाख्यं तस्मात् पृथ्व्यां भूमौ निष्पतितम्, अग्रजं रावणम्, प्रक्षीणं भोगेन विनष्टं कर्म पुण्यं यस्य स तथा तमिव, पतितं स्वर्गिणमिवेत्यर्थः, प्रेक्ष्य हे तात रावण, रामस्य आगः अपराधस्तस्मात्, श्रीरामं प्रति कृतापराधादित्यर्थः, मृतः असि । हाहा कष्टंकष्टं इति अलं सम्यक् विललाप । रप लप व्यक्तायां वाचि लिट् ॥ १८ ॥

(सं.चं.) प्रक्षीणकर्माणमिव । यथा प्रक्षीणपुण्यकर्माणो दिवः प्रच्यवन्ते । 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति हि श्रूयते । रामागसः रामविषये कृताद-पराधात् ॥ १८ ॥

धूळीविधूम्रं रुधिरौघसिक्तं वीरं विधात्राऽर्पितवीरशय्यम् ।
पतिं परेतं परिरभ्य दीना मयात्मजाद्या महिळा विलेपुः ॥ १९ ॥

(भा.दी.) **धूळी**ति । दीनाः खिन्नाः, मयस्य मयनामकदैत्यस्य आत्मजा पुत्री मन्डोदरी आद्या यासां तास्तथोक्ताः महिळाः रावणस्त्रियः, धूळीभिः (वि)धूम्रं धूसरवर्णम्, रुधिराणामोघः समूहः, तेन सिक्तम्, वीरम्, विधात्रा विधिना अर्पिता वीरशय्या रणभूशयनं यस्य स तथा तम्, परेतं मृतं पतिं रावणं परिरभ्य विलेपुः परिदेवनं चक्रुः ॥ १९ ॥

(सं.चं.) विधूम्रं धूसरम् । 'धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते' इति यादवप्रकाशः । मयात्मजा मण्डोदरी । तदाद्या धान्यमालिन्याद्याः ॥ १९–२१ ॥

हा रामकान्तामपहृत्य कान्त विभीषणादीन् सुनयान् विधूय ।
दशामिमां प्राप्य गतोऽसि कुत्र प्रियाः प्रियास्मांश्च नयाऽत्मपाश्र्वम्[१] ॥ २० ॥

१. **'नय स्वपाश्र्वम्'** इति, **'नय प्रियास्मान् करवाम कृत्यम्'** इति, **'प्रियास्मांश्च करोमि कृत्यम्'** इति च ।

(भा.दी.) हा रामेति । कान्त भर्तः, रामकान्तां श्रीरामभार्यां अपहृत्य, सु शोभनो नयो नीतिर्येषां ते तथा तान् विभीषणादीन् विधूय परित्यज्य, इमां दशामवस्थां प्राप्य कुत्र गतः असि । हे प्रिय भर्तः, प्रियाः भार्याः अस्मांश्च आत्मनः स्वस्य पाश्वर्ं समीपं तत् नय ॥ २० ॥

एवं विलापे बहु वर्त्तमाने[१] विभीषणं तं भगवान् बभाषे ।
भ्रातुः परेतस्य कुरुष्व कृत्यं नारीः पुरीं[२] प्रापय धार्म्मिकेति ॥ २१ ॥

(भा.दी.) एवमिति । भगवान् श्रीरामः, एवं विलापे बहु यथा भवति तथा वर्तमाने सति, तं विभीषणं प्रति, धर्मं चरतीति धार्मिकस्तत्सम्बुद्धिः, हे विभीषण, परेतस्य मृतस्य भ्रातुः रावणस्य कृत्यं साम्परायिकं कर्म कुरुष्व । नारीः रावणभार्याः पुरीं लङ्कां प्रापय इति बभाषे । भाषधातोर्लिट् ॥ २१ ॥

दारापहारी[३] तव नाथ पापो भ्राता न मे तस्य करोमि कृत्यम् ।
एवं ब्रुवाणं तमुवाच देवो मदाज्ञया स्यादिति मन्दहासी ॥ २२ ॥

(भा.दी.) दारेति । हे नाथ श्रीराम, तव दारान् भार्यां अपहर्तुं शीलमस्यास्तीति तथा पापः रावणः मे भ्राता न । अतः अस्य रावणस्य कृत्यं साम्परायिकं कर्म न करोमि । एवं ब्रुवाणं तं विभीषणं प्रति देवः श्रीरामः मन्दहासोऽस्यास्तीति मन्दहासी तथा सन् मदाज्ञया कर्तव्यं स्यात् भवेत् इति उवाच ॥ २२ ॥

(सं.चं.) मे भ्राता पापः । न मे भ्रातेति वा । तस्य न करोमि कृत्यम् । तस्य तादृशस्यापि कृत्यं करोमी-त्याक्षेपो वा । 'तन्न करोमि कृत्यम्' इत्यपि पाठः स्यात् । केचिदन्यथा पाठं पठन्ति–'दारापहाराद् भवतोऽद्य पापो भ्राता च नैवास्य करोमि कृत्यम्' इति । तदा तु नार्थक्लेशः । मदाज्ञया स्यादिति । 'मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् । क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव' (१११.१००-१) इति च ॥ २२ ॥

दशाननस्य क्रतुभिः [४]समिद्धानग्नीन् पुरस्कृत्य पुरोहिताग्र्यैः[५] ।
विधाय संस्कारमथापराश्च क्रियाश्चकाराऽशु विभीषणोऽत्र ॥ २३ ॥

---

१. 'एवं ब्रुवाणे बहुधा जने स्वे विभी–' इति च । २. 'पुरं प्रापय धाम चेति'

३. 'दारापहाराद् भवतोऽद्य पापो भ्राता च नैवास्य करोमि' । 'हे राम, यस्माद् भ्राता रावणः भवतस्तव दारापहारात् स्त्रीचौर्यात् अद्य इदानीं पापः पापिष्ठोऽभूत् । तस्मादस्य पापस्य रावणस्य कृत्यं उत्तरक्रिया नैव करोमि' इति का.श्री. ।

४. 'समृद्धानग्नीन्' ५. '–हिताग्रैः'

(भा.दी.) दशेति । अत्र लङ्कायां विभीषणः, दशाननस्य क्रतवो यज्ञाः तैः समिद्धान् समेधितान् अग्नीन्, पुरोहितेषु अग्र्याः श्रेष्ठास्तैः पुरस्कृत्य, अग्रतः कारयित्वा, संस्कारः शवदाहादिस्तं विधाय, अथ आशु अपराश्च क्रियाः चकार ॥ २३ ॥

(सं.चं.) अग्नीन् पुरस्कृत्य, पुरोहिताग्र्यैः सह तद्दर्शितमार्गेण, संस्कारं विधाय । संस्कारं दाहसंस्कारम् । अपराश्च तदङ्गभूताः क्रियाः ॥ २३–४ ॥

लोकैकशत्रौ निहते दशास्ये लोकैकनाथो द्रुहिणो हरश्च ।
महेन्द्रपूर्वैः सह लोकपालैर्लोकेशचूडामणिमाप्य नेमुः ॥ २४ ॥

(भा.दी.) लोकेति । लोकानामेकः केवलं यः शत्रुस्तस्मिन् दशास्ये निहते सति, लोकानामेको मुख्यो यो नाथः द्रुहिणश्चतुर्मुखः, हरश्च, महेन्द्रः पूर्वः येषां ते तथा तैः लोकपालैः अग्न्यादिभिः सह, लोकेशेषु ब्रह्मादिषु चूडामणिरिव चूडामणिः श्रेष्ठ इत्यर्थः, तं श्रीरामं प्राप्य ते सर्वेऽपि नेमुः नमश्चक्रुः । णमु प्रह्वत्वे शब्दे च लिट् ॥ २४ ॥

पद्मापतिं पद्मभवोऽथ देवो बद्धाञ्जलिर्बद्धमहानुबन्धः ।
तुष्टाव तुष्टात्ममतिर्वचोभिर्गुह्यैः स वेदान्तकृतान्तसारैः[१] ॥ २५ ॥

(भा.दी.) पद्मेति । अथ देवः, बद्धः महाननुबन्धो महती भक्तिर्येन स तथा, तुष्टः सन्तुष्टो य आत्मा स्वामी श्रीरामः तद्विषयिणी मतिर्ज्ञानं यस्य स तथा, सन्तुष्टा आत्मनः स्वस्य मतिर्यस्येति वा, प्रसन्नमना इत्यर्थः, पद्मात् नाभिपद्मादुद्भवो यस्य स तथा सः ब्रह्मा, बद्धः अञ्जलिर्येन स तथा सन्, वेदान्तानामुपनिषदां यः कृतान्तः सिद्धान्तः, वेदार्थनिर्णयरूपः कृतान्त इति वा, 'कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु' इत्यमरः, तस्य सार अर्थो येषां तानि, 'सारो बले स्थिरांशेऽर्थे पुमान् न्याये वरेऽर्थवत्' इति वैजयन्ती । वेदान्तशास्त्रप्रतिपादकैरित्यर्थः, गुह्यैः रहस्यार्थप्रतिपादकैः वचोभिः तुष्टाव । ष्टुञ् स्तुतौ लिट् ॥ २५ ॥

(सं.चं.) पद्मापतिमितीन्द्रवज्रा । अनुबन्धो भक्तिबन्धः । आत्मा मनः मतिर्बुद्धिः । भगवन्मयतया सदा तुष्टे मनोबुद्धी यस्य । गुह्यैः गोपनीयैर्वेदमन्त्रैः । 'गुह्यं रहस्यमित्येतावप्रकाश्येऽपि वस्तुनि' इति यादवप्रकाशः । वेदानामन्तश्चरमो यः कृतान्तः सिद्धान्तः विष्णुपारम्यं तस्य सारभूतैर्वचनैः । वेदान्तानामुपनिषदां सिद्धान्तसारैरिति वा ॥ २५ ॥

---

१. **'वेदानामन्तो निर्णयो यस्मात् तत् ब्रह्ममीमांसाशास्त्रम् । वेदान्ताख्यसिद्धान्तसारभूतैः'** इति का.श्री. ।

जयो ध्रुवस्ते न पराजयः स्याद् विश्वेश्वरस्त्वं वयमत्र दासाः ।
न चान्यथा स्यादयमीरितोऽर्थः क्वचित् कदाचिद् भगवन् कुतश्चित् ॥ २६ ॥

(भा.दी.) जय इति । हे भगवन् श्रीराम, ते जयः ध्रुवः नित्य एव स्यात् । पराजयः न स्यादेव । यतः त्वं विश्वेश्वरः सर्वजगदीश्वरः, (वयम्) अत्र त्वत्सेवाविषये दासाः । अतः मया ईरितः अयमर्थः जयो ध्रुवः इत्यादिनोक्तार्थः, क्वचिद् देशे कदाचित् कस्मिंश्चित् काले, कुतश्चित् कारणादपि, अन्यथा अन्यप्रकारेण न स्यात् नैव स्यात् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) अत्र त्वत्सन्निधौ । कुतश्चिदपि कारणविशेषात् ॥ २६ ॥

नाऽदिर्न नाशस्तव सद्गुणानां नान्तो न हन्तास्ति तिरस्कृतिश्च ।
एकैकशोऽप्येवमुतान्यथा नो क्वचित् कदाचिद् भगवन् कुतश्चित् ॥ २७ ॥

(भा.दी.) नाऽदिरिति । हे भगवन् श्रीराम, तव सन्तो ये गुणाः ज्ञानादयस्तेषां आदिः उत्पत्तिर्नास्ति । नाशो वा नास्ति । अन्तः परिच्छेदो वा नास्ति । तिरस्कृतिः अन्यगुणैरभिभवश्च नास्ति, हन्त । एकैकशोऽपि ज्ञानशक्तिबलैश्वर्याद्यानन्तगुणानां मध्ये एकैकगुणोऽपि, एवं उक्तप्रकारेण देशतः कालतो गुणतश्च परिच्छेद-रहितः । अन्यथा क्वचिद् देशे वा कदाचित् काले वा कुतश्चित्कारणाद् वा न ॥ २७ ॥

(सं.चं.) गुणानां दोषासमानाधिकरणत्वं सत्वम् । तिरस्कृतिस्तिरोधानमप्रकाशः । यथा देवानामवतारेषु । एकैकोऽपि गुण एवमाद्यन्तविधुरस्तिरस्कृतिविधुरश्च ॥ २७ ॥

अनाद्यनन्तः परमः स्वतन्त्रस्त्वमेक एवेश भवद्वशाः स्मः ।
अहं भवः[१] शक्र इनादयश्च भवे च मुक्तौ च परे च सर्वे ॥ २८ ॥

(भा.दी.) अनादीति । हे ईश श्रीराम, त्वं एक एव आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ, न विद्येते आद्यन्तौ यस्य स तथा, परमः सर्वोत्तमः, स्वतन्त्रश्च, अहम्, भवो रुद्रः, शक्रः इनः सूर्यः, आदिर्येषां ते तथा, परे अन्ये च देवाः सर्वे वयम् । भवः संसारस्तस्मिंश्च मुक्तौ च भवद्वशाः भवदधीनाः स्मः भवामः ॥ २८ ॥

१. 'अहं शिवः शक्र-'

(सं.चं.) अनाद्यनन्तः इत्युपेन्द्रवज्रा । अहमिति तत्समानकक्ष्यो वायुरपि गृहीतः । भव इति गरुडशेषौ च । देवाः प्रायः सपत्नीका गृह्यन्ते । एतेभ्यः परेऽन्ये अनुक्ता देवाश्च इनादयः सर्वे देवाः भवे च मुक्तौ । परे च सर्वे जीवाः, केचिद् भवे च मुक्तौ च । केचिद् भव एवेति वा ॥ २८ ॥

अर्चिष्मतोऽर्चींषि रवेर्म्मयूखा वेगाश्च वायोः सरितां[१] यथाऽऽपः ।
निर्य्यान्ति संयान्ति च सन्ततं हि त्वत्तो वयं चेश तथा समस्ताः ॥ २९ ॥

(भा.दी.) अर्चिष्मत इति । अर्चींषि ज्वाला अस्य सन्तीति अर्चिष्मान्, तस्मात् अर्चींषि ज्वालाः यथा, रवेः मयूखाः किरणाः यथा, वायोश्च वेगाः यथा, सरितः नद्यः तासां आपः यथा । सन्ततं अविरतं निर्यान्ति निर्गच्छन्ति, संयान्ति च प्रविशन्ति च, तथा हे ईश श्रीराम, त्वत्तः वयं समस्ताः भूतभविष्यद्वर्तमानाः सर्वे च सृष्टिकाले यथायोग्यं निर्गच्छामः । प्रळयकाले प्रविशामश्च । हिशब्दात् उक्तार्थे श्रुत्यादिप्रसिद्धिः द्योतिता ॥ २९ ॥

(सं.चं.) अर्चिष्मतोऽर्चींषीतीन्द्रवज्रा । तथाहि श्रुतिः–'अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव' इति, 'वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव' इति, 'सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः' इति च । 'भवान् नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधो विभुः' (११७.१३) इति, 'त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्ता स्वयं प्रभुः' (११७.१८), 'सहस्रचरणः श्रीमान् शतशीर्षः सहस्रदृक्' (११७.२१), 'अहं ते हृदयं राम जिह्वा चैव सरस्वती' (११७.२३), 'सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः' (११७.२७) इत्यादि च रामायणे । 'त्वमेक ईशोऽस्य नचाऽदिरन्तस्तवेड्य कालेन तथैव देशतः । गुणा ह्यगण्यास्तव तेऽप्यनन्ताः प्रत्येकशश्चादिविनाशवर्जिताः । न चोद्भवो नैव तिरस्कृतिस्ते क्वचिद् गुणानां परतः स्वतो वा । त्वमेक आद्यः परमः स्वतन्त्रो भृत्यास्तवाहं शिवपूर्वकाश्च ये । यथाऽर्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगा मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चाऽपः । गच्छन्ति चाऽयान्ति च सन्ततास्त्वत् तद्वन्मदाद्या शिवपूर्वकाश्च ये' (८.२१३–५) इति च निर्णये ॥ २९ ॥

न दोषलेशोऽपि तवेश कश्चिद् गुणान् सुखादीन् गणयन्ति के वा ।
स्वरूपभूताश्च वपुर्ग्गुणाद्या विशेषतोऽनन्त तव ह्यनन्ताः ॥ ३० ॥

---
१. 'सरितो यथाऽऽपः'

(भा.दी.) **ने**ति । हे ईश, तव कश्चित् दोषलेशोऽपि अज्ञानपारतन्त्र्यादिदोषगन्धोऽपि न । के वा पुरुषाः सुखमादिर्येषां ते तथा तान् गुणान् गणयन्ति? गण सङ्ख्याने लट् । गुणगुणिभावे प्राप्ते भेदशङ्कां वारयति– **स्वरूपे**ति । हे अनन्त श्रीराम, तव वपूंषि मत्स्यादिरूपाणि तानि च, गुणाश्च ते आद्या येषां ते तथोक्ताः क्रियादयः स्वरूपभूताश्च स्वरूपभूता एव । तर्हि अनन्तगुणित्वं कथमित्यत आह–विशेषत इति । विशेषतः विशेषाख्यशक्त्यतिशयात् अनन्ता असङ्ख्याताः ।। ३० ।।

(सं.चं.) न दोषलेशोऽपीत्युपेन्द्रवज्रा । गणयन्ति के वा । 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि' इति हि श्रुतिः । 'विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि' इति च भागवते । श्रुतौ कं क एव । बिन्दुरवधारणे । प्र वोचं प्रावोचदेव । स्वरूपभूता अपि विशेषतोऽनन्ताः । विशेषबलादनन्तत्वव्यवहारभाजः ।। ३० ।।

भ्रूविभ्रमेणैव जगन्ति हन्तुं स्रष्टुं पुनः पालयितुं प्रभोस्ते ।
रक्षोवधो[1] नाद्भुतमत्र यद्वत् तूलप्रदाहः प्रळयानलस्य ।। ३१ ।।

(भा.दी.) **भ्रूविभ्रमे**ति । भ्रुवो यो विभ्रमश्चलनमात्रं तेनैव जगन्ति स्रष्टुं पालयितुं पुनश्च हन्तुमपि प्रभोः समर्थस्य ते तव अत्र युद्धे रक्षोवधः राक्षससंहारः प्रळयानलस्य प्रळयकालीनाग्नेः तूलप्रदाहः यद्वत् तद्वत् अद्भुतमाश्चर्यं न ।। ३१ ।।

(सं.चं.) भ्रूविभ्रमेणेतीन्द्रवज्रा । भ्रूविभ्रमेण भ्रूभङ्गविलासमात्रेण ।। ३१ ।।

अनन्यसाद्ध्येन तथाऽपि शत्रोर्वधेन रक्षस्यखिलामरांस्त्वम्[2] ।
नमोनमो राम नमोनमस्ते सदेति तुष्टाव विधिः स्वतातम् ।। ३२ ।।

(भा.दी.) तथाऽपीदमनन्यसाध्यमित्याह– **अनन्ये**ति । तथाऽपि ते सुलभत्वेऽपि, अन्यसाध्यो न भवतीत्यनन्यसाध्यः, तेन शत्रोः रावणस्य वधेन अखिलामरान् (त्वं) रक्षसि । रक्ष पालने लट् । हे श्रीराम, ते तुभ्यं नमः अस्तु, सदा नमः अस्तु इति विधिर्ब्रह्मा स्वतातं स्वपितरं श्रीरामं तुष्टाव ।। ३२ ।।

(सं.चं.) अनन्यसाध्येनेत्युपेन्द्रवज्रा । 'किमेष ईदृग्गुणकस्य ते प्रभो रक्षोवधोऽशेषसुरप्रपालनम् । अनन्यसाध्यं हि तथाऽपि तद् द्वयं कृतं त्वया तस्य नमोनमस्ते' (८.२१७) इति निर्णये ।। ३२ ।।

---

१. **'रक्षोवध इति यत् तन्नाद्भुतम्'** इति का.श्री. ।	२. **'–स्यखिलामरांश्च'**

दशाननं स्वेन वरेण गुप्तं निरीक्ष्य रामेण निपातितं तम्[१] ।
भवस्तदा [२]तामसभावमाप्तो योद्धुं क्रुधाऽऽह्वास्त रघुप्रवीरम् ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) **दशेति** । तदा भवः, स्वः स्वकीयस्तेन वरेण गुप्तं दशाननं रावणं श्रीरामेण भुवि निपातितं वीक्ष्य, तामसो यो भावोऽभिप्रायस्तं आप्तः सन्, योद्धुं, क्रुध् कोपस्तया रघुप्रवीरं श्रीरामं आह्वास्त, युद्धार्थमसूययाऽऽहूतवान् । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च लङ् ॥ ३३ ॥

(सं.चं.) स्वेन स्वदत्तेन । आह्वास्त आजुहुवे । ह्वेञ् स्पर्धायामाह्वाने च । 'स्पर्धायामाङः' (अ.सू.१.३.३१) इत्यात्मनेभाषा । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' (अ.सू.३.१.५४) इति आत्मनेपदे लुङि रूपद्वयम्–आह्वत । आह्वास्त ॥ ३३ ॥

चापेन रोपं प्रतिसन्दधाने चराचरेशे[३] विचचाल भूमिः ।
पृथ्वीप्रकम्पेन पपात शर्वः स उत्थितोऽभूच्च विशुद्धभावः ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) **चापेने**ति । पराश्च अपराश्च तेषां प्राणिनामीशे श्रीरामे, चापं धनुः, तेन रोपं शरम्, 'पत्री रोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः, प्रतिसन्दन्धाने सति भूमिः (वि)चचाल । चल कम्पने लिट् । शर्वः पृथ्व्याः प्रकम्पस्तेन पपात । सः शिवः विशुद्धो भावोऽभिप्रायो यस्य स तथा सन् उत्थितोऽभूत् ॥ ३४ ॥

(सं.चं.) रोपं शरम् । पतनेन सञ्जातविशुद्धभावः । रामायणे न स्फुटमिदम् । निर्णये स्फुटमुक्तम्–'इतीरिते त्वब्जभवेन शूली समाह्वयद् राघवमाहवाय । वरं मदीयं त्वगणय्य रक्षो हतं त्वया तेन रणाय मेहि । इतीरितेऽस्त्वित्यभिधाय राघवो धनुः प्रगृह्याथ शरं च सन्दधे । विकृष्यमाणे चलिता वसुन्धरा पपात रुद्रोऽपि धराप्रकम्पतः' (८.२१८–९) इति ॥ ३४–५ ॥

पद्मापतेराशु स पादपद्मे पपात भक्त्या भरितो भवोऽथ ।
क्षमस्व लक्ष्मीरमणापराधं शुद्धाऽस्तु मे बुद्धिरिति[४] ब्रुवाणः ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) **पद्मे**ति । अथ श्रीरामसामर्थ्यदर्शनानन्तरम्, भवः भक्त्या भरितः पूर्णः सन्, लक्ष्मीरमण, लक्ष्मीभर्तः श्रीराम, अपराधो युद्धाद्युक्तलक्षणः, तं क्षमस्व । क्षमूष् सहने लोट् । मद्बुद्धिः शुद्धा

१. **'तं वीक्ष्य रामेण निपातितं भुवि'** इति वि.ती.पाठः स्यात् । अथापि छन्दो भिद्यते ।

२. **'तामसभावं तमोगुणकार्यमसुरावेशमाप्तः'** इति का.श्री. । ३. **'परापरेशे'** इति वि.ती.पाठः । ४. **'मद्बुद्धिरिति'** इति वि.ती.पाठः ।

रागादिरहिता अस्तु । इति ब्रुवाणः सन् पद्मायाः लक्ष्म्याः पतिस्तस्य श्रीरामस्य पादे एव पद्मं तस्मिन् आशु पपात ॥ ३५ ॥

वृन्दारकैरिन्द्रपुरःसरैश्च स्वानन्दमूर्त्तिः परिवन्द्यमानः ।
मुखेन्दुना चारुवचोऽमृतेन विश्वाभिरामोऽभिननन्द रामः ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) वृन्देति । इन्द्रः पुरःसरः, प्रधानो येषां ते तथा तैः, वृन्दारकैश्च देवैश्च परिवन्द्यमानः, सु शोभनो य आनन्दः स एव मूर्तिः शरीरं यस्य स तथा, विश्वमभिरमयति सुखयतीति विश्वाभिरामः श्रीरामः, मुखमेवेन्दुस्तेन, चारु यद् वचस्तदेवामृतं तेन अभिननन्द स्वभक्तान् सन्तोषयामास ॥ ३६ ॥

(सं.चं.) चारु वच एवामृतं यस्य तेन मुखेन्दुना । अमृतांशुर्हीन्दुरुच्यते ॥ ३६–७ ॥

रामानुजो रामनियोगतोऽथ समं समस्तैः कपिपुङ्गवैस्तैः ।
लङ्काधिनाथोऽयमिति ब्रुवाणो विभीषणं शोभनमभ्यषिञ्चत् ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) रामेति । अथ रामानुजः लक्ष्मणः, तैः समस्तैः कपिपुङ्गवैः कपिश्रेष्ठैः समं साकम्,, श्रीरामस्य नियोग आज्ञा तस्मादिति ततः, अयं विभीषणः लङ्काधिनाथः लङ्काधिपतिः इति ब्रुवाणः सन् शोभनं विभीषणं अभ्यषिञ्चत् । षिच सेचने लङ् ॥ ३७ ॥

भूम्ना नियुक्तः पवनस्य सूनुः सीताकृतिं तां विनयेन गत्वा ।
पतिव्रते ते पतिरेष हत्वा तं रावणं राजत इत्युवाच ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) भूम्नेति । भूम्ना परिपूर्णेन रामेण, अनेन च हनुमत्प्रेषणं न सीतादर्शनेच्छयेति दर्शितम्, नियुक्तः आज्ञप्तः, पवनस्य सूनुः, तां सीताकृतिं विनयः प्रश्रयस्तेन गत्वा, हे पतिव्रते सीते, ते तव पतिः एषः श्रीरामः तं रावणं हत्वा राजते । राजृ दीप्तौ लट् । इति उवाच ॥ ३८ ॥

(सं.चं.) भूम्ना गुणपूर्णेन रामेण ॥ ३८–९ ॥

स्वस्त्यस्तु वत्स प्रियवादिने ते प्रियं दिदृक्षे मम देवदेवम् ।
इति ब्रुवन्त्यां तनुमध्यमायामुवाच तन्मारुतिराप्य[1] रामम् ॥ ३९ ॥

१. **'तं मारुतिराप्य'** इति वि.ती.पाठः ।

(भा.दी.) स्वस्तीति । हे वत्स, प्रियवादिने ते तुभ्यं स्वस्ति मङ्गळं अस्तु । देवदेवं रामं प्रियं मम भर्तारं दिदृक्षे द्रष्टुमिच्छामि । तनु मध्यमं मध्यं यस्याः सा तथा तस्यां सीतायां इति ब्रुवन्त्यां सत्यां मारुतिः तं श्रीरामं एत्य उवाच, सीता त्वद्दर्शनमाशास्ते इत्यवदत् ॥ ३९ ॥

रामाज्ञया तत्र विभीषणस्तामुपानिनायाधिकगोपनेन ।
स्वयंवरे च व्यसने च युद्धे[१] राज्ञी न गोप्येति जगाद रामः ॥ ४० ॥

(भा.दी.) रामेति । विभीषणः रामाज्ञया तां सीतां तत्र श्रीरामनिकटे अधिकं यद्गोपनं गूहनं तेन उपानिनाय समानयत् । श्रीरामः, स्वयं वरणं तस्मिन्, अथ व्यसनमपायस्तस्मिन्, अथ युद्धं रणं तस्मिन्, राज्ञी राजभार्या (गोप्या) निगूहनीया न इति जगाद । गद व्यक्तायां वाचि लिट् ॥ ४० ॥

(सं.चं.) राज्ञी न गोप्या । 'न गृहाणि न वस्त्राणि न प्राकारास्तिरस्क्रियाः । नेदृशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियाः । व्यसनेषु च कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयंवरे । न क्रतौ न विवाहे च दर्शनं दुष्यति स्त्रियाः' (१४७.२८–८) इति च ॥ ४० ॥

तिरस्करिण्यामपवाहितायामसंवृता संसदि जातलज्जा ।
स्वेष्वेव गात्रेषु निलीय याता रामाननं चारु ददर्श रामा ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) तिरस्करिण्यामिति । तिरस्करिण्यां यवनिकापट्यां (अपवाहितायां सत्याम्, असंवृता संसदि) जाता लज्जा यस्याः सा तथा, अत एव स्वेष्वेव स्वकीयेष्वेव गात्राणि अवयवास्तेषु निलीय निगूह्य, श्रीरामं प्रति याता प्राप्ता, रामा स्त्री सीता चारु मनोहरं रामाननं तत् ददर्श ॥ ४१ ॥

(सं.चं.) तिरस्करिण्याम् । 'काण्डपटः स्यादपटी प्रतिसारा यवनिका तिरस्करिणी' इति यादवप्रकाशः ॥ ४१ ॥

आलोक्य तां लोकपतिर्बभाषे [२]जिताऽसि भद्रे विनिहत्य शत्रुम्[३] ।
दारापहारोद्भवदुर्य्यशो मे प्रमृष्टमेवं किमिहाद्य कृत्यम् ॥ ४२ ॥

---

१. **'स्वयंवरेऽथ व्यसनेऽथ युद्धे'** इति वि.ती.पाठः । २. **'जित्वाऽस्मि भद्रे'**

३. **'विनिहत्य शत्रून्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

(भा.दी.) आलोक्येति । लोकपतिः श्रीरामः तां सीतां आलोक्य, हे भद्रे सीते, त्वं शत्रून् विनिहत्य जिता असि । मे मम दाराणां भार्याया अपहारस्तस्मादुद्भव उत्पत्तिर्यस्य तत्तादृशं यू दुर्यशः तत् एवं प्रमृष्टं मार्जितम् । इह एतर्हि मम त्वया कृत्यं कार्यं किमस्ति? न किमपि इति बभाषे ॥ ४२ ॥

(सं.चं.) किमिहाद्य त्वया मम कृत्यम्? ॥ ४२–४ ॥

कुलाङ्गनायां परवेश्मगायां कथं कुलीनः कुरुतेऽभिलाषम् ।
वयं तु सर्वत्र च सङ्गहीनाः शुचिस्मिते याहि यथेप्सितं त्वम्[१] ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) कुलेति । कुले उत्पन्ना या अङ्गना तस्यां, परस्य यद् वेश्म गृहं तद्गच्छतीति परवेश्मगा तस्यां सत्याम्, कुलीनः सत्कुलप्रसूतः पुरुषः, अभिलाषः स्वीकारकामः, तं कथं कुरुते? न कथमपि । रागिणः पुरुषस्य परवेश्मगायामप्यासक्तिर्दृष्टेत्यत आह– **वयमि**ति । (वयं तु) सर्वत्र च राज्यकळत्रादिषु, सङ्गेन आसक्त्या हीनाः रहिताः । शुचि स्मितं यस्याः सा तत्सम्बुद्धिः, हे सीते, त्वं इष्टमनतिक्रम्य यथेष्टम्, कामानुसारेणेत्यर्थः, याहि ॥ ४३ ॥

नास्म्यन्यसक्तेति मुहुर्ब्रुवाणा विज्ञाय भावं भुवनेश्वरस्य ।
शुकालपा लक्ष्मणमाललाप चितां[२] द्रुतं मे कुरु लक्ष्मणेति ॥ ४४ ॥

(भा.दी.) नास्मीति । अहं अन्यस्मिन् पुरुषे सक्ता आसक्ता न, इति मुहुः ब्रुवाणा वदन्ती, शुकवदालपतीति तथोक्ता सीता, भुवनेश्वरस्य श्रीरामस्य भावोऽभिप्रायस्तं विज्ञाय, विशुद्धतया प्रकटितां त्वां ग्रहीष्यामीत्य-भिप्रायं ज्ञात्वेत्यर्थः, हे लक्ष्मण, द्रुतं यथा भवति तथा मे चितां अग्निप्रवेशनानुकूलचितां कुरु, इति लक्ष्मणं आललाप । रप लप व्यक्तायां वाचि लिट् ॥ ४४ ॥

सुग्रीवमुख्येष्वथ वानरेषु मुञ्चत्सु बाष्पं सविभीषणेषु ।
बाष्पेक्षणो लक्ष्मण आशु चक्रे चितां[३] प्रभोश्चित्तमवेत्य भावैः ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) सुग्रीवेति । अथ, सुग्रीवो मुख्यो येषां ते तथा तेषु, सविभीषणेषु वानरेषु बाष्पः अश्रुजलं तं मुञ्चत्सु सत्सु, बाष्पेण युक्ते ईक्षणे चक्षुषी यस्य स तथा लक्ष्मणः, प्रभोः श्रीरामस्य भावा अभिलपनादिक्रियास्तैः,

---

१. **'यथेप्सितं ते'** । **'याहि ततो यथेष्टम्'** इति वि.ती.पाठः स्यादपि । २. **'चितिं द्रुतम्'** ३. **'चितिं प्रभो–'**

'भावो लीला क्रिया चेष्टा भूत्यभिप्रायजन्तुषु' इति वैजयन्ती, चित्तं मनस्तत् अवेत्य, विशुद्धतया प्रख्यापितां ग्रहीष्यामीत्याशयं ज्ञात्वेत्यर्थः, चितां आशु चक्रे ॥ ४५ ॥

(सं.चं.) भावैः भ्रूचलनादिचेष्टाविशेषैः । 'स विज्ञाय ततश्छन्दं रामस्याऽकारसूचितम् । चितां चकार सौमित्रिर्मते रामस्य वीर्यवान्' (११६.२१) इति च ॥ ४५ ॥

अगामहं चेन्मनसाऽपि नान्यं मां पावकः पातु परीक्षकोऽयम् ।
सेति ब्रुवाणा प्रणिपत्य रामं जाज्वल्यमाने ज्वलने पपात ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) अगामिति । मनसाऽपि यदि अन्यं पुरुषं अगाम्, अयं मे रमणो भूयादिति सङ्कल्पितवतीत्यर्थः, तर्हि धर्माधर्मसाक्षित्वेन परीक्षकः अयं पावकः स्वात्मनि प्रविष्टां मां न पातु । पा रक्षणे लोट् । सा सीता इति ब्रुवाणा सती श्रीरामं प्रणिपत्य प्रणम्य जाज्वल्यमाने ज्वलने वह्नौ पपात ॥ ४६ ॥

(सं.चं.) यदि मनसाऽप्यन्यं नागां तदा मां पावकः पातु । यद्यगां तदा न पातु ॥ ४६ ॥

हाहाकृतं वानरराक्षसैस्तैस्तस्यां पतन्त्यामनले विशङ्कम्[१] ।
ब्रह्मादयो राममथाभ्यधुस्ते शुद्धैव सीता महिषी तवेति ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) हाहेति । तैः वानरराक्षसैः, अनलेऽग्नौ, तस्यां सीतायाम्, विगता शङ्का यथा भवति तथा विशङ्कम्, पतन्त्यां सत्याम्, हाहाकृतं हाहाकारध्वनिरकारि । (अथ) ते ब्रह्मादयः तव महिषी मूर्धाभिषिक्ता भार्या सीता शुद्धैव इति अभ्यधुः प्रोचुः ॥ ४७ ॥

(सं.चं.) हाहाकृतमितीन्द्रवज्रा । शुद्धैव सीता महिषी तवेत्यभ्यधुः ॥ ४७ ॥

सीताकृतिं दिव्यपरीक्षणच्छलात् सीतापतिर्हव्यवहे निधाय[२] ताम् ।
कैलासशैलात् पुनरागतां प्रियां सीतां स्वयं प्रैक्षत पावकार्पिताम् ॥ ४८ ॥

---

१. **'–मनलेऽविशङ्कम्' । 'अविशङ्कं निःशङ्कं यथा भवति तथा'** इति वि.भू. ।

२. इन्द्रवशाबद्धमिदं पद्यम् । द्वितीयचरण एकादशाक्षर इन्द्रवज्राबद्धः सम्प्रति सर्वत्रोपलभ्यते । **'सीतापतिर्हव्यवहे निधाय'** इति । प्रायो लिपिकृत्प्रमादोऽयम् । **'सीतापतिर्हव्यवहे निधाय ताम्'** इत्येव युक्तः पाठः । तथैव व्याख्यातं च का.श्री. टीकायाम्–**'तां रावणहृतां सीताकृतिं सीताप्रतिकृतिम्'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) सीतेति । सीतापतिः श्रीरामः, दिव्यमलौकिकमग्निप्रवेशलक्षणं यत्परीक्षणं तदेव च्छलं व्याजमात्रं तस्मात्, रावणापहृतां सीताकृतिं सीताप्रतिकृतिं हव्यवहेऽग्नौ निधाय, कैलासाख्यो शैलस्तस्मात् पुनः स्वयं स्वेच्छया आगतां प्रियां भार्याम्, प्राक् कैलासं प्रति गताम्, पावकार्पितां कैलासादागत्य अग्नावभिव्यक्ताम्, सीतां प्रैक्षत ॥ ४८ ॥

(सं.चं.) सीताकृतिमितीन्द्रवंशा । दिव्यपरीक्षणमग्निदिव्यं नामाग्नौ परीक्षणम् ॥ ४८ ॥

प्राप्येन्दिरां नृपसुतामतिसुन्दरीं तां
मन्दस्मितेन्दुलसितां मुमुदे मुकुन्दः ।
रामं समेत्य परमं मुमुदेऽपि देवी
दृष्ट्वैव तौ मुमुदिरे सुजनाः समेतौ[१] ॥ ४९ ॥

(भा.दी.) प्राप्येति । मुकुन्दः श्रीरामः, अतिसुन्दरीम्, मन्दस्मितमेवेन्दुस्तेन लसितां शोभिताम्, इन्दिरां महालक्ष्यात्मिकां नृपसुतां जनकपुत्रीं तां सीतां प्राप्य मुमुदे । मुद हर्षे लिट् । देव्यपि सीताऽपि परमं सर्वोत्तमं श्रीरामं समेत्य मुमुदे । सुजनाः समेतौ लोकदृष्ट्या सहितौ सीतारामौ (तौ) दृष्ट्वैव मुमुदिरे तुष्टा बभूवुः ॥ ४९ ॥

(सं.चं.) अथ वसन्ततिलकया सीतारामसमागममाह– **प्राप्ये**ति । तौ समेतौ दृष्ट्वैव । 'सीताकृतिं तामथ तत्र चाऽगतां दिव्यच्छलेन प्रणिधाय पावके । कैलासतस्तां पुनरेव चाऽगतां सीतामगृह्णाद्धुतभुक्सम-र्पिताम् । जानन् गिरीशालयगां स सीतां समग्रहीत् पावकसम्प्रदात्ताम् । मुमोद सम्प्राप्य च तां स रामः सा चैव देवी भगवन्तमाप्य' (८.२२२–३) इति निर्णये ॥ ४९ ॥

[२]ब्रह्म ब्रह्मादिकानां शिशुरतिलळितः केवलं राजराज्ञ्यो-
राजेन्द्रो मह्यमानां स्वगतिरथ सतामङ्गनानामनङ्गः ।

---

१. **'सुजनाः समेताः'**

२. **'मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान् । गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभृतां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः । मृत्युर्भोजपतेर्विराड्विदुषां तत्त्वं परं योगिनां वृष्णीनां परदेवतेति शुशुभे रङ्गेऽच्युतः साग्रजः'** (भाग.१०.४१.१७) **इति श्लोकार्थमाह–ब्रह्मेति'** इति का.श्री. ।

मृत्युर्नक्तश्चराणां जगति हनुमतो नित्यनैसर्गिकेष्टो
रेजे रामोऽभिरामो जनकदुहितुरश्रान्तमेकान्तकान्तः ॥ ५० ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्गहरामायणे
युद्धकाण्डे चतुर्द्दशः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) **ब्रह्मे**ति । ब्रह्मा आदिर्येषां ते तथा तेषाम् । बहुव्रीहौ कप् । केवलं निरुपचारेण ब्रह्म परब्रह्मभूतः । राजराज्ञ्योः दशरथकौसल्ययोः अतिलळितः अतिमनोहरः शिशुः पुत्रः । मध्यमानां मध्यमाधिकारिणां मनुष्याणां राजेन्द्रः राजश्रेष्ठः । अथ सतामुत्तमानां स्वगतिः स्वगतिभूतः, आश्रयभूत इत्यर्थः । यद्वा, स्वस्य स्वरूपभूतानन्दस्य प्राप्तौ गतिरुपायः । 'दशोपायागमे गतिः' इति वैजयन्ती । अङ्गनानां स्त्रीणां अनङ्गः कामः । नक्तं चरन्तीति नक्तंचरा राक्षसास्तेषां मृत्युः । जगति हनुमतः नित्यं नैसर्गिकः इष्टः स्वाभाविक इष्टः प्रियरूपः, नत्वन्येषामिवेष्टसाधनमात्रम् । जनकदुहितुः जनकपुत्र्याः अश्रान्तं निरन्तरं एकान्तकान्तः, एकान्ततो मुख्यतः कान्तो भर्ता अभिरामः श्रीरामः रेजे । राजृ दीप्तौ लिट् ॥ ५० ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्गहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां
युद्धकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) अथ स्रग्धरया सर्गमुपसंहरति– **ब्रह्मे**ति । ब्रह्मादिकानां देवानां परं ब्रह्म । राजराज्ञ्योः दशरथकौसल्ययोः केवलं सर्वात्मनाऽऽतिलळितः शिशुः । मध्यमानां राजसानां मनुष्याणां राजेन्द्रः । सतां सात्विकानां ज्ञानिनां स्वगम्यं स्थानम्, परमाश्रयः । अङ्गनानामनङ्ग इव चक्षुश्चित्तचोरः । अश्रान्तमनवरतम् । एकान्तोऽनन्यः कान्तः ॥ ५० ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्गहरामायणटीकायां सङ्गहचन्द्रिकायां
युद्धाकाण्डे चतुर्दशसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २९४४+५०=२९९४]

पञ्चदशः सर्ग्गः

गिरेरानयनात् पश्चाद् ये रावणशराहताः ।
हरींस्तान् [1]निरुजश्चक्रे सुषेणो भिषजां वरः ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामसेवार्थत्वेन युद्धे मृतानां सर्वकपीनां जीवनं श्रीरामेण अचिन्त्यशक्तिप्रकटनार्थं दत्त-मित्याह– **गिरेरि**त्यादिना। गिरेर्गन्धमादनस्य हनुमता यदानयनं तस्मात् पश्चात्, रावणस्य ये शराः, तैराहताः ताडिता ये वानराः तान् हरीन्, भिषजां वैद्यानां मध्ये वरः सुषेणाख्यः कपिः, निर्गता[2] रुग् येभ्यस्तथा तान् चक्रे ॥ १ ॥

(सं.चं.) रावणशरैः पीडिताः भग्नाङ्गा व्रणिताङ्गाश्च । निरुजश्चक्रे न्यकृतरुजः । नैतत् स्फुटं रामायणे । निर्णये तु स्फुटमुक्तम्–'अथो गिरेरानयनात् परस्ताद् ये वानरा रावणबाणपीडिताः। तारापिता तान् निरुज-श्चकार सुषेणनामा भिजां वरिष्ठः' (८.२२४) इति। सुषेणः पिता मैन्दविविदयोस्तारायाश्च ॥ १ ॥

उच्चावचा ये हरयो मृतास्तान् राघवः स्वयम् ।
सङ्कल्पात् सत्यसङ्कल्पः समानिन्ये यमक्षयात्[3] ॥ २ ॥

(भा.दी.) **उच्चे**ति । उच्चा बलादिना उन्नतास्ते च, अवचा बलादिना अवरास्ते च, उच्चावचा ये हरयः मृताः तान्, सत्यः सङ्कल्पो यस्य स तथोक्तः स्वयं राघवः, सङ्कल्पात्, यमालयं गता जीवन्त्विति मनसा सङ्कल्पमात्रात्,'सङ्कल्पः कर्म मानसम्' इत्यमरः, यमस्य क्षयो गृहं तस्मात् समानिन्ये आनयामास ॥२॥

---

१. **'नीरुज–'** इति, **'विरुज–'** इति वा वि.ती.पाठः । २. **'विगता–'** इति क्वचित् ।

३. **'यमक्षयात् यमगृहात्, यमपुरादिति वा'** इति का.श्री. । **'यमक्षयात् यमपुरात्'** इति वि.भू. । क्षयोऽत्र पुरमित्येव साधु ।

(सं.चं.) उदञ्चश्च ते अवाञ्चश्च उच्चावचा अनेकप्रकाराः । अस्मिन्नर्थे उच्चावचा इति समुदितं निपात्यत इति वैयाकरणाः । 'मयूरव्यंसकादयश्च' (अ.सू.२.१.७२) इति समुदायनिपातः । 'तदा मृतान् राघव आनिनाय यमक्षयात्' (८.२२५) इति हि निर्णये ॥ २ ॥

ततो राजा[१] दशरथो महेन्द्रेण समागतः[२] ।
परिरेभे सुतं प्रीत्या बाष्पपर्य्याकुलेक्षणः ॥ ३ ॥

(भा.दी.) तत इति । ततः महेन्द्रेण सह समागतः राजा दशरथः, बाष्पेण पर्याकुले ईक्षणे यस्य स तथा सन्, सुतं श्रीरामं प्रीत्या परिरेभे आलिलिङ्गे । रभ राभस्ये लिट् ॥ ३ ॥

(सं.चं.) समागतः समेत्याऽगतः । स्वर्गलोकात् ॥ ३–४ ॥

लक्ष्मणं च परिष्वज्य लक्ष्मणाग्रजमब्रवीत् ।
त्वया भवाब्धिमतरं विश्वानन्दन[३] नन्दन ॥ ४ ॥

(भा.दी.) लक्ष्मणं चेति । लक्ष्मणं च परिष्वज्य, लक्ष्मणाग्रजं श्रीरामं प्रति, विश्वमानन्दयति सन्तोषयतीति विश्वानन्दनस्तत्सम्बुद्धिः, हे नन्दन पुत्र श्रीराम, त्वया अहम्, भवः संसार एव अब्धिः, तं अतरं तीर्णोऽ-भवम् । तॄ प्लवनतरणयोर्लङ् । इति अब्रवीत् ॥ ४ ॥

[४]स्वर्ग्गादप्यपवर्ग्गाच्च सर्वस्माच्चान्यतः सुखात् ।
श्रवणं दर्शनं वा ते स्मरणं वा वरं मम ॥ ५ ॥

(भा.दी.) स्वर्गादिति । स्वः निरतिशयसुखं गमयतीति स्वर्गः तस्मात्, अपवर्गो मोक्षः तस्माच्च, सर्वस्मात् अन्यतः सुखाच्च ते तव श्रवणं दर्शनं (वा) स्मरणं वा मम वरं उत्तमम् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) स्वर्गेऽपि विततस्य रावणवधजनितस्य ते यशसः श्रवणम्, अथेदानीं मृतस्यापि मे भूमावागत्य तव दर्शनम् । इतः परमस्य दर्शनस्य निरन्तरं स्मरणं च सर्वतोऽपि पुरुषार्थाद् वरं मम । एतेन 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रुतिं च स्मारयति ॥ ५ ॥

---

१. **'तदा राजा'** । **'तदा यमक्षयात् हरीणामागमनसमये '** इति का.श्री. । २. **'सहाऽगतः'** ३. **'विश्वनन्दन'**

४. **'स्वर्गात् स्वर्गसुखात्, अपवर्गाच्च मोक्षसुखादपि, अन्यतः स्वर्गापवर्गाभ्यामन्यस्मात् सर्वस्मात् सकलात् सुखादपि'** इति का.श्री. ।

धन्या सा खलु कौसल्या सुमित्राऽन्ये च नागराः ।
ये तवानुभवेयुस्तमभिषेकमहोत्सवम् ॥ ६ ॥

(भा.दी.) धन्येति । सा कौसल्या धन्या, धन्या खलु सुमित्रा च, ये तव तं अभिषेक एव महोत्सवस्तं अनुभवेयुः पश्येयुः, ते अन्ये नागराश्च, अयोध्यायां विद्यमानाश्च, धन्याः पुण्यवन्तः ॥ ६ ॥

(सं.चं.) धन्या सा खलु कौसल्यासुमित्रा च । कैकैयी पुनरनुभवेदपि रामाभिषेकमहोत्सवम् । तथाऽपि तां धन्यां न मन्यते राजा । रामे स्वस्मिन्नपि कृतापराधत्वात् । यदि कथञ्चिदुल्लेखनीया, स्यान्नागरेष्वेकेति, न राजमातेतीति भावः ॥ ६–८ ॥

सीते सीमन्तिनीनां त्वां मन्ये धन्यतमां सति[१] ।
साक्षान्नारायणं रामं या मत्सुतमुपाश्रिता ॥ ७ ॥

(भा.दी.) सीते इति । सति पतिव्रते हे सीते, त्वां सीमन्तिनीनां सभर्तृकस्त्रीणां मध्ये धन्यतमां मन्ये, मन ज्ञाने लट् । या त्वं साक्षान्नारायणं मत्सुतं श्रीरामं उपाश्रिता असि ॥ ७ ॥

सौमित्रे कृतकृत्योऽसि रामशुश्रूषणाद्[२] ध्रुवम् ।
वासुदेवमिमं देवा विदुर्वेदान्तवेदितम्[३] ॥ ८ ॥

(भा.दी.) सौमित्र इति । हे सौमित्रे, रामस्य यच्छुश्रूषणं सेवात्मकं तस्मात्, कृतं कृत्यं प्रयोजनं येन स तथा असि । ध्रुवं देवाः ब्रह्मादयः, वेदान्तैः वेदितं विज्ञापितम्, इमं श्रीरामं वासुदेवं श्रीनारायणं विदुः । विद ज्ञाने लट् ॥ ८ ॥

इति ब्रुवाणं पितरमभिवन्द्य[४] जगद्गुरुः ।
[५]अन्वजानात् ततो रामो ब्रह्मादीनपि दैवतान् ॥ ९ ॥

---

१. 'धन्यतमां सतीम्' २. 'रामशुश्रूषया ध्रुवम्'

३. '–मिमं पूर्णं विदुर्वेदान्तवेदिनः । वेदान्तवेदिनः ब्रह्ममीमांसापारङ्गता विद्वांसः इमं रामं पूर्णगुणं वासुदेवं वासुदेवावतारं विदुः विजानन्ति । अत एवोक्तं बालकाण्डे–'चतुर्मूर्तेर्मुकुन्दस्य मूर्तिराद्याऽग्रतोऽभवत्' (३.३५) इति' इति का.श्री. ।

४. '–मभिनन्द्य' ५. 'अन्वजानात् स्वपितरं ब्रह्मादीनितरानपि'

(भा.दी.) इतीति । ततः जगद्गुरुः श्रीरामः, इति ब्रुवाणं पितरं दशरथं अभिवन्द्य, पितरं अन्वजानात् स्वलोकं गन्तुं अनुजज्ञे । ब्रह्मादीन् (दैवतान्) देवानपि स्वस्वलोकं गन्तुमन्वजानात् ॥ ९ ॥

(सं.चं.) ब्रह्मादीन् दैवतानपि अन्वजानात् । 'न स्त्री स्याद् दैवतं देवता स्त्रियाम्' इति यादवप्रकाशः ॥ ९–१० ॥

तत आमन्त्रयामास भक्त्या रामं विभीषणः ।
राजभोगैर्वस स्वामिन् ससीतो मे गृहेष्विति ॥ १० ॥

(भा.दी.) तत इति । ततः विभीषणः, हे स्वामिन्, मे गृहेषु मन्दिरेषु, 'गृहाः पुंसि' इत्यमरः, ससीतः सीतासहितः सन्, राज्ञा ये भुज्यन्त इति भोगाः च्छत्रचामरादिविभूतयः, तैः सह वस आवासं कुरु । वस निवासे लोट् । श्रीरामं भक्त्या इति आमन्त्रयामास प्रार्थयामास । मत्रि गुप्तभाषणे लिट् ॥ १० ॥

उपवासकृशं दीनं भरतं स्थण्डिलेशयम् ।
नादृष्ट्वा पुरि मे वास इति रामोऽब्रवीदिमम् ॥ ११ ॥

(भा.दी.) उपवासेति । उपवासकृशं दीनं दुःखितम्, स्थण्डिले शेत इति स्थण्डिलेशयस्तं भरतमदृष्ट्वा तव पुरि लङ्कायां मे वासः अवस्थानं न सम्भवति । इति श्रीरामः इमं विभीषणं अब्रवीत् ॥ ११ ॥

(सं.चं.) स्थण्डिलेशयम् । 'स्थण्डिलं संस्कृता भूमिः' इति हलायुधः । यो भूमावेव शेते स स्थण्डिलेशय उच्यते ॥ ११ ॥

अथ रामाज्ञया सर्वान् वानरान् स विभीषणः ।
रत्नैः सुवर्णैः कामैश्च[1] यथाकाममपूजयत् ॥ १२ ॥

(भा.दी.) अथेति । अथ सः विभीषणः, रामाज्ञया सर्वान् वानरान्, रत्नानि माणिक्यानि तैः, सुवर्णानि हाटकानि तैः, कामाः अन्येऽभीप्सितपदार्थाः, तैश्च, काममनतिक्रम्य यथाकामं अपूजयत् ॥ १२ ॥

(सं.चं.) कामैः कामितैरर्थैश्च ॥ १२–४ ॥

---

१. **'काम्यैश्च'**

सुमेरुशिखराकारं नानारत्नमयं शुभम्[१] **।**
पुष्पकं प्रार्प्पयामास राघवाय विभीषणः ॥ १३ ॥

(भा.दी.) सुमेर्विति । विभीषणः, सुमेरोर्यच्छिखरं तस्य आकार इव आकारो यस्य स तथा तत्, नानाविधानि यानि रत्नानि तैर्निर्मितं नानारत्नमयम्, शुभं पुष्पकं राघवाय प्रार्पयामास । ऋ गतौ लिट् ॥ १३ ॥

आरुह्य पुष्पकं दिव्यमङ्कमारोप्य[२] **जानकीम् ।**
रेजे रामो यथा मेघः सविद्युन्मन्दराचले ॥ १४ ॥

(भा.दी.) आरुह्येति । श्रीरामः दिव्यमलौकिकं तत् पुष्पकं आरुह्य, अङ्क ऊरूस्तं जानकीमारोप्य, सविद्युत् विद्युत्सहितः मेघः मन्दराख्यो योऽचलस्तस्मिन् यथा तथा रेजे । राजृ दीप्तौ लिट् ॥ १४ ॥

रामः सलक्ष्मणस्तत्र हनूमत्सूर्य्यजादिकान् ।
कपीन् विभीषणं चैनमारोपयत पुष्पकम् ॥ १५ ॥

(भा.दी.) राम इति । सलक्ष्मणः लक्ष्मणसहितः श्रीरामः तत्र कपीनां मध्ये, हनुमांश्च सूर्यजश्च तौ आदी येषां ते तथा तान् कपीन्, एनं विभीषणं च, पुष्पकं पुष्पकविमानं तत् आरोपयत आरोपयमास । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च लङ् ॥ १५ ॥

(सं.चं.) आरोपयत आरोहयत् । 'रुहः पोऽन्यतरस्याम्' (अ.सू.७.२.४३) इति पकारादेशः । रामप्रिय-मेतदित्यात्मनेभाषा ॥ १५ ॥

हंससंहतियुक्तेन पुष्पकेणार्कवर्च्चसा ।
विमानेनासमानेन ययौ रामो निजां पुरीम् ॥ १६ ॥

(भा.दी.) हंसेति । श्रीरामः, हंसानां संहतिः समूहस्तेन युक्तं तेन, अर्कस्य वर्च इव वर्चो दीप्तिर्यस्य तत् तथा तेन, न विद्यते समानं सदृशं यस्य तत् तथा तेन, पुष्पकेण विमानेन निजां स्वकीयां पुरीमयोध्यां ययौ ॥ १६ ॥

---

१. **'नानारत्नविभूषितम्'** २. **'दिव्यमङ्क आरोप्य'**

(सं.चं.) वाहकानां दिव्यानां हंसानां संहत्या वृन्देन युक्तेन । 'ययौ तेन विमानेन हंसयुक्तेन भास्वता' (१२२.२६) इति च । 'हंसयुक्तं महावेगम्'(१२३.१) इति चोपरि ॥ १६ ॥

तत्रतत्रातिचित्राणि सिन्धुशैलवनानि सः ।
वर्ण्णयन् दर्शयन् देव्यै ययौ देवो विहायसा[1] ॥ १७ ॥

(भा.दी.) तत्रेति । सः देवः श्रीरामः, तत्रतत्र प्रदेशेषु, अतिचित्राणि, सिन्धवो नद्यस्ताश्च, शैलाश्च, वनानि च, तानि देव्यै सीतायै वर्णयन् सन्, दर्शयन् सन्, विहायसा नभसा, आकाशमार्गेणेत्यर्थः, ययौ ॥ १७ ॥

(सं.चं.) सिन्धुमम्बुधिम् । सिन्धूः नदीश्च । 'स्त्री नद्यां ना नदे सिन्धुर्देशभेदेऽम्बुधौ गजे' इति यादवप्रकाशः ॥ १७ ॥

वानरेन्द्रकळत्राणि किष्किन्धायाः स राघवः ।
आदायाऽरोप्य च क्षिप्रं विमानेन ययौ पुनः ॥ १८ ॥

(भा.दी.) वानरेन्द्रेति । सः राघवः, वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्य, कळत्राणि भार्याः, तानि किष्किन्धानगर्याः आदाय, विमाने पुष्पके आरोप्य च, पुनः क्षिप्रं यथा भवति तथा विमानं तेन ययौ ॥ १८ ॥

(सं.चं.) वानरेन्द्राणां सुग्रीवादीनां कळत्राणि । 'ब्रूहि वानरशार्दूल सर्वान् वानरपुङ्गवान् । नारीभिः सहिताः सर्वे ह्ययोध्यां यान्तु सीतया' (१२३.२६-७) इति च । आदानमाह्वानेन स्वीकरणम् । आदाय–**'ಕರೆದುಕೊಂಡು'** इति भाषायाम् ॥ १८ ॥

पूर्ण्णे चतुर्द्दशे वर्षे पञ्चम्यां पुरुषोत्तमः ।
भरद्वाजाश्रमं प्राप्य मुनेः पूजामुपाददे ॥ १९ ॥

---

१. **'विहायसि'** । इतः परं श्लोकद्वयमधिकं पठ्यते क्वचित् । न कैरपि व्याख्यातमिति स्फुटं प्रक्षिप्तम्–

स शनैर्वानरेन्द्रस्य पुरीं गत्वा सुशोभनाम् ।
हनुमद्दर्शनसुग्रीवसख्यादीनुक्तवान् प्रियाम् ॥

तत्र तैराप्तसर्वार्थो शबर्यादिविमोक्षणम् ।
गृध्रराजस्य वृत्तान्तमुक्त्वा देव्यै ययौ पुनः ॥

प्रथमपद्ये तृतीयचरणो नवाक्षर इति छन्दश्च स्खलितम् । नहि कवयश्छन्दोबन्धे 'न वा एकेनाक्षरेण' इति छान्दसं पन्थानमनुसरन्ति ।

(भा.दी.) पूर्ण इति । पुरुषोत्तमः श्रीरामः, चत्वारो अधिका दश च चतुर्दश, तत्सङ्ख्यापूरणं चतुर्दशं तस्मिन्, 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणात्' (अ.सू.५.४.७३) इति डट्, सङ्ख्येये वर्षे संवत्सरे पूर्णे सति, पञ्चम्यां तिथौ, भरद्वाजस्य य आश्रमस्तं प्राप्य, मुनेर्भरद्वाजात् पूजामुपाददे जगृहे ॥ १९ ॥

(सं.चं.) पूर्णे चतुर्दशे वर्षे । 'पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणाग्रजः । भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम्' (१२७.४) इति च ॥ १९ ॥

हनूमन्तमुपान्तस्थमुवाच मधुसूदनः ।
मारुते मामुपायान्तं भरताय वदेरिति ॥ २० ॥

(भा.दी.) हनूमन्तमिति । मधुसूदनः श्रीरामः, हे मारुते, उपायान्तं समीपप्राप्तं मां भरताय वदेः । वद-धातोर्लिङ् । इति उपान्ते समीपे तिष्ठतीत्युपान्तस्थस्तं हनूमन्तं उवाच ॥ २० ॥

(सं.चं.) उपान्ते सविधे स्थितम् । 'उदा जीवसङ्घाः । सूदो मुख्यप्राणः । तस्य सर्वाधिकं मधु आनन्दं नयति प्रापयतीति मधुसूदनः ॥ २० ॥

ययौ रामनियोगेन मारुतिर्म्मारुतोपमः ।
मानुषं वेषमाश्रित्य पुरीं राघववल्लभाम् ॥ २१ ॥

(भा.दी.) ययाविति । मारुतस्य उपमा यस्य स तथा, मारुतिः मरुत्पुत्रः हनुमान्, मनुष्यस्य सम्बन्धी मानुषस्तं वेषं आश्रित्य, रामस्य नियोग आज्ञा तेन, राघवस्य वल्लभां प्रियां पुरीम्, अयोध्यां ययौ । याते-र्लिट् ॥ २१ ॥

(सं.चं.) वेगेन मारुतोपमः । वायुसमो जवे । कपिरूपमात्मानं सहसा भरतो न श्रद्दध्यादिति भरतप्रत्यायनाय मनुष्यसम्बन्धि तापसं वेषमाश्रित्य । 'मानुषं धारयन् रूपमयोध्यां त्वरितो ययौ' (१२५.१९) इति च । राघवाणां राघवस्य च वल्लभां पुरीमयोध्याम् ॥ २१ ॥

जटिलं[१] चीरिणं वीरमुपवासकृशं मृदुम् ।
मलिनं तीव्रतपसं रामरामेतिवादिनम् ॥ २२ ॥

१. **'जटिनम्'** इति वि.ती.पाठः । का.श्री. पाठश्च । **'जटिलं मलदिग्धाङ्गं भ्रातृव्यसनकर्षितम्'** (यु.का.१२३.२७) इति रामायणे ।

पादुके देवदेवस्य वन्दमानं पुनःपुनः ।
रामोक्ते समये प्राप्ते [1]रामादर्शनविक्लवम् **॥ २३ ॥**

देदीप्यमानमनलं प्रवेष्टुं धृष्टमुद्यतम्[2] ।
भरताग्रजदूतोऽसौ भरतं क्षिप्रमैक्षत **॥ २४ ॥**

(भा.दी.) जटिनमिति । भरताग्रजस्य श्रीरामस्य दूतः, असौ हनूमान्, जटा अस्य सन्तीति जटी तम्, (चीरिणं चीरवसनम्, वीरमुपवासेन कृशम्, मृदुं सौम्यम्, मलिनं मलिनाम्बरम्, तीव्रं तपो यस्य स तथा तम्,) रामरामेतिवादिनम्, देवदेवस्य पादुके पादपीठे पुनःपुनः वन्दमानम्, रामेणोक्तो रामोक्तस्तस्मिन् समये समाप्ते सति श्रीरामस्य यददर्शनं तेन विक्लवः परवशस्तम्, देदीप्यमानं पुनःपुनः ज्वलमानम्, अनलं प्रवेष्टुम्, धृष्टं धैर्ययुक्तं यथा भवति तथा उद्यतं सन्नद्धम्, भरतं क्षिप्रं यथा भवति तथा ऐक्षत ॥ २२–२४ ॥

(सं.चं.) मारुतेर्भरतदर्शनमाह–जटिलमित्यादिभिस्त्रिभिः कुलकेन । जटिलं जटायुक्तमकृत्तश्मश्रुं च । 'जटिलस्तु जटायुक्ते' इति विश्वप्रकाशः । 'श्मश्रुलो जटिलः' इति यादवप्रकाशः । 'लोमादि-पामादि-पिच्छादिभ्यः शनेलच्' (अ.सू.५.२.१००) इति पिच्छादित्वादिलच् । चीरं **'ನಾರುಡೆ'** इति भाषायाम् । वीरं मुनिवेषमपि राज्यरक्षणदक्षम् । स्वभावतः मृदुं शालीनम् । मलिनं मलदिग्धाङ्गम् । कुतः? तीव्र-तपस्त्वात् । समये प्राप्तेऽपि रामस्यादर्शनात् विक्लवं विह्वलम्, दृढमवस्थातुमशक्तम् । **'ಗಾಬರಿಗೊಂಡ'** इति भाषायाम् । देदीप्यमानं इन्धनाधानेन समेध्य सज्जीकृततया देदीप्यमानं प्रज्वलन्तमनलं प्रवेष्टमुद्यतम् । स्वभावतो मृदुमप्यस्मिन् विषये धृष्टम् कृतसाहसम् । भरताग्रजस्य रामस्य दूतो हनुमानीदृशं भरत-मैक्षत ॥ २२–५ ॥

मा वीर साहसं कार्षीर्व्यक्तं भक्तोऽसि पूर्वजे ।
इत्युक्त्वा भरतं प्रोचे मतिमान् हनुमान् पुनः **॥ २५ ॥**

(भा.दी.) मा वीरेति । मतिमान् प्रशस्तबुद्धिमान् हनुमान्, वीर भरत, साहसं वह्निप्रवेशलक्षणे क्रूरे कर्मणि प्रयत्नः तत् मा कार्षीः न कुरु । 'न माङ्योगे' (अ.सू.६.४.७४) इत्यडभावः । पूर्वजे ज्येष्ठे श्रीरामे व्यक्तं यथा भवति तथा, सम्यगित्यर्थः, भक्तः असि । इति भरतं प्रति उक्त्वा पुनः प्रोचे ॥ २५ ॥

---

१. **'रामदर्शन–'** । **'रामदर्शनविक्लवम्, रामदर्शनं कथं स्यादिति मनःखेदयुक्तम्'** इति का.श्री. । २. **'वेष्टुं ध्रुवमुद्यतम्'**

सीतापतिः ससीतस्त्वां ससौमित्रिरमित्रजित्[१] ।
रामो रामानुज[२] प्राप्तः कुशलं सौम्य पृच्छति ॥ २६ ॥

(भा.दी.) सीतेति । सौम्य मनोहर, रामानुज भरत, सीतया सहितः ससीतः सन्, ससौमित्रिः सलक्ष्मणः सन्, अमित्राणि जितवानित्यमित्रजित् तथा सन्, प्राप्तः सः सीतापतिः श्रीरामः, त्वां प्रति कुशलं क्षेमं तत् पृच्छति विचारयति । प्रच्छ जिज्ञासायां लट् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) सौम्य रामानुज भरत । सोम इव शीतलस्वभावः सोम्यः । सोम्य एव सौम्यः । 'सौम्यो बुधे मनोज्ञे स्यादनुग्रे' इति विश्वप्रकाशः । त्वां कुशलं पृच्छति । द्विकर्मकः प्रच्छिः ॥ २६–३४ ॥

इति प्रियं ब्रुवाणाय तस्मै मारुतये तदा ।
तुभ्यं किं प्रददानीति[३] ब्रुवाणः प्रणनाम सः ॥ २७ ॥

(भा.दी.) इतीति । सः भरतः, तदा इति प्रियं वाक्यं ब्रुवाणाय वदते, तस्मै मारुतये हनुमते, ते तुभ्यं किं वस्तु प्रददामि, इति ब्रुवाणः सन् प्रणनाम ॥ २७ ॥

प्रहर्षो रोमहर्षश्च वर्षो हर्षाश्रुसन्ततेः ।
चित्ते गात्रे च नेत्रे च भरतस्याभवन् समम् ॥ २८ ॥

(भा.दी.) प्रहर्ष इति । भरतस्य चित्तं मनस्तस्मिन्, गात्रं शरीरं तस्मिंश्च, नेत्रं चक्षुस्तस्मिंश्च, क्रमेण प्रहर्षः सन्तोषः, रोमहर्षः रोमाञ्चश्च, हर्षादुत्पन्नानि यान्यश्रूणि तेषां सन्ततिः समूहस्तस्याः वर्षश्च वृष्टिश्च । 'वर्षोऽस्त्री वर्षणं वृष्टिः' इति वैजयन्ती । समं सह अभवन् ॥ २८ ॥

महापुरुष कोऽसि त्वं त्वां मन्ये धन्यमात्मना[४] ।
कथाः[५] कथय रामस्य तमित्थं[६] भरतोऽब्रवीत् ॥ २९ ॥

(भा.दी.) महेति । हे महापुरुष, त्वं कः कस्य पुत्रः असि? त्वां आत्मना बुद्ध्या । 'आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि । यत्नेऽर्केऽग्नौ मतौ वाते' इति वैजयन्ती । धन्यं पुण्यवन्तं मन्ये निरूप-

---

१. **'रमित्रहन्'** २. **'रामानुजं प्राप्तः'** ३. **'प्रददामीति'** इति वि.ती.पाठः ।

३. **'धन्यमात्मनाम्' आत्मनां जीवानां मध्ये धन्यं कृतकृत्यं मन्ये जानामि'** इति का.श्री. ।

४. **'कथां कथय'** ६. **'त्वमित्थम्'** इति वि.ती.पाठः ।

यामि । मन ज्ञाने लट् । त्वं श्रीरामस्य कथाः कथय । कथ वाक्यप्रबन्धे लोट् । इत्थं भरतः हनुमन्तं प्रति अब्रवीत् ॥ २९ ॥

(सं.चं.) आत्मना स्व एव, इतरनिरपेक्षम् ॥ २९–३४ ॥

हनुमान् कथयामास काकुत्स्थस्य कथां कविः[1] ।
आत्मानं चावदत् तेन मुमुदे भरतोऽधिकम् ॥ ३० ॥

(भा.दी.) हनुमानिति । हनुमान्, ककुत्स्थगोत्रे भवः काकुत्स्थः, तस्य रामस्य, सेतुबन्धनराक्षसहननादिकथां कथयामास । कथ वाक्यप्रबन्धे लिट् । आत्मानं च स्वनामगोत्रादिकथनेन स्वस्वरूपं च अवदत् । तेन कथनेन भरतः अधिकं यथा भवति तथा मुमुदे ॥ ३० ॥

अनुजं प्रत्युवाचेदं भरतोऽथ सगद्गदम् ।
आयाति किल देवो नः[2] पुरी संस्क्रियतामिति ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) अनुजमिति । अथ भरतः, अनुजं शत्रुघ्नं प्रति, देवः नः स्वामी श्रीरामः, आयाति किल, पुरी अयोध्या संस्क्रियतां अलङ्क्रियताम्, इति इदं वचः, गद्गदेन स्खलद्वचनेन सहितं यथा भवति तथा सगद्गदम्, उवाच । वचधातोर्लिट् ॥ ३१ ॥

किङ्कराणां सहस्रैः स [3]शोधयामास तां पुरीम् ।
अप्यलङ्कारयामास शत्रुघ्नो भरताज्ञया[4] ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) किङ्कराणामिति । सः शत्रुघ्नः, भरताज्ञया तां पुरीम्, किङ्कराणां सहस्राणि अनेकसहस्राणि, तैः शोधयामास । शुध शौचे लिट् । अलङ्कारयामासापि, अलङ्कारं कारितवांश्च ॥ ३२ ॥

स्वामी राम उपायातः[5] पश्यामैनं सुदुर्लभम् ।
इति ब्रुवाणा आजग्मुः पौरा जानपदा अपि ॥ ३३ ॥

---

१. **'कथां कपिः'** वि.ती.टीकायां नेदं पदं व्याख्यातम् । लिपिकृत्प्रमादेन प्रायो गलितम् । **'कविः सर्वज्ञः'** इति का.श्री. ।

२. **'किल नः स्वामी पुरी'**

३. **'सहस्रैश्च शोध–'**

४. इतः परं कचिर्धं मद्यमधिकं पठ्यते । स्फुटं प्रक्षिप्तम्–**'रामो गङ्गामथ प्राप्य ततराऽशु सकिङ्करः'** ।

५. **'उपयाति पश्या–'**

(भा.दी.) स्वामीति । पुरि विद्यमानाः पौराः जनाः, जनपदे भवाः जानपदा जनाः अपि, स्वामी श्री-रामः उपायातः समागतः । सुदुर्लभं एनं श्रीरामं पश्यामः । इति ब्रुवाणाः सन्तः आजग्मुः ॥ ३३ ॥

भरतोऽभिययौ[१] गृह्णन् पादुके मन्त्रिभिर्य्युतः[२] ।
सस्त्रीबालैः[३] सर्ववर्ण्णैः परीतो मातृभिश्च सः ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) भरत इति । सः भरतः, पादुके गृह्णन् सन्, मन्त्रिभिः सुमन्त्रादिभिः, मातृभिः कौसल्यादिभिश्च युतः[४] सन्स स्त्रियश्च बालाश्च तैः सहिताः सस्त्रीबालास्तैः, सर्वे ये ब्राह्मणादिवर्णास्तैः परीतः परिवृतः सन्, अभिययौ ॥ ३४ ॥

हनूमतो मुखं वीक्ष्य बाष्पाक्षो[५] भरतोऽब्रवीत् ।
कच्चित् कपीन्द्र कापेयी नेयं चपलता तव ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) हनूमत इति । भरतः हनूमतः मुखं तत् वीक्ष्य, बाष्पेण पूर्णे अक्षिणी यस्य स तथा सन्, हे कपीन्द्र, तव इयं कापेयी कपिसम्बन्धिनी चपलता चापल्यं न कच्चित्? न किम्? 'कच्चित्प्रश्ने काम-वादे' इति वैजयन्ती । अप्राप्तमेव श्रीरामं कपिचेष्टावशाद् वृथैवाऽगत इति प्रोक्तं न किमित्यर्थः, (इति अब्रवीत्) ॥ ३५ ॥

(सं.चं.) कापेयी कपिजातिसहजा । 'कच्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते चलचित्तता । नहि पश्यामि काकुत्स्थं राममार्यं परन्तपम्' (१२७.२४) इति च ॥ ३५–६ ॥

कच्चिदार्य्यस्य पादाब्जं सेविष्येऽद्य सुदुर्ल्लभम् ।
कच्चिन्मे सफलं जन्म कच्चिद् भूर्ल्लप्स्यते पतिम् ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) कच्चिदिति । आर्यस्य स्वामिनः श्रीरामस्य, सुदुर्लभमत्यन्तदुर्लभं तत् पादाब्जं अहं अद्य सेविष्ये कच्चित्? षेवृ सेवने लृट् । मे जन्म सफलं कच्चित्? भूः पतिं स्वामिनं लप्स्यते कच्चित्? डु लभष् प्राप्तौ लृट् । (इति च अब्रवीत्)॥ ३६ ॥

---

१. **'भरतो निर्ययौ'** २. **'मन्त्रिभिर्वृतः'** ३. **'सस्त्रीबालः'**
४. **'वृतः सन्'** ५. **'बाष्पाक्षः आनन्दाश्रु(पूर्ण)नेत्रः'** इति का.श्री।

इत्युक्तो हनुमान् प्रोचे पश्येमान् पुष्पितान्[१] द्रुमान् ।
अकालेऽप्यधुना सौम्य सामीप्यात् तेऽग्रजन्मनः ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) **इतीति** । इति उक्तः हनुमान्, हे सौम्य मनोहर भरत, ते अग्रे जन्म यस्य स तस्य, ज्येष्ठस्येत्यर्थः, श्रीरामस्य सामीप्यं सान्निध्यं तस्मात्, कालो न भवतीत्यकालस्तस्मिन् पुष्पोद्भवासमयेऽपीत्यर्थः, अधुना इमान् द्रुमान् सञ्जातानि पुष्पाणि येष्विति पुष्पितास्तान् पश्य । इति प्रोचे ॥ ३७ ॥

(सं.चं.) तेऽग्रजन्मनः रामस्य सामीप्यात् तत्सन्निधानमहिम्ना हृषितान्, अत एव पुष्पितान् द्रुमान् पश्य । पुष्प विकसने ॥ ३७ ॥

पांसुं दाशरथे[२] पश्य व्यश्नुवानं[३] दिशो दश ।
किङ्कराणां त्वदार्य्यस्य हरीणां रभसोत्थितम्[४] ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) **पांसुमिति** । हे दाशरथे दशरथपुत्र भरत, तव आर्यः स्वामी त्वदार्यः, तस्य श्रीरामस्य, किङ्कराणां हरीणां कपीनां रभसेन वेगेनोत्थितः, तं दश दिशः व्याप्नुवानं प्रसरन्तम्, पांसुं पश्य ॥ ३८ ॥

(सं.चं.) त्वदार्यस्य तव स्वामिनः । कुलज्येष्ठमार्यं वदन्ति । गुणेन वयसा ज्येष्ठं च । हरीणां कपीनां रभसेन पतनवेगेन उत्थितमत एव दश दिशः व्यश्नुवानं व्याप्नुवानं पांसुं पश्य ॥ ३८–९ ॥

इमं किलकिलाशब्दं कपीनां कौतुकोद्भवम् ।
अवधारय वीर त्वं त्वज्ज्येष्ठस्याग्रगामिनाम्[५] ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) **इममिति** । हे वीर, तव ज्येष्ठः त्वज्ज्येष्ठः, तस्य श्रीरामस्य, अग्रे गन्तुं शीलमेषामस्तीत्यग्रगामिनः. तेषां कपीनां कौतुकात् कुतूहलादुद्भवो यस्य स तं इमं किलकिलाशब्दस्तं अवधारय श्रुणु ॥ ३९ ॥

पुष्पकं पुष्करे पश्य पुष्करेक्षणवाहनम् ।
सफलीकुरु लोले ते[६] लोचने रामदर्शनात् ॥ ४० ॥

---

१. **'पुष्पितद्रुमान्'** २. **'दाशरथेः पश्य'** ३. **'व्याप्नुवानम्'** इति वि.ती.पाठः ।
४. **'रभसा वेगेनोत्थितम्'** इति का.श्री. ५. **'–स्याग्रगामिनम्'** ६. **'लोके ते '**

(भा.दी.) पुष्पकमिति । पुष्करवदरविन्दवदीक्षणे यस्य स तथा, तस्य वाहनं यानं तत् पुष्पकम्, पुष्करं गगनं तस्मिन्, 'व्योम पुष्करमम्बरम्' इत्यमरः, पश्य । लोले श्रीरामदर्शनलोलुपे, ते तव लोचने, श्रीरामस्य दर्शनं तस्मात् सफलीकुरु ॥ ४० ॥

(सं.चं.) पुष्करे गगने । पुष्करेक्षणस्य कमलानयनस्य रामस्य वाहनम् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः-करिकराग्रयोः' इति विश्वप्रकाशः ॥ ४०–३ ॥

आर्य्यस्याङ्के स्मितमुखीमार्य्यां किं सौम्य पश्यसि[1] ।
आर्य्यापार्श्वे विनीतं तं लक्ष्मणं वीक्षसे न किम् ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) आर्यस्येति । हे सौम्य, आर्यस्य स्वामिनः श्रीरामस्य, अङ्को वामोरुस्तस्मिन्, अवस्थितामिति शेषः, स्मितं मन्दहासोपेतं मुखं यस्याः सा तथा ताम्,आर्यां कुलीनां सीतां पश्यसि किम्? आर्यपार्श्वं समीपं तस्मिन् विनीतं विनयोपेतं तं लक्ष्मणं न वीक्षसे किम्? किं न पश्यसि? ॥ ४१ ॥

कपीन्द्रराक्षसेन्द्रौ त्वं तौ सुग्रीवविभीषणौ ।
पश्य देवस्य पार्श्वस्थौ किङ्करौ सुप्रियङ्करौ ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) कपीति । त्वम्, देवस्य पार्श्वे तिष्ठत इति तौ तथौक्तौ, किङ्करौ, श्रीरामस्य सुप्रियं कुरुत इति तथोक्तौ, कपीन्द्रराक्षसेन्द्रौ तौ सुग्रीवविभीषणौ पश्य ॥ ४२ ॥

इति मारुतिवाक्येन वर्ण्यमानं स्वदैवतम् ।
गुरोरिवोपदेशेन ददर्श भरतो विभुम् ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) इतीति । भरतः, इति मारुतेर्यद्वाक्यं तेन, वर्ण्यमानम्, स्वस्य दैवतो देवस्तम्, 'वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्' इत्यमरः, विभुं श्रीरामम्, गुरोः उपदेशेनेव ददर्श ॥ ४३ ॥

श्यामलं कोमलं रामं विमलं कमलेक्षणम् ।
मन्दहासेन्दुमालक्ष्य ननाम भरतो भुवि ॥ ४४ ॥

---

१. 'सौम्य वीक्षसे'

(भा.दी.) श्यामलमिति । भरतः, श्यामलम्, कोमलं सुकुमारम्, विमलं निर्मलम्, कमलवदीक्षणे यस्य स तथा तम्, मन्दहास एव इन्दुर्यस्य स तथा तम्, श्रीरामं आलक्ष्य भुवि ननाम ॥ ४४ ॥

(सं.चं.) मन्दहासेन कौमुदीकल्पेन इन्दुमिव भासमानम् ॥ ४४ –६ ॥

सीताकान्तं रावणारिं रामं पश्यतपश्यत ।
उत्थितं सर्वतो वाक्यमित्येवं विश्वमङ्गलम् ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) सीतेति । सीताकान्तं रावणारिं श्रीरामं पश्यत । इति एवमादि, 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादि-समाप्तिषु' इत्यमरः, विश्वस्मिन् जगति मङ्गलं वाक्यम्, सर्वतः सर्वदिग्भ्यः, उत्थितं उत्पन्नम् ॥ ४५ ॥

भासमानं विमानाग्रे नेमुः सर्वाः प्रजाः प्रभुम्[१] ।
तमांसि परिमुष्णन्तमुदयाद्रौ रविं यथा ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) भासमानमिति । सर्वाः प्रजाः, विमानस्य यदग्रमूर्ध्वभागस्तस्मिन् भासमानं प्रकाश-मानं विभुं श्रीरामं, उदयाख्यो योऽद्रिस्तस्मिन् तमांसि परिमुष्णन्तं विनाशयन्तं रविं सूर्यं यथा तथा नेमुः ॥ ४६ ॥

अवातरत् पुराभ्याशे पुराणपुरुषस्ततः ।
सोऽभवत् सर्वजगतां नेत्रचित्तमहोत्सवः[२] ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) अवातरदिति । ततः विमानात्, पुराणपुरुषः श्रीरामः, पुरस्य यदभ्याशं समीपं तस्मिन् अवा-तरत् । तॄ प्लवनतरणयोर्लङ् । सः श्रीरामः, सर्वाणि यानि जगन्ति स्थावरजङ्गमप्राणिनः, तेषां नेत्राणि (च) चित्तानि च, तेषां महोत्सवः महोत्सवरूपः अभवत् ॥ ४७ ॥

(सं.चं.) पुराभ्याशे नन्दिग्रामे । यत्र भरतः ॥ ४७ ॥

चरणावरुणाब्जाभौ ववन्दे विश्ववन्दितौ ।
रामानुजोऽथ रामस्य धन्योऽस्मीत्यनुचिन्तयन् ॥ ४८ ॥

---

१. **'प्रजा विभुम्'** इति वि.ती.पाठः । **'प्रजाः शुभम्'** इति कचित् ।

२. **'–जगतां चित्तनेत्रमहोत्सवः'** । **'चित्तनेत्रमहोत्सवः मनोनयनमहोत्सवकरः'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) चरणाविति । अथ रामानुजः भरतः, अहं धन्यः कृतार्थः (अस्मि), इति अनुचिन्तयन् सन्, अरुणे रक्ते ये अब्जे ते इव आभा कान्तिर्ययोस्तौ तथोक्तौ, विश्ववन्दितौ सर्ववन्दितौ, श्रीरामस्य चरणौ ववन्दे ॥ ४८ ॥

आकृष्याऽश्लिष्यमाणस्य भरतस्य जगद्भृता ।
भावः कश्चिदपूर्वोऽभूल्लज्जासम्भ्रमभक्तिभिः[1] ॥ ४९ ॥

(भा.दी.) आकृष्येति । जगद् बिभर्तीति जगद्भृत्, तेन श्रीरामेण, आकृष्य अश्लिष्यमाणस्य भरतस्य, लज्जा च सम्भ्रमश्च भक्तिश्च ताभिः अपूर्वः पूर्वमजातः कश्चित् भावः मनोधर्मः अभूत् ॥ ४९ ॥

(सं.चं.) ब्रह्मादिभिरपि दुर्लभालिङ्गनो भगवान् स्वयमालिलिङ्गेति लज्जा सम्भ्रमश्च भक्तिश्च सममावृणतेति अपूर्वोऽयमनुभवः । अथच राज्यभ्रंशस्य चतुर्दशवत्सरान् वनेषु वासस्य च हेतुमपि तदविगणय्य प्रीत्यालिलिङ्गेति लज्जा । जीर्णवनवासः पुनरागत इति हर्षभरेण ईषद्भयेन च सङ्कीर्णा सत्वरता नाम सम्भ्रमः । सोऽयं जगद्भर्ता मम भ्रातेति गौरवसम्भृतः स्नेहातिशय इति भावसङ्करः ॥ ४९ ॥

सीताया लक्ष्मणस्यापि ववन्दे चरणावसौ ।
परिरेभे हरिश्रेष्ठान् ससुग्रीवविभीषणान् ॥ ५० ॥

(भा.दी.) सीताया इति । असौ भरतः सीतायाः चरणौ, लक्ष्मणस्य चरणावपि ववन्दे । सुग्रीवश्च विभीषणश्च ताभ्यां सहिताः, तान् हरिश्रेष्ठान् कपिश्रेष्ठान् परिरेभे आलिलिङ्गे । रभ राभस्ये लिट् ॥ ५० ॥

(सं.चं.) सीताया लक्ष्मणस्यापि । 'ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परन्तपः । अभ्यवादयत प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत्' (१२७.४२) इति च ॥ ५० ॥

शत्रुघ्नोऽप्येवमेवैतान् ववन्दे परया मुदा ।
स्वागतं रामदेवेति प्रोचुः प्राञ्जलयो जनाः ॥ ५१ ॥

(भा.दी.) शत्रुघ्न इति । शत्रुघ्नोऽपि, एवमेव भरतवदेव, एतान् श्रीरामसीतालक्ष्मणान्, परया मुदा ववन्दे । जनाः, हे रामदेव, स्वागतं शोभनागमनं अस्तु, इति प्राञ्जलयः सन्तः प्रोचुः ॥ ५१ ॥

---

१. **'मात्रपराघजन्यलज्जया, सम्भ्रमेण आलिङ्गनजन्यसन्तोषेण, सुदृढस्नेहेन च'** का.श्री. ।

(सं.चं.) एतान् रामसीतालक्षणान् ववन्दे । परिरेभे च कपिश्रेष्ठान् ॥ ५१ ॥

स्मितावलोकैः सम्पूज्य लोकांस्तांल्लोकनायकः ।
ससीतालक्ष्मणो मातॄर्ववन्दे सकला अपि ॥ ५२ ॥

(भा.दी.) स्मितेति । लोकानां नायकः स्वामी श्रीरामः, तान् लोकान् जनान्, स्मितेन युक्ता ये अवलोकाः अवलोकनानि, तैः सम्पूज्य मानयित्वा, ससीतालक्ष्मणः सीतालक्ष्मणसहितः सन्, सकला अपि मातॄः कौसल्याद्याः ववन्दे ॥ ५२ ॥

(सं.चं.) ससीतालक्ष्मणः । सीतालक्ष्मणावपि ववन्दाते ॥ ५२ ॥

पादुके पादयोः कृत्वा रामं रामानुजोऽब्रवीत्[१] ।
निवेदयामि देवेश त्वद्राज्यं पालितं मया ॥ ५३ ॥

(भा.दी.) पादुके इति । रामानुजः भरतः, पादौ श्रीरामचरणौ तयोः पादुके कृत्वा विन्यस्य, हे देवेश श्रीराम, मया पालितम्, तव राज्यं त्वद्राज्यम्, तत् निवेदयामि समर्पयामि । विद ज्ञानाख्यान-निवासनेषु[२] लट् । (श्रीरामं इति अब्रवीत्) ॥ ५३ ॥

(सं.चं.) त्वद्राज्यं तवैव निवेदयामि समर्पयामि । विद्ऌ लाभे इत्यस्य णिचि रूपम्– वेदयति वेद-यते ॥ ५३ ॥

कोशकोष्ठबलाद्यं च धनं जीवधनं च ते ।
स्वामिंस्तव प्रसादेन कृतं[३] दशगुणं मया ॥ ५४ ॥

(भा.दी.) कोशेति । (हे स्वामिन्,) ते तव कोशो धनौघः स च, कोष्ठमन्तःपुरं तच्च, बलं सैन्यं तच्च, तानि आद्यानि यस्य, तथोक्तम्, तत् धनम्, जीवधनं च जीवरूपधनं पश्वादि च, तव प्रसादोऽनुग्रहस्तेन, मया दश गुणा आवृत्तयो यस्य तत्तथोक्तम्, दशावृत्त्यभिवृद्धमित्यर्थः, कृतम् ॥ ५४ ॥

---

१. **'रामस्य भरतोऽब्रवीत्'**

२. चुरादिरयं धातुरात्मनेभाष इत्युक्तम् । **'सर्वस्मादुभयं पदम्'** इति कथञ्चिदुपपादनीयम् । तुदादेर्विन्दते रूपमित्यभ्युपगमे न कापप्यनुपपत्तिः । अदादेः वेत्ते रूपमिति का.श्री. टीकायाम्–**'निवेदयामि विज्ञापयामि । विद ज्ञाने लट्'** इति । स्यादपि ।

३. **'कृतं शतगुणम्'** । **'शतं गुणा आवृत्तयो यस्य तत्'** इति का.श्री. । रामायणाननुगुणम् ।

(सं.चं.) कोशकोष्ठवलाद्यं च । 'कोशोऽर्थसञ्चयो राज्ञाम्' इति, 'हस्त्यश्वरथपादातं बलं स्याच्चतुरङ्गकम् ' इति च यादवप्रकाशः । कोष्ठं राजमन्दिरान्तर्भागः । 'गोमहिष्यादिकं जीवधनं स्यात् पाशबन्धनम्' इति यादव-प्रकाशः । प्राणिसन्ततिरित्येतत् । दशगुणम्–'अवेक्षतां भवान् कोशं कोष्ठागारं पुरं बलम् । भवतस्तेजसा सर्वं कृतं दशगुणं मया' (१२७.५७) इति च ॥ ५४ ॥

तथा ब्रुवाणं तं दृष्ट्वा वानरा राक्षसाः परे ।
रुरुदुर्विक्लबास्तस्य प्रावण्यार्ज्जवभक्तिभिः ॥ ५५ ॥

(भा.दी.) तथेति । वानराः सुग्रीवादयः, राक्षसाः विभीषणादयः, परे अन्ये मनुष्यादयश्च, तथा ब्रुवाणं तं भरतं दृष्ट्वा, तस्य भरतस्य प्रावण्यं विनयावनतत्वं तच्च, आर्जवं तच्च, भक्तिश्च, ताभिः विक्लबाः परवशाः सन्तः, रुरुदुः ॥ ५५ ॥

(सं.चं.) परे च पुरगता मनुष्याः । प्रावण्यं प्रह्वता दक्षता च । 'प्रवणो दक्षिणे प्रह्वे' इति यादव-प्रकाशः । आर्जवमकुटिलता गुणाधिकता च । 'अवक्रे प्रगुणेऽप्यृजुः' इति च ॥ ५५ ॥

कृत्वा प्रसादं निर्व्याजं कैकेयीतनये प्रभुः ।
वसिष्ठं तं कुलगुरुमार्चयज्जगतां[1] गुरुः ॥ ५६ ॥

(भा.दी.) कृत्वेति । ब्रह्मादिजगतां गुरुः, अनेन वसिष्ठाद्यर्चनं लोकशिक्षार्थमिति दर्शितम्, प्रभुः श्रीरामः कैकेयीतनये भरते, निर्गतः व्याजः कैतवं यस्मात् स तथोक्तः, तं प्रसादं कृत्वा, (तं) कुलगुरुं वसिष्ठं आर्चयत, अर्च पूजायां लङ् ॥ ५६ ॥

(सं.चं.) जगद्गुरुः कुलगुरुमार्चयत् आर्चत् लोकसङ्ग्रहार्थम् । यतो जगतां गुरुः मार्गदर्शकः, इत्थं वर्तितव्यम्, नेत्थं वर्तितव्यमिति । 'प्राप्ते नरेषु जनने नरवत् प्रवृत्तिः' इति चोक्तम् । अर्चतिर्भ्वादिष्वपि पठ्यते, अर्चति । चुरादिष्वपि, अर्चयति अर्चयते ॥ ५६–८ ॥

धनदं प्रति याहीति पुष्पकं सन्नियोज्य[2] सः ।
सह सर्वैरयोद्ध्याया बाह्योपवनमाययौ ॥ ५७ ॥

१, **'–मार्चिचज्जगताम्'** । चुरादेरर्चधातोर्लङि **'आर्चयत्'** इति रूपम् । लुङि **'आर्चिचत्'** इति । २. **'सन्नियुज्य'**

(भा.दी.) धनदमिति । सः श्रीरामः धनदं वैश्रवणं प्रति याहि गच्छ । इति पुष्पकं तत् सन्नियोज्य, सर्वैर्जनैः सह अयोध्यायाः बाह्यं बहिर्विद्यमानं यदुपवनं तत् आययौ ॥ ५७ ॥

प्रार्थितो भरतेनेशः सर्वप्रकृतिभिस्तथा ।
सिंहासनमथाध्यास्त रामः साम्राज्यलक्षणम् ॥ ५८ ॥

(भा.दी.) प्रार्थित इति । अथ भरतेन, तथा सर्वाः याः प्रकृतयः– '[१]अमात्या मन्त्रिणो दूता श्रेणयश्च पुरोहिताः । पुरं जनपदं चेति सप्त प्रकृतयः स्मृताः', ताभिश्च प्रार्थितः, ईशः श्रीरामः, साम्राज्यस्य सार्वभौमत्वस्य लक्षणं चिह्नभूतं तत्, सिंहासनं अध्यास्त अधिरूढवान् । अधिपूर्वादास उपवेशने इत्यस्माल्लङ् । 'अधिशीङ्-स्थासां कर्म' (अ.सू.१.४.४६) इत्यधिकरणस्य कर्मसञ्ज्ञायां कर्मणि द्वितीया ॥ ५८ ॥

सर्वाङ्गसुन्दरं रूपं[२] वानर्यो वानरा अपि ।
भेजुर्य्योगानुभावेन तस्मिन् जनसमागमे ॥ ५९ ॥

(भा.दी.) सर्वेति । तस्मिन्, जनानां समागमस्तस्मिन्, वानराः सुग्रीवादयः, वानर्यः तारादिवानरस्त्रियोऽपि, योगलक्षणो योऽनुभावः सामर्थ्यं तेन, सर्वाणि यान्यङ्गानि तैः सुन्दरं तत् रूपं भेजुः ययुः । भज सेवायां लिट् । वानररूपत्वेऽप्यतिसुन्दरमलौकिकरूपं दधुरित्यर्थः[३] ॥ ५९ ॥

(सं.चं.) सर्वाङ्गसुन्दरं मानुषं रूपम् । 'ते कृत्वा मानुषं रूपं वानराः कामरूपिणः' (१२७.४५) इति च । वानरा इत्युपलक्षणं वानरीणामपि । वानर्यश्च वानराश्च वानरा इति वा । 'मानुषं विग्रहं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताः' (१२८.३२) इति च ॥ ५९–६१ ॥

अलङ्कारांश्चकाराऽशु रामलक्ष्मणयोस्तदा ।
सशत्रुघ्नोऽथ भरतो हरीणां रक्षसामपि ॥ ६० ॥

(भा.दी.) अलमिति । अथ, सशत्रुघ्नः शत्रुघ्नसहितः भरतः, तदा रामलक्ष्मणयोः, हरीणां कपीनाम्, रक्षसामपि अलङ्कारान् आशु चकार ॥ ६० ॥

---

१. नेदमत्र सङ्गतमित्युक्तम् । **'सप्त प्रणिधयः स्मृताः'** इति मूलपाठ इति च । तेन नायं प्रकृतिशब्दार्थः । किन्तु प्रणिधिशब्दार्थः । स्खलितमत्र सर्वैर्व्याख्यातृभिः ।

२. **'वानररूपं त्यक्त्वा सर्वाङ्गसुन्दरं रूपं भेजुः'** इति का.श्री. । वि.भू.च ।

३. रामायणाननुगुणमेतत् ।

जानकीं तामलञ्चक्रुः सर्वा दशरथस्त्रियः ।
कौसल्या भूषयामास स्वयं वानरवल्लभाः ॥ ६१ ॥

(भा.दी.) जानकीमिति । सर्वाः दशरथस्त्रियः कौसल्याद्याः, तां जानकीम्, अलञ्चक्रुः अलङ्कृतां चक्रुः । कौसल्या स्वयं वानरवल्लभाः सुग्रीवादिवानरनारीः भूषयामास अलञ्चक्रे । भूष अलङ्कारे लिट् ॥ ६१ ॥

स्नाताः सुवस्त्राभरणाः स्रग्विणश्चारुकुण्डलाः ।
विरेजुर्देवसङ्काशा वानर्यो वानरा अपि ॥ ६२ ॥

(भा.दी.) स्नाता इति । स्नाता तैलाभ्यञ्जनवन्तः, वस्त्राणि च आभरणानि च, सु शोभनानि वस्त्राभरणानि येषां ते तथा, स्रक् पुष्पमाला एषामस्तीति स्रग्विणः, चारूणि कुण्डलानि येषां ते तथा, देवानां सङ्काशाः समानाः, वानराः सुग्रीवादयः, वानर्यः तारादिवानरस्त्रियोऽपि विरेजुः ॥ ६२ ॥

(सं.चं.) वानर्यः स्रग्विण्यः । 'असुमायामेधास्रजो विनिः' (अ.सू.५.२.१२१) अन्यत् समानं वानराणां वानरीणां च । चारुणी कुण्डले येषां यासां च, ते च ताश्च । देवैः सदृशा देवसङ्काशा वानराः । समानं काशन्त इति सङ्काशाः । देवीसङ्काशा वानर्यः ॥ ६२ ॥

उपायनान्युपादाय सर्वाश्च नगराङ्गनाः ।
सीतां सुग्रीवपत्नीं च दृष्ट्वा मुमुदिरे मुहुः ॥ ६३ ॥

(भा.दी.) उपेति । सर्वाः, नगरे विद्यमाना अङ्गनाः नगराङ्गनाः, उपायनानि उपायनद्रव्याणि उपादाय, सीतां सुग्रीवपत्नीं च तारां च, दृष्ट्वा मुहुः मुमुदिरे । मुद हर्षे लिट् ॥ ६३ ॥

(सं.चं.) उपायनानि प्राभृतानि । 'ಉಡುಗೊರೆ' इति भाषायाम् । सुग्रीवपत्नीं तारां रुमां च ॥ ६३ ॥

सुमन्त्रो मन्त्रयामास विशोकविजयान्वितः ।
अभिषेकाय रामस्य भरतेन प्रचोदितः ॥ ६४ ॥

(भा.दी.) सुमन्त्र इति । भरतेन प्रचोदितः सुमन्त्रः सुमन्त्राख्यमन्त्री, श्रीरामस्य अभिषेकः साम्राज्याभिषेचनं तस्मै, विशोकश्च विजयश्च ताभ्यामन्वितः सन्, मन्त्रयामास मुहूर्तादिविचारं चक्रे । मत्रि गुप्तभाषणे लिट् ॥ ६४ ॥

(सं.चं.) विशोकविजयाभ्यां मन्त्रिभ्यामन्वितः ॥ ६४ ॥

शत्रुघ्नेन समादिष्टः सुमन्त्रो रथमानयत् ।
रामस्य पुरतो दिव्यं[1] प्रोद्यत्प्रद्योतनप्रभम् ॥ ६५ ॥

(भा.दी.) शत्रुघ्नेनेति । शत्रुघ्नेन समादिष्टः आज्ञप्तः सुमन्त्रः, दिव्यम्, प्रोद्यन् यः प्रद्योतनः सूर्यस्तस्य प्रभेव प्रभा यस्य स तथा, तं रथं श्रीरामस्य पुरतः आनयत् ॥ ६५ ॥

(सं.चं.) प्रोद्यत्प्रद्योतनप्रभम् । उद्यदादित्यसदृशम् । 'दीप्त्यां प्रद्योतनं नाऽर्के' इति च ॥ ६५ ॥

आरुरोह रथं रामो रम्यया सीतया सह ।
शिखरं हेमशैलस्य विद्युतेव बलाहकः ॥ ६६ ॥

(भा.दी.) आरुरोहेति । श्रीरामः रम्यया सीतया सह, हेममयो यः शैलस्तस्य, महामेरोरित्यर्थः, शिखरं शृङ्गं तत्, विद्युता सह बलाहकइव मेघइव, रथं आरुरोह ॥ ६६ ॥

(सं.चं.) 'बलाहको गिरौ मेघे' इति ह्यामनन्ति ॥ ६६ ॥

दिव्याकल्पाम्बरधरौ दीप्तकुण्डलमण्डितौ[2] ।
रामं मारुतिसुग्रीवावनुयातौ गजेन्द्रगौ ॥ ६७ ॥

(भा.दी.) दिव्येति । आकल्पोऽलङ्कारः स च, अम्बराणि च, दिव्यानि यान्याकल्पाम्बराणि तानि धारयत इति तथोक्तौ, दीप्ते च ते कुण्डले ताभ्यां मण्डितौ अलङ्कृतौ, मारुतिसुग्रीवौ, गजेन्द्रौ गच्छत इति गजेन्द्रगौ, गजारूढौ सन्तावित्यर्थः, श्रीरामं अनुयातौ अन्वगच्छताम् ॥ ६७ ॥

(सं.चं.) आकल्पः प्रसाधनम् । 'आकल्पवेषौ नैपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम्' इति च । दिव्यं द्योतमानमलौकिकम् । यदन्यत्र लोके न दृश्यते । गजेन्द्रगाविति रामायणे न पठ्यते । 'सुग्रीवो हनुमांश्चैव महेन्द्रसदृशद्युती' (१२८.२१) इति साम्प्रतः पाठः । 'गजेन्द्रोपरि संस्थितौ' प्रतनपाठः स्यात् । उपरि च गजेन्द्रगतत्वं सुग्रीवस्य पठ्यते–'ततः शत्रुञ्जयं नाम कुञ्जरं पर्वतोपमम् । आरुरोह महातेजाः सुग्रीवः प्लवगर्षभः' (१२८.३१) इति ॥ ६७ ॥

---

१. 'दीप्तम्' २. '–कुण्जलधारिणौ'

गजाश्वादीनथाऽरुह्य वानराः सपरिग्रहाः ।
विविशुर्नगरीं ते च राक्षसाः सविभीषणाः ॥ ६८ ॥

(भा.दी.) गजेति । अथ परिग्रहैर्भार्याभिः परिजनैर्वा सहिताः सपरिग्रहाः, 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः, वानराः नीलाङ्गदादयः, (ते) सविभीषणाः राक्षसाश्च, गजाश्च अश्वाश्च ते आदयो येषां ते तथा तान् आरुह्य नगरीमयोध्यां विविशुः ॥ ६८ ॥

(सं.चं.) गजाश्वादीन् । 'नवनागसहस्राणि ययुरास्थाय वानराः' (१२८.३२) इति च । सपरिग्रहाः सभार्याः । 'परिग्रहः परिजने पत्न्याम्' इति विश्वप्रकाशः । वानराः सभार्याः । किमिर्मि न विभीषणः? बन्धने । या पुनरेकाकिनी भर्तृविरहं रारणपीडां चासहत यदा विभीषणो लङ्कां च तां च विहाय राममाशिश्रिये । ऊर्मिळायामिव सरमायामपि वाल्मीकिर्निष्करुणं काष्ठमौनं भजति । सङ्ग्रहकारोऽप्यहो वाल्मीकिमेवानुचकार ॥ ६८ ॥

तूर्य्यदुन्दुभिनिर्घोषाः[१] शङ्खशब्दविमिश्रिताः ।
जज्ञिरे जयशब्दाश्च पुरीं प्रविशति प्रभौ ॥ ६९ ॥

(भा.दी.) तूर्येति । प्रभौ श्रीरामे पुरीं प्रविशति सति, शङ्खानां ये शब्दास्तैर्विमिश्रिताः सहिताः, तूर्याणि वाद्यविशेषास्तानि, दुन्दुभयश्च, तासां निर्घोषाः, जयशब्दाश्च जज्ञिरे ॥ ६९ ॥

(सं.चं.) वाद्यघोषस्तूर्यं तूर्यो वा । 'तूर्योऽस्त्री वाद्यनिर्घोषे वादित्रं वादनं च तत्' इति यादवप्रकाशः । तूर्यं **'ತುತ್ತೂರಿ'** इति प्रथितो वाद्यविशेषो वा । दुन्दुभीनां भेरीणां निर्घोषाः ॥ ६९ ॥

तं सभार्य्यमुपायान्तं भ्रातृभिः परिवारितम् ।
प्रत्युद्ययुः प्रहृष्टास्ते पौरा मङ्गलपाणयः ॥ ७० ॥

(भा.दी.) तमिति । (प्रहृष्टाः ते) पौराः जनाः, भ्रातृभिः लक्ष्मणादिभिः, परिवारितं परिवृतम्, सभार्यं ससीतम्, उपायान्तं आगच्छन्तम्, तं श्रीरामम्, मङ्गलानि मङ्गलद्रव्याणि दध्यक्षतादीनि पाणिषु येषां ते तथा सन्तः प्रत्युद्ययुः अभिजग्मुः ॥ ७० ॥

---

१. '–निर्घोषैः'

(सं.चं.) मङ्गलपाणयः लाजकुसुमादिमङ्गलद्रव्यपाणयः । 'अक्षतं जातरूपं च गावः कन्याः सह द्विजाः । नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः' (१२८.३८) इति च । हरिद्रादिभिर्जातरूपमक्षतम् ॥ ७० ॥

हर्म्यस्थाः पुररामास्तं रामं स्वरमणीयुतम् ।
अवेक्षमाणाः सुप्रीता लाजपुष्पाण्यवाकिरन् ॥ ७१ ॥

(भा.दी.) हर्म्येति । स्वरमण्या स्वभार्यया सीतया युतम्, तं श्रीरामम्, अवेक्षमाणाः पश्यन्त्यः, सुप्रीताः हर्म्यस्थाः पुररामाः पुरस्त्रियः, लाजाश्च पुष्पाणि च तानि अवाकिरन् ववृषुः । कॄ विक्षेपे लङ् ॥ ७१ ॥

(सं.चं.) पुरं राजधानी । 'राजराजाश्रयं पुरम्' इत्यभिदधति । तत्रस्था रामा नार्यः । 'पृथुकश्चिपिटो लाजाः पुम्भूम्नि' इति यादवप्रकाशः । '೨೦೮೦' इति भाषायाम् ॥ ७१ ॥

सुग्रीवस्य च तत् सख्यं वीर्य्यं भक्तिं च मारुतेः ।
सकौतुकेभ्यो मन्त्रिभ्यो जगाद जगदीश्वरः ॥ ७२ ॥

(भा.दी.) सुग्रीवस्येति । जगदीश्वरः श्रीरामः, सुग्रीवस्य तत् पूर्वं वृत्तं सख्यम्, मारुतेः वीर्यं बलं तत्, भक्तिं च कौतुकेन कुतूहलेन सहिताः सकौतुकाः, तेभ्यः मन्त्रिभ्यः जगाद ॥ ७२ ॥

(सं.चं.) तत् तादृशमपूर्वम् ॥ ७२ ॥

अन्तःपुरं स्वतातस्य पुरन्दरपुरोपमम् ।
हेमरत्नमयं दिव्यं प्रविश्य निषसाद सः ॥ ७३ ॥

(भा.दी.) अन्तरिति । सः श्रीरामः पुरन्दरस्य यत्पुरं तस्य उपमा यस्य तत्तथोक्तं तत्, हेमानि च रत्नानि च तैर्निर्मितं हेमरत्नमयम्, दिव्यं स्वतातस्य दशरथस्य अन्तःपुरं प्रविश्य निषसाद उपविष्टोऽ-भूत् ॥ ७३ ॥

(सं.चं.) पुरन्दरपुरोपममत एव दिव्यम्, दैविकम् । द्योतमानं वा ॥ ७३ ॥

रामाज्ञयाऽथ सुग्रीवं भरतः प्रापयद् गृहम् ।
मुक्तावैडूर्य्यसङ्कीर्ण्णमशोकवनिकान्तरे ॥ ७४ ॥

(भा.दी.) रामेति । अथ भरतः रामाज्ञया, अशोकानां अशोकवृक्षाणां या वनिका वनं तस्याः यदन्तरं मध्यं तस्मिन् विद्यमानम्, मुक्ता मुक्तमणयः, ताश्चैव वैडूर्याणि च, तैः सह सङ्कीर्णं प्रसारितं तत् गृहम्, सुग्रीवं प्रति प्रापयत् अगमयत् । आप्ऌ व्याप्तौ लङ् ॥ ७४ ॥

(सं.चं.) सङ्कीर्णं सङ्कुलं सन्दब्धम् । 'तच्च मद्धवनं श्रेष्ठं साशोकवनिकं महत् । मुक्तावैडूर्यसङ्कीर्णं सुग्रीवस्य निवेदय' (१२८.४५) इति च ॥ ७४ ॥

वसिष्ठस्तापसश्रेष्ठः सम्भारान् समुपादिशत् ।
रामाभिषेकलोलानां प्रकृतीनां मते स्थितः ॥ ७५ ॥

(भा.दी.) वसिष्ठ इति । तापसेषु मुनिषु श्रेष्ठः वसिष्ठः, श्रीरामस्य योऽभिषेकः, तस्मिन् लोलाः लोलुपाः, तासां प्रकृतीनां अमात्यादिसप्तप्रकृतीनाम्, मतमनुमतिस्तस्मिन् स्थितः सन्, सम्भारान् अभिषेकसाधनीभूतद्रव्याणि समुपादिशत् आज्ञप्तवान् । दिशतेर्लङ् ॥ ७५ ॥

(सं.चं.) लोलानां लालसानाम् । उत्कटेच्छा लौल्यम् । प्रकृतीनां प्रजानाम् । अमात्यानां वा । 'प्रकृतिः सहजे योनावमात्ये परमात्मनि' इति विश्वप्रकाशः । सम्भारान् सामग्रीः ॥ ७५ ॥

शुभान् ब्रीहिमहाब्रीहिप्रियङ्गुयवसम्भवान् ।
तोक्मभेदान् दधिमधुसर्पींष्यन्यांश्च सर्वशः ॥ ७६ ॥

(भा.दी.) शुभानिति । शुभान्, व्रीहयश्च, महाव्रीहयश्च, प्रियङ्गवश्च, यवाश्च, तेभ्यः सम्भवन्तीति तथोक्ताः, तान् तोक्मभेदान् पल्लवाानां वृन्तविशेषान् दधीनि च मधूनि च सर्पींषि च, सर्वशः समस्तान्, अन्यांश्च पदार्थान् सम्पादयितुं वसिष्ठः समुपादिशिदिति सम्बन्धः ॥ ७६ ॥

(सं.चं.) शुभान् प्रशस्तान् । 'शुभो मञ्जुप्रशस्तयोः' इति यादवप्रकाशः । व्रीहयः 'ಅಕ್ಕಿ', ನೆಲ್ಲು' इति भाषायाम् । महाव्रीहयः 'ಜೋಳ' इति । प्रियङ्गवः 'ನವಣೆ' इति । तत्सम्भवान् पिष्टविशेषान् । यवाः 'ಜವೆ' इति । चूतपनसाद्यङ्कुरप्रभेदाः । हरिद्वर्णा यवभेदाः । अन्यांश्च सर्वशः सर्वान् सम्भारान् ॥ ७६ ॥

अप आतपवर्ष्यांश्च नानातीर्त्थोदकानि च ।
[१]न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षक्काथाम्बु चोत्तमम् ॥ ७७ ॥

---

१. 'न्यग्रोधौदुम्बर–'

(भा.दी.) अप इति । आतपे भवं वर्षं आतपवर्षम्, तस्य सम्बन्धिन्य आतपवर्ष्याः, आतपे सत्येव यदा वर्षं भवति तदा गृहीत्वा सम्पादिता इत्यर्थः, (ताः)अपः, नानाविधानि यानि तीर्थानि गङ्गादीनि तेषां यानि उदकानि तानि च,उत्तमम्, न्यग्रोधश्च उदुम्बरश्च अश्वत्थश्च प्लक्षश्च तेषां त्वग्भिः क्वाथः क्वथनं यस्य तत्, न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षक्वाथम्, तादृशं यदम्बु तच्च सम्पादयितुं वसिष्ठः समादिशदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ७७ ॥

(सं.चं.) आतपेन सहैव यद् वर्षं तदातपवर्षम् । ततः सङ्गृहीता आप आतपवर्ष्याः । नानातीर्थोदकानि च । 'नदीशतानां पञ्चानां जलं कुम्भैरुपाहरन्' (१२८.५३) इति च । न्यग्रोधः='ಆಲ' उदुम्बरः='ಅತ್ತಿ', अश्वत्थः= 'ಅರಳಿ', प्लक्षः='ಗೋಳಿ', न्यग्रोधादीनां त्वचं निक्षिप्य क्वथितमम्बु चोत्तममौषधगुणोपेतत्वात् । क्वाथः कषायः । फाण्टः क्वाथरसः । एतानि च वसिष्ठः समुपादिशत् । सङ्ग्रहीतुमादिशत् ॥ ७७–८ ॥

किङ्कराणां सहस्राणि तान् सम्भारान् समाहरन्[१] ।
[२]वानरा वार्द्धिवार्य्यर्थं सुग्रीवस्याऽऽज्ञया ययुः ॥ ७८ ॥

(भा.दी.) किङ्कराणामिति । किङ्कराणां सहस्राणि, तान् वसिष्ठोक्तान्, सम्भारान् साधनद्रव्यानि समाहरन् आनिन्युः । वानराः, वार्धीनां चतुःसमुद्राणां यद् वारि जलं तदर्थम्, सुग्रीवस्य आज्ञया ययुः ॥ ७८ ॥

सुषेणो जलमानिन्ये पूर्वाब्धेर्ग्गवयस्तथा ।
पश्चिमादृषभो[३] याम्यान्नळ उत्तरवारिधेः ॥ ७९ ॥

(भा.दी.) सुषेण इति । सुषेणः, पूर्वो योऽब्धिस्तस्मात् जलं तत् आनिन्ये । तथा गवयः पश्चिमात् जलं आनिन्ये, वृषभः, याम्यां दक्षिणस्यां भवो याम्यस्तस्मात् समुद्रात् जलं आनिन्ये, नळः उत्तरो यो वारिधिस्तस्मात् जलं आनिन्ये ॥ ७९ ॥

(सं.चं.) सुषेणः 'पूर्वात् समुद्रात् कलशं जलपूर्णमथाऽनयत् । सुषेणः सत्वसम्पन्नः सर्वरत्नविभूषितम् । ऋषभो दक्षिणात् तूर्णं समुद्राज्जलमानयत् । गवयः पश्चिमात् तोयमाजहार महार्णवात् । उत्तराच्च जलं शीघ्रं गरुडानिलविक्रमः । आजहार स धर्मात्मा नळः सर्वगुणान्वितः' (१२८.५३–७) इति च ॥ ७९ ॥

शातकुम्भमयैः कुम्भैर्म्मणिश्रेणिप्रदीपितैः ।
पल्लवावरणं वारि ते सहेळमुपानयन् ॥ ८० ॥

---

१. **'समानयन्'** २. **'वीरा वारिधिवार्यर्थम्'** ३. **'पश्चिमाद् वृषभो–'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

(भा.दी.) शातकुम्भैरिति। ते वानराः, शातकुम्भस्य सुवर्णस्य विकाराः शातकुम्भमयाः तैः, मणीनां श्रेणयः पङ्क्तयः ताभिः प्रदीपिताः प्रकाशिताः तैः कुम्भैः, पल्लवः किसलय आवरणं यस्य तत् तथोक्तं वारि समुद्रोदकम्, हेळया लीलया सहितं यथा भवति तथा सहेळं उपानयन् ॥ ८० ॥

(सं.चं.) शातकुम्भमयैः कनकमयैः । पल्लवानि नवदलानि आवरणानि यस्याम्बुनस्तत् पल्लवावरणम् । उपरिष्टात् पल्लवैरावृतमम्भोधिजलम् । सहेळं सलीलम् ॥ ८०–१ ॥

[अभिषेकोद्यमे रामः ससीतो जनसंसदि ।
चन्द्रश्चन्द्रिकयेवालं विरेजे तारकागणे[१] ॥ * ॥]

(भा.दी.) अभिषेकेति। अभिषेके य उद्यमः प्रयत्नः तस्मिन् वर्तमाने सति, जनसंसदि जनानां सभायम्, श्रीरामः ससीतः सन्, तारकाणां गणः समूहः तस्मिन्, चन्द्रः चन्द्रिकयेव, कौमुद्या यथा तथा विरेजे ॥*॥

कार्य्यदक्षोऽत्र[२] शत्रुघ्नः सुहृदः सपुरोहितान् ।
अभिषेकोत्सवं कुर्वन्नृत्विजश्च न्यमन्त्रयत्[३] ॥ ८१ ॥

(भा.दी.) कार्येति। कार्याणि कर्तव्यकर्माणि तेषु दक्षः समर्थः शत्रुघ्नः, अभिषेकलक्षणो य उत्सवस्तं कुर्वन् सन् अत्र अभिषेके सुहृदो बन्धून् सपुरोहितान् ऋत्विजश्च न्यमन्त्रयत् आगन्तुमाह्वानं चक्रे ॥ ८२ ॥

(सं.चं.) अत्र अभिषेकोत्सवे। 'अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह। पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयत्' (१२८.५८) इति च ॥ ८१ ॥

वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरुत काश्यपः[४] ।
कात्यायनः[५] सुयज्ञश्च तेऽभिषेकार्त्थमाययुः ॥ ८२ ॥

(भा.दी.) वसिष्ठ इति । वसिष्ठः वामदेवश्च जाबालिः उत काश्यपः कात्यायनः सुयज्ञश्चेति ये मुनयः ते अभिषेकार्थं आययुः ॥ ८२ ॥

---

१. इदं समग्र पद्यं कोशेषु न पठ्यते। केचित्तूत्तरार्धमन्यथा पठन्ति– **'विरेजे तारकागणे चन्द्रश्चन्द्रिकया यथा'** इति।

२. **'कार्ये दक्षः स शत्रुघ्नः सुहृदोऽत्र न्यमन्त्रयत्', 'कार्येऽतिक्षः शत्रुघ्नः'** इति च। **'कार्ये कर्तव्यविषये अतिदक्षः अत्यन्तसमर्थ अभिखे,ोत्सवं कुर्वन् कारयन्'** इति का.श्री.।

३. **'–जश्च पुरोहितान्'** ४. **'काश्यपः'** ५. **'कार्त्यायनः'**

(सं.चं.) वसिष्ठो वामदेवश्च । 'वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः । कात्यायनः सुयज्ञश्च गौतमो विजयस्तथा' (१२८.६०) इति च ॥ ८२–३ ॥

रामोऽभिषिच्यते नाथ इत्युदन्ते प्रवर्त्तिते ।
पुरे जनपदे चाऽसीदपूर्वोऽयं महोत्सवः ॥ ८३ ॥

(भा.दी.) राम इति । नाथः सर्वस्वामी श्रीरामः अभिषिच्यते । षिचिर् सेचने लट् । इति उदन्तो वृत्तान्त!, तस्मिन् प्रवर्तिते सति, पुरमयोध्या तस्मिन्, जनपदः देशः तस्मिंश्च, अपूर्वः अयं अभिषेकनिमित्तमहोत्सवः आसीत् ॥ ८३ ॥

विश्लेषार्त्ता रामदेवस्य सर्वे प्रीयन्ते स्मास्याभिषेकप्रसङ्गे ।
घर्म्मेणाऽर्त्तास्तोयदर्त्ताविवाऽप्ते संसारार्त्ता यद्वदाप्ते विमोक्षे ॥ ८४ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायणे
युद्धकाण्डे पञ्चदशः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) विश्लेषेति । पूर्वं रामदेवस्य वियोगो विश्लेषः तेन आर्ताः आतुराः, सर्वे सज्जनाः, अस्य श्रीरामस्य, अभिषेकस्य यः प्रसङ्गः प्रसक्तिः तस्मिन् सति, घर्मः उष्णकालः तेन आर्ता खिन्नाः, तोयदः ऋतुः तोयदर्तुर्वर्षर्तुः तमिन् आप्ते सतीव, संसारार्ताः विमोक्षे आप्ते सति यद्वत्, तद्वत् प्रीयन्ते स्म सन्तुष्टा बभूवुः । प्रीङ् प्रीणने लट् ॥ ८४ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां
युद्धकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) अथ शालिन्योपसंहरति–विश्लेषार्ता इति । मस्तौ गौ च शालिनी । पूर्वं विश्लेषेण आर्ता दुःखिताः । सम्प्रति प्रीयन्ते स्म अप्रीयन्त । घर्मेण ग्रीष्मर्तुना ऊष्मणा च पीडिताः । तोयदर्तौ वर्षर्तावाप्ते यथा । 'निदाघ ऊष्मणि ग्रीष्मे स्वेदे घर्मस्तु तेषु च' इति च ॥ ८५ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां युद्धाकाण्डे पञ्चदशसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– २९९४+८४=३०७८]

षोडशः सर्ग्गः

अथाहिमांशावुदयं प्रयाते द्विजैः कृते स्वस्त्ययने समस्तैः ।
[1]महामणीन्द्रैरुपक्लृप्तमत्र रामो महामण्डपमाप[2] दिव्यम् ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामस्य साम्राज्याभिषेकं सविस्तरं वर्णयति–**अथे**त्यादिना । अथ, अहिमा उष्णा अंशवो यस्य स तथा तस्मिन् सूर्ये, उदयः प्रादुर्भावस्तं प्रयाते सति, समस्तैर्द्विजैः वसिष्ठादिभिः स्वस्त्ययनं मङ्गल्यवचनं तस्मिन् कृते सति, श्रीरामः अत्र सभायाम्, महान्तो ये मणीन्द्रास्तैः उपक्लृप्तं निर्मितम्, दिव्यम्, महान् यो मण्डपस्तं आप प्राप । आपॢ् व्याप्तौ लिट् ॥ १ ॥

(सं.चं.) अथोपजातिप्रचुरैश्छन्दोभिः सर्गमारभते । हिमांशुर्निशाकरः । स न भवतीत्यहिमांशुर्दिवाकरः । अहिमा उष्णा अंशयोऽस्येति च । स्वस्त्ययनं स्वस्तिवाचनपूर्वकं पूर्णकलशेन स्वागतम् । 'क्लीबे स्वस्त्ययनं पूर्णकलशे' इति यादवप्रकाशः । उपक्लृप्तं खचितम् । आप उपससादेत्यर्थः ॥ १ ॥

[3]समन्त्रतन्त्रान्तरकोविदैस्तैर्वसिष्ठपूर्वैरुपकल्प्यमाने ।
[4]महार्घमाणिक्यमणीन्द्रक्लृप्ते सिंहासने दैवतसिंह आस्त ॥ २ ॥

(भा.दी.) **स** इति । दैवतेषु देवेषु सिंहः श्रेष्ठः सः श्रीरामः, मन्त्राः वेदास्ते च, तन्त्राणि यज्ञकर्मप्रयोगास्तानि च, तेषां यदान्तरं रहस्यं तस्मिन् कोविदा निपुणास्तैः, वसिष्ठः पूर्वो येषां ते तथा तैः ऋत्विग्भिः, उपकल्प्यमाने संस्क्रियमाणे, महानर्घो मूल्यं येषां ते तथोक्तास्ते च, माणिक्यमणीन्द्राश्च, तैः क्लृप्तं निर्मितम्, तस्मिन् सिंहासने आस्त आस्थितोऽभूत् । आस उपवेशने लङ् ॥ २ ॥

---

१. **'महामुनीन्द्रैरुप–'** । **'महामुनीन्द्रैः वसिष्ठादिभिः उपक्लृप्तं नियमितम्'** इति का.श्री । २. **'–मण्टपमाप'**

३. **'सन्मन्त्रतन्त्रा-'** । **'सः मन्त्रतन्त्रान्तर–'** इति पदपाठः वि.ती.पाठे । ४. **'महार्घ्यमाणिक्य–'**

(सं.चं.) अध्वरकर्मणां प्रयोगस्तन्त्रम् । समन्त्रस्य तन्त्रस्य अन्तरमन्तरङ्गं रहस्यम् । उपकल्प्यमाने विधिपूर्वं सम्पाद्यमाने ॥ २ ॥

सीता पदैस्तं ललितैरुपेत्य तस्थौ समन्दाक्षममन्दकान्तिः ।
अनन्यलभ्ये निजविष्टरार्द्धे न्यवीविशत् तां परिगृह्य रामः ॥ ३ ॥

(भा.दी.) सीतेति । अमन्दा पूर्णा कान्तिर्यस्याः सा तथोक्ता सीता, तं श्रीरामं, ललितानि मनोहराणि तैः पदैः पादविन्यासैः उपेत्य, मन्दाक्षेण लज्जया सहितं यथा भवति तथा समन्दाक्षम्, 'मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा लज्जा' इत्यमरः, तस्थौ । श्रीरामः तां सीतां परिगृह्य, अन्यलभ्यं अन्यप्राप्यं न भवतीत्यनन्यलभ्यं तस्मिन्, निजः विष्टरः सिंहासनलक्षणं पीठं तस्य यदर्धं तस्मिन् न्यवीविशत् ॥ ३ ॥

(सं.चं.) ललितैः कोमलैः । समन्दाक्षं सव्रीळम् । उप समीपमेत्य तस्थौ । तां रामः निजविष्टरार्धे, विष्टरमासनम्, न्यवीविशत् उपवेशयामास । परिगृह्य हस्ते गृहीत्वा ॥ ३ ॥

भासेव भानुः शिखया शिखीव रेजे तया चन्द्रिकयेव चन्द्रः ।
आस्तां कवीनामिति वाक्प्रसारः श्रीश्रीकमित्रोरुपमा न काचित् ॥ ४ ॥

(भा.दी.) भासेति । श्रीरामः तया सीतया, भासा दीप्त्या भानुरिव, शिखया ज्वालया शिखीव वह्निरिव, चन्द्रिकया कौमुद्या चन्द्रइव रेजे । राजृ दीप्तौ लिट् । इति कवीनां वाक्प्रसारः वचनविस्तारः आस्तां तिष्ठतु । वस्तुतस्तु, श्रीश्च श्रियः कमिता भर्ता च तयोः, सीतारामयोरित्यर्थः, काचिदपि उपमा न । तादृशवस्त्वन्तराभावादिति भावः ॥ ४ ॥

(सं.चं.) भासेव भानुरितीन्द्रवज्रा । आस्तामिति सावज्ञमङ्गीकारे । वस्तुतस्तु श्रियः श्रीकमितुश्च न विद्यते क्वापि काचिदुपमा ॥ ४ ॥

उशीरगुग्गुल्वगरुप्रवृद्धो धूमो वितानेन निवार्य्यमाणः ।
रत्नप्रदीपैः खचितः सविद्युन्नवाम्बुदाडम्बरमाललम्बे ॥ ५ ॥

(भा.दी.) उशीरेति । उशीरं नलदं तच्च गुग्गुलुश्च अगरुश्च तैः प्रवृद्धः, वितानं वितानवस्त्रं तेन निवार्यमाणः, रत्नमयाः प्रदीपास्तैः खचितः सम्मिश्रः धूमः, सविद्युत् विद्युत्सहितो नवो नूतनो योऽम्बुदो मेघस्तस्य

आडम्बरोऽनुकरणं तम्, आललम्बे आश्रितवान् । रत्नदीपस्य विद्युद्वर्णत्वाद् धूमस्य च मेघवर्णत्वादिति भावः । लबि अवस्रंसने लिट् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) उशीरं लामज्जम् । ‘ಲಾವಂಚ’, ‘ಬಾಳದ ಬೇರು’ इति भाषायाम् । गुग्गुलुर्देवधूपः । ‘ಗುಗ್ಗುಳು’ इति भाषायाम् । अगरु तीक्ष्णगन्धश्चन्दनभेदः । वितानम्=‘ಮೇಲ್ಕಟ್ಟು’ इति भाषायाम् । रत्नप्रदीपा विद्युतव । नवाम्बुदः सजल-जलदः । तस्याऽडम्बरमनुकारमाललम्बे आशिश्रिये । डबि क्षेपे । आडम्बरमाटोपं वा । ‘ಠೀವಿ’ इति भाषायाम् । लबि अवस्रंसने च । विपूर्वः कालदैर्घ्यमाह । विलम्बते । आङ्पूर्वोऽवपूर्वश्चाश्रया-श्रयिभावमाह । आलम्बते, अवलम्बते । अवस्रंसनं–‘ಜೋತಾಡು’ इति भाषायाम् । क्वचित् ‘ಹಡಿಲಾಗು’ इत्यर्थेऽपि ॥ ५ ॥

मृदङ्गभेरीपटहादिकानां सकांस्यशङ्खानकगोमुखानाम् ।
सवेणुवीणागणकाहळानां शब्दोऽथ शब्दान्तरमूर्ण्णुनाव ॥ ६ ॥

(भा.दी.) मृदङ्गेति । अथ, कांस्यानि कांस्यमयानि तानि च शङ्खाश्च आनकाश्च गोमुखानि च, एतैः सहितानि तेषाम्, वेणवश्च वीणागणाश्च काहळाश्च, तैः सहितानि तेषाम्, मृदङ्गाश्च भेर्यश्च पटहाश्च ते आदयो येषां तानि तथा तेषां शब्दः, अन्यः शब्दः शब्दान्तरं तत् ऊर्णुनाव तिरश्चकार । ऊर्णुञ् आच्छादने लिट् ॥ ६ ॥

(सं.चं.) मुरजापरनामा मृदङ्गः प्रसिद्धः । भेरी दुन्दुभिः । ‘ನಗಾರಿ’ इति भाषायाम् । पटह आडम्बरः । ‘ತಮಟೆ’ इति भाषायाम् । कांस्यं कांस्यनिर्मिततालघण्टादिकम् । आनकोऽपि भेरीप्रभेदः । प्रायः ‘ಚಂಡೆ’ इति भाषायाम् । गोमुख इति गोमुखाकारो मुरजभेदः । वेणुः मुरळी, ‘ಕೊಳಲು’ इति भाषायाम् । वीणागणा अनेकप्रभेदा वीणाः । तथाहि सप्ततन्त्री चित्रा । एकादशतन्त्री एकादशी । त्रयोदशतन्त्री त्रयोदशी । चतुर्दश-तन्त्री चतुर्दशी । शततन्त्री, ‘ಸಂತೂರು’ इति भाषायाम् । एवमाद्या वीणागणाः । काहळाः कहाळाः । ‘ಕಹಳೆ’ इति भाषायाम् । ‘कहाळा तु स्याच्चण्डकोलाहलेति च’ इति यादवप्रकाशः । ऊर्णुनाव आच्छादयामास । वाद्यानां महता कोलाहलेनान्ये नादा आवृताः सन्तो नाश्रूयन्तेत्यर्थः । अनेन चतुर्विधमपि वाद्यं विवृतम् । ‘ततं वीणादिकं वाद्यं तालाद्यं विततं घनम् । वंशादिकं तु सुषिरमानद्धं मुरजादिकम्’ ॥ ६ ॥

सम्मूर्च्छयन्तोऽपि विकासयन्तः सप्तस्वरांस्तान् नवतां नयन्तः ।
अग्राम्यका ग्रामविशेषदक्षा गन्धर्ववर्य्या जगुरत्र रामम् ॥ ७ ॥

(भा.दी.) सम्मूर्च्छयन्त इति ।[१] सम्मूर्च्छयन्तः प्रतिग्रामं स्वरान् एकविंशतिमूर्छनायुक्तान् कुर्वन्तः । तद्यथा 'आदावुत्तरमन्द्रा स्याद् रजनी चोत्तरा तथा । चतुर्थी शुद्धषड्जा तु पञ्चमी मत्सरी मता । अश्वक्रान्ता तथा षष्ठी सप्तमी चाभिरुद्गता । षड्जग्रामाश्रिताश्चैता विज्ञेयाः सप्त मूर्च्छनाः' इत्याद्याः । एवं प्रतिस्वरमपि मूर्च्छनाविशेषाः सन्ति । तत्सहितान् कुर्वन्त इत्यर्थः । विकासयन्तः सप्तस्वराणां श्रुतीर्विकासयन्त इत्यर्थः । तत्र श्रुतयो नाम स्वराणां धर्मविशेषाः । श्रुतयश्च प्रतिस्वरं नियतसङ्ख्याः । उक्तं च– 'तिस्रो द्वे च चतस्रश्च चतस्रस्तिस्र एव च । द्वे च तिस्रश्च विज्ञेयाः षड्जादौ श्रुतयस्तथा' इति । श्रुतीनां नामानि चोक्तानि– 'सिद्धिः प्रभाविनी कान्ता सुप्रभा संहता शिवा' इत्यादिना । श्रुतयश्च द्वितीयतृतीयचतुष्टयरूपेण सन्धीभूय प्रवर्तन्ते । तत्र समूहवाची मण्डलशब्दः । तत्र स्वरेषु श्रुतियोजनाप्रकारोऽप्युक्तः– 'षड्जश्चतुःश्रुतिर्ज्ञेय ऋषभस्त्रिश्रुतिः स्मृतः । त्रिश्रुतिश्चापि गान्धारो मध्यमश्च चतुःश्रुतिः । चतुश्श्रुतिः पञ्चमः स्याद् धैवतस्त्रिश्रुतिः स्मृतः । निषादो द्विश्रुतिश्चैव षड्जग्रामः स्वरान्तरम्' इति । तान् प्रसिद्धान् सप्तस्वरान् निषादादिसप्त-स्वरान् । 'निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः' इत्यमरः । नवतां पदेपदे गानचातुर्येण नूतननूतनत्वं नयन्तः प्रापयन्तः । ग्राम्यकाः ग्राम्यभोगासक्ता न भवन्तीत्यग्राम्यकाः, विषयालम्पटा इत्यर्थः । ग्रामविशेषदक्षाः, ग्रामो नाम स्वरसमूहस्य स्थानमुच्यते, सच त्रिविधः– षड्जग्रामो मध्यमग्रामो गान्धारग्रामश्चेति । सप्तस्वराणां मध्ये एकैकस्यापि स्वरस्य गानकरणे स्थानान्तरे भेदो भवति । तत एव तद्वारेण ग्रामभेदो भवतीति गान्धर्वशास्त्रोक्तरीत्या ग्रामविशेषकरणदक्षाः कुशलाः ग्राम-विशेषदक्षाः, गन्धर्ववर्या अपि, गन्धर्वश्रेष्ठा अपि श्रीरामं अत्र जगुः । गा गाने लिट् ॥ ७ ॥

(सं.चं.) इत उत्तरं पद्यद्वयमिन्द्रवज्राबद्धम् । सप्तानामपि स्वराणां समाहारः सम्यगाहरणमारम्भावस्था मूर्छना । सप्तसु स्वरेषु त्रिषु ग्रामेषु संहत्य एकविंशतिर्मूर्छनाः । मूर्छनायां समाहृतान् सप्तापि स्वरान् तानेन विकासयन्तः । नवेननवेन तानवितानेन गानेऽप्यपूर्वां नवतां नयन्तः । सप्तानां नवत्वमिति विरोधाभासः । ग्रामविशेषे गान्धारग्रामेऽपि दक्षाः । त्रिविधो हि ग्रामः । षड्जग्रामो मध्यमग्रामो गान्धारग्रम इति । श्रुतीनां ग्रामः समुदायो ग्राम इत्युच्यते । गान्धारग्रामस्तु द्युविषयत्वाद् गन्धर्वाणां तत्र दक्षता । अग्राम्यकाः अमिश्रित-ग्राम्यगानाः, दिव्यं गान्धर्वं गायन्त इत्यर्थः । राममुद्दिश्य जगुः, रामगुणगानं चक्रुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्राऽगता अप्सरसोऽथ दृष्ट्वा रूपातिरिक्ताः पुरि वारकान्ताः ।
अस्पर्द्धमाना ननृतुः प्रजानां रामस्य पार्श्वे न हि दोषबुद्धिः ॥ ८ ॥

---

१. 'त्रिष्वपि व्याख्यानेषु प्राय एतान्येव वाक्यान्यविकलमुद्धृतान्यान्तम् । एकः प्रथमं व्याचख्यौ । अपरौ तमनुचक्राते चक्षुषी निमील्य । प्रायः प्रतना उद्धरणं नापहरणं मन्यन्ते स्म ।

(भा.दी.) तत्रेति । अथ तत्र आगताः रूपेण अतिरिक्ताः अतिशयानाः अप्सरसः ऊर्वश्याद्याः (दृष्ट्वा) पुरि अयोध्यायां विद्यमानाः वारकान्ताश्च अस्पर्धमानाः सत्यः ननृतुः । नृती गात्रविक्षेपे लिट् । सौन्दर्यादि-वैषम्येऽप्यस्पर्धायां निमित्तमाह– **प्रजानामि**ति । श्रीरामस्य पार्श्वे समीपं तस्मिन्, प्रजानां दोषबुद्धिः रागादिदोषयुक्ता बुद्धिः न हि । ताः तथा ननृतुरिति भावः ॥ ८ ॥

(सं.चं.) रूपेण सौन्दर्येण अतिरिक्ताः अप्सरसोऽप्यतिशयानाः, अयोध्यापुरि विद्यमाना वारकान्ताः वेश्या दृष्ट्वा । अस्पर्धमाना अविजगीषवः, विगतमत्सराः । रामस्य पार्श्वे प्रजानां परदोषान्वेषणबुद्धिर्न भवति हि ॥ ८ ॥

अग्रे [१]विधायाथ विधातृसूनुं ते वामदेवादिमहामुनीन्द्राः ।
रत्नोज्ज्वलैर्हेमघटैर्म्महेशं तमभ्यषिञ्चन् सलिलैः प्रशस्तैः[२] ॥ ९ ॥

(भा.दी.) अग्र इति । अथ वामदेव आदिर्येषां ते वामदेवादयः, ते च ते महामुनीन्द्राश्च, ते विधातृसूनुं ब्रह्मपुत्रं वसिष्ठम्, अग्रं पुरोभागस्तस्मिन् विधाय, रत्नैरुज्वलाः प्रकाशमानास्तैः, हेममया ये घटास्तैः, प्रशस्तानि शुद्धानि तैः, (सलिलैः) जलैः, महतां ब्रह्मादीनामीशं तं श्रीरामं अभ्यषिञ्चन् । षिचिर् सेचने लङ् ॥ ९ ॥

(सं.चं.) विधातृसूनुं वसिष्ठम् । महानयमीश इति, ईशादपि महानयमिति महेशो रामः ॥ ९ ॥

सितातपत्रं तपनीयदण्डं दधे सुमित्रातनयो यवीयान् ।
[३]अचालयेतामथ चामरे द्वे देवस्य सुग्रीवविभीषणौ तौ ॥ १० ॥

(भा.दी.) सितेति । यवीयान् अवरजः सुमित्रातनयः शत्रुघ्नः, देवस्य श्रीरामस्य, तपनीयमयः सुवर्णमयो दण्डो यस्य तत्तथोक्तं तत्, सितं श्वेतं यदातपत्रं च्छत्रं तत् दधे दध्रे । धाञो लिट् । अथ तौ सुग्रीवविभीषणौ द्वे चामरे अचालयेताम् । चल कम्पने लङ् ॥ १० ॥

(सं.चं.) तपनीयदण्डं कनकदण्डं सितातपत्रं श्वेतच्छत्रम् । आतपात् त्रायत इत्यातपत्रम् । सुमित्रा-तनयो यवीयान् शत्रुघ्नः । 'व्यजनं तालवृन्तं स्याद् धवित्रं चर्मणा कृतम् । आलावर्तसु वस्त्रेण चामरं तु प्रकीर्णकम्' इति यादवप्रकाशः । 'छत्रं तस्य च जग्राह शत्रुघ्नः पाण्डुरं शुभम् । श्वेतं च वालव्यजनं सुग्रीवो

---

१. **'अग्रे निधायाथ'** २. **'सलिलैः समस्तैः'** ३. **'सञ्चालयेता–'** इति, **'आचालयेता–'** इति च ।

वानरेश्वरः। अपरं चन्द्रसङ्काशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः' (१२८-६९) इति च। अचालयेताम्। समग्रं पुष्पफल-मात्मगामीत्यात्मनेभाषा ॥ १० ॥

न केवलं कोसलपालकोऽयं पाता भुवः सप्तसमुद्रवत्याः[1] ।
इतीर्य्यमाणो[2] मनुजैर्ज्जगाम स्मितं त्रयाणां जगतां स नाथः ॥ ११ ॥

(भा.दी.) नेति। अयं श्रीरामः, केवलं कोसलानां कोसलविषयाणां पालको न रक्षको न। किन्तु सप्त च ते समुद्राश्च ते अस्यां सन्तीति तथोक्ता तस्याः भुवः पाता रक्षकः। मनुजैः मनुष्यैः इति ईर्यमाणः त्रयाणां जगतां नाथः श्रीरामः, स्मितं मन्दहासस्तत् जगाम। गम्लृ गतौ लिट्॥ ११ ॥

(सं.चं.) इति मनुजैरीर्यमाणः। न केवलं सप्तसमुद्रवत्या भुवः। किन्तु त्रयाणां जगतां च नाथः। अथापि तदनभिज्ञानां भाषणेनापि प्रसन्नः कृपया स्मितं मन्दहासं जगाम प्राप। स्मितेन तानभिननन्देत्यर्थः। अदृष्टदशनो हासः स्मितम्॥ ११ ॥

साधारणं भूषणभूष्यभावं मन्ये प्रभोस्तस्य च भूषणानाम्।
परस्परालङ्क्रिययेति[3] मित्थ्या स भूषणं सर्वविभूषणानाम् ॥ १२ ॥

(भा.दी.) साधारणमिति। अहं प्रभोः तस्य श्रीरामस्य च, भूषणानि आभरणानि तेषां च, भूषणं (च) भूष्यमलङ्कार्यं तच्च तयोर्भावस्तम्, भूषणत्वभूष्यत्वे इत्यर्थः, साधारणं आभरणानां श्रीरामो भूषणभूतः, आभरणानि च तेन भूष्याणि, श्रीरामस्य आभरणानि भूषणभूतानि, श्रीरामश्च भूष्य इति। परस्परं भूषण-भूष्यभावं समानं मन्ये तर्के। मन ज्ञाने लट्। वस्तुतस्तु (सः) श्रीरामः, सर्वाणि यानि विभूषणानि तेषां विभूषणं[3] अलङ्कारभूतः। तस्मात् परस्परालङ्क्रियताऽपि परस्परालङ्कारवत्ताऽपि मिथ्या इति मन्ये। विचार्य-माणे परस्परं भूषणभूष्यभावोऽपि न। किन्त्वाभरणानामेव श्रीरामावयवसम्बद्धानामलङ्कारविशेषोऽभूदिति भावः ॥ १२ ॥

(सं.चं.) प्रभो रामस्य भूषणानि भूषणानि। भूषणानां प्रभुर्भूषणमिति साधारणो भूषणभूष्यभावः। भूषणैः प्रभुर्भूष्यते। भूषणानि प्रभुणा भूष्यन्ते। रामचन्द्रेण धृतानीति भूषणानां भूषणत्वम्। एवं परस्परा-

---

१. **'सप्तसमुद्रकाञ्च्याः'** २. **'इतीर्यमाणे'**

३. **'परस्परालङ्क्रियताऽपि मिथ्या'** इति वि.ती.पाठः। **'भूषणभूष्यभावं अलङ्कारालङ्क्रियमाणत्वं साधारणं तुल्यमित्येतत् मिथ्येति मन्ये'** इति का.श्री.। अस्मिन् विवरणे **'भूषणभूष्यभावम्'** इति द्वितीया दुरुपपादा। चस्खालात्र का.श्री.आचार्यः। ३. **'भूषणम्'** इति पर्याप्तम्।

लङ्क्रियया हेतुना कविभिरुच्यमानं साधारणभूषणभआवं अहं मिथ्येति मन्ये । किन्तु स एव भूषणानां च भूषणम् ॥ १२ ॥

हेमाम्बुजानां रचितां शतेन मालां शुभां सौरभलोलभृङ्गाम्[१] ।
बभार रामः पवनेन दत्तां चन्द्रांशुगौरीमपि हारमालाम् ॥ १३ ॥

(भा.दी.) हेमेति । (श्रीरामः) हेममयानि यान्यम्बुजानि तेषां शतेन रचितां निर्मिताम्, शुभाम्, सौरभे लोलाः लोलुपाः भृङ्गाः यस्यां सा तथा तां मालाम्, पवनेन वायुना दत्ताम्, चन्द्रस्य येंऽशवस्तद्वद् गौरीं श्वेताम्, हारमालामपि बभार ॥ १३ ॥

(सं.चं.) सौरभलोलाः सौरभास्वादचपलाः, सौरभास्वादार्थं लोलाः परितो भ्रमन्तः भृङ्गा भ्रमरा यस्याम् । 'लोलं चले लोलुपे च' इति यादवप्रकाशः । सोऽयं हेम्नः परमामोदः । हेमाम्बुजानां शतेन रचितां मालाम् । शुभां शोभ-मानाम् । पवनेन दत्तां बभार । अथच पवनेनैव दत्तां चन्द्रांशुगौरीं हारमालां मुक्तावळीमालामपि बभार । 'हारो मुक्तावली युद्धे' इति विश्वप्रकाशः । 'मालां ज्वलन्तीं वपुषा काञ्चनीं शतपुष्कराम् । राघवाय ददौ वायुर्वासवेन प्रचोदितः' (१३१.६८) इति, 'सर्वरत्नसमायुक्तं मणिरत्न-विभूषितम् । मुक्ताहारं नरेन्द्राय ददौ शक्रप्रचोदितः' (१३१.६९) इति च ॥ १३ ॥

गवां स लक्षाणि सुलक्षणानां[२] ददौ द्विजेभ्यो बहुलानि[३] देवः ।
त्रिंशच्च कोटीर्वरहाटकानां[४] कामांश्च सर्वान् परिपूर्णकामः ॥ १४ ॥

(भा.दी.) गवामिति । परिपूर्णः कामो यस्य स तथा देवः श्रीरामः सु शोभनानि लक्षणानि यासां तास्तथा तासां गवां बहुलानि लक्षाणि द्विजेभ्यः ददौ । दाञो लिट् । वराणि यानि हाटकानि सुवर्णानि तेषां त्रिंषत् कोटीश्च, सर्वान् कामान् कामितांश्च ददौ ॥ १४ ॥

(सं.चं.) गवां स लक्षाणि । 'सहस्रशतमश्वानां धेनूनां च गवां तथा । ददौ शतवृषान् पूर्वं द्विजेभ्यो मनुजर्षभः' (१२८.७३) इति । शतशब्दोऽत्र बहुत्ववचनः । अतो बहुलानि लक्षाणीत्याह । वरहाटकानां पुटपाके स्फुटितानां सुवर्णानां त्रिंशत्कोटीश्च द्विजेभ्यो ददौ । सर्वेषां सर्वांश्च कामितान् । 'त्रिंशत् कोटीर्हिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुनः । नानाभरणवस्त्राणि माहार्हाणि च राघवः' (१३१.७३) इति च ॥ १४ ॥

---

१. **'–लोलभृङ्गीम्'**

२. **'सुलक्षणानि'**

३. **'बहळानि'**

४. **'वरहाटकानां उत्तमसुवर्णानाम्, स्वमुद्राङ्कितनिष्काणां वा'** इति का.श्री. ।

रत्नान्यनर्घ्याणि वराम्बराणि हारान् परार्द्ध्यांश्च[१] विभूषणानि ।
ददौ स देवो जनकात्मजायै तेभ्यश्च कामान् कपिराक्षसेभ्यः ॥ १५ ॥

(भा.दी.) रत्नानीति । स देवः श्रीरामः, अनर्घ्याणि रत्नानि, वराम्बराणि च, परार्ध्यान् अत्युत्तमान् हारांश्च, विभूषणानि च, जनकात्मजायै सीतायै ददौ । तेभ्यः समागतेभ्यः, कपयश्च राक्षसाश्च तेभ्यः, कामान् (कामितांश्च) ददौ ॥ १५ ॥

(सं.चं.) मूल्यार्हमर्घ्यम् । अनर्घ्याणि अमूल्यानीत्यर्थः । परार्द्ध्यान् श्रेष्ठान् मुक्ताहारान् । जनकात्मजायै ददौ । कपिभ्यश्च राक्षसेभ्यश्च कामितानर्थान् ददौ । 'मणिप्रवरजुष्टं च मुक्ताहारमनुत्तमम् । सीतायै प्रददौ रामश्चन्द्ररश्मिसमप्रभम् । अरजे वाससी दिव्ये शुभान्याभरणानि च' (१२८.७७–८) इति च । 'अर्करश्मिप्रतीकाशां काञ्चनीं मणिविग्रहाम् । सुग्रीवाय स्रजं दिव्यां प्रायच्छन्मनुजाधिपः । वैडूर्यमणिचित्रे च वज्ररत्नविभूषिते । वालिपुत्राय धृतिमानङ्गदायाङ्गदे ददौ' (१२८.७५–७) इति च । 'विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनुमान् जाम्बवांस्तथा । सर्वे वानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा । यथार्हं पूजिताः सर्वे कामै रत्नैश्च पुष्कलैः' (१३१.८३–४) इति च ॥ १५ ॥

विभूषणैस्तैश्च विभूषिताङ्गी[२] सीता वरिष्ठामथ[३] हारमालाम् ।
उन्मुच्य कण्ठादवलोकयन्ती ददर्श देवस्य मुखेन्दुबिम्बम् ॥ १६ ॥

(भा.दी.) विभूषणैरिति । अथ तैः श्रीरामदत्तैः, विभूषणानि आभरणानि तैः, विभूषितानि अङ्गानि अवयवा यस्याः सा तथोक्ता सीता, वरिष्ठां श्रेष्ठां हारमालाम्, कण्ठो ग्रीवा तस्मात् उन्मुच्य, अवलोकयन्ती मालां पश्यन्ती सती, देवस्य श्रीरामस्य मुखमेवेन्दुबिम्बं चन्द्रमण्डलं तत् ददर्श । दृशिर् प्रेक्षणे लिट् ॥ १६ ॥

(सं.चं.) पूर्वं भूषिताङ्ग्यपि तै रामदत्तैर्विभूषिणैश्च पुनर्विभूषिताङ्गी । मुक्तामालां कण्ठादुन्मुच्य तां पश्यन्ती रामस्य मुखेन्दुबिम्बं ददर्श ॥ १६ ॥

[४]मुहुर्म्मुखेन्दुं निजमीक्षमाणां मुहुश्च मुक्तास्रजमीक्षमाणाम् ।
शुचिस्मितां तां पतिरिङ्गितज्ञः पश्यन्नपाङ्गेन जगाद रामः ॥ १७ ॥

---

१. 'परार्द्ध्यानि विभूषणानि'
२. '–स्तैः परिभूषिताङ्गी'
३. 'वरिष्ठा वरहारमालाम्'
४. 'मुहुर्मुकुन्दं निज–'

(भा.दी.) मुहुरिति । निजमात्मीयं मुखमेवेन्दुस्तम्, मुहुः ईक्षमाणां पश्यन्तीम्, मुक्तास्रजं च मौक्तिकमालां च मुहुः ईक्षमाणाम्, शुचि शोभनं स्मितं यस्याः सा तथा तां सीताम्, अपाङ्गो नेत्रान्तस्तेन पश्यन्, इङ्गितमभिप्रायं जानातीति तथोक्तः पतिर्भर्ता श्रीरामः जगाद ॥ १७ ॥

(सं.चं.) इङ्गितं अभिप्रायानुगुणा चेष्टा । तस्य भावज्ञः । अपाङ्गेन नेत्रान्तेन पश्यन् स्वयमपीङ्गितं दर्शयामास । ततः स्फुटं जगाद च ॥ १७ ॥

विद्याविशेषेषु विशिष्टमेकं सद्ब्रह्मचर्य्यादिषु वा गुणेषु[१] ।
यं मन्यसे धन्यतमं त्रिलोक्यां मुक्ताकलापं सति देहि तस्मै ॥ १८ ॥

(भा.दी.) विद्येति । सति पतिव्रते सीते, विद्यनां विशेषाः प्रभेदास्तेषु, विद्यानां विशेषा विषया येषां ते तथा तेषु पुरुषेष्विति वा, विशिष्टमुत्तमम्, सत् यद् ब्रह्मचर्यं समस्तेन्द्रियनिग्रहस्तदादिर्येषां ते तथा तेषु, 'ब्रह्मचर्यं बुधाः प्राहुः समस्तेन्द्रियसंयमम्' इति हलायुधः, गुणेषु धर्मेषु, एकं मुख्यम्, त्रिलोक्यां धन्यतमं पुरुषं यं मन्यसे जानासि । मन ज्ञाने लट् । तस्मै पुरुषाय मुक्ताकलापं मुक्ताकलापात्मकमाभरणम्, 'कलापो भूषणे बर्हे' इत्यमरः, देहि ॥ १८ ॥

(सं.चं.) विद्याविशेषेष्वितीन्द्रवज्रा । विद्यानां विशेषाः प्रभेदाः । चत्वारो वेदाः, पञ्चरात्रं भारतं मूलरामायणं पुराणजातं चेति चत्वारः पौरुषेया वेदाः, शीक्षादीनि स्मृतयश्च सप्ताङ्गानि, मीमांसात्रयमित्यष्टादश । तेषु एकमनन्यं असमानं विशिष्टमतिशयानं पाण्डित्ये, तथा सत् मनोवचःकायेषु शुद्धं ब्रह्मचर्यम्, तदादिषु गुणेषु च यमेकं विशिष्टमनितरसाधारणं मन्यसे । मुक्तामयं कलापमाभरणम् ॥ १८ ॥

अतिक्रमं यस्य पराक्रमाणां न कोऽपि कुर्य्यादुचितक्रमाणाम् ।
अतिक्रमी योऽन्यपराक्रमाणां तस्मै शुभे त्वं दिश वेतनार्थम् ॥ १९ ॥

(भा.दी.) अतीति । उचितः क्रमो येषां ते तथा तेषाम्, अवसरोचितानामित्यर्थः, यस्य पुंसः पराक्रमाणां सकाशात् अतिक्रम आधिक्यं तं वा, अतिलङ्घ्य वर्तनं वा, कोऽपि पुरुषः न कुर्यात् । यश्च अन्येषां ये पराक्रमास्तेषां अतिक्रमोऽस्यास्तीत्यतिक्रमी, अतिशयेन समर्थ इत्यर्थः, तस्मै पुरुषाय, शुभे सीते, त्वं हारमालाम्, वेतनार्थं कृतस्योपकारस्य प्रत्युपकारार्थम्, अनेन यश्चात्यन्तं सेवक इत्यपि सूचितम्, दिश देहि । दिशतेर्लोट् ॥ १९ ॥

---

१. 'सब्रह्मचर्यादिगुणेषु गूढम्'

(सं.चं.) अयोग्यदमनायैव पराक्रमः प्रकटनीयः, न योग्येषु– इत्ययमुचितः क्रमः । अस्थाने पराक्रमाप्रकटनमित्येतत् । वेतनार्थं कृतोपकारनिष्क्रियार्थम् । यद्यपि स नापेक्षते वेतनम् । नाप्यस्माभिर्भृतित्वेन दीयते । किन्तु कर्तव्यमेवेदं कृतज्ञतार्पणेन सन्तोषप्रकटनं नाम वेतनम् । वीयतेऽवगम्यतेऽनेन नः कार्तज्ञ्यमिति वेतनम् ॥ १९ ॥

मम प्रियं यं भुवनेषु वेत्थ तव प्रियो योऽस्मदुपासकेषु ।
सर्वेष्वसङ्गो मयि योऽतिसङ्गी सम्प्रीतिदेयं सति देहि तस्मै ॥ २० ॥

(भा.दी.) ममेति । हे सति सीते, भुवनानि जगन्ति तेषु, यं मम प्रियं वेत्थ जानासि । विद ज्ञाने लट् । आवयोरुपासका अस्मदुपासकास्तेषु च तव यः प्रियः, सर्वे ये साम्राज्यादयस्तेषु यः न विद्यते सङ्ग आसक्तिर्यस्य स तथा, यश्च मयि अत्यन्तं सङ्गः अतिसङ्गः अत्यासक्तिः सोऽस्यास्तीति तथा, तस्मै एवमादिगुणवते पुरुषाय सम्प्रीत्या देयं दातुमर्हं तत् हारभूषणं देहि ॥ २० ॥

(सं.चं.) तदेवोत्तरपद्ये स्फुटमाह– सम्प्रीतिदेयं सति देहि तस्मै ॥ २० ॥

एवं ब्रुवाणे जगदेकनाथे सीता हनूमन्तमवेक्ष्य हृष्टा ।
अनन्यलभ्यां स्वयमामुमोच तां हारमालामतुलां[1] तदंसे ॥ २१ ॥

(भा.दी.) एवमिति । जगदेकनाथे श्रीरामे एवं ब्रुवाणे सति, हनूमन्तं अवेक्ष्य, श्रीरामेणोक्तगुणवन्तमवेक्ष्य, हृष्टा सीता, अतुलाम्, अनन्यलभ्याम्, हनुमदन्येन प्राप्तुमयोग्याम्, तां गृहीतां हारमालां तस्य हनुमतो योंऽसस्तस्मिन् स्वयं आमुमोच मुक्तवती । मुच्लृधातोर्लिट् ॥ २१ ॥

(सं.चं.) आमुमोच आबबन्ध । 'आबद्धः पुनरामुक्तः' इति यादवप्रकाशः ॥ २१ ॥

सुधासुधारासितया तयाऽलं सुवर्ण्णवर्ण्णोऽथ [2]दधार शोभाम् ।
हारस्रजाऽसौ हनुमान् महात्मा यथा महामेरुरमर्त्त्यनद्या ॥ २२ ॥

(भा.दी.) सुधेति । अथ सुवर्णवद् वर्णो यस्य स तथा, महात्मा अत्युत्तमाधिकारी, असौ हनुमान्, सुधायाः या सुधारा तद्वत्सितया शुभ्रया, तया सीतानिक्षिप्तया हारस्रजा, महामेरुः अमर्त्यानां देवानां नद्या गङ्गया यथा तथा शोभां दधार । डु धाञ् धारणे लिट् ॥ २२ ॥

---

१. '–मालाममलाम्' २. '–वर्णोऽथ बभार'

(सं.चं.) सुधायाः सुधारा निरन्तरधारा। तद्वत् सितया तया हारस्रजा। सुवर्णवर्णो हनुमान्। यथा सुवर्णवर्णो हेमाद्रिः सुधासितया धवळगङ्गया ॥ २२ ॥

एषां गुणानामतिदुर्लभानां पात्रं प्रियोऽयं[१] ननु देवदेव्योः ।
ब्रह्मैव नूनं भगवान् हनूमानित्येव वाणी ववृधे[२] त्रिलोक्याम् ॥ २३ ॥

(भा.दी.) एषामिति। एषां श्रीरामोक्तानाम्, अत्यन्तं दुर्लभा अतिदुर्लभाः, तेषां गुणानाम्, पात्रं पात्रभूतः अयं हनूमान्, देवदेव्योः श्रीरामसीतयोः प्रियो ननु निरुपाधिकप्रीतिविषयो ननु । अतः भगवान् ब्रह्मैव भाविचतुर्मुख एव नूनम्। अन्यथोक्तनिरुपाधिकगुणानां श्रीरामसीतयोः एतादृशदयाविषयत्वस्यान्यस्मिन्न-सम्भवादिति भावः । इत्येवं वाणी वाक् त्रिलोक्यां ववृधे प्रसृताऽभूत् । वृधुधातोर्लिट् ॥ २३ ॥

(सं.चं.) एवं गुणानामितीन्द्रवज्रा । ब्रह्मैव भावी ॥ २३ ॥

स राजराजः परिराजमानो रामोऽथ राजीवसमाननेत्रः ।
महामहाः सर्वमहाजनानां मनोदृशामेष महोत्सवोऽभूत् ॥ २४ ॥

(भा.दी.) स इति। अथ राजराजः चक्रवर्ती, परिराजमानः परितः शोभमानः, राजीवस्य पद्मस्य समाने नेत्रे यस्य स तथोक्तः, महत् बहुलं महः तेजो यस्य स तथा, स एष श्रीरामः, सर्वे ये महान्तो जनाः देवर्ष्यादयस्तेषां मनांसि च दृशश्च तासां महोत्सवः महोत्सवरूपः अभूत् ॥ २४ ॥

(सं.चं.) परितः प्रभावळ्या राजमानः। राज्ञामपि राजा राजराजः सार्वभौमः। 'राजराजः कुबेरेऽपि सार्वभौमे सुधाकरे' इति विश्वप्रकाशः । महत् महः तेज उत्सवो वाऽस्येति महमहाः । 'महसी तेजउत्सवौ' इति यादवप्रकाशः । महाजनानामिति महत्त्वं योग्यतया सङ्ख्यया च । तेषां मनसां दृशां च ॥ २४ ॥

कीर्त्तिं वदाम तव तां शृणवाम राम
ध्यायाम राम चरणौ च भजाम राम ।
अर्चाम राम जय राम नमाम राम
दासा वयं सहचरास्तव राम क्लृप्ताः ॥ २५ ॥

---

१. 'प्रियो यो ननु'
२. 'ववृते त्रिलोक्याम्'

(भा.दी.) कीर्तिमिति । हे श्रीराम, वयं तव कीर्तिं वदाम । वदधातोर्लोट् । अनेन 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्' इत्युक्तनवविधभक्तिमध्ये विष्णूत्कर्षकीर्तन-लक्षणा भक्तिः दर्शिता । हे श्रीराम, तव तां कीर्तिं शृणवाम । श्रु श्रवणे । अनेन श्रवणलक्षणा भक्ति-र्दर्शिता । हे श्रीराम, ध्यायाम । ध्यै चिन्तायाम् । अनेन स्मरणलक्षणा भक्तिर्दर्शिता । श्रीराम (तव चरणौ) भजाम । भज सेवायाम् । (अनेन)पादसेवालक्षणभक्तिर्दर्शिता । हे श्रीराम अर्चाम । अर्चनलक्षणा भक्तिः दर्शिता । हे राम, जय । जी जये लोट् । हे श्रीराम नमाम । णमुधातोर्लोट् । आभ्यां वन्दनस्य स्तुति-नमस्काररूपत्वात् वन्दनरूपा भक्तिर्दर्शिता । हे राम, वयं तव दासाः स्मः । दास्यरूपा भक्तिर्दर्शिता । हे राम, तव सहचराः सखित्वेन प्रेष्याः । एतेन सख्यरूपा भक्तिर्दर्शिता । हे राम, तव क्लृप्ताः सङ्क्लृप्ताः समर्पिता इत्यर्थः । एतेन चाऽत्मनिवेदनरूपा भक्तिर्दर्शितेति द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

(सं.चं.) अथ वसन्ततिलकया महाजनानां नवविधां भक्तिमाह–कीर्तिं वदाम तव । तां कीर्तिं शृण-वाम । इति श्रवणकीर्तने । तव चरणौ ध्यायाम भजाम । एतेन स्मरणं पादसेवनं चोक्ते । अर्चाम नमामेति स्फुटमर्चनं वन्दनं च । दासा वयं तवेति दास्यम् । वयं सहचरास्तवेति सख्यम् । अन्तर्मनसि गाढवेदनं क्लृप्तिः । तद्वन्तः क्लृप्ताः । तेनाऽत्मनि वेदनं नाम भक्तिरुक्ता ॥ २५ ॥

गदति जगति भद्रां भारतीमेवमेवं[१]
नवविधगुणभाजा काममेकान्तभक्त्या ।
अरमत परमश्रीरामया रामदेवः
स्वयमकृतकपूर्णानन्दसन्दोहदेहः ॥ २६ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायणे
युद्धकाण्डे षोडशः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) गदतीति । जगति सज्जनसमूहे, नवविधा ये गुणा श्रवणादिधर्माः, तान् भजतीति तथोक्ता तया, नवविधगुणोपेतयेत्यर्थः, एकान्तभक्त्या मुख्यभक्त्या, पुनरपि अनन्तवारम्,[२] एवमेवं 'कीर्तिं वदाम'

१. **'–मेवमेनाम्'**

२. 'मूले **'पुनरपि'** इति पदं न पठ्यते । **'कामम्'** इत्यस्यैव विवरणं स्यात् । मूले पदान्तरं वा टीकाभिमतं स्यात् ।

इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेणैव, भद्रां शोभनां भारतीं वाचं गदति व्यक्तं वदति सति, श्रीरामदेवः अकृतकः स्वाभाविकः पूर्णो यः आनन्दानां सन्दोहः समूहः, स एव देहो यस्य स तथोक्तः, तथाभूतोऽपि, परमा उत्तमा या श्रीनामिका रामा स्त्री तया, सीतयेत्यर्थः, सह, परमः सर्वोत्तमः इति विशेषणं वा, अरमत क्रीडामकरोत् । रमु क्रीडायां लङ् । स्वयं परिपूर्णानन्ददेहोऽपि श्रीमहालक्ष्मीस्वरूपसीतायां परमानुग्रहं कर्तुं लीलया सीतया सहारमतेति भावः ॥ २६ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायां युद्धकाण्डे षोडशः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) अथ मालिन्या सर्गमुपसंहरति– गदतीति । 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनि वेदनम्' इत्युक्तान् नवविधान् गुणान् भजतीति तया एकान्तभक्त्या अनन्यभक्त्या जगति सज्जनलोके कामं यथेच्छम्, एवमेवमित्याम्रेडनं वीप्सार्थे, गदति सति । स्वयं स्वत एवान्यनिरपेक्षं सहजपूर्णानन्दसन्दोहदेहोऽपि रामदेवः परमा श्रीरूपा रामा रमणी तयाऽरमत । 'परमः श्रीरामः' इत्यपि शक्यं पदपाठः कर्तुम् । तदा 'खर्परे शरि वा लोपो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन (अ.सू.८.३.३६) वैकल्पिको विसर्गलोपः ॥ २६ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायां युद्धकाण्डे षोडशसर्गविवरणम् ॥

—०—

इति युद्धकाण्डं समाप्तम्

[आदितः श्लोकाः– ३०७८+२६=३१०४]

[युद्धकाण्डे श्लोकाः– ८६६]

उत्तर-काण्डम् : ७

प्रथमः सर्ग्गः

श्रिया सह[१] श्रीरमणं निषण्णमगस्त्यमुख्या मुनयः सभायाम् ।
उपासतोपासि[२]तमात्मभक्तैर्हर्षेण हंसाइव दुग्धसिन्धुम् ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामेण सीतया सह सिंहासने राजमाने सति तत्सेवार्थमागतानामगस्त्यादिमुनीनां श्रीरामस्य च सम्प्रवृत्तं प्रसङ्गं वक्तुमुपक्रमते–**श्रियेत्या**दिना । अगस्त्यो मुख्यः श्रेष्ठः येषां ते तथा मुनयः सभायां श्रिया श्रीस्वरूपया[३] सीतया सह निषण्णम्,[४] आत्मनः स्वस्य ये भक्ता हनुमदादयस्तैः (हर्षेण) उपासितं सेवितम्, श्रीरमणं श्रीभर्तारं श्रीरामम्, दुग्धमयो यः सिन्धुस्तम्, क्षीरसमुद्रमित्यर्थः, हंसाइव हंसपक्षिणइव उपासत उपास्तिं चक्रुः । आस उपवेशने लङ् ॥ १ ॥

(सं.चं.) अथोपजातिप्रचुरैः पद्यैः प्रथमं सर्गमारभते । श्रिया सह सभायां निषण्णम् । उप समीपे आसत उपाविशन् । उपासत असेवन्तेति वा । आत्मभक्तैः हनुमदादिभिर्लक्ष्मणादिभिश्च हर्षेण उपासितं सेवितम् । हर्षेणोपासतेति वा ॥ १ ॥

अभ्यर्च्चितोऽभ्यर्त्थितदेन भूम्ना शृण्वत्सु सर्वेषु स कुम्भयोनिः ।
मा शब्द इत्यायति वेत्रपाणावुदाहरद् वाचमुदारभावाम् ॥ २ ॥

(भा.दी.) अभ्यर्चित इति । अभ्यर्थितमभीष्टं ददातीति तथोक्तस्तेन, भूम्ना परिपूर्णेन श्रीरामेण, अनेनागस्त्यार्चनादिकं लोकशिक्षार्थमिति दर्शितम्, अभ्यर्चितः सः कुम्भयोनिः अगस्त्यः, सर्वेषु जनेषु शृण्वत्सु सत्सु, वेत्रं पाणौ यस्य स तस्मिन् पुरुषे, शब्दः मा माऽस्त्विति उक्त्वा आयति सति, आगत्य वार-यित्वा स्थिते सति, उदारो उत्कृष्टो भावो यस्याः सा तथा ताम्, उत्तमाभिप्रायामित्यर्थः, वाचं उदाहरत् उवाच । हृञो लङ् ॥ २ ॥

---

१. **'श्रिया समं श्री–'** २. **'उपासतोपाश्रित–'** ३. **'श्रीरूपया'** ४ . **'समं निषण्णम्'**

(सं.चं.) अभ्यर्थितदेन भूम्ना रामेण। कुम्भयोनिरगस्त्यः उदारभावां महार्थगर्भितां वाचं व्याजहार। वेत्रपाणौ द्वारपाले मा शब्द इति उद्घोष्य सभास्थानं प्रत्यागच्छति सति । 'दौवारिको वेत्रधरः' इति यादव-प्रकाशः॥ २ ॥

[१]स्वस्त्यस्तु सद्भ्यो भवतः प्रसादाद् राजन् सुराजन् रघुवंशदीप ।
कीर्त्तिं च ते[२] कीर्त्तयितुं प्रभुः स्याच्छ्रीमान् हनूमांश्चतुराननो वा॥ ३ ॥

(भा.दी.) स्वस्तीति। रघोर्यो वंशस्तस्य दीप इव दीपस्तत्सम्बुद्धिः, रघुवंशदीपकेत्यर्थः, सुष्ठु राजते प्रकाशते इति सुराजा तत्सम्बुद्धिः । 'न पूजनात्'(अ.सू.५.४.६९) इति निषेधात् समासान्तविध्यभावः । राजन् श्रीराम, भवतो यः प्रसादस्तस्मात्, विश्वं जगत्तस्य स्वस्ति मङ्गळं अस्तु[१] । ते तव कीर्तिं कीर्तयितुं सम्यग् वर्णयितुं (श्रीमान्) श्रिया कान्त्या नित्ययुक्तः हनूमान् प्रभुः स्यात् । चतुराननो वा ब्रह्मा वा प्रभुः समर्थः स्याद्धि । नान्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

(सं.चं.) स्वस्त्यस्त्वितीन्द्रवज्रा । सद्भ्यः स्वस्ति क्षेममस्तु । 'नमःस्वस्ति-'(अ.सू.२.३.१६) इति चतुर्थी। राजन् प्रभो, जनानामनुरञ्जयितः। सुराजन् पूजार्ह क्षत्रिय। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (अ.सू.५.४.९१) इति विहितस्य समासान्तस्य टच्प्रत्ययस्य 'न पूजनात्' (अ.सू.५.४.६९) इति स्वतियोगे निषेधात् । श्रीमान् वेदरहस्यज्ञः । 'ऋचो यजूंषि सामानि । सा हि श्रीरमृता सताम्' इत्युक्तेः ॥ ३ ॥

सुमालिमालिप्रमुखान् सुरारीन् नारायणात्मैव निराचकर्थ ।
रामाधुना रावणमुग्रवीर्य्यं हत्वा त्वमाश्वासयसीह[३] विश्वम् ॥ ४ ॥

(भा.दी.) सुमालीति । हे राम, त्वं नारायण इति आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा सन्नेव, मूल-रूपेणैवेत्यर्थः । सुमाली च माली च तौ प्रमुखौ प्रधानौ येषां ते तथा तान् सुरारीन् राक्षसान् निराचकर्थ निराकृतवानभूः । कृञो लिट् । अधुना इह भुवि, उग्रं वीर्यं यस्य स तथा तं रावणं हत्वा, विश्वं जगत् आश्वासयसि उज्जीवयसि । श्वस प्राणने लट् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) आश्वासयसि समाधत्से, जीवनोत्साहयुक्तं करोषीत्यर्थः ॥ ४ ॥

---

१. **'स्वस्त्यस्तु विश्वस्य भवत्प्रसादात्'** इति वि.ती.पाठः स्यात्। अथापि स्वस्तियोगे कथं षष्ठीति चिन्त्यम्। **'भवतः प्रसादात् सद्भ्यः सज्जनेभ्यः शुभं मङ्गलमस्तु भवतु। ते तव कीर्तिं कीर्तयितुं वर्णयितुं भवतः प्रसादात् चतुराननः चतुर्मुखः प्रभुः समर्थः स्यात्। श्रीमान् कान्तियुक्तः अणिमाद्यैश्वर्ययुक्तः हनुमांश्च प्रभुः स्यात्। न वयं समर्था इति भावः'** इति का.श्री. ।

२. **'कीर्तिं हि ते'** इति वि.ती.पाठः स्यात्।

३. **'–श्वासयसीश विश्वम्'** । **'हे ईश परमसमर्थ'** इति का.श्री. ।

विना जगन्नाथमनन्यनाथं त्वां राक्षसानां क्षयकृत् क एव ।
सहस्रभानुं न विना हि भानुं भवेत् क्वचित् सन्तमसस्य हन्ता ॥ ५ ॥

(भा.दी.) विनेति । न विद्यते अन्यो नाथो यस्य स तथा तम्, सर्वाधीश्वरमित्यर्थः, जगन्नाथं त्वां विना राक्षसानां रावणादीनां क्षयकृत् क एव? न कोऽपि । सहस्रं भानवः किरणा यस्य स तथा तं (भानुं) सूर्यं विना, क्वचिद्देशे काले वा सन्तमसस्य अन्धकारस्य हन्ता विनाशकः न भवेद्धि ॥ ५ ॥

(सं.चं.) अनन्यं नाथम् । नाथान्तररहितं च । सहस्रांशुमादित्यं विना कश्चिदन्यः सन्तमसस्य हन्ता नहि भवेत् । 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' (अ.सू.५.४.७९) इति तमःशब्दस्य समासान्तोऽच् ॥ ५ ॥

जाता हि देवास्तव सेवनार्थममी च सर्वे नरवानरेन्द्राः[1] ।
पुंसां भवत्सेवनमेव कृत्यं यतः समग्रः पुरुषार्थसार्थः ॥ ६ ॥

(भा.दी.) जाता इति । यतः भवत्सेवनात् समग्रः सर्वः पुरुषार्थानां धर्मादीनां सार्थः समूहः, 'वृन्द-भेदाः समैर्वर्गः सङ्घसार्थौ तु जन्तुभिः' इत्यमरः, भवति, तद् भवत्सेवनमेव पुंसां पुरुषाणां कृत्यम् अवश्यं कार्यम् । तस्माद् देवाः तव सेवनार्थं अमी (सर्वे च) नरवानरेन्द्राः जाताः उत्पन्नाः (हि) ॥ ६ ॥

(सं.चं.) नरेन्द्राः वानरेन्द्राश्च सन्तः । नरेन्द्रा भ्रातृतया । यतः भवत्सेवनात् समग्रः पुरुषार्थसार्थः पुरुषार्थवर्गः तस्मात् पुंसां भवत्सेवनमेव परमं कृत्यम् । यद्यपि 'सङ्घसार्थौ तु जन्तूनां वर्गस्तु सदृशां गणे' इत्यभि-दधति । अथापि विशेषवचनं सामान्यवचनं चैतत् । सुशब्दात् तथाहि मेदिनी –'सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि सङ्घातमात्रके' इति च । भागुरिश्च–'सङ्घसङ्घातपुञ्जौघसार्थयूथकदम्बकाः' इति ॥ ६ ॥

इति ब्रुवाणं विविधाः कथाश्च[2] मुनिं मुनीन्द्रैः सहितं मुकुन्दः ।
यज्ञाय यज्ञाधिपतिर्निमन्त्र्य सम्पूज्य पूज्यं विससर्ज्ज हृष्टम् ॥ ७ ॥

(भा.दी.) इतीति । इति वाचः विविधाः कथाश्च ब्रुवाणम्, मुनीन्द्रैः सहितं मुनिं अगस्त्यम्, यज्ञाधिपतिः मुकुन्दः श्रीरामः, यज्ञोऽश्वमेधस्तस्मै (निमन्त्र्य), यज्ञकरणसमये आगन्तव्यमित्यामन्त्रणं कृत्वा, पूज्यं हृष्टं अगस्त्यं सम्पूज्य, विससर्ज आश्रमं प्रति गन्तुमनुजज्ञे ॥ ७ ॥

---

१. **'नराः लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः, वानरेन्द्राः हनुमदादयः'** इति का.श्री. ।

२. **'विविधाश्च वाचो मुनिम्'** इत्यपि वि.ती.पाठः स्यात् । क्वचित् कोशेषु च ।

(सं.चं.) विविधाः कथाश्च हनुमदादिरावणादिजन्मविषया ब्रुवाणम् । करिष्यमाणाय यज्ञाय ॥ ७ ॥

सम्प्रेष्य[१] नम्रान् नरवानरेन्द्रान् पौरान्[२] प्रभुर्वैषयिकांश्च सर्वान् ।
सूर्य्येऽस्तमायाति स लोकनाथः सन्ध्यामवन्ध्यां सुधियामुपास्त ॥ ८ ॥

(भा.दी.) मुमोचेति[३] । सः लोकनाथः, नम्रान् भक्तिनम्रान् नरवानरेन्द्रान्, पौरान् जनान्, कोसलकेकयादिविषयेषु भवा वैषयिकास्तांश्च सर्वान् सम्प्रेष्य, सूर्ये अस्तो गिरिस्तं आयाति सति, शोभना धीर्येषां ते तथा तेषां नृणां सत्पुरुषाणां अवन्ध्यां सफलां सन्ध्यां उपास्त । लोकधर्मशिक्षार्थमुपासितवान् । आस उपवेशने लङ् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) पौरानयोध्यावासिनः । वैषयिकान् नानादेशेभ्यः आगतांश्च । सम्प्रेष्य सम्मानपूर्वकं प्रेष्य । प्रपूर्वस्य 'इष गतौ' इत्यस्य णिचि रूपम् –प्रेषयति । 'एषृ गतौ' इत्यस्य वा । 'प्रेषृ गतौ' इत्येव धात्वन्तरं च केचित् पठन्ति । सान्ध्यं कर्म सन्ध्याशब्देनोच्यते । सन्ध्यादेवतां गायत्रीं वा । सुधियां ज्ञानिनामवन्ध्याम्, 'कर्मणा ज्ञानमातनोति' इत्यमृतसोपानत्वात् । लोकशिक्षाया उपास्त । लोकनाथो हि सः ॥ ८ ॥

प्रविश्य चान्तःपुरमम्बुजाक्षः पुरन्दरान्तःपुरकान्तिहारि ।
अन्नानि पीयूषमयानि[४] भुक्त्वा विवेश शय्याशरणं शरण्यः ॥ ९ ॥

(भा.दी.) प्रविश्येति । अम्बुजाक्षः, शरण्यः शरणार्हः श्रीरामः, पुरन्दरस्य यदन्तःपुरं तस्य या कान्तिस्तां हरतीति तथोक्तं तत्, अन्तःपुरं प्रविश्य, पीयूषमयानि अमृतकल्पानि अन्नानि भुक्त्वा, शय्यायाः पर्यङ्कस्य शरणं गृहम्, शयनमन्दिरमित्यर्थः, विवेश । विशतेर्लिट् ॥ ९ ॥

(सं.चं.) पीयूषमयानि अमृतस्वरूपाणि । आरोग्यकराणि अमृततुल्यानीत्याशयः । नक्तं न दधिभोजनं प्रशस्तमिति क्षीरमयान्यन्नानि वा । 'नवसूतगवीदुग्धे पीयूषममृतेऽपि च' इति यादवप्रकाशः । शय्याशरणं शयनगृहम् ॥ ९ ॥

तल्पं पयःफेननिभं पवित्रं विष्वङ्गणिश्रेणिघृणिप्रदीप्तम् ।
सीतापतिः कोमलमध्यशेत भोगीन्द्रभोगं भगवानिवाथ ॥ १० ॥

---

१. **'मुमोच नम्रान्'** २. **'पौरान् जनान् वैषयिकांश्च'** इति वि.ती.पाठः ।

३. सम्पातायातमिदम् । **'सम्प्रेष्येति'** वक्तव्यम् । **'मुमोच'** इत्यस्याव्याख्यानात् । **'सम्प्रेष्य'** इति प्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याख्यानाच्च ।

४. **'पीयूषमयानि क्षीरयुक्तानि अन्नानि भुक्त्वा'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) तल्पमिति । अथ सीतापतिः श्रीरामः, पयसो यः फेनस्तस्य निभं समानं तत्, अतिनिर्मलं मृदु चेत्यर्थः, पवित्रम्, विष्वक् परितो या मणीनां श्रेणयः, तासां ये घृणयः किरणाः, तैः प्रदीप्तं प्रकाशितं तत्, कोमलं तल्पम्, भोगीन्द्रस्य शेषस्य यो भोगः शरीरं तं भगवानिव श्रीनारायण इव अध्यशेत विश्रमणं चक्रे । अधिपूर्वः शीङ् स्वप्ने लङ् । अधिपूर्वत्वादेवाऽधारकर्मकसञ्ज्ञाया द्वितीया ॥ १० ॥

(सं.चं.) तल्पमितीन्द्रवज्रा । 'तल्पं शय्याट्टजायासु' इति यादवप्रकाशः । तल्पो वा । पयसः फेनो बुद्बुदः । '**ನೊರೆ**' इति भाषायाम् । मणिश्रेणीनां घृणिभिर्गभस्तिभिः प्रकर्षेण द्योतमानम् । कोमलं तल्पमध्यशेत । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' (अ.सू.१.४.४६) इति द्वितीया । भोगीन्द्रभोगोऽपि पयःफेननिभः, पवित्रः, कोमलः, फणासु मणिश्रेणिघृणिप्रदीप्तश्च ॥ १० ॥

तं नित्यमुक्तं निबबन्ध दोर्भ्यामरञ्जयन्नीरजसं सदैव[१] ।
स्वाराममेवारमयच्च रामं सीता विरुद्धा न तथाऽपि जातु ॥ ११ ॥

(भा.दी.) तमिति । सीता नित्यमुक्तं तं श्रीरामं दोषौ हस्तौ ताभ्यां निबबन्ध । बन्ध बन्धने लिट् । निर्गतं रजः रजोगुणोपलक्षितगुणत्रयं यस्मात् स तथा तं श्रीरामं अरञ्जयत् रागयुक्तमकरोत्[२] । रञ्ज रागे लङ् । स्वेन स्वरूपभूतानन्देन आरमत इति स्वारामस्तं श्रीरामम्, स्वैः स्वकीयैः रूपैः आरमत इति वा, तं अरमयच्च । रमु क्रीडायां लङ् । सीता, तथाऽपि नित्यमुक्तत्वादिधर्मवतो बन्धनादिकरणेऽपि, विरुद्धा श्रीराम-चिन्ताननुकूला जातु कदाचिदपि न बभूव । अनाद्यनन्तकालेऽपि तदिच्छानुसारेण प्रवर्तनादिति भावः ॥११॥

(सं.चं.) निरस्तरजसमरञ्जयत् । स्वयमेवाऽरमते, नान्यत इति स्वारामः । तादृशमपि अरमयत् । अथापि न विरुद्धता क्वापि दम्पत्योः ॥ ११ ॥

रामाभिषेकोत्सवमुत्सुकानां प्रशंसतामप्यभिनन्दतां[३] च ।
सा शर्वरी [४]सर्वमहाजनानामानन्दसन्दोहकरी बभूव ॥ १२ ॥

---

१. **'–रजसं तथैव'** २. **'अरञ्जयत् स्वस्यां रागयुक्तमिवाकरोत्'**

३. **'प्रशंसतामभ्यनन्दतां च' इत्यपि केचित् पठन्ति । 'प्रशंसतां रामाभिषेकस्तुतिं कुर्वतम् । अभि अधिकं अभिनन्दतां च स्वत एव हर्षयुक्ता-नामपि । नद हर्षे । सम्पत्समृद्धियुक्तानामिति वा । टु नदि समृद्धौ'** इति का.श्री. । असमञ्जसः पाठश्चार्थश्च । **'अध्यभिनन्दतां च'** इति तदभिमतः पाठः स्यादिति भाति । ४. **'सर्वजगज्जनाना–'**

(भा.दी.) रामेति । श्रीरामस्य योऽभिषेकाख्य उत्सवस्तम्, उत्सुकानां आकाङ्क्षमाणानाम्, प्रशंसतां अभिषेकोत्सवं संस्तुवतामपि, अभिनन्दतां च तद्दृष्ट्वा सन्तुष्यतां च, सर्वे ये महाजनास्तेषां सा शर्वरी अभिषेकदिवसरात्रिः आनन्दानां सन्दोहः समूहस्तं करोतीति तथोक्ता बभूव ॥ १२ ॥

(सं.चं.) रामगुणानुसन्धाने उत्सुकानामत एव रामाभिषेकोत्सवं प्रशंसतामभिनन्दतां च । गुणवर्णनं प्रशंसा, सन्तोषाविष्करणमभिनन्दनम् । प्रीतिप्रकटनं वा । सर्वसज्जनानाम् ॥ १२ ॥

स्निग्धस्वराः पीडितपञ्चमाख्याः[१] षड्जस्वरं[२] भिन्नकतां नयन्तः ।
विनर्षभाख्यं पुरुषर्षभस्य[३] ववन्दिरे बन्दिगणाः पुरान्ते ॥ १३ ॥

(भा.दी.) स्निग्धेति । स्निग्धो मनोहरः स्वरो येषां ते तथा । स्निग्धत्वं नाम कण्ठगुणः, स्निग्धः अशुष्कः अरूक्षः, आर्द्रीभाववानित्यर्थः । स्वरास्तावत् सप्त प्रसिद्धाः षड्ज ऋषभो गान्धारो मध्यमः पञ्चमो धैवतो निषादश्चेति । 'षड्जं मयूरा ब्रुवते गावस्त्वृषभभाषिणः । अजाविकं तु गान्धारं क्रौञ्चः क्वणति मध्यमम् । पुष्पसाधारणे काले पिकः कूजति पञ्चमम् । धैवतं हेषते वाजी निषादं ब्रुवते गजाः' । तन्मध्ये पिण्डितः अल्पीकृतः पञ्चमाख्यः स्वरो यैस्ते तथोक्ताः । सम्पूर्णपञ्चमाख्यस्वरोच्चारणस्योषःकालानर्हत्वात् पञ्चमस्वरमल्पप्रयोगवन्तं कुर्वन्त इत्यर्थः । अत्र श्रुतिसमधिकत्वेनेत्यपि ग्राह्यम् । तत्र कथं पञ्चमस्य श्रुतिसमधिकत्वम्? इत्थम्– 'षड्जश्चतुःश्रुतिर्ज्ञेय ऋषभस्त्रिश्रुतिः स्मृतः । द्विश्रुतिश्चापि गान्धारो मध्यमश्च चतुःश्रुतिः । चतुःश्रुतिः पञ्चमः स्यात् धैवतस्त्रिश्रुतिः स्मृतः । निषादो द्विश्रुतिश्चैव षड्जग्रामः स्वरान्तरम्' इति । तत्र यद्यपि षड्जमध्यमाभ्यां समानश्रुतित्वं पञ्चमस्य । तथाऽपि ऋषभगान्धारधैवतनिषादापेक्षया श्रुतिसमधिकत्वम् । ततादिवाद्यविशेषेण सहिततयेत्यपि ग्राह्यम् । चतुर्विधं तावद् वाद्यम् । ततमानद्धं घनं सुषिरमिति । ततं वीणादि । आनद्धं मुरजादि । घनं कांस्यताळादि । सुषिरं वंशादि । तत्र ततादियुक्तं गायन्त इत्यर्थः । षड्जस्वरं षड्जनामकं स्वरविशेषं भिन्नकतां स्वरूपमात्रेणावस्थिततां नयन्तः प्रापयन्तः । तत्रायं प्रभेदः– त्रिप्रकारस्तावत् षड्जस्वरः । ऋषभरूपः पञ्चमरूपः स्वात्मरूपश्चेति । तत्र ऋषभरूपं पञ्चमरूपं च पृथक्कृत्याऽत्मरूपेणावस्थितः षड्जो भिन्नक इत्युच्यते । षड्जं भिन्नकं कृत्वा षड्जानुषक्तावप्यृषभपञ्चमौ

---

१. **'पिण्डितपञ्चमाख्याः'** इति वि.ती.पाठः स्यात् । २. **'षड्जं स्वरम्'**

५. अत्र वि.ती.पाठः न स्फुटः । व्याख्याने च पाठसङ्कीर्णता दृश्यते । विद्याभूषणतीर्थीयस्य समग्राऽक्षरशोऽनुकृतिरियम् । वि.भू.तीर्थीयमप्यस्फुट-पाठम् । 'ववन्दिरेऽकाकितयर्षभाख्यं स्वरं विना वन्दिगणाः पुरान्ते' इति तु सम्भावितः पाठः स्यात् । **'पुरुषर्षभस्य'** इति पदस्य टीकयोरुभयोरप्यव्याख्यानं च स्फुटमिह पाठान्तरमवगमयति । प्रचलितस्तु पाठः काशीश्रीनि. टीकानुगुणः । तत्र **'पुरुषर्षभस्य पुरुषश्रेष्ठस्य रामस्य'** इति प्रतीकग्रहणेन व्याख्यनात् ।

त्यक्त्वा स्वात्मरूपेण षड्जं प्रयुञ्जाना इत्यर्थः । न विद्यते काकिः कण्ठदोषो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता तया[१] । श्रावकादिगुणयुक्तत्वेन चेत्यपि ग्राह्यम् । 'श्रावकः कण्ठजो गुणः । यो दूराच्छ्रावयत्यन्ये त्वन्वर्था मधुरादयः । काकीत्याद्याः कण्ठदोषास्तत्र काकी नृलिङ्गकः' इति वैजयन्ती । ऋषभ इति आख्या यस्य स तथा तं स्वरं विना त्यक्त्वा । अरुणोदयकाले ऋषभाख्यस्वरविशेषेण गानं कर्तुमनुचितत्वात् तं वर्जयित्वे-त्यर्थः । वन्दिगणाः स्तुतिपाठकानां समूहाः, पुरस्य अन्तं मध्यं तस्मिन्, अन्तःपुर इत्यर्थः, ववन्दिरे । वदि अभिवादनस्तुत्योर्लिट् ॥ १३ ॥

(सं.चं.) स्निग्धः मधुरः । यत्र श्रोतुर्मनः स्निह्यत् पुनःपुनः शुश्रूषति । पीडितः नियन्त्रितः पञ्चमाख्यः स्वरो यैः । 'पीडितं बाधिते स्त्रीणां करणे चापि यन्त्रिते' इति विश्वप्रकाशः । पिण्डितपञ्चमाख्या इति पाठेऽ-प्ययमेवार्थः । 'पिण्डितं गणिते सान्द्रे' इति च । षड्जस्वरं भिन्नकतां अमिश्रिततां शुद्धषड्जतामित्यर्थः । ऋषभं विना । सम्प्रत्यपि सुप्रभातादिश्लोकं कर्णाटकभूपाळिरागे विनर्षभमेव गायन्ति । पुरुषर्षभस्य वन्दि-गणाः । वन्दिनः स्तुतिपाठकाः । ववन्दिरे गायन्तस्तुष्टुवुः । 'पुरान्ते अन्तःपुरे' इति व्याचक्षते । 'प्रभाते' इति तु वक्तव्यम् । 'निशान्ते' इति वा । अतः 'ववन्दिरे वन्दिगणाः प्रभाते' इति, '–निशान्ते' इति वा मूलपाठः स्यादिति भाति ॥ १३ ॥

द्विजाः प्रबुद्धा विरळोऽन्धकारो विधुर्विधामा कुमुदं मुदाऽस्तम् ।
विकासमर्हत्यधुनाऽर्हणीयं नवाम्बुजं त्वन्नयनाम्बुजं च ॥ १४ ॥

(भा.दी.) स्तुतिप्रकारमेव दर्शयति–**द्विजा** इत्यादिना । द्विजाः पक्षिणो ब्राह्मणा वा प्रबुद्धाः प्रबोधं प्राप्ताः । अन्धकारः विरळः शिथिलः, विनष्ट इत्यर्थः । विधुश्चन्द्रः, विगतं धाम तेजो यस्य स तथा अभवत् । कुमुदं कुमुदकुसुममपि मुदा विकासेन अस्तं निरस्तम्, मुकुळितमभूदित्यर्थः । हे राजन् श्रीराम, अधुना नवं नूतनं यदम्बुजं तत्, अर्हणीयं श्लाघनीयं तव नयनलक्षणं यदम्बुजं कमलं तच्च, विकासः उन्मीलनं तं प्राप्तुमर्हति योग्यं भवति । अर्ह पूजायां लट् । प्रबोधार्थं समयः प्राप्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(सं.चं.) द्विजाः प्रबुद्धा इत्युपेन्द्रवज्रा । किमिति तुष्टुवुः? आह– द्विजाः प्रबुद्धाः । द्विजाः पक्षिणः प्रबुद्धाः कलं गायन्ति । द्विजा विप्राः प्रबुद्धा मन्त्रान् पठन्ति । विधुर्विधामा विगतरश्मिः विगतप्रभावश्च जातः ।

१. साम्प्रतमुपलब्धपाठे नेदं विग्रहवाक्यमिहापेक्षितम् । **'अकाकितया'** इति पदस्य मूलेऽश्रवणात् । तस्मात् **'अकाकितया'** इति पदघटितं पाठान्तरं स्यादित्युक्तम् ।

‘धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः’ इति विश्वप्रकाशः । मुदाऽस्तं निरस्तमोदं निमीलितमित्यर्थः । अर्हणीयं पूजार्हं प्रशंसनीयं वा ॥ १४ ॥

भजत्यपास्यत्यपि रागलीलां चक्राङ्गनोषस्यथ कौशिकी च ।
यथा तवोरुक्रम विक्रमान्ते स्वःसुन्दरी चासुरसुन्दरी च ॥ १५ ॥

(भा.दी.) भजतीति । उरवः क्रमाः पादविन्यासाः यस्य स तथा तत्सम्बुद्धिः, श्रीराम, तव विक्रमस्य पराक्रमस्यान्तोऽवसानं तस्मिन्, त्वयाऽसुराणां हनने क्रियमाण इत्यर्थः, स्वः स्वर्गस्य सुन्दरी देवस्त्रीत्यर्थः, असुरसुन्दरी च, यथा रागलीलां कर्तव्यानुरागेण लीलां भजति, अपास्यति त्यजति च, तथा चक्राङ्गना चक्रवाकपक्षिस्त्री उषसि रागलीलां भर्तर्यनुरागेण क्रीडां भजति । भज सेवायां लट् । चक्रवाकस्त्रीणां दिवा प्रबोधवत्त्वादिति भावः । कौशिकी उलूकी (रागलीलामपास्यति) दिवान्धत्वादिति भावः । असु क्षेपणे लट् ॥ १५ ॥

(सं.चं.) चक्राङ्गना चक्रवाकी चक्रवाकेण सह रागलीलां प्रणयलीलां भजति । रात्रिविरहा दिवाप्रणयाश्च हि चक्रवाकाः । कौशिकी उलूकी, **‘ઘુવડ’** इति भाषायाम् । रागलीलां अपास्यति जहाति दिवान्धत्वात् । स यथा – हे उरुक्रम रामचन्द्र । विष्णोरसाधारणं नामेदम् । ‘शं नो विष्णुरुरुक्रमः’ इति श्रुतिः । तव राक्षससंहाराख्यस्य विक्रमस्यान्ते स्वःसुन्दरी, समुदायैकवचनम्, रागेण वीक्षा-जनितेन रसमयेन अनुरागेण वा लीलां सन्तोषसूचनीं नाट्यलीलाम्, शृङ्गारलीलां वा बभाज । असुरनारीगणश्च भीत्या स्त्रीसहजां शृङ्गारलीलामपास ॥ १५ ॥

उन्मोच्य[१] रम्यं पतिबाहुबन्धं पतिव्रताः पत्युरुपेत्य पादम् ।
श्रीरामरामेति कलं वदन्त्यः कुर्वन्ति सुप्रातमिमाः[२] प्रजानाम् ॥ १६ ॥

(भा.दी.) उदिति । इमाः अयोध्यायां विद्यमानाः, पतिव्रताः स्त्रियः, रम्यं पत्युर्यो बाहुभ्यां बन्धस्तम्, पत्यालिङ्गनमित्यर्थः, उन्मोच्य मोचयित्वा, उन्मुच्येति पाठे पतिबाहुबन्धं स्वयं मुक्त्वेत्यर्थः, पत्युः पादश्चरणस्तं उपेत्य, भर्तृपादपार्श्वेऽवस्थिताः सत्य इत्यर्थः, श्रीराम राम इति कलमव्यक्तमधुरं यथा भवति तथा वदन्त्यः सत्यः, प्रजानां दिनं (सुप्रातं) सु शोभनं प्रातर्यस्य तत्तथोक्तं तत्, ‘सुप्रातसुश्वसुदिव–’ इत्यादिना निपातनात् साधुः, कुर्वन्ति ॥ १६ ॥

---

१. **‘उन्मुच्य’** २. **‘सुप्रातरिमाः’** इत्यशुद्धः पाठः । **‘प्रातरित्येतत् रेफान्तमव्ययम् । तदेव कर्म’** इति वदन् का.श्री. च भ्रान्तः ।

(सं.चं.) वन्दनार्थं पत्युरुपेत्य पादम् । प्रजानां तं दिवसं सुप्रातं कुर्वन्ति । शोभनं प्रातरस्येति सुप्रातस्तम् । 'सुप्रात-सुश्व-सुदिव-शारिकुक्ष-चतुरश्रैणीपदाजपद-प्रोष्ठपदाः' (अ.सू.५.४.१२०) इति प्रातः - शब्दस्य समासान्ताऽच्प्रत्ययान्तता । 'सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते' इति हि जयादित्यः । तेन 'सुप्रातरिमाः प्रजानाम्' इति पठन्तः सर्वेऽपि भ्रान्ताः ॥ १६ ॥

प्राच्या मुखं रागगुणेन[१] भाति कान्तेन काल्येन[२] हि सङ्गतेयम् ।
प्रसोष्यते साम्प्रतमेतयाऽर्कः कौसल्ययेवात्र भवान् प्रभावान् ॥ १७ ॥

(भा.दी.) प्राच्या इति । इयं प्राची दिक्, पूर्वदिङ्नामिका स्त्री, काल्येन उषःकालनामकेन, 'काल्यमुषःप्रत्यूषसी अपि' इत्यमरः, कान्तेन भर्त्रा सङ्गतेति संसक्तेति हि यस्मात् तस्मात्, प्राच्याः मुखं तत्, रागाख्यो रक्तिमाख्यो यो गुणस्तेन भाति । एतया पूर्वदिगाख्यस्त्रिया, साम्प्रतमिदानीम्, प्रभा कान्तिः अस्यास्तीति प्रभावान् अर्कः, भवान् अत्र अयोध्यायां कौसल्ययेव प्रसोष्यते प्रसूतः करिष्यते । षू प्रसवे लृट् । इदानीमुषःकालो जातः, सूर्योदयश्च प्राप्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(सं.चं.) इयं प्राची दिक् काल्येन प्रभाताख्येन कान्तेन रमणेन सङ्गता बभूव । 'काल्यं प्रभातम्' इति यादवप्रकाशः । तेन रमणसमागमेन लज्जितायाः प्राच्या मुखं रागगुणेन लोहितवर्णेन युक्तं भाति । सङ्गमानन्तरं साम्प्रतं सद्य एवैतया प्राचीमहिळया प्रभावानर्कः प्रसोष्यते । यथा प्रभावान् भवान् कौसल्यया प्रासूयत ॥ १७ ॥

विधिर्विभुत्वस्य हरो हि मन्योः कीर्त्तेर्म्महेन्द्रो मदनश्च[३] कान्तेः ।
बुद्धेर्गुरुश्चेति भवद्गुणानां बिम्बोष्ठ सर्वे प्रतिबिम्बमेते[४] ॥ १८ ॥

(भा.दी.) विधिरिति । बिम्बवद् बिम्बपक्ववदोष्ठो यस्य स तथा तत्सम्बुद्धिः, श्रीराम, विधिः ब्रह्मा तव विभुत्वस्य सर्वाधिपतित्वलक्षणगुणस्य प्रतिबिम्बम् प्रतिबिम्बभूतः । हरः ते मन्योः क्रोधस्य प्रतिबिम्बभूतः । महेन्द्रः तव कीर्तेः प्रतिबिम्बभूतः । मदनः तव कान्तेः शोभायाः, 'कान्तिः शोभाभिकामयोः' इति

---

१. **'स्त्रियः पतिसंयोगकाले हरिद्रादिना मुखं प्रक्षालयन्तीति प्रसिद्धमेतत्'** इति का.श्री. । अनुवाकहतानामरसिकं व्याख्यानम् ।

२. **'भाति काल्येन कान्ते हि'** ३. **'मदनोऽपि कान्तेः'**

४. **'प्रतिबिम्बभूताः' 'तथाच ब्रह्मादयः सर्वे त्वद्गुणसदृशगुणाः, त्वदधीनगुणाश्चेति भावः'** इति का.श्री. ।

वैजयन्ती, प्रतिबिम्बभूतः । गुरुः बृहस्पतिश्च तव बुद्धेः प्रतिबिम्बभूतः । इति एवमेव सर्वे (एते) अन्येऽपि वाय्वादयो देवाः भवतो ये गुणाः बलादयस्तेषां प्रतिबिम्बभूताः । प्रतिबिम्बत्वं नाम तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वम् ॥ १८ ॥

(सं.चं.) जीवनिष्ठाः सर्वे विभुत्वादयो गुणा गुणसमुद्रस्य तव गुणानां बिन्दुमात्रं प्रतिबिम्बम् । शरावजले सूर्यबिम्बस्य प्रतिफलनमिव । बिम्बं पक्वं बिम्बिकाफलम् । **'ଓଠଠ'** इति भाषायाम् । बिम्बवदोष्ठोऽस्येति बिम्बोष्ठः ॥ १८ ॥

इत्यादि तद्गीतमकाकि शृण्वन् यावत् स[१] तल्पादुदतिष्ठदीशः ।
उपस्थितं तत्र नृणां सहस्रं हेमोदपात्रैरुदकं दधानम् ॥ १९ ॥

(भा.दी.) इत्यादीति । ईशः सः श्रीरामः, इति आदिर्यस्य तदित्यादि, एवमादीत्यर्थः, न विद्यते काकिः काकिनामककण्ठदोषो यस्य तदकाकि, तेषां वन्दिनां गीतं शृण्वन् सन्, यावत् यदा तल्पं पर्यङ्कस्तस्मात् उदतिष्ठत् उत्थितोऽभूत्, ततः पूर्वमेव, हेममयानि यानि उदपात्राणि उदकपात्राणि तैः उदकं तत् दधानं नृणां भृत्यजनानां सहस्रं तत्र अन्तःपुरे उपस्थितं समीपं प्रत्यागत्य स्थितमभूत् ॥ १९ ॥

(सं.चं.) तदुदयगीतम् । न विद्यते काकी नाम स्वरदोषो यत्र तदकाकि । अगम्भीरः स्वरः काकी । उपलक्षण-मेतदन्यस्वरदोषाणामपि । तथाहि पठन्ति स्वरदोषान्– 'अथ काकी नृलिङ्गकः । अगम्भीरः स्वरोऽथ स्यात् तम्बिकी घ्राणनिर्गतिः । सन्दष्टो भेदसम्मिश्रः कफिलो घर्घरः कफात्' इति । तल्पं शय्या । यावदुदतिष्ठत् तावत् तदैव उपस्थितं भृत्यजनानां सहस्रम् । सहस्रमुपस्थितं ममैव स्यादद्य सेवाभाग्यमिति । सहस्रे द्वित्राः सेवाभाग्यं लभन्ते । 'तमुत्थितं महात्मानं प्रह्वाः प्राञ्जलयो नराः । सलिलं भाजनैः शुभ्रैरुपतस्थुः सहस्रशः' (उ.कां.३७.१२) इति च । उदपात्रैः उदकपात्रैः । 'एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्' (अ.सू.६.३.५९) इति विभाषा उदकस्योद इत्ययमादेशः ॥ १९ ॥

यन्नामसङ्कीर्त्तनमात्रमत्र दिशेन्महापातकमोक्षमाशु[२] ।
स नित्यशुद्धोऽपि किलाऽत्मशुद्धिं चक्रेऽथ सल्लक्षणशिक्षणार्थम् ॥ २० ॥

---

१. **'यावत् स्वतल्पा–' 'तल्पादवतिष्ठदीशः'** इति भ्रान्तः पाठः । २. **'–मोक्षशुद्धिम्'** इति, **'–मोक्षसिद्धिम्'** इति च क्वचित् ।

(भा.दी.) यदिति । अत्र लोके, यस्य श्रीरामस्य, नाम श्रीराम इति नाम, तस्य सङ्कीर्तनमात्रं केवलं सङ्कीर्तनम्, महान्ति यानि पातकानि ब्रह्महत्यादीनि तेभ्यो मोक्षो मोचनम्, तं आशु दिशेत् प्रयच्छेत्, कुर्यादित्यर्थः, सः श्रीरामः, अथ शयनादुत्थानानन्तरम्[१] नित्यशुद्धोऽपि, सतां यानि लक्षणानि चिह्नानि दन्तधावनादीनि तेषां शिक्षणं तस्मै, 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः' इत्युक्तेः स्वाचरणेन सतः शिक्षयितुमित्यर्थः, आत्मनो देहस्य शुद्धिराचमनादिना शुचित्वं तां चक्रे किल ॥ २० ॥

(सं.चं.) दन्तधावनादिनाऽऽत्मशुद्धिं देहशुद्धिम् । नित्यशुद्धस्वरूपदेहोऽपि । सतां लक्षणस्य जीवनधर्मस्य शिक्षणार्थम् ॥ २० ॥

स्नातः सुवासाः समुपास्य सन्ध्यां हुत्वा[२] स हव्यं प्रतिदाय देयम् ।
अग्नीनुपातिष्ठदुताग्निहोत्रगृहेष्वथेक्ष्वाकुभिरादृतेषु ॥ २१ ॥

(भा.दी.) स्नात इति । अथ स्नातः, सु शोभनं वासो यस्य स तथा, सः श्रीरामः सन्ध्यां समुपास्य, हव्यं हविस्तत् अग्नौ हुत्वा, दातुं योग्यं देयं सुवर्णादि प्रतिदाय ब्राह्मणेभ्यो दत्वा, उत अनन्तरम्, इक्ष्वाकोर्गोत्र-भवा इक्ष्वाकवस्तैः, 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' (अ.सू.२.४.६२) इति गोत्रापत्यार्थकाणप्रत्यय-लोपः, इक्ष्वाकुपूर्वैरिति वा, राजभिः आदृतेषु सत्कृतेषु, अग्निहोत्रस्य गृहाणि तेषु, अग्नीन् उपातिष्ठत् पर्यचरत् ॥ २१ ॥

(सं.चं.) प्रत्येकं यस्मैयस्मै यद्यद् देयं तत्तद् दत्वा अथाग्नीनुपातिष्ठदुत । उतेति समुच्चये । उपातिष्ठच्च । यद्यपि 'उपाद् देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्' इति वार्तिकेन (अ.सू.१.३.२५) देव-पूजार्थकस्य उपात् परस्य तिष्ठतेरात्मनेपदं विहितम् । तेन 'अग्नीनुपातिष्ठत' इति वक्तव्यम् । अथाप्यग्नी-नुपातिष्ठदित्याह । तेनैतदाह– नेयं देवपूजा । सर्वदेवोत्तमस्य का देवपूजा नाम? किन्त्वात्मन एवेयं पूजा परेषां शिक्षणार्थम् । तेन परस्मैपदमेव भगवद्विषये साध्विति । 'यज्ञैश्च यजन् स्वमेव' (९.४१) इति तात्पर्यनिर्णये । पूर्वैरिक्ष्वाकुवंशोद्भवैराचरिताग्न्युपस्थानेषु अग्निहोत्रशरणेषु । 'देवागारं जगामाऽशु पुण्यमि-क्ष्वाकुसेवितम्' (३७.१३) इति च ॥ २१ ॥

पुंसां[३] ललामैष ललाम कृत्वा नवार्कभासा हरिचन्दनेन ।
विभूषणानां च विभूषणत्वं ययौ त्रिलोकैकविभूषणं सः ॥ २२ ॥

---

१. 'शयनादुत्थापनानन्तरम्' २. 'हुत्वाऽथ हव्यम्' ३. 'पुंसां पुरुषाणां ललामा तिलकभूतः, पुरुषश्रेष्ठ इति यावत्' इति का.श्री. ।

(भा.दी.) पुंसामिति । पुंसां पुरुषाणां मध्ये ललामा तिलकभूतः एषः श्रीरामः । 'ललामं स्याल्ललाम च' इत्यमरः[१] । नवो योऽर्कस्तस्य भाः इव भाः कान्तिर्यस्य तत्तथा तेन, हरिचन्दनेन श्रीगन्धेन, ललाम तिलकं तत् कृत्वा, त्रयश्च ते लोकाश्च तेषां एकविभूषणं मुख्यालङ्कारभूतः सः श्रीरामः, विभूषणानि आभरणानि तेषां विभूषणत्वं च आभरणत्वं च ययौ । सर्वाभरणभूषितः सन्नाभरणानां शोभां ददाविति भावः ॥२२॥

(सं.चं.) पुंसां ललामा श्रेष्ठः । ललाम तिलकं कृत्वा धृत्वा । हरिचन्दनेन कुङ्कुमेन रचितं तिलकम् । 'हरिचन्दनमाख्यातं गोशीर्षे सुरपादपे । ज्योत्स्नायां कुङ्कुमे च' इति विश्वप्रकाशः । हरिचन्दनं चन्दनभेद इत्यप्याचक्षते । 'ललामोऽस्त्री ललामापि' इति यादवप्रकाशः । 'ललाम च ललामं च लाञ्छनध्वज-वाजिषु । शृङ्गे प्रधाने भूषायां रम्ये वालधिपुण्ड्रयोः' इति विश्वप्रकाशः ॥ २२ ॥

निर्ग्गम्य रौग्मात् स्वसमाधिधाम्नः सभां महारत्नमयीं विवेश ।
यावत् स सूर्य्यान्वयसूर्य्य ईशः सूर्य्यो गिरेर्व्योम विवेश तावत् ॥ २३ ॥

(भा.दी.) निर्गम्येति । सूर्यस्य योऽन्वयो वंशस्तस्य सूर्य इव सूर्यः, सूर्यवंशदीप इत्यर्थः, ईशः श्रीरामः, रुग्मस्य सुवर्णस्य विकारो रौग्मं तस्मात्, स्वस्य समाधेः चित्तैकाग्रतायाः स्वध्यानस्य धाम गृहं तस्मात्, स्वस्य जपार्थं विद्यमानादित्यर्थः, निर्गम्य यावत् यदा, महान्ति यानि रत्नानि तैर्निर्मिता महारत्नमयी, तां सभां विवेश, तावत् तदा सूर्यः गिरेरुदयपर्वतात् व्योम विवेश आरुढोऽभूत् ॥ २३ ॥

(सं.चं.) सूर्यवंशस्य सूर्य इव दीपक ईशो रामः यावत् यत्कालावच्छेदेन ध्यानमन्दिरात् राजसभां विवेश तावत् तस्मिन्नेव क्षणे सूर्योऽप्युदयाचलाद् गगनं विवेश । ननु भगवान् कमेव ध्यायेत्? आत्मानमेवेत्याह– स्वसमाधिधाम स्वस्यैव ध्यानार्थं मन्दिरम् । रौग्मं रुग्ममयम् । रुग्ममित्येव प्रतनम् । रुक्ममित्यर्वाक्त-नम् । अधिकमस्मत्कृतायामुपनिषच्चन्द्रिकायां द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥

आसीनमेनं मणिहेमरूपे सिंहासने सिंहमिवाद्रिशृङ्गे ।
उपासताऽऽरादनुजा विनीता भक्तास्तथा वानरराक्षसेन्द्राः ॥ २४ ॥

(भा.दी.) आसीनमिति । मणयश्च हेमानि च तेषां रूपं स्वरूपं तस्मिन्, मणिहेममय इत्यर्थः, सिंहासने, अद्रेः मेरुगिरेः शृङ्गं शिखरं तस्मिन् सिंहमिव, आसीनं उपविष्टम्, एनं श्रीरामम्, विनीताः विनयोपेताः,

---

१. सम्पातायातमिदम् । नेदममरवचनम् । **'इति रुद्रः'** इति पठनीयम् । नेदमत्रातीव सङ्गतम् । **'ललाम तिलकम्'** इत्यतः परं पठनीयम् ।

अनुजाः लक्ष्मणादयः, तथा भक्ताः वानरराक्षसेन्द्राः सुग्रीवविभीषणादयश्च, आरात् समीपे उपासत सेवां चक्रुः । आसतेर्लङ् ॥ २४ ॥

(सं.चं.) आरात् समीपे । विनीता भक्ता अनुजा वानरराक्षसेन्द्राश्च ॥ २४ ॥

सभागते[१] स्वामिनि सानुरागा सामन्तमालाऽत्र समन्ततोऽभूत् ।
हरिन्मणिश्रीरधिकप्रभोऽस्याः स नायको नायकतामुपायात् ॥ २५ ॥

(भा.दी.) **सभे**ति । स्वामिनि श्रीरामे, सभां गतः सभागतस्तस्मिन् सति, अनुरागेण भक्त्या सहिता सानुरागा, सामन्तानां खण्डाधिपतीनां माला पङ्क्तिः, अत्र सभायाम्, समन्ततः अभूत् संस्थिताऽभूत् । हरिन्मणिवदिन्द्रनीलरत्नवत् श्रीः कान्तिर्यस्य स तथा, अधिका प्रभा यस्य स तथा, सः श्रीरामः, अस्याः सामन्तमालायाः नायकः स्वामी सन्, नायकतां नायकरत्नताम्, हारमध्यस्थरत्नभावमित्यर्थः, उपायात् प्राप्तोऽभूत् ॥ २५ ॥

(सं.चं.) अनुरागेण भक्त्या सहिता सामन्तमाला । अनुगुणेन रागेण लोहितवर्णेन मणिमाला । राज्यस्य समन्ततो विद्यमाना माण्डलिकाः नृपाः सामन्ताः । तेषां मालेव माला पङ्क्तिः । हरिन्मणिः मरतकम् । अस्याः सामन्तमालाया अधिकप्रभो नायको रामः, अरुणोपलमालाया मध्ये खचितोऽधिकप्रभो मणिरिव नायकतामुपाजगाम । नायकमणिरिव बभावित्यर्थः । 'हारमध्यस्थितं रत्नं तरळो नायकोऽपिच' इति यादवप्रकाशः ॥ २५ ॥

पुरोधसस्तत्र वसिष्ठपूर्वान् समागतान् स्वं नमतो[२] धियैव ।
न्यवीविशन्न्यायनिदर्शनाय[३] तूर्णं चलन्नासनतः स नाथः ॥ २६ ॥

(भा.दी.) पुरोधस इति । सः नाथः श्रीरामः, तत्र सभायां समागतान्, न्यायस्य. ब्राह्मणैः क्षत्रियवन्दनं न कार्यमिति लोकन्यायस्य, निदर्शनं प्रदर्शनं तस्मै, धियैव मनसैव, न तु कायेनेत्यर्थः, स्वं नमतः स्वात्मने नमस्कारं कुर्वतः, वसिष्ठपूर्वान् ऋषीन्[४] । न्यायनिदर्शनाय शिष्यादिभिर्गुरवो माननीया इति

---

१. **'सभां गते'** २. **'–गतान् सन्नमतो–'**

३. **'न्यायनिदर्शनाय शिष्यादिभिः गुर्वाद्याः पूजनीया इति लोकन्यायप्रदर्शनार्थम्......न्यवीविशत् आसनेषूपवेशयामास। 'स्वावराणां गुरुत्वं तु भवेत् कारणतः क्वचित् । मर्यादार्थं तेऽपि पूज्या नतु यद्वत् परो गुरुः' इति'** इति का.श्री. ।

४. **'वसिष्ठपूर्वान् पुरोधसः'** इति युक्तः पाठः ।

न्यायप्रदर्शनार्थम्, आसनतः तूर्णं यथा भवति तथा चलन् उत्तिष्ठन् सन्, मुनीन् न्यवीविशत् उपवेशयामास ॥ २६ ॥

(सं.चं.) वृद्धैर्यवीयांसः विप्रैः क्षत्रिया न नन्तव्या इति लोकनीतिं दर्शयितुं धियैव मनसैव स्वमात्मानं नमतः पुरोधसः स तेषामपि नाथः स्वामी रामः वृद्धास्तरुणैर्विप्रा राजभिरादर्तव्या इति लोकन्यायनिदर्शनायैव तूर्णमासनाच्चलन् तानासने निवेशयामास । 'ये केचास्माच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसने न प्रश्वसितव्यम्' इति हि श्रुतिः ॥ २६ ॥

स्वालोकलोलानवलोक्य लोकान् लोकाधिनाथः सकलान् सभायाम् ।
स्मितामृतेन प्रतितर्प्पयंस्तान् वाणीमुदारां समुदाजहार[१] ॥ २७ ॥

(भा.दी.) स्वेति । लोकाधिनाथः श्रीरामः, सभायां सकलान् लोकान् जनान्, स्वस्य य आलोको दर्शनं तस्मिन् लोलान् आसक्तान् अवलोक्य, तान् जनान्, स्मितमेवामृतं तेन प्रतितर्पयन् प्रीणयन्, उदारां उत्तमां वाणीं समुदाजहार निरूपितवान् ॥ २७ ॥

(सं.चं.) स्वावलोकने लोलानुत्सुकान् । प्रत्येकमेकैकमपि तर्पयन् सन्तोषयन् ॥ २७ ॥

वर्ण्णाश्रमाचारविशेषनिष्ठाः समस्तविद्याभिरतौ पटिष्ठाः[२] ।
मामेव सेवध्वमकैतवेन[३] प्रजाः प्रजानामधिनाथमेकम् ॥ २८ ॥

(भा.दी.) वर्णेति । हे प्रजाः, वर्णाः ब्राह्मणादयश्चत्वारस्ते च, आश्रमा गृहस्थादयस्ते च, तेषां ये आचारविशेषाः आचारप्रभेदाः, तेषु निष्ठा स्थितिर्येषां ते तथोक्ताः, समस्ता या विद्याः वेदादिसच्छस्त्राणि, तासु या अभिरतिः पठनादिनिमित्तसन्तोषः, तस्यां पटिष्ठाः अतिशयेन चतुराः, पटुशब्दादतिशायने इष्ठन्, सदाऽपि विद्वज्जनगोष्ठीनिरता इत्यर्थः, 'वेदान्तविद्याभिरतौ वरिष्ठा' इति क्वचित् पाठः, यूयं प्रजानामधिनाथं मां एकमेव, अकैतवं अकापट्यं तेन सेवध्वम्, मामेव एकं प्रधानं सर्वोत्तममित्यादिप्रकारेण सेवध्वमिति वा । षेवृ सेवने लोट् ॥ २८ ॥

---

१. **'समुदाहरत् सः'** २. **'वेदान्तविद्याभिरतौ वरिष्ठाः'** । **'–रतौ द्रढिष्ठाः'** इति क्वचित् ।

३. **'अकैतवेन निर्व्याजतया, छद्माभावेनेति वा । मामेकमेव सेवध्वमिति सम्बन्धः । मामेकं प्रधानं सर्वोत्तममित्यादिप्रकारेण सेवध्वमिति वा'** इति वि.भू. ।

(सं.चं.) अतितमां पटवः पटिष्ठाः पटुतमाः । समस्तासु लौकिकीषु वैदिकीषु च विद्यासु । मामेकमेव । अकैतवेन निष्कपटम् ॥ २८ ॥

[१]अहंममेत्याग्रहमोह एष देहे च देहानुगते च मा भूत् ।
मोहेन्धनेऽस्मिन् भवदाववह्नौ तातप्यमानानवलोकयध्वम् ॥ २९ ॥

(भा.दी.) अहमिति । देहः शरीरं तस्मिन्, अहं इति आग्रहेण अभिनिवेशेन मोहः मूढता, 'मोहो कृत्ये विमूढता' इति वैजयन्ती, मा भूत्, देहमनुसृत्य गतो देहानुगतस्तस्मिंश्च, देहानुबन्धिविषयभोगादावित्यर्थः, इदं ममेति एषः आग्रहमोहः मा भूत् न भूयात् । 'न माङ्योगे' (अ.सू.६.४.७४) इत्युक्तेरडभावः । मोहाख्यमज्ञानाख्यमिन्धनं काष्ठं यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्, अस्मिन् अनुभूयमाने, भव एव दाववह्निस्तस्मिन्, 'वनवह्निर्दवो दावः' इति हलः, तातप्यमानान् पुनःपुनस्तप्यमानान् जनान् अवलोकयध्वम् । लोकृ दर्शने लोट् । तस्मात् संसारमूलमहङ्कारममकारादिकं सर्वथा त्यक्तव्यमित्यर्थः ॥ २९ ॥

(सं.चं.) देहे अहमिति । देहानुगते भार्यापुत्रादौ गेहवित्तादौ ममेति । भव एव दाववह्निर्दावानलः–'**ಕಾಡ್ಗಿಚ್ಚು**' इति भाषायाम् ॥ २९ ॥

सर्वेन्द्रियाणां विषये विषाभे सङ्गं प्रसङ्गं[२] च विमुञ्चतैनम् ।
सङ्गो [३]ह्यमङ्गल्यकरोऽत्र मीनो निदर्शनं स्याद् बळिशानुषङ्गी ॥ ३० ॥

(भा.दी.) सर्वेति । सर्वाणि यानीन्द्रियाणि तेषाम्, विषवदाभा कान्तिर्यस्य स तथा तस्मिन्, विषसम इत्यर्थः, आत्मन एवानर्थकारणत्वादिति भावः, विषये शब्दस्पर्शादीन्द्रियविषये, एनं लोकसिद्धम्, सङ्गप्रसङ्गं च विमुञ्चत परित्यजत । सङ्गः विषयाभिसक्तिः[४] अमङ्गल्यकरो हि नरकाद्यनर्थकरो हि, अत्र सङ्गस्यानर्थहेतुत्वे, बळिशानां मत्स्यबन्धजालानामनुषङ्गोऽस्यास्तीति बळिशानुषङ्गी, 'बळिशं मत्स्यबन्धनम्' इत्यमरः, मीनः निदर्शनं दृष्टान्तः स्यात् । (मीनः) किञ्चिन्मात्रमांसाद्याकाङ्क्षया स्वयमेव तत्र यथा पतित्वा म्रियते तद्वन्निषिद्धविषयादिनिषेवणम्, नरकादिपतनहेतुत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

---

१. **'देहे शरीरे अहम्, मकारान्तमव्ययम्, अहङ्कारः, अहं कर्तेति एषः प्रसिद्धः मोहः मिथ्याज्ञानं मा भूत् । यद्वा देहे विद्यमाने जीवे अहं कर्तेति कर्तृत्वाग्रहाख्यमोहः मा भूत् । तथा देहानुगते देहानुसम्बन्धिनि कळत्रादौ मम सम्बन्ध्येतत् अहमेव स्वामीत्याग्रहमोह एषः मा भूत्'** इति का.श्री. ।

२. **'सङ्गप्रसङ्गं च'** । **'सङ्गं सम्बन्धम् । प्रसङ्गं वार्ताम्'** इति वि.भू. । ३. 'ह्यमाङ्गल्य–' ४. **'निषिद्धविषयाभिसक्तिः'**

(सं.चं.) इन्द्रियविषयजाते । सङ्गं सम्बन्धम् । तत्र प्रसङ्गं अभिनिवेशं लौल्यम् । सङ्गो ह्यागृह्यमाणोऽमङ्गल्यकरः अनिष्टकरः । मङ्गले साधुः मङ्गल्यः । स न भवतीति । बळिशे अनुषङ्गी दृढसक्तः । बळिशं 'ಗಾಳ' इति भाषायाम् ॥ ३० ॥

सङ्गोज्झिता विष्णुपदैकनिष्ठा दैवोपनीतान् विषयान् भजन्तः[1] ।
न लेपमर्हन्ति महानुभावाः साक्षादिहोदाहरणं नभस्वान्[2] ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) **सङ्गे**ति । सङ्गेन विषयासक्त्या उज्झिताः रहिताः, विष्णोर्यत्पदं स्वरूपं तस्मिन् (विष्णुपदे केवलं निष्ठा येषां ते, दैवेन भाग्येन) उपनीतान् सम्प्रापितान्, विषयान् अनिषिद्धस्रगादिवस्तूनि, जुषन्तः सेवमानाः, महाननुभावो हरिस्मरणलब्धमाहात्म्यं येषां ते तथा पुरुषाः, लेपो विषयभोगनिमित्तकानिष्टसम्बन्धः, तं नार्हन्ति प्राप्तुं योग्या न भवन्ति । अर्ह पूजायां लट् । इह अस्मिन्नर्थे, नभस्वान् वायुः सूर्यो वा, साक्षात् उदाहरणं दृष्टान्तः । तयोरपि पुण्यपापवस्तुसम्बन्धनिमित्तकगुणदोषसम्बन्धरहितत्वात्, आकाशे स्थितिमत्त्वाद्, दैवोपपादितदेशादिविषयलेपानार्हत्वाच्चेति भावः ॥ ३१ ॥

(सं.चं.) वायुर्नभसि वहन्नपि न क्वापि सज्जत इति सङ्गोज्झितः । विष्णुपदे नभस्येव निष्ठा स्थितिस्तस्य । वहनसमये यदृच्छयोपगतान् विषयान् देशान् जुषते । अतो नभस्वान् वायुरलिप्तः । एवं मुख्यप्राणोऽपि । एवं हनुमानपि । तदा तु हरिचरणयोरेकाऽनन्या निष्ठा तस्य । भगवदनुग्रहलब्धान् विषयान् सुखप्रारब्धभोगान् प्रीत्या सेवमानः । एवं महानुभावाः ज्ञानिनोऽपि विषयसङ्गोज्झिताः । हरिचरणैकनिष्ठाः । दैवाल्लब्धान् विषयान् भगवत्प्रसाद इति जुषमाणा निर्लिप्ताः सुखं जीवन्ति । यद्यपि जुषतिरात्मनेभाषः । अथापि सर्वस्मादुभयं पदमिति मतमनुसरन् जुषन्त इत्याह । परस्मैभाषेणापि शानचः, आत्मनेभाषेणापि शतुर्योगमनेनानुमन्यते ॥ ३१ ॥

मामेव नाथं सततं स्मरन्तो ममैव सारूप्यमदुःखसौख्यम् ।
यूयं लभध्वं भवभीतिमुक्ताः पेशस्कृतः कीट इवाचिरेण ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) **मामि**ति । हे जनाः, यूयं नाथं मां (एव) सततं स्मरन्तः सन्तः, न विद्यते दुःखं यस्य तत् तथोक्तम्, दुःखासम्भिन्नमित्यर्थः, तादृशं सौख्यं सुखं यस्य तत् तथोक्तम्, दुःखलेशेनापि रहिततयाऽ-

---

१. **'विषयान् जुषन्तः'** इति वि.ती.पाठः । वस्तुतस्तु जुषिरात्मनेभाषः । **'दैवोपनीतान् ईश्वरेण प्रापितान् विषयान् अन्नादीन् भजन्तः । यदृच्छालाभसन्तुष्टा इत्यर्थः'** इति का.श्री. ।

२. **'नभस्वान् सूर्यः वायुर्वा साक्षात् मुख्यतया उदाहरणं दृष्टान्तः । 'विषयैर्नहि लेपोऽस्ति वह्निवायुविवस्वताम्'** इत्युक्तेः' इति का.श्री. ।

त्युद्रिक्तानन्दात्मकमित्यर्थः,मम सारूप्यम्, भवात् संसाराद् या भीतिस्तस्याः मुक्ताः, कीटः पेशसोऽन्तर्निवेशितो जन्तुविशेषः, पेशः भित्तिकादौ दृश्यमानमतिदृढं किमपि मृदादिमयं जन्तुनिवासार्थं भ्रमरेण क्रियमाणं स्थानम्, तत् करोतीति तथोक्तस्तस्य भ्रमरस्य, सारूप्यमिव अचिरेण शीघ्रेण लभध्वम् । डु लभष् प्राप्तौ लोट् । भवन्तो मामेवमुक्तप्रकारेण ध्यायन्तो मत्तो भिन्ना एव मम सारूप्यं प्राप्नुतेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

(सं.चं.) दुःखासम्भिन्नसौख्यरूपं सारूप्यम् । पेशस्कृतः सारूप्यं कीट इव । पेशस्कृत् भ्रमरजातिविशेषः । **'ಕಂಚುಗಾರ ಹುಳ'** इति भाषायाम् । कुड्ये कीटवासार्थं भ्रमरेण मृदा निर्मितं नीळमिव कीटपञ्जरं पेश इत्युच्यते । भ्रमरस्तत्र कञ्चन कीटविशेषं निक्षिप्य पालयति । स कीटस्तत्र स्वपोषकं भ्रमरमेव चिन्तयन् स्वयमपि भ्रमरसारूप्यं भजते । सोऽयं भ्रमरकीटन्यायः ॥ ३२ ॥

एवं स देवोऽनुदिनं प्रवृत्तस्ततः कदाचित् स्थिरभक्तिनम्रान् ।
वैदेहकैकेयमुखान् महीशान् मुमोच सम्पूज्य समस्तपूज्यः ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) एवमिति । ततः समस्तपूज्यः, एवमनुदिनं प्रतिदिवसं प्रवृत्तः, देवः सः श्रीरामः, कदाचित्, स्थिरा या भक्तिस्तया नम्रान्, विदेहेषु भवा वैदेहास्ते च, केकयेषु भवा कैकेयास्ते च, ते मुखानि प्रधाना येषां ते तथा तान्, महीशान् राज्ञः, सम्पूज्य मुमोच, स्वविषयान् प्रति प्रेषयामास ॥ ३३ ॥

(सं.चं.) स्वयं समस्तपूज्योऽपि महीशान् सम्पूज्य, लोकसङ्ग्रहायैव । सम्यक् तत्तदुचितं पूजनं सम्पूजनम् ॥ ३३ ॥

मुखेन्दुना[१] व्यक्तिमुपागतेन सम्पूरयन् वानरसङ्घसिन्धुम् ।
उवाच सुग्रीवविभीषणादीनाप्तानुपाप्तांस्तनयं[२] च वायोः ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) मुखेति । व्यक्तिरनुग्रहाभिव्यक्तिस्तां उपागतेन सम्प्राप्तेन, अनुग्रहोन्मुखेनेत्यर्थः, मुखमेवेन्दुस्तेन, वानराणां यः सङ्घः समूहः, स एव सिन्धुः समुद्रः, तं सम्पूरयन्, सम्यगानन्देनाभिवर्धयन्, आप्तान् अत्यन्तं प्रियान्, उपाप्तान् स्वनिकटमागतान्, सुग्रीवविभीषणादीन् प्रति, तथा वायोः तनयं हनुमन्तं च प्रति उवाच ॥ ३४ ॥

---

१. 'स्मितेन्दुना'

२. '–नाप्तानवाप्तांस्तनयम्'

(सं.चं.) स्वराज्यप्रजाः समदिश्यन्त । अथ कपिराक्षसानां सन्देशप्रकारमुपक्रमते–मुखेन्दुना । व्यक्तिमुपागतेन दर्शनदानेनेत्यर्थः । वानराणाम्, राक्षसानामप्युपलक्षणम्, सङ्घ एव सिन्धुः । सम्पूरयन् वर्धयन् । इन्दुना सिन्धुर्जलपूरैर्वर्धते । वानरसङ्घो राममुखेन्दुनाऽऽनन्दपूरैरवर्धत । आप्तानानुकूलानात्मीयान् । उपाप्तान् सन्निहितान् सुग्रीवादीन् वानरान् विभीषणादीन् राक्षसांश्च । उपाप्तमाप्तं तनयं च वायोः ॥ ३४ ॥

मह्यं मनोदेहवचांसि यूयं समर्प्पयन्तः सहवृत्तिकानि ।
तेनैव मूल्येन पुमर्त्थमूलं सम्प्राप्तवन्तो[१] मम दास्यमग्र्यम् ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) मह्यमिति । यूयं, वृत्तिभिः मनोवाक्कायवृत्तिभिः सहितानि सहवृत्तिकानि, मनश्च देहश्च वचश्च तानि, मह्यं समर्पयन्तः सन्तः, तेनैव मनोवाक्कायसमर्पणाख्येनैव, मूल्यं अर्घः, विक्रयणप्रतिनिधिद्रव्यमित्यर्थः, तेन पुमर्थानां पुरुषार्थानां मूलं आदिभूतम्, मम अग्र्यं श्रेष्ठम्, दास्यं दासत्वं तत् सम्प्राप्तवन्तः ॥ ३५ ॥

(सं.चं.) मनसो वृत्तिश्चिन्तनम् । मनसा मामेव चिन्तयन्तः । देहस्य वृत्तिः परिचर्यादिका । देहेन मामेव परिचरन्तः । वचसो वृत्तिरभिजल्पः । वचसा मद्विषयामेव कथामभिजल्पन्तः । तेनैव मूल्येनार्घेण मम दास्यं सम्प्राप्तवन्तः, यत् सर्वपुमर्थानां मूलम्, विशेषतः परमपुमर्थस्य मोक्षस्य ॥ ३५ ॥

अहं तदानृण्यमवाप्तुकामो दत्वाऽपि साम्राज्यमिदं न तृप्तः ।
तस्मादनन्तं वितरामि मोक्षं दास्यस्य साक्षादनुरूपमर्घम्[२] ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) अहमिति । तदानृण्यम्, तस्याः भवत्सेवायाः आनृण्यं अनृणत्वं तत्, अवाप्तुं कामो यस्य स तथा, अहम्, इदं मया अनुभूयमानम्, साम्राज्यं सार्वभौमत्वं तत्, दत्वाऽपि तृप्तः न । तस्मात् दास्यं दासत्वं तस्य, साक्षात् केवलम्, अनुरूपं अनुगुणम्, अर्घं मूल्यभूतम्, 'मूल्ये पूजाविधानेऽर्घः' इत्यमरः, अनन्तं विनाशरहितम्, मोक्षः संसारान्मोचनम्, तं वितरामि ददामि । तॄ प्लवनतरणयोः लट् ॥ ३६ ॥

(सं.चं.) अहं च प्रतिदानेनाऽनृण्यमवाप्तुकामः । सुग्रीवस्य कपिसाम्राज्यम्, विभीषणस्य राक्षससाम्राज्यं दत्वाऽपि न तृप्तः । तैः कृतं महत् । मया प्रतिकृतं त्वल्पमिति । तस्माद् भवदीयदास्यस्य अनुरूपमर्घं मूल्यमनन्तं मोक्षमेव दास्यामि । सर्वेषां च कपीनाम्, राक्षसेषु विशेषतो विभीषणस्य, तदनुव्रतानां कतीनाञ्चिद् राक्षसानां च ॥ ३६ ॥

---

१. **'–मूलमवाप्तवन्तो–'** २. **'–रूपमर्थम्'**

हनूमतः सेवनकौस्तुभस्य मुक्त्याख्यमर्घं सदृशं न मन्ये ।
स्वभावभक्तो[१] मम नो उपाधेर्मद्भक्त्युपाधेः स्वमपीक्षते[२] यः ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) हनूमत इति । हनूमतः, सेवनमेव सेवैव कौस्तुभमणिः, तस्य मुक्तिरिति आख्या यस्य स तथोक्तः, तं अर्घं मूल्यम्, सदृशं समानं न मन्ये । मन ज्ञाने लट् । यः हनूमान् स्वभावः प्रकृतिः तेनैव[३] मम भक्तः, उपाधिः पुरुषार्थावाप्त्यादिनिमित्तं तस्मात् नो, भक्तो न भवति । यः मयि या भक्तिः सैवोपाधिः कारणं तस्मादेव, स्वमपि स्वात्मानमपि, ईक्षते प्रियत्वेन जानाति । स्वशरीरेन्द्रियादिकमपि हरिसेवानुकूलमित्येव तस्य प्रीतिविषयीभूतम्, न त्वन्येषामिव स्वोपभोगसाधनत्वेनेति भावः ॥ ३७ ॥

(सं.चं.) हनूमतः, सेवाख्यस्य तु कौस्तुभमणेः, कौस्तुभो हि सदा भगवतो हृदये तिष्ठति । हनुमतः सेवा च सदा भगवतः स्वान्ते । अतस्तस्य मुक्त्याख्यं मूल्यमपि न सदृशम् । किन्त्वल्पमेव । स किल स्वभावतः स्वरूपत एव, अनादित एकान्तभक्तः । नो उपाधेः । न मोक्षाद्युपाधिनिमित्ता तस्य भक्तिः । 'एकान्तानां न कस्यचित् । अर्थे नारायणो देवः' इति ह्युक्तम् । मद्भक्तिनिमित्तादेव स्वात्मानमपि सार्थकं मन्यते । भक्त्यर्थमेव जीवनम् । अन्यथा सर्वं व्यर्थमिति । 'यावद् रामकथा वीर चरिष्यति महीतळे । तावच्छरीरे वत्स्यन्तु प्राणा मम न संशयः' (४०.१७) इति च । 'वत्स्यन्तु' इति लोलृट् । अत्र निर्णयवचनम्–'सर्वैर्भवद्भिः सुकृतं विधाय देहं मनोवाक्सहितं मदीयम् । एतावदेवाखिलसद्विधेयं यत् कायवाक्चित्तभवं मदर्चनम् । मुक्तिप्रदानात् प्रतिकर्तृता मे सर्वस्य चाथो भवतां भवेत । हनूमतो न प्रतिकर्तृता स्यात् स्वभावभक्तस्य निरौपधं मे' (८.२३१–२) इति ॥ ३७ ॥

यो भोगयोगादिगुणैः समो मे रवेस्तथाऽऽभास[४] इवावभातः ।
तस्याब्जयोनेः सहभोगनाम पदं हनूमन् प्रदिशामि तुभ्यम् ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) य इति । यः चतुर्मुखः, भोगोऽनिषिद्धभोगः स च, योगो योगसामर्थ्यं स च, तौ आदी येषां ते भोगयोगादयः, ते च ते गुणाश्च, तैः रवेः आभास इव प्रतिबिम्बं इव मे समः, भिन्नः सन्नेव समान इव, अवभातः परिदृष्टः, तस्य एवं मत्समस्य अब्जयोनेश्चतुर्मुखस्य, सम उक्तरीत्या समानः भोगो यस्मिन् तत् सहभोगम्, सहभोगमिति नाम यस्य तत्तथोक्तं तत्, मम वैकुण्ठलोकभोगानां प्रतिबिम्बभूतभोगगुणयुक्त-

---

१. **'भक्तः स्वभावान्मम'**
२. **'स्वयमीक्षते'** । **'स्वयमेव अन्यप्रेरणं विना ईक्षते मां जानाति'** इति का.श्री. ।
३. **'प्रकृतिस्तस्मादेव'**
४. **'रवेरिवाऽभास–'**

त्वात् सहभोगाख्यमित्यर्थः, पदं सत्यलोकस्थानम्, हे हनुमन्, तुभ्यं प्रदिशामि ददामि । दिश अतिसर्जने लट् ॥ ३८ ॥

(सं.चं.) आनन्दभोगः । ज्ञानयोगः । ऐश्वर्यबलादिरादिपदार्थः । य एतैर्गुणैर्मे समः सदृशः । कथं सादृश्यम्? बिम्बप्रतिबिम्बभावेनेत्याह– रवेरिवाऽभासः । जले प्रतिफलितो रवेराभासः प्रतिबिम्बमिव, स यथा रविवदेव भासते, तथा मे सम इवावभातः प्रतिफलितः । तदधीनं तत्सदृशं च हि प्रतिबिम्बं भवति । तस्य एवं साक्षान्मत्प्रतिबिम्बभूतस्य अब्जयोनेः यत् पदं सहभोगनामकं पारमेष्ठ्यं पदम् । भगवद्भोगप्रतिबिम्बतया तत्समानभोगवत्त्वात् । भगवता सहैव भोगाच्च । तत् तुभ्यं प्रदिशामि । तथाहि निर्णये–'मदैशं पदमहममुना सार्द्धमेवोपभोक्ष्ये' (८.२३३) इति, 'अतो हनूमान् पदमेतु धातुर्मदाज्ञया सृष्ट्यवनादि कर्म । मोक्षं च लोकस्य सदैव कुर्वन् मुक्तश्च मुक्तान् सुखयन् प्रवर्तताम् । भोगाश्च ये यानि च कर्मजातान्यनाद्यनन्तानि ममेह सन्ति । मदाज्ञया तान्यखिलानि सन्ति धातुः पदे तत् सहभोगनाम । एतादृशं मे सहभोजनं ते मया प्रदत्तं हनुमन् सदैव' (८.२४०–२) इति च । 'ब्रह्मा भविष्यत्यपि ते प्रसादात्' (३६.४६) इति च रामायणे उत्तरकाण्डे ॥ ३८ ॥

अस्यां कथायां मम चन्द्रगौर्य्यां प्रादुर्भवन्त्यां निगमान्तसिन्धोः ।
मग्नः सुधायामिव वत्स भूयो वृणीष्व कामानखिलान् यथेष्टम् ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) अस्यामिति । हे वत्स हे हनुमन्, चन्द्रवद् गौरी धवळा तस्याम्, उपलक्षणमेतत्, सर्वदोष-रहितायामित्यर्थः, निगमान्ता उपनिषद एव सिन्धुः समुद्रः, तस्मात् प्रादुर्भवन्त्याम् अस्यां विश्वामित्र-रक्षणादिकथायाम्, सुधायामिव मग्नः, त्वं भूयः अखिलान् कामान्, यथेष्टं इष्टमनतिक्रम्य वृणीष्व । वृञ् वरणे लोट् ॥ ३९ ॥

(सं.चं.) अस्यां मम कथायां सदा मग्नः लीनः । कीदृशी कथा? चन्द्र इव गौरी धवळा नित्यशुद्धा । सुधायामिव निगमान्तसिन्धोः प्रादुर्भवन्त्याम् । निगमानां श्रुतीनामन्तः सिद्धान्तः स एव सिन्धुस्ततो जातायाम् । 'वेदः प्राचेतसादासीत् साक्षाद् रामायणात्मना' इति हि भणन्ति । वत्स हनुमन्, सहभोगादतिरिक्तानपि कामान् वृणीष्व यदीच्छसि । न किमपि तवादेयं नाम । यद्यपि हनुमान् वयसा ज्यायान् । अथापि वत्सेत्याह । तेनेद-माह । मूलरूपे त्वं किलाब्जयोनिरिव साक्षाद्वत्सः । अन्ये तु भवदादिद्वारेति । उक्तं हि–'ब्रह्मणः पितरं वन्दे शङ्करस्य पितामहम् । श्रियः पतिमजं नित्यमिन्द्रादिप्रपितामहम्' इति । भाविब्रह्मणश्च पितरम् । तेन साक्षाद्वत्सत्वं ब्रह्मवाय्वोरेव ॥ ३९ ॥

उक्त्वेति वैडूर्य्यनिबद्धमद्ध्यं मुक्ताकलापं स कलापगौरम् ।
उन्मुच्य कण्ठान्निदधेऽस्य कण्ठे रामः स्वयं मूर्त्तमिव प्रसादम् ॥ ४० ॥

(भा.दी.) उक्त्वेति । सः श्रीरामः, इति उक्त्वा, वैडूर्यैर्निबद्धं मध्यं यस्य स तथोक्तम्, कलाः पातीति कलापश्चन्द्रः, तद्वद् गौरं श्वेतम्, मुक्ताकलापं मौक्तिकमालाख्यभूषणम्, कण्ठो गळः, तस्मात् उन्मुच्य, अस्य हनुमतः कण्ठे, स्वयं श्रीरामः, मूर्तं मूर्तिमन्तं प्रसादोऽनुग्रहस्तमिव निदधे न्यस्तवान् ॥ ४० ॥

(सं.चं.) उक्त्वेतीन्द्रवज्रा । मुक्ताकलापम् । मुक्ताहारम् । 'कलापकः कण्ठबन्धः' इति यादवप्रकाशः । प्रतिदिनमेकैकां कलामाप्नोतीति कलापश्चन्द्रः । तद्वद् गौरं हारम् । 'ततोऽस्य हारं चन्द्राभं मुच्य कण्ठात् स राघवः । वैडूर्यतरळं कण्ठे बबन्ध च हनूमतः' (४०.२५) इति च । 'वैडूर्यतरळम्' इति वाल्मीकिवचनस्य विवरणम्–वैडूर्यनिबद्धमध्यमिति । मध्यमणिर्हि नायक इति तरळ इति चोच्यते । 'हारमध्यस्थितं रत्नं तरळो नायकोऽपि च' इति च । वैडूर्यं वालवायजम्' इति च । वैयाकरणास्तु वैडूर्यं वैदूर्यमाचक्षते । तथाहि पाणिनिः– 'विदूराञ् ञ्यः' (अ.सू.४.३.८४) इति । 'विदूरात् प्रभवति वैदूर्यो मणिः' इति जयादित्यः । विडूरात् प्रभवतीति तु तत्ववादिनः । अत एव सन्दिहानाः शाब्दिका आचक्षते–'वालवायो विदूरं वा प्रकृत्यन्तरमेव वा' इति । अधिकं तात्पर्यनिर्णयभावचन्द्रिकायाम् । 'वैढूर्यनिबद्ध–' इति पठन्तो भ्रान्ताः । 'चन्द्राभम्' इत्यस्य विवरणम्–'कलापगौरम्' इति ॥ ४० ॥

भक्तिर्म्मम स्यात् त्वयि वर्द्धमाना प्रीतिस्तव स्यान्मयि वर्द्धमाना ।
इमौ हि कामौ मम नापरः स्यान्नाथेति रामं हनुमान् बभाषे ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) भक्तिरिति । त्वयि वर्धमाना भक्तिः मम स्यात् । मयि च वर्धमाना प्रीतिः तव स्यात् । हे नाथ, मम इमौ कामौ अभीप्सितार्थौ स्याताम् । अपरः अन्यः कामः न स्यात् । इति श्रीरामं प्रति हनुमान् बभाषे ॥ ४१ ॥

(सं.चं.) भक्तिरिति । 'स्नेहस्ते परमो राजन् मयि तिष्ठतु नित्यदा । भक्तिश्च नियता वीर मम नान्यत्र गच्छतु' (४०.१६) इति सम्भावितः पाठः । अर्वाचीनस्त्वन्यादृशः पाठः–'स्नेहो मे परमो राजंस्त्वयि तिष्ठतु नित्यदा । भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छतु' इति ॥ ४१ ॥

लक्ष्मीनिवासेन भुजान्तरेण प्रभुर्भुजाभ्यां भुवनावनाभ्याम् ।
तं पावमानिं परिरेभ आशु द्वयं च तद् ब्रह्मपदं च दत्वा ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) **लक्ष्मी**ति । प्रभुः श्रीरामः, तत् हनुमद्याचितं द्वयम्, भक्तिरनुग्रहश्चेति द्वयम्, ब्रह्मपदं चतुर्मुखस्थानं च, भाविचतुर्मुखत्वमिति यावत्, दत्वा, लक्ष्म्याः निवासो यस्मिन् तत्तथा तेन, लक्ष्मीनिवासभूतेनेति वा, भुजयोर्यदन्तरं मध्यं तेन, वक्षसेत्यर्थः, भुवनानामवनं रक्षा याभ्यां तौ तथा ताभ्यां भुजाभ्याम्, पवमानस्यापत्यं पुमान् पावमानिस्तम्, तं हनुमन्तं आशु परिरेभे ॥ ४२ ॥

(सं.चं.) लक्ष्म्या निवासेन श्रीवत्साङ्कितेन भुजान्तरेण वक्षसा । 'वक्षसि लक्षणभूता लक्ष्मीः' इति पण्डिताचार्यवचनम् । भुवनान्यवत इति भुवनावनाभ्यां भुजाभ्यां च । सवक्षःपीडं भुजाभ्यां गाढमालिङ्गचेत्यर्थः । 'प्रवर्द्धतां भक्तिरलं क्षणेक्षणे त्वयीश मे ह्रासविवर्जिता सदा । अनुग्रहस्ते मयि चैवमेव निरौपधौ तौ मम सर्वकामः । इतीरितस्तस्य ददौ स तद् द्वयं पदं विधातुः सकलैश्च शोभनम् । समाश्लिषच्चैनमथाऽर्द्रया धिया यथोचितं सर्वजनानपूजयत्' (८.२४७–८) इति निर्णये ॥ ४२ ॥

दिव्यानि रत्नाभरणानि दत्वा वस्त्राणि भद्राणि बहूनि[१] चेशः ।
सन्तर्प्य्य सुग्रीवविभीषणादीन् सर्वांश्च गन्तुं स्वगृहानवोचत् ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) **दिव्यानी**ति । ईशः श्रीरामः, दिव्यानि भद्राणि बहूनि वस्त्राणि, रत्नमयानि यान्याभरणानि तानि च दत्वा, सर्वान् सुग्रीवविभीषणादीन् (सन्तर्प्य), स्वगृहान् प्रति गन्तुमवोचत् ॥ ४३ ॥

(सं.चं.) दिव्यानीतीन्द्रवज्रा । दिव्यानि द्योतमानानि रत्नाभरणानि । भद्राणि सुखावहानि मसृणानि वस्त्राणि । 'भद्रं कल्याणसौख्ययोः' इति च ॥ ४३ ॥

त्वत्पादपार्श्वादपगम्य नाथ राज्यं न यामो[२] भयशोकमूलम् ।
कल्पाङ्घ्रिपेन्द्रादिव [३]काकतुण्डीमित्यूचतुस्तौ कपिराक्षसेन्द्रौ ॥ ४४ ॥

(भा.दी.) **त्वदि**ति । तौ कपिराक्षसेन्द्रौ सुग्रीवविभीषणौ, हे नाथ श्रीराम, तव यौ पादौ तयोः पार्श्वं समीपं तस्मात् अपगम्य निर्गम्य, भयं च शोकश्च तयोर्मूलं कारणं राज्यं तत्, कल्पः सुरद्रुमाख्यो योऽङ्घ्रिपेन्द्रः पादपश्रेष्ठस्तस्मात्, 'कल्पो न्याये सुरद्रुमे' इति वैजयन्ती । काकशुण्डीमिव काकशुण्ड्याख्यलतामिव न यामः न गच्छामः, इति वचः ऊचतुः ॥ ४४ ॥

---

१. **'मृदूनि चेशः'** । **'श्लाघ्यानि दिव्यानि बहूनि दत्वा वस्त्राणि भद्राणि मृदूनि चेशः'** इति क्वचित् । **'ईशः रामः श्लाघ्यानि श्रेष्ठानि दिव्यान्यलौकिकानि मृदूनि मार्दवयुक्तानि बहूनि बहुलानि भद्राणि प्राणिनां मङ्गलकराणि वस्त्राणि'** इति का.श्री ।

२. **'यामोऽक्षयशोक–'**

३. **'काकशुण्डीमित्यूचतु–' इति वि.ती.पाठः स्यात्** । **'काकतुण्डीं काकतुण्डीनामकलताम्'** इति वि.भू. । का.श्री. च ।

(सं.चं.) त्वत्पादपाश्र्वादिति चेन्द्रवज्रा । कल्पाख्यादङ्घ्रिपेन्द्रात् वृक्षश्रेष्ठादपगम्य, कल्पतरुमपहायेति यावत्, काकतुण्डीमिव क्षुद्रवीरुधम्, **'ಕಾಗೆಸೊಪ್ಪು'** इति भाषायाम् । अथवा काकतुण्डीति बिम्बप्रभेदस्य लतोच्यते । तुण्डी **'ತೊಂಡೆ'** इति भाषायाम् । कोशकारास्तु काकतुण्डीं तापिच्छमाहुः–'तापिच्छे काकतुण्डिका' इति । तापिच्छस्तमालप्रभेदः ॥ ४४ ॥

प्रजाधिपाभ्यां[१] भरणं प्रजानां शुश्रूषणं मे क्रियतां युवाभ्याम् ।
उक्त्वेति विष्णोः प्रददौ विमानं विभीषणायान्वयभूषणं सः ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) **प्रजे**ति । प्रजाधिपाभ्यां[१] राजभ्यां युवाभ्याम्, प्रजानां भरणं पालनम्, मे शुश्रूषणं क्रियताम् । सः श्रीरामः, इति उक्त्वा, अन्वयस्य वंशस्य भूषणमलङ्कारायितं तत्, विष्णो रङ्गनाथस्य विमानम्, इक्ष्वाकुकुले चतुर्मुखानुगृहीतम्, यदिदानीमपि श्रीरङ्गक्षेत्रे तिष्ठति । एतादृशं विमानं विभीषणाय प्रददौ ॥ ४५ ॥

(सं.चं.) प्रजाधिपाभ्यां युवाभ्यां कपिराक्षसेन्द्राभ्यां सुग्रीवविभीषणाभ्याम् । प्रजानां भरणमेव मे शुश्रूषणम् । अतस्तदेव क्रियताम् । विष्णोर्विमानं चतुर्मुखदत्तं स्वकुलस्य भूषणायितं विभीषणाय ददौ । 'आद्यं स्वयंव्यक्तमिदं विमानं रङ्गसञ्ज्ञितम्' इति हि स्मरन्ति ॥ ४५ ॥

संरञ्जयन्नङ्गदमङ्ग बालं भुक्त्वा चिरं राज्यमुपैहि मां त्वम् ।
सुषेणतारादिगणैः प्रियैर्मे सुग्रीवमित्यभ्यधिताथ भूमा ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) **सम्**इति । अथ भूमा पूर्णगुणः श्रीरामः, हे अङ्ग प्रिय सुग्रीव, बालं अङ्गदं वालिसुतम्, संरञ्जयन् सम्यक् लाळयन्, त्वं चिरं राज्यं तत् भुक्त्वा, (मे) प्रियैः सुषेणश्च तारश्च आदी येषां ते तथा तेषां गणाः तैः सह, पश्चात् यज्ञकरणादिसमये, मां उपैहि आगच्छ । इण् गतौ लोट् । इति सुग्रीवं प्रति अभ्यधित प्रोचे । धाञो लुङ् ॥ ४६ ॥

(सं.चं.) बालमङ्गदं संरञ्जयन् प्रीतिपूर्वं पालनेन सन्तोषयन् । राज्यं च चिरं भुक्त्वा पालयित्वा ततः मामुपैहि । मे प्रियैः सुषेणतारादिकपिगणैः सह ॥ ४६ ॥

स्तुवन्ति भूयः प्रणमन्ति केचित् परिक्रमन्तेऽथ परे पुरैनम् ।
बाष्पेक्षणा वानरराक्षसौघा[२] नाथं विहातुं बत नाथ शेकुः ॥ ४७ ॥

---

१. **'प्रजापतिभ्याम्'** २. **'राक्षसवानरौघा–'** इति वि.ती.पाठः ।

(भा.दी.) स्तुवन्तीति । अथ केचित् एनं श्रीरामं स्तुवन्ति (पुरा) स्तुतिं चक्रुः । ष्टुञ् स्तुतौ लट् । केचित् भूयः प्रणमन्ति (पुरा) पुनः प्रणामं चक्रुः । णमुधातोर्लट् । अथ परे वानराः परिक्रमन्ते (पुरा) प्रदक्षिणं चक्रुः । क्रमुधातोर्लट् । राक्षसवानराणामोघाः समूहाः, बाष्पः अश्रु ईक्षणेषु दृष्टिषु येषां ते तथा सन्तः, नाथं श्रीरामम्, विहातुं सन्त्यज्य गन्तुम्, न शेकुः, न समर्था बभूवुः, बत । शक्ल शक्तौ लिट् ॥ ४७ ॥

(सं.चं.) केचित् भूयोभूयः स्तुवन्ति पुरा अस्ताविषुः । केचित् प्रणमन्ति पुरा प्राणंसिषुः । परे पुनरेनं परिक्रमन्ते पुरा पर्यक्रमिषत । यद्यपि क्रमिः परस्मैभाषः । अथापि 'उपपराभ्याम्' (अ.सू.१.३.३९) इत्यत्र 'परेर्विभाषा' इति पूरणीयम् । तेन द्वयमपि साधु– परिक्रामति परिक्रमते । स्तुवन्तीत्यादि–'पुरि लुङ् चास्मे' (अ.सू.३.२.१२२) इति पुराशब्दयोगेन भूतानद्यतनेऽर्थे विभाषा लट् । अथापि विहातुं न शेकुर्बत । रामदर्शनजेनाऽनन्देन भाविविरहचिन्ताजनितेन दुःखेन च बाष्पपूर्णेक्षणाः ॥ ४७ ॥

कथमपि गतवन्तस्ते निजं गेहमापु-
र्य्यमुचदपि गतांस्तान् नैव देवः कृपालुः ।
यदवसदुरुतापध्वंसनश्चन्द्रचारु-
र्म्मनसिमनसि तेषां हन्त रामोऽभिरामः ॥ ४८ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के
सङ्ग्रहरामायण उत्तरकाण्डे प्रथमः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) कथमिति । कथमपि कथञ्चित् गतवन्तः, वानरादयः निजं गेहं गृहं तत् आपुः । आप्लृ व्याप्तौ लिट् । उरवो ये तापा आध्यात्मिकादयस्तान् ध्वंसयति विनाशयतीति तथोक्तः, चन्द्रवच्चारुर्मनोहरः, अभिरामो मनोहरः, कृपया आलुरिव पूर्णकलश इव कृपालुः देवः श्रीरामः, यत् यस्मात् कारणात् तेषां स्वगृहं प्रति गतानां वानरराक्षसेन्द्राणां मनसिमनसि अवसत् । वस निवासे लङ् । तस्मात् तान् वानरादीन् स्वगृहान् प्रति गतानपि नैव व्यमुचत् । मुच्लृ मोक्षणे लुङ् । हन्त हर्षे । नैव व्यमुचदित्यत्र हेतुर्यदवसदित्यादि । ते गत्वाऽपि सर्वदा श्रीराममेव स्मरन्तोऽवर्तन्त । श्रीरामस्तेभ्यो महानुग्रहं कुर्वन् मनसिमनसि सन्निधानमकरोदिति भावः ॥ ४८ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां
भावार्थदीपिकायामुत्तरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) मालिन्या सर्गमुपसंहरति– कथमिति । गतानपि न व्यमुचत् । न तत्याज । यत् तेषां मनसिमनस्यवसत् । कृपयतीति कृपालुः । कृपेरालुच् । ननु न पाणिनिरालुचि कृपिं परिजग्राह । तेन यन्नोक्तं तद्वार्तिककार आह–'आलुचि शीङो ग्रहणं कर्तव्यम्' इति । तेन यद् विस्मृतं तद् वयं स्मारयामः–'आलुचि कृपेरपि ग्रहणं कर्तव्यम्' इति । ननु कृपाया आलुरिवेति शक्यं व्याख्यातुम् । तर्हि दयाया आलुरिव, निद्राया आलुरिवेति च शक्यं व्याख्यातुम् । तेन '–दयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्यः'(अ.सू.३.२.१५३) इत्यपि न वक्तव्यं स्यात् । तेन कृपेरालुजित्येव सूक्तम् । अभितः इह च परत्र च साधून् रमयतीत्यभिरामः ।। ४८ ।।

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु सङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायामुत्तरकाण्डे प्रथमसर्गविवरणम् ।।

—०—

[आदितः श्लोकाः– ३१०४+४८=३१५२]

द्वितीयः सर्ग्गः

विश्वेश्वरः प्राज्यमवाप्य राज्यं कृपानिधिर्ल्लक्ष्मणमाचचक्षे ।
शुश्रूषया वत्स तवास्मि तुष्टस्त्वं यौवराज्यं भज शोभनेति ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामेण स्वानुजेषु लक्ष्मणादिषु कृतानुग्रहप्रकारं दर्शयति– **विश्वेत्या**दिना। कृपानिधिः कृपाश्रयः विश्वेश्वरः श्रीरामः, प्राज्यं श्रेष्ठं तत् राज्यं अवाप्य, शोभन, हे वत्स लक्ष्मण, तव शुश्रूषया, वनवासादिषु कृतसेवया, अहं तुष्टः अस्मि । त्वं यौवराज्यं युवराजत्वं तत् भज आतिष्ठ । भज सेवायां लोट् । इति लक्ष्मणं आचचक्षे प्रोवाच । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि लिट् ॥ १ ॥

(सं.चं.) प्रायेणोपजातिप्रचुरैः पद्यैः सर्गमुपनिबध्नाति । प्राज्यं प्रभूतं समृद्धम् ॥ १ ॥

स्वर्ग्गाधिपत्यादपवर्ग्गसौख्यात् [1]साम्राज्यभोगाच्च वरीयसीं[2] ते ।
पादाब्जसेवां हि वृणे न चान्यत् प्रसीद नाथेत्यवदत्[3] स धन्यः ॥ २ ॥

(भा.दी.) **स्वर्गे**ति। अहं, स्वर्गस्य यदाधिपत्यं स्वामित्वं तस्मात्, अपवर्गे मोक्षे यत्सौख्यं सुखं तस्मात्, साम्राज्यस्य सार्वभौमत्वस्य यो भोगस्तस्माच्च, वरीयसीं अतिशयेन श्रेष्ठाम्, ते तव पादावेव अब्जे तयोः सेवाम्, वृणे वरयामि हि, अन्यत् न च नैव वृणे, हे नाथ श्रीराम, प्रसीद, त्वत्सेवाविषये प्रसन्नो भव, धन्यः सः लक्ष्मणः इति वचः अवदत् ॥ २ ॥

(सं.चं.) निरपेक्षो गुणशाली धन्यः। धनं लब्धा धन्य इति वैयाकरणाः। 'धनगणं लब्धा' (अ.सू.४.४.८४) इति पाणिनिः। स्यान्नाम। लोके सामान्यतो दुर्लभमपूर्वं किञ्चिदत्र धनमित्युक्तम्। अपूर्वं लब्धा धन्यः। लक्ष्मणश्च रामपादसेवाख्यमपूर्वं धनं लब्धा ॥ २ ॥

---

१. **'साम्राज्यभोगात् यौवराज्यसुखात् पृथ्वीपतित्वजन्यसुखाच्च'** इति का.श्री.।   २. **'गरीयसीम्'**

३. **'प्रसीद देवेत्यवदत्'**

तामेव तस्मै प्रतिदाय देवः प्रीतो[१] भुजाभ्यां परिरभ्य चैनम् ।
तद् यौवराज्यं भरताय दत्वा चक्रे द्रुतं चक्रधरोऽभिषेकम् ॥ ३ ॥

(भा.दी.) तामिति । प्रीतः लक्ष्मणवचःश्रवणेन तुष्टः देवः श्रीरामः, तामेव सेवामेव, तस्मै लक्ष्मणाय, प्रतिदाय दत्वा, एनं भुजौ हस्तौ ताभ्यां परिरभ्य च, तत् लक्ष्मणाय सङ्कल्पितं यौवराज्यं युवराजत्वं भरताय दत्वा, चक्रधरः श्रीरामः द्रुतं यथा भवति तथा अभिषेकः अभिषेचनं तम् चक्रे ॥ ३ ॥

(सं.चं.) यौवराज्येऽभिषेकं चक्रे । 'सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरुपैति योगम् । नियुज्यमानो भुवि यौवराज्ये ततोऽभ्यषिश्चद् भरतं महात्मा' (यु.कां.१२८.९३) इति च । निर्णये च–'अथाऽप्तराज्यो भगवान् स लक्ष्मणं जगाद राजा तरुणो भवाऽशु । इतीरितस्त्वाह स लक्ष्मणो गुरुं भवत्पदाब्जान्न परं वृणोम्यहम्' (९.१) इति, 'इतीरितस्तस्य तदेव दत्वा दृढं समाश्लिष्य च राघवः प्रभुः । स यौव-वाज्यं भरते निधाय जुगोप लोकानखिलान् सधर्मकान्' (९.३) इति च । चक्रं सुदर्शनम् । मूलरूपे चक्रधरः । चक्रं राष्ट्रम् । स्वयमेव सकलराष्ट्ररक्षकः । चक्रं विश्वचक्रम् । स्वयमेव च सकललोकपालकः । अथापि करुणया भरतं यौवराज्येऽभ्यषिश्चत् ॥ ३ ॥

विमानमागादथ पुष्पकाख्यं प्रत्यर्पितं वैश्रवणेन भूम्ने ।
देव प्रसीदेति वदन्नभस्थं स्मृतं त्वमेहीति मुमोच रामः ॥ ४ ॥

(भा.दी.) विमानमिति । अथ भूम्ने पूर्णगुणाय श्रीरामाय, वैश्रवणेन प्रत्यर्पितं परावृत्य प्रेषितं पुष्पकाख्यं विमानं आगात् आगच्छत् । इणो लुङ् । देव श्रीराम, प्रसीद, मत्परिग्रहेणानुग्रहं कुर्वित्यर्थः, इति वदत्, नभसि तिष्ठतीति नभस्थं तद्विमानम्, मया स्मृतं सत् त्वं एहि मन्निकटमागच्छ, श्रीरामः इति आज्ञाप्य मुमोच, वैश्रवणनिकटं प्रत्येव प्रेषितवान् । मुच्लृ मोक्षणे लिट् । देवताधिष्ठितत्वाद् विमानस्य सम्भाषण-मविरुद्धम् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) देव प्रसीदेति वदद् विमानम् । चेतनात्मकं मन्त्रचालितं विमानम् । यन्त्रचालितं जडम् । स्मृतं सत् पुनरेहीति उक्त्वा मुमोच धनदसकाशमेव प्रेषया-मास । 'गम्यतामिति चोवाच आगच्छ त्वं स्मरे यदा' (उ.कां.४१.१४) इति च ॥ ४ ॥

---

१. 'देवसन्तुष्टो–'

नारायणोपास्तिपरायणानां नान्यत्र भक्तिः[१] कुहचित् प्रजानाम् ।
तद्भक्तवर्गे स्थिरभक्तिभाजां रामे भुवो राजनि राजमाने ॥ ५ ॥

(भा.दी.) नारायणेति । राजमाने शोभमाने श्रीरामे भुवः राजनि सति, श्रीनारायणस्य या उपास्तिरुपासनं तस्यां परायणानामासक्तानाम्, तस्य श्रीनारायणस्य ये भक्ताः ब्रह्मादयस्तेषां यो वर्गः समूहस्तस्मिन् स्थिरा या भक्तिस्तां भजन्तीति तथोक्ताः तासां प्रजानाम्, अन्यत्र अन्यस्मिन् देवे भक्तिः, नारायणे यादृशी भक्तिस्तत्सदृशी भक्तिः, कुहचित् कदाचिदपि न बभूव ।। किमः सप्तम्यन्तात् हप्रत्ययं छन्दसीत्याह पाणिनिः– 'वा ह च च्छन्दसि' (अ.सू.५.३.१३) इति । सत्यं छान्दसा वयम् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) नारायणेत्यादि पद्यत्रयमिन्द्रवज्राबद्धम् । रामे भुवो राजनि सति, अन्यत्र नारायणतद्भक्तवर्गाभ्यामन्यत्र कुहचित् कुत्रचिदपि प्रजानां न भक्तिर्बभूव ॥ ५ ॥

रामस्य रूपे मतिरक्षियुक्ता कीर्त्त्यां सकर्ण्णा रमते स्म वाणी[२] ।
शक्तिः प्रजानां सकराऽर्च्चनायां[३] कान्ता सकान्तेव समृद्धधाम्नि ॥ ६ ॥

(भा.दी.) रामस्येति । अक्ष्णा चक्षुषा युक्ता अक्षियुक्ता प्रजानां मतिः बुद्धिः, समृद्धं धाम तेजो यस्मिन् तत्तथा तस्मिन्, श्रीरामस्य यद्रूपं तस्मिन्, सकान्ता भर्तृसहिता कान्तेव स्त्रीव, रमते स्म अरमत । रमु क्रीडायां लट् । अनिमिषचक्षुषा श्रीरामं पश्यन्तो मनसा च तं स्मृतवन्त इत्यर्थः । सकर्णा कर्णसहिता वाक् वागिन्द्रियं श्रीरामस्य कीर्त्यां रमते स्म । सर्वदाऽपि श्रीरामयशः कर्णाभ्यां शृण्वन्तो वाचाऽकीर्तयन्नित्यर्थः । शक्तिः शारीरं बलं सकथा कथासहिता या अर्चना तस्यां रमते स्म । सकरेति पाठे सकरा हस्तसहिता शक्तिः श्रीरामस्य अर्चनायां रमते स्मेति सम्बन्धः । महता प्रयत्नेन श्रीरामार्चनादौ सदोद्युक्ता अभवन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१. **'रामे सर्वोत्तमत्वेन भक्तिः, ब्रह्मादिषु रामभक्तत्वेन भक्तिः प्रजाभिः कृता । नतु सर्वोत्तमत्वेन कृतेति भावः'** इति का.श्री. ।

२. **'स्म वाक् च'**

३. **'सक्तिः प्रजानां सकथार्चनायाम्'** । **'शक्तिः प्रजानां सकथार्चनायाम्'** इति वि.ती.पाठः । **'भक्तिः प्रजानां जनानां अक्षियुक्ता नेत्रयुक्ता मतिर्बुद्धिः रामस्य रूपे सौन्दर्ये रमते स्म अरमत । चक्षुषा रामरूपं दृष्ट्वा प्रजाः सन्तुष्टा इति भावः । सकर्णा श्रोत्रसहिता प्रजानां वाणी वाक् रामस्य कीर्त्या रमते स्म । श्रोत्रेण रामकीर्तिं श्रुत्वा वाचा प्रतिपादितवन्त इति भावः । प्रजानां भक्तिः सकान्ता पतिसहिता कान्तेव योषिदिव समृद्धधाम्नि पूर्णकान्तौ रामे रमते स्म । तथा प्रजानां भक्तिः सकथार्चनायाम्, कथासहितपूजायां रमते स्म'** इति का.श्री. । सर्वमाकुलमिदं व्याख्यानम् ।

(सं.चं.) प्रजानामक्षियुक्ता मतिः कान्तयुक्ता कान्तेव रामस्य समृद्धतेजसि रूपे रमते स्म। एवं कान्तयुक्ता कान्तेव कर्णयुक्ता वाणी च रामस्य कीर्त्या रमते स्म । प्रजा राममनिमेषं पश्यन्तस्तद्रूपसौष्ठवमेव मनसा दध्युः । रामस्य गुणानाकर्णयन्तस्तद्यशः सदा कीर्तयामासुः । तदेवं 'चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणः' इति श्रुतिगदितेषु पञ्चस्विन्द्रियेषु चतुर्णां रामे रतिरुक्ता । चक्षुर्मन इति रविशङ्करौ । कर्णौ वागिति चन्द्राग्नी । अथ घ्राणदेवतां प्राणं कर्मदेवतामिन्द्रं चाऽह– शक्तिः प्राणशक्तिः, श्वासोच्छ्वासमयं समग्रं जीवनमित्येतत् । कान्तयुक्ता कान्तेव करयुक्ता प्राणशक्तिः रामस्यार्चनायां रमते स्म । अर्चनार्थं प्राणन्तः कराभ्यां पुष्पाञ्जल्यादिना रामप्रतीकमर्चन्तः प्रजा अरमन्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥

केचिन्मनोयोगकृतो मनोज्ञे रामे नवेन्दीवरसुन्दराभे ।
धन्या उतान्ये स्म विचारयन्ति तं सर्ववेदान्तकृतान्तसारम् ॥ ७ ॥

(भा.दी.) केचिदिति। केचिद्धन्याः मनोज्ञे मनोहरे, नवं यदिन्दीवरं तद्वत्सुन्दरा मनोहरा आभा यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् श्रीरामे, मनसो योगः सम्बन्धस्तं कुर्वन्तीति तथोक्ताः, ध्यायन्त इत्यर्थः, आसन् । उत अन्ये धन्याः, सर्वे ये वेदान्ता उपनिषदस्तेषां कृतान्तः सिद्धान्तशास्त्रम्, ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमित्यर्थः, तस्य सारं रहस्यप्रतिपाद्यभूतम्, तं श्रीरामं विचारयन्ति स्म, सच्छास्त्रश्रवणमननादिकं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

(सं.चं.) मनसो योग एकाग्रता ध्यानं मनोयोगः । इन्दीवरं नीलोत्पलम् । तद्वत् सुन्दरी आभा अस्य । ध्यानमग्ना बभूवुरित्यर्थः । उत अन्ये च धन्याः साधकाः श्रवणमननाभ्यां तं विचारयन्ति स्म । कीदृशम्? सर्ववेदान्तकृतान्तसारम् । सर्वेषां वेदानामन्तश्चरमो यः कृतान्तः सिद्धान्तः भगवत्पारम्यरूपः । तस्य सारभूतम् । चरमा वा ये सिद्धान्ताः जगत्सत्यत्वजीवेश्वरभेददेवतातारतम्यादयस्तेषां सारभूतम्, परममुख्यतातत्पर्यविषयमित्यर्थः ॥ ७ ॥

कथां कथाज्ञा अवतारमूलां रामस्य तां रावणमारणान्ताम् ।
पराक्रमानुक्रमतोऽनुवर्ण्य ननन्दुरेनामनुमोद्य[१] चान्ये ॥ ८ ॥

(भा.दी.) कथामिति। कथाज्ञा, श्रीरामावतारादिषु कृतचरित्रविशेषज्ञाः अन्ये भक्ताः, अवतारः मूलमादिर्यस्याः सा तथा ताम्, अवतारमारभ्य वर्तमानामित्यर्थः, रावणस्य यन्मारणं संहरणं तदन्तेऽवसाने यस्याः सा तथा

१. '–रेतामनुमोद्य'

ताम्, श्रीरामस्य तां प्रसिद्धां कथाम्, पराक्रमाणां योऽनुक्रमोऽनुगमस्तस्मादिति ततः, अनुवर्ण्य ननन्दुः । नदि हर्षे लिट् । अन्ये एनां वर्ण्यमानां कथां श्रुत्वा, तत्र अनुमोद्य अनुमतीकृत्य ननन्दुरित्यन्वयः ॥ ८ ॥

(सं.चं.) अन्ये च धन्याः कथाज्ञाः अवताराराम्भां रावणसंहारान्तां रामस्य तान्तां कथामनुवर्ण्य ननन्दुः । वर्णनं च नास्तव्यस्ततया । किन्तु पराक्रमानुक्रमतया । पराक्रमकथाक्रमनुसृत्यैव । ताटकासंहारमारभ्य रावणसंहारपर्यन्तमनुक्रमेण । अन्ये धन्या एतां वर्ण्यमानां कथामाकर्ण्य सशिरःकम्पमनुमोद्य ननन्दुः । अनुमोदनं साभिनन्दनमास्वादनम् ॥ ८ ॥

[१]रामाभिरामानुपराम राम रामाश्मरामारिविराम[२] राम ।
श्रीराम रामेति पुरा रमन्ते रामस्य नामामृतपायिनोऽन्ये ॥ ९ ॥

(भा.दी.) रामेति । अन्ये भक्ताः, अभिराम मनोहर हे राम, न विद्यते उपरामो नाशो यस्य स तथोक्तस्तस्य सम्बुद्धिः, अनादिनित्येत्यर्थः, हे राम, रामः नीलः अश्मा तद्वत्, इन्द्रनीलरत्नवदित्यर्थः, राम मनोहर, 'रामश्चारौ सितेऽसिते' इति वैजयन्ती । स्वरामेति क्वचित् पाठः । हे राम, अरीणां विरामो विनाशो यस्मात् स तथा तत्सम्बुद्धिः, समस्तशत्रुनाशकेत्यर्थः, हे राम, श्रियं रमयतीति श्रीरामस्तत्सम्बुद्धिः, श्रीः रामा भार्या यस्येति वा, हे राम, इति श्रीरामस्य नाम अमृतमिव नामामृतं तत् । पातुं शीलमेषामस्तीति तथोक्ताः सन्तः रमन्ते पुरा अरमन्त । रमु क्रीडायां लट् ॥ ९ ॥

(सं.चं.) रामाभिरामेति चेन्द्रवज्रा । अन्ये धन्या नामामृतपानेन नामस्मरणेन चरितार्था बभूवुः । नामामृतं पातुं शीलमेषामिति ताच्छील्ये णिनिः । 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' (अ.सू.३.२.७८) इति स्मरणात् । पुनःपुनः पिबन्तीति आभीक्ष्ण्ये वा । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' (८१) इति च । श्रवणकीर्तने पूर्वमुदिते । अत्र स्मरणमुच्यते । 'शक्तिः प्रजानां सकराऽर्चनायाम्' इत्युक्तम् । राम अभिराम । योगिनो रमयन् रामः । स्त्रीणामभिरामः । रामाणामभिराम इत्येकं वा पदम् । उपरामो विरामोऽवसानम् । तदभावादनुपरामो नाशरहितः । रामरामरामेति भक्तिपारवश्यादाम्रेडनम् । रमाया अयं रमण इति च रामः । 'रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे । राघवे चासितश्वेतमनोज्ञेषु च वाच्यवत्' इति विश्वप्रकाशः । रामाश्मा नीलमणिः । तद्वद्रामो नीलः । अरीन् विरमयतीत्यरिविरामः । श्रीरामः श्रीरमणः । रमन्ते पुरा अरंसत । 'पुरि लुङ् चास्मे' (अ.सू.३.२.१२२) इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

१. **'निश्चिततत्वा ध्यानमकुर्वन् । अनिश्चिततत्वा मीमांसां चक्रुः । मीमांसायामनधिकारिणः कथामवदन् । कथनेऽप्यनधिकारिणः कथामशृण्वन्नित्युक्तम् । तत्राप्यनधिकारिणः नामार्थज्ञानपूर्वकं नामोच्चारणमकुर्वन्नित्याह –रामेति । अन्ये धन्याः 'अन्त्यजा अपि ये भक्ता नामज्ञानाधिकारिणः' इत्युक्ता जनाः'** इत्यादि का.श्री. ।
२. **'राम स्वरामारिविराम'**

वर्णाश्रमाचारविशेषशोभानधर्म्मगन्धाविषयान् स्वधर्म्मान् ।
कामाद्यवद्यै[1] रहितान् विदूराद् रामाय सर्वे स्म समर्प्पयन्ति ॥ १० ॥

(भा.दी.) **वर्णेति** । सर्वे भक्तजनाः, वर्णाश्च आश्रमाश्च तेषां ये आचारविशेषास्तैः शोभा येषां ते तथा तान्, अधर्मस्य यो गन्धो लेशस्तस्य अविषयान्, अधर्मलेशमात्रेणापि कदाचित् कुत्राऽपि कथञ्चनापि रहितानित्यर्थः, कामः फलाकाङ्क्षा आदिर्येषां तानि तथोक्तानि, तानि च तानि अवद्यानि च, तैः रहितान्, स्वधर्मान् स्वविहितधर्मान्, विदूरात् समीपे अतिदूरे च, येये यत्रयत्र स्थितास्तत एवेत्यर्थः, श्रीरामे समर्पयन्ति स्म समर्पयामासुः । ऋ गतौ लट् ॥ १० ॥

(सं.चं.) आचारविशेषैः शोभमानान् अधर्मलेशविधुरान् । 'गन्धो लेशे महीगुणे' इति यादवप्रकाशः । कामादिभिर्दोषैश्च रहितान्, सर्वे जना नरा नार्यश्च रामाय विदूरात् स्वयं यत्र स्थितास्तत्रैव, नतु रामसमीपमेत्य । समर्पयन्ति स्म समार्पिपन् । ऋतेः ऋच्छतेर्वा णिचि पुगागमे सति रूपम् । तथा ह्यामनन्ति–'अर्ति-ह्री-व्ली-री-क्नूयी-क्ष्माय्यातां पुग् णौ' (अ.सू.७.३.३६) इति । 'अर्ति-अर्पयति । अर्तीति ऋ गति-प्राणनयोः (भ्वा.), ऋ गतौ (जु.) इति द्वयोरपि धात्वोर्ग्रहणम्' इति जयादित्यः ॥ १० ॥

सर्वत्र सर्वस्य च सर्ववित्तं स्वयोग्यतावृत्ति[2] च सर्ववित्त्वम् ।
तदा बभूवास्य महाजनस्य यदा स चक्री भुवि चक्रवर्त्ती ॥ ११ ॥

(भा.दी.) **सर्वत्रेति** । यदा स रामरूपी चक्री श्रीहरिः भुवि चक्रवर्ती सार्वभौमः, तदा अस्य तदानीं वर्तमानस्य सर्वस्य महाजनस्य, सर्वत्र सर्वदेशेऽपि सर्वं सम्पूर्णं वित्तं धनं तच्च बभूव । स्वस्य या योग्यता तया वृत्तिर्वर्तनं यस्य तत्तथोक्तं तत्, स्वयोग्यतानुसारीत्यर्थः, सर्वं वेत्तीति सर्ववित् तस्य भावस्तत्त्वम्, तच्चेत्यर्थः, बभूव ॥ ११ ॥

(सं.चं.) यदा स चक्री चक्रभृन्नारायणः रामः सन् भुवि चक्रवर्ती बभूव तदा अस्य महाजनस्य प्रजावर्गस्य, रामराज्यस्य प्रजा इत्येव प्रजानां महत्त्वम् । सर्वत्र राज्ये नगरे ग्रामे वा, सर्वं वित्तं बभूव । सर्वाः प्रजा वित्तपूर्णाः अभूवन्नित्येतत् । स्वयोग्यतानुगुणा वृत्तिरवस्थितिर्यस्य तादृशं सर्ववित्त्वम् । योग्यतानुगुणं सर्वज्ञत्वं च बभूव ॥ ११ ॥

---

१. **'कामायवद्यैः फलाकाङ्क्षादिदोषैः । कामक्रोधादिदोषैरिति वा'** इति वि.भू. । का.श्री. च ।

२. **'स्वयोग्यतावृत्ति सर्ववित्त्वम् । स्वयोग्यतानुसारेण सर्वतत्वपरिज्ञानम् । स्वयोग्यतावृत्ति स्वयोग्यतायामेव वर्तमानं सर्ववित्तं परिपूर्णधनम्'** इति वि.भू. । का.श्री. च ।

सर्वेन्द्रियानन्दकरानमन्दान् स्पर्शान् रसादीन् विषयानथान्यान् ।
शास्त्रोपपन्नाननुभुञ्जते[1] स्म रामस्य राज्ये न तु[2] बन्धहेतून् ॥ १२ ॥

(भा.दी.) सर्वेति । अथ, सर्वाणि यानीन्द्रियाणि तेषामानन्दस्तं कुर्वन्तीति तथोक्तास्तान्, अमन्दान् बहुलान्, शास्त्रेण उपपन्नान् युक्तान्, शास्त्रविहितानित्यर्थः, स्पर्शान् रसादीन् अथ अन्यान् शब्दादिविषयांश्च, श्रीरामस्य यद्राज्यं तस्मिन्, अनुभुञ्जते स्म अनुभूतवन्तः । भुज पालनाभ्यवहारयोर्लट् । बन्धहेतून् संसार-बन्धहेतून् शास्त्रनिषिद्धकामादिविषयान् नच नैव अनुभुञ्जते ॥ १२ ॥

(सं.चं.) सर्वेन्द्रियेतीन्द्रवज्रा । सर्वेन्द्रियानन्दकरान् शास्त्रविहितान् अमन्दाननल्पान् विषयाननुभुञ्जते स्म स्वस्वभावानुगुणमभुक्षत । परवनितालिङ्गनादिः स्पर्शो बन्धहेतुः । सुरापानादिबन्धहेतू रसः । तेन रसान् स्पर्शानिति जिह्वोपस्थजयं मुखत आह ॥ १२ ॥

सहस्रसंवत्सरजीविनस्ते[3] लावण्यतारुण्यगुणाभिरामाः ।
मुक्ता जरारोगपुरोगदोषै रामस्य राज्ये रमणाः सरामाः ॥ १३ ॥

(भा.दी.) सहस्रेति । श्रीरामस्य राज्ये सरामाः भार्यासहिताः ये रमणाः भर्तारः ते, सहस्रसङ्ख्याः संवत्सरास्तेषु जीवितुं शीलमेषामस्तीति तथोक्ताः अभूवन् । लावण्यं सौन्दर्यं तच्च, तारुण्यं यौवनं तच्च, लावण्यतारुण्ये तदाख्यौ यौ गुणौ ताभ्यामभिरामाः मनोहरा आसन् । जरा च रोगश्च तौ पुरोगा पुरःसरा येषां ते तथोक्तास्ते च ते दोषाश्च तैः मुक्ताः रहिताश्च बभूवुः ॥ १३ ॥

(सं.चं.) सहस्रसंवत्सरजीविनः । ताच्छील्ये णिनिरित्युक्तम् । सरामाः सललनाः रमणाः पुरुषाः । लावण्यमङ्गसौष्ठवम् । जरारोगाकालमरणादिदोषैर्मुक्ताः ॥ १३ ॥

वैधव्यवैधुर्य्यभयं न किञ्चिन्न पुत्रशोको नच मित्रशोकः ।
नामङ्गलं किञ्चिदथापरं च [4]मङ्गल्यदेवीरमणस्य राज्ये ॥ १४ ॥

(भा.दी.) वैधव्येति । मङ्गल्यस्य मङ्गलस्य देवी देवता महालक्ष्मीः, तस्या रमणो भर्ता, तस्य सीता-पतेरित्यर्थः, श्रीरामस्य राज्ये, विधवाया भावो वैधव्यं तच्च, विधुरस्य भावो वैधुर्यं तच्च ताभ्यां भयम्,

---

१. **'–पन्नान् ननु भुञ्जते'** २. **'नच बन्ध–'** इति वि.ती.पाठः । ३. **'–जीवनास्ते'** ४. **'माङ्गल्यदेवी–'**

तत्प्राप्तिनिमित्तभयमित्यर्थः, किञ्चिदपि न । तयोरप्राप्तेरेवेति भावः । पुत्रशोकः पुत्रालाभतन्मरणनिमित्तकदुःखं वा न । मित्रशोको वा मित्रालाभनिमित्ततन्मरणनिमित्तकदुःखं वा न । अथ अपरं च अमङ्गलं अशुभं किञ्चिदपि न च बभूवेति योजना ॥ १४ ॥

(सं.चं.) अकालमरणेन स्त्रीणां वैधव्यभयं पुरुषाणां वैधुर्यभयं वा तत्र किञ्चिदीषदपि नाऽसीत् । दुष्पुत्रजननेन वा पुत्रमरणेन वा पुत्रविरहेण वा शोकः पुत्रशोकः । एवं मैत्रीभङ्गेन मित्रमरणेन मित्रविरहेण वा शोको मित्रशोकः । अथापरं किमप्यमङ्गलं च नाऽसीत् । मङ्गलदेवताया रमाया रमणस्य हि राज्यं तत् । तत्र कथममङ्गलं मुखं प्रसरेत् । मङ्गल्या या लोकांस्त्रायते या च शुभकरी । 'मङ्गल्यस्त्रायमाणे स्याद् बिल्वेऽश्वत्थे मसूरके । मङ्गल्यं दध्नि मङ्गल्यो मनोज्ञे चाभिधेयवत्' इति विश्वप्रकाशः ॥ १४ ॥

यँय्यं जनः कामयतेऽर्थमत्र रामप्रसादात् सकलः सस स्यात् ।
किं चित्रमेतज्जगतामधीशे रामे स्वयं राजनि राजमाने ॥ १५ ॥

(भा.दी.) **यमि**ति । अत्र श्रीरामराज्ये जनः यंयं अर्थं प्राप्तुं कामयते इच्छति । कमु कान्तौ लट् । श्रीरामस्य प्रसादोऽनुग्रहस्तस्मात्, सकलः ससः अर्थः स्यात् । जगतां अधीशे राजमाने श्रीरामे स्वयं राजनि सति, एतत् उक्तं सर्वाभीष्टप्राप्त्यादिकं चित्रं किम्? न चित्रमित्यर्थः । तद्भक्तेषु भुवोऽधीश्वरेषु सत्स्वपि कामितार्थावाप्तेर्दर्शनादिति भावः ॥ १५ ॥

(सं.चं.) यंय्यंमितीन्द्रवज्रा । यंय्यं सस इति वीप्सायामैकपद्यम् । यंय्यमर्थं जनः कामयते ॥ १५ ॥

अनेन किं वा बहुनोदितेन रामस्य राज्यं वलयं धरायाः ।
वैकुण्ठलोकप्रतिबिम्बभूतं विरिञ्चलोकं प्रतिगर्ज्जतीदम् ॥ १६ ॥

(भा.दी.) **अनेने**ति । बहुना अनेन उदितेन वचसा किम्? न किमपि । साकल्येन वर्णयितुमशक्यत्वादिति भावः । श्रीरामस्य राज्यं राज्यभूतं धरायाः इदं वलयं मण्डलम्, वैकुण्ठाख्यो लोकस्तस्य प्रतिबिम्बभूतं सत्, तत्सदृशं सदित्यर्थः, विरिञ्चस्य यो लोकः सत्यलोकाख्यः, तं प्रति गर्जति प्रमुखतया सिंहनादं करोति । गर्ज शब्दे लट् । तदपेक्षयाऽप्युत्कृष्टगुणतया प्रकाशत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(सं.चं.) इदं धराया वलयं यदा रामस्य राज्यमास, यदाऽस्मिन् भूमण्डले रामो राजाऽस तदेदं वैकुण्ठलोक-प्रतिबिम्बभूतमास वैकुण्ठसदृशमास । 'प्रतिबिम्बोपमाने च सादृश्ये सन्निभं निभम्' इति यादवप्रकाशः । विरिञ्चलोकं पुनः प्रतिगर्जति जिगीषया स्पर्धत इव ॥ १६ ॥

निर्दुःखसौख्यं स्थिरभक्तिभाजामनन्तशय्यः प्रदिशेदनन्तम् ।
स्वानुग्रहस्यास्य निदर्शनार्थं[1] रामः स्वराज्ये श्रियमातनोत् ताम् ॥ १७ ॥

(भा.दी.) निर्दुःखेति । अनन्तः शय्या यस्य स तथा श्रीरामः, अनन्तं नाशरहितम्, निर्गतं दुःखं यस्मात् तन्निर्दुःखं तादृशं यत्सौख्यं सुखं तत्, स्थिरा या भक्तिस्तां भजन्तीति तथोक्तास्तेषां प्रदिशेत् दद्यात् । दिशतेर्लिङ् । अस्य निर्दुःखसुखप्रदानसमर्थस्य स्वानुग्रहस्य, निदर्शनार्थं दृष्टान्तेन सम्यक् प्रत्यक्षतया प्रदर्शयितुम्, श्रीरामः स्वस्य यद्राज्यं तस्मिन्, वैकुण्ठसमानां श्रियं सम्पदं आतनोत् चक्रे । तनु करणे लङ् । श्रीरामः स्वभक्तानां निर्दुःखसौख्यात्मकं मोक्षं प्रदास्यामीत्येतदत्रापि तादृशसौख्यप्रदानेन स्पष्टीचकारेति भावः ॥ १७ ॥

(सं.चं.) अनन्तः शेषः शय्या शयनमस्येत्यनन्तशय्यः । अनन्तं दुःखासम्भिन्नं च सौख्यम् । एवं स्वानुग्रहस्यानन्तफलदत्वमभिनीय दर्शयितुं अत्रापि स्वराज्ये श्रियं सुखसमृद्धिं विस्तारयामास ॥ १७ ॥

अनाद्यनन्तं रमणं श्रिता या विना वियोगं सततं ततः श्रीः ।
सीताभिधामत्र रमां स्वरामां रामोऽभिरामां[2] रमयाम्बभूव ॥ १८ ॥

(भा.दी.) अनादीति । यतः या महालक्ष्मीः, न विद्येते आद्यन्तौ उत्पत्तिनाशौ यस्य स तथा तम्, रमणं भर्तारं श्रीरामम्, वियोगो विश्लेषस्तं विना सततं श्रिता, (ततः) तस्मात् श्रीः श्रीशब्दवाच्या । श्रयत इति श्रीरित्यनुशासनादिति भावः । ततः नित्यं भगवदाश्रितत्वादेव श्रीरामः सीतेति अभिधा यस्याः सा तथा ताम्, स्वरामां स्वभार्याम्, अभिरामां मनोहरां श्रियं (अत्र) रमयाम्बभूव रमयामास ॥ १८ ॥

(सं.चं.) श्रयत इति श्रीः । असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति अनाद्यनन्तं श्रयत इति सिद्ध्यति । तामेवात्र सीताभिधां स्वरमणीम् । अत्रायोध्यायाम् ॥ १८ ॥

सीतामुखेन्दोः सदृशोऽयमिन्दुर्व्यङ्को भवेच्चेदिति काव्यभङ्गी ।
सीतामुखेन्दुः स्वरुचेन्दुवृन्दं कळङ्कहीनं च नयेत् कळङ्कम् ॥ १९ ॥

(भा.दी.) सीतेति । चेद्यदि अयं प्रसिद्धः इन्दुः, विगतोऽङ्को यस्य स तथोक्तः, निष्कलङ्क इत्यर्थः, भवेत् तर्हि सीतायाः यन्मुखं तदेवेन्दुस्तस्य सदृशः समानः (भवेत्) इति काव्यभङ्गी काव्यप्रक्रिया, कवीनां

---

१. '–हस्याभिनिदर्शनार्थम्'   २.'–ऽभिरामो रमयाम्–'

वर्णनप्रकार इत्यर्थः । विचार्यमाणे तदप्यनुपपन्नमित्याह– **सीते**ति । सीतायाः यन्मुखं तदेवेन्दुः, स्वरुचा स्वकान्त्या, कळङ्कहीनं कळङ्करहितं, इन्दूनां वृन्दं समूहस्तदपि, कळङ्को लाञ्छनं तं नयेत् प्रापयेत् । ततोऽप्यनन्तगुणतया शोभनत्वादिति भावः ॥ १९ ॥

(सं.चं.) व्यङ्को निष्कळङ्को भवेच्चेत् । काव्यभङ्गी काव्यशैली । केवलं कविसमय एवायम्, नात्र तथ्यमित्यर्थः । किं तर्हि तथ्यम्? कळङ्कहीनमिन्दुवृन्दमपि स्वरुचा सीतामुखेन्दुः कळङ्कं नयेदिति तु तथ्यम् । नयतेः द्रुह्यादित्वाद् द्विकर्मकत्वम् ॥ १९ ॥

अत्रस्तमाणिक्यमणिप्रकाशैः पुष्पैर्विनिद्रैः[१] परिभासमानम्[२] ।
प्रविश्य सोऽशोकवनं विशोकः स्वानन्दमूर्त्तिर्विजहार देव्या ॥ २० ॥

(भा.दी.) अत्रस्तेति । विगतः शोको यस्मात् स तथोक्तः, स्वः स्वरूपभूतो य आनन्दः स एव मूर्तिर्देहो यस्य स तथोक्तः, सः श्रीरामः । अनेन रमणं दुःखनिवृत्त्यर्थं स्वात्मसुखार्थं वा न भवति । किन्तु सीतायामनुग्रहवशादेवेति दर्शितम् । (अत्रस्ताः) न विद्यते त्रासाख्यमणिदोषो येषां ते तथोक्ताः, ते च माणिक्यमणयश्च तेषां प्रकाश इव प्रकाशो येषां तानि तथा, तानि तैः, उत्फुल्लैरतिरक्तैश्चेत्यर्थः, विनिद्रैः अम्लानपुष्पैः, परिभासमानं शोभमानं अशोकवनं प्रविश्य देव्या सीतया सह विजहार चिक्रीड ॥ २० ॥

(सं.चं.) अत्रस्ता निर्दुष्टा माणिक्यमणयः, तद्वत् प्रकाशमानैः । 'मणिदोषे भये त्रासः' इति यादवप्रकाशः । विनिद्रैर्विकसितैः । 'रेमे तया स परमः स्वरतोऽपि नित्यं नित्योन्नतप्रमदभारभृतस्वभावः । पूर्णोडुराजसुविराजितसन्निशासु दीप्यन्नशोकवनिकासु सुपुष्पितासु' (९.१४) इति निर्णये । 'स विसृज्य ततो रामः पुष्पकं हेमभूषितम् । प्रविवेश महाबाहुरशोकवनिकां तदा' (४२.१) इति चोत्तरकाण्डे ॥ २० ॥

शम्पोल्लसच्चम्पकपुष्पवर्षैर्म्मन्दानिलान्दोलितमाधवीभिः ।
मधुव्रतानां[३] मधुरैश्च गीतैर्द्देवः सिषेवे मधुमाधवाभ्याम् ॥ २१ ॥

(भा.दी.) षड्तूनां वर्णनं क्रमेण करोति– **शम्पेत्या**दिना । शम्पावत् तडिद्वदुल्लसन्ति शोभमानानि यानि चम्पकानि चम्पकपुष्पाणि तेषां वर्षाणि तैः । 'शम्पा चपला क्षणिका शतह्रदा । ह्लादिनी तडिद्विद्युत्' इति हलः । मन्दानिलेन आन्दोलिताः कम्पिताः या माधव्यो माधव्याख्यलतास्ताभिः, माधवीलताकुसुमादिभि-

---

१. **'विनिद्रैः अम्लानैः । विकसितैरिति वा'** इति वि.भू. । का.श्री. च । २. **'परिशोभमानम्'**

३. **'मधु वर्तयन्ति भासयन्तीति मधुव्रताः'** इति का.श्री. । **'मधु व्रतं भक्ष्यं येषाम्'** इति वैयाकरणाः ।

रित्यर्थः, मधुव्रताः भ्रमरास्तेषाम्, मधुराणि मनोहराणि तैः, गीतानि गानानि तैश्च, मधुमाधवाभ्यां वसन्तर्तौ विद्यमानाभ्यां मधुमाधवाख्यमासाभ्यां 'चैत्रादिमासौ मधुमाधवौ द्वौ' इति हलः । देवः श्रीरामः सिषेवे सेवितो बभूव । षेवृ सेवने लिट् ॥ २१ ॥

(सं.चं.) अथाशोकवनिकायामृतुवैभवमाह । तत्र वसन्तः । शम्पा तटित् । तद्वद् भासमानानि चम्पक-पुष्पाणि । तेषां वर्षैः । आन्दोलिताः प्रेङ्खोलिताः माधव्यः वासन्त्यः । मधुमासे पुष्यन्तीति माधव्यः । अतिमुक्तकुसुमानि । लता वा । कुसुमानि पुष्यन्ति विकसन्ति । पुष्पविकसने । लताः पुष्यन्ति पुष्पवत्यो भवन्ति । 'कालात् साधुपुष्यत्पच्यमानेषु' (अ.सू.४.३.४३) इत्यण् । 'वैशाखे माधवः कृष्णो माधवी चातिमुक्तके' इति रन्तिदेवः । '**ಅದಿಮುರ್ತ್ತು**' इति '**ಇರುವಂತಿಗೆ**' इति च भाषायाम् । मधुमाधवाभ्यां चैत्र-वैशाखाभ्यां रामः सिषेवे असेव्यत ॥ २१ ॥

उल्लासिनीभिर्नवमल्लिकाभी रामाङ्घ्रिमाराद्ध्य मलैरपेतौ ।
ऋतू इमौ[1] शुक्लशुची प्रसिद्धौ न नामतः केवलमर्थतोऽपि ॥ २२ ॥

(भा.दी.) उल्लासिनीभिरिति । इमौ मधुमाधवयोरनन्तरौ, शुक्लश्च शुचिश्च तौ शुक्लशुच्याख्यौ, ऋतू मासौ, ग्रीष्मर्तुसम्बन्धित्वादृतू इति, अतः ज्येष्ठाषाढमासावित्यर्थः, उल्लसिनीभिः विकासवतीभिः, नवमल्लिकाभिः नूतनमल्लिकाभिः, श्रीरामस्य योऽङ्घ्रिस्तं आराध्य, मलानि कल्मषाणि तैः अपेतौ रहितौ सन्तौ, न केवलं नामत एव शुक्लशुची अभूताम् । अपि तर्हि उक्तप्रकारेण श्रीरामसेवाकरणात् अर्थतोऽपि शुक्लशुची निर्मलत्वशुद्धत्वनिमित्ताभ्यां शुक्लशुची इति प्रसिद्धौ अभूतामित्यर्थः ॥ २२ ॥

(सं.चं.) शुक्लो ज्येष्ठः । शुक्रो वा । शुचिराषाढः । ऋतू इति मासयोः ऋतुत्वोपचारः । ग्रीष्मर्तुरित्यर्थः । श्रुतरप्याह–'मधुमाधवौ वासन्तिकावृतू' इत्यादि । शुक्लाभिः शुचिभिर्नवमल्लिकाभी रामार्चनादर्थतोऽपि शुक्लशुची अभूताम् ॥ २२ ॥

खर्जूरजम्बूफलसन्निवेद्यमुर्वीश्च दूर्वास्तरुणं च वारि ।
रामेऽर्प्पयन् केकिकुलस्य नृत्तैर्गीतैश्च धन्यो[2] जलदर्त्तुरासीत् ॥ २३ ॥

---

१. **'ऋतू ग्रीष्मर्तौ विद्यमानत्वादृतुनामकौ'** इति का.श्री. । **'ऋतुसम्बन्धित्वादृतू इत्युच्येते'** इति वि.भू. ।

२. **'स्नानार्थं नूतनं वारि, आस्तरणार्थं दूर्वाः, भक्षणार्थं खर्जूरादिफलं दत्वा, केकिकुलगीतैः स्तुत्वा जलदर्तुः कृतकृत्य आसीदिति भावः'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) खर्जूरेति । जलदर्तुः वर्षर्तुः, केकिनां मयूराणां यत्कुलं समूहस्तस्य, नृत्तानि नर्तनानि तैः, गीतानि गानानि तैश्च समम्, खर्जूराश्च जम्ब्वश्च तासां यानि फलानि तान्येव सदुत्तमं निवेद्यं समर्पणार्हं वस्तु तत्, उर्वीः महतीः बहळा वा दूर्वाश्च, तरुणं नूतनं वारि च, श्रीरामे अर्पयन् सन् धन्यः आसीत् ॥ २३ ॥

(सं.चं.) खर्जूरेतीन्द्रवज्रा । जलदर्तुरिति श्रावणभाद्रपदौ । खर्जूरजम्बूफलाख्यं सन्निवेद्यं समर्पणीयं द्रव्यं रामेऽर्पयन् । उर्वीः विपुला दूर्वाः, तरुणं नूतनं मेघच्युतं वारि चार्पयन् धन्यः कृतार्थो बभूव ॥ २३ ॥

कर्णावतंसार्थमनिन्दनीयं दत्वा नवेन्दीवरमिन्दिरायै ।
लीलारविन्दं च करारविन्दे दासीवदासीच्छरदाशु देव्याः ॥ २४ ॥

(भा.दी.) कर्णेति । आश्विनकार्त्तिकमासात्मिका शरत्, इन्दिरायै सीतायै, कर्णस्य अवतंसः आभरण-विशेषस्तदर्थम्, कर्णाभरणविशेषं कर्तुमित्यर्थः, अनिन्दनीयं श्रेष्ठं नवेन्दीवरं नूतननीलकुमुदम्, 'इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन् सिते कुमुदकैरवे' इत्यमरः, दत्वा, कर एवारविन्दं तस्मिन् लीलारविन्दं च दत्वा, तदा देव्याः सीतायाः दासीवत् आसीत् ॥ २४ ॥

(सं.चं.) कर्णावतंसेति चेन्द्रवज्रा । कर्णावतंसः कर्णभूषणम् । अवतंस इति कर्णभूषणमुच्यते शिरोभूषणं च । व्यावृत्तये स्फुटत्वाय च कर्णपदमादत्त । नवमिन्दीवरं नीलोत्पलम् । करारविन्दे च लीलार्थमरविन्दं च दत्वा । शरत् आश्विनकार्तिकौ । दासीव बभूव । श्रवणसुभगः प्रासः ॥ २४ ॥

परिस्फुरत्स्फाटिकभित्तिशोभां चक्रे हिमानीं परितो हिमर्त्तुः ।
भृत्यः पटुः काण्डपटीमिवाग्र्यामेकान्तभाजोरिह देवदेव्योः ॥ २५ ॥

(भा.दी.) परीति । हिमर्तुः पुष्यमाघमासात्मको हिमर्तुः, परिस्फुरन्ती स्फाटिकी स्फटिकमयी या भित्तिः, तद्वच्छोभा यस्याः सा तथा ताम्, हिमानीं हिमसमूहम्, 'हिमानी हिमसन्ततिः' इत्यमरः, इह अयोध्यायां क्रीडार्थं एकान्तमेकान्तप्रदेशं भजत इति तथोक्ते (तयोः), देवदेव्योः श्रीरामसीतयोः, पटुः कुशलः भृत्यः अग्र्यां श्रेष्ठां काण्डपटीमिव यवनिकामिव, पिधानवस्त्रमिवेत्यर्थः, चक्रे ॥ २५ ॥

(सं.चं.) हिमर्तुः हेमन्तः । मार्गशीर्षः पुष्यश्च । एकान्ते विहरतोः सीतारामयोः परितः काण्डपटीमिव चक्रे रचयामास । 'काण्डपटः स्यादपटी प्रतिसीरा यवनिका तिरस्करिणी' इति यादवप्रकाशः ॥ २५ ॥

नैकं विनिद्रं फलिनीप्रसूनमापादितं यच्छिशिरेण भक्त्या ।
तन्नर्म्मसाचिव्यकृदप्युपांशु मन्दानिलो मन्दरधारिणेऽदात् ॥ २६ ॥

(भा.दी.) नैकमिति । शिशिरेण कुम्भमीनमासात्मकेन शिशिरर्तुना, एकं न भवतीति नैकम्, अतिबहुल-मित्यर्थः, विगता निद्रा यस्मात् तथा तत्, उत्फुल्लमित्यर्थः, फलिन्याः प्रियङ्ग्वाख्यलतायाः प्रसूनं पुष्पम्, 'प्रियङ्गुः फलिनी फली' इत्यमरः, भक्त्या आपादितं सम्पादितं सत्, तादृशं तत् पुष्पम्, जातावेकवचनम्, मन्दानिलोऽपि मन्दवायुरपि, नर्मणि सीतया सह परिहासक्रियायां साचिव्यं सचिवत्वं तत्करोतीति तथोक्तः, क्रीडासाधानादिकमानीय दत्वा सेवां कुर्वन् सन्नित्यर्थः, उपांशु एकान्ते, मन्दरधारिणे कूर्मरूपेण मन्दराचलं धृतवते, श्रीरामाय अदात् आनीय दत्तवान् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) नैकमित्यपीन्द्रवज्रा । माघफाल्गुनौ शिशिरर्तुः । फलिनी अग्निशिखापरनामधेया शक्रपुष्पी । प्रसूनजातम् । नैकमिति विशेषणात् । शिशिरर्तुना यद् भक्त्या निष्पादितम् । तत् फलिनीकुसुमं मन्दानिलो रामरूपाय मन्दरधारिणे ददौ । कीदृशो मन्दानिलः? उपांशु एकान्ते नर्मसाचिव्यकृत् । सीतारामयोः नर्मसु लीलाकर्मसु साहाय्यकृत् । 'सचिवः सहाये मन्त्रिणि स्मृतः' इति विश्वप्रकाशः ॥ २६ ॥

सर्वर्त्तवः सर्वगुणाभिरामास्तं यौगपद्येन सिषेविरेऽत्र ।
[1]स्वाराममप्यद्भुतभावभाजा देव्याऽतिदिव्यं रममाणमीशम् ॥ २७ ॥

(भा.दी.) सर्वेति । सर्वे ये गुणास्तैः अभिरामाः, मनोहराः, सर्वे वसन्ताद्याः ऋतवः सर्वर्तवः, स्वेन आत्मना रमत इति स्वारामस्तम्, तथाऽपि सीतानुग्रहार्थम्, अत्यद्भुतो यो भावो लीला तं भजतीति तथोक्ता तया, 'भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु' इति वैजयन्ती, देव्या सीतया, अतिदिव्यं अत्यलौकिकं यथा भवति तथा, अत्र अयोध्यायाम्, रममाणं ईशं तं श्रीरामम्, यौगपद्यं युगपत् तेन, युगपदेव गत्वेत्यर्थः, सिषेविरे सर्वदा सम्यक् भक्त्या सेवितवन्तः । षेवृ सेवने लिट् ॥ २७ ॥

(सं.चं.) सर्वर्तव इति चेन्द्रवज्रा । सर्वेऽप्यृतवः सर्वैरप्यृतुधर्मैरभिरामाः । स्वाराममात्माराममपि देव्या रममाणम् । दिव्यं रमणमप्यतिगतं यथा स्यात् तथा । कीदृश्या देव्या? अद्भुतभावभाजा । भाविदेवकार्यार्थं जननी स्यामित्यद्भुतं भावमाशयं भजमानया । अद्भुतं भावं लीलाविशेषं भजमानया । अद्भुतं भावं भगवति

---

१. **'स्वाराममत्यद्भुत–'** इति वि.ती.पाठः। **'स्वाराममपि स्वरूपभूतपूर्णसुखमपि अद्भुतभावभाजा आश्चर्यकरभक्तियुक्तया देव्या सीतया रममाणम्'** इति का.श्री. ।

भक्तिं च भजमानया । 'भावः स्वभावेऽभिप्राये चेष्टासत्तात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु बुधजन्तुविभूतिषु' इति विश्वप्रकाशः । तेन अद्भुतं भावं विभूतिं भजमानया च । रतिश्च शृङ्गारभावः । तेनाद्भुतां रतिं भजमानया च ॥ २७ ॥

गन्धर्वविद्याधरचारणाद्याः सहाप्सरोभिर्जगुरेत्य रामम् ।
सदा सदानन्दतनुं मुनीन्द्राः सहामरेन्द्रैरभितुष्टुवुस्तम् ॥ २८ ॥

(भा.दी.) गन्धर्वेति । गन्धर्वाश्च विद्याधराश्च चारणाश्च ते आद्या येषां ते तथोक्ताः, अप्सरोभिः उर्वश्यादिभिः सह साकम्, श्रीरामं एत्य सदा जगुः । गै गाने लिट् । मुनीन्द्राः वसिष्ठादयः, अमरेन्द्रैः ब्रह्मादिभिः सह, सन् आनन्दः स एव तनुः शरीरं यस्य स तथा तं श्रीरामं अभितुष्टुवुः संस्तुतवन्तः ॥ २८ ॥

(सं.चं.) गन्धर्वविद्याधरचारणाद्याः देवयोनिविशेषाः । 'गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः यक्षरक्षांसि चारणाः । भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्रा किन्नरादयः' (३.११.२६) इति भागवते । नृत्तगानादिकर्तारः गन्धर्वाः अप्सरसश्च । विद्याधरा काले सेवाकर्तारः । चाराश्चारणाः । 'गायन्ति चैनमनुरक्तधियः सुकण्ठा गन्धर्व-चारणगणाः सह चाप्सरोभिः । तं तुष्टुवुर्मुनिगणाः सहिताः सुरेशै राजान एनमनुयान्ति सदाऽप्रमत्ताः' (९.१५) इति निर्णये ॥ २८ ॥

त्रयोदशैवं त्रिदशाधिनाथः समाः सहस्राणि महीं ररक्ष ।
सुराहितध्वान्तनिकृन्तनार्को रामो महत्कैरववृन्दचन्द्रः ॥ २९ ॥

(भा.दी.) त्रयोदशेति । त्रिदशाधिनाथः देवाधीश्वरः श्रीरामः, त्र्यधिका दश त्रयोदश सहस्राणि समाः संवत्सरान्, त्रयोदशसहस्रसंवत्सरेष्वित्यर्थः, सुराणामहिता ये दैत्यादयस्त एव ध्वान्तानि अन्धकारास्तेषां निकृन्तनं विनशनं तस्मिन् अर्क इवार्कः, दुष्टा१नां निग्रहं कुर्वन् सन्नित्यर्थः, महान्त एव उत्तमा एव कैरववृन्दानि कुमुदपुष्पसमूहाः, तेषां चन्द्र इव चन्द्रः, शिष्टानां प्रतिपालनं कुर्वन् सन्नित्यर्थः, एवं शश्वदेकप्रकारेणैव महीं ररक्ष । रक्ष पालने लिट् ॥ २९ ॥

(सं.चं.) त्रयोदश सहस्राणि समाः वत्सरान् । निर्णये च–'एवं त्रयोदशसहस्रमसौ समास्तु पृथ्वीं ररक्ष विजितारिरमोघवीर्यः' (९.१६) इति । भागवते च–'त्रयोदशाब्दसाहस्रमग्निहोत्रमखण्डितम्' (९.९.१८) इति । २७ दिनात्मकनाक्षत्रमासगणनया ३२४ दिनात्मको वत्सरो भवति । अनया गणनया त्रयोदशसहस्राणि समा रामराज्यकालः । त्रिंशद्दिनात्मकमासपक्षे त्वेकादशसहस्रसमाः । तद्विवक्षया 'दशवर्षसहस्राणि दश-

वर्षशतानि च' इति रामायणभारतादिवचनानि प्रवृत्तानीति न विरोधः । अधिकमस्मत्कृतायां निर्णयभाव-चन्द्रिकायाम् । सुराहिता असुरा ध्वान्तानीव तेषां निकृन्तनेऽयमर्क इव । महान्तः सज्जनाः कैरववृन्द-मिव । तेषामयं चन्द्र इवाऽनन्ददः । कैरवं कुमुदम् । 'ಕುಮುದಪುಷ್ಪ' इति भाषायाम् ॥ २९ ॥

महान्वयस्यास्य[१] समेधनाय बभार गर्भं भुवनप्रगल्भम् ।
विदेहपुत्री रघुवंशकेतोः पुराणमायेव पुराणमूर्त्तेः ॥ ३० ॥

(भा.दी.) महेति । विदेहपुत्री जनकपुत्री सीता, महान् पूज्यो योऽन्वयस्तस्य, अस्य श्रीरामेणावतीर्णस्य सूर्यवंशस्य, समेधनं सम्यगभिवृद्धिस्तस्मै, भुवनेषु प्रगल्भः श्रेष्ठस्तं गर्भम्, पुराणी प्रळयकालेऽप्यविनष्टा मूर्तिः शरीरं यस्य स तथा तस्मात्, पुराणमायेव श्रीमहालक्ष्मीरिव, रघुवंशकेतोः श्रीरामात् बभार ॥ ३० ॥

(सं.चं.) महान्वयस्येत्युपेन्द्रवज्रा । समेधनाय वंशवृक्षस्य निरन्तरतायै । प्रगल्भं विख्यातम् । पुराणमूर्त्तेः वासुदेवात् तज्जाया पुराणी मायेव । या विरिञ्चं सुषुवे ॥ ३० ॥

कुशं लवं चाथ यमौ कुमाराविन्द्रानलांशौ[२] सुषुवे सुमद्ध्या ।
यच्छैशवं रामकथाप्रसङ्गैरानन्दयत् तापसमानसानि ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) कुशमिति । अथ, सु शोभनं मध्यं यस्याः सा तथोक्ता सा सीता, इन्द्रश्च अनलोऽग्निश्च तयोरंशौ, यमौ यमळौ, कुशं लवं चेति कुमारौ बालकौ सुषुवे प्रसूतवती । षू प्रसवे लिट् । ययोः शैशवं यच्छैशवम्, कुशलवबाल्यावस्थेत्यर्थः, श्रीरामस्य याः कथास्तासां प्रसङ्गास्तैः, तापसानां वाल्मीक्यादिमुनीनां मानसानि मनांसि आनन्दयत् अतोषयत् । नदि हर्षे लङ् । अनेन च तयोरुत्पत्तिर्वाल्मीकेराश्रम इत्युक्तं भवति । तत्र च कळभाषणमारभ्य श्रीरामकथागानादितत्परावास्तामिति भावः ॥ ३१ ॥

(सं.चं.) 'मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च' इति यौ पुरा पुरुषमुखादुद्गतौ तावेवात्र यमळौ रामतनयौ बभूवतुरित्याह– कुशं लवं च । यच्छैशवं तापसमानसान्यानन्दयदिति । अनेन लवकुशयोर्वाल्मीकेराश्रमे जननं तत्र वाल्मीकिना रामायणपाठनं च सूचितम् । एतद् विना अन्यत्र सीतापरित्यागादिके सर्वत्र कविर्मौनमेव श्रयते ॥ ३१ ॥

---

१. 'महान्ववायस्य'

२. 'इन्द्रानलांशौ । तत्र कुश इन्द्रः । लवस्त्वनलांश इत्यर्थः' इति वि.भू. ।

दशशतनयनो वा तान् सहस्राननो वा
दशशतहृदयो वा केवलं[1] वेदगर्भः ।
न गणयति गुणौघान् रामदेवस्य सर्वा-
नहह वयमधीरा वर्ण्णयामः कथं तान् ॥ ३२ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायण उत्तरकाण्डे द्वितीयः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) कविरात्मनः श्रीरामकथायाः साकल्येन वर्णनासामर्थ्यं कैमुत्यन्यायेन दर्शयति– दशशतेति । दश च तानि शतानि च दशशतानि, सहस्रमित्यर्थः, तावन्ति नयनानि यस्य स तथोक्त इन्द्रो वा, तान् श्रुत्यादिसिद्धान्, सर्वान् श्रीरामदेवस्य गुणौघान् गुणसमूहान्, न गणयति साकल्येन न पश्यति । गण सङ्ख्याने लट् । सहस्राक्षश्चापि साकल्येन द्रष्टुमसमर्थ इति भावः । सहस्रं आननानि यस्य स तथोक्तः (शेषो वा न गणयति न वक्ति), साकल्येन वक्तुमसमर्थ इत्यर्थः । दशशतानि हृदयानि बुद्धयो यस्य स तथोक्तः, सर्वज्ञ इत्यर्थः, केवलं वेदगर्भो वा चतुर्मुखो वा, तान् गुणान् न गणयति न चिन्तयति, साकल्येन तत्स्मर्तुमसमर्थ इत्यर्थः, धातूनामनेकार्थत्वादत्र गणधातोरनेकधात्वर्थत्वमविरुद्धम् । अधीराः इन्द्राद्यपेक्षयाऽल्पज्ञाः वयं तान् ब्रह्माद्यैरपि साकल्येन स्मर्तुमशक्यान् सर्वगुणान् कथं वा साकल्येन वर्णयामः? न कथमपीत्यर्थः । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु लट् । अहह आश्चर्यम् । 'अहहाद्भुतखेदयोः' इति वैजयन्ती ॥ ३२ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायामुत्तरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) मालिन्योपसंहरति– दशशतेत्यादिना । सहस्राक्ष इन्द्रः । सहस्राननः शेषः । दशशतहृदयः पूर्णहृदयः पूर्णप्रज्ञो वेदगर्भः केवलं चतुर्मुख एक एव वा । केवलं कृत्स्नं यथा स्यात् तथा वा । 'केवलं निश्चिते क्लीबे वाच्यवत्त्वेककृत्स्नयोः' इति यादवप्रकाशः । एतेऽपि गुणौघान् न गणयितुमीशते । वयं पुनरधीरा अल्पप्रज्ञाः ॥ ३२ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु सङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायामुत्तरकाण्डे द्वितीयसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– ३१५२+३२=३१८४]

१. **'केवलं मुख्यं यथा तथा तान् न गणयति'** इति का.श्री. । नातिस्वरसं व्याख्यानम् ।

तृतीयः सर्ग्गः

कदाचित् प्रणतं प्रेक्ष्य लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ।
उवाच वाचं सद्धर्म्मांञ्छिक्षयन् क्षत्रियोचितान् ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामेण लक्ष्मणं प्रत्युपदिष्टक्षत्रियधर्मप्रकारं दर्शयितुमुपक्रमते– **कदाचिदि**ति । लक्ष्मणाग्रजः श्रीरामः कदाचित् प्रणतं लक्ष्मणं प्रेक्ष्य क्षत्रियोचितान् सद्धर्मान् शिक्षयन् सन् वाचं उवाच ॥ १ ॥

(सं.चं.) लक्ष्मणस्य तद्व्याजेन सर्वलोकस्य च सद्धर्मान् शिक्षयन् । सतो धर्मान् । सतां वा धर्मान् । सीतापरित्यागानन्तरं प्रवृत्तोऽयं प्रसङ्गः ॥ १ ॥

पौरजानपदानां यत्[१] कार्य्यं लक्ष्मण चिन्त्यताम् ।
अविचारयतो[२] राज्ञो धर्म्मकामौ विनश्यतः ॥ २ ॥

(भा.दी.) **पौरे**ति । हे लक्ष्मण, यस्मात् अविचारयतः राज्यविचारमकुर्वतः राज्ञः धर्मकामौ विनश्यतः नाशं गच्छतः । नश अदर्शने लट् । तस्मात् पुरे विद्यमानाः पौरास्ते, जनपदेषु प्रसिद्धराष्ट्रेषु विद्यमाना जानपदास्ते च, तेषां जनानां यत् कार्यं तत् चिन्त्यतां विचार्यताम् । चिति स्मृत्यां लोट् ॥ २ ॥

(सं.चं.) कार्यं यत् तेषां हितं कर्तव्यम्, यच्च तैरपेक्षितं सङ्कटनिवारणम् । 'पौरकार्याणि यो राजा न करोति दिनेदिने । स मृतो नरके घोरे पात्यते नात्र संशयः' (उ.कां.५३.६) इति च ॥ २ ॥

[३]गोविवादेन सम्प्राप्तौ ब्राह्मणौ राजवेश्मनि ।
दिनत्रयान्तेऽप्यप्रेक्ष्य नृगं शापममुञ्चताम् ॥ ३ ॥

---

१. **'–पदानां हि कार्यम्'** २. **'अविचारयितू राज्ञो–'**

३. **'पूर्वं क्वचिद् विवादेन ब्राह्मणो राजवेश्मनि । दिनत्रयान्तेऽप्यप्रेक्ष्य नृपं शापममुञ्चत'** इति वि.भू. पाठ इति भाति । **'पूर्वं क्वचित् कदाचित् केनचिद् (विवादेन) ब्राह्मणो राजवेश्मनि कस्यचिद् राज्ञः सद्मनि । अप्रेक्ष्य राजानमदृष्ट्वा'** इति हि तद्व्याख्यानम् ।

(भा.दी.) गविति । गोर्यो विवादः 'इयं मह्यं नृगेण दत्ता इयं मह्यं नृगेण दत्ता' इति परस्परविवादः, तेन सम्प्राप्तौ नृगनामकराजानं प्रष्टुं तन्मन्दिरमागतौ ब्राह्मणौ, राज्ञो नृगस्य यद्वेश्म मन्दिरं तस्मिन्, दिनानां यत्त्रयं तस्यान्तोऽवसानं तस्मिन्नपि नृगं अप्रेक्ष्य, कृकलासो भवेति यः शापस्तं अमुश्चतां ददतुः । मुच्लृ धातो-र्लङ् । अतो राज्ञा पौरजानपदानां कार्यमप्रमादेनावश्यं विचार्यमिति भावः । नृगाख्यो हि राजा दानशीलः कदाचित् कस्मैचित् ब्राह्मणाय काश्चिद्गाः प्रदत्तवान् । काचित् तं मुक्त्वा राजमन्दिरमुपाजगाम । स्वमन्दिरस्थगोमण्डलप्रविष्टां च तामजानन् पुनर्द्वितीयदिवसेऽन्यस्मै कस्मैचित् विप्राय दत्तवान् । तेन च नीत्वा स्वगृहे निबद्धां मार्गमाणो दृष्ट्वा, (उभावपि)मह्यमियं नृगेण दत्ता मह्यमियं नृगेण दत्तेति विवदमानौ नृगं विचारयितुं गतौ तौ राजभवनद्वारि प्रवेष्टुं नृगशासनमप्राप्य त्रिरात्रान्ते क्रुद्धौ सन्तौ कृकलासो भविष्यसीति शापं ददतुरिति रामायणे प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

(सं.चं.) गोविवादेन । तथाचेयं रामायणे कथा–'श्रूयते हि पुरा राजा नृगो नाम महायशाः । बभूव पृथिवीपालो ब्रह्मण्यः सत्यवाक् शुचिः । स कदचिद् गवां कोटीः सवत्साः स्वर्णभूषिताः । नृदेवो भूमिदेवेभ्यः पुष्करेषु ददौ नृपः । ततः सङ्गाद् गता धेनुः सवत्सा स्पर्शिताऽनघ । ब्राह्मणस्याऽहिताग्नेस्तु दरिद्रस्योञ्छवर्तिनः । स नष्टां गां क्षुधार्तो वै अन्विष्यंस्तत्रतत्र च । नापश्यत् सर्वराज्येषु संवत्सरगणान् बहून् । ततः कनखलं गत्वा जीर्णवत्सां निरामयाम् । ददृशे तां स्वकां धेनुं ब्राह्मणस्य निवेशने । अथ तां नामधेयेन स्वकेनोवाच स द्विजः । आगच्छ शबलेत्येवं सा तु शुश्राव गौः स्वरम् । तस्य तु स्वरमाज्ञाय क्षुधार्तस्य द्विजस्य वै । अन्वगात् पृष्ठतः सा गौर्गच्छन्तं पावकोपमम् । योऽपि पालयते विप्रः सोऽपि गामन्वगाद् द्रुतम् । गत्वा च तमृषिं चष्टे मम गौरिति सत्वरम् । स्पर्शिता राजसिंहेन मम दत्ता नृगेण ह । तयोर्ब्राह्मणयोर्वादो महानासीद् विपश्चितोः । विवदन्तौ ततोऽन्योन्यं दातारमभिजग्मतुः । तौ राजभवनद्वारि न प्राप्तौ नृगशासनम् । अहोरात्राण्यनेकानि वसन्तौ क्रोधमीयतुः । ऊचतुश्च महात्मानौ तावुभौ द्विजसत्तमौ । क्रुद्धौ परमसन्तप्तौ वाक्यं घोराभिसंहितम् । अर्थिनां कार्यसिद्ध्यर्थं यस्मात् त्वं नैषि दर्शनम् । अदृश्यः सर्वभूतानां कृकलासो भविष्यसि । बहुवर्षसहस्राणि बहुवर्षशतानि च । श्वभ्रे त्वं कृकलासो वै दीर्घकालं निवत्स्यसि' (५३.७–१९) इत्यादि । दिनत्रयान्तेऽपि । एतदनुसारेण 'अहोरात्राण्यथ त्रीणि वसन्तौ क्रोधमीयतुः' इति रामायण-मूलपाठः स्यादिति भाति ॥ ३ ॥

यजमानं निमिं सत्रे निद्रयाऽनभिभाषिणम् ।
वसिष्ठः शप्तवांस्तस्माद् राजा नित्योद्यतो[1] भवेत् ॥ ४ ॥

१. **'नित्योदितो–'** इति, **'नित्योद्यमी'** इति च ।

(भा.दी.) **यजमानमि**ति । वसिष्ठः सत्रं सत्रयागस्तस्मिन् निद्रया अनभिभाषिणम्, वसिष्ठं प्रति सम्भाषणमकुर्वन्तम्, यजमानं निमिं निमिनामकभूपं शप्तवान्, प्रत्युत्थानाद्यकरणेन कुपितो मरणलक्षणशापं प्रदत्तवान् । तस्मात् राजा नित्योद्यतः गुरुपूजनादौ समाहितो भवेत् । निमिर्हि सत्रयागार्थं वसिष्ठं वरयामास । सच पूर्वमहमिन्द्रेण सत्रयागार्थं वृतोऽस्मि तस्मिन्निवृत्ते तव सत्रयागार्थमायास्यामीत्युक्ते क्रुद्धो निमिः गौतमादीनन्यान् वरयित्वा सत्रं प्रवर्तयामास । तन्मध्ये वसिष्ठश्च शतक्रतोः सत्रं समाप्य निमिनिकटमाजगाम । तदा च गौतमादिभिः पूरितं सत्रं दृष्ट्वा क्रुद्धो वसिष्ठो राजदर्शनाकाङ्क्षी मुहूर्तं समुपाविशत् । तस्मिन्नहनि निमिरपि दैवयोगान्निद्रा-माहृतवान् । तदा च स्वात्मानमवज्ञातं मन्यमानो वसिष्ठो दीर्घनिद्रां समाप्नुहीति शापं दत्तवानिति हि पौराणिकी प्रसिद्धिः ॥ ४ ॥

(सं.चं.) यजमानं निमिम् । तथाच कथा रामायणे–'आसीद् राजा निमिर्नाम इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् । पुत्रो द्वादशमो वीर्ये धर्मे च परिनिष्ठितः' (५५.४), 'तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य सुमहापुरम् । यजेयं दीर्घसत्रेण पितुः प्रह्लादयन् मनः । ततः पितरमामन्त्र्य इक्ष्वाकुं हि मनोः सुतम् । वसिष्ठं वरयामास पूर्वं ब्रह्मर्षि-सत्तमम् । अनन्तरं स राजर्षिर्निमिरिक्ष्वाकुनन्दनः । अत्रिमङ्गिरसं चैव भृगुं चैव तपोनिधिम् । तमुवाच वसिष्ठस्तु निमिं राजर्षिसत्तमम् । वृतोऽहं पूर्वमिन्द्रेण अन्तरं प्रतिपालय । तदन्तरं महाविप्रो गौतमः प्रत्यपूरयत् । वसिष्ठोऽपि महातेजा इन्द्रयज्ञमथाकरोत् । निमिस्तु राजा विप्रांस्तान् समानीय नराधिपः । अयजद्धिमवत्पार्श्वे स्वपुरस्य समीपतः । पञ्चवर्षसहस्राणि राजा दीक्षामथाकरोत् । इन्द्रयज्ञावसाने तु वसिष्ठो भगवानृषिः । सकाशमागतो राज्ञो हौत्रं कर्तुमनिन्दितः । तदन्तरमथापश्यद् गौतमेनाभिपूरितम् । कोपेन महताऽऽविष्टो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः । स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी मुहूर्तं समुपाविशत् । तस्मिन्नहनि राजर्षिर्निद्रयाऽपहृतो भृशम् । ततो मन्युर्वसिष्ठस्य प्रादुरासीन्महात्मनः । अदर्शनेन राजर्षेर्व्याहर्तुमुपचक्रमे । यस्मात् त्वमन्यं वृतवान् मामवज्ञाय पार्थिव । चेतनेन विनाभूतो देहस्तव भविष्यति' (५५.७–१७) इत्यादि ॥ ४ ॥

शप्तोऽपि ब्राह्मणै राजा क्षमी चेत् सुखमाप्नुयात् ।
ययातिः शुक्रशप्तोऽपि क्षमी क्षेममवाप्तवान् ॥ ५ ॥

(भा.दी.) **शप्त** इति । चेद्यदि ब्राह्मणैः शप्तोऽपि (राजा), क्षमाऽस्यास्तीति क्षमी तर्हि सुखं तत् आप्नुयात् । आप्लृ व्याप्तौ लिङ् । तन्निदर्शनेन दर्शयति– **ययातिरि**ति । ययातिः ययातिनामा भूपतिः[१] शुक्रशप्तोऽपि, शुक्रेण स्वपुत्र्याः देवयान्याः अवज्ञानिमित्तात् जराग्रस्तो भवेति शप्तोऽपि, क्षमी प्रतिशापमदत्वा क्षमां

१. **'ययातिनामकभूपः'**

कृतवानित्यतः क्षेमं पुनस्तदनुग्रहेण जरापगमलक्षणकुशलं तत् अवाप्तवान्। शुक्रो हि स्वपुत्र्यां देवयान्यामनासक्तं वृषपर्वणः पुत्र्यां शर्मिष्ठायामासक्तं स्वतनयावचसा ज्ञात्वा जराग्रस्तो भवेति ययातिं शशाप । स च प्रतिशापमदत्वा तमेव शापमोक्षार्थं ययाचे। स च तत्पुत्रे पूरौ जरासङ्क्रमणं कृत्वा तदीयवचश्चास्मिन् संस्थाप्य देवयान्या सह रमस्वेत्यनुग्रहं क्षमालक्षणयोगात् प्राप। निमिस्तु न पुनर्देहयोगं प्राप। नृगस्त्वज्ञानतः कृतमिदं कर्म युवभ्यां क्षन्तव्यमिति ब्राह्मणयाचनादेव श्रीकृष्णकरकमलसंस्पर्शात् कृकलासयोनेर्मुक्तो भविष्यसीति शापमोक्षं जगामेति क्षमा सर्वगुणभूषणभूतेति राज्ञा क्षमावता भाव्यमिति ॥ ५ ॥

(सं.चं.) ययातिः शुक्रशप्तोऽपि। तथाहि रामायणे–'नहुषस्य सुतो राजा ययातिः पौरवर्धनः। तस्य भार्याद्वयं सौम्य रूपेणाप्रतिमं भुवि । एका तु तस्य राजर्षेर्नाहुषस्य पुरस्कृता । शर्मिष्ठा नाम दैतेयी दुहिता वृष-पर्वणः । अन्या तूशनसः[१] पत्नी ययातेः पुरुषर्षभ । न तु सा दयिता राज्ञो देवयानी सुमध्यमा । तयोः पुत्रौ तु सम्भूतौ रूपवन्तौ समाहितौ। शर्मिष्ठाऽजनयत् पूरुं देवयानी यदुं तदा। पूरुस्तु दयितो राज्ञो गुणैर्मातृकृतेन च । ततो दुःखसमाविष्टो यदुर्मातरमब्रवीत् । भार्गवस्य कुले जाता देवस्याक्लिष्टकर्मणः । सहसे हृद्गतं दुःखमवमानं च दुःसहम् । आवां च सहितौ देवि प्रविशाव हुताशनम् । राजा तु रमतां सार्धं दैत्यपुत्र्या बहुक्षपाः । यदि वा सहनीयं ते मामनुज्ञातुमर्हसि । क्षम त्वं न क्षमिष्येऽहं मरिष्यामि न संशयः । पुत्रस्य भाषितं श्रुत्वा परमार्तस्य रोदतः । देवयानी तु सङ्क्रुद्धा सस्मार पितरं तदा । इङ्गितं तदभिज्ञाय दुहितुर्भार्गव-स्तदा । आगतस्त्वरितं तत्र देवयानी तु यत्र सा । दृष्ट्वा चाप्रकृतिस्थां तामप्रहृष्टामचेतनाम् । पिता दुहितरं वाक्यं किमेतदिति चाब्रवीत्। पृच्छन्तमसकृत् तं वै भार्गवं दीप्ततेजसम्। देवयानी तु सङ्क्रुद्धा पितरं वाक्य-मब्रवीत्। अहमग्निं विषं तीक्ष्णमपो वा मुनिसत्तम। भक्षयिष्ये प्रवेक्ष्ये वा नतु शक्ष्यामि जीवितुम्' (५८.७–१९), 'मय्यवज्ञां प्रयुङ्क्ते हि नच मां बहु मन्यते। तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा कोपेनाभिपरिप्लुतः। व्याहर्तुमुपचक्राम भार्गवो नहुषात्मजम्। यस्मान्मामवजानीषे नाहुष त्वं दुरात्मवान्। जरया परया जीर्णः शैथिल्यमुपयास्यसि' (५८.२२–३) इति, 'एष तूशनसा मुक्तः शापोत्सर्गो ययातिना। धारितः क्षत्रधर्मेण यं निमिश्चक्षमे नच' (५९.२१) इति च। क्षेममवाप्तवान्, शापनिमित्तं कमपि दोषं नाऽप्तवान्। पूरुसङ्क्रान्तवृद्धत्वः। '–राजा पूरुमथाब्रवीत् । इयं जरा महाबाहो मदर्थं प्रतिगृह्य-ताम् । नाहुषेणैवमुक्तस्तु पूरुः प्राञ्जलिरब्रवीत् । धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि शासनेऽस्मि तव स्थितः । पूरोर्वचनमाज्ञाय नाहुषः परया मुदा । प्रहर्षमतुलं लेभे जरां सङ्क्रामयच्च ताम्। ततः स राजा तरुणः प्राप्य यज्ञान् सहस्रशः। बहुवर्षसहस्राणि पालयामास मेदिनीम्' (५९.६–९) इत्यादि ॥ ५ ॥

---

१. **'उशनसः दुहिता'** इति पूर्वेणान्वयः।

संरक्ष्यः क्षत्रधर्म्मोऽयमस्माभिस्तु विशेषतः ।
श्रेष्ठानां चरितं लोकैः प्रमाणं क्रियते[१] यतः ॥ ६ ॥

(भा.दी.) संरक्ष्य इति । यतः लोकाः जनास्तैः श्रेष्ठानां पुरुषाणां चरितं वृत्तम्, कस्यचित्कर्मणः कर्तव्यतायां प्रमाणत्वेन क्रियते, अतः अयं राजर्षिभिः अनुष्ठितः क्षत्रस्य क्षत्रियजातेर्धर्मः अस्माभिः सर्वश्रेष्ठत्वेन सम्मतैः विशेषतः संरक्ष्यः संरक्षणार्हः । 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः' इत्युक्तेरिति भावः ॥ ६ ॥

(सं.चं.) संरक्ष्यः सन्ततं रक्षणीयः। अस्माभिस्तु, यान् लोकः श्रेष्ठान् मन्यते, येषामाचारं स्वाचरणस्याऽदर्शं मन्यते ॥ ६ ॥

एवं रामोदितः सोऽथ [२]पौरजानपदान् प्रति ।
चतुरश्चतुरः कार्य्ये सामादीन् विनियुक्तवान् ॥ ७ ॥

(भा.दी.) एवमिति । एवं रामोदितः, कार्यं कर्तव्यं तस्मिन् चतुरः कुशलः स लक्ष्मणः, पौरजानपदान् प्रति चतुरः चतुःसङ्ख्याकान् सामादीन् धर्मलक्षणोपायान् विनियुक्तवान् ॥ ७ ॥

(सं.चं.) अथ रामोक्तिसमनन्तरमेव, विलम्बमकृत्वा। कार्ये चतुरः दक्षः, राजकार्ये सामादीन् चतुर उपायान्, साम दानं भेदो दण्ड इति ॥ ७ ॥

एकया द्वौ विनिश्चित्य तिसृभिः पञ्च साधयन् ।
षड्भिः सप्त पुरा रक्षन् रामं प्रीणाति[३] लक्ष्मणः ॥ ८ ॥

(भा.दी.) एकयेति । लक्ष्मणः एकया प्रधानया बुद्ध्या, द्वौ धर्माधर्मौ विनिश्चित्य, तिसृभिः उत्साहशक्तिः मन्त्रशक्तिः प्रभुशक्तिरिति ताभिः, पञ्च अङ्गानां पञ्चकम्, 'कर्मारम्भोचितोपायः पुरुषद्रव्यसम्पदौ । विनिपातप्रतीकारो देशकालावलोकनम्। कार्यसिद्धिरिति प्रोक्तमङ्गानां पञ्चकं बुधैः' इति प्रसिद्धाङ्गानां पञ्चकम्, साधयन् सन् । तत्राङ्गपञ्चकगणनामध्ये पुरुषद्रव्यसम्पदावेकीकृत्य गणनीये । षड्भिः सन्ध्यादिभिः । 'सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च । द्वैधीभावाश्रयौ चेति षड् गुणान् कवयो विदुः' इत्युक्तषड्गुणैरित्यर्थः ।

---

१. **'प्रमाणीक्रियते'** २. **'पौरान् जानपदान्'**

३. **'प्रीणाति पुरा प्रीतियुक्तमकरोत्। रामं प्रति स्वयं प्रीतिमानभूदिति वा'** इति वि.भू. ।

सप्त प्रकृतीः– 'अमात्या मन्त्रिणो दूताः श्रेणयश्च पुरोहिताः । पुरं जानपदं चेति सप्तप्रकृतयस्त्विमाः[१]' इति प्रसिद्धसप्तप्रकृतीः रक्षन् सन् श्रीरामं प्रीणाति (पुरा) । प्रीतियुक्तमकरोत् । प्रीञ् प्रीणने लट् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) एकया द्वावित्यादि तु–'एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु । पञ्च जित्वा षड् विदित्वा सप्त हित्वा सुखी भव' इति भारतवचनलब्धस्फूर्ति पद्यम् । एकया व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या, द्वौ धर्माधर्मौ विनिश्चित्य । एकत्रापराधमन्यत्र तदभावं च विनिश्चित्य । एकं सन्तमन्यमसन्तं च विनिश्चित्य । तिसृभिः शक्तिभिः उत्साहशक्तिः, मन्त्रशक्तिः, प्रभुत्वशक्तिरिति । पञ्चाङ्गानि साधयन् । 'कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पत्, देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गो मन्त्रः' इति सोमदेवः । षड्भिः गुणैः सप्त प्रकृती रक्षन् । 'सन्धिविग्रहासनयानसंश्रयद्वैधीभावाः षाड्गुण्यम्' इति च । अधिकं त्वस्मत्कृतमध्वविजयटीकायां तत्वचन्द्रिकायाम् । 'स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते' इति कामन्दकीये । इमान्येव सप्ताङ्गानि सप्त प्रकृतय उच्यन्ते । प्रीणाति पुरा तर्पयामास । प्रीञ् तर्पणे ॥ ८ ॥

न किञ्चित् कस्यचित् क्वापि कार्य्यं नाकृतमैक्ष्यत ।
लक्ष्मणानुगते देवे रामे राजनि राजति ॥ ९ ॥

(भा.दी.) नेति । लक्ष्मणानुगते देवे राजनि श्रीरामे राजति सति राजमाने सति । कस्यचिदपि पुरुषस्य क्वापि प्रदेशेऽपि किञ्चिदपि कार्यं न कृतं अकृतम् न ऐक्ष्यत । किन्तु सर्वमपि कृतमेवैक्ष्यतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

(सं.चं.) लक्ष्मणानुगते रामे राजनि विराजमाने सति । कस्यापि कार्यमकृतं नैक्ष्यत न दृष्टम् ॥९–१०॥

कदाचिल्लक्ष्मणोऽपश्यच्छ्वानं द्वारमुपागतम्[२] ।
पाहि देव[३] शरण्येति क्रोशन्तं द्विपदस्थितम्[४] ॥ १० ॥

(भा.दी.) कदाचिदिति । कदाचिल्लक्ष्मणः द्वारं सभाद्वारं तत् उपागतम्, हे शरण्य हे शरणार्ह, देव श्रीराम, पाहि इति क्रोशन्तम्, द्वे च ते पदे ताभ्यां स्थितं श्वानं अपश्यत् ॥ १० ॥

---

१. भागवततात्पर्योदाहृतं ब्राह्मवचनमिदम् । परं तु तत्र **'सप्त प्रणिधयस्त्विमाः'** इति पाठ इत्युक्तम् ।

२. **'–च्छ्वानं राममुपागतम्'** ३. **'पाहि राम शरण्येति'** ४. **'द्विपदि स्थितम्'**

रामराज्ये भयं किं ते ब्रूहीत्याचष्ट लक्ष्मणः ।
राममेव दिदृक्षेऽहमित्यवोचत् स कुक्कुरः[1] ॥ ११ ॥

(भा.दी.) रामेति । हे कुक्कुर, श्रीरामस्य यद्राज्यं तस्मिन् ते किं भयं ब्रूहि । ब्रूञो लोट् । इति लक्ष्मणः आचष्ट ऊचे । चक्षिङ् धातोर्लङ् । हे लक्ष्मण, अहं श्रीराममेव दिदृक्षे द्रष्टुमिच्छामि इति स कुक्कुरः श्वा अवोचत् ॥ ११ ॥

(सं.चं.) 'श्वा सारमेयः शुनको भषणो मृगदंशकः । दीर्घनादी गृहमृगः कुक्कुरः क्रोधनः शुनिः' इति यादवप्रकाशः । सेयं सारमेयकथा रामायणे एकोनषष्टितमात् सर्गात् परं पठ्यते । परं तु कतकतिलकाद-योऽधुनातना व्याख्यातार एतमध्यायं प्रक्षिप्तं मन्यन्ते । अत्र संहत्य त्रयः सर्गाः प्रक्षिप्ता इत्यर्वाचीनाः । तृतीयः सर्ग एव प्रक्षिप्तः, यत्र गृध्रोलूकप्रसङ्गो भवति, आद्यं सर्गद्वयम्, यत्र सारमेयकथा, न प्रक्षिप्तमिति पण्डिताचार्याशय इति भाति ॥ ११–३ ॥

रामाज्ञया लक्ष्मणेन प्रविशेति प्रचोदितः ।
सारमेयो विनीतात्मा[2] प्रविवेश प्रभोः सभाम् ॥ १२ ॥

(भा.दी.) रामेति । लक्ष्मणेन श्रीरामाज्ञया प्रविश इति प्रचोदितः सारमेयः शुनकः, विनीतः विनयोपेतः आत्मा स्वभावो यस्य स तथा सन्, प्रभोः श्रीरामस्य सभां प्रविवेश ॥ १२ ॥

विवक्षितं ब्रूह्यशङ्कस्त्वमित्युक्तो जगद्भृता ।
सारमेयोऽब्रवीदुच्चैर्नीचयोनिरनीचवत् ॥ १३ ॥

(भा.दी.) विवक्षितमिति । वक्तुमिष्टं विवक्षितं तत् प्रमेयम्, न विद्यते शङ्का यस्य स तथा सन्, त्वं ब्रूहि (इति) जगद्भृता श्रीरामेण उक्तः, नीचा योनिर्यस्य स तथोक्तः, नीचयोन्युत्पन्न इत्यर्थः, सारमेयः अनीचवत् सत्पुरुषवत् उच्चैः अब्रवीत् ॥ १३ ॥

अगण्यगुणसम्पन्न जगन्मङ्गलकीर्त्तन ।
नीचजातेः प्रलापो मे क्षम्यतां करुणाकर ॥ १४ ॥

---

१. **'–मित्युवाच स कुक्कुरः'**

२. **'विनीतात्मा शिक्षितमनाः, नम्रदेहो वा सन्'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) अगण्येति । अगण्या ये गुणास्तैः सम्पन्न युक्त, जगतो मङ्गलं यस्मात् तथोक्तं तादृशं कीर्तनं यस्य स तथा तत्सम्बुद्धिः, करुणाकर कृपाश्रय श्रीराम, नीचा अपकृष्टा जातिर्यस्य स तथा, (तस्य) मे प्रलापः अनर्थवचनम्, 'प्रलापोऽनर्थकं वचः' इत्यमरः, क्षम्यताम् । क्षमूष् सहने लोट् ॥ १४ ॥

(सं.चं.) प्रलाप इति सौजन्योद्गारः । दीनं वचनमित्यर्थः ॥ १४ ॥

भिक्षुः सर्वार्त्थसिद्धो मां दण्डेनाताडयद् भृशम् ।
अनागसं दीनतरं लोकानां त्वयि शास्तरि[१] ॥ १५ ॥

(भा.दी.) भिक्षुरिति । लोकाः जनाः तेषां त्वयि शास्तरि धर्माधर्मशिक्षके सति, सर्वार्थसिद्धः सर्वार्थसिद्धनामकः भिक्षुः सन्न्यासी, न विद्यते आगः अपराधो यस्य स तथा तम्, दीनतरं अतिशयेन खिन्नम्, दण्डेन भृशं यथा भवति तथा अताडयत् । तड आघाते लङ् ॥ १५ ॥

(सं.चं.) सर्वार्थसिद्धाख्यः कश्चन भिक्षुर्यतिः ॥ १५ ॥

श्रुत्वा[२] शुनेति गदितं क्षत्त्रा भिक्षुं तमानयत् ।
भिक्षोर्दण्डं सभामद्ध्ये सर्वज्ञोऽपि व्यचीचरत्[३] ॥ १६ ॥

(भा.दी.) श्रुत्वेति । सर्वज्ञोऽपि श्रीरामः शुना शुनकेन इति गदितं प्रोक्तं वचः श्रुत्वा, क्षत्त्रा द्वारपालकेन वेत्रपाणिना मनुष्येण तं सर्वार्थसिद्धाख्यं भिक्षुं आनयत् आकारयामास । सभाया मध्यं तस्मिन् भिक्षोः दण्डो योग्यशिक्षा तं व्यचीचरत् विचारयामास । चरतेर्लुङ् ॥ १६ ॥

(सं.चं.) 'दौवारिको वेत्रधरो द्वास्थः क्षत्ता च धर्षकः' इति यादवप्रकाशः । 'द्वास्थः सम्प्रेषितस्तदा' इति हि रामायणे । भिक्षोर्दण्डं व्यचीचरत् । किं भिक्षुर्दण्डनीय उत न, यदि दण्डनीयः, कीदृशोऽस्य दण्डः स्यादिति विचारयामास ॥ १६ ॥

---

१. **'त्वयि शासति'** इति का.श्री.पाठः । **'लोकानां लोकान्'** । **नञा निर्दिष्टमनित्यमितिलोकनिषेधस्यानित्यत्वात् लोकानामित्युक्तम् । शासति शिक्षति सति'** इति तट्टीका । शासतीति शतरि रूपम् । **'न लोकाव्यय–'**(अ.सू.२.३.६९) इत्यत्र ल इति शतृशानचोः षष्ठीनिषेधादित्यर्थः । शास्तरीति पाठे न कोऽपि दोषः । शास्तरीति तृच् । न तृन् । तेन नायमस्य सूत्रस्य विषयः ।

२. **'शुना निगदितम्'** ३. **'व्यचारयत्'**

दण्डं निपातयस्यस्मिन् यदि योग्यं प्रदीयताम् ।
कालञ्जरे[1] कौलपत्यमित्युवाच स कुक्कुरः ॥ १७ ॥

(भा.दी.) दण्डमिति । यदि अस्मिन् भिक्षौ दण्डं योग्यशिक्षां निपातयसि कारयसि, तर्हि कालञ्जरे कालञ्जरनामके देवालये योग्यं मत्ताडनयोग्यं कौलपत्यं सामञ्जस्यं[2] तत् प्रदीयताम् , मत्ताडनयोग्यदण्डः स एवेति भावः, सः कुक्कुरः इति उवाच ॥ १७ ॥

(सं.चं.) यदि योग्यमपराधानुगुणं दण्डं निपातयसि तर्हि कालञ्जरक्षेत्रे कौलपत्यं कुलपतित्वं धर्माधिकारित्वं प्रदीयताम् ॥ १७ ॥

तच्छ्रुत्वेशोऽभ्यषिञ्चत् तं [3]कालञ्जरजनाधिपम् ।
गजस्थं प्रापयामास हृष्टं देवालयं च तम् ॥ १८ ॥

(भा.दी.) तदिति । ईशः श्रीरामः तत् शुनकवचः श्रुत्वा, तं यतिं कालञ्जरस्य कालञ्जराख्यदेवालयस्य ये जनाः, तेषामधिपं स्वामिनं अभ्यषिञ्चत् । षिचिर् आसेचने लङ् । गजस्थं हृष्टं तं यतिं देवालयः देवस्थानं तं प्रति प्रापयामास प्रेषयामास ॥ १८ ॥

(सं.चं.) कालञ्जरक्षेत्रे येऽधिकृता जनास्तेषामधिपम् । अत एव हृष्टं गजस्थं तं भिक्षुं देवालयं प्रापयामास ॥ १८ ॥

दण्डार्हायेह विप्राय वरो दत्तः कथं विभो[4] ।
इत्यवोचन्त सचिवा रामं कौतूहलाकुलाः ॥ १९ ॥

(भा.दी.) दण्डेति । इह सभायां कौतूहलेन कौतुकेन आकुलाः सम्भ्रान्ताः सचिवाः भृत्यजनाः, हे विभो श्रीराम, दण्डस्य शिक्षणस्य अर्हस्तस्मै विप्राय कथं वरः सामञ्जस्यलक्षणः दत्तः इति श्रीरामं प्रति अवोचन्त । वचधातोर्लुङ्[5] ॥ १९ ॥

---

१. **'कारञ्जले तन्नामकगिरौ, विद्यमाने देवालये कौलपत्यं देवलकत्वं प्रदीयताम्'** इति वि.भू. । **'अजपस्त्वसदध्येता देवाजीवस्तु देवलः'** इत्यभिधानम् ।

२. समाजव्यवस्थाहेतुर्न्यायः समञ्जसमुच्यते । तेन न्यायनिरूपकत्वं सामञ्जस्यम् ।

३. **'कालञ्जरधराधि–'** ४. **'कथं प्रभो'** ५. लिपिकृत्प्रमादः स्यात् । **'ब्रूञ्धातोर्लुङ्'** इति वक्तव्यम् ।

(सं.चं.) कौतूहलाकुलाः किमिदमिति निर्णेतुमप्रभवतः स्वान्तस्य यथाकथाच ज्ञातव्यमेतदित्युत्कण्ठा कौतूहलम् । तेन आकुला व्याप्ताः सचिवा मन्त्रिणः ॥ १९ ॥

रामेण चोदितः प्रोचे श्वाऽयं जातिस्मरस्तदा ।
कालञ्जरे कौलपत्याच्छ्वयोनित्वं तदात्मनः ॥ २० ॥

(भा.दी.) रामेणेति । श्रीरामेण चोदितः, दण्डार्हस्यापि कालञ्जराधिपत्यदाननिमित्तं वदेति प्रेरितः, जातिं पूर्वजन्म स्मरतीति तथोक्तः अयं श्वा (तदा) आत्मनः स्वस्य कालञ्जरः कालञ्जरदेवालयस्तस्मिन् कौलपत्यं सामञ्जस्यं तस्मात् सम्प्राप्तं तत् स्वकीयं श्वयोनित्वं प्रोचे । ब्रूञ्धातोर्लिट् ॥ २० ॥

(सं.चं.) कालञ्जरे कौलपत्यान्निमित्तात् प्राप्तं तत् आत्मनः श्वयोनित्वम् ॥ २० ॥

ततः प्रणम्य रामाय कृतकृत्यः स कुक्कुरः ।
गत्वा वाराणसीं वायुं[1] तत्रोपास्यानघोऽभवत् ॥ २१ ॥

(भा.दी.) तत इति । ततः श्रीरामाय प्रणम्य, कृतं कृत्यं येन स तथोक्तः सः कुक्कुरः शुनकः, वाराणसीं काशीं गत्वा, तत्र वाराणस्यां वायुं मुख्यप्राणं उपास्य, न विद्यतेऽघं पापं यस्य स तथा अभवत् ॥२१॥

(सं.चं.) रामाय प्रणम्येति । रामाय नत्वेति तात्पर्यनिर्णयमनुकरोति । तत्र वाराणस्यां वायुमुपास्य अनघः वीतपापः । 'वारणस्यां महाभागः प्रायं चोपविवेश ह' इति साम्प्रतो रामायणपाठः ॥ २१–२ ॥

सभागतः स भगवान् कदाचिद् भ्रातृभिः सह ।
प्रतीक्षमाणान् विज्ञाय मुनीन् द्वास्थैरुपाह्वयत् ॥ २२ ॥

(भा.दी.) सभेति । कदाचित् भ्रातृभिर्लक्ष्मणादिभिः सह सभां गतः सभागतः, सभां प्रत्यागत इति वा, सः भगवान् श्रीरामः प्रतीक्षमाणान् मुनीन् विज्ञाय द्वास्थैः द्वारपालैः उपाह्वयत् आह्वयामास । ह्वेञ्-धातोर्लङ् ॥ २२ ॥

च्यवनाख्यं पुरस्कृत्य भार्ग्गवं मुनयो मुनिम् ।
रामाय तीर्त्थकलशान् फलमूलानि[2] चाऽदिशन् ॥ २३ ॥

१. **'वायुं मुख्यप्राणान्तर्गतं परमात्मानमुपास्य'** इति का.श्री. ।
२. **'–मूलादि चाऽदिशन्'**

(भा.दी.) च्यवनाख्यमिति । मुनयः च्यवन इति आख्या यस्य स तथा तम्, भृगुगोत्रे भवो भार्गवः, तं मुनिं पुरस्कृत्य, श्रीरामाय तीर्थकलशान् फलमूलानि च आदिशन् ॥ २३ ॥

(सं.चं.) भृगोर्गोत्रापत्यं च्यवनाख्यं मुनिं पुरस्कृत्य शताधिका मुनयः तीर्थपूर्णकलशान् फलमूलानि च रामायाऽदिशन् आर्पयन् । 'ते द्विजाः पूर्णकलशैः सर्वतीर्थाम्बुसत्कृतैः । गृहीत्वा फलमूलं च रामस्याभ्याहरन् बहु' (६०.८–९) इति च ॥ २३–४ ॥

सौवर्ण्णान्यासनान्येभ्यो दत्वा सम्पूज्य च प्रभुः ।
[१]स्वागतं वो मुनिश्रेष्ठाः किं कार्य्यं चेत्यवोचत ॥ २४ ॥

(भा.दी.) सौवर्णेति । प्रभुः श्रीरामः, एभ्यः मुनिभ्यः, सुवर्णस्य विकारभूतानि सौवर्णानि तानि आसनानि दत्वा, सम्पूज्य च, अर्घ्याद्युपचारपूजां (च) कृत्वा, हे मुनिश्रेष्ठाः, वः युष्माकं स्वागतं शोभनागमनं अस्तु, कार्यं आगमनप्रयोजनं च किं इति अवोचत प्रोचे ॥ २४ ॥

रामवाणीसुधाध्वस्ततापत्रयमकल्मषम् ।
उवाच तं[२] मुनिशतं [३]निष्पतद्बाष्पलोचनम् ॥ २५ ॥

(भा.दी.) रामेति । श्रीरामस्य या वाणी एवंरूपा वाक् सैव सुधा तया ध्वस्तं तापानां अध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकाख्यानां त्रयं तत् तथोक्तम्, न विद्यते कल्मषं रागादिदोषो यस्य तत् तथोक्तम्, निष्पतन्तो बाष्पा अश्रूणि येभ्यस्तानि निष्पतद्बाष्पाणि, तादृशानि लोचनानि यस्य तत् तथोक्तं मुनिशतम्, तं श्रीरामं प्रति उवाच ॥ २५ ॥

(सं.चं.) रामवाणीसुधापानेन ध्वस्ततापत्रयं मुनिशतं शताधिका मुनयः । 'शतं समधिकं तत्र दीप्यमानं स्वतेजसा । प्रविष्टं राजभवनं तापसानां महात्मनाम्' (६०.७) इति स्मरणात् । अधिकेन समेतं शतं समधिकं शतम् । 'ನೂರಾರು' इति भाषायाम् । देशपीडा देहपीडा मनःपीडा चेति तापत्रयम् । सुधापानेन मानसी व्यथा तावदपगता । वचनसञ्जातप्रत्ययेन लवणजनितं देहपीडाभयं देशपीडाभयं च तत्क्षणादेव गलितमिति भावः ॥ २५ ॥

---

१. '**वः युष्मभ्यं स्वागतं सुष्ठ्वागमनमस्तु । वः युष्माकं मया कार्यं कर्तव्यं किम्**' इति का.श्री. ।

२. '**तन्मुनिशतम्**' ३. '**निपतद्बाष्प–**'

नाथ नाऽविदितं किं ते वदामोऽथ त्वदाज्ञया ।
मधोः[१] सुतो मधुवने वर्त्तते लवणोऽसुरः ॥ २६ ॥

(भा.दी.) नाथेति । हे नाथ श्रीराम, ते त्वया आविदितं सम्यक् विज्ञातं किं न? सर्वमपि सम्यग्विज्ञात-मेवेत्यर्थः[२] । अथ अथाऽपि तव आज्ञा त्वदाज्ञा तया, आगमनकार्यं वक्तव्यमिति भवदीयाज्ञया वदामः । मधोः मधुनामकदैत्यस्य सुतः लवणः लवणाख्यः असुरः मधुनामकं यद्वनं तस्मिन् वर्तते । वृतु वर्तने लट् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) 'नाविदितं किं ते' इति पठन्ति । 'तव आविदितं किं न' इति च व्याचक्षते । किं किमपि तव अविदितं नास्तीति वा । 'नो विदितं किं ते' इति मूलपाठः स्यादिति भाति । नो विदितम्, नः अविदितम्, इति वा प्रतृण्णम् । हे नाथ, ते नो विदितं नविदितं किमस्ति? अथापि वदामः । किं कार्यमित्युच्यतामिति त्वदाज्ञया । नोऽस्माकं नाथ, अविदितं किं त इति वा ॥ २६ ॥

मुनीन् मुनिकुमारांश्च मुनिदारानभक्षयत् ।
नृशंसो यानसौ देव तेषां सङ्ख्या न विद्यते ॥ २७ ॥

(भा.दी.) मुनीनिति । हे देव, नृशंसः प्राणिहिंसादिक्रूरकर्मकृत् (असौ) लवणः, यान् मुनीन्, यान् मुनि-कुमारान्, यान् मुनिदारांश्च अभक्षयत् । भक्ष अदने लङ् । तेषामृष्यादीनां सङ्ख्या न विद्यते । विद सत्तायां लट् ॥ २७ ॥

(सं.चं.) असौ यान्यान् मुन्यादीनभक्षयत् तेषं सङ्ख्या न विद्यते । तादृशोऽयं नृशंसः क्रूरः ॥ २७ ॥

मधुना तपसा प्राप्तं शूलं माहेश्वरं महत् ।
तेन[३] दायेन देवैरप्यबाद्ध्यो बाधते जगत् ॥ २८ ॥

(भा.दी.) मधुनेति । मधुनाम्ना दैत्येन (तपसा) महत्, महेश्वरस्य रुद्रस्य सम्बन्धि माहेश्वरम्, तत् शूलं तच्च सम्प्राप्तम् । तेन मधुसम्पादितेन दायः पितृवित्तं तेन देवैरपि इन्द्रादिभिरपि अबाध्यः सन् जगत् बाधते । बाधृ लोडने लट् ॥ २८ ॥

---

१. **'मधोः मधुकैटभयोर्मध्ये मधुनामकस्यासुरस्य'** इति व्याख्यान् का.श्री.स्फुटं बभ्राम ।

२. वि.भू. टीकायामप्येवमेव ।

३. **'तेनायुधेन देवैः'**

(सं.चं.) मधुर्लोलायाः पुत्रः लवणपिता । कैटभभ्रातुरन्योऽयं मधुः । महेश्वरं प्रति तपस्तस्वा लब्धम् । दायेन पैतृकेन वित्तेन । 'भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद् गमिष्यति । अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति' (६१.१३–४) इति च । 'विभक्तपितृद्रव्यं च दायमाहुर्मनीषिणः' इति विश्वप्रकाशः ॥ २८ ॥

अलब्धशरणा दीनाश्चरन्तो भुवने वयम्[1] ।
रावणारिमथ ज्ञात्वा विष्णुं त्वां शरणं गताः ॥ २९ ॥

(भा.दी.) अलब्धेति । अलब्धं शरणं रक्षको येषां ते तथोक्ताः, दीनाः दुःखिताः, भुवनानां त्रयं भुवनत्रयं तत् चरन्तः वयं रावणारिं त्वां विष्णुं नारायणं ज्ञात्वा शरणं तत् गताः प्राप्ताः ॥ २९ ॥

(सं.चं.) अलब्धशरणा अलब्धरक्षणाः । 'शरणं वधरक्षित्रोः शरणं रक्षणे गृहे' इति च । त्वां विष्णुं शरणं रक्षितारं मत्वा गताः प्राप्ताः ॥ २९ ॥

ऋषीणां भाषितं श्रुत्वा रामः स्मितमुखाम्बुजः ।
कस्यांशोऽयमिति प्रोच्य भ्रातॄणां वक्त्रमैक्षत ॥ ३० ॥

(भा.दी.) ऋषीणामिति । श्रीरामः ऋषीणां भाषितं भाषणं तत् श्रुत्वा, स्मितं मन्दहासयुक्तं मुखाम्बुजं यस्य स तथा सन्, अयं लवणः कस्य पुंसः अंशः संहर्तृभागः इति प्रोच्य भ्रातॄणां लक्ष्मणादीनां वक्त्रं मुखं तत् ऐक्षत ॥ ३० ॥

(सं.चं.) लक्ष्मणादिषु त्रिषु कस्यायमंशः कर्तव्यभागः इति भ्रातॄणां वक्त्रमैक्षत । वक्त्रमिति समुदायवचनम् । स्त्रीणां स्तनाविति यथा ॥ ३० ॥

लक्ष्मणः प्राञ्जलिरभूद्धनिष्यामि महासुरम् ।
इत्यूचे भरतः पीठादुत्तस्थौ भरतानुजः ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) लक्ष्मण इति । लक्ष्मणः श्रीरामवचः श्रुत्वा प्राञ्जलिः अभूत् । भरतः अहं महासुरं लवणं हनिष्यामि इति श्रीरामं ऊचे । भरतानुजः शत्रुघ्नः पीठमासनं तस्मादुत्तस्थौ ॥ ३१ ॥

(सं.चं.) लक्ष्मणः यथा भवदाज्ञेति प्रबद्धाञ्जलिरभूत् । अहं हनिष्यामीति भरत ऊचे । अथ भरतानुजः शत्रुघ्न आसनादुत्तस्थौ स्वाशयं निविवेदयिषुः ॥ ३१ ॥

१. **'भुवनत्रयम्'** इति वि.ती.पाठः ।

शत्रुघ्नः प्राञ्जलिः प्रोचे प्रसीद पुरुषोत्तम ।
आर्य्यो मे मद्ध्यमो [१]धन्यस्त्वच्छुश्रूषां वनेऽकरोत् ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) शत्रुघ्न इति । शत्रुघ्नः प्राञ्जलिः सन्, हे पुरुषोत्तम श्रीराम, प्रसीद वत्से विषये प्रसन्नो भव । षद्लृ धातोर्लोट् । इति सम्प्रार्थ्य प्रोचे । ब्रूञ्धातोर्लिट् । धन्यः मध्यमः मे आर्यः श्रेष्ठः लक्ष्मण इत्यर्थः, ते तव शुश्रूषां सेवां वने अकरोत् । समग्राऽपि शुश्रूषा कृतैवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

(सं.चं.) प्रोचे सविनयमूचे । आर्य इति ज्यायोवचनम् । 'ေဟ့' इति भाषायाम् । शत्रुघ्नस्य च आर्या भ्रातरः रामो लक्ष्मणो भरत इति । तत्र मध्यम आर्यो लक्ष्मणः । स स्वकर्तव्यभागं कृत्वा धन्यः कृत-कृत्यः । तस्मान्नायं तस्यांशः ॥ ३२ ॥

भरतेन ममाऽर्य्येण मयि जीवति किङ्करे ।
चतुर्द्दश समास्तप्तं त्वत्प्रीत्यै भूमिशायिना ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) भरतेनेति । मम आर्येण साक्षात् ज्येष्ठेन, भूमौ शेत इति भूमिशायी तेन, भरतेन, किङ्करे भृत्यभूते मयि जीवति सति, त्वत्प्रीत्यै तव प्रीतये चतुर्दशसमाः चतुर्दशसंवत्सरान्, निरन्तरं चतुर्दशवर्षेष्वित्यर्थः, तप्तं कायक्लेशरूपं तपश्चीर्णम् ॥ ३३ ॥

(सं.चं.) ममाव्यवहितेनाऽर्येण भरतेन । यद्यपि किङ्करेण मया तप्तव्यमासीत् । अथापि मयि जीवति तेन स्वयं तप्तम् । कायक्लेशोऽनुभूत इत्यर्थः । तेन सोऽपि कृतकर्तव्यांशः । चतुर्दश समा वर्षाणीत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । निरन्तरमविच्छिन्नं तप्तमिति । भूमावेव शेते नान्यत्र तल्पादाविति भूमिशायी । भूशयनव्रतः । 'व्रते' (अ.सू.३.२.८०) इति णिनिः ॥ ३३ ॥

ब्रह्मघ्नं लवणं हत्वा त्वत्प्रसादेन केवलम् ।
सार्त्था शत्रुघ्नता स्यान्मे प्रोच्येति प्रणनाम सः ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) ब्रह्मघ्नमिति । ब्रह्म ब्राह्मणान् हतवानिति ब्रह्मघ्नस्तं लवणम्, केवलं तव प्रसादः त्वत्प्रसादः तेन हत्वा, (मे) शत्रुघ्नता शत्रुघ्नशब्दवाच्यता सार्था शत्रून् हन्तीति शत्रुघ्न इति प्रतिपाद्यार्थोर्पिता स्यात् भवतु । इति प्रोच्य सः शत्रुघ्नः प्रणनाम । णमु प्रह्वत्वे शब्दे च लिट् ॥ ३४ ॥

---

१. **'धन्यस्ते शुश्रूषाम्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् । **'मान्यस्ते शुश्रूषाम्'** इति कचित् । **'धन्यः कां शुश्रूषां न तेऽकरोत्'** इति च । **'ते तव कां शुश्रूषां कां सेवां नाकरोत् न कृतवान् । वनवासकाले सर्वां शुश्रूषां कृतवानित्यर्थः'** इति का.श्री. ।

(सं.चं.) केवलं त्वत्प्रसादेन । त्वत्प्रसादेनैव । न स्वशक्त्या ॥ ३४ ॥

प्रसन्नो भगवानूचे करिष्याम्यभिषेचनम् ।
शत्रुघ्न लवणघ्नस्त्वं[1] पाहि तान् विषयानिति ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) **प्रसन्न** इति । प्रसन्नः शत्रुघ्नवचसा सन्तुष्टः भगवान् श्रीरामः, अहं तव अभिषेचनमभिषेकस्तत् करिष्यामि, हे शत्रुघ्न, लवणघ्नः सन् तान् लवणपालितान् विषयान् पाहि इति ऊचे ॥ ३५ ॥

(सं.चं.) लवणघ्नः सन् पाहि लवणं हत्वा पाहीत्यर्थः । तान् लवणाधिष्ठितान् वनोद्देशान् जनवास-योग्यान् विषयान् देशान् विधाय पाहि । तेन तद्राज्ये तव करिष्याम्यभिषेचनम् ॥ ३५–७ ॥

शत्रुघ्नो लज्जितः प्रोचे किङ्करोऽहं[2] न राज्यभाक् ।
कनिष्ठस्याभिषेकोऽयं ज्येष्ठैर्न क्रियतामिति ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) **शत्रुघ्न** इति । लज्जितः श्रीरामवाक्यश्रवणात् सञ्जातलज्जः शत्रुघ्नः, अहं तव किङ्करः अस्मि, राज्य-भाक् न, ज्येष्ठैः भवद्भिः कनिष्ठस्य मम अयमभिषेकः न क्रियताम्, इति श्रीरामं प्रति प्रोचे ॥ ३६ ॥

वसिष्ठाद्यैर्द्विजश्रेष्ठैरभ्यषिञ्चित् ततोऽनुजम् ।
रामस्तस्मिन्नहन्यासीदयोद्ध्यायां महोत्सवः ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) **वसिष्ठ** इति । ततः श्रीरामः, वसिष्ठ आद्यो येषां ते तथा तैः द्विजश्रेष्ठैः सह अनुजं शत्रुघ्नं अभ्य-षिञ्चत् । षिचिर् आसेचने लङ् । तस्मिन्नहनि अयोध्यायां महोत्सवः आसीत् ॥ ३७ ॥

शत्रुघ्नायाथ शत्रुघ्नं शरं दत्वाऽब्रवीत् प्रभुः[3] ।
शरोऽयं प्राङ्मया सृष्टः शयानेन महार्ण्णवे ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) **शत्रुघ्नायेति** । अथ प्रभुः श्रीरामः, शत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नस्तं शत्रुघ्नं शरं शत्रुघ्नाय दत्वा अब्रवीत् । प्राक् पूर्वं महान् योऽर्णवः प्रळयोदकं तस्मिन् शयानेन मयाऽयं शरः सृष्टः ॥ ३८ ॥

१. **'–घ्नस्त्वं याहि तान्'** २. 'किङ्करोऽयम्'

३. इतः परं कचित्–**'तेजसामाश्रयामास शत्रुघ्नं परिरभ्य सः'** इति श्लोकार्धमधिकं पठ्यते । असङ्गतमनस्विनं चेति । स्फुटं प्रक्षिप्तम् । **'आश्रयामास'** इत्यशुद्धं पदम् । पुनरुक्तं च **'तेजसा पूरयामास'** (४२) इत्युत्तरवचनेन । **'तेजसामाश्रयामास आश्रयं कृतवान्'** इति विद्याभूषणीयं व्याख्यानमपि स्फुटं केनचित् प्रक्षिप्तम् ।

(सं.चं.) शत्रुघ्नं शत्रुनाशनं शरम् । 'अमनुष्यकर्तृके' (अ.सू.३.२.५३) इति हन्तेः कर्मण्युपपदे टक् । तर्हि कथं रामानुजः शत्रुघ्नः? 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' वार्तिकात्(अ.सू.३.२.५) कप्रत्ययेन रूपसिद्धिरित्येके । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (अ.सू.३.३.११३) इति बहुलग्रहणात् टक्प्रत्ययेनैव रूपसिद्धिरित्यपरे । दुर्गसिंहस्तु 'अमनुष्यकर्तृकेऽपि च' इति सूत्रं पठित्वा अपिशब्देन कृतघ्नशत्रुघ्नादय उपलक्षणीया इत्याह । सञ्ज्ञायां हनष्टग् वा णिनिर्वा स्यादिति वक्तव्यमिति तत्ववादिनः । शत्रुघ्नः शत्रुघाती । अथच 'शक्तौ हस्तिकपाटयोः' (अ.सू.३.३.५४) इत्यत्र शत्रुरप्युपलक्षणीयः । स्वयं शत्रुं हन्तुं शक्तः शत्रुघ्नः ॥ ३८ ॥

असूदयं[1] तदा घोरावनेन मधुकैटभौ ।
समस्तवीर्य्यसारोऽयममोघस्तेऽरिसूदनः[2] ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) असूदयमिति । तदा आदिकाले अनेन शरेण घोरौ मधुकैटभौ अहं असूदयम्, हतवान-भूवम् । षूद क्षरणे लङ् । समस्ते जगति यानि वीर्याणि तेषां सारः सारभूतः अमोघः अयं शरः ते तव अरिसूदनः अरिनाशकः स्यात् ॥ ३९ ॥

(सं.चं.) समस्तानि वीर्याणि । तेषां सारोऽयम् । तवारेः लवणस्य चायं सूदनो भविष्यति ॥ ३९ ॥

इत्युक्त्वा प्रेषयामास देवस्तं दैत्यमृत्यवे
आपन्नानां प्रपन्नानां मुनीनामप्यमृत्यवे[3] ॥ ४० ॥

(भा.दी.) इतीति । इति उक्त्वा देवः श्रीरामः, दैत्यस्य लवणासुरस्य मृत्युर्मरणं तस्मै, आपन्नानामागतानां प्रपन्नानां शरणागतानां मुनीनां च्यवनादिमुनीनां अमृत्यवे अमरणाय (अपि) तं शत्रुघ्नं प्रेषयामासेत्यन्वयः । इषु गतौ लिट् ॥ ४० ॥

(सं.चं.) आपन्नानां आपद्ग्रस्तानाम्, अत एव स्वसमीपमापन्नानामागतानाम् । शरणं प्रपन्नानाम् । अमृत्यवे क्षेमाय ॥ ४० ॥

चत्वार्य्यश्वसहस्राणि रथानां द्वे सहस्रके ।
गजानां च शतं दत्वा पदातीन् स ददौ बहून् ॥ ४१ ॥

---

१. **'अयातयम्'** इति **'अघातयम्'** इति च । २. **'–सूदन'** ३. इदमर्धं क्वचिन्न पठ्यते ।

(भा.दी.) चत्वारीति । सः श्रीरामः चत्वारि अश्वसहस्राणि, रथाः स्यन्दनास्तेषां द्वे सहस्रके, गजानां शतं तच्च दत्वा बहून् पदातीन् ददौ ॥ ४१ ॥

(सं.चं.) चत्वारीति । 'इमान्यश्वसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभ । रथानां द्वे सहस्रे च गजानां शतमुत्तमम्' (६४.२) इति च ॥ ४१ ॥

सुवर्ण्णरत्नाकल्पांश्च[१] प्रदाय बहुलान् प्रभुः ।
तेजसा पूरयामास शत्रुघ्नं परिरभ्य सः ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) सुवर्णेति । प्रभुः श्रीरामः बहुलान्, सुवर्णानि च रत्नानि च आकल्पा आभरणानि तांश्च प्रदाय, शत्रुघ्नं परिरभ्य तेजसा सामर्थ्येन तं पूरयामास आप्याययामास । पूरि आप्यायने लिट् ॥ ४२ ॥

(सं.चं.) सुवर्णरत्नमयानाकल्पान् आभरणानि ॥ ४२ ॥

प्रणम्य रामं सर्वांश्च गुरूनत्राभिवन्द्य[२] सः ।
पूर्वं प्रस्थाप्य सैन्यं स्वं द्विजैः सार्द्धं स्वयं ययौ ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) प्रणम्येति । सः शत्रुघ्नः अत्र अयोध्यायां श्रीरामं प्रणम्य, सर्वान् गुरूंश्च अभिवन्द्य नमस्कृत्य, स्वं स्वीयं सैन्यं तत् पूर्वं प्रथममेव प्रस्थाप्य प्रेषयित्वा, स्वयं द्विजैः समागतैः द्विजैः च्यवनादिमुनिभिः सार्धं ययौ ॥ ४३ ॥

(सं.चं.) द्विजैः च्यवनादिभिः सार्धं स्वयं पृष्ठतो ययौ ॥ ४३ ॥

वाल्मीकेराश्रमं प्राप्य सौमित्रिर्म्मित्रवर्द्धनः ।
अभ्यवन्दत तं दृष्ट्वा तेन च प्रत्यपूज्यत ॥ ४४ ॥

(भा.दी.) वाल्मीकेरिति । मित्राणि वर्धयतीति मित्रवर्धनः, सौमित्रिः सुमित्रापुत्रः शत्रुघ्नः, वाल्मीकेः आश्रमो मुनिवासस्तं प्राप्य, तं वाल्मीकिं दृष्ट्वा अभ्यवन्दत । तेन वाल्मीकिना प्रत्यपूज्यत अर्घ्याद्युपचारैरपूज्यत च । पूज पूजायां लङ् ॥ ४४ ॥

(सं.चं.) सौमित्रिः शत्रुघ्नः । स्वागताद्युपचारेण प्रत्यपूज्यत ॥ ४४ ॥

---

१. 'रत्नस्वाकल्पान् प्रदाय' २. '–नत्राभिनन्द्य'

प्राचेतसोऽथ प्रोवाच [१]सौदासस्येममाश्रमम् ।
शापस्य प्राप्तिमोक्षौ च वसिष्ठात् स्वपुरोहितात् ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) प्राचेतस इति । अथ प्राचेतसः वाल्मीकिः सौदासस्य सौदासनामकस्य राज्ञः इमं आश्रमं प्रोवाच । स्वपुरोहितात् वसिष्ठात् सुदासस्य यः शापस्तस्य प्राप्तिमोक्षौ च प्रोवाचेति सम्बन्धः । 'सौदासो मृगयां किञ्चिच्चरन् रक्षो जघान ह । मुमोच भ्रातरं सोऽथ गतः प्रतिचिकीर्षया । स चिन्तयन्नघं राज्ञः सूदरूपधरो गृहे । गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये नरामिषम् । परिवेष्यमाणं भगवान् विलोक्याभक्ष्यमञ्जसा । राजानमशपत् क्रुद्धो रक्षो ह्येवं भविष्यसि । रक्षःकृतं तद्विदित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकम्' (९.८.५२–५) इति भागवतोक्तशापमोक्षप्रकारौ द्रष्टव्यौ (यत्तु रामायणे सुदासपुत्रः मित्रसहाख्यो वसिष्ठादुक्तरीत्या शापमोक्षौ प्रापेति तत्तु पुरुषव्यत्यासेन वा कल्पभेदेन वोपपद्यत इति भावः[२] ।) ॥ ४५ ॥

(सं.चं.) प्राचेतसो वरुणपुत्रो वाल्मीकिः । अथ अर्घ्याद्युपचारपूर्वकं फलमूलाशनानन्तरम् । प्रोवाच शत्रुघ्नप्रश्नस्योत्तरत्वेनोवाच । तथाहि रामायणे–'युष्माकं पूर्वको राजा सुदासस्तस्य भूपतेः । पुत्रो मित्रसहो नाम वीर्यवानतिधार्मिकः । स बाल एव सौदासो मृगयामुपचक्रमे । चञ्चूर्यमाणं ददृशे स पुरो राक्षसद्वयम् । शार्दूलरूपिणौ घोरौ मृगान् बहुसहस्रशः । भक्ष्यमाणावसन्तुष्टौ पर्याप्तिं नैव जग्मतुः । स तु तौ राक्षसौ दृष्ट्वा निर्मृगं च वनं कृतम् । क्रोधेन महताऽऽविष्टो जघानैकं महेषुणा । विनिपात्य तमेकं तु सौदासः पुरुषर्षभः । विज्वरो विगतामर्षो हतं रक्षो ह्युदैक्षत । निरीक्षमाणं तं दृष्ट्वा सहायं तस्य रक्षसः । सन्तापमकरोद् घोरं सौदासं चेदमब्रवीत् । यस्मादनपराधं तं सहायं मम जघ्निवान् । तस्मात् तवापि पापिष्ठ प्रदास्यामि प्रतिक्रियाम् । एवमुक्त्वा तु तद्रक्षस्तत्रैवान्तरधीयत । कालपर्यययोगेन राजा मित्रसहोऽभवत् । राजाऽपि यजते यज्ञमस्याऽऽश्रमसमीपतः । अश्वमेधं महायज्ञं तं वसिष्ठोऽभ्यपालयत् । तत्र यज्ञो महानासीद् बहुवर्षगणायुतः । समृद्धः परया लक्ष्म्या देवयज्ञसमोऽभवत् । अथावसाने यज्ञस्य पूर्ववैरमनुस्मरन् । वसिष्ठरूपी राजानमिति होवाच राक्षसः । अद्य यज्ञस्य जातोऽन्तः सामिषं भोजनं मम । दीयतामिह शीघ्रं वै नात्र कार्या विचारणा । तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं रक्षसा ब्रह्मरूपिणा । सूदान् संस्कारकुशलानुवाच पृथिवीपतिः । हविष्यं सामिषं स्वादु यथा भवति भोजनम् । तथा कुरुत शीघ्रं वै परितुष्येद् यथा गुरुः । शासनात् पार्थिवेन्द्रस्य

---

१. **'सुदासस्य तन्नामकराज्ञः । तस्य सुदासस्य शापस्य प्राप्तिमोक्षौ च'** इति वि.भू.टीकापाठः प्रायो लिपिकृतां प्रमाद एव । का.श्री. च तथैव पठति ।

२. इदं वाक्यं पश्चात् केनचिदुपक्षिप्तम् । मित्रसह इति सौदासस्यैव नामान्तरम् । तथाहि विष्णुपुराणे –**'सुदासात् सौदासो मित्रसहनामा'** (४.४.४०) इति । तस्मान्न कोऽपि विरोधः ।

सूदः सम्भ्रान्तमानसः । तच्च रक्षः पुनस्तत्र सूदवेषमथाकरोत् । स मानुषमथो मांसं पार्थिवाय न्यवेदयत् । इदं स्वादु हविष्यं च सामिषं चान्नमाहृतम् । स भोजनं वसिष्ठाय पत्न्या सार्धमुपाहरत् । मदयन्त्या नरश्रेष्ठ सामिषं रक्षसा हृतम् । ज्ञात्वा तदामिषं विप्रो मानुषं भाजनं गतम् । क्रोधेन महताऽऽविष्टो व्याहर्तुमुपचक्रमे । यस्मात् त्वं भोजनं राजन् ममैतद् दातुमिच्छसि । तस्माद् भोजनमेतत् ते भविष्यति न संशयः । ततः क्रुद्धस्तु सौदासस्तोयं जग्राह पाणिना । वसिष्ठं शप्तुमारेभे भार्या चैनमवारयत् । राजन् प्रभुर्यतोऽस्माकं वसिष्ठो भगवानृषिः । प्रतिशप्तुं न शक्तस्त्वं देवतुल्यं पुरोधसम् । ततः क्रोधमयं तोयं तेजोबलसमन्वितम् । व्यसर्जयत धर्मात्मा ततः पादौ सिषेच च । तेनास्य राज्ञस्तौ पादौ तदा कल्माषतां गतौ । तदा राजा स पत्न्या वै प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः । पुनर्वसिष्ठं प्रोवाच यदुक्तं ब्रह्मरूपिणा । तच्छ्रुत्वा पार्थिवेन्द्रस्य रक्षसा विकृतं च तत् । पुनः प्रोवाच राजानं वसिष्ठः पुरुषर्षभम् । मया रोषपरीतेन यदिदं व्याहृतं वचः । नैतच्छक्यं वृथाकर्तुं प्रदास्यामि च ते वरम् । कालो द्वादशवर्षाणि शापस्यान्तो भविष्यति । मत्प्रसादाच्च राजेन्द्र अतीतं न स्मरिष्यसि । एवं स राजा तं शापमुपभुज्यारिसूदनः । प्रतिलेभे पुना राज्यं प्रजाश्चैवान्वपालयत् । तस्य कल्माषपादस्य यज्ञस्याऽयतनं शुभम् । आश्रमस्य समीपेऽस्य यन्मां पृच्छसि राघव' (६५.१०–३८) इति च ॥ ४५ ॥

हरिहरिरमणीविलासमूलं कुशलवसूदयमत्र मन्यमानः ।
सकलसुजनसौख्यदं निशां तां व्यधित स रामसहोदरोऽत्र वासम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायण
उत्तरकाण्डे तृतीयः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) हरीति । हरिश्च हरिरमणी सीता सा च तयोर्यो विलासः क्रीडा तस्य मूलं कारणं उद्देश्यत्वेन निमित्तभूतम्, लोके सत्पुरुषोत्पत्तिमुद्दिश्य हि सतोर्दम्पत्योः क्रीडेत्यत इदमुक्तम् । यद्वा हरिहरिरमणीविलासवर्णनस्य मूलं हेतुभूतमिति वा । सकला ये सुजनास्तेषां सौख्यं सुखं तद् ददतीति तथोक्तम्, कुशश्च लवश्च तयोर्यः सूदयः शोभनोत्पत्तिस्तम्, अत्र वाल्मीकेराश्रमे मन्यमानः जानानः सन् रामसहोदरः सः शत्रुघ्नः अत्र वाल्मीकेराश्रमे तां निशाम्, तस्यां निशायामित्यर्थः, वासो निवासस्तं व्यधित । सुराणकाख्या हि दैत्या भूरिपापकृतिनामप्यस्माकं मोक्षो भूयादिति ब्रह्माणमुद्दिश्य तपश्चेरुः । स च तपसो तान्निवर्तयन् श्रीहरिं लक्ष्मीवियुक्तं कुरुध्वम्, तर्हि मोक्षो भविष्यतीति सोपाधिकं वरं ददौ । ते च दैवयोगेन श्रीरामावतारकाले

भुव्युत्पन्नाः कामुको रामः परापहृतां सीतां जगृह इत्यादिरूपेणानेकधाऽदूषयन् । तेषां च तमःप्राप्त्यर्थं चतुर्मुखवरं मानयता श्रीरामेण लोकदृष्ट्या परित्यक्ता लक्ष्मणेन च वाल्मीकेराश्रमोपान्ते नीत्वाऽन्तर्वत्नी मुक्ता सीता वाल्मीकेराश्रममागत्य निवासं मुनिवधूभिः सहाकरोत् । यस्मिन् दिने शत्रुघ्नो लवणवधार्थं गच्छन् वाल्मीकेराश्रममगच्छत् तस्यामेव निशायां सीता कुशलवौ सुषुवे इति वाल्मीकेराश्रमे रात्रौ प्रोच्यमानमुदन्तं शृण्वन् सन् तस्यां निशायां सुखं निवासमकरोदिति भावः ॥ ४६ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायामुत्तरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) पुष्पिताग्रयोपसंहरति– हरिहरिरमणीविलासमूलम् । हरे रामस्य च हरिरमण्याः सीतायाश्च विलासस्य शृङ्गारलीलाया मूलम् कुशलवोदयः । तन्निमित्तो ह्ययं सीतारामयोर्विलासः । विलासो मूलं यस्येति वा । कुशलस्य वसुनः सम्पद उदयमिव कुशलवयोः शुभोदयम् । अथ वसुशब्दो देवतासामान्यवचनः । कुशलेन जगतः पुण्येन वस्वोः देवांशयोरिन्द्राग्न्योरुदयम् । अथ च देवानां कुशलमनेनेति कुशल इन्द्रः । वसुरित्यष्टवसुषु प्रधानोऽग्निः । 'कुशलं निपुणे पुण्ये पर्याप्तौ मङ्गले क्षमे' इति वैजयन्ती । अत्राऽऽश्रमे तस्यामेव निशायाम् । मन्यमानः मुनिदारकैरुक्तमवगच्छन् । तां निशामत्र वासं व्यधित चकार । 'यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालाः समाविशत् । तामेव रात्रिं सीताऽपि प्रसूता दारकद्वयम्' (६६.१) इति, 'सङ्कीर्तनं च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ । अर्धरात्रे तु शत्रुघ्नः शुश्राव सुमहत् प्रियम्' (६६.११) इति च ॥ ४६ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु सङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायामुत्तरकाण्डे तृतीयसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– ३१८४+४६=३२३०]

चतुर्थः सर्ग्गः

शत्रुघ्नो मुनिमामन्त्र्य ततः प्रायादुदङ्मुखः ।
सम्प्राप्य यमुनातीरं न्यवसन्मुनिभिः समम् ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामसहोदरस्य शत्रुघ्नस्य लवणासुरनिग्रहादिकं सविस्तरमाह– **शत्रुघ्न** इति । शत्रुघ्नः मुनिं वाल्मीकिं आमन्त्र्य आपृच्छ्य, ततः वाल्मीकेराश्रमात् उदङ्मुखः उत्तराभिमुखः सन् प्रायात् । यमुनायास्तीरं तटं तत् सम्प्राप्य, मुनिभिः च्यवनादिभिः सह न्यवसत् । वस निवासे लङ् ॥ १ ॥

(सं.चं.) यमुनातीरं सम्प्राप्य, यस्या अपरपारे लवणाधिष्ठितं मधुवनम् । मुनिभिश्च्यवनादिभिः ॥ १ ॥

शुश्राव च्यवनेनोक्तं लवणस्य स विक्रमम् ।
अयोद्ध्याधिपतेः पूर्वं मान्धातुर्न्निधनादिकम् ॥ २ ॥

(भा.दी.) **शुश्राव**ेति । सः शत्रुघ्नः च्यवनेन मुनिना उक्तम्, पूर्वं अयोध्याधिपतेः मान्धातुः मान्धातृनामकस्य[1] भूपस्य, निधनं संहारः आदिर्यस्य स तथा तम्, लवणस्य विक्रमं पराक्रमं शुश्राव । श्रु श्रवणे लिट् । युवनाश्वसुतो मान्धाता कृत्स्नां पृथिवीं विजित्य सुरलोकमपि जेतुकामः सुरलोकं गतः सन् स सुरेन्द्रस्य भयं जनयामास । तैश्च शक्रेणार्धराज्येन याच्यमानोऽपि नाभ्यरोचयत् । तदा चेन्द्र उवाच– 'सकलां पृथिवीमवश्यां कृत्वा तव सुरलोकविजयेच्छाऽयुक्ता' इति । तदा तेन 'मनुष्यलोके को मयाऽविजितः' इत्युक्ते 'मधुपुत्रो लवणस्तव शासने नास्ति' इतीन्द्रवचः श्रुत्वा क्रुद्धः सन् भुवमागत्य लवणविजयार्थं तेन सह युद्ध्यन् लवणमुक्तरुद्रदत्तशूलेन ससैन्यो भस्मीबभूवेति रामायणे प्रसिद्धम् ॥ २ ॥

(सं.चं.) मान्धातुर्न्निधनादिकम् । तथाहि रामायणे कथा–'अयोध्यायां पुरा राजा युवनाश्वसुतो बली । मान्धातेति स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् । स कृत्वा पृथिवीं कृत्स्नां शासने पृथिवीपतिः । सुरलोकमितो

---

१. **'मान्धातृनाम्नः'**

जेतुमुद्योगमकरोन्नृपः । इन्द्रस्य च भयं तीव्रं सुराणां च महात्मनाम् । मान्धातरि कृतोद्योगे देवलोक-जिगीषया । अर्धासनेन शक्रस्य राज्यार्धेन च पार्थिवः । वन्द्यमानः सुरगणैः प्रतिज्ञामध्यरोहत । तस्य पापमभिप्रायं विदित्वा पाकशासनः । सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच युवनाश्वजम् । राजा त्वं मानुषे लोके न तावत् पुरुषोत्तम । अकृत्वा पृथिवीं वश्यां देवराज्यमिहेच्छसि । यदि वीर समग्रा ते मेदिनी निखिला वशे । देवराज्यं कुरुष्वेह सभृत्यबलवाहनः । इन्द्रमेवं ब्रुवाणं तं मान्धाता वाक्यमब्रवीत् । क्व मे शक्र प्रतिहतं शासनं पृथिवीतळे । तमुवाच सहस्राक्षो लवणो नाम राक्षसः । मधुपुत्रो मधुवने न तेऽज्ञां कुरुतेऽनघ । तच्छ्रुत्वा विप्रियं घोरं सहस्राक्षेण भाषितम् । व्रीळितोऽवाङ्मुखो राजा व्याहर्तुं न शशाक ह । आमन्त्र्य तु सहस्राक्षं ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः । पुनरेवाऽगमच्छ्रीमानिमं लोकं नरेश्वरः । स कृत्वा हृदयेऽमर्षं सभृत्य-बलवाहनः । आजगाम मधोः पुत्रं वशे कर्तुमरिन्दमः । स काङ्क्षमाणो लवणं युद्धाय पुरुषर्षभः । दूतं सम्प्रेषयामास सकाशं लवणस्य हि । स गत्वा विप्रियाण्याह बहूनि मधुनः सुतम् । वदन्तमेवं तं दूतं भक्षयामास राक्षसः । चिरायमाणे दूते तु राजा क्रोधसमन्वितः । अर्दयामास तद् रक्षः शरवृष्ट्या समन्ततः । ततः प्रहस्य तद् रक्षः शूलं जग्राह पाणिना । वधाय सानुबन्धस्य मुमोचाऽयुधमुत्तमम् । तच्छूलं दीप्यमानं तु सभृत्यबलवाहनम् । भस्मीकृत्वा नृपं भूयो लरणस्यागमत् करम्' (६७.५–२१) इत्यादि ॥ २ ॥

ततो रामानुजः प्रातरतीत्य यमुनां गतः ।
तस्थौ मधुवनद्वारि[१] चापरोपधरो बली ॥ ३ ॥

(भा.दी.) तत इति । ततः प्रातः यमुनां अतीत्य गतः बली रामानुजः शत्रुघ्नः, मधुसुतस्य द्वाः द्वारं तस्याम्, चापश्च रोपः शरः स च तौ धारयतीति तथोक्तः सन् तस्थौ ॥ ३ ॥

(सं.चं.) रोपो बाणः । 'रोपो रोपणबाणयोः' इति विश्वप्रकाशः ॥ ३ ॥

ततोऽर्द्धदिवसे प्राप्ते लवणः प्रत्यदृश्यत ।
भक्षार्थं स्वपुराद् यातः सहस्रं प्राणिनां वहन् ॥ ४ ॥

(भा.दी.) तत इति । स्वस्य पुरं मन्दिरं तस्मात्, भक्षार्थं[२] मृगयया मांसाद्यानयनार्थम्, यातः लवणः, अर्धश्चासौ दिवसश्च तस्मिन् प्राप्ते सति, मध्याह्नसमय इत्यर्थः,प्राणिनां सहस्रं वहन् सन् प्रत्यदृश्यत ॥४॥

---

१. **'मधुसुतद्वारि'** इति वि.ती.पाठः । **'मधुवनमेव गोकुलमिति सम्प्रायविदः'** इति का.श्री. । २. **'भक्षार्थं आहाराय मांसा–'**

(सं.चं.) अर्द्धदिवसे मध्यह्ने । अर्द्धं दिवसस्य अर्द्धदिवसः । 'अर्धं नपुंसकम्'(अ.सू.२.२.२.) इति तत्पुरुषः । आ सम्यगृद्धः अभिवृद्धः दिवस इति वा । प्रातः स्वपुराद् यातः । 'ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते क्रूरकर्मा स राक्षसः । आगच्छद् बहुसाहस्रं प्राणिनां भारमुद्वहन्' (६८.४) इति च ॥ ४ ॥

त्वादृशानां सहस्राणि भक्षितानि मया ननु[१] ।
किमर्थं स्वयमागास्त्वमित्येनं[२] लवणोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥

(भा.दी.) त्वादृशानामिति । मया, त्वमिव दृश्यन्त इति त्वादृशास्तेषाम्, त्वत्सदृशानामित्यर्थः, सहस्राणि भक्षितानि ननु । त्वं स्वयं किमर्थं आगाः मत्पुरतः प्राप्नोः । इण् गतौ लुङ् । लवणः एनं शत्रुघ्नं प्रति इति अब्रवीत् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) त्वं स्वयम्, सेनासहायमपहाय त्वमेक एव किमर्थमागाः आगतः । इत्येनं शत्रुघ्नम् ॥ ५ ॥

इत्थं विकत्थनैः किं ते ननु रामानुजोऽस्म्यहम् ।
द्वन्द्वयुद्धं त्वया देयमिति सौमित्रिरब्रवीत् ॥ ६ ॥

(भा.दी.) इत्थमिति । इत्थं (ते) विकत्थनानि व्यर्थवचनानि, तैः किं प्रयोजनम्? अहं रामानुजः अस्मि ननु । त्वया द्वन्द्वयुद्धं देयं दातव्यम् । इति सौमित्रिः अब्रवीत् ॥ ६ ॥

(सं.चं.) किं मुधा विकत्थनैरात्मश्लाघनैः । रावणवधेन तवापि ज्ञातस्य रामस्यानुजो नन्वहम् । केवलं द्वौ द्वौ द्वन्द्वम् । पूर्वपदस्याम्भावः । अत्वं चोत्तरपदस्य । यथा स्त्रीपुंसौ द्वन्द्वम् । क्वचिद् विरुद्धयोः सन्निपातः । यता द्वन्द्वं युद्धम् । केवलं द्वयोर्द्वयोरिति द्वन्द्वम् ॥ ६ ॥

मद्भ्रातृघ्नस्य रामस्य हन्तुं त्वां भ्रातरं बत ।
आनेष्याम्यायुधमिति शत्रुघ्नं लवणोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥

(भा.दी.) मदिति । मम यो भ्राता भ्रातृतुल्यो रावणस्तं हतवानिति तथा तस्य । मम मातुः कुम्भीनस्याः भ्राता मद्भ्रातेति मध्यमपदलोपिसमासे सति वा मद्भ्रातृशब्देन रावण उच्यते । मधुनामकदैत्येन कुम्भीनस्याख्या रावणभगिनी रावणे दिग्विजयार्थं (गते) लङ्काया आहृता,[२] पुनस्तस्मा एव दत्ता, तस्यां चायं लवण उत्पन्न

१. 'मया नर' २. '–मित्येवम्' २. 'अपहृता'

इति रामायणे प्रतिपादनात् । श्रीरामस्य भ्रातरं त्वां हन्तुं आयुधं त्रिशूलाख्यमायुधं तत् आनेष्यामि, बत हर्षे, इति शत्रुघ्नं प्रति लवणः अब्रवीत् ॥ ७ ॥

(सं.चं.) मद्भ्रातृघ्नस्य रामस्य । कथं भ्रातृघ्नः? 'कृत्युल्युटो बहुलम्' (अ.सू.३.३.११३) इत्युक्तम् । किञ्चिदिव मोहकमिदं वचनम् । द्वे कुम्भीनस्यौ रामायणे पठ्येते । एका रावणजनन्याः कैकस्याः सहोदरी सुमालितनया । 'राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता । कुम्भीनसी च इत्येते सुमालेः प्रसवाः स्मृताः' (उ.कां.५.४१) इति । अपरा सुमालिनोऽग्रजस्य माल्यवतः पौत्री । माल्यवतस्तनयाऽनला नाम । तस्या इयं तनयाऽपरा कुम्भीनसी । तथाहि विभीषणवचनम्–'मातामहस्य योऽस्माकं ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः । माल्यवानिति विख्यातो वृद्धः प्राज्ञो निशाचरः । पिता ज्येष्ठो जनन्या नो ह्यस्माकं चाऽर्यकोऽभवत् । तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिताऽभवत् । मातृष्वसुरथास्माकं सा च कन्याऽनलोद्भवा । भवत्यस्माकमेवैषा भ्रातॄणां धर्मतः स्वसा'(२५.२२–४) इति च । सा चेयं रावणस्वसा कुम्भीनसी मधोर्भार्या लवणमाता । अत्रैव शत्रुघ्नं प्रति लवणवचनं च–'मम मातृष्वसुर्भ्राता रावणो राक्षसाधिपः । हतो रामेण दुर्बुद्धे स्त्रीहेतोः पुरुषाधम' (६८.१४) इति । मातृष्वसा शूर्पणखा । तस्या भ्रातेति वचनार्थः । तत् कथं मद्भ्रातृघ्नस्येति । यदि कैकसीसहोदरी कुम्भीनसी स्यादत्र विवक्षिता तदा भवति रावणो लवणभ्राता । किन्तु रामायणवचनविरुद्धमेतद् भवति । तत् किमित्येवं जगाद पण्डितचार्यः? प्रतिपक्षी ब्रूयात्– प्रथमकुम्भीनसीभ्रान्त्या 'मातुलघ्नस्य' इति वक्तव्ये 'भ्रातृघ्नस्य' इति जगाद । तेन नूनं भ्रान्तः कविरिति । अथ किमुत्तरं स्यादुत्तरपक्षिणाम्? शृणु तर्हि यद्यस्ति जिज्ञासा । वस्तुतस्तु न रावणो मातुलोऽपि । किन्तु धर्मतो मातुलः, मातुलतुल्य इत्यर्थः । अत एव लवणो 'मातुर्भ्राता' इत्यनुक्त्वा 'मातृष्वसुर्भ्राता' इति साकूतमाह । मातुलादपि स्नेहनैकट्यं भ्रातुर्भवतीति रावणस्य भ्रातृतुल्यतां प्रकटयन् रावणघ्नं स्वभ्रातृघ्न-माह । लोकेऽपि यङ्कमपि सम्बन्धनैकट्यज्ञापनाय '**ಅವರು ನನಗೆ ಅಣ್ಣನಂತೆ**' इत्येव व्याहरन्ति । सम्बन्धनैकट्यमेव भ्रातृशब्दार्थः । न सम्बन्धविशेषः । मम भ्रातेव मद्भ्रातेति विग्रहः । अतः साधूक्तं मद्भ्रातृघ्नस्य रामस्य भ्रातरं त्वां हन्तुमिति । महान्त एवं मोहयन्तोऽन्तः परिहसन्ति । आयुधं शूलम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मघ्नस्त्वं[1] न मोक्तव्यो दृष्टमात्रस्तु मादृशैः ।
कितव[2] क प्रयासीति शत्रुघ्नः शत्रुमब्रवीत् ॥ ८ ॥

१. **'ब्रह्मघ्न त्वम्'** इति वि.ती.पाठः । २. **'कितव त्वं क यासीति'**

(भा.दी.) ब्रह्मेति । ब्रह्म ब्राह्मणान् हतवानिति ब्रह्मघ्नस्तस्य सम्बुद्धिः, लवण, त्वं मादृशैः दृष्टमात्रः सन् मोक्तव्यः न । हे कितव कपटिन्, त्वं क्व प्रयासि गच्छसि । शत्रुघ्नः शत्रुं लवणं प्रति इति अब्रवीत् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) दृष्टमात्रोऽपि त्वं न मोक्तव्यः । ब्रह्मघ्नत्वात् । 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्' इति हि स्मरन्ति । कितवो धूर्तः । लोककण्टकः । ननु कथं ब्रह्मघ्नः? 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' (अ.सू.३.२.८८) इति क्विपो नियमनात् । यदाह जयादित्यः–'ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्वचनं नियमार्थम्' इति सत्यम् । अथापि–'अमनुष्यकर्तृके च' (३.२.५३) इत्यनेन रूपसिद्धिरिति गृहाण । ब्रह्माणि मनुष्यजीवान् हतवानयमनुष्यो राक्षस इति । यदाहुः–'अनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह' इति । तेन ब्रह्महा मनुष्यः । भ्रूणहा मनुष्यः । वृत्रहा देवः । ब्रह्मघ्नो राक्षस इति ॥ ८ ॥

लवणोऽसहमानोऽथ[1] मानी तां परुषां गिरम् ।
वृक्षमुत्पाट्य रूक्षाक्षः शत्रुघ्नं प्रत्युपाद्रवत् ॥ ९ ॥

(भा.दी.) लवण इति । अथ मानी शूरत्वाभिमानवान् लवणः, परुषां निष्ठुरां तां गिरं असहमानः सन्, वृक्षमुत्पाट्य, रूक्षे क्रोधदीप्ते अक्षिणी यस्य स तथा सन्, शत्रुघ्नं प्रति उपाद्रवत् ॥ ९ ॥

(सं.चं.) रूक्षे निष्करुणे अचिक्कणे चाक्षिणी यस्य ॥ ९–१० ॥

क्षिप्तं[2] वृक्षमसम्भ्रान्तः शरैश्चिच्छेद राघवः ।
पुनश्चैवं पुनश्चैवं तदाश्चर्य्यमवर्त्तत ॥ १० ॥

(भा.दी.) क्षिप्तमिति । राघवः रघुगोत्रे भवः शत्रुघ्नः, लवणेन क्षिप्तं वृक्षं असम्भ्रान्तः सन् शरैः चिच्छेद । पुनश्च एवं प्रक्षिप्तं प्रक्षिप्तं वृक्षं चिच्छेद । पुनश्च एवं चिच्छेद । तद्युद्धं आश्चर्यं यथा भवति तथा अवर्तत । वृतु वर्तने लङ् ॥ १० ॥

शरान् ववर्ष शतशः शत्रुघ्नः शत्रुवक्षसि ।
सालमुत्तालमुत्पाट्य लवणस्तमताडयत् ॥ ११ ॥

(भा.दी.) शराणिति । शत्रुघ्नः शतशः शरान् शत्रोर्लवणस्य यद्वक्षस्तस्मिन् ववर्ष । वृष सेचने लिट् । उत्ताल उन्नतस्तं सालं सर्जवृक्षं उत्पाट्य लवणस्तं शत्रुघ्नं अताडयत् । तड आघाते लङ् ॥ ११ ॥

---

१. '–मानोऽपि मानी'

२. 'क्षिप्रं वृक्ष–' इति, 'प्राक्षिपत् तमसम्भ्रान्तः' इति च ।

(सं.चं.) उत्तालमुन्नतं महान्तं सालं वृक्षमुत्पाट्य । उत्तालं द्रुततरं यथा स्यात् तथेति क्रियाविशेषणं वा । 'उत्तालः कर्मणि द्रुतः' इति, 'उत्तालो द्रुत उत्तानेऽपि' इति च यादवप्रकाशः ॥ ११–४ ॥

सौमित्रिस्ताडितस्तेन विसञ्ज्ञो न्यपतद् भुवि ।
हाहाकृतं मुनिगणैः प्रहृष्टं[1] लवणेन च ॥ १२ ॥

(भा.दी.) सौमित्रिरिति । तेन वृक्षेण ताडितः सौमित्रिः विसञ्ज्ञः सन् भुवि न्यपतत् । तदा मुनीनां गणाः समूहास्तैः हाहाकृतं हाहेति ध्वनिरकारि । लवणेन च प्रहृष्टं सन्तुष्टम् ॥ १२ ॥

रामानुजः पुनः सञ्ज्ञां प्राप्तः क्रोधाग्निना ज्वलन् ।
रामदत्तममोघं तं शरं चापेन सन्दधे ॥ १३ ॥

(भा.दी.) रामेति । पुनः सञ्ज्ञां प्राप्तः रामानुजः, क्रोध एवाग्निस्तेन ज्वलन् सन्, रामदत्तं अमोघं (तं) शरं चापं धनुस्तेन सन्दधे सन्धितवान्[2] ॥ १३ ॥

बाणस्य तस्य ज्वलतो ज्वालया भीषितं[3] जगत् ।
ब्रह्माणं शरणं प्राप मा भीरित्यभ्यधादजः ॥ १४ ॥

(भा.दी.) बाणस्येति । ज्वलतः तस्य बाणस्य ज्वालया भीषितं जगत् ब्रह्माणं शरणं तत् प्राप । अजः ब्रह्मा भीर्भयं मा न कार्या इति अभ्यधात् । शत्रुघ्नेन लवणासुरवधार्थं श्रीरामदत्तः शरः मुच्यते, भवद्भिर्न भेतव्यमित्युक्त्वाऽऽश्वासयामासेत्यर्थः ॥ १४ ॥

शरः शत्रुघ्ननिर्म्मुक्तो निहत्य लवणासुरम् ।
रसातळं प्रविश्याथ पुना रामकरं ययौ ॥ १५ ॥

(भा.दी.) शर इति । शत्रुघ्ननिर्मुक्तः शरः लवणासुरं निहत्य, अथ रसातळं पाताळं तत् प्रविश्य, पुनः श्रीरामस्य यः करस्तं ययौ ॥ १५ ॥

(सं.चं.) रसातळम् । 'गत्वा रसातळं दिव्यः शरो विबुधपूजितः । पुनरेवागमत् तूर्णमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम्' (६९.३५) इति च ॥ १५ ॥

---

१. '–गणैः संहृष्टम्' २. 'धि धारणे' इत्यस्येदं रूपम् । ३. 'ज्वालया पीडितम्'

निवेशमकरोद् वीरस्तत्र देवप्रसादतः ।
मधुरा नगरी साऽभूत् सर्वसम्पत्समन्विता ॥ १६ ॥

(भा.दी.) निवेशमिति । वीरः शत्रुघ्नः तत्र मधुवने निवेशः नगरं तं अकरोत्, देवस्य श्रीरामस्य यः प्रसादोऽनुग्रहस्तस्मादिति ततः सर्वाः याः सम्पदस्ताभिः समन्विता सा प्रसिद्धा मधुरा मधुराख्यनगरी अभूत् ॥ १६ ॥

(सं.चं.) निवेशं गृहोद्यानादि । देवानां प्रसादतः वररूपादनुग्रहात् । 'इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देव-निर्मिता । निवेशं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेष मेऽस्तु वरः परः । तं देवाः प्रीतमनसो बाढमित्येव राघवम् । भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न संशयः । ते तथोक्त्वा महात्मानो दिवमारुरुहुस्तदा' (७०.६–७) इति च । मधुरा नगरी साऽभूत् यत्राष्टाविंशे द्वापरे कृष्णोऽवततार ॥ १६–८ ॥

स्वां च सेनां निवेश्यात्र रामपाददिदृक्षया ।
द्वादशे वत्सरे गच्छन् वाल्मीकेराश्रमं ययौ ॥ १७ ॥

(भा.दी.) स्वामिति । शत्रुघ्नः स्वां स्वकीयां सेनां अत्र मधुरायां निवेश्य स्थापयित्वा, द्व्यधिका दश द्वादश, (तस्मिन्) द्वादशे वत्सरे श्रीरामस्य यौ पादौ तयोर्दिदृक्षा दर्शनेच्छा तया, अयोध्यां प्रति गच्छन् सन्, पुनः वाल्मीकेः आश्रमं प्रति ययौ ॥ १७ ॥

लवणस्य वधात् प्रीतो वाल्मीकी राघवानुजम् ।
आतिथ्याय समामन्त्र्य ससैन्यं समतर्प्पयत् ॥ १८ ॥

(भा.दी.) लवणस्येति । लवणस्य वधः संहारस्तस्मात् प्रीतः वाल्मीकिः, राघवानुजं शत्रुघ्नं आतिथ्यं अतिथि-सत्कारस्तस्मै समामन्त्र्य ससैन्यं सेनासहितं शत्रुघ्नं अन्नादिना समतर्पयत् । तृप प्रीणने ॥ १८ ॥

ततः श्रुत्वाऽतिमधुरं गीतं कौतूहलाकुलाः[१] ।
सैनिकास्तं मुनिं प्रष्टुं शत्रुघ्नं समचोदयन्[२] ॥ १९ ॥

१. '**–हलान्विताः**' इति वि.ती.पाठः । २. '**शत्रुघ्नं प्रत्यचोदयन्**'

(भा.दी.) तत इति । ततः सेनायां भवाः सैनिकाः जनाः, अत्यन्तं मधुरं मनोहरमतिमधुरं तत् गीतं कुशलवाभ्यां क्रियमाणं श्रीरामायणगानं श्रुत्वा, कौतूहलेन कौतुकेनान्विताः युक्ताः सन्तः मुनिं वाल्मीकिं प्रति, प्रष्टुं काभ्यामिदं गीतं क्रियत इति[१] प्रष्टुम्, शत्रुघ्नं समचोदयन् । चुद प्रेरणे लङ् ॥ १९ ॥

(सं.चं.) कुत इदं रामकथागानमिति मुनिं प्रष्टुम् ॥ १९ ॥

महर्षिर्हि महातेजा बह्वाश्चर्य्योऽस्य चाऽश्रमः ।
न प्रष्टव्यमिहास्माभिरित्यूचे रामसोदरः ॥ २० ॥

(भा.दी.) महेति । महर्षिः वाल्मीकिः महत् तेजः सामर्थ्यं यस्य स तथा, महाप्रभावयुक्त इत्यर्थः । अस्य आश्रमश्च बहु प्रसिद्धं आश्चर्यं यस्य स तथोक्तः । इह आश्रमे, इह गानविषये, अस्माभिः न प्रष्टव्यं न विचारणीयम्, श्रीरामसोदरः शत्रुघ्न इति ऊचे ॥ २० ॥

(सं.चं.) स्वयं जानन्नपि तत् कुशलवरहस्यं सैनिकेषु प्रकटयितुमनिच्छन्नाह–महर्षिरिति । तस्मादस्माभिर्न प्रष्टव्यम् ॥ २०–१ ॥

अभिरामं स रामस्य चरितं गीतमद्भुतम् ।
आकर्ण्य कर्णपीयूषं न सुष्वाप निशामिमाम् ॥ २१ ॥

(भा.दी.) अभीति । सः शत्रुघ्नः अभिरामं मनोहरम्, अद्भुतं श्रीरामस्य चरितं चरितनिबन्धनात्मकम्, कर्णयोः पीयूषमिव कर्णपीयूषम्, अत्यन्तं श्रवणीयमित्यर्थः, गीतं गानम्, वाल्मीकिकृतरामायणगानमित्यर्थः, श्रुत्वा इमां निशां न सुष्वाप, तच्छ्रवणलौल्यान्न निद्रितोऽभूत् । ञि ष्वप् शये लिट् ॥ २१ ॥

प्रतस्थे मुनिमामन्त्र्य प्रभाते भरतानुजः ।
अयोद्ध्यां शात्रवायोद्ध्यां विवेश च[२] ससैनिकः ॥ २२ ॥

(भा.दी.) प्रतस्थ इति । भरतानुजः प्रभातं प्रातःकालस्तस्मिन् मुनिं वाल्मीकिं आमन्त्र्य आपृच्छ्य प्रतस्थे प्रययौ । शात्रवैः शत्रुभिः अयोध्यां योद्धुमशक्यां अयोध्यां प्रति ससैनिकः सेनासहितः सन् प्रविवेश ॥ २२ ॥

(सं.चं.) शात्रव एव शात्रवाः । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् । शात्रवैरयोध्यां अशक्याक्रमणाम् ॥ २२ ॥

---

१. **'क्रियमाणमिति'**

२. **'–योध्यां प्रविवेश ससैनिकः'** इति वि.ती.पाठः ।

मातरं तर्ण्णकइव घर्म्मतप्तइवामृतम् ।
रामपादमुपव्रज्य निर्व्ववौ रामसोदरः ॥ २३ ॥

(भा.दी.) मातरमिति । रामसोदरः श्रीरामभ्राता शत्रुघ्नः मातरं धेनुं प्राप्य तर्णक इव वत्सक इव, अमृतमुदकं तत् प्राप्य घर्मतप्त इव निदाघसन्तप्त इव, श्रीरामस्य यः पादस्तं उपव्रज्य निर्ववौ निर्वृतिमागच्छत्, सुखातिशयं प्रापेत्यर्थः । निरुपपदाद् वा गतिगन्धनयोर्लिट् ॥ २३ ॥

(सं.चं.) मातरं गां तर्णको वत्स इव । 'माता तु गव्यकारादौ' इति यादवप्रकाशः । अमृतं पीयूषं जलं वा । निर्ववौ निर्वृतो बभूव ॥ २३ ॥

साम्राज्यसौख्यतूलं मे नाथ त्वद्विरहानलः ।
क्षिणोति मे प्रसीदेति ब्रुवाणः प्रणनाम सः ॥ २४ ॥

(भा.दी.) साम्रज्येति । हे राम, तव यो विरहो वियोगः स एवानलः, मे साम्राज्यस्य राज्याधिपत्यस्य यत् सौख्यं सुखं तदेव तूलं तत् क्षिणोति नाशयति । क्षिणु हिंसायां लट् । मे मह्यं प्रसीद । यथा वियोगो न स्यात् तथाऽनुगृहाण । इति ब्रुवाणः सन् सः शत्रुघ्नः प्रणनाम ॥ २४ ॥

(सं.चं.) साम्राज्यसौख्यमेव तूलं पिचुः । **'ಅರಳೆ, ಹತ್ತಿ'** इति भाषायाम् । तव पादमूल एव यथा स्थितिः स्यात् तथा प्रसीद ॥ २४ ॥

क्षत्रधर्म्मं प्रजारक्षां शुश्रूषां मे समाचर[1] ।
तात नात्र[2] विषादः[3] स्यादित्यूचे तं जगद्गुरुः ॥ २५ ॥

(भा.दी.) क्षत्रेति । हे शत्रुघ्न, मे मम शुश्रूषां सेवात्मिकां क्षत्रस्य क्षत्रियजातेर्धर्मं धर्मभूताम्, 'स्याद्धर्ममस्त्रियाम्' इत्यमरः, प्रजारक्षां सदा आचर कुरु । चरतेर्लोट् । अत्र रक्षणविषये विषाद आलस्यं भयं वा मा स्यात्, न स्यात् । जगद्गुरुः श्रीरामः तं शत्रुघ्नं प्रति इति ऊचे ॥ २५ ॥

(सं.चं.) प्रजारक्षा क्षत्रधर्मः । सैव मम शुश्रूषा च । विषादो वैमुख्यम्, हेयताबुद्धिः ॥ २५ ॥

---

१. **'सदाऽऽचर'** इति वि.ती.पाठः । २. **'तात माऽत्र'** इति च ।
३. **'विषदः दौश्चित्त्यम् । आलस्यं वा'** इति वि.भू. ।

पञ्चरात्रमसौ तत्र स्वामिना सार्द्धमूषिवान् ।
प्रभोर्न्नियोगाच्छत्रुघ्नो मधुरां सानुगोऽगमत् ॥ २६ ॥

(भा.दी.) पञ्चेति । तत्र अयोध्यायां स्वामिना श्रीरामेण सार्धं पञ्चानां रात्रीणां समाहारः पञ्चरात्रं तत् ऊषिवान् वासं कृतवान्, असौ शत्रुघ्नः प्रभोः श्रीरामस्य नियोग आज्ञा तस्मात्, सानुगः सभृत्यः सन् मधुरां प्रति अगमत् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) पञ्च रात्रयः समाहृताः पञ्चरात्रः । पक्षान्तरे पञ्चरात्रं वा । तमूषिवानुवास स्वामिना रामेण सार्धम् । पुनरसौ मधुरां सानुगोऽगमत् । तदपि प्रभो रामस्य नियोगात् । नतु स्वेच्छया, स्वयं रामविरहमसहमानोऽपि । सम्प्रति रामायणे सप्तरात्रमुवासेति पठ्यते–'तस्मात् त्वं वस काकुत्स्थ सप्तरात्रं मया सह' (७२.१७) इति, 'सप्तरात्रं च काकुत्स्थो राघवस्य यथाज्ञया । उष्य तत्र महेष्वासो गमनायोपचक्रमे' इति । स्फुटमेकत्र पाठव्यत्यासः । स्यात् 'पञ्चरात्रम्' इति रामायणपाठः । अथ स्यादपि 'सप्तरात्रम्' इति सङ्ग्रहरामायणपाठः । किं वास्तवमिति देव एव जानाति ॥ २६ ॥

अथ कश्चिद् द्विजो वृद्धो नगरद्वारमागतः ।
सङ्गृह्य पुत्रं मृतकं रुरोदोच्चैः शुचाऽऽकुलः ॥ २७ ॥

(भा.दी.) अथेति । अथ वृद्धः कश्चित् द्विजः, मृतकं शवभूतं पुत्रं सङ्गृह्य, नगरस्य अयोध्याया द्वारं तत् आगतः सन्, शुक् शोकस्तया आकुलः सन् उच्चैः रुरोद ॥ २७ ॥

(सं.चं.) अथ शूद्रतापसकथामारभते– अथेति । अथ गतेषु कतिपयाहःसु ॥ २७–३१ ॥

हा पुत्र रामराज्येऽस्मिन् न मृत्युर्व्युत्क्रमात्[१] क्वचित् ।
त्वामहं मन्दभाग्यत्वात् परासुमवलोकये ॥ २८ ॥

(भा.दी.) हा पुत्रेति । हा पुत्र, अस्मिन् श्रीरामस्य यद्राज्यं तस्मिन्, व्युत्क्रमो विपरीतक्रमस्तस्मात् क्वचिदपि मृत्युः मरणं न, नास्ति । अहम्, मन्दमल्पं भाग्यं यस्य स तथा तस्य भावस्तत्वं तस्मात्, (त्वां) परासुं मृतं अवलोकये पश्यामि ॥ २८ ॥

---

१. **'व्युत्क्रमात् विपरीतक्रमात् । वृद्धे जीवति यूनो मृत्युर्विपरीतक्रमः'** इति का.श्री. ।

वत्सोत्तिष्ठ कळैर्वाक्यैः पितरौ नौ प्रहर्षय ।
नैवं चेदचिरेण त्वामनुयास्याव एव हि ॥ २९ ॥

(भा.दी.) वत्सेति । हे वत्स, उत्तिष्ठ उत्थितो भव । कळानि अव्यक्तमधुराणि, तैः वाक्यैः, माता च पिता च पितरौ, नौ आवां प्रहर्षय सन्तोषय । हृष तुष्टौ लोट् । चेद् यदि एवं न, उत्थाय सम्भाषणादिकं न करोषि, तर्हि अचिरेण शीघ्रं त्वां अनुयास्यावः अनुगमिष्याव एव ॥ २९ ॥

सर्वलोकैकशरणं[1] शरणं मे भवेत् प्रभुः ।
पातु मे पतितं पोतं राघवः करुणाकरः ॥ ३० ॥

(भा.दी.) सर्वेति । यदि सर्वे ये लोकाः जनास्तेषामेकं मुख्यं शरणं पालकः प्रभुः श्रीरामः मे शरणं रक्षकः भवेत् । भुवो लिङ् । तर्हि करुणाकरः राघवः पतितं मे पोतो बालकस्तं पातु रक्षतु । पा रक्षणे लोट् ॥३०॥

एवं ब्रुवाणे विप्रेऽस्मिन् नारदो वाक्यमब्रवीत् ।
मुनिमण्डलमद्ध्यस्थः सभायां रामसन्निधौ ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) एवमिति । अस्मिन् विप्रे एवं ब्रुवाणे वदति सति, मुनीनां यन्मण्डलं समूहस्तस्य यन्मध्यं तस्मिन् तिष्ठतीति तथोक्तः नारदः, सभायां श्रीरामस्य सन्निधिस्तस्मिन् वाक्यं तत् अब्रवीत् ॥ ३१ ॥

धर्म्मश्चतुष्पाद् धर्म्मेश त्वत्प्रसादात् कृते स्थितः ।
क्रमान्न्यूनपदोऽन्यत्र सोऽधर्म्मपदपीडितः ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) धर्म इति । हे धर्मेश हे धर्मपालक श्रीराम, कृतं कृतयुगं तस्मिन्, चत्वारः तपः शौचं दया सत्यमिति प्रसिद्धाः पादा यस्य स चतुष्पात् धर्मः, तव प्रसादोऽनुग्रहस्तस्मात् स्थितः, अन्यत्र युगान्तरे त्रेतादिषु, सः धर्मः अधर्मस्य यानि पदानि स्मयसङ्गमदानृतलक्षणपादास्तैः पीडितः सन्, क्रमो युगक्रमस्तस्मात्, न्यूनानि पदानि यस्य स तथा सन् अवस्थितः ॥ ३२ ॥

(सं.चं.) धर्मश्चतुष्पादिति । 'तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः कृते कृताः' इति भागवते । क्रमान्न्यूनपदः । त्रेतायां स्मयेन तपो न्यूनं भवति । द्वापरे दुष्टसङ्गेन शौचमपि । कलौ मदेन दयापादोऽपि भ्रश्यति । अन्ते सत्यमनृतेन ॥ ३२–३ ॥

---

१. '–लोकैकशरणः'

अद्विजा द्विजधर्म्माणो[1] नूनं लोकविनाशकाः ।
दयालुना त्वया नाथ तेषु दण्डो निपात्यताम् ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) अद्विजा इति । अद्विजा द्विजव्यतिरिक्ताः शूद्रादयः ये पुरुषाः, लोकविनाशकाः सन्तः, द्विजानां धर्मा येषां ते तथोक्ताः, नूनं तेषु हे नाथ, दयालुना त्वया दण्डः शिक्षा निपात्यतां क्रियताम् ॥ ३३ ॥

नारदेनेति गदिते राघवेणाभिनन्दिते ।
रामानुजो रामवाक्यात् सान्त्वयामास तं द्विजम् ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) नारदेनेति । नारदेन इति वचसि गदिते प्रोक्ते सति, श्रीराघवेण श्रीरामेण अभिनन्दिते नारदवचः श्रुत्वा सन्तुष्टे सति, रामानुजः लक्ष्मणः श्रीरामस्य यद्वाक्यं तस्मात्, तं द्विजं सान्त्वयामास आश्वासयामास । षान्त्व सामप्रयोगे लिट् ॥ ३४ ॥

(सं.चं.) रामानुजो लक्ष्मणः । 'गच्छ सौम्य द्विजश्रेष्ठं समाश्वासय सुव्रतम् । बालस्य च शरीरं तत् तैलद्रोण्यां निधापय' (७५.२) इति रामवाक्यात् ॥ ३४–५ ॥

स्मृतमात्रमुपायातं[2] पुष्पकं पुष्करेक्षणः ।
आरुह्य विचचाराथ दिक्षु सर्वासु च क्षणात् ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) स्मृतेति । अथ पुष्करवत्कमलवदीक्षणे यस्य स तथा श्रीरामः, केवलं स्मृतं स्मृतमात्रं तस्मात्, स्मरणमात्रादित्यर्थः, उपायातं पुष्पकं पुष्पकविमानं तत् आरुह्य सर्वासु च दिक्षु क्षणं क्षणमात्रं तस्मात् विचचार ॥ ३५ ॥

विचिन्वानः किलान्याय्यं[3] सर्वसाक्षी स राघवः ।
याम्यां दिशि सरः प्राप शैवलस्योत्तरान्तिके ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) विचिन्वान इति । (सर्वं) साक्षादीक्षत इति (सर्व)साक्षी, सर्वज्ञ इत्यर्थः, सः राघवः अन्यायोऽधर्मस्तं विचिन्वानः निमार्गमाणः किल । अनेन सर्वज्ञस्य श्रीरामस्य मद्राज्येऽधर्मशीलः क इति

---

१. '**द्विजानां धर्म इव धर्मो येषां ते द्विजधर्माणः । 'धर्मादनिच् केवलात्'** (अ.सू.५.४.१२८) इत्यनिच्प्रत्ययः' इति का.श्री. ।

२. '**स्मृतमात्रादुपायातम्'** इति वि.ती.पाठः । ३. '**किलान्यायम्'** इति वि.ती.पाठः ।

निमार्गणं लोकानुकरणमात्रमित्युक्तं भवति । याम्यां दक्षिणस्यां दिशि, शैवलो शैवलाख्यो गिरिस्तस्य उत्तरं यदन्तिकं पार्श्वं तस्मिन्, उत्तरतट इत्यर्थः, विद्यमानं सरः प्राप ॥ ३६ ॥

(सं.चं.) सर्वसाक्षी सन्नप्यजानन्निव विचिन्वानः । अन्याय्यमयुक्तं कर्म । शैवल इति विन्ध्यसमीपे दक्षिणपार्श्वे कश्चन शैलः । 'दक्षिणां दिशमाक्रामत् ततो राजर्षिनन्दनः । शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत् सरः' (७५.१३) इति च ॥ ३६ ॥

अधःशिरसमूर्ध्वाङ्घ्रिं लम्बमानं तपस्विनम् ।
तत्र दृष्ट्वा स पप्रच्छ को भवानिति विश्ववित् ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) अध इति । विश्वं समस्तं वेत्तीति विश्ववित्, सर्वज्ञ इत्यर्थः, सः श्रीरामः तत्र सरसि, अधः शिरो यस्य स तथा तम्, ऊर्ध्वौ अङ्घ्री यस्य स तथा तम्, लम्बमानं तपस्विनं दृष्ट्वा, भवान् कः किञ्जातीयः इति पप्रच्छ ॥ ३७ ॥

(सं.चं.) अधःशिरसम् । 'ददर्श राघवः श्रीमान् लम्बमानमधोमुखम्' (७५.१४) इति च । विश्वं सर्वं विदन्नपि पप्रच्छ ॥ ३७ ॥

जम्बुको नाम शूद्रोऽहं त्र्यम्बकस्य पदेच्छया ।
व्रतं तीव्रं करोमीति प्रोचे तं शूद्रतापसः ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) जम्बुक इति । जम्बुक इति नाम प्रसिद्धः शूद्रः अहम्, त्रीणि अम्बकानि लोचनानि यस्य स तथा तस्य, 'चक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि' इति हलः, रुद्रस्य पदे कैलासाधिपत्ये या इच्छा तया, रुद्रत्वप्राप्ती-च्छयेत्यर्थः, तीव्रं व्रतं कायक्लेशलक्षणं तत् करोमि, इति शूद्रतापसः तं श्रीरामं प्रोचे ॥ ३८ ॥

(सं.चं.) जम्बुको नाम । रामायणे तु– 'शूद्रयोन्यां प्रसूतोऽस्मि शम्बूको नाम नामतः' (७६.२) इति पठ्यते । जम्बुक इति पाठव्यत्यासो वा स्यात् । नामान्तरं वा स्यात् । त्र्यम्बकस्य यत् पदं मनोमानित्वं तदिच्छया । एतेन '–देवलोकजिगीषया । शूद्रं मां विद्धि काकुत्स्थ तप उग्रं समास्थितम्' (७६.३) इति रामायणवचनं विवृतम् । देवलोकजिगीषा नाम देवलोकादप्युत्तमस्य शिवपदस्य प्रेप्सेति ॥ ३८ ॥

निष्कृष्य तरसा खड्गं कोशादाकाशसन्निभम् ।
चिच्छेद तच्छिरस्तेन देवो देवान् प्रहर्षयन् ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) निष्कृष्येति। देवः श्रीरामः देवान् प्रहर्षयन् सन्, आकाशस्य सन्निभः समानस्तम्, अतिनिर्मलतया नीलवर्णमित्यर्थः, खड्गं तरसा शीघ्रं कोशोऽसिपिधानं तस्मात् निष्कृष्य उत्कृष्य, तेन खड्गेन तच्छिरः शूद्रतपस्विशिरः चिच्छेद ॥ ३९ ॥

(सं.चं.) आकाशसन्निभम् । अतिस्वच्छतयाऽऽकाशे लीनप्रभम् । आकाशे उन्नमय्य धृतः खड्ग आकाशे लीन इव पृथङ् नादृश्यतेत्यर्थः । चिच्छेद तच्छिरस्तेन शिवपदप्रेप्सुत्वेन हेतुना । नहि शूद्रत्वं हननहेतुः । स किल शूद्रतापसीं शबरीमुज्जहार । रावणं द्विजमपि सञ्जहार । अवैधं तप एवोभयत्रापि शिक्षा-कारणम् । 'तपश्चचार दुर्बुद्धिरिच्छन् माहेश्वरं पदम् । अनन्यवध्यं तं तस्माज्जघान पुरुषोत्तमः' (९.२१) इति निर्णये ॥ ३९ ॥

अधर्म्ममुत्साद्य विभुर्ज्जीवयामास तं शिशुम् ।
अन्यथाऽपि समर्त्थः सन् लोकशिक्षणमाचरन् ॥ ४० ॥

(भा.दी.) अधर्ममिति । लोकानां शिष्टजनानां शिक्षणम्, क्षत्रियेणाधर्मशीलो निहन्तव्य इति शिक्षा, तत् आचरन् विभुः श्रीरामः, अन्यथाऽपि जम्बुकवधमन्तराऽपि ब्राह्मणपुत्रोज्जीवने समर्थः सन्नपि, अधर्मं तत् उत्साद्य विनाश्य तं मृतं शिशुं जीवयामास । जीव प्राणधारणे लिट् ॥ ४० ॥

(सं.चं.) अधर्मिणः शिक्षयित्वा धर्मो रक्षणीयः क्षत्रियेणेति लोकान् शिक्षयन् जीवयामास तं शिशुम् । 'यस्मिन् मुहूर्ते काकुत्स्थ शूद्रोऽयं विनिपातितः । तस्मिन् मुहूर्ते बालोऽसौ जीवेन समयुज्यत' (७६.१५) इति च ॥ ४० ॥

स्तवः सकलनाथस्य सुमनोभिरलं कृतः ।
भगवांस्तैर्विकीर्ण्णाभिः सुमनोभिरलङ्कृतः ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) स्तव इति । सुमनोभिः देवैः सकलनाथस्य श्रीरामस्य स्तवः स्तुतिः अलं सम्यक् कृतः । भगवान् श्रीरामः तैर्देवैः विकीर्णाभिः अभिवृष्टाभिः सुमनोभिः पुष्पैः, 'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्री देवबुधयोः पुमान्' इति वैजयन्ती, अलङ्कृतः विभूषितः अभूत् ॥ ४१ ॥

(सं.चं.) सुमनोभिर्देवैरलं स्तवः कृतः । तैर्देवैर्विकीर्णाभिर्वृष्टाभिः सुमनोभिर्भगवानप्यलङ्कृतो बभूव । 'सुमनाः पुष्पमालत्योस्त्रिदशे कोविदेऽपि च' इति विश्वप्रकाशः । सुमनस इति पुष्पवचनं स्त्रियां भूम्नि प्रायः प्रयुञ्जते । सुमना इति सुमनेति च क्वचित् । पुंसि देवतावचनम् । अत्र द्वितीयतुरीयचरणयोर्यमकम् ॥४१॥

अगस्त्यस्याऽश्रमं [१]दिव्यं प्राप पापहराह्वयः[२] ।
कुम्भसम्भव आश्वेनं [३]शम्भुपूज्यमपूजयत् ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) अगस्त्येति । पापहरः आह्वयो नाम यस्य स तथोक्तः श्रीरामः, दिव्योऽलौकिकस्तं अगस्त्यस्य मुनेः आश्रमं प्राप । कुम्भसम्भवः अगस्त्यः शम्भुना रुद्रेण पूज्यं एनं श्रीरामं आशु अपूजयत् ॥ ४२ ॥

(सं.चं.) कुम्भसम्भवोऽगस्त्यः । कुम्भे निक्षिप्तेनोर्वशीमुग्धयोर्मित्रावरुणयो रेतसा किल सम्बभूवायम् । अत एनं मैत्रावरुणिमप्याहुः । 'त्वं प्रभुः सर्वदेवानां पुरुषस्त्वं सनातनः' (७६.२९) इत्यस्य तात्पर्यमाह– सर्वदेवप्रभोः शम्भोरपि ब्रह्मणोऽपि पूज्यमिति ॥ ४२ ॥

रामाय रम्यां प्रददौ मालाममलिनां मुनिः ।
इमां च वाणीमाचष्ट राघवं भक्तिमत्तमः ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) रामायेति । अतिशयेन भक्तिमान् भक्तिमत्तमः मुनिः अगस्त्यः, अमलिनां निर्मलां रम्यां मालाम्, रत्नमयीं मालाम्, श्रीरामाय प्रददौ । राघवं प्रति इमां वाणीं च आचष्ट प्रोचे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि लङ् ॥ ४३ ॥

(सं.चं.) प्रददौ महाफलं प्राप्तुं ददौ । मालां विश्वकर्मनिर्मितां स्वर्णमालाम् । 'इदं चाऽभरणं सौम्य निर्मितं विश्वकर्मणा । दिव्यं दिव्येन वपुषा दीप्यमानं स्वतेजसा । प्रतिगृह्णीष्व काकुत्स्थ मत्प्रियं कुरु राघव । दत्तस्य हि पुनर्दाने सुमहत् फलमुच्यते' (७६.३०–१) इति । आभरणं वलयरूपमिति वदन्तो रामायणव्याख्यतारो भ्रान्ताः । 'श्वेतदत्तां तथा मालामगस्त्यादाप राघवः' (९.२२) इति निर्णये ॥ ४३ ॥

अनन्नयज्ञकृच्छ्वेतो राजा मांसमदन्निजम् ।
मालां ब्रह्मनियोगान्मे दत्वा [४]तदघमत्यगात् ॥ ४४ ॥

(भा.दी.) अनन्नेति । न विद्यतेऽन्नं येषु तेऽनन्नास्ते च ते यज्ञाश्च तान् कृतवानिति तथोक्तः, सुवर्णादिकं दत्तं चेदन्नं स्वत एव लभ्यत इति अन्नदानरहितयज्ञकृदित्यर्थः, श्वेतः श्वेताख्यो राजा स्वर्गप्राप्त्यनन्तरम्, निजमात्मीयं तत्, स्वेन यस्मिन्नाश्रमे तपश्चरता देहस्त्यक्तस्तद्देहसम्बन्धीत्यर्थः, तथा रामायणे प्रतिपादनात्,

१. **'–श्रमं पुण्यं प्राप'** २. **'पापक्षयाह्वयः'** ३. **'शम्भुपूज्यम्, ब्रह्मणा रुद्रेण वा पूजार्हम्'** इति का.श्री. ।
४. **'तदघं स्वमांसभक्षणाख्यं पापम्'** इति वि.भू. । का.श्री. च ।

मांसं अदन् भक्षयन् सन्, ब्रह्मणो यो नियोग आज्ञा तस्मात्, मम क्षुदुपशान्तिः केन कर्मणा भवतीति श्वेतेन राज्ञा पृष्टेन ब्रह्मणा प्रोक्तमेतदघशान्त्यर्थमगस्त्याय रत्नमयीं मालां देहीति यद्वचनं तस्मादित्यर्थः, मालां मे अगस्त्याय दत्वा, तच्च तदघं च तदघं तत्, अनन्नदाननिमित्तपापमित्यर्थः, अत्यगात् अतिक्रान्तवान् । इण् गतौ लुङ् । श्वेतो हि ब्रह्मणो लोकं[१] गतोऽपि क्षुत्पिपासार्दितः सन् ब्रह्माणमुवाच किं मया भक्षणीयं कथं च क्षुदुपशान्तिरिति । स चागस्त्याय रत्नमयीं मालां श्रीरामाय दातुं (कथयित्वा) यावन्न दास्यसि तावत्पर्यन्तं स्वाश्रमपतितपूर्वदेहमांसं भुञ्जन् क्षुदुपशान्तिं कुर्वित्युवाच । स च कदाचिद् ब्रह्मलोकादागत्य स्वमांसमदन्तमगस्त्येन किमिदमिति पृष्टः स्वपूर्ववृत्तान्तमुक्त्वाऽगस्त्याय मालां ददौ । तदानीमेव स्वपूर्वशरीरं ननाश । क्षुदुपशान्तिं च जगामेत्यादि रामायणे प्रसिद्धम् ॥ ४४ ॥

(सं.चं.) अनन्नयज्ञकृच्छ्वेतः । श्वेत इति कश्चित् पुरातनो वैदर्भको राजा । तथाहि कथा रामायणे स्वयं राज्ञा श्वेतेन कथिताऽगस्त्याय– 'पुरा वैदर्भको राजा पिता मम महायशाः । सुदेव इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् । तस्य पुत्रद्वयं ब्रह्मन् द्वाभ्यां स्त्रीभ्यामजायत । अहं श्वेत इति ख्यातो यवीयान् सुरथोऽभवत् । ततः पितरि स्वर्याते पौरा मामभ्यषेचयन् । तत्राहं कृतवान् राज्यं धर्म्यं च सुसमाहितः । एवं वर्षसहस्राणि समतीतानि सुव्रत । राज्यं कारयतो ब्रह्मन् प्रजा धर्मेण रक्षतः । सोऽहं निमित्ते कस्मिंश्चिद् विज्ञातायुर्द्विजोत्तम । कालधर्मं हृदि न्यस्य ततो वनमुपागमम् । सोऽहं वनमिदं दुर्गं मृगपक्षिविवर्जितम् । तपश्चर्तुं प्रविष्टोऽस्मि समीपे सरसः शुभे । भ्रातरं सुरथं राज्ये ह्यभिषिच्य महीपतिम् । इदं सरः समासाद्य तपस्तप्तं मया चिरम् । सोऽहं वर्षसहस्राणि तपस्त्रीणि महावने । तप्त्वा सुदुष्करं प्राप्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् । तस्य मे स्वर्गभूतस्य क्षुत्पिपासे द्विजोत्तम । बाधेते परमोदार ततोऽहं व्यथितेन्द्रियः । गत्वा त्रिभुवनश्रेष्ठं पितामहमुवाच ह । भगवन् ब्रह्मलोकोऽयं क्षुत्पिपासाविवर्जितः । कस्यायं कर्मणः पाकः क्षुत्पिपासानुगो ह्यहम् । आहारः कश्च मे देव तन्मे ब्रूहि पितामह । पितामहस्तु मामाह तवाऽहारः सुदेवज । स्वादूनि स्वानि मांसानि तानि भक्षय नित्यशः । स्वशरीरं त्वया पुष्टं कुर्वता तप उत्तमम् । अनुप्तं रोहते बीजं न कदाचिन्महामते । तृप्तिर्न तेऽस्ति सूक्ष्माऽपि वने सत्त्वनिषेविते । पुरा त्वां भिक्षमाणाय भिक्षायै यतये नृप । नहि दत्ता त्वयेन्द्राभ यस्मादतिथयेऽपि वै । तेन स्वर्गगतो वत्स बाध्यसे क्षुत्पिपासया । स त्वं सुपुष्टमाहारैः स्वशरीरमनुत्तमम् । भक्षयित्वाऽमृतरसं तेन तृप्तिर्भविष्यति । यदा तु तद् वनं श्वेत अगस्त्यः सुमहानृषिः । आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा कृच्छ्राद् विमोक्ष्यसे । स हि तारयितुं सौम्य शक्तः सुरगणानपि । किं पुनस्त्वां महाबाहो क्षुत्पिपासावशं गतम् । सोऽहं भगवतः श्रुत्वा देवदेवस्य निश्चयम् । आहारं गर्हितं कुर्मि स्वशरीरं द्विजोत्तम ।

१. 'ब्रह्मलोकम्'

बहून् वर्षगणान् ब्रह्मन् भुज्यमानमिदं मया । क्षयं नाभ्येति ब्रह्मर्षे तृप्तिश्चापि ममोत्तमा । तस्य मे कृच्छ्र-भूतस्य कृच्छ्रादस्माद् विमोक्षय । अन्येषां न गतिर्ह्यत्र कुम्भयोनिमृते द्विजम् । इदमाभरणं सौम्य तारणार्थं द्विजोत्तम । प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते प्रसादं कर्तुमर्हसि' (७८.३–२३) इति । ब्रह्मनियोगान्मे दत्त्वा । 'अनन्नयज्ञ-कृच्छ्रेतो राजा क्षुद्विनिवर्तनम् । कुर्वन् स्वमांसैर्धात्रोक्तो मालां रामार्थमर्पयत् । अगस्त्याय न साक्षात्तु रामे दद्यादयं नृपः । क्षुदभावमात्रफलदं न साक्षाद् राघवेऽर्पितम् । क्षुदभावमात्रमाकाङ्क्षन् मामसौ परि-पृच्छति । व्यवधानतस्ततो रामे दद्याच्छ्वेत इति प्रभुः । मत्वा ब्रह्माऽदिशन्मालां प्रदातुं कुम्भयोनये' (९.२२–५) इति निर्णये ॥ ४४ ॥

सेयं माला मया दत्ता तुभ्यमभ्यर्हितात्मने ।
सर्वोऽपि [1]कल्याणविधिरनन्तो ह्यर्पितस्त्वयि[2] ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) सेयमिति । मया सा श्वेतेन दत्ता इयं माला, अभ्यर्हितः सर्वोत्कृष्ट आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा तस्मै, सर्वोत्तमायेत्यर्थः, तुभ्यं दत्ता । त्वयि अनन्तः नाशरहितः सर्वोऽपि कल्याणमेव निधिः निहितद्रव्यं अर्पितो हि समर्पितो हि[3] । अतः श्वेतराजस्य कल्याणार्थत्वेन इयं माला मया दत्ता, त्वया स चानुग्राह्य इति भावः ॥ ४५ ॥

(सं.चं.) कल्याणविधिः माङ्गलिकी क्रिया । त्वय्यर्पितो ह्यनन्तफलदो भवति ॥ ४५ ॥

दण्डस्य राज्ञो विषयो दण्डकारण्यतां ययौ ।
शुक्रशापेन तत्राग्रे श्वेतश्चक्रे महत्तपः ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) श्वेतराजेन कुत्र तपश्चीर्णमित्यत आह– **दण्डस्ये**ति । अग्रं पूर्वं तस्मिन्, त्रेतायुग इत्यर्थः, दण्डस्य दण्डनामकस्य राज्ञः विषयः, शुक्रस्य यः स्वतनयाधर्षणनिमित्तकः शापस्तेन, दण्डकारण्यतां दण्डकाख्या-रण्यतां ययौ । तत्र दण्डकारण्ये श्वेतः महत् तपः चक्रे । दण्डकाख्यो हि राजा कदाचिच्छुक्रस्याऽश्रमं जगाम । तत्र च विचरन्तीमौशनसीं विरजां नाम कन्यकां बलादुपभुक्त्वा[4] नगरं ययौ । तत आगतो मुनिस्तत्सर्वं श्रुत्वा कुपितः सन् शशाप– 'सप्तरात्रेण राजाऽसौ सभृत्यबलवाहनः । पापकर्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति

---

१. **'कल्याणनिधि–'** इति वि.ती.पाठः ।

२. **'अक्षयं कर्म यस्मिन् परे स्वर्पितम्', 'क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणम्' इत्यादिप्रमाणप्रसिद्धमेतत्'** इति का.श्री. ।

३. **'संस्थितो हि'**

४. **'बलादुपभुज्य'** इति साधुः पाठः ।

दुर्मतिः । समन्ताद्योजनशतं विषयं चास्य दुर्मतेः । धक्ष्यते पांसुवर्षेण महता पाकशासनः । सर्वसत्वानि यानीह स्थावराणि चराणि च । महता पांसुवर्षेण नाशं यास्यन्ति सर्वशः । दण्डस्य विषयो यावत्तावत्सर्वसमुच्छ्रयः । पांसुभूत इवालक्ष्यः सप्तरात्राद् भविष्यति' इति । ततः प्रभृति तद्विषयस्य दण्डकारण्यमिति सञ्ज्ञा । बहुकालात्ययानन्तरमगस्त्यादितपस्विभिरवस्थानात् जनस्थानमिति चोच्यते ॥ ४६ ॥

(सं.चं.) यत्र श्वेतस्तपश्चचार तस्य दण्डकारण्यमिति नामनिमित्तमितिहासमाह– दण्डस्य राज्ञः । तथाहि रामायणे–'पुरा कृतयुगे राजा मनुर्दण्डधरः प्रभुः । तस्य पुत्रो महानासीदिक्ष्वाकुः कुलनन्दनः' (७९.५), 'प्रयाते त्रिदिवं तस्मिन्निक्ष्वाकुरमितप्रभः । जनयामास धर्मात्मा शतं देवसुतोपमान् । तेषामवरजस्तात सर्वेषां रघुनन्दन । मूढश्चाकृतविद्यश्च न शुश्रूषति पूर्वजान् । नाम तस्य च दण्डेति पिता चक्रेऽल्पमेधसः । विन्ध्यशैवलयोर्मध्ये राज्यं प्रादादरिन्दम । स दण्डस्तत्र राजाऽभूद् रम्ये पर्वतरोधसि । पुरोहितं तूशनसं वरयामास सुव्रतम्' (७९.१२–१८), 'अथ काले तु कस्मिंश्चिद् राजा भार्गवमाश्रमम् । रमणीयमुपाक्रामच्चैत्रे मासि मनोरमे । तत्र भार्गवकन्यां स रूपेणाप्रतिमां भुवि । विचरन्तीं वनोद्देशे दण्डोऽपश्यदनुत्तमाम् । स दृष्ट्वा तां सुदुर्मेधा अनङ्गशरपीडितः । अभिगम्य सुसंविग्नां कन्यां वचनमब्रवीत् । कुतस्त्वमसि सुश्रोणि कस्य वाऽसि सुता शुभे । पीडितोऽहमनङ्गेन पृच्छामि त्वामनिन्दिते । तस्य त्वेवं ब्रुवाणस्य मोहोन्मत्तस्य कामिनः । भार्गवी प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं नृपम् । भार्गवस्य सुतां विद्धि देवस्याक्लिष्टकर्मणः । अरजां नाम राजेन्द्र ज्येष्ठामाश्रमवासिनीम् । मा मां स्पृश बलाद् राजन् कन्या पितृवशा ह्यहम् । गुरुः पिता मे राजेन्द्र त्वं च शिष्यो महात्मनः । क्रोधेन हि पिता मेऽसौ त्रैलोक्यमपि निर्दहेत् । दास्यते चानवद्याङ्ग तव मां याचितः पिता । एवं ब्रुवाणामरजां दण्डः कामवशं गतः । प्रत्युवाच मदोन्मत्तः शिरस्याधाय चाञ्जलिम् । त्वां प्राप्य मे वधो वा स्याच्छापो वा यदि दारुणः । भक्तं भजस्व मां भीरु भजमानं सुविह्वलम् । एवमुक्त्वा तु तां कन्यां दोर्भ्यां गृह्य बलाद् बली । विस्फुरन्तीं यथाकामं मैथुनायोपचक्रमे । तमनर्थं महाघोरं दण्डः कृत्वा सुदारुणम् । नगरं प्रययावाशु मधुमन्तमनुत्तमम्' (८०.३–१७), 'स मुहूर्तादुपश्रुत्य देवर्षिरमितप्रभः । स्वमाश्रमं शिष्यवृतः क्षुधार्तः सन्न्यवर्तत । सोऽपश्यदरजां दीनां रजसा समभिप्लुताम् । ज्योत्स्नामिव ग्रहग्रस्तां प्रत्यूषे न विराजतीम् । तस्य रोषः समभवत् क्षुधार्तस्य विशेषतः । निर्दहन्निव लोकांस्त्रीन् शिष्यांश्चैतदुवाच ह । सप्तरात्रेण राजाऽसौ सभृत्यबलवाहनः । पापकर्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः । समन्ताद् योजनशतं विषयं चास्य दुर्मतेः । धक्ष्यते पांसुवर्षेण महता पाकशासनः' (८१.१–८), 'इत्युक्त्वा भार्गवो वासमन्यत्र समकारयत् । तच्च राज्यं नरेन्द्रस्य सभृत्यबलवाहनम् । सप्ताहाद् भस्मसाद् भूतं यथोक्तं ब्रह्मवादिना । तस्यासौ दण्डविषयो विन्ध्यशैवलयोर्नृप । ततः प्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते' (८१.१७–९) इति ॥ ४६–७ ॥

मुनावेवं कथयति ययावस्तं दिवाकरः ।
न्यवसत् तत्र तां रात्रिं रामो मुनिगणार्च्चितः[१] ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) मुनाविति । मुनावेवं कथयति सति दिवाकरः अस्तोऽस्तगिरिस्तं ययौ । श्रीरामः तत्रागस्त्याश्रमे मुनिगणान्वितः सन् तां रात्रिं न्यवसत् । वसतेर्लङ् ॥ ४७ ॥

प्रातः प्रयास्यन् प्रोवाच भगवान् कुम्भसम्भवम् ।
पुनस्ते दर्शनं भूयात् पावनस्त्वं नृणामिति ॥ ४८ ॥

(भा.दी.) प्रातरिति । प्रातः अयोध्यां प्रति प्रयास्यन् गमिष्यन् भगवान् श्रीरामः, कुम्भसम्भवमगस्त्यं प्रति, पुनः ते दर्शनं अवलोकनं तत् भूयात्, त्वं नृणां मध्ये पावनः पवित्रीभूतः इति प्रोवाच ॥ ४८ ॥

(सं.चं.) यतः पावनदर्शनस्त्वं नृणाम् ॥ ४८ ॥

निष्पतद्बाष्पनयनो भक्तिमानभ्यधान्मुनिः ।
पावनोऽस्मि[२] प्रभो सत्यं[३] पादपद्मस्मृतेस्तव ॥ ४९ ॥

(भा.दी.) निष्पतदिति । भक्तिमान्, अत एव निष्पतन् बाष्पः अश्रु ययोस्ते तथोक्ते तादृशे नयने यस्य स तथोक्तः मुनिः, हे प्रभो श्रीराम, तव पादावेव पद्मे तयोः स्मृतिः स्मरणं तस्याः, अहं पावितः पवित्रीकृतः अस्मि, इदमेव सत्यं यथार्थं इति अभ्यधात् ॥ ४९ ॥

(सं.चं.) 'बाष्पोऽश्रुण्यम्बुधूमे च' इति यादवप्रकाशः । सत्यमहं पावनोऽस्मि यथाऽऽह भवान् । तच्च पावनत्वं न स्वतः । किन्तु तव पादपद्मस्मृतेः ॥ ४९ ॥

महापातकिनः पूताः श्रुतिस्मृत्यनुकीर्त्तनैः[४] ।
यस्य ते[५] स भवान् राम साक्षात्पावनपावनः[६] ॥ ५० ॥

---

१. **'मुनिगणान्वितः'** इति वि.ती.पाठः ।
२. **'पावितोऽस्मि'** इति वि.ती.पाठः ।
३. **'प्रभो नित्यम्'**
४. **'श्रुतिस्मृत्यनुकीर्तनैः श्रवणस्मरणनामोच्चारणैः'** इति का.श्री. ।
५. **'ते भगवान्'**
६. **'साक्षान्मङ्गलमङ्गलः'** इति, **'साक्षान्मङ्गलकीर्तनः'** इति च ।

(भा.दी.) महेति । यस्य ते तव, श्रुतिः त्वत्कथाश्रवणं सा च, स्मृतिश्च, अनुकीर्तनं च, तैः महान्ति यानि पातकानि ब्रह्महत्यादीनि तानि एषां सन्तीति तथोक्ताः पुरुषाः पूताः पवित्रीकृताः, सः तादृशमहिमा भवान् (श्रीराम,) साक्षात् पावयन्ति पवित्रीकुर्वन्ति इति पावनानि गङ्गादीनि तीर्थानि तेभ्यः पावनः पवित्रभूतः, अस्तीति सम्बन्धः ॥ ५० ॥

(सं.चं.) साक्षात् मुख्यतया । नत्वन्यद्वारा । पावनानामपि पावनः । 'पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम्' इति हि भारते । 'पावनः सर्वभूतानां त्वमेव रघुनन्दन' (८२.९) इति रामायणे ॥ ५० ॥

इत्यगस्त्येन गदितो मन्दहासोऽभिनन्द्य तम् ।
राजमानो विमानेन राजराजोऽगमत् पुरीम्[१] ॥ ५१ ॥

(भा.दी.) इतीति । इति अगस्त्येन गदितः उदितः, मन्दो हासो यस्य स तथोक्तः, राज्ञां राजा राजराजः श्रीरामः, तं अगस्त्यं अभिनन्द्य सन्तोष्य, विमानं पुष्पकं तेन राजमानः सन्, पुरीमयोध्यां अगमत् ॥५१॥

(सं.चं.) मन्दः लक्ष्यालक्ष्यः हासोऽस्य । 'स्मितं त्वदृष्टदशने हासो वक्रोष्ठिका न ना' इति यादवप्रकाशः । सदा राजमानः । विमानेनागमत् पुरीमयोध्याम् ॥ ५१–२ ॥

सर्वसम्पत्समृद्धां तां प्रविवेश पुरीं प्रभुः ।
स्मृतमेहीति[२] सम्प्रोच्य पुष्पकं च विसृष्टवान् ॥ ५२ ॥

(भा.दी.) सर्वेति । प्रभुः श्रीरामः, सर्वा या सम्पत् तया समृद्धां तां पुरीं प्रविवेश । स्मृतः सन् त्वं एहि आगच्छ इति सम्प्रोच्य, पुष्पकं तच्च विसृष्टवान् वैश्रवणनिकटमप्रेषयत्[३] ॥ ५२ ॥

लक्ष्मणं भरतं चाथ द्वाःस्थैराहूतवानयम्[४] ।
प्रणतौ प्रवणावेतौ प्रणयादभिषस्वजे ॥ ५३ ॥

(भा.दी.) लक्ष्मणमिति । अथ अयं श्रीरामः, लक्ष्मणं भरतं च, द्वास्थाः द्वारपालास्तैः आहूतवान् आह्वयामास[५] । अथ प्रणतौ प्रवणौ विनयोपेतौ एतौ लक्ष्मणभरतौ, प्रणयः स्नेहः तस्मात् अभिषष्वजे । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे लिट् ॥ ५३ ॥

---

१. **'–गमत् पुरम्'** २. **'स्मृत एहीति'** इति वि.ती.पाठः । ३. **'प्रेषृ गतौ'** इत्यस्येदं लङि रूपम् ।
४. **'भरतं चायं......हूतवानथ'** ५. **'आह्वयामास' इति मूलपाठः स्यात् । अन्यथा 'आजुहाव' इति वक्तव्यम् ।**

(सं.चं.) प्रवणौ प्रह्वौ । 'प्रवणो दक्षिणे प्रह्वे' इति च । प्रणयात् स्वयमेवाभिगम्य सस्वजे । गाढं स्वक्त्वा स्वप्रणयमभिव्यानगित्यर्थः । 'उपसर्गात्' (असू.८.३.६५) इति सकारस्य मूर्धन्यादेशः ॥ ५३ ॥

यज्ञैर्यज्ञेशमात्मानं यक्ष्येऽहं मुख्यकल्पकैः ।
इत्युक्तवन्तमूचाते तौ रामं साधुसाध्विति ॥ ५४ ॥

(भा.दी.) यज्ञैरिति । अहम्, मुख्यः कल्पो विधानं येषां ते मुख्यकल्पकास्तैः यज्ञैः, यज्ञेशं आत्मानं स्वात्मानं यक्ष्ये यजनं करिष्ये । इति उक्तवन्तं श्रीरामं प्रति तौ लक्ष्मणभरतौ साधु सम्यक् साधु सम्यक् इति ऊचाते ॥ ५४ ॥

(सं.चं.) आत्मानं परमात्मानमिति लोकविडम्बनम् । स्वात्मानमिति वस्तुस्थितिः । मुख्यकल्पकैरुत्तम-कल्पकैः । कल्पो विधिः । कल्पकश्च सर्वोत्तमो भगवान् ॥ ५४–५ ॥

लक्ष्मीशं लक्ष्मणः प्रोचे बद्धाञ्जलिपुटः पटुः ।
अश्वमेधेन विश्वेश यष्टुमर्हसि साम्प्रतम् ॥ ५५ ॥

(भा.दी.) लक्ष्मीशमिति । बद्धे अञ्जलिपुटे येन स तथोक्तः, पटुः समर्थः लक्ष्मणः, लक्ष्मीशं श्रीरामं प्रति, हे विश्वेश श्रीराम, त्वं साम्प्रतमिदानीं अश्वमेधेन यज्ञेन यष्टुं अर्हसि योग्योऽसि । अर्ह पूजायां लट् । इति प्रोचे ॥ ५५ ॥

पुरा विष्णुप्रसादेन वज्री वृत्रममारयत् ।
ब्रह्महत्याविषण्णोऽथ[1] वाजिमेधेन पावितः[2] ॥ ५६ ॥

(भा.दी.) वाजिमेधस्य क्रतुश्रेष्ठत्वं सेतिहासमुपपादयति– **पुरे**ति । पुरा वज्री इन्द्रः विष्णोः प्रसादोऽनुग्रहस्तेन वृत्रं वृत्राख्यमसुरं अमारयत् जघान । अथ (ब्रह्मणः) ब्राह्मणस्य हतिस्तया, विषण्णः भीत इन्द्रः, वाजिमेधो अश्वमेधयज्ञस्तेन पावितः पवित्रीकृतः, ब्रह्महत्यादोषान्मुक्त इत्यर्थः, अभूत् । पुरन्दरो हि विष्ण्वाविष्टो ब्राह्मणजातिं वृत्रं जघान । अथ ब्रह्महत्यापीडितः श्रीहरिमेव प्रार्थयित्वा श्रीहर्यनुज्ञया अश्वमेधयागं कृत्वा विष्ण्वनुग्रहाद् ब्रह्महत्या मुक्तः पुनः सुराणामाधिराज्ये संस्थितोऽभूदिति रामायणे प्रसिद्धम् ॥ ५६ ॥

---

१. **'ब्रह्महत्या विषण्णः अथ'** इति वि.ती.सम्मतः पदपाठः ।

२. **'तदुक्तं षष्ठस्कन्धे –'स वाजिमेधेन यथोदितेन वितायमानेन मरीचिमिश्रैः । इष्ट्वाऽपि यज्ञं पुरुषं पुराणमिन्द्रो महानास विधूतपापः' (भाग.६.१३.२१) इति'** इति का.श्री. ।

(सं.चं.) पुरा विष्णुप्रसादेन । तथाहि रामायणे लक्ष्मणवचनम्–'पुरा किल महाबाहो देवासुरसमागमे । वृत्रो नाम महानासीद् दैतेयो लोकसम्मतः' (८४.४), 'स निक्षिप्य सुतं ज्येष्ठं पौरेषु मधुरेश्वरम् । तप उग्रं समातिष्ठत् तापयन् सर्वदेवताः । तपस्तप्यति वृत्रे तु वासवः परमार्तवत् । विष्णुं समुपसङ्क्रम्य वाक्यमेतदुवाच ह । तपस्यता महाबाहो लोका वृत्रेण निर्जिताः । बलवान् स हि धर्मात्मा नैनं शक्ष्यामि शासितुम्' (८४.१०–२), 'यदा हि प्रीतिसंयोगं त्वया विष्णो समागतः । तदा प्रभृति लोकानां नाथत्वमुपलब्धवान्' (८४.१५), 'सहस्राक्षवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् । विष्णुर्देवानुवाचेदं सर्वानिन्द्रपुरोगमान् । पूर्वं सौहृदबद्धोऽस्मि वृत्रस्य तु महात्मनः । येन युष्मत्प्रियार्थं हि नाहं हन्मि महासुरम् । अवश्यं करणीयं च भवतां सुखमुत्तमम् । तस्मादुपायमाख्यास्ये सहस्राक्षो वधिष्यति । त्रेधाभूतं करिष्यामि आत्मानं सुरसत्तमाः । तेन वृत्रं सहस्राक्षो वधिष्यति न संशयः । एकांशो वासवं यातु द्वितीयो वज्रमेव तु । तृतीयो भूतळं शक्तस्तदा वृत्रं वधिष्यति' (८५.३–७), 'ततः सर्वे महात्मानः सहस्राक्षपुरोगमाः । तदरण्यमुपाक्रामन् यत्र वृत्रो महासुरः । तेऽपश्यंस्तेजसा भूतं तप्यन्तमसुरोत्तमम् । पिबन्तमिव लोकांस्त्रीन् निर्दहन्तमिवाम्बरम् । दृष्ट्वैव चासुरश्रेष्ठं देवास्त्रासमुपागमन् । कथमेनं वधिष्यामः कथं न स्यात् पराजयः । तेषां चिन्तयतां तत्र सहस्राक्षः पुरन्दरः । वज्रं प्रगृह्य पाणिभ्यां प्राहिणोद् वृत्रमूर्धनि । कालाग्निनेव घोरेण दीप्तेनेव महार्चिषा । पतता वृत्रशिरसा जगत् त्रासमुपागमत् । असम्भाव्यं वधं तस्य वृत्रस्य विबुधाधिपः । चिन्तयानो जगामाऽशु लोकस्यान्तं महायशाः । तमिन्द्रं ब्रह्महत्याऽऽशु गच्छन्तमनुगच्छति । अपतच्चास्य गात्रेषु तमिन्द्रं दुःखमाविशत् । हतारयः प्रनष्टेन्द्रा देवा अग्निपुरोगमाः । विष्णुं त्रिभुवनेशानं मुहुर्मुहुरपूजयन् । त्वं गतिः परमेशान पूर्वजो जगतः पिता । रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् । हतश्चायं त्वया वृत्रो ब्रह्महत्या च वासवम् । बाधते सुरशार्दूल मोक्षं तस्या विनिर्दिश । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् । मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् । पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः । पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयम्' (८५.१०–२१), 'ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः । तं देशं समुपाजग्मुर्यत्रेन्द्रो भयमोहितः । ते तु दृष्ट्वा सहस्राक्षमावृतं ब्रह्महत्यया । तं पुरस्कृत्य देवेशमश्वमेधमुपाक्रमन् । ततोऽश्वमेधः सुमहान् महेन्द्रस्य महात्मनः । ववृते ब्रह्महत्यायाः पावनार्थं नरेश्वर' (८६.७–९), 'ततः प्रीत्याऽन्विता देवाः सहस्राक्षं ववन्दिरे । विज्वरः स च पूतात्मा वासवः समपद्यत' (८६.१८) इति । तदेतदुक्तम्– पुरा वज्रे वज्रिणि चाऽविष्टस्य विष्णोः प्रसादेन वज्री वृत्रममारयत् । अथ अनुगच्छन्त्या ब्रह्महत्यया विषण्णः पुनर्विष्णुप्रसादेन सम्पादितेन वाजिमेधेन पावित इति ॥ ५६ ॥

त्वं तु यज्ञं विधेहीमं लोकशिक्षणलक्षणः[१] ।
इत्युक्तवन्तं प्रोवाच[२] लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ ५७ ॥

(भा.दी.) त्वमिति । लोकानां सज्जनानां यच्छिक्षणम्, भूपतिना यागः कर्तव्य इति शिक्षणम्, तदेव लक्षणं निमित्तं यस्य स तथोक्तः, त्वं तु त्वं च इमं अश्वमेधाख्यं यज्ञं विधेहि कुरु । धात्रो लोट् । इति उक्तवन्तं लक्ष्मणं प्रति लक्ष्मणाग्रजः श्रीरामः प्रोवाच ॥ ५७ ॥

(सं.चं.) लोकशिक्षणमेव लक्षणं लक्षणीयमुद्देश्यं यस्य । 'ಗುರಿ' इति भाषायाम् ॥ ५७ ॥

इळो राजा गतः स्त्रीत्वं मासं मासं ततः पुमान्[३] ।
अश्वमेधात् पुमानेव जज्ञे श्रेष्ठो[४] हि स क्रतुः ॥ ५८ ॥

(भा.दी.) इळ इति । इळः इळाख्यः राजा स्त्रीत्वं गतः प्राप्तः ततः तदनन्तरं मासम्मासं मासेमासे, पुमान् पुरषः जातः । अनन्तरं अश्वमेधात् अश्वमेधयज्ञकरणात् पुमानेव जज्ञे जातः । अतः सः क्रतुः श्रेष्ठो हि । इळनामको हि राजा मृगयां गतो यत्र षण्मुख उत्पन्नस्तं रुद्ररुद्राण्योर्विहारप्रदेशं जगाम । यत्र प्रविष्टानां पुंसामपि सद्यः स्त्रीभावो रुद्राणीप्रीत्यै रुद्रेण दत्तवराद् भवति । अतः स्त्रीभावमापन्नः खिन्नः सन् शितिकण्ठमेव शरणं जगाम । स च पुंस्त्वमृतेऽन्यं वरं वृणीष्वेत्युक्तः शोकार्तः सन् रुद्राणीं शरणं जगाम । सा च मासेमासे पुम्भावस्त्रीभावलक्षणवरं प्रादात् । अनन्तरं च तस्मिन्नेव काननप्रदेशान्तरे स्त्रीभावमाप्तैः स्वानुचरैः सह स्त्रीत्वमाप्य विचरन्ती बुधेन वृता सती पुरूरवसं पुत्रं जनयित्वा, बुधेनैवाऽकारितैः संवर्तादिभिर्मुनिभिश्च ईश्वरोद्देशेन अश्वमेधयज्ञमकार्षीत् । तस्मात् प्रसन्नमीश्वरं मुनयः प्रसादयित्वा पुरुषत्वमेव दापितवन्तः, ततश्च स्वनगरं प्रति जगामेति रामायणे प्रसिद्धम् । ग्रन्थान्तरविरोधस्तु पूर्ववदेव परिहरणीयः ॥ ५८ ॥

(सं.चं.) इळो राजा । मासं स्त्रीत्वं प्राप्तः । ततः पुनर्मासं पुमानासीत् । अन्ते विष्णुप्रसादेन विहितादश्वमेधात् पुमानेव जज्ञे । तस्माच्छ्रेष्ठो हि स क्रतुः । तथाचेदमिळोपाख्यानं रामायणे पठ्यमानम्–'श्रूयते हि पुरा सौम्य कर्दमस्य प्रजापतेः । पुत्रो बाह्लीश्वरः श्रीमानिळो नाम महायशाः' (८७.३), 'स प्रचक्रे महाबाहुर्मृगयां

१. **'–लक्षणम्'** । **'–लक्षण'** इति क्वचित् । २. **'–वन्तमाचष्ट लक्ष्मणम्'**

३. **'मासम्मासं पुनःपुनः'** इति **'मासम्मासं पुनः पुमान्'** इतिच ।

४. **'–नेव यज्ञश्रेष्ठो हि'** । **'अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो ज्योतिःश्रेष्ठो दिवाकरः । ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो देवश्रेष्ठस्तु मारुतः' इति प्रमाणप्रसिद्धिद्योतको वा हिशब्दः'** इति का.श्री.।

रुचिरे वने । यत्र जातो महासेनस्तं देशमुपचक्रमे । तस्मिन् प्रदेशे देवेशः शैलराजसुतां हरः । रमयामास दुर्धर्षः सर्वैरनुचरैः सह । कृत्वा स्त्रीरूपमात्मानमुमेशो गोपतिध्वजः । देव्याः प्रियं चिकीर्षुः संस्तस्मिन् पर्वतनिर्झरे । यच्च किञ्चन तत् सर्वं नारीसञ्ज्ञं बभूव ह । एतस्मिन्नन्तरे राजा स इळः कर्दमात्मजः । निघ्नन् मृगसहस्राणि तं देशमुपचक्रमे । स दृष्ट्वा स्त्रीकृतं सर्वं सव्याळमृगपक्षिकम् । ततो देवं महात्मानं शितिकण्ठं कपर्दिनम् । जगाम शरणं राजा सभृत्यबलवाहनः । ततः प्रहस्य वरदः सह देव्या महेश्वरः । प्रजापति-सुतं वाक्यमुवाच वरदः स्वयम् । पुरुषत्वमृते सौम्य वरं वरय सुव्रत । ततः शोकेन महता शैलराजसुतां नृपः । प्रणिपत्य ह्युमामूचे सर्वेणैवान्तरात्मना । अमोघदर्शने देवि भज सौम्येन चक्षुषा । प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवी रुद्रस्य सम्मता । अर्धस्य वरदो देवो वरार्धस्य तव ह्यहम् । तस्मादर्धं गृहाण त्वं स्त्रीपुंसोर्याव-दिच्छसि । सम्प्रहृष्टमना भूत्वा राजा वाक्यमथाब्रवीत् । मासं स्त्रीत्वमुपासित्वा मासं स्यां पुरुषः पुनः । ईप्सितं तस्य विज्ञाय देवी सुरुचिरानना । प्रत्युवाच शुभं वाक्यमेवमेव भविष्यति' (८७.८.२८), 'तमेव प्रथमं मासं स्त्री भूत्वा लोकसुन्दरी । पर्वताभोगविवरे तस्मिन् रेमे इळा तदा । ददर्श सा त्विळा तस्मिन् बुधं सोमसुतं तदा । बुधस्तु तां समीक्ष्यैव कामबाणवशं गतः' (८८.५–१२), 'उवाच रूपसम्पन्नां तां स्त्रियं प्रहसन्निव । सोमस्याहं सुदयितः सुतः सुरुचिरानने । भजस्व मां वरारोहे भक्त्या स्निग्धेन चक्षुषा । इळा सुरुचिरप्रख्यं प्रत्युवाच महाप्रभम् । अहं कामचरी सौम्य तवास्मि वशवर्तिनी । प्रशाधि मां सोमसुत यथेच्छसि तथा कुरु । स वै कामी सह तया रेमे चन्द्रमसः सुतः' (८९.३–७), 'मासं स स्त्री तथा भूत्वा रमयत्यनिशं शुभा । मासं पुरुषभावेन धर्मबुद्धिं चकार सः । ततः सा नवमे मासि इळा सोमसुतात्म-जम् । जनयामास सुश्रोणी पुरूरवसमूर्जितम्' (८९.२२–३), 'पुरुषत्वं गते शूरे बुधः परमबुद्धिमान् । संवर्तं परमोदारमाजुहाव महायशाः । च्यवनं भृगुपुत्रं च मुनिं चारिष्टनेमिनम् । प्रमोदनं मोदकरं तथा दुर्वाससं मुनिम् । उवाच सर्वान् सुहृदो धैर्येण सुसमाहितान् । अयं राजा महाबाहुः कर्दमस्य इळः सुतः । जानीतैनं यथाभूतं श्रेयो ह्यस्य विधीयताम् । तेषां संवदतामेव तदाश्रममुपागमत् । कर्दमस्तु महातेजा द्विजैः सह महात्मभिः । कर्दमस्त्वब्रवीद् वाक्यं सुतार्थं परमं हितम् । द्विजाः शृणुत मद्वाक्यं सच्छ्रेयः पार्थिवस्य हि । नान्यं पश्यामि भैषज्यमन्तरा वृषभध्वजम् । नाश्वमेधात् परो यज्ञः प्रियश्चैव महात्मनः । तस्माद्यजामहे सर्वे पार्थिवार्थे दुरासदम् । कर्दमेनैवमुक्तास्तु सर्व एव द्विजर्षभाः । रोचयन्ति स्म तं यज्ञं रुद्रस्याऽराधनं प्रति । ततो यज्ञो महानासीद् बुधाश्रमसमीपतः । रुद्रश्च परमं तोषमाजगाम महायशाः । ततः प्रीतो महादेवः पुरुषत्वं ददौ पुनः । इळायै सुमहातेजा दत्वा चान्तरधीयत । ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावः पुरुषर्षभ' (९०.४.२०) इति । भागवते चेयं कथा पठ्यते । इयांस्तु भेदः । भागवतानुसारेण नायं कर्दमात्मजः । किन्तु वैवस्वतमनोरात्मजः । बहुवचनसंवादात् स एव युक्तः पन्थाः । रामायणवचनमेव तदनुगुणतयाऽ-

न्यथा नेयम् । पुंव्यत्यासनामाऽयं पुराणशैलीभेद इत्येके । वस्तुतस्तु कर्दम इति वैवस्वतमनोरेव नामान्तरमिति युक्तम् । शुभेन कर्मणा शमलं दमयतीति कर्दमः । इळस्य पुरुषत्वे सुद्युम्न इति नामेति च । अन्यत् सर्वं नातीव विप्रतीपम् ॥ ५८ ॥

एवमुक्त्वा स भगवानाहूय मुनिपुङ्गवान् ।
वसिष्ठवामदेवादीनामन्त्र्येदं[१] वचोऽब्रवीत् ॥ ५९ ॥

(भा.दी.) एवमिति । भगवान् (सः) श्रीरामः एवं लक्ष्मणं प्रति उक्त्वा, मुनिपुङ्गवान् मुनिश्रेष्ठान् वसिष्ठवामदेवादीन् आहूय, आमन्त्र्य यज्ञार्थमामन्त्रणं कृत्वा, इदं वचः अब्रवीत् ॥ ५९ ॥

(सं.चं.) आहूय आनाय्य, तैः साकमामन्त्र्य मन्त्रयित्वा लक्ष्मणं प्रतीदं वचोऽब्रवीत् ॥ ५९ ॥

सुग्रीवादीन् वानरेन्द्रान् सगणं च विभीषणम् ।
देवर्षिमानुषादींश्च[२] सर्वानाह्वय लक्ष्मण ॥ ६० ॥

(भा.दी.) सुग्रीवेति । हे लक्ष्मण, सुग्रीवादीन् वानरेन्द्रान्, सगणं राक्षससमूहसहितं विभीषणं च, देवर्षि-मानुषादीन् सर्वांश्च जनान्, यज्ञं प्रत्यागन्तुं आह्वय ॥ ६० ॥

(सं.चं.) देवानृषीन् मानुषान्, आदिना यक्षगन्धर्वादीन् ॥ ६०–१ ॥

पृथिव्यां पार्थिवा ये च नानाविद्याश्च ये द्विजाः ।
सर्वे सदारा आयान्तु हयमेधं महाक्रतुम् ॥ ६१ ॥

(भा.दी.) पृथिव्यामिति । पृथिव्यां ये पार्थिवाः ते च, नानाविधाः विद्याः येषां ते तथोक्ताः ये द्विजाः ते च, सर्वे हयमेधं महाक्रतुं प्रति दारैर्भार्याभिः सहिताः सदाराः सन्तः आयान्तु आगच्छन्तु ॥ ६१ ॥

स्याद् यज्ञवाटः सुमहान् गोमत्या नैमिशे तटे[३] ।
सम्भ्रियन्तां च सम्भारा वसिष्ठस्य नियोगतः ॥ ६२ ॥

---

१. **'–नामन्त्र्यैवम्'** २. **'देवर्षीन् मानुषाद्यांश्च'**

३. **'गोमत्यां नैमिशे तटे'** इति, **'गोमत्यां नैमिशे वने'** इति च कश्चित् । **'नैमिषे'** इति पठन्तो भ्रान्ताः ।

(भा.दी.) स्यादिति । गोमत्याः गोमतीनद्याः तटं तीरं तस्मिन्, नैमिशं नैमिशाख्यं तस्मिन् वने, सुमहान् यज्ञवाटः यज्ञशाला स्यात् भवतु । वसिष्ठस्य नियोगतः आज्ञातः, सम्भाराः यज्ञसाधनद्रव्याणि (च) सम्भ्रियन्तां सम्पाद्यन्ताम् ॥ ६२ ॥

(सं.चं.) यज्ञवाटः वृतिबद्धा यज्ञभूमिः । गोमत्यास्तटे नैमिशारण्ये । सम्भाराः सामग्र्यः । 'यज्ञवाटश्च सुमहान् गोमत्या नैमिशे वने । आज्ञाप्यतां महाबाहो तद्धि पुण्यमनुत्तमम्' (९१.१५) इति च ॥ ६२ ॥

शतं वाहसहस्राणां नयेन्नस्तण्डुलान् शुचीन् ।
अयुतं तिलमुद्गानामग्रतो भरतो व्रजेत् ॥ ६३ ॥

(भा.दी.) शतमिति । वाहानामश्वानां सहस्राणि तेषाम्, 'वाजिवाहार्वगन्धर्वाः' इत्यमरः, शतं अश्वलक्षमित्यर्थः, नः अस्माकं सम्बन्धिनः, शुचीन् तण्डुलान् नयेत् । तिलाश्च मुद्गाश्च तेषामयुतं दशसहस्रपरिमितान् भारांश्च नयेत् । अग्रतः भरतः व्रजेत् तद्रक्षणार्थं गच्छतु ॥ ६३ ॥

(सं.चं.) शकटवाहानां बलीवर्दानां सहस्राणां शतम् । शतसहस्रैः शकटैरित्यर्थः । शुचीन् अच्छिन्नान् वितुषांश्च तण्डुलान् नयेत् । तिलमुद्गानाम् । बहुवचनमाद्यर्थे । तिलमुद्गचणककुलस्थादीनाम् । भारमिति शेषः । वाहनानामयुतं नयेत् । एषामग्रतो भरतो व्रजेत् । 'शतं वाहसहस्राणां तण्डुलानां वपुष्मताम् । अयुतं तिलमुद्गस्य प्रयात्वग्रे महाबलः' (९१.१९) इति च ॥ ६३ ॥

सुवर्णकोटीर्बहळा[१] हिरण्यं तच्छतोत्तरम् ।
उच्चावचं यदन्यच्च नयन्तु भरतानुगाः ॥ ६४ ॥

(भा.दी.) सुवर्णेति । भरतानुगा भरतभृत्याः बहळाः सुवर्णकोटीः, ताभ्यः सुवर्णकोटिभ्यः शतोत्तरं शतगुणाधिकम्, तच्छतोत्तरं तत्, हिरण्यं रजतं च, 'स्यात् कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते' इत्यमरः । उच्चं च अवचं उच्चावचम्, महदल्पं चेत्यर्थः, यदन्यद् यज्ञसाधनं वस्तु तच्च नयन्त्विति सम्बन्धः ॥६४॥

(सं.चं.) बहळाः सुवर्णानां दीनाराणां कोटीः भरतानुगा नयन्तु । तच्छतोत्तरं हिरण्यम् । 'ಬೆಳ್ಳಿಯ ನಾಣ್ಯ' इति भाषायाम् । यदन्यच्चोच्चावचं नानाविधं सम्भारजातम् । उदक् चावाक् च उच्चावचम् । उत्कृष्टं चाप-

---

१. **'–कोटीर्बहुधा हिर–'** इति, **'कोटीर्बहुला–'** इति च । **'हिरण्यकोटीर्बहुलाः सुवर्णं तच्छतोत्तरम्'** इति च क्वचित् । **'हिरण्यकोटीः रजतकोटीः'** इति का.श्री. ।

कृष्टं चेत्यर्थः । नानाविधमित्येतत् । मयूरव्यंसकादित्वात् साधुः । तदपि भरतानुगा नयन्तु । 'सुवर्णकोट्यो बहुला हिरण्यस्य शतोत्तराः । अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे समाधिना' (९१.२१) इति च ॥ ६४ ॥

शिल्पिनो[१] नागरान् बन्धून् मम पत्नीं च काञ्चनीम्[२] ।
अग्रतो भरतः कृत्वा यातु यज्ञप्रवृत्तये[३] ॥ ६५ ॥

(भा.दी.) शिल्पिन इति । शिल्पिनः यज्ञशालानिर्माणाद्यर्थं कार्वादीन्, नागरान् नगरभवान् जनान्, बन्धून्, काञ्चनीं सुवर्णमयीं मम पत्नीं सीतां च अग्रतः पुरतः कृत्वा भरतः यज्ञस्य वृत्तिः प्रवृत्तिस्तस्यै यातु गच्छतु ॥ ६५ ॥

(सं.चं.) शिल्पिनो नागरान् । 'कर्मान्तिकान् वर्धकिनः कोशाध्यक्षांश्च नैगमान् । मम मातॄस्तथा सर्वाः कुमारान्तःपुराणि च । काञ्चनीं मम पत्नीं च दीक्षायां ज्ञांश्च कर्मणि । अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे महायशाः' (९१.२४–५) इति च । सीताया भूमिप्रवेशानन्तरमपि 'न सीतायाः परां भार्यां वव्रे स रघुनन्दनः । यज्ञे यज्ञे च पत्न्यर्थं जानकी काञ्चनी भवत्' (९९.८) इति च ॥ ६५–६ ॥

इत्युक्तं[४] रामदेवेन श्रुत्वा तावविलम्बितम् ।
चक्राते तत् तथैवाथ दक्षौ भरतलक्ष्मणौ ॥ ६६ ॥

(भा.दी.) इतीति । अथ दक्षौ समर्थौ तौ भरतलक्ष्मणौ रामदेवेन इति उक्तं वचः श्रुत्वा तत् रामोक्तं कर्म तथैव श्रीरामोक्तप्रकारेणैव अविलम्बितं शीघ्रं यथा भवति तथा चक्राते ॥ ६६ ॥

हयं सुलक्षणं रामश्चारयिष्यन्नथामुचत् ।
ऋत्विग्भिः सहितो[५] रक्षन् लक्ष्मणस्तमथान्वगात्[६] ॥ ६७ ॥

---

१. **'शिल्पिनोऽनुगतान् बन्धून्'**

२. **'असुराणां दूषणानन्तरं सीताया भूमौ प्रवेशात्, अपत्नीकस्य यज्ञायोगात्, 'काञ्चनीं मम पत्नीम्' इत्युक्तम् । अनेन रामः सीताया अदृश्यत्वप्राप्त्यनन्तरं सुवर्णमयसीतया साकं सर्वकर्माकरोदिति गम्यते' इतिका.श्री. । नेदं रामायणानुगुणम् । सीताया भूमिप्रवेश इतः परं यज्ञवाट एव भविष्यति । सीतायाः परित्यागात्, यजमानेन सपत्नीकेन भाव्यमिति याज्ञिकैरुक्ते रामः हिरण्मयीं सीताप्रतिकृतिं कारयामासेति तु युक्तं वचः ।**

३. **'यज्ञस्य वृत्तये'** इति वि.ती.पाठः ।

४. **'इत्युक्ते रामदेवेन'** इति, **'इत्येवं रामगदितं श्रुत्वा'** इति च क्वचित् ।

५. **'सहितं राजन्'**

६. क्वचित्–**'हयं रामश्चारयिष्न् सुलक्षणमथामुचत् । लक्ष्मणोऽथर्षिभिः सार्धं रक्षंस्तं हयमन्वगात्'** इति पठ्यते । अन्यत्र च–**'हयं विसृज्य सम्पूज्य सुलक्षणमलङ्कृतम् । प्रेषयामास शत्रुघ्नं रक्षणार्थं सलक्ष्मणम्'** इति । रामायणाननुगुणमेतत् । **'भरतस्तान् सशत्रुघ्नः'** (६९) इत्युत्तरवचनविरुद्धं च ।

(भा.दी.) हयमिति । अथ श्रीरामः, शोभनानि लक्षणानि अङ्गसम्पदो यस्य स तथा तम्, यज्ञे आलम्भनोपयोगिलक्षणयुक्तमित्यर्थः, हयं चारयिष्यन् भूप्रदक्षिणं कारयिष्यन् सन् अमुचत् अर्चयित्वा मुक्तवान् । मुच्लृधातोर्लुङ् । अथ लक्ष्मणः ऋत्विग्भिः सहितः तं हयं रक्षन् सन् अन्वगात् अन्वगच्छत् ॥ ६७ ॥

(सं.चं.) हयमिति । 'हयं लक्षणसम्पन्नं कृष्णसारं मुमोच ह । ऋत्विग्भिर्लक्ष्मणं सार्धमश्वतन्त्रे नियोज्य च । ततोऽभ्यगच्छत् काकुत्स्थः सह सैन्येन नैमिशम्' (९२.१–२) इति च ॥ ६७ ॥

चतुरङ्गबलोपेतो विप्रैः परिवृतः प्रभुः ।
नैमिशारण्यमासाद्य यज्ञवाटमवैक्षत ॥ ६८ ॥

(भा.दी.) चतुरङ्गेति । चत्वारि अङ्गानि यस्य तत्तथोक्तं तादृशं यद्बलं सैन्यं तेनोपेतो युक्तः, विप्रैः परिवृतः प्रभुः लक्ष्मणः[१], नैमिशारण्यं नैमिशाख्यमरण्यं तत् आसाद्य यज्ञस्य वाटः शाला तं अवैक्षत । ईक्षते-लँङ् । अश्वस्य प्रदक्षिणीकरणसमये मार्गे गच्छन् नैमिशमरण्यं गत्वा तत्र यज्ञवाटादिकं गत्वाऽन्यत्र जगामेति भावः ॥ ६८ ॥

(सं.चं.) प्रभू रामचन्द्रः ॥ ६८–९ ॥

राजानः सर्वराष्ट्रेभ्यो वैश्यवत् करमाहरन् ।
भरतस्तान् सशत्रुघ्नः सर्वकामैरपूजयत् ॥ ६९ ॥

(भा.दी.) राजान इति । राजानः सर्वाणि यानि राष्ट्राणि तेभ्यः वैश्यवत् वैश्या इव करं बलिं आहरन् आनिन्युः। सशत्रुघ्नः शत्रुघ्नसहितः भरतः, तान् राज्ञः, सर्वे ये कामाः अभीप्सितार्थास्तैः अपूजयत् ॥ ६९ ॥

ब्रह्मण्यदेवमाजग्मुर्ब्राह्मणाः सर्वदेशतः ।
सुग्रीवाद्यास्ततश्चक्रुरेतेषां परिवेषणम् ॥ ७० ॥

(भा.दी.) ब्रह्मण्येति । सर्वे ये देशास्तेभ्य इति ततः, ब्राह्मणाः, ब्रह्मसु ब्राह्मणेषु साधुः ब्रह्मण्यः ब्राह्मणप्रियः स चासौ देवश्च तं रामं आजग्मुः । ततः सुग्रीवाद्याः वानराः एतेषां ब्राह्मणानां परिवेषणं अन्नादिपरिवेषणकर्म चक्रुः ॥ ७० ॥

---

१. **'प्रभुर्लक्ष्मणः'** इति न स्वरसमिदं व्याख्यानम् । युक्तमाह का.श्री. **'प्रभू रामः'** इति ।

(सं.चं.) सुग्रीवाद्यास्ततश्चक्रुः । 'वानराश्च महात्मानः सुग्रीवसहितास्तदा । विप्राणां प्रवराः सर्वे चक्रुश्च परिवेषणम्' (९१.२८) इति, 'वानराश्च महात्मानः सुग्रीवसहितास्तदा । परिवेषणं च विप्राणां प्रयताः सम्प्रचक्रिरे' (९२.६) इति च ॥ ७० ॥

विभीषणो भूषणाढ्यः शुची रक्षोगणैर्वृतः[१] ।
ऋषीणामुग्रतपसां परिचर्य्यां चकार ह[२] ॥ ७१ ॥

(भा.दी.) विभीषण इति । भूषणैः आढ्यः सम्पन्नः, शुचिः शुद्धः, रक्षसां ये गणास्तैः वृतः विभीषणः, उग्रं तपो येषां ते तथोक्तास्तेषां ऋषीणां परिचर्यां पादसंवहनादिसेवां चकार । ह आश्चर्यम् ॥ ७१ ॥

(सं.चं.) विभीषणो भूषणाढ्यः । 'विभीषणश्च रक्षोभिः स्त्रीभिश्च बहुभिर्वृतः । ऋषीणामुग्रतपसां पूजां चक्रे महात्मनाम्' (९१.२९) इति, 'विभीषणश्च रक्षोभिर्बहुभिः स्रग्विभिर्वृतः । ऋषीणामुग्रतपसां किङ्करः समपद्यत' (९२.७) इति च । 'चकार ह' इति रक्षसामृषीणां चापूर्वं सामरस्यं स्वदते ॥ ७१ ॥

पितामहपितुर्य्यज्ञं पितामहपुरोगमाः ।
देवोपदेवा [३]आजग्मुर्हनुमांस्तानपूजयत् ॥ ७२ ॥

(भा.दी.) पितेति । पितामहश्चतुर्मुखः पुरोगमो येषां ते तथोक्ताः देवाश्च, उपदेवाश्च गन्धर्वादयस्ते च, पितामहपितुः चतुर्मुखपितुः श्रीरामस्य यज्ञं प्रति आजग्मुः । तान् ब्रह्मादीन् हनुमान् अपूजयत् ॥ ७२ ॥

(सं.चं.) पितामहस्य चतुर्मुखस्यापि पितुः । हनुमांस्तानपूजयत् । रामायणेऽनुक्तमिदम् । सुन्दरमिदं सपरिवारस्य ब्रह्मणः सम्प्रति परिचरणं तेन यो ब्रह्मा भविष्यति ॥ ७२ ॥

अश्वमेधे प्रवृत्तेऽस्मिन्नश्वो मेद्धय उपागमत् ।
भुवं प्रदक्षिणीकुर्वन् साक्षाल्लक्ष्मणरक्षितः ॥ ७३ ॥

(भा.दी.) अश्वेति । अस्मिन् श्रीरामसम्बन्धिनि अश्वमेधयज्ञे प्रवृत्ते प्रवर्तयितुमारब्धे सति, भुवं प्रदक्षिणीकुर्वन्, साक्षात् प्रत्यक्षं लक्ष्मणरक्षितः, मेध्यः शुद्धः अश्वः उपागमत् आगच्छत् ॥ ७३ ॥

(सं.चं.) मेध्यः यज्ञियः पवित्रोऽश्वः । प्रदक्षिणीकुर्वन्, प्रदक्षिणीकृत्येति यावत् । साक्षात् स्वयम्, न तु पुरुषान्तरद्वारा ॥ ७३ ॥

१. '–गणैर्युतः' २. 'चकार च' ३. 'आजग्मुर्हनूमांस्ता –'

दीक्षिते यज्ञपुरुषे दीक्षितान्वीक्षिते[1] स्वयम् ।
प्रावर्त्तत महायज्ञो ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ७४ ॥

(भा.दी.) दीक्षित इति । दीक्षितैः सर्वयज्ञेषु दीक्षितैर्ब्रह्मादिभिः अन्वीक्षिते आलोचिते, ध्यात इत्यर्थः, यज्ञानां पुरुषेऽधीश्वरे श्रीरामे स्वयं दीक्षिते सति, यज्ञसम्बन्धिनियमान् कर्तुमारब्धे सति, ब्रह्म वक्तुं सर्वोत्तमत्वादि-गुणविशिष्टतया प्रतिपादयितुं शीलमेषामस्तीति ब्रह्मवादिनस्तैः ब्राह्मणैः महायज्ञः प्रावर्तत ॥ ७४ ॥

(सं.चं.) यज्ञाराध्ये पुरुषे स्वयमत्र यज्ञदीक्षिते सति । दीक्षितैः ऋत्विग्भिरहो यज्ञपुरुषं यजमानपदे दीक्षयाम इति विस्मयेनान्वीक्षिते ॥ ७४ ॥

सर्वेशोऽतर्प्पयत् सर्वान् वासोमाल्यानुलेपनैः ।
रम्यैरप्यन्नपानाद्यैराकल्पमणिकाञ्चनैः ॥ ७५ ॥

(भा.दी.) सर्वेश इति । सर्वेशः श्रीरामः सर्वान् जनान्, रम्यैः, वासांसि च, माल्यानि पुष्पदामानि तानि च, अनुलेपनानि च तैः, आकल्पा आभरणानि ते च, मणयश्च काञ्चनानि तानि च तैः (अन्नपानाद्यैरपि), अतर्पयत् । तृप प्रीणने लङ् ॥ ७५ ॥

(सं.चं.) 'माल्यं पुष्पे पुष्पदाम्नि' इति यादवप्रकाशः । अनुलेपनैः सुगन्धद्रव्यैः । अन्नपानाद्यैरित्याद्य-पदेन खाद्यानां ग्रहणम् । 'त्रेधा वा इदमन्नं विहितम्, अशनं पानं खादः' इति श्रुतिः । चोष्यलेह्ययोरपि खाद्यतैव । रम्यैः स्वादुभिरन्नपानाद्यैः । रम्यै रमणीयैर्वासोमाल्यानुलेपनैराकल्पमणिकाञ्चनैश्च । आकल्पाः भूषणानि मणिकाञ्चनमयानि । पृथक् च मणयः काञ्चनानि च । एवं सर्वान् सर्वशः सर्वविधैरुपचारैः अतर्पयत् ॥ ७५ ॥

सर्वेभ्यः सर्वदा[2] सर्वं सर्वेश्वरनियोगतः ।
निशाचरा वानराश्च दिशन्ति स्म दिनेदिने ॥ ७६ ॥

(भा.दी.) सर्वेभ्य इति । निशाचराः विभीषणाद्याः, वानराः सुग्रीवाद्याश्च, (सर्वदा) सर्वस्मिन् काले, सर्वेभ्यः जनेभ्यः, सर्वं वस्तुजातम्, दिनेदिने प्रतिदिवसमित्यर्थः, सर्वेश्वरस्य श्रीरामस्य नियोगस्तस्मादिति ततः, श्रीरामाज्ञयेत्यर्थः, दिशन्ति स्म ददुः ॥ ७६ ॥

---

१. **'यज्ञपुरुषे रामे दीक्षितान् ऋत्विजः वीक्षिते अवलोकिते सति '** इति का.श्री. । अस्वरसं व्याख्यानम् । २. **'सर्वशः सर्वम्'**

(सं.चं.) सर्वशः सर्वत्र। 'रजतानां सुवर्णानामश्मनामथ वाससाम्। अनिशं दीयमानानां राशिः समुपदृश्यते' (९२.१६) इति, 'सर्वत्र वानरास्तस्थुः सर्वत्रैव च राक्षसाः। वासोधानान्नकामेभ्यः पूर्णहस्ता ददुर्भृशम्' (९२.१८) इति च ॥ ७६ ॥

[१]देवदेवस्य यज्ञेऽस्मिन् देहिशब्दो न जात्वपि।
अलंशब्दोऽनवरतं वर्त्ततेऽस्म[२] महाजने ॥ ७८ ॥

(भा.दी.) **देवेति**। देवदेवस्य श्रीरामस्य अस्मिन् यज्ञे, जात्वपि कदाचिदपि, देहीति शब्दो देहिशब्दो न वर्तते। अस्मिन् मिळिते, महान् पूज्यो यो जनस्तस्मिन्, अलं पर्याप्तमिति शब्दोऽलंशब्दः सः अनवरतं सदा वर्तते ॥ ७८ ॥

(सं.चं.) देहिशब्दो न जात्वपि। 'नः निःसृतं भवत्योष्ठात् वचनं यावदर्थिनाम्। तावद् वानररक्षोभिर्दत्त-मेवाभ्यदृश्यत' (९२.१२) इति च। अस्मिन् यज्ञार्थमागते महाजने। महत्त्वं सङ्ख्यया, जनसमुदाये ॥७८॥

संवत्सरं सम्प्रवृत्तं दृष्ट्वा राममखोत्सवम्।
चिरायुषोऽत्र मुनयो जगुः [३]कौतूहलाकुलाः ॥ ७७ ॥

(भा.दी.) **संवत्सरमिति**। चिरं दीर्घं आयुर्येषां ते तथोक्ताः मुनयः मार्कण्डेयाद्याः, अत्र यज्ञशालायाम्, श्रीरामस्य मखो यज्ञाख्यो य उत्सवस्तम्, संवत्सरं संवत्सरकालस्तम्, निरन्तरसंवत्सर इत्यर्थः, सम्प्रवृत्तं दृष्ट्वा, कौतूहलेन आकुलाः पूर्णाः, वर्णनमकृत्वा स्थातुमशक्ताः सन्त इत्यर्थः, जगुः यज्ञवर्णनं चक्रुः ॥७७॥

(सं.चं.) जगुस्तुष्टुवुः। चिरायुषश्चिरजीविनः कल्पायुषः ॥ ७७ ॥

नाभूत् समो यस्य न चैव भावी भवंश्च किं नो[४] पुनरुत्तमोऽस्मात्।
पूण्र्णो गुणैर्द्दोषलवैरसङ्गी रामस्य तुल्यः क्रतुरेष एव ॥ ७९ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के सङ्ग्रहरामायण उत्तरकाण्डे चतुर्त्थः सर्ग्गः ॥

—०—

१. वि.ती.टीकायामिदं पद्यं **'देवदवस्य'** इति श्लोकात् पठ्यते। ७७तमं ७८तमत्वेन। ७८तमं ७७तमत्वेन। का.श्री.पाठोऽपि। स तु नातीवार्थानुगुणः।
२. **'वर्ततेऽस्मिन् महा–'**
३. **'जग्मुः कौतू–'**। **'जग्मुः स्वस्वाश्रमं प्रति गताः'** इति का.श्री.।
४. **'भवश्च किं नो पुन–'**

(भा.दी.) **ने**ति । यस्य यज्ञस्य समः सदृशः यज्ञः नाभूत् । पूर्वं कस्यचिद्देवादेरपि न बभूव । भावी उत्तरत्र भविष्यन् यज्ञः एतत्समः नैव नास्त्येव । भवन्निदानीं वर्तमानकाले यज्ञ एतत्समः नास्त्येव । एतत्सदृशस्याभावेऽपि उत्तमः किं न स्यादित्यत आह– किमिति । अस्माद् यज्ञात् उत्तमः यज्ञः (नो) नाभूत् नास्ति न भविष्यतीति किं पुनर्वक्तव्यम्? कैमुत्यन्यायेन सिद्धमेवेत्यतो हेतोर्न वक्तव्यमिति भावः । गुणैः देशकालर्त्विक्पुरोहितयजमानद्रव्यदेवतामन्त्रदक्षिणादिसर्वगुणैः पूर्णः, दोषस्य अङ्गवैकल्यादिलक्षणस्य ये लवाः एकदेशास्तैः न सङ्गस्तेन नित्ययुक्तः, बहुव्रीहिणैव दोषराहित्यसिद्धावपि मत्वर्थीयप्रत्ययस्तु दोषराहित्यस्य नित्ययोगताज्ञापनार्थः । एषः क्रतुः श्रीरामस्यैव तुल्यः, श्रीरामस्यैवोक्तगुणवत्त्वादन्यस्य गुणवतोऽभावात् नान्य इत्यर्थः । इति जगुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ७९ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां
भावार्थदीपिकायामुत्तरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) अथेन्द्रवज्रोपेन्द्रववज्राभ्यामुपजात्या सर्गमुपसंहरति–नाभूत् । कथं जगुः? नाभूत् सम इत्यादि । भवन् वर्तमानः । आस्मादुत्तमः नो नाभूत्, न भवन् न भावीति किं पुनर्वक्तव्यम्? अनेकयुगजीविभिरपि पूर्वमेतादृशो यज्ञो न दृष्टः । तेनानुभवेन न भविष्यतीति च तर्क्यत इत्यर्थः । 'न शक्रस्य न सोमस्य यमस्य वरुणस्य च । ईदृशो दृष्टपूर्वो न एवमूचुस्तपोधनाः' (९२.१७) इति च । अत्र सर्वाणि यज्ञविशेषणानि नाभूदित्यादीनि रामेऽपि समानानि ॥ ७९ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु सङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायामुत्तरकाण्डे
चतुर्थसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– ३२३०+७९=३३०९]

पञ्चमः सर्ग्गः

अथ यज्ञेश्वरो यज्ञमुदवस्य विधानतः ।
ऋत्विक्सदस्यानन्यांश्च पूर्ण्णैर्वित्तैरतर्प्पयत् ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामेण षोडशर्त्विग्भ्यः प्रदत्तदक्षिणादिप्रकारं दर्शयति– **अथेत्या**दिना । अथ यज्ञेश्वरः श्रीरामः, विधानतः शास्त्रोक्तरीत्या यज्ञं उदवस्य समाप्य, ऋत्विजश्च सदस्याः क्रियादर्शिनश्च तान्, अन्यान् ब्राह्मणांश्च पूर्णैः वित्तानि स्वर्णादीनि तैः अतर्पयत् । तृप प्रीणने लङ् ॥ १ ॥

(सं.चं.) उदवस्य उदवसाय उत्तमकल्पेनावसाय परिसमाप्य । उद्वास्येति यावत् । 'उद्वास्य च विधानतः' इत्येव मूलपाठः स्यादपि । सदस्या अध्वरं द्रष्टुमागता अतिथयः । अथच यज्ञभ्रेषनिवारका विधिदर्शिनश्च सदस्याः । 'उपद्रष्टा सदस्यः स्यात्' इति यादवप्रकाशः । पूर्णैः वित्तशाठ्यं विना यथेष्टं वितीर्णैः । वित्तैः हेमरूप्यात्मकैर्द्रविणैः ॥ १ ॥

विससर्ज्ज नरेन्द्रांस्तान् ऋक्षवानरराक्षसान्[1] ।
परिपूज्य जगन्नाथः प्रणतान् विरहासहान् ॥ २ ॥

(भा.दी.) विससर्जेति । जगन्नाथः श्रीरामः प्रणतान्, विरहं वियोगं न सहन्त इति तथोक्तास्तान्, समागतान् नरेन्द्रांश्च, ऋत्विजश्च, वदान्यास्तांश्च(?) राक्षसा विभीषणाद्यास्ते च, वानराः सुग्रीवादयस्ते च, तान् परिपूज्य सत्कृत्य विससर्ज स्वस्वनगरं प्रेषयामास । सृज विसर्गे लिट् ॥ २ ॥

(सं.चं.) विससर्ज । 'विसृज्य पार्थिवान् सर्वानृक्षवानरराक्षसान् । जनौघं विप्रमुख्यानां वित्तपूर्वं विसृज्य च । एवं समाप्य यज्ञं तु विधिवत् स तु राघवः । ततो विसृज्य तान् सर्वान् रामो राजीवलोचनः । हृदि

---

१. **'नरेन्द्रर्त्विग्राक्षसवानरान्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् । व्याख्यानं तु लिपिकृत्प्रमादेन समाकुलं न कमप्यर्थं स्फुटमवगमयति । **'–स्तान् नरवानरराक्षसान्'** इति क्वचित् । **'नरान् मनुष्यान्, वानरान् सुग्रीवादीन्, राक्षसान् विभीषणादीन्'** इति का.श्री. ।

कृत्वा तदा सीतामयोध्यां प्रविवेश ह' (९९.५–६) इति च । यथा सीतापरित्यागकथा तथाऽत्र यज्ञवाटे सीताया भूमिप्रवेशकथाऽपि ग्रन्थकृताऽन्तरिता वेदितव्या । आह च किञ्चिदिव मणिमञ्जर्याम्–'सुराणकांस्तमो नेतुं तत्याजेव स जानकीम् । व्याप्तत्वान्निरवद्यत्वात् तस्यास्त्यागः कथं भवेत् । स्वात्मानं यज्ञपुरुषं यज्ञेनायजताथ सः । तत्राऽगता सती सीता वेद्यामन्तर्दधे किल' (२.२३–४) इति ॥ २ ॥

अग्निष्टोमातिरात्रादीन् वाजपेयाननेकशः ।
बहुस्वर्ण्णव्ययानेवं चक्रे चक्रायुधः क्रतून् ॥ ३ ॥

(भा.दी.) अग्नीति । चक्रमायुधं यस्य स तथोक्तः श्रीरामः, अग्निष्टोमश्च अतिरात्रश्च तौ यज्ञविशेषौ आदी येषां ते तथा तान् क्रतून्, वाजपेयांश्च वाजपेयाख्यांश्च, बहूनि यानि स्वर्णानि तेषां व्ययो येषु तथा तान्, बहुस्वर्णकाख्यानित्यर्थः[१], क्रतून् एवं महाश्वमेधवत् अनेकशः अनेकवारं चक्रे ॥ ३ ॥

(सं.चं.) अग्निष्टोमातिरात्रादीन् । अग्निष्टोमादयः सोमयागप्रभेदाः । 'दशवर्षसहस्राणि वाजिमेधानथा-करोत् । वाजपेयान् दशगुणांस्तथा बहुसुवर्णकान् । अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां गोसवैश्च महाधनैः । ईजे क्रतुभिरन्यैश्च स श्रीमानाप्तदक्षिणैः' (९९.८–९) इति च । अनेकशः अनेकान्, अनेकवारं वा ॥ ३ ॥

बभूवुः सम्पदः सर्वा विपदो नैव काश्चन ।
रामे राजनि लोकानां धर्म्मशिक्षणलक्षणे ॥ ४ ॥

(भा.दी.) बभूवुरिति । धर्माणां यच्छिक्षणं कर्तव्यत्वेन शिक्षणम्, तदेव लक्षणं चिह्नं यस्य स तथा तस्मिन् श्रीरामे, लोका जनास्तेषां राजनि सति, सर्वाः सम्पदः बभूवुः । विपदः काश्चन न बभूवुः ॥ ४ ॥

(सं.चं.) धर्मशिक्षणमेव लक्षणं लक्ष्मं यस्य । 'काले वर्षति पर्जन्यः सुभिक्षं विमला दिशः । हृष्टपुष्टजनाकीर्णं पुरं जनपदास्तथा । नाकाले म्रियते कश्चिन्न व्याधिः प्राणिनां तथा । नानर्थो विद्यते कश्चिद् रामे राज्यं प्रशासति' (९९.१२–३) इति च ॥ ४ ॥

कौसल्याद्यास्तु कालेऽस्मिन् देव्यो दिवमुपाययुः ।
तासां देवः क्रियाः कुर्वन् [२]द्विजेभ्योऽदान्महद् धनम् ॥ ५ ॥

१. **'बहुस्वर्णव्ययसाध्यानित्यर्थः'** इति साधुः पाठः । २. **'कुर्वन् विप्रेभ्यो–'**

(भा.दी.) कौसल्येति । अस्मिन् काले, यज्ञकरणानन्तरं राज्यपालनकाले, कौसल्या आद्या यासां तास्तथोक्ता देव्यः दशरथमहिष्यस्ताः द्यौः स्वर्गः तं उपाययुः । देवः श्रीरामः तासां कौसल्याद्यानां क्रियाः साम्परायिककर्माणि कुर्वन् सन् द्विजेभ्यो महद्धनं अदात् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) कौसल्याद्यास्तु । अस्मिन् काले यागोत्तरकाले । क्रियाः अपरकर्माणि । 'अथ दीर्घस्य कालस्य राममाता यशस्विनी । पुत्रपौत्रैः परिवृता कालधर्ममुपागमत् । अन्वियाय सुमित्रा च कैकेयी च यशस्विनी' (९९.१४) इति च ॥ ५ ॥

अथो कदाचित् सम्प्राप्तं केकयेन्द्रनियोगतः ।
गार्ग्यमाङ्गिरसं वृद्धं पूजयामास राघवः ॥ ६ ॥

(भा.दी.) अथो इति । अथो राघवः कदाचित् केकयेन्द्रस्य युधाजितो नियोग आज्ञा तस्मादिति ततः सम्प्राप्तम्, अङ्गिरसः अपत्यं पुमानाङ्गिरसस्तम्, गर्गस्य गोत्रे भवो गार्ग्यस्तम्, वृद्धं ब्राह्मणं पूजयामास ॥ ६ ॥

(सं.चं.) केकयेन्द्रस्य युधाजितः नियोगतः । सन्देशपूर्वकं प्रेषणं नियोगः । 'विधिर्नियोगः सम्प्रेषः' इति यादवप्रकाशः । गार्ग्यमाङ्गिरसं केकयानां गुरुम् । 'कस्यचित्त्वथ कालस्य युधाजित् केकयो नृपः । स्वगुरुं प्रेषयामास राघवाय महात्मने । गार्ग्यमङ्गिरसः पुत्रं ब्रह्मर्षिममितप्रभम्' (१००.१) इति च ॥ ६ ॥

कम्बळाजिनरत्नानि बहून्यश्वायुतं तथा ।
युधाजिता प्रेषितानि जग्राह भगवान् [१]द्विजात् ॥ ७ ॥

(भा.दी.) कम्बळेति । भगवान् श्रीरामः, युधाजिता युधाजिन्नाम्ना केकयेशेन प्रेषितानि, बहूनि, कम्बळाश्च अजिनानि च रत्नानि च तानि तथा, अश्वानामयुतं दशसहस्रं तत्, द्विपांश्च गजांश्च जग्राह । ग्रह उपादाने लिट् ॥ ७ ॥

(सं.चं.) कम्बळाजिनरत्नानि । 'दश चाश्वसहस्राणि प्रीतिदानमनुत्तमम् । कम्बळानि च रत्नानि चित्र-वस्त्रमथोत्तमम् । रामाय प्रददौ राजा शुभान्याभरणानि च' (१००.२–३) इति च ॥ ७ ॥

गार्ग्यो गामब्रवीद् रामं प्रोक्तां केकयभूभृता ।
शैलूषाख्यस्य दुःशीला गन्धर्वस्याभवन् सुताः ॥ ८ ॥

१. **'द्विपान्'** इति वि.ती.पाठः ।

(भा.दी.) गार्ग्य इति । गार्ग्यः गर्गगोत्रे भवः आङ्गिरसः केकयानां केकयविषयाणां भूभृता राज्ञा युधाजिता प्रोक्तां गां वाचं श्रीरामं प्रति अब्रवीत् । शैलूष इति आख्या यस्य स तथा तस्य गन्धर्वस्य दुष्टं शीलं येषां ते तथोक्ताः सुताः आसन् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) गां वाचमब्रवीत् या रामाय वक्तव्येति युधाजिता प्रोक्ता । तामाह–'शैलूषाख्यस्येत्यादिना सार्धश्लोकद्वयेन । शैलूषाख्यस्य गान्धारराजस्य ॥ ८ ॥

बाधन्ते [१]बलिनो लोकांस्ते जित्वा जगतः पतीन्[२] ।
तान् सूदयित्वाऽथ जगत् त्वं पालय कृपालय ॥ ९ ॥

(भा.दी.) बाधन्त इति । ते बलिनः । अबाधिन इति क्वचित् पाठः । बाधरहिता इत्यर्थः । शैलूषसुताः जगतः पतीन् इन्द्रादीन् जित्वा लोकान् जनान् बाधन्ते । बाधतेर्लट् । हे कृपालय श्रीराम, तान् गन्धर्वसुतान् सूदयित्वा संहृत्य (त्वं) जगत् पालय । पालधातोर्लोट् ॥ ९ ॥

(सं.चं.) बलिनस्ते अबलिनो लोकान् बाधन्ते । जगतः पतीन् सर्वानपि महीपतीन् । अथ तस्मात् ॥ ९ ॥

कटूंस्त्रिकोटिसङ्ख्यांस्तान् हत्वा कुरु पुरे उभे ।
सिन्धोरुभयतः पार्श्वे गन्धर्वविषये शुभे ॥ १० ॥

(भा.दी.) कटूनिति । कटून् क्रूरान्, तिस्रश्च ताः कोटयश्च त्रिकोटयः, त्रिकोटयः सङ्ख्या येषां ते तथा तान्, (तान्) गन्धर्वान् हत्वा, शुभे गन्धर्वाणां विषयो देशस्तस्मिन्, सिन्धोः नद्या उभयतः उभयस्मिन् पार्श्वे तटं तस्मिन् उभे पुरे कुरु ॥ १० ॥

(सं.चं.) सिन्धोर्नदस्योभयतः पार्श्वे स्थिते, केकयानामनन्तरे गान्धाराख्ये गन्धर्वाणां राष्ट्रे । तान् हत्वा उभे पुरे कुरु । 'शैलूषस्य महावीर तिस्रः कोट्यो महाबलाः । तान् विनिर्जित्य काकुत्स्थ गन्धर्वनगरं शुभम् । निवेशय महाबाहो स्वे पुरे सुसमाहिते' (१००.१२) इति साम्प्रतो रामायणपाठः । '–गन्धर्वनगरे शुभे । निवेशय महाबाहो द्वे पुरे सुसमाहिते' इति ग्रन्थकृत्सम्मतो रामायणपाठः स्यात् ॥ १० ॥

इत्यङ्गिरःसुतेनोक्तो[३] देवो देवारिमृत्यवे ।
भरतस्य कुमारौ तं[४] भरतं च न्ययोजयत् ॥ ११ ॥

१. 'बाधन्तेऽबाधिनो–'
२. 'जगतः पतीन्, राज्ञः लोकपालान् वा' इति का.श्री. ।
३. '–सुतेनोक्ते'
४. 'कुमारौ स भरतं च'

(भा.दी.) इतीति । इति अङ्गिरसः सुत आङ्गिरसस्तेन गार्ग्येण उक्तः देवः श्रीरामः, देवानामरयः शैलूषपुत्राः तेषां मृत्युर्मरणं तस्मै, भरतस्य कुमारौ पुत्रौ भरतं च न्ययोजयत् प्रेषयामास । युजिर् योगे लङ् ॥ ११ ॥

(सं.चं.) देवारीणां शैलूषसुतानां मृत्यवे । यद्यपि गन्धर्वसुताः । अथापि न देवयोनयः । किन्तु देवा-रयः । तेन हन्तव्याः । 'इमौ कुमारौ तं देशं ब्रह्मर्षे विचरिष्यतः । भरतस्याऽत्मजौ वीरौ तक्षः पुष्कल एव च । भरतं चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ । निहत्य गन्धर्वसुतान् द्वे पुरे विभजिष्यतः' (१००.१५–१७) इति च ॥ ११ ॥

ययौ बहुबलैः सार्द्धं[१] सगार्ग्यो नन्दनान्वितः ।
अद्ध्यर्द्धमासकालेन केकयान् केशवानुजः ॥ १२ ॥

(भा.दी.) ययाविति । सगार्ग्यः गार्ग्यसहितः, केशवानुजः श्रीरामानुजः भरतः, नन्दनाभ्यामन्वितः सन्, बहूनि यानि बलानि सैन्यानि तैः सार्धम्, अधिकमर्धं यस्य स तथोक्तः स चासौ मासश्च तत्परिमितश्चासौ कालश्च तेन, सार्द्धैकमासकालेनेत्यर्थः, केकयान् विषयान् ययौ ॥ १२ ॥

(सं.चं.) केशवानुजः भरतः नन्दनाभ्यामन्वितः केकयान् ययौ । अर्धाधिको मासोऽध्यर्धमासः । तावता कालेन । 'भरतः सह सैन्येन कुमाराभ्यां विनिर्ययौ' (१००.२०) इति, 'अध्यर्धमासमुषिता पथि सेना निरामया । हृष्टपुष्टजनाकीर्णान् केकयान् समुपागमत्' (१००.२५) इति च ॥ १२ ॥

ततः केकयराजेन[२] ससैन्येन समन्वितः[३] ।
गन्धर्वनगरं प्राप्य वीरः शङ्खमपूरयत् ॥ १३ ॥

(भा.दी.) तत इति । ततः ससैन्येन केकयराजेन युधाजिता समन्वितः वीरः भरतः, गन्धर्वाणां नगरं पुरं तत् प्राप्य, शङ्खो दरस्तं अपूरयत् । पूरि आप्यायने लङ् ॥ १३ ॥

(सं.चं.) शङ्खं अपूरयत् दध्मौ । शङ्खध्वनिर्हि माङ्गलिकः । तेनैव शत्रूणां युद्धाह्वानं च भवति ॥ १३ ॥

सर्वे[४] बलमदान्धास्ते गन्धर्वाः सिंहविक्रमाः ।
अभ्ययुर्भरतानीकं गर्जन्तो विविधायुधाः ॥ १४ ॥

---

१. **'–बलैः साकं सगार्ग्यो–'**
२. **'केकयराजेन स्वमातामहेन मातुलेन वा'** इति का.श्री. । **'मातुलेन'** इति पर्याप्तम् ।
३. **'–सैन्येन समावृतः'**
४. **'सर्वे मदबलान्धा–'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

(भा.दी.) सर्व इति । मदश्च बलं च ताभ्यामन्धा इवान्धाः, अतिगर्विता इत्यर्थः, सिंहवद् विक्रमो येषां ते तथोक्ताः, विविधानि आयुधानि येषां ते तथोक्ताः, सर्वे ते गन्धर्वाः, भरतस्य अनीकं सैन्यं तत् गर्जन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः सन्तः अभ्ययुः अभिजग्मुः ॥ १४ ॥

(सं.चं.) बलमदेन अन्धाः । अभिमुखमगुः । अभितश्चायुः । अयुरिति यातेर्लङ् ॥ १४ ॥

गन्धर्वेन्द्रैर्नरेन्द्राणां सप्तरात्रमभूत् कलिः ।
अतुलस्तुमुलो रौद्रः सुराणामसुरैरिव ॥ १५ ॥

(भा.दी.) गन्धर्वेति । तैः गन्धर्वेन्द्रैः सह नरेन्द्राणां राज्ञाम्, सप्तानां रात्रीणां समाहारः सप्तरात्रं तत्, निरन्तरः सप्तरात्रिष्वित्यर्थः, न विद्यते तुला उपमा यस्य स तथाऽतुलः, (तुमुलः) निर्मर्यादः, रौद्रः भयङ्करः, कलिः युद्धम्, 'कलहे च युगे कलिः' इति वैजयन्ती, असुरैः सह सुराणामिव अभूत् ॥ १५ ॥

(सं.चं.) कलिः कलहः । तुमुलः कर्णकर्कशैर्घोषैर्व्याकुलः । 'ततः समभवद् युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् । सप्तरात्रं महाभीमं नचान्यतरयोर्जयः' (१०१.५) इति च । सप्त रात्रयः समाहृताः सप्तरात्रः । 'रात्रं प्राक् सङ्ख्ययाऽन्वितम्' इति सप्तरात्रं वा ॥ १५ ॥

रावणारेरवरजो न क्षाम्यन् परपौरुषम् ।
कालास्त्रं विमुमोचाऽथ संवर्त्तं नाम दारुणम्[1] ॥ १६ ॥

(भा.दी.) रावणारेरिति । अथ रावणारेः श्रीरामस्य अवरजः भरतः, परेषां शत्रूणां पौरुषं पराक्रमस्तत् न क्षाम्यन् असहमानः सन्, संवर्तस्य प्रळयस्य योऽनलोऽग्निस्तद्वद्दारुणं भयङ्करम्, संवर्तं नाम दारुणमिति क्वचित् पाठः । कालास्त्रं कालाख्यमस्त्रं विमुमोच । मुच्लृधातोर्लिट् ॥ १६ ॥

(सं.चं.) कालदेवत्यमस्त्रम् । काल इति यमः शिवो दुर्गा वा । प्रळयकालानलतुल्यत्वात् संवर्ताख्यम् । 'ततो रामानुजः क्रुद्धः कालस्यास्त्रं सुदारुणम् । संवर्तं नाम भरतो गन्धर्वेष्वभ्यचोदयत्' (१०१–७) इति च ॥ १६ ॥

तेन निर्दह्यमानास्ते कालपाशवशाः समम् ।
आर्त्ता मुहूर्त्तमात्रेण गन्धर्वा मम्रुरुद्धताः ॥ १७ ॥

१. **'संवर्तानलदारुणम्'** इति वि.ती.पाठः ।

(भा.दी.) तेनेति । उद्धताः बलादिनाऽभिवृद्धाः ते गन्धर्वापसदाः, (तेन) कालास्त्रेण निर्दह्यमानाः सन्तः, आर्ताः सन्तः, कालस्य यमस्य पाशस्तस्य वशाः सन्तः, केवलं मुहूर्तो महूर्तमात्रं तेन समं साकं मम्रुः । मृञ् प्राणत्यागे लिट् ॥ १७ ॥

(सं.चं.) तेन निर्दह्यमानास्ते । मृत्युपाशतुल्यस्य संवर्तास्त्रस्य वशा अधीनाः । कालास्त्राख्यस्य मृत्युपाशस्य वशगा इति वा । 'ते बद्धाः कालपाशेन संवर्तेन विदारिताः । क्षणेनाभिहतास्तेन तिस्रः कोट्यो महात्मना' (१०१.८) इति च । आर्ताः अस्त्रवेनामनुभवन्तः । समं युगपत् मम्रुः ॥ १७ ॥

क्रव्यादनेन क्रव्यादा वैरिनाशेन चामराः[१] ।
स्वोपसर्गक्षयान्मर्त्या मोदमाददिरे मुहुः ॥ १८ ॥

(भा.दी.) क्रव्येति । क्रव्यं मांसमदन्तीति क्रव्यादाः सृगालादयः, क्रव्यस्य मांसस्य अदनं भक्षणं तेन, मुहुः मोदः सन्तोषस्तं आददिरे प्रापुः । दाञो लिट् । अमराश्च वैरिणां शैलूषपुत्राणां नाशस्तेन मोदं मुहुः आद-दिरे । मर्त्याः स्वेषां ये उपसर्गाः उपद्रवास्तेषां क्षयस्तस्मात् मुहुः मोदं आददिरे ॥ १८ ॥

(सं.चं.) क्रव्यस्य मांसस्यादनेन क्रव्यादा राक्षसाः मोदमाददिरे । गृध्रगोमाय्वादयश्च ये क्रव्यमाममांस-मदन्ति । तथाहि रामायणे–'भूतग्रामाश्च बहवो मांसभक्षाः सुदारुणाः । गन्धर्वपुत्रमांसानि भोक्तुकामाः सहस्रशः । सिंहव्याघ्रवराहाणां खेचराणां च पक्षिणाम् । बहूनि वै सहस्राणि सेनाया ययुरग्रतः'(१००.२३-४) इति । पाणिनीयास्तु क्रव्यमदन्तीति विग्रहणं नाभ्युपयन्ति । तथाहि पाणिनिराह–'क्रव्ये च' (अ.सू. ३.२.६९) इति । अत्र जयादित्यः–'क्रव्यशब्द उपपदेऽदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति । क्रव्यमत्ति क्रव्यात् । पूर्वेणैव सिद्धे वचनमण्रूपबाधनार्थम् । तेनाण् न भवति । कथं तर्हि क्रव्यादः? कृत्तविकृत्तशब्द उप-पदेऽण् । तस्य च पृषोदरादित्वात् क्रव्यभावः । कृत्तविकृत्तपक्वमांसभक्षः क्रव्याद उच्यते । आममांसभक्षः क्रव्यादिति' इति । तेन कृत्तविकृत्तमदन्तीति क्रव्यादा इति विग्रह इति पाणिनीयानां मतम् । 'पक्वमांसशब्द उप-पदेऽण् । पक्वमांसशब्दस्य च क्रव्यभावः । पक्वमांसमदन्तीति क्रव्यादाः' इत्यपरे । किमर्थोऽयं द्राविडप्राणायाम इति तत्ववादिनो विस्मयन्ते । वस्तुतस्तु 'क्रव्ये च' सूत्रमेवानपेक्षितम् । तेन वयं ब्रूमः– 'अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम्' इति तपस्विनां वैयाकरणानां श्रुतपरित्यागोऽश्रुतस्वीकारश्च शिरोऽवतंसौ भवतः । तेनाऽममनामं वा क्व्यमदन्तीति क्रव्यादाः । तस्मात् साधूक्तं कविना क्रव्यादनेन क्रव्यादाः ।

१. '–नाशेन चापराः'

क्रव्यादनेनेति निर्वचनदर्शनेन स्फुटं निराचकार वैयाकरणानां व्यर्थं पृषोदरादित्वमित्यलम् । वैरिनाशेन चामरा मोदमाददिरे । स्वस्य स्वानां चोपसर्गस्य उत्पातस्य क्षयान्मर्त्याश्च । मुहुर्मुहुः ॥ १८ ॥

पुष्करं पुष्करावत्यां तक्षं तक्षशिलापुरे ।
भरतो विषये तस्मिन् पुत्रौ वीरौ न्यवेशयत् ॥ १९ ॥

(भा.दी.) पुष्करमिति । भरतः तस्मिन् गन्धर्वसम्बन्धिनि, विषयो देशस्तस्मिन्, निर्मितायां पुष्करावत्यां पुष्करावतीनामिकायां पुर्याम्, तत्र विषये निर्मिते तक्षशिलाख्यं यत्पुरं तस्मिंश्च, पुष्करं पुष्कराख्यम् तक्षं तक्षकाख्यं चेति वीरौ स्वस्य पुत्रौ न्यवेशयत् स्थापयामास ॥ १९ ॥

(सं.चं.) पुष्करं पुष्करावत्याम् । 'तक्षं तक्षशिलायां तु पुष्करं पुष्करावते' (१०१.११) इति च । पुष्करावतम्, सम्प्रति 'पेशावर' इति ख्यातम् ॥ १९ ॥

निधाय राज्ययोस्तौ स धनधान्यसमृद्धयोः ।
पञ्चमे वत्सरेऽयोद्ध्यां प्राप्य राममुपानमत् ॥ २० ॥

(भा.दी.) निधायेति । भरतः तौ पुत्रौ, धनानि च धान्यानि च तैः समृद्धे, तयोः राज्ययोः निधाय, पञ्चमे वत्सरः संवत्सरस्तस्मिन् अयोध्यां प्राप्य श्रीरामं उपानमत् ॥ २० ॥

(सं.चं.) निधाय । 'निवेश्य पञ्चभिर्वर्षैर्भरतो राघवानुजः । पुनरायान्महाबाहुरयोध्यां कैकयीसुतः' (१०१.१६) इति च । गुरुत्वेनोपसद्य नमनमुपनमनम् ॥ २० ॥

भरतेनाथ सम्मन्त्र्य रामो राजीवलोचनः ।
चक्रे कारापथे[1] रम्यामङ्गदीयाभिधां पुरीम् ॥ २१ ॥

(भा.दी.) भरतेनेति । अथ राजीववल्लोचने यस्य स तथा श्रीरामः, भरतेन सम्मन्त्र्य, तारापथस्तारापथाख्यदेशस्तस्मिन्, अङ्गदीयेत्यभिधा यस्याः सा तथा तां (रम्यां) पुरीं चक्रे ॥ २१ ॥

(सं.चं.) कारापथे । कारुपथ इति सम्प्रति रामायणे पठ्यते–'अयं कारुपथो देशो रमणीयो निरामयः' (१०२.५) इति ॥ २१ ॥

---

१. **'चक्रे तारापथे'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

मल्लभूम्यां समृद्धायां चन्द्रकान्ताभिधां पुरीम्[१] ।
कृत्वाऽथ लक्ष्मणसुतौ रामो राज्येऽभ्यषेचयत्[२] ॥ २२ ॥

(भा.दी.) मल्लेति । अथ श्रीरामः समृद्धायां मल्लभूम्यां मल्लभूमिरिति प्रसिद्धे देशे, चन्द्रकान्तमित्यभिधा यस्य तत्त्थोक्तम्, तत् पुरं कृत्वा, लक्ष्मणसुतौ अङ्गदचन्द्रकेत्वाख्यौ राज्ये अभ्यषेचयत् ॥ २२ ॥

(सं.चं.) मल्लभूम्याम् । 'चन्द्रकेतोस्तु मल्लस्य मल्लभूम्यां निवेशिता । चन्द्रकान्तेति विख्याता दिव्या स्वर्गपुरी यथा' (१०२.९) इति च ॥ २२–४ ॥

अङ्गदीयां पुरीं रम्यामङ्गदं ज्येष्ठमात्मजम् ।
धार्म्मिकं लक्ष्मणो नीत्वा चक्रे पश्चिमभूमिपम् ॥ २३ ॥

(भा.दी.) अङ्गदीयामिति । लक्ष्मणः धर्मं चरतीति धार्मिकस्तं ज्येष्ठं अङ्गदं अङ्गदाख्यं आत्मजं पुत्रम्, रम्यां अङ्गदीयां अङ्गदीयाख्यां पुरीं प्रति नीत्वा, पश्चिमा या भूमिस्तां पातीति तथोक्तस्तम्, पश्चिम-देशाधिपमित्यर्थः, चक्रे ॥ २३ ॥

चन्द्रकान्तपुरं निन्ये चन्द्रकेतुं ततोऽनुजम् ।
भरतो भगवद्वाक्यात् तत्र राज्यमरक्षयत् ॥ २४ ॥

(भा.दी.) चन्द्रेति । भरतः ततः अङ्गदाख्यलक्ष्मणपुत्रात् अनुजं अवरजं चन्द्रकेतुं चन्द्रकेत्वाख्यं लक्ष्मणपुत्रं भगवतः श्रीरामस्य यद्वाक्यं तस्मात् चन्द्रकान्ताख्यं यत्पुरं तत् प्रति निन्ये । नीतेर्लिट् । तत्र पुरे तद् राज्यं अरक्षयत्, तं तत्र स्थापयित्वा तेन रक्षणमकारयदित्यर्थः ॥ २४ ॥

प्रोष्य तौ पुत्ररक्षार्त्थं वत्सरं पुत्रवत्सलौ ।
रामपादाम्बुजे[३] लोलौ राजहंसाविवाऽपतुः ॥ २५ ॥

(भा.दी.) प्रोष्येति । पुत्रयोर्वत्सलौ स्निग्धौ तौ लक्ष्मणभरतौ पुत्ररक्षार्थं वत्सरं संवत्सरकालस्तं प्रोष्य प्रवासं कृत्वा श्रीरामस्य पादौ तावेवाम्बुजं तत् राजहंसाविव राजहंसपक्षिणाविव लोलौ लोलुपौ सन्तौ, श्रीरामदर्शनोत्सुकावित्यर्थः, आपतुः ॥ २५ ॥

---

१. **'–कान्ताभिधं पुरम्'** इति वि.ती.पाठः । २. **'राज्येऽभिषिक्तवान्'** ३. **'–पादाम्बुजं लोलौ'** इति वि.ती.पाठः ।

(सं.चं.) पुत्रवत्सलौ लक्ष्मणभरतौ । रामसकाशात् दूरं प्रोष्य ॥ २५ ॥

एवंविधान्यगण्यानि कर्म्माणि भगवान् व्यधात् ।
लोकेशैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्दुष्कराण्यपि चेतसा[1] ॥ २६ ॥

(भा.दी.) एवमिति । भगवान् श्रीरामः, लोकानां चतुर्दशभुवनानामीशैः ब्रह्मरुद्राद्यैः चेतसा मनसाऽपि दुष्कराणि कर्तुमशक्यानि, एवं पूर्वोक्ताः विधाः प्रकाराः येषां तानि तथोक्तानि, अगण्यानि असङ्ख्यातानि कर्माणि व्यधात् चक्रे । यान्युद्दिश्य शतकोटिप्रविस्तरस्य मूलरामायणस्य प्रवृत्तिः ॥ २६ ॥

(सं.चं.) एवंविधान्यगण्यानि । तथाहि निर्णये–'एवंविधान्यगणितानि जनार्दनस्य रामावतारचरितानि तदन्य-पुम्भिः । शक्यानि नैव मनसाऽपि हि तानि कर्तुं ब्रह्मेशशेषपुरुहूतमुखैः सुरैश्च' (९.४३) इति । चेतसाऽपि दुष्कराणि । मनसा चिन्तयितुमप्यशक्यानि ॥ २६ ॥

वीर्य्याणि विष्णोरिह वक्ति को वा सङ्ख्यांश्च विद्वान् जगदण्डपांसून् ।
संवर्ण्णितानित्युरुमन्त्रवर्ण्णैः[2] को वर्ण्णयेद् रामपराक्रमांस्तान् ॥ २७ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते
रामाङ्के सङ्ग्रहरामायण उत्तरकाण्डे पञ्चमः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) वीर्याणीति । जगतां यानि अण्डानि भूतभविष्यद्वर्तमानब्रह्माण्डानि तेषां ये पांसवस्तान् सङ्ख्यान् सङ्ख्यानं कुर्वंश्च, सङ्ख्यानं कर्तुं समर्थोऽपीत्यर्थः, विद्वान् सर्वज्ञः कविः, इह जगति, विष्णोः श्रीरामनाम्नः वीर्याणि सामर्थ्यानि को वा वक्ति साकल्येन प्रतिपादयति? न कोऽपि साकल्येन विशेषतया प्रतिपादयितुं समर्थ इत्यर्थः । अत्यन्तमुरवो बहवो ये मन्त्रवर्णा वेदास्तैः, अनन्तवेदैरित्यर्थः, संवर्णितान्, तान् केनापि साकल्येनाज्ञेयान्, श्रीरामपराक्रमान् को वा कविः वर्णयेत् साकल्येन वर्णनं कुर्यात्? कोऽपि साकल्येन वर्णयितुमसमर्थ इत्यर्थः । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु लिङ् । श्रीरामपराक्रमान् कविः सर्वज्ञः कश्चतुर्मुखः वर्णयेद् वा । नास्माकं तत्कथने वा तद्वर्णने वा ईषदपि सामर्थ्यम् । किन्त्वेषां चतुर्मुखादीनमनुग्रहात् तद्वर्णितानामेकदेशानुवादमात्रं क्रियत इति भावः ॥ २७ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायामुत्तरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥

---

१. **'–राण्यपि तेजसा'**

२. **'–नत्युरुमन्त्रवर्णैः'** इति वि.ती.पाठः ।

(सं.चं.) अथेन्द्रवज्रया सर्गमुपसंहरति– वीर्याणि । सङ्ख्यान् गणयन्नपि । 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि' इति श्रुतिः । 'विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि' इति भागवते । विष्णोर्नुकमिति उरुभिः मन्त्रवर्णैः वेदाक्षरैः संवर्णितान् को वर्णयेत्? न कोऽपि । यदि कोऽपि वर्णयेत् तर्हि को वर्णयेत् । क इति ब्रह्मा वायुर्वा ॥ २७ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु सङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायामुत्तरकाण्डे पञ्चमसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– ३३०९+२७=३३३६]

षष्ठः सर्ग्गः

भूलोकं ब्रह्मलोकाभं दृष्ट्वा रामेण पालितम् ।
आत्मसद्मविशेषार्थं देवाः शम्भुं ययाचिरे ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामान्तिकं प्रति रुद्रागमनादिकं वक्तुमुपोद्घातमुपक्रमते– **भूलोकमि**ति । देवा इन्द्रादयः श्रीरामेण पालितं भूलोकम्, ब्रह्मणो यो लोकः सत्याख्यस्तस्य आभेव आभा यस्य स तथोक्तस्तं दृष्ट्वा, आत्मनः स्वस्य यत् सद्म मन्दिरं तस्य विशेषोऽतिशयस्तदर्थम्, स्वलोकाधिक्यार्थमित्यर्थः, शम्भुं चतुर्मुखं ययाचिरे, श्रीरामः स्वलोकं प्रत्यागन्तुं प्रार्थनीय इत्यूचुः । याचृ याच्ञायां लिट् ॥ १ ॥

(सं.चं.) आत्मसद्मनः भूलोकाद् विशेषार्थमतिशयनार्थम् । शम्भुं शतानन्दं चतुर्मुखम् । उत्तरत्र विरिञ्चपदेन परामर्शात् । तथाहि निर्णये–'तस्यैवमब्जभवलोकसमामिमां क्ष्मां कृत्वाऽनुशासत उदीक्ष्य गुणान् धरायाः । वैशेष्यमात्मसदनस्य हि काङ्क्षमाणा वृन्दारकाः कमलजं प्रति तच्छशंसुः' (९.४४) इति ॥ १ ॥

विचार्य्य कार्य्यं गिरिशं विरिञ्चः[१] क्ष्मामयापयत् ।
स कालात्मा कपर्द्दी च रामपार्श्वमुपाययौ ॥ २ ॥

(भा.दी.) **विचार्ये**ति । विरिञ्चः कार्यं कर्तव्यं तत् विचार्य, गिरौ कैलासे शेत इति गिरिशस्तम्, गिरौ शेत इति डः[२], क्ष्मां भूमिं प्रति, श्रीरामं स्वलोकागमनाय प्रार्थयितुम्, अयापयत् प्रेषयामास । कपर्दो जटाजूटोऽ-स्यास्तीति तथोक्तः कालात्मा संहारकारणभूतः, सः रुद्रश्च श्रीरामस्य पार्श्वं समीपं तत् उपाययौ । कालात्मेत्यनेन प्रेषितः कालः मुनिरूपी सन् रामनिकटमागत इति ग्रन्थान्तरोक्तेर्गतिरुक्ता भवति । तत्र कालशब्दस्य रुद्रवाचित्वादिति ॥ २ ॥

---

१. **'विरिञ्चिः'** २. **'गिरौ डश्छन्दसि'** (३.२.१५) इति वार्तिकादित्यर्थः । छन्दसीति प्रायिकं वचः ।

(सं.चं.) विरिञ्चः देवैः सह विचार्य गिरिशं क्ष्मामयापयत् गमयामास । स च कपर्दी जटाजूटवान्, मुनिवेष इत्यर्थः । कालात्मा मृत्युदेवता गिरिशः रामपार्श्वमुपाययौ । एतेन 'कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत्' (१०३.१) इति रामायणवचनं व्याख्यातम् । वक्ष्यति च स्फुटम्–'कालास्तापसरूपवान्' इति ॥ २ ॥

स राजद्वारमासाद्य कालस्तापसरूपवान्[१] ।
महर्षेर्दूतमाचक्ष्व मामित्याचष्ट लक्ष्मणम्[२] ॥ ३ ॥

(भा.दी.) स इति । तापसस्य मुनेर्यो वेषः सोऽस्यास्तीति तथोक्तः, कालयति[३] संहरति जगन्तीति कालः संहारकः (सः) रुद्रः, राजद्वारं राजमन्दिरसभाद्वारम्, तत् आसाद्य, महांश्चासौ ऋषिश्च तस्य, चतुर्मुखस्येत्यर्थः, दूतं मां श्रीरामं प्रति सम्प्राप्तं आचक्ष्व विज्ञापय । चक्षिङः लोट् । इति लक्ष्मणं प्रति आचष्ट । तत एव लङ् ॥ ३ ॥

(सं.चं.) महर्षेः नारायणस्य । 'महर्षिः कपिलाचार्यः' इति स्मरणात् । अथच महान् ऋषिर्भगवज्ज्ञानी विरिञ्च इत्यर्थः । आचक्ष्व रामाय । 'दूतोऽस्म्यतिबलस्याहं महर्षेरमितौजसः । रामं दिदृक्षुरायातः कार्येण हि महाबलः' (१०३.२) इति च ॥ ३ ॥

[४]सञ्ज्ञापितो लक्ष्मणेन रामवाक्यात् प्रवेशितः ।
उपवेश्याऽसने दिव्ये रामेण प्रत्यपूज्यत ॥ ४ ॥

(भा.दी.) समिति । लक्ष्मणेन सञ्ज्ञापितः कश्चित्तापसस्त्वां दिदृक्षतीति विज्ञापितः, श्रीरामस्य तं प्रवेश-येत्यादि यद् वाक्यं तस्मात् प्रवेशितः तापसः, दिव्यमलौकिकं तस्मिन् आसने उपवेश्य, श्रीरामेण प्रत्यपूज्यत अर्घ्यादिना सत्कृतोऽभूत् ॥ ४ ॥

(सं.चं.) लक्ष्मणेन रामाय सञ्ज्ञापितः परिचायितः– महर्षेरतिबलस्य दूत इत्यात्मानं परिचाययन् कश्चिदा-गत इति । 'प्रवेश्यतां मुनिस्तात' इति रामवाक्यात् । तापसेन मनसा पूजितः रामेण युक्तर्घ्यपाद्यादिभिः प्रत्यपूज्यत ॥ ४ ॥

एकान्ते मे गुरोर्वाक्यं देव वक्ष्यामि ते पुरः ।
इत्युक्ते तेन कालेन व्यसृजद् राघवोऽखिलान् ॥ ५ ॥

---

१. **'कालस्तापसवेषवान्'** इति वि.ती.पाठः । २. **'–मित्याह च लक्ष्मणम्'** ३. **'कलयति'** ४. **'विज्ञापितो–'**

(भा.दी.) **एकान्त** इति । हे देव श्रीराम, मे गुरोः पितुः, चतुर्मुखस्येत्यर्थः, वाक्यं ते पुरः एकान्त एकान्तप्रदेशस्तस्मिन् वक्ष्यामि । वचधातोर्लृट् । तेन तापसवेषेण कालेन रुद्रेण इति उक्ते सति श्रीराघवः अखिलान् जनान् व्यसृजत् । सृजतेर्लङ् ॥ ५ ॥

(सं.चं.) कालेन तापसरूपेण शिवेन ॥ ५–७ ॥

लक्ष्मण द्वारि तिष्ठ त्वं नैवान्तर्म्मुञ्च कञ्चन ।
वद्ध्यः स्याः कस्यचिन्मोक्ष इत्यूचे राघवोऽनुजम् ॥ ६ ॥

(भा.दी.) **लक्ष्मणे**ति । हे लक्ष्मण, त्वं द्वाः द्वारं तस्यां तिष्ठ । कञ्चन पुरुषमपि अन्तः आगन्तुं नैव मुञ्च, सर्वथा न मुञ्च । मुचल्धातोर्लोट् । कस्यचित् पुरुषस्यापि, मोक्षः अन्तः प्रवेष्टुं मार्गमोचनम्, तस्मिन् वध्यः, त्वं वधलक्षणदण्डार्हः स्याः । राघवः अनुजं लक्ष्मणं प्रति इति ऊचे ॥ ६ ॥

अतिष्ठल्लक्ष्मणो द्वारि बाढमित्यभिधाय तम् ।
कथयामास चैकान्ते कपर्द्दी कमलेक्षणम् ॥ ७ ॥

(भा.दी.) **अतिष्ठदि**ति । लक्ष्मणः तं श्रीरामं प्रति बाढमिति तथाऽस्त्विति अभिधाय द्वारि अतिष्ठत् । कपर्दी च रुद्रश्च, कमलवदीक्षणे यस्य स तथा तं श्रीरामं प्रति, (एकान्तः) एकान्तप्रदेशस्तस्मिन्, कथयामास चतुर्मुखोदितमवदत् । कथधातोर्लिट् ॥ ७ ॥

देवकार्य्यमकारीदं त्वया दुष्टविनाशनम् ।
अथेदानीं निजं धाम नाथ सम्पद्यतां द्रुतम् ॥ ८ ॥

(भा.दी.) देवेति । हे नाथ श्रीराम, त्वया दुष्टानां रावणादीनां विनाशनं संहारलक्षणम्, इदं देवकार्यं अकारि । अथ इदानीं निजं स्वकीयं धाम मन्दिरम्, तत् द्रुतं यथा भवति तथा सम्पद्यतां प्राप्यताम् । पद गतौ लोट् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) धाम वैकुण्ठाख्यम् । सम्पद्यतां प्राप्यतां गम्यतामित्येतत् ॥ ८–९ ॥

इत्थमर्त्थयते देव सदेवस्त्वां पितामहः ।
विशेषमात्मलोकस्य भूलोकान्ननु वाञ्छति ॥ ९ ॥

(भा.दी.) **इत्थमि**ति । (हे देव,) देवैः सहितः सदेवः, पितामहः चतुर्मुखः, इत्थं त्वां अर्थयते प्रार्थयते । अर्थ याच्ञायां लट् । इतः परमपि मयाऽत्र स्थिते सति किं क्षतमित्यत आह– **विशेषमि**ति । आत्मनो यो लोकः सत्याख्यस्तस्य भूलोकात् विशेषोऽतिशयस्तं वाञ्छति ननु । वाञ्छ इच्छायां लट् ॥ ९ ॥

ब्रह्मणेदं विसृजसि मया संहरसि प्रभो ।
त्वमेव पालयस्येवं त्रीन् गुणान् वर्त्तयस्यहो ॥ १० ॥

(भा.दी.) अश्राव्यवचःकीर्तनभीतस्तं स्तुवन् क्षमापयति– **ब्रह्मणेत्या**दिना । हे प्रभो श्रीराम, त्वमेव इदं जगत् ब्रह्मणा चतुर्मुखेन, स्वेच्छयैव ब्रह्माणं निमित्तीकृत्येत्यर्थः, ब्रह्मगतेन ब्रह्मनामकरूपेणेति वा, विसृजसि । मया मां निमित्तीकृत्य, मद्गतेनेश्वराख्येन रुद्ररूपेणेति वा, इदं जगत् संहरसि । त्वं (एव) इदं जगत् दुष्टसंहरणादिकं कृत्वा पालयसि । एवमुक्तप्रकारेण, त्रीन् गुणान् सत्वरजस्तमोलक्षणगुणान्, वर्तयसि स्वस्वकार्योन्मुखतया प्रेरयसि । अहो आश्चर्यम् ॥ १० ॥

(सं.चं.) त्वमेव विष्णुरूपेण ॥ १० ॥

त्वन्नाभिपद्मभूर्ब्रह्मा पद्मभूतनयोऽस्म्यहम् ।
तस्मात् पौत्रस्य मे वाक्यमयोग्यमपि लाल्यताम्[१] ॥ ११ ॥

(भा.दी.) **त्वदि**ति । ब्रह्मा तव या नाभिः (तस्यां यत् पद्मं) तस्माद् भवतीति तथोक्तः । अहम्, पद्मभूश्चतुर्मुखस्तस्य तनयः पुत्रः अस्मि । तस्मात् त्वत्तनयचतुर्मुखोत्पन्नत्वात्, पौत्रस्य पुत्रपुत्रस्य, मे वाक्यं अयोग्यमपि लाळ्यताम् । लळ ईप्सायां लोट् । यथा लोके पितामहः स्वपौत्रवचः किञ्चदयोग्यं श्रुत्वाऽपि बालकोऽयं पूर्वोत्तरविवेकशून्य इति सञ्चिन्त्य तद्वचः लाळयत्येव न कुप्यति । तद्वन्मय्यनुग्रहः कार्य इति भावः ॥ ११ ॥

(सं.चं.) पद्मभूतनयोऽस्म्यहम् । 'पुत्रस्तवेश कमलप्रभवस्तवाहं पौत्रस्तु पौत्रकवचो यदपि ह्ययोग्यम् । सम्भावयन्ति गुणिनस्तदहं ययाचे गन्तुं स्वसद्म नतिपूर्वमितो भवन्तम्' (९.४६) इति निर्णये ॥११–२॥

इत्युक्त ऊचे भगवान् नायोग्यं भाषते भवान् ।
ब्रह्माऽपि मत्प्रियापेक्षी[२] प्रयास्याम्यचिरादिति[३] ॥ १२ ॥

---

१. **'पाल्यताम्'** २. **'मत्प्रियाकाङ्क्षी'** ३. **'–म्यचिरं त्विति'** इति वि.ती.पाठः स्यात् ।

(भा.दी.) इतीति । इति रुद्रेण उक्तः भगवान् श्रीरामः, भवान् अयोग्यं वचः न भाषते, किन्तु मदभिप्रेतमेव भाषत इत्यर्थः, ब्रह्माऽपि मम यत् प्रियं तदपेक्षत इति मत्प्रियापेक्षी, अतः सोऽपि मदभिमतं ज्ञात्वैव त्वां प्रेषितवानिति भावः, अतः अचिरं शीघ्रं यथा भवति तथा प्रयास्यामि, स्वलोकमागमिष्यामि । इति एवमादि वचः ऊचे ॥ १२ ॥

एवं तयोर्म्मन्त्रयतो रुद्र एवान्यरूपवान् ।
दुर्वासा नाम[1] दुर्वारः पुरद्वारमुपागमत् ॥ १३ ॥

(भा.दी.) एवमिति । एवं तयोः श्रीरामरुद्रयोः, मन्त्रयतोः गुप्तभाषणं कुर्वतोः सतोः, अन्यच्च तत् रूपं च अन्यरूपम्, तदस्यास्तीति तथोक्तः, रूपान्तेणावतीर्ण इत्यर्थः, दुर्वारः वारयितुमशक्यः, यतित्वेन वारयितुमयोग्य इति, रुद्र एव (दुर्वासा नाम) पुरस्य मन्दिरस्य द्वारं तत्, 'आगारे नगरे पुरम्' इत्यमरः, उपागमत् ॥ १३ ॥

(सं.चं.) एवं तयोर्मन्त्रयतोः । 'एवं तयोः संवदतोर्दुर्वासा भगवानृषिः । रामस्य दर्शनाकाङ्क्षी राजद्वारमुपागमत्' (१०५.१) इति च । दुर्वासा नाम । दुर्वासो नामेति पाठे दुष्करो वासोऽस्येति दुर्वासो नाम । 'दुर्वासनामयुक्' (९.४९) इति, 'सुदुःखवासनामकम्' (१७.२३८) इति च निर्णयवचनम्, पुरद्वारमन्तःपुरद्वारम् ॥ १३ ॥

मम कारय सौमित्रे क्षणेऽस्मिन् रामवीक्षणम् ।
गामृषेरिति साटोपां श्रुत्वा दध्यौ स लक्ष्मणः ॥ १४ ॥

(भा.दी.) ममेति । हे सौमित्रे, अस्मिन् वर्तमाने क्षणे श्रीरामस्य वीक्षणं दर्शनं तत् मम कारय । कृञो लोट् । ऋषेर्दुर्वाससः आटोपेन सम्भ्रमेण सहिता साटोपा ताम्, (इति) गां वाचं श्रुत्वा, सः लक्ष्मणः दध्यौ व्यचिन्तयत् । ध्यै चिन्तायां लिट् ॥ १४ ॥

(सं.चं.) आटोपः संरम्भः । '**डठाङठ**' इति भाषायाम् । 'आटोपावेगसंरम्भसम्भ्रमास्तु त्वरातुरी' इति यादवप्रकाशः । 'त्वरा त्वरी' इत्यन्ये । तेन साटोपां सत्वरां सोद्वेगां वा गां वाणीम् ॥ १४ ॥

आर्य्यस्य दुर्य्यशः स्याद्धि मुनेरातित्थ्यभङ्गतः ।
सूदयन्नपि कुर्य्यात् स दयां मयि दयानिधिः ॥ १५ ॥

---

१. 'दुर्वासो नाम'

(भा.दी.) आर्यस्येति । मुनेः आतिथ्यस्य अतिथिपूजायाः भङ्गो नाशस्तस्मादिति ततः, आर्यस्य स्वामिनः श्रीरामस्य, दुर्यशः मदभीष्टप्रदानेऽसमर्थः सन् द्वारनिषेधं कारितवानित्यादि दुष्टं यशः, मया द्वारनिरोधे कृते सति स्याद्धि भवेद्धि । दयानिधिः दयाश्रयः सः श्रीरामः, सूदयन्नपि स्वकृतपूर्वप्रतिज्ञानुसारेण मां संहरन्नपि, मयि दयां कुर्यात् ॥ १५ ॥

(सं.चं.) दुर्यशोऽकीर्तिः । 'दुर्वाससः प्रतिज्ञा तु रामं प्राप्यैव भज्यताम् । अन्यथा त्वयशो रामे करोत्येष मुनि-र्ध्रुवम् । राघवो घ्नन्नपि तु मां करोत्येव दयां मयि' (९.५५–६) इति निर्णये ॥ १५ ॥

इति सञ्चिन्त्य सोऽमुञ्चद् यतिं भागवताग्रणीः ।
रामश्च कालं विसृजन्[१] मुनिं प्राप्तमवैक्षत ॥ १६ ॥

(भा.दी.) इतीति । भागवतेषु भगवद्भक्तेषु अग्रणीः श्रेष्ठः सः लक्ष्मणः, इति मद्वधो वा भूयाद-थापि श्रीरामस्य दुर्यशो मा भूदिति, सञ्चिन्त्य निश्चित्य, नह्यन्यथैतादृशी बुद्धिर्भवतीति भागवताग्रणीरि-त्युक्तम्, यतिं दुर्वाससं अमुञ्चत् । मुच्लृधातोर्लङ् । श्रीरामश्च कालं रुद्रं व्यसृजत् । प्राक् तं मुनिं दुर्वाससं अवैक्षत अपश्यत् । ईक्षतेर्लङ् ॥ १६ ॥

(सं.चं.) भागवताग्रणीः, स किल भगवदाशयं विवेद । यतिं दुर्वाससम् । कालं तापसवेषं विसृजन्, प्राक् ततः किञ्चित्पूर्वं तं दुर्वाससमवैक्षत ॥ १६ ॥

अत्रिपुत्रोऽब्रवीद्[२] रामं निराहारोऽस्मि तापसः ।
सहस्रवत्सरात्[३] राम क्षिप्रं मां भोजयेद् भवान् ॥ १७ ॥

(भा.दी.) अत्रीति । हे राम, सहस्राणां वत्सराणां समाहारः सहस्रवत्सरं तस्मात्, सहस्रसङ्ख्याकः वत्सरः सहस्रवत्सर इति वा, आरभ्येति शेषः, सहस्रवत्सरमिति क्वचित् पाठः । तापसः तपस्वी अहम्, निराहारः आहार-रहितः अस्मि, भवान् मां क्षिप्रं यथा भवति तथा भोजयेत् भोजनं कारयेत् । भुजेर्लिङ् । अत्रिपुत्रः दुर्वासाः श्रीरामं प्रति इति अब्रवीत् ॥ १७ ॥

(सं.चं.) अत्रिपुत्रो दुर्वासाः । 'अद्य वर्षसहस्रस्य समाप्तिस्तपसो मम । सोऽहं भोजनमिच्छामि यथासिद्धं तवानघ' (१०५.१३) इति च ॥ १७ ॥

१.'**कालं व्यसृजन्मुनि प्राक् तमवैक्षत**' इति वि.ती.पाठः । २. '**–पुत्रोऽवदद् रामम्**' २. '**सहस्रवत्सरम्**'

[1]प्राक् सिद्धं मे न भोज्यं स्यादन्नं सेत्स्यति चेदथ ।
क्षुधं[2] कथं सहे वीर क्षणेऽस्मिन् देहि भोजनम् ॥ १८ ॥

(भा.दी.) श्रीराममाहात्म्यं प्रकटयितुं स्वाभिप्रेतमन्नं वदति– **प्रागि**ति । प्राक् सिद्धं निष्पन्नं अन्नं मे भोज्यं भिक्षार्हं न स्यात् । अथ चेद् यदि सेत्स्यति पक्वं भविष्यति तदप्यन्नं मे भोज्यं न स्यात् । तर्हि कीदृशमन्नं भोज्यमित्यत आह– **क्षुधमि**ति । हे वीर श्रीराम, अहं क्षुत् क्षुधा तां कथं सहे? षह मर्षणे लट् । अस्मिन् वर्तमाने क्षणे विद्यमानम्, भुज्यत इति भोजनमन्नं तत् देहि । अस्मिन् क्षणे देहि कारयेति वा ॥ १८ ॥

(सं.चं.) अथ ईषत्कालानन्तरं सेत्स्यति सिद्धं भविष्यति चेत् तदपि मे भोज्यं न स्यात् । क्षुधं बुभुक्षाम्, एतावत्पर्यन्तं तपोनिमित्तं सोढम्, समाप्ते तपसि कथं सहे? तस्मात् क्षणेऽस्मिन् देहि भोजनम् ॥ १८ ॥

इत्युक्तमात्रे मुनिना देवः स्वात् पाणिपल्लवात् ।
अन्नं चतुर्गुणं[3] सृष्ट्वा षड्रसं प्रददौ क्षणात् ॥ १९ ॥

(भा.दी.) **इती**ति । देवः श्रीरामः मुनिना दुर्वाससा इति वचसि उक्तमात्रे केवलमुक्तवति, स्वात् स्वकीयात् पाणिरेव पल्लवस्तस्मात्, षड्रसम्, कषायमधुरतिक्तकट्वम्ललवणाख्याः षट् रसा यस्मिन् तत्तथा तत्, चतुर्विधं भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयलक्षणाश्चतस्रो विधा यस्मिन् तत्तथोक्तम्, तत् अन्नं क्षणः क्षणमात्रं तस्मात् सृष्ट्वा प्रददौ ॥ १९ ॥

(सं.चं.) चतुर्गुणं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं पेयमिति चतुर्विधम् । 'पचाम्यन्नं चतुर्विधम्' इति भगवद्गीतासु । 'सिद्धं न देयमथ साध्यमपीति वाचं श्रुत्वाऽस्य वाक्समयजातमुरु स्वहस्तात् । अन्नं चतुर्गुणमदादमृतोपमानं रामस्तदाप्य बुभुजेऽथ मुनिः सुतुष्टः' (९.५०) इति निर्णये । भक्ष्यं यदास्वादविशेषाय खाद्यते अपूपादि । भोज्यं यत् प्रधानतया भुज्यते सोपसेचनमन्नम् । लेह्यं यच्चूष्यते लिह्यते वा चूतशर्कराखण्डादि । पेयं यत् पीयते क्षीरादि । मधुरस्तिक्तः कटुः कषायो लवणोऽम्लश्चेति षड् रसाः । मधुरः स्वतन्त्रो रसः । अन्ये यथायोग्यं संयुक्ता रुचिमुत्पादयन्ति ॥ १९ ॥

---

१. **'क्षुधाम्'** २. **'चतुर्विधम्'** इति वि.ती.पाठः ।

३. **'सहस्रवत्सरात् निराहारत्वं कुत इत्यत आह– प्रागिति । प्राक् मदागमनात् प्राक् सिद्धं पाकयुक्तमन्नं मे मम भोज्यं भोजनार्हं न स्यात् न भवेत् । अथ मदागमनानन्तरं चेद् यदि अन्नं सेत्स्यति सेधिष्यति, पाकयुक्तं भविष्यन्तीति यावत् । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च लृट् । उदित्वादिड् वा । तर्हि तदन्नं मे न भोज्यं स्यात् । हे वीर राम, अहं क्षुधम्, धकारान्तोऽयम्, बुभुक्षां कथं केन प्रकारेण सहे क्षाम्यामि । षह मर्षणे । लडुत्तमपुरुषैकवचनम् । अस्मिन् क्षणे मे भोजनं देहीत्यवदत्'** इति का.श्री. ।

भुक्त्वा भक्त्या यतिवरस्तुष्टस्तुष्टाव केशवम् ।
त्वामृते कोऽत्र भुवने प्रार्थितं मे दिशेदिति ॥ २० ॥

(भा.दी.) भुक्त्वेति । यतिवरः यतिश्रेष्ठः दुर्वासाः, भुक्त्वा तुष्टः सन्, भक्त्या, केशवं रामम्, अत्र भुवनं जगत् तस्मिन्, त्वां ऋते विना, कः पुरुषः मे प्रार्थितमन्नम्, मे मह्यं दिशेत् दद्यात्, इति तुष्टाव । ष्टुञ् ष्टुतौ लिट् ॥ २० ॥

(सं.चं.) भुक्त्वा भक्त्या । 'तृप्तो ययौ च सकलान् प्रति कोपयानः कश्चिन्न मेऽर्थितवरं प्रतिदातु-मीशः । एवम्प्रतिज्ञक ऋषिः स हि तत्प्रतिज्ञां मोघां चकार भगवान् न तु कश्चिदन्यः' (९.५१) इति च निर्णये ॥ २० ॥

[१]सभागतः स भगवान् प्रयाते कोपने मुनौ ।
वधस्त्यागो[२] हि सुहृदां मत्वेत्याचष्ट लक्ष्मणम् ॥ २१ ॥

(भा.दी.) सभेति । सभां गतः प्राप्तः सभागतः, सभायामेव स्थित इत्यर्थः, सः भगवान् श्रीरामः, कुप्यतीति कोपनस्तस्मिन्, कोपशील इत्यर्थः, मुनौ दुर्वाससि प्रयाते सति, सुहृदां वधः त्यागो हि त्याग एव, परित्याग एवेत्यर्थः, इति मत्वा लक्ष्मणं आचष्ट ॥ २१ ॥

(सं.चं.) वधस्त्यागो हि । 'त्यागो वधो वा विहितः साधूनां ह्युभयं समम्' (१०६.१३) इति च रामा-यणे । 'अत्यन्तबन्धुनिधनं त्याग एवेति चिन्तयन् । याहि स्वलोकमचिरादित्युवाच स लक्ष्मणम्' (९.५८) इति निर्णये ॥ २१–२ ॥

गच्छ लक्ष्मण लोकं स्वं ब्रुवाणमिति राघवम् ।
परिक्रम्य प्रणम्य द्राङ् निर्ज्जगाम स लक्ष्मणः ॥ २२ ॥

(भा.दी.) गच्छेति । लक्ष्मण, स्वं लोकं गच्छ, इति ब्रुवाणं राघवं श्रीरामम्, परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य, प्रणम्य नमस्कृत्य, द्राक् शीघ्रं सः लक्ष्मणः निर्जगाम नगरान्निर्गतोऽभूत् ॥ २२ ॥

स गत्वा सरयूतीरं[३] समाधाय मनो हरौ ।
निरुच्छ्वासो निरायासो योगेन[४] स्वात्मतां ययौ ॥ २३ ॥

---

१. **'सभां गतः'**
२. **'–स्त्यागोऽपि सुहृदामवेत्याचष्ट'**
३. **'–तीरं निधाय च मनो–'**
४. **'योगेन अणिमाद्युपायेन ध्यानेन वा'** इति का.श्री. ।

(भा.दी.) स इति । सः लक्ष्मणः सरय्वाः तीरं तटं तत् गत्वा, हरौ मनः समाधाय, योगो योगसामर्थ्यं तेन, निर्गत उच्छ्वासो यस्य स निरुच्छ्वासः, प्राणायामेन निर्जितश्वास इत्यर्थः, निर्गत आयासो यस्य स निरायासः, उत्क्रमणनिमित्तक्लेशरहितः सन्नित्यर्थः, स्वस्य आत्मा स्वरूपं तस्य भावस्तत्ता ताम्, स्वमूल-रूपशेषत्वमित्यर्थः, ययौ ॥ २३ ॥

(सं.चं.) स्वात्मतां स्वमूलरूपेणैकताम् । 'स गत्वा सरयूतीरमुपस्पृश्य कृताञ्जलिः । निगृह्य सर्वस्रोतांसि निःश्वासं न मुमोच ह' (१०६.१५) इति च रामायणे ॥ २३ ॥

[१]महामणिश्रेणिमतीं फणादशशतीं दधत् ।
अनन्तोऽनन्तपर्य्यङ्को बभौ देवैः सुसेवितः[२] ॥ २४ ॥

(भा.दी.) महेति । महान्तो ये मणयस्तेषां श्रेणयः पङ्क्तयः ता अस्याः सन्तीति तथोक्ता ताम्, दशानां शतानां समाहारो दशशती फणानां दशशती तां दधत्, अनन्तस्य श्रीविष्णोः पर्यङ्कः शय्याभूतः अनन्तः शेषः, देवैः सेवितः सन् बभौ ॥ २४ ॥

(सं.चं.) 'स्फटा भोगः फणा नषण्' इति यादवप्रकाशः । अनन्तः शेषः । अनन्तस्य विष्णोः पर्यङ्कः शय्या । 'दशशतैर्युक्तो मुखाम्भोरुहैः' (९.५९) इति, 'पर्यङ्कत्वमवाप यो जलनिधौ विष्णोः शयानस्य च' इति च निर्णये । देवैः सुसेवितः । तथाहि रामायणे–'देवाः सर्षिगणाः सर्वे पुष्पैरभ्यकिरंस्तदा' (१०६.१६) इति ॥ २४–५ ॥

यो मोक्षमक्षयानन्दमपेक्षेतानुयातु सः ।
इत्थं रामेण सर्वत्र भेरीभिरभिघोषितम् ॥ २५ ॥

(भा.दी.) य इति । यः पुरुषः, अक्षयः अविनाशी आनन्दो यस्य स तथा, तं मोक्षं अपेक्षेत, प्राप्तुमिति यावत्, सः पुरुषः, अनुयातु अनुसृत्याऽगच्छतु, इत्थं सर्वत्र राज्ये भेरीभिः श्रीरामेण अभिघोषितं आघोषितम् ॥ २५ ॥

कैवल्यनाथे कैवल्यं दिशत्येवं[३] दयानिधौ ।
[४]विनैतान् दीर्घभविनः सर्वेऽप्यन्वगमन्[५] विभुम् ॥ २६ ॥

१. **'महामणिश्रेणिमतीः फणा दशशत दधत्'** २. **'स सेवितः'** इति वि.ती.पाठः स्यात् । २. **'ददत्येवम्'**
४. **'दीर्घभविनः बहुकालसंसारयोग्यान् अस्मदादीन् विना'** इति का.श्री. । ४. **'–गमन् प्रभुम्'**

(भा.दी.) कैवल्येति । कैवल्यनाथे मोक्षनाथे, दयानिधौ दयाश्रये श्रीरामे, एवं कैवल्यं मोक्षस्ततत्, दिशति सति ददति सति, दीर्घो यो भवः संसारः स एषामस्तीति तथोक्ताः तान्, एतान् संसारित्वेन प्रसिद्धान् जीवान् विना, सर्वेऽपि विभुं श्रीरामं अन्वगमन् अन्वगच्छन् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) दीर्घभविनः, नित्यसंसारिणः, तदा ये न मुक्तियोग्या अनष्टप्रारब्धास्ते च ॥ २६ ॥

[१]दर्शनात् स्पर्शनाद् भूम्नः श्रवणात् कीर्त्तनादपि ।
स्मरणाच्चामलात्मानस्तमन्वीयुश्चराचराः ॥ २७ ॥

(भा.दी.) दर्शनादिति । भूम्नः पूर्णगुणस्य श्रीरामस्य दर्शनं अवलोकनं तस्मात्, स्पर्शनं पादस्पर्शादिस्तस्मात्, श्रवणं माहात्म्यश्रवणं तस्मात्, कीर्तनं श्रीमद्गुणादिसङ्कीर्तनं तस्मादपि, स्मरणं श्रीमच्चरितादिस्मरणं तस्माच्च, अमलः रागादिदोषरहित आत्मा मनो येषां ते तथोक्ताः, चराश्च अचराश्च ते प्राणिनः, तं श्रीरामं अन्वीयुरन्व-गच्छन् । इण् गतो लिट् ॥ २७ ॥

(सं.चं.) अचरा वृक्षतृणादयः ॥ २७ ॥

अभूच्चरणसामर्थ्यमचराणां[२] च देहिनाम् ।
सर्वान्तर्य्यामिणस्तस्य रामस्यैव प्रसादतः ॥ २८ ॥

(भा.दी.) अभूदिति । सर्वेषामन्तः यमयति प्रेरयतीत्यन्तर्यामी, तस्य श्रीरामस्य प्रसादतः अनुग्रहात् (एव) अचराः स्थावराः तेषामपि देहिनां जीवानां चरणे गमने सामर्थ्यं अभूत् ॥ २८ ॥

(सं.चं.) अभूच्चरणसामर्थ्यम् । 'रामाज्ञया गमनशक्तिरभूत् तृणादेर्ये तत्र दीर्घभविनो नहि ते तदैच्छन्' (९.६१) इति हि निर्णये ॥ २८ ॥

अथाभ्यषिञ्चद् भगवान्[३] कोसलाधिपतिं[४] कुशम् ।
साम्राज्ये यौवराज्ये तु[५] लवमुत्तरराष्ट्रपम् ॥ २९ ॥

---

१. '**दर्शनात् अपरोक्षज्ञानात्.......स्मरणाच्च ध्यानादपि**' इति का.श्री. ।
२. '**–मचलानाम्**'
३. '**अभ्यषिञ्चत्स भगवान्**'
४. '**कोसलाधिपतिः**'
५. '**यौवराज्येषु**' इति, '**यौवराज्यं च**' इति च ।

(भा.दी.) अथेति । अथ भगवान् श्रीरामः, कोसलानां कोसलविषयाणामधिपतिं कुशम्, सम्राजो भावः साम्राज्यं तस्मिन्, 'शास्ति यश्चाऽज्ञया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः, राजराजत्व इत्यर्थः, अभ्यषिश्चत् । (उत्तरराष्ट्रपं उत्तरकोसलविषयाणां पतिं लवं तु यौवराज्ये अभ्यषिश्चत्) ॥ २९ ॥

(सं.चं.) उत्तरराष्ट्रपम् । उत्तरकोसलानामधिपतिम् । 'कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम्' (१०७.१७) इति रामायणे । उत्तराणि यानि राष्ट्राणि विषयास्तान् पातीति तथोक्तस्तं लवं यौवराज्यं युवराजत्वं तस्मिन् अभ्यषिश्चत् ॥ २९ ॥

कुशं कुशावतीपुर्य्यां शाबस्त्यां च लवं प्रभुः ।
चतुरङ्गं[१] बलं भूरि दत्वा कोशं न्यवेशयत्[२] ॥ ३० ॥

(भा.दी.) कुशमिति । प्रभुः श्रीरामः कुशावतीपुर्याम्, कुशावत्याख्या या पुरी तस्याम्, चतुरङ्गं यद् बलं सैन्यं दत्वा, भूरि बहु कोशं धनौघस्तत्, 'कोशोऽस्त्री कुड्मळे दिव्ये शास्त्रेऽर्थौघे' इति वैजयन्ती, दत्वा, कुशं कुशाख्यं ज्येष्ठं पुत्रम्, न्यवेशयत् स्थापयामास । शाबस्त्यां शाबस्त्याख्यायां पुर्यां लवं चतुरङ्गबलादिकं दत्वा न्यवेशयदिति सम्बन्धः ॥ ३० ॥

(सं.चं.) चतुरङ्गं बलं भूरि कोशं च दत्वा । 'कोशोऽर्थसञ्चयो राज्ञाम्' इति यादवप्रकाशः । 'रथानां तु सहस्राणि नागानामयुतानि च । दशायुतानि चाश्वानामेकैकस्य धनं ददौ' (१०७.१९) इति च । 'कुशस्य नगरी रम्या विन्ध्यपर्वतरोधसि । कुशावतीति नाम्ना सा कृता रामेण धीमता । शाबस्तीति पुरी रम्या श्राविता च लवस्य ह' (१०८.४–५) इति च । शाबस्तीं श्रावस्तीमाहुर्वाश्चः । तथैव च साम्प्रतो रामायण-पाठः । 'विश्वगन्धिः सुतश्चन्द्रो युवनाश्वस्तु तत्सुतः । शाबस्तिस्तत्सुतो येन शाबस्ती निर्मिता पुरी' (९.७.२०) इति भागवते ॥ ३० ॥

अस्त्रशस्त्रविशेषज्ञौ शास्त्रज्ञावतिधार्म्मिकौ ।
कुमारौ स कुमाराभौ न्ययुङ्क्त क्षितिपालने ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) अस्त्रेति । सः श्रीरामः अस्त्राणि च शस्त्राणि च तेषां ये विशेषाः प्रभेदास्तान् जानीत इति तथोक्तौ, शास्त्राणि जानीत इति तथोक्तौ, अत्यन्तं धर्मान् चरत इति तथोक्तौ, कुमारस्य षण्मुखस्य आभेव आभा कान्तिर्ययोस्तौ तथोक्तौ, कुमारौ कुशलवौ क्षितेः पालनं रक्षणं तस्मिन् न्ययुङ्क्त आज्ञापयामास । युजिर् योगे लङ् ॥ ३१ ॥

---

१. **'चतुरङ्गबलम्'**

२. **'न्यवेदयत्'** । **'न्यवेदयत् आज्ञप्तवान्'** इति का.श्री. ।

(सं.चं.) कुमारो देवसेनानीः स्कन्दः, तदाभौ तत्सदृशौ ॥ ३१ ॥

दूतैरुदितमाकर्ण्य रामप्रस्थानमद्भुतम् ।
शत्रुघ्नोऽपि निजौ पुत्रावभ्यषिञ्चन्महामतिः[१] ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) दूतैरिति । महती पूज्यतमा मतिर्यस्य स तथोक्तः शत्रुघ्नोऽपि, दूतैः श्रीरामप्रेषितदूतैः उदितं अद्भुतं श्रीरामस्य प्रस्थानं स्वलोकं प्रति प्रयाणं तत् आकर्ण्य निजौ पुत्रौ अभ्यषिञ्चत् ॥ ३२ ॥

(सं.चं.) रामप्रहितैर्दूतैरुदितमाकर्ण्य ॥ ३२ ॥

सुबाहुं मधुरापुर्य्यां निदधे पूर्वजं सुतम् ।
शत्रुघातिनमप्येष नगरे वैदिशाह्वये ॥ ३३ ॥

(भा.दी.) सुबाहुमिति । एषः शत्रुघ्नः, मधुराख्या पुरी मधुरापुरी तस्यां सुबाहुं सुबाहुनामकं पूर्वजं ज्येष्ठं सुतं निदधे स्थापयामास । शत्रुघातिनमपि शत्रुघातीतिनामानमपि कनिष्ठं सुतं वैदिशमिति आह्वयो नाम यस्य तत्तथोक्तं तस्मिन्नगरे निदधे ॥ ३३ ॥

(सं.चं.) शत्रुघाती सुबाहोरनुजः । ताच्छील्ये स्वभावे वा णिनिः । पाणिनिस्तु जातौ णिनिं न मन्यते । यं शूरसेनमप्याहुः । 'सुबाहुः शूरसेनश्च शत्रुघ्नस्य बभूवतुः' (९.९.१३) इति भागवते । 'सुबाहुर्मधुरां लेभे शत्रुघाती च वैदिशम्' (१०८.१०) इति रामायणे ॥ ३३ ॥

रथेनैकेन शत्रुघ्नः प्राप्यायोद्ध्यां पुरीं द्रुतम् ।
प्रयाणाभिमुखं रामं प्रणनाम जगत्प्रभुम् ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) रथेनेति । शत्रुघ्नः एकेन रथः स्यन्दनस्तेन अयोध्यां पुरीं द्रुतं यथा भवति तथा प्राप्य प्रयाणे स्वलोकं प्रति गमनेऽभिमुखं तं जगत्प्रभुं श्रीरामं प्रणनाम ॥ ३४ ॥

(सं.चं.) रथेनैकेनेति । परिवारमृते जगामेत्यर्थः । 'सुबाहुं मधुरायां च वैदिशे शत्रुघातिनम् । ययौ स्थाप्य तदाऽऽयोध्यां रथेनैकेन राघवः' (१०८.११) इति च ॥ ३४ ॥

१. **'–षिञ्चन्महामती'** । **'महामती महाबुद्धिशालिनौ निजौ औरसौ पुत्रौ'** इति का.श्री. ।

निजराज्येऽभिषिच्य द्रागङ्गदं रिपुभङ्गदम् ।
सुग्रीवः सगणः प्रायाद् रामं सोऽपि विभीषणः ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) निजेति । सुग्रीवः, रिपूणां भङ्गः पराजयस्तं ददातीति तथोक्तस्तम् अङ्गदम्, निजं स्वकीयं यद्राज्यं कपिराज्यं तस्मिन् द्राक् अभिषिच्य, सगणः कपिसमूहसहितः सन् श्रीरामं प्रति प्रायात् जगाम । सः विभीषणोऽपि श्रीरामं प्रायादिति सम्बन्धः ॥ ३५ ॥

(सं.चं.) सुग्रीवः सगणः प्रायात् । 'अभिषिच्याङ्गदं वीरमागतोऽस्मि नरेश्वर । तवानुगमने राजन् विद्धि मां कृतनिश्चयम्' (१०८.२३) इति च । स विभीषणोऽपि रामं प्रायात् ॥ ३५ ॥

विभीषणं स्ववंशस्य भूषणं स्माऽह राघवः ।
आ कल्पान्ताच्च मत्सेवी[१] निजराज्यमवेरिति ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) विभीषणमिति । श्रीरामः, स्वस्य यो वंशस्तस्य, पुलस्त्यवंशस्येत्यर्थः, भूषणोऽलङ्कारभूतस्तं विभीषणं प्रति, कल्पस्य दैनन्दिनकल्पस्यान्तोऽवसानं तस्मात् आ पर्यन्तम्, मां सेवितुं शीलमस्यास्तीति मत्सेवी सन्, मत्कथाश्रवणादिशीलः सन्नित्यर्थः, निजं यद्राज्यं तत् अवेः रक्ष । अवतेर्लिङ् । इति आह स्म अवदत् । ब्रूञो लट् ॥ ३६ ॥

(सं.चं.) स्ववंशस्य पुलस्त्यवंशस्य राक्षसकुलस्य वा । आ कल्पान्तात् यावत् दिनकल्पसमाप्तिः । तावत्पर्यन्तं मां सेवमानो निजराज्यमवेरिति । 'विभीषणमथोवाच राक्षसेन्द्रं महायशाः । यावत् प्रजा धरिष्यन्ति तावत् त्वं वै विभीषण । राक्षसेन्द्र महावीर्य लङ्कास्थः स्वं धरिष्यसि । यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत् तिष्ठति मेदिनी । यावच्च मत्कथा लोके तावद् राज्यं तवास्त्विह' (१०८.२६–८) इति च ॥ ३६ ॥

रामाज्ञानियतः प्राज्ञो रामं सञ्चिन्तयन् सदा ।
सद्धर्म्मानन्वतिष्ठत् स लङ्कां प्राप्य विभीषणः ॥ ३७ ॥

(भा.दी.) रामेति । श्रीरामस्य या आज्ञा तया नियतः नियमितः, प्राज्ञः (सः) विभीषणः लङ्कां प्राप्य, सदा श्रीरामं सञ्चिन्तयन् सन्, सतां सत्पुरुषाणां ये धर्माः हर्यर्चनादयस्तान् अन्वतिष्ठत् समाचरत् ॥ ३७ ॥

---
१. **'आ कल्पान्ता च मत्सेवा'** इति, **'आकल्पान्तं च मत्सेवी'** इति च । **'आकल्पान्तं वैवस्वतमनुकल्पपर्यन्तम्'** इति का.श्री. ।

(सं.चं.) रामाज्ञानियतः । 'तथेति प्रतिजग्राह रामवाक्यं विभीषणः' (१०८.३१) इति च ॥ ३७ ॥

तदैव रामं भगवन्तमापुः सभागतं भागवताः समस्ताः ।
सद्योऽन्यसङ्गो[1] भृशमाप भङ्गं तेषां जगन्मङ्गलसङ्गमेन ॥ ३८ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के
सङ्ग्रहरामायण उत्तरकाण्डे षष्ठः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) तदैवेति । तदैव समस्ताः भागवताः भगवद्भक्ताः, सभां गतः सभागतस्तं भगवन्तं श्रीरामं आपुः । तेषां भगवद्भक्तानाम्, (जगतः) मङ्गळं मङ्गळभूतः श्रीरामः, तस्य सङ्गमः सान्निध्यलक्षणसमागमस्तेन, अन्येषां श्रीरामातिरिक्तपुत्रमित्रकळत्रादिसमस्तवस्तूनां सङ्गः स्नेहलक्षणः पाशः भृशं यथा भवति तथा भङ्गो नाशस्तं सद्यः आप प्राप । विषयान्तरासक्तिं परित्यज्य श्रीराम एव सक्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां
भावार्थदीपिकायामुत्तरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥

—०—

(सं.चं.) अथोपजात्योपसंहरति–तदैव राममिति । भागवताः हनुमत्प्रधाना भगवद्भक्ताः । जगन्मङ्गलस्य रामस्य सङ्गमेनान्यविषयसङ्गः सद्यो भङ्गमाप । अत्र पूर्वार्धे उपेन्द्रवज्रा । उत्तरार्धे इन्द्रवज्रा ॥ ३८ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु सङ्ग्रहरामायणटीकायां
सङ्ग्रहचन्द्रिकायामुत्तरकाण्डे षष्ठसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– ३३३६+३८=३३७४]

---

१. **'अन्यसङ्गः पुत्रादिस्नेहः भृशं सर्वात्मना भङ्गं नाशमाप'** इति का.श्री. ।

सप्तमः सर्ग्गः

तस्यां सभायां प्रतिभासमानं वायोः सुतं प्रेक्ष्य शुभासमानम् ।
देवोऽथ दोर्भ्यामहिसन्निभाभ्यां समाश्लिषत् काममसन्निभाभ्याम् ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामेणाच्छिन्नभक्ते हनुमति कृतानुग्रहप्रकारं दर्शयति– **तस्यामि**त्यादिना । अथ देवः श्रीरामः, तस्यां सभायां प्रतिभासमानं सम्यक् शोभमानम्, शुभैः कर्मभिरसमानमसदृशम्, वायोः सुतं हनुमन्तं प्रेक्ष्य, अहेः महानागस्य शेषस्य सन्निभौ समानौ ताभ्याम्, वस्तुस्थित्या काममत्यन्तं असन्निभाभ्यां असदृशाभ्यां दोर्भ्यां समाश्लिषत् आलिङ्गनं चक्रे । श्लिष आलिङ्गने लुङ् ॥ १ ॥

(सं.चं.) सर्गोऽयं प्रायेणोपजातिबद्धः । भगवद्रूपसौन्दर्यवर्णनमत्र । प्रतिभासमानं भगवत्प्रतिनिधिमिव भासमानम् । शुभैर्गुणैरसमानम् । अहिसन्निभाभ्याम् । अथापि वस्तुतोऽसन्निभाभ्यामसदृशाभ्यां बाहुभ्यां काममाश्लिषत् । न विद्यते सन्निभं सादृश्यं ययोरिति । 'सादृश्ये सन्निभं निभम्' इति यादवप्रकाशः । अत्र प्रथमद्वितीययोस्तृतीयतुरीययोश्च पादान्तयमकम् ॥ १ ॥

ससार सारं हृदये प्रसादं बभार भारं करुणारसानाम् ।
निनाय नायं हनुमन्तमारादुवाच वाचं च रघुप्रवीरः ॥ २ ॥

(भा.दी.) **ससारे**ति । रघुप्रवीरः श्रीरामः हनुमद्विषये हृदये मनसि सारं अत्युत्तमम्, प्रसादोऽनुग्रहस्तं ससार । सृ गतौ लिट् । हनुमत्यनुग्रहमकरोदित्यर्थः । करुणा एव रसास्तेषाम्, कारुण्याख्यरसानामित्यर्थः, भारोऽतिशयस्तं बभार दध्रे । अत्यन्तं कृपामकरोदित्यर्थः । अयं श्रीरामः हनुमन्तं आरात् न निनाय न मुक्तवान् । अतिप्रियत्वाद्धनुमन्तं स्वस्य समीप एव स्थापितवान् । सदाऽपि तस्मिन्नेव महानुग्रहादिकर्ताऽभूदित्यर्थः । वाचं च उवाच ॥ २ ॥

(सं.चं.) सारं सर्वाधिकं प्रसादं हृदये ससार चकार दधार वा । प्रयोगानुगुणा हि धात्वर्था भवन्ति । करुणारसानां दयास्वादानां भारं गरिमाणम्, गरिष्ठं कृपारसमित्यर्थः, हृदये बभार । नचायं रघुप्रवीरः हनुमन्तं आरात् स्वहृदयाद् दूरं निनाय । अत एव स्वधाम जिगमिषुः, अनिनीषुश्च हनुमन्तम्, तत्कारणवादिनीं वाचमुवाच । उपेन्द्रवज्रा च्छन्दः ॥ २ ॥

तान् ब्रह्मचर्य्यादिगुणानगण्यान् [१]मद्भक्तिसेवादिगुणास्तवामी ।
निसर्ग्गपूर्ण्णा अतिशेरते स्म महासमुद्राइव निम्नगौघान् ॥ ३ ॥

(भा.दी.) तानिति । तान् पूर्वमारभ्यापि विद्यमानान्, अगण्यान् गणयितुमशक्यान्, ब्रह्मचर्यं समस्तेन्द्रिय-निग्रहः आदिर्येषां ते तथा, (ते च ते) गुणाश्च तान्, तव निसर्गात् स्वभावादेव पूर्णाः, अमी श्रुत्यादि-प्रसिद्धाः, मम या भक्तिः सेवा च ते आदी येषां ते मद्भक्तिसेवादयस्ते च ते गुणाश्च ते, निम्नगौघान् नदी-प्रवाहान् महासमुद्रा इव अतिशेरते स्म । अतिशयतया वर्तन्ते, ब्रह्मचर्यादिगुणेभ्योऽप्यधिका भूत्वा वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

(सं.चं.) ब्रह्मचर्यादिगुणान् मद्भक्तिसेवादिगुणा अतिशेरते । निम्नगौघान् नदीसमूहान् महासमुद्रा इव । सर्वे गुणा भगवद्भक्त्यङ्गभूता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रेष्ठं तु सर्वत्र च सर्वदा ते वपुर्म्मदीयं यदुपाधिभिन्नो ।
सदैव साक्षात्कुरु तात तत् त्वं तत्वं परं योगिजनैर्विमृग्यम् ॥ ४ ॥

(भा.दी.) प्रेष्ठमिति । भो हनुमन्, मदीयं यद्वपुस्तत्, ते तव सर्वत्र प्रदेशे सर्वदा च काले, प्रेष्ठं तु अतिशयेन प्रियमेव । उपाधिभिः कामलोभादिनिमित्तैः अन्येषां भक्तानामिव प्रेष्ठं नो न भवति । मोक्षाद्याकाङ्क्षया तव मयि प्रीतिर्न्न, किन्तु सर्वदा स्वाभाविक्येव प्रीतिरस्तीत्यर्थः । हे तात, योगिनः सनकादयो ये जनाः, तैर्विमृग्यं हृदये ध्येयम्, विचार्यमिति वा, परं सर्वोत्कृष्टं तत्वं परमतत्वात्मकं तत्, त्वं सदैव साक्षात्कुरु प्रत्यक्षतया पश्य ॥ ४ ॥

(सं.चं.) मदीयं रूपं तव सदा प्रियतमम् । तदपि प्रियत्वं नोपाधिभिः । न निमित्तान्तरापेक्षम् । किन्तु निरुपाधिकम् । योगिजनैर्विमृग्यं मत्स्वरूपाख्यं तत् परं तत्वं त्वं सदैव साक्षात्कुरु ॥ ४ ॥

---

१. **'मद्भक्तिसेवादिगुणाः, मद्भक्तिः, मत्सेवा, मज्ज्ञानम्, विषयवैराग्यमित्यादिगुणाः'** इति वि.भू. । **'मद्भक्तिः, मत्सेवा, मद्यानमित्यादयो गुणाः'** इति का.श्री. ।

गन्धर्वपूर्वैः परिगीयमानो गायन् यशः पावनपावनं मे ।
[१]अभीष्टभोगानुभवी रमेथा ममाग्रतोऽनुग्रहविग्रहस्य ॥ ५ ॥

(भा.दी.) **गन्धर्वे**ति । गन्धर्वाः पूर्वे येषां ते तथोक्तास्तैः परिगीयमानः, पावनात् पवित्राद् गङ्गाजलादेः पावनं पवित्रम्, तत् मे यशः स्वयं गायन्, गानं कुर्वन् सन्, अभीष्टाः अभीप्सिता ये भोगाः, भुज्यन्त इति भोगशब्दवाच्याः स्रगादिविषयाः,ताननुभवितुं शीलमस्यास्तीति तथोक्तस्तथा सन्, अनुग्रहार्थं भक्ताननुग्रहीतुं विग्रहः प्रकटितस्वरूपं यस्य स तथोक्तस्तस्य, तवानुग्रहार्थं मूर्तिमत्तया सर्वदा तवाग्रे स्थितस्येत्यर्थः, ममाग्रतः पुरतः रमेथाः क्रीडां कुरुष्व ॥ ५ ॥

(सं.चं.) गन्धर्वैर्गीयमानः । गन्धर्वास्तव यशो गायन्ति । त्वं तु मम यशो गायन् रमस इत्यर्थः । त्वदनुग्रहार्थं त्वत्पुरतोऽभिव्यक्तस्य मम विग्रहस्याग्रतः ॥ ५ ॥

मम त्रिधाम्नस्त्रिषु धामसु त्वमनल्पगम्येषु चरेर्य्यथेष्टम् ।
यदायदा यद्यदभीप्सितं ते सम्पत्स्यते तत्तदलं समस्तम् ॥ ६ ॥

(भा.दी.) ममेति । त्वं त्रीणि धामानि वैकुण्ठश्वेतद्वीपानन्तासनाख्यानि मन्दिराणि यस्य स तथा तस्य मम, अल्पगम्या न भवन्तीत्यनल्पगम्यास्तेषु, स्वल्पपुण्यैर्गन्तुमयोग्येष्वित्यर्थः, अनल्पैरुत्तमाधिकारिभिर्गम्येष्विति वा, अनल्पैः बहळैः ज्ञानादिसाधनैर्गम्येष्विति वा, त्रिषु धामसु वैकुण्ठादिषु इष्टमनतिक्रम्य यथेष्टं चरेः । यदायदा यद्यत् ते तव अभीप्सितमाकाङ्क्षितं तत्तत् समस्तं अलं सम्यक् सम्पत्स्यते सम्प्राप्तं भविष्यति ॥ ६ ॥

(सं.चं.) श्वेतद्वीपानन्तासनवैकुण्ठाख्यानि त्रीणि धामानि यस्य मम । अल्पैरमुक्तियोग्यैरगम्येषु । अनल्पैरेव गम्येषु । 'अमृतं क्षेममभयं त्रिधाम्नोऽधायि मूर्धसु' इति भागवते ॥ ६ ॥

गदन्तमित्थं जगदेकनाथं जगाद बद्धाञ्जलिराञ्जनेयः ।
नगद्गदी नाश्रुमुखोऽधिभक्तो[२] न विक्रिया [३]धीरधियां भवेद्धि ॥ ७ ॥

(भा.दी.) **गदन्तमि**ति । इत्थं गदन्तं वदन्तं जगदेकनाथं श्रीरामं प्रति अतिभक्तः अत्यन्तं भक्तः, गद्गदं स्खलद्वचनमस्यास्तीति गद्गदी, गद्गदी न भवतीति नगद्गदी तथा सन्, नसमासत्वान्न नलोपोऽत्र सर्वत्र,

---

१. **'यथेष्टभोगा–'** २. **'नाश्रुमुखोऽतिभक्तो–'** इति वि.ती.पाठः । ३. **'धीरधियां ननु स्यात्'**

अश्रुयुक्तं मुखं यस्य सोऽश्रुमुखः, अश्रुमुखो न भवतीति नाश्रुमुखः तथा सन् (बद्धाञ्जलिः आञ्जनेयः) जगाद। तत्र निमित्तमाह– नेति। धीरा धैर्ययुक्ता धीर्येषां तेषां उत्तमाधिकारिणाम्, विक्रिया प्रियवियोगादिप्रसक्तेऽप्यन्तःकरणे विकारः क्लेशादिर्न भवेद्धि।धीरे श्रीरामे धीर्येषामिति वा,भगवदपरोक्षज्ञानिनामित्यर्थः ॥ ७ ॥

(सं.चं.) गदन्तमित्थमित्युपेन्द्रवज्रा। अधिकं भक्तः। अधिकश्च भक्तः। अत एव नगद्गदी। 'चित्तद्रवस्तथा स्थैर्यं प्रसादो भक्तिलक्षणम्। आधिक्येन तु तत्रापि स्थैर्यमेव विशेषतः। डम्भस्य चलभक्तेश्च यस्मादश्र्वादिकं भवेत्। डम्भादिपरिहारार्थं निगृह्णीयाच्च धीरधीः। अत आध्यात्मिकैः क्लेशैराधिभूताधिदैविकैः। वाक्यैश्च वेदतन्त्राद्यैरुपदेशैश्च तादृशैः। बलवच्छासनैर्वाऽपि यस्य भक्तिर्न चाल्यते। स एव परमो भक्तो विष्णोर्हृदयवल्लभः' इति भागवततात्पर्ये। यस्माद् धीरधियोऽश्र्वादि निगृह्णीयुः तस्मात् तेषां तादृशी विक्रिया न भवेद्धि ॥ ७ ॥

संवर्द्धमाना परिधूतमाना नव्याजिनी नव्यभिचारिणी च।
त्वद्भक्तिरीशास्त्ववियोगिनी मे सत्या[1] तया सत्यमलं रमेऽहम्[2] ॥ ८ ॥

(भा.दी.) समिति। हे ईश श्रीराम, संवर्धमाना क्षणेक्षणे सम्यग् वर्धमाना, परिधूतोऽविद्यमानो मानो गर्वो यस्याः सा तथोक्ता, परिधूतं तिरस्कृतं मानं परिमितिर्यस्याः सा तथेति वा, व्याजमस्या अस्तीति व्याजिनी, व्याजिनी न भवतीति नव्याजिनी, फलाकाङ्क्षाद्यनिमित्तकेत्यर्थः, व्यभिचर्तुं शीलमस्या अस्तीति व्यभिचारिणी, व्यभिचारिणी न भवतीति नव्यभिचारिणी, सर्वदाऽपि सम्यगक्षीणतया प्रवर्तमानेत्यर्थः, वियोगः अस्या अस्तीति वियोगिनी, वियोगिनी न भवतीत्यवियोगिनी, अव्युच्छिन्नेत्यर्थः, सत्या साधूनां हितभूता, निर्दुष्टतयाऽत्युत्तमेति वा, त्वद्भक्तिः मे अस्तु। अहं तया तादृश्या भक्त्या रमे हि रममाणो भवामि हि। रमुधातोर्लट्। सत्यं इदमेव तत्थ्यम् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) संवर्धमानेति चेन्द्रवज्रा। सदा वर्धमाना। परिधूतं जीवनिष्ठाया भक्तेः इयत्तामानं यया। समस्तजीवसञ्चयादधिका। फलापेक्षादिव्याजरहिता निर्व्याजा निष्कपटा। अव्यभिचारिणी भगवदेकनिष्ठा। अवियोगिनी निरन्तरा। सत्या निर्दोषतया प्रशस्ता। 'विधेहि पादपङ्कजे तवेश भक्तिमुत्तमाम्। सदा

---

१. **'सत्या साधूनां हितभूता। सत्या निर्दोषया, अत्युत्तमयेति वा। तया तादृश्या भक्त्या'** इति वि.भू.। **'सत्याऽनया'** इति कचित्। **'सतीशब्दस्तृतीयान्तः। साधूनां हितभूतया, निर्दोषया वा। अत्युत्तमया वा। अनया भक्त्या'** इति का.श्री.।

२. **'सत्यमहं रमे हि'** इति वि.ती.पाठः। **'सत्यमलं रमे हि'** इति कचित्।

प्रवर्धमानया तया रमेऽहमञ्जसा । समस्तजीवसञ्चयात् सदाऽधिका हि मेऽस्तु सा' (९.६९–७०) इति निर्णये ॥ ८ ॥

नमोनमो नाथ नमोनमस्ते नमोनमो राम नमोनमस्ते ।
स्वामिन् पुनस्ते चरणारविन्दं नमामि तन्वा वचसा धियाऽपि[१] ॥ ९ ॥

(भा.दी.) नम इति । हे नाथ श्रीराम, ते तुभ्यं नमः नमः नमः नमः । हे राम, तुभ्यं नमः नमः नमः नमः । हे स्वामिन्, ते तव चरणमेवारविन्दं तत् पुनरपि तन्वा शरीरेण, शरीरं दण्डवत्पातियत्वेत्यर्थः, नमामि । वचसाऽपि श्रीरामाय ते नमोनम इत्यादिरूपेण नमामि । धिया बुद्ध्याऽपि नमामि त्वद्रूपगुणस्मरणादिकं कुर्वन् सन् त्वत्प्रवणो भवामीत्यर्थः ॥ ९ ॥

(सं.चं.) नमोनमो नाथ । मध्वविजयेऽपि पूर्वार्धमविकलं पठ्यते । उत्तरार्धं किञ्चिदिवान्यथा–'पुनःपुनस्ते चरणारविन्दं नमामि नाथेति नमन् स रेमे' इति । 'नमोनमो नमोनमो नतोऽस्ति ते सदा पदम् । समस्तसद्गुणोच्छ्रितं नमामि ते पदं पुनः' (९.७१) इति निर्णये । आदरातिशयादाम्रेडितम् । सहपठितयोर्द्वयोरैक-पद्यम् ॥ ९ ॥

प्राणस्य सूनुं तमिति ब्रुवाणमोमित्युदाहृत्य ततो[२] मुकुन्दः ।
प्रभाकरे प्रागचलं[३] प्रयाते ययावयोध्याख्यनगराद् [४]गरिष्ठात् ॥ १० ॥

(भा.दी.) प्राणस्येति । ततः मुकुन्दः श्रीरामः, इति एवमादि ब्रुवाणं वदन्तम्, प्राणस्य मुख्यवायोः सूनुम्, तं हनूमन्तम्, ओमिति तथाऽस्त्विति उदाहृत्य उक्त्वा, प्रभाकरे सूर्ये प्रागचलः उदयपर्वतस्तस्मिन् प्रभाते सम्यक् शोभिते सति, उदयं प्राप्तवति सतीति वा, वरिष्ठात् श्रेष्ठात् अयोध्याख्यं यन्नगरं पुरं तस्मात् ययौ ॥ १० ॥

(सं.चं.) प्रागचलमुदयाद्रिं प्रयाते सति । गरिष्ठादितरभौमनगरेभ्यः । स्वसन्निधानेन गरिष्ठात् नगरात् ययौ । नगरं विहाय ययौ ॥ १०–११ ॥

अनन्तमन्तःपुरवर्त्तिनस्ते पौरा [५]जना जानपदाश्च सर्वे ।
नराश्च नार्य्यः शिशवो युवानो वृद्धाश्च[६] गच्छन्तमथान्वगच्छन् ॥ ११ ॥

---

१. **'धियाऽथ'** २. **'तदा मुकुन्दः'** । ३. **'प्रागचले प्रभाते'** इति वि.ती.पाठः । ४. **'वरिष्ठात्'** इति वि.ती.पाठः ।
५. **'पौराः पुनर्जानपदाश्च'** । ६. **'शिशवो नवाश्च वृद्धाश्च'** । **'नवाश्च युवानश्च'** इति वि.भू. ।

(भा.दी.) अनन्तमिति । अथ अन्तःपुरे वर्तितुं शीलमेषामस्तीति तथोक्ताः, ते भगवद्भक्ताः जनाः, पौराः पुरि विद्यमाना जनाः, जनपदेषु ग्रामेषु भवाः जानपदा जनाश्च, सर्वे नराश्च नार्यश्च शिशवश्च युवानश्च वृद्धाश्च गच्छन्तं अनन्तं श्रीरामं अन्वगच्छन् ॥ ११ ॥

कैवल्यनाथे कमलेक्षणेऽस्मिन् कैवल्यदे कः किल नोपगच्छेत् ।
मायाख्यदेव्या परिमुग्धबुद्धीन् विना यया संसरतीह देही ॥ १२ ॥

(भा.दी.) कैवल्येति । कैवल्यस्य मोक्षस्य नाथे स्वामिनि, मोक्षदानसमर्थ इत्यर्थः, कमलवदीक्षणे यस्य स तथा तस्मिन् श्रीरामे, कैवल्यं मोक्षं ददातीति कैवल्यदस्तस्मिन्, मोक्षप्रदातृतया स्थिते सतीत्यर्थः, यया मायाख्यया देव्या इह लोके देही जीवः संसरति संसारावस्थां प्राप्नोति, तया मायेति आख्या यस्याः सा मायाख्या सा च सा देवी तया, बन्धनसमर्थया दुर्गादेव्येत्यर्थः, साक्षादीश्वरेच्छयेति वा, परिमुग्धा सम्मोहिता बुद्धिर्येषां ते तथा तान् जीवान् विना कः किल को वा पुरुषः नोपगच्छेत्? ॥ १२ ॥

(सं.चं.) स्वयं कैवल्यनाथे कैवल्यदे सति कः किल तं नोपगच्छेत् नानुगच्छेत् । सर्वोऽपि गच्छेदेव । अथाप्यपवादमाह– मायाख्यदेव्या बन्धकशक्त्या दुर्गया भगवदिच्छया वा परिमुग्धबुद्धीन् विना । तत् कुतः? यया बन्धकशक्त्या बद्धो देही नित्यमिह संसरत्येव । अतस्ते संसारं विहाय भगवन्तं नानुगच्छन्ति ॥ १२ ॥

सल्लोकसङ्घेन समागतोऽसौ कल्लोलिनीनामिव मण्डलेन ।
हरिन्मणिश्रीरधिकं चकाशे हरिर्गुणाम्भोनिधिरेव साक्षात् ॥ १३ ॥

(भा.दी.) सदिति । सन्तो ये लोका जनाः तेषां सङ्घः समूहस्तेन समागतः सहितः, अन्वागत इति वा, हरिन्मणिवदिन्द्रनीलवत् श्रीः कान्तिर्यस्य स तथोक्तः, गुणैः अम्बोनिधिरिव समुद्र इव गुणाम्बोनिधिः, साक्षात् प्रत्यक्षतः हरिरेव श्रीमन्नारायणात्मकः असौ श्रीरामः, कल्लोलिनीनां महानदीनां मण्डलं समूहस्तेन समागतः सम्प्राप्तः हरिन्मणिश्रीः नीलवर्णः अम्भोनिधिरिवेति यथायोग्यं श्लेषार्थान्वयः कर्तव्यः । अधिकं यथा भवति तथा चकाशे बभौ । काशृ दीप्तौ लिट् ॥ १३ ॥

(सं.चं.) गुणाम्भोनिधिर्हरिः साक्षादनुपचारत एवाम्भोनिधिसाम्यमाप । यतस्तरङ्गिणीनां मण्डलेनेव ज्ञानिलोकसमुदायेन सङ्गतः । यतः हरिन्मणिवत् मरतकवत् नीलभाश्च । 'गारुत्मतं मरतकमश्मगर्भं हरिन्मणिः' इति यादवप्रकाशः । महातरङ्गवचनः कल्लोलशब्दोऽत्र तरङ्गसामान्यवचनः । ज्ञानिनोऽपि भगवदनुभवजनितानन्दकल्लोलिन इति सूचनायैवमाह । पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्द्वितीयाक्षरप्रासः ॥ १३ ॥

अप्येकसूर्य्यान्वयलब्धजन्मा सहस्रसूर्य्याभकिरीटयुक्तः[1] ।
अनन्तसूर्य्याधिकभाः स्वयं तु चित्राच्च चित्रं पुरुषोत्तमोऽयम् ॥ १४ ॥

(भा.दी.) तदानीं विशेषतः प्रकटितगुणं श्रीरामं वर्णयति– **अपीत्या**दिना। स्वयं एको यः सूर्यस्तस्य योऽन्वयो वंशस्तस्मिन् लब्धं जन्म यस्य स तथोक्तस्तथाऽपि, अनन्ता ये सूर्यास्तेभ्योऽधिका भाः दीधितिर्यस्य स तथोक्तः, सहस्रसङ्ख्याका ये सूर्यास्तेषामाभेवाऽभा कान्तिर्यस्य तत्सहस्रसूर्याभं तादृशं किरीटं यस्य स तथा, ईशः सर्वाधीश्वरः पुरुषोत्तमः अयं श्रीरामः चित्रात् आश्चर्यभूतवस्तुनश्च चित्रं आश्चर्यतमः सन् बभौ। लोके सूर्यसमानप्रकाशवद्वस्तु दुर्लभम्। अनन्तसूर्याधिकभाः सहस्रसूर्याभकिरीट्युक्त इत्यतोऽतिविचित्रतम इति भावः ॥ १४ ॥

(सं.चं.) एकस्य सूर्यस्यान्वये लब्धजन्मा । तथाऽप्यनेकसूर्याभकिरीटयुक्तः । स्वयं चानन्तसूर्या इव सर्वाधिकभाः । एकस्मात् सूर्यादागतस्य कथमेवं स्यादिति चित्रादपि चित्रमेतत् । 'अनन्तसूर्यदीधिति-दुरन्तसद्गुणार्णवः । सहस्रसूर्यमण्डलज्वलत्किरीटमूर्धजः' (९.७५–६) इति निर्णये ॥ १४ ॥

अहो महानीलमणीन्द्रलक्ष्म्याश्चोरोऽतिनीलः कुटिलोऽतिमात्रम् ।
तथाऽप्ययं केशवकेशपाशो निर्दोषलेशोऽखिलसद्गुणाब्धिः[2] ॥ १५ ॥

(भा.दी.) अहो इति। यद्यपि अयम्, केशाः अस्य सन्तीति केशवः, 'केशाद् वोऽन्यतरस्याम्' (अ.सू. ५.२.१०९) इति वः, श्रीरामः, तस्य यः केशपाशः, केशसमूहः, महान् यो नीलमणीन्द्रस्तस्य लक्ष्म्याः कान्तेः चोरः तस्करः, इन्द्रनीलरत्नशोभामपि तिरस्कृत्यातिशयेन शोभमान इत्यर्थः, अतिनीलः, अतिमात्रं अत्यन्तं कुटिलः वक्रः, तथाऽपि चोरत्वातिनीलत्वकुटिलत्वोपेतत्वेऽपि, निर्गतः दोषलेशो यस्मात् स तथोक्तः, विकसन्तः प्रकाशमाना ये गुणास्तैः अब्धिरिवाब्धिः। अहो दोषिणो दोषलेशराहित्यादिकमत्याश्चार्यभूतं हि ॥ १५ ॥

(सं.चं.) हरिन्मणीन्द्रस्य महती या लक्ष्मीः तस्याश्चोरः । अत एव स्वयमतिनीलः । अतिमात्रं कुटिलश्च श्रीहरेः केशपाशः केशराशिः । 'पक्षः पाशश्च हस्तश्च केशार्थेभ्यः परो गणे' इति च । एवं चोरोऽयं नीलोऽयं कुटिलोऽयम्, अथापि स्वयं भगवानिव निर्दोषलेशः, सद्गुणाब्धिश्च। केशोऽपि हि केशवएव। येऽन्यत्र दोषास्ते केशवइव केशेष्वपि गुणा बभूवुरिति विनुत्सति । 'गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे' इति हि श्रुतिः ॥ १५ ॥

---

१. **'–किरीट ईशः'** इति वि.ती.पाठः।

२. **'–लेशो विकसद्गुणाब्धिः'** इति वि.ती.पाठः।

विशेषको नो विशिशेष भूम्नः स्वयं विशिष्टां वदनेन्दुकान्तिम् ।
विशेषकाख्या विफला न तस्य रम्यादशेषाच्च विशेषिणोऽत्र[१] ॥ १६ ॥

(भा.दी.) विशेषक इति । विशेषकः तिलकम्, भूम्नः पूर्णगुणस्य श्रीरामस्य स्वयं स्वत एव विशिष्टामधिकां वदनमेवेन्दुस्तस्य कान्तिं नो विशिशेष अधिकां नाकरोत्, शिष्लृ विशेषणे लिट् । स्वयमेवात्युत्तमस्य श्रीराममुखेन्दोस्तिलकोऽपि शोभां न करोतीत्यर्थः । तथाऽपि रम्यात् मनोहरात्, अशेषं समस्तं तस्मादपि वस्तुनः, विशेषिणः विशेषवतः अत्युत्तमस्य, तस्य तिलकस्य विशेषक इति आख्या विशेषकाख्या, विगतं फलं प्रवृत्तिनिमित्तं यस्याः सा तथोक्ता, प्रतिपाद्यार्थहीनेत्यर्थः, न, किन्तु सफलैव । विशेषयति विशिष्टं करोतीति व्युत्पत्त्या विशेषकशब्दवाच्यत्वाभावेऽपि श्रीरामललाटसम्बन्धेन स्वस्यैवाऽन्यस्मादा-भरणादतिविशेषविशिष्टत्वात् विशिष्यते श्रीरामललाटसम्बद्धादितराभरणाद् विशिष्टो भवतीति व्युत्पत्त्या विशेषकाख्या अत्र लोके सफलैवेति भावः ॥ १६ ॥

(सं.चं.) विशेषकस्तिलकः । 'तिलकोऽस्त्री विशेषकम्' इति च । 'विशेषकोऽस्त्री तिलके' इति च । नो विशिशेष । शिष्लृ विशेषणे । विशेषणमतिशायनम् । गुणान्तरोत्पादनमित्येतत् । लोके तु विशिनष्टि मुखस्य शोभातिशयमुत्पादयतीति तिलकं विशेषकमाहुः । नेदं निर्वचनमत्र युज्यते । अथापि रामतिलकस्य विशेष-काख्या न विफला न व्यर्था । यतः रम्यादशेषादितरललाटस्थात् तिलकात्, अन्यैर्धृतादशेषादाभरणाद्वा अयं विशेषवान् । तेन इतरेभ्यो विशिष्यत इति सफला विशेषकाख्या रामललाटमाश्रितस्य तिलकस्य । अत्र लोके । तथाच अन्यतिलकानां विशिनष्टीति विशेषकाख्या । रामतिलकस्य तु विशिष्यत इति विशेषकाख्या लोके प्रसृतेति ॥ १६ ॥

चन्द्रारविन्दश्रियमाजहार मुखं मुकुन्दस्य रुचेति मिथ्या ।
इदं द्वयं राममुखोपमत्वाल्लक्ष्मीसुधावास इतीक्षिका मे ॥ १७ ॥

(भा.दी.) चन्द्रेति । मुकुन्दस्य श्रीरामस्य मुखम्, रुचा कान्त्या, चन्द्रश्च अरविन्दं च तयोः श्रीः कान्तिस्तां आजहार आप इति कवीनां वर्णनं मिथ्या । वस्तुतस्तु इदं चन्द्रारविन्दाख्यं वस्तुद्वयम्, श्रीरामस्य यन्मुखं तस्य उपमा ययोस्ते तथोक्ते तयोर्भावस्तत्त्वं तस्मात्, लक्ष्मीश्च सुधा च तयोर्वास आवासभूतम्, चन्द्रः सुधा-वासः, अरविन्दं तु लक्ष्मीवास इति विवेकः । इति मे ईक्षिका उत्प्रेक्षा, आलोचनेति वा । चन्द्रस्यामृतमण्डलत्वं

---

२. **'अत्र रामललाटे स्थितत्वादेव....तदुक्तम्–'लोकप्रेक्षाभयाद्वाऽवृणुत वरगुणं स्वात्मशोभेच्छया वा'** इति का.श्री. ।

पद्मस्य लक्ष्मीवासत्वं च ताभ्यामप्यतिशयितसुधामयत्वलक्ष्मीवासत्वाद्यनन्तगुणस्य श्रीराममुखस्य सादृश्यादेवेति तर्कय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

(सं.चं.) मुकुन्दस्य मुखं स्वरुचा चन्द्रारविन्दयोः शोभामपजहारेति मिथ्या वचः । व्यत्यस्तोऽयमुपमानोपमेयभावः । न चन्द्रारविन्दोपमं मुखम् । किन्तु चन्द्रारविन्दावीषद्राममुखोपमाविति वक्तव्यमिति ममेक्षिका मम दर्शनम् । ममत्वेवं प्रतिभातीत्यर्थः । अरविन्दं लक्ष्म्या आवासः । तां हि पद्मालयामाचक्षते । चन्द्रः सुधाया आवासः । तं हि सुधाकरमाचक्षते । भगवन्मुखं तूभयोरप्यावासः ॥ १७ ॥

अत्यायताभ्यामरुणान्तराभ्यां[1] विकस्वराभ्यां सदयोदयाभ्याम् ।
पद्मेक्षणोऽनुक्षणमीक्षणाभ्यां निजाः प्रजा [2]ज्ञानरसैरपूरि ॥ १८ ॥

(भा.दी.) अतीति । पद्मेक्षणः श्रीरामः, अत्यन्तमायते दीर्घे ताभ्याम्, अरुणे अन्तरे अवसाने ययोस्ते ताभ्याम्, रक्तापाङ्गयुक्ताभ्यामित्यर्थः । 'अन्तरं परिधानीये बाह्ये स्वीयेऽन्तरात्मनि । तथा मध्येऽवकाशे च तादर्थ्येऽ-वसरेऽवधौ । विशेषविवरान्तर्धिष्ववसानविनार्थयोः' इति वैजयन्ती । विकस्वराभ्यां विकासशीलाभ्याम्, दयाया उदयस्तेन सहिते सदयोदये ताभ्याम्, ईक्षणाभ्यां दृष्टिभ्याम्, निजाः आत्मीयाः प्रजाः, ज्ञानलक्षणा ये रसास्तैः अनुक्षणं प्रतिक्षणं अपूरि पूरितवान् । पूरि आप्यायने लुङ् ॥ १८ ॥

(सं.चं.) अन्तरे अन्तभागे अरुणाभ्याम् । विकस्वराभ्यां सदा विकसिताभ्याम् । दयाया उदयेन आविष्करणेन सहिताभ्याम् । ईक्षणाभ्यां ज्ञानरसैरपूरि पूरयामास । कटाक्षपातमात्रेण सतां मनसि ज्ञानं वर्धयामासेत्यर्थः । 'ज्ञानं नेत्राब्जयुग्मात्' (९.८८) इति निर्णये ॥ १८ ॥

[3]विद्युल्लतामण्डलमञ्जुळाभ्यां कर्णोल्लसत्कुण्डलमण्डलाभ्याम् ।
श्यामोऽतिगम्भीररवो जिगाय नवाम्बुदाडम्बरमम्बुजाक्षः ॥ १९ ॥

(भा.दी.) विद्युदिति । विद्युतो यत् लतामण्डलं तद्वन्मञ्जुळे मनोहरे ताभ्याम्, कर्णयोरुल्लसन्ती ये कुण्डलमण्डले ताभ्याम्, श्यामः श्यामळः, अत्यन्तं गम्भीरः अतिगम्भीरः तादृशो रवो ध्वनिर्यस्य स तथोक्तः, अतिगम्भीरस्वर इत्यर्थः, अम्बुजाक्षः श्रीरामः, नवो नूतनो योऽम्बुदो मेघस्तस्याऽडम्बरो विलासस्तं जिगाय ॥ १९ ॥

---

१. **'-णान्तरुग्भ्याम्'** २. **'ज्ञानरसैः ज्ञानरसायनैः ज्ञानश्रेष्ठैर्वा'** इति का.श्री. ।

३. क्वचित् पादौ व्यत्यस्य पठ्येते-**'कर्णोल्लसत्कुण्डलमण्डलाभ्यां विद्युल्लतामण्डलमञ्जुलाभ्याम्'** इति ।

(सं.चं.) विद्युल्लतानां मण्डलं वृन्दम् । तद्वन्मञ्जुळाभ्याम् । मण्डलाभ्यां वृत्ताकाराभ्यां कुण्डलाभ्याम् उपलक्षितः । श्यामोऽतिगम्भीररवश्च । आडम्बरमाटोपम् । स्वस्य सुभगतानटनम् । 'ಅಣಕು इति भाषा-याम् । जिगाय विफलीचकारे-त्यर्थः । नवाम्बुदोऽपि विद्युल्लतामण्डलमञ्जुळः । श्यामः । स्तनितेनातिगम्भीर-रवश्च । 'सुविद्युदाभकुण्डलः' (९.७७) इति निर्णये ॥ १९ ॥

वेदार्थसारान् विमलान[१]**नर्घान्महामणीन्द्रानिव दुर्लभान् सः ।**
निर्गच्छतो राममुखादजस्रं जग्राह लोकः सकुतूहलोऽत्र ॥ २० ॥

(भा.दी.) वेदार्थेति । अत्र अस्मिन् समये, सः लोकः जनः, न विद्यते अर्घः मूल्यं येषां ते तथा तान्, महामणीन्द्रानिव, तादृशोपदेशकाभावात् दुर्लभान् प्राप्तुमशक्यान्, विमलान् निर्मलान्, श्रीरामस्य मुखं तस्मात् अजस्रमखण्डिततया निर्गच्छतः निःसरतः, वेदानां ये अर्थसाराः अत्यर्थं श्रेष्ठाः (अर्थाः) तान्, कुतूहलेन सहितः सकुतूहलः सन् जग्राह ॥ २० ॥

(सं.चं.) महामणीन्द्रानिव विमलाननर्घान् दुर्लभांश्च । वेदानां परममुख्यार्थान् । अत्र रामनिर्याणमार्गे सः रामेण सह गतः ज्ञानिलोकः सकुतूहलो जग्राह । 'मुखवरकमलात् सर्ववेदार्थसारान्' (९.८८) इति निर्णये ॥ २० ॥

[२]**ताम्रोष्ठमुन्नम्रमनोज्ञनासं कनत्कपोलं नवकुन्ददन्तम् ।**
रामस्य रम्यभ्रु मुखं प्रजानां स्निग्धस्मितं विस्मयमाततान ॥ २१ ॥

(भा.दी.) ताम्रेति । ताम्रः ताम्रवर्णः ओष्ठो यस्य स तत् तथोक्तम्, उन्नम्रा उन्नता मनोज्ञा मनोहरा नासा यस्य तत्तथोक्तम् , कनन्तौ दीप्यमानौ कपोलौ यस्य तत्तथोक्तम्, नवानि कुन्दानि कुन्दकुसुममुकुळानि तानीव दन्ता यस्य तत्तथोक्तम्, रम्ये भ्रुवौ यस्य तद् रम्यभ्रु, स्निग्धं रम्यं स्मितं यस्य तत् तथोक्तम्, श्रीरामस्य मुखं प्रजानां विस्मयं आश्चर्यं आततान । तनोतेर्लिट् । विस्मितमकरोदिति भावः ॥ २१ ॥

(सं.चं.) स्निग्धस्मितं रामस्य मुखं प्रजानां विस्मयमाततान विस्तारयामास । नम्रं नतम् । उन्नम्रमुन्न-तम् । कनत्कपोलम् । कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । कुन्दः '**ಕುಡುಮಲ್ಲಿಗೆ**' इति भाषायाम् । नवकुन्दाः कुन्दकुड्मला इव दन्ता यत्र ॥ २१ ॥

---

१. '**–ननर्घ्यान्महा–**' । '**विमलानमूल्यान्महा–**' इति च । '**समुद्रात् महामणीन्द्रानिव**' इति का.श्री. ।

२. '**यद्यपि चन्द्रारविन्देति श्लोके मुखं वर्णितम् । तथाऽपि सपरिकरं पुनर्वर्णयति–ताम्रेति**' इति का.श्री. ।

मुक्ताकलापेन परं परीतः कण्ठे [१]लसत्कौस्तुभरत्नराजः[२] ।
दुग्धाब्धिमद्ध्ये जितभानुपुञ्जं ज्योतिः स्म[३] रम्यं स्मरयत्यमुष्य ॥ २२ ॥

(भा.दी.) मुक्तेति । मुक्तानां मौक्तिकमणीनां कलापः समूहस्तेन सह, कण्ठो गळस्तस्मिन्, परमुत्तमं यथा भवति तथा परीतः परिवार्य स्थितः, लसन् शोभमानो यः कौस्तुभाख्यो रत्नराजो रत्नश्रेष्ठः । कण्ठोल्लसत्कौस्तुभरत्नराज इति क्वचित्पाठः । दुग्धाब्धेः क्षीरसमुद्रस्य यन्मध्यं तस्मिन्, स्थितमिति शेषः, जिता भानूनां पुञ्जानि व्रजाः समूहा येन तत्तथोक्तम्, रम्यं अमुष्य श्रीरामात्मकस्य हरेः ज्योतिः तेजोमयं रूपं स्मरयति संस्मृतं करोति स्म । स्वस्यातिधवळमुक्तामालामिश्रितत्वात् वर्णतस्तु रक्तत्वान्मुक्तामालावद्धवळे क्षीरसमुद्रे स्थितं सुवर्णवर्णं भगवद्रूपम्, 'सदृशो दृष्टिचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधकाः' इति न्यायेन तत्सदृशत्वात् स्मरयतीति भावः । स्मृ आध्याने लट् ॥ २२ ॥

(सं.चं.) मुक्ताकलापेनेतीन्द्रवज्रा । परं केवलं मुक्ताकलापमयेन हारेण परिगतः । कौस्तुभः श्रीहरिवक्षसि लक्षणभूतो मणिः । क्षीराब्धिमध्ये शयानस्य अमुष्य रामात्मनो नारायणस्य जितभानुपुञ्जं उद्यद्भानुपुञ्जसमाभासं रम्यं ज्योतिः स्मरयति ध्यनपथमागमयति । धवलो मुक्ताहारः क्षीरसमुद्र इव । मध्ये भानुप्रभः कौस्तुभः स्वयं भगवज्ज्योतिःप्रतिबिम्बमिव ध्यानगोचरो भवन् चित्तं विस्मापयतीत्यर्थः । स्मरतिर्द्विः पठ्यते वैयाकरणैः । 'स्मृ आध्याने' इति, 'स्मृ चिन्तायाम्' इति । आध्यानमुत्कण्ठा । आध्यानार्थस्य घटादिषु पाठात् णिचि स्मरयतीति रूपम् । चिन्तायां स्मारयतीति रूपमिति वैयाकरणाः ॥ २२ ॥

हरिन्मणीन्द्रस्थलहर्म्यरम्ये विलासिनी तस्य ललास लक्ष्मीः ।
उरःस्थले सौरभमत्तभृङ्गा नूनं तदर्थं वनमालिकाऽभूत्[४] ॥ २३ ॥

(भा.दी.) हरिदिति । लक्ष्मीः, हरिन्मणीन्द्रात्मकं इन्द्रनीलरत्नश्रेष्ठात्मकं स्थलं यस्मिन् तत्तथोक्तम्, तादृशं यद्धर्म्यं प्रासादः, तद्वद् रम्यं मनोहरं तस्मिन्, तस्य श्रीरामस्य उरःस्थले, विलासिनी विलासवती ललास चिक्रीड । लस श्लेषणक्रीडनयोः लिट् । सैव लक्ष्मीः, तदर्थं तत्र स्थितायाः स्वस्याः विलासं कर्तुम्, सौरभेण

१. **'कण्ठोल्लसत्कौस्तुभरत्नराजः'** २. **'–रत्नसारः'** । **'कौस्तुभरत्नसारः कौस्तुभाख्यरत्नश्रेष्ठः'** इति का.श्री. ।

३. **'स्म प्रसिद्धमेतत् । स्मरयति स्म अस्मरयदिति वा'** इति का.श्री. ।

४. **'वनमालिका वैजयन्तीनामिका माला तदर्थं वक्षःस्थलस्थिताया लक्ष्म्या विलासार्थमुरःस्थले स्थिताऽभूत् । नूनमिति तर्कः । निश्चितमिति वा'** इति का.श्री. ।

परिमळेन मत्ताः भृङ्गाः भ्रमरा यस्याः सा तथोक्ता वनमालिका अभूत् । नूनं निश्चितम् । नूनमिति तर्के इति वा । 'तर्कनिश्चितयोर्नूनम्' इति वैजयन्ती ॥ २३ ॥

(सं.चं.) नीलमणीन्द्रेन खचितस्थलं यद्धर्म्यं प्रासादः, तद्वद्रम्यनीलभासि तस्य हरेरुरःस्थले लक्ष्मीः विलासिनी ललास । पतिसन्निधाने स्त्रीणामङ्गविकारविशेषो विलास इत्युच्यते । 'विलासोऽङ्गे विशेषो यः प्रियाप्तावासनादिषु' इति हि स्मरन्ति । तथाच विलासिनी शृङ्गारभाववती ललास भगवति श्लिष्टा विललास उरःस्थलमाश्लिष्य चिक्रीडेत्यर्थः । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' इति हि पठन्ति । 'वक्षसि लक्षणभूता लक्ष्मीः' इति पण्डिताचार्यवचनम् । तदर्थं लक्ष्म्या विलसनार्थमेव तुळसी वनमाला सती हरिकण्ठालिङ्गिनी ललासेत्यर्थः । 'आपादपद्मं या माला वनमालेति सा स्मृता' । गुणसौरभे मत्ताः आम्नायाख्या भृङ्गा यत्र । 'निवीतमाम्नायमधुव्रताश्रयस्वकीर्तिमय्या वनमालया हरिम्' (३.९.३१) इति भागवते । 'मत्तद्वि-रेफवनमालिकया निवीतौ' (३.१६.२८) इति च । एतेन वनमाला तुळसीमालेति च स्फुटम् । तुळस्यां च लक्ष्म्या नित्यसन्निधानमिति च । 'तुळसि श्रीसखि शुभे' इति च स्मरन्ति । 'अनर्घरत्नमालया वनाख्यया च मालया । विलासिविस्तृतोरसा बभार च श्रियं प्रभुः' (९.८४) इति निर्णये । अनेन, भगवता प्रीत्या वननीया माला वनमालेत्युक्तं भवति ॥ २३ ॥

युद्धे रिपूणां [१]मुसलायमानौ मालायमानौ जनकात्मजांसे ।
सन्मण्डले कल्पनगायमानौ[२] सत्यं करौ तस्य हि निःसमानौ ॥ २४ ॥

(भा.दी.) युद्ध इति । युद्धं सङ्गरस्तस्मिन् रिपूणां मुसल इव आचरत इति मुसलायमानौ, जनकात्मजायाः सीतायाः अंसः स्कन्धस्तस्मिन् मालावदाचरत इति मालायमानौ, सतां मण्डलं समूहस्तस्मिन् कल्पसञ्ज्ञका ये नगा वृक्षास्तद्वदाचरत इति तथोक्तौ, तस्य श्रीरामस्य करौ, निर्गतं समानं सदृशं ययोस्तौ निःसमानौ असदृशावित्यर्थः । इदं सत्यं हि ॥ २४ ॥

(सं.चं.) युद्धे रिपूणामिति पुनरिन्द्रवज्रा । सन्मण्डले ज्ञानिमण्डले कल्पवृक्षायमाणौ । यमानाविति पादत्रययमकम् । मानाविति पादचतुष्टयेऽपि ॥ २४ ॥

सर्वासुरघ्नं जगदेकसारं शरं च शार्ङ्गं च विभुर्बभार ।
तयोर्न्न किञ्चित् प्रतिघातनं स्यात् षष्ठे रसे सोत्तरतां गतेऽपि ॥ २५ ॥

१. **'रिपूणामनलायमानौ' । युद्धकाले रिपूणामनलायमानौ अग्निवदाचरन्तौ'** इति का.श्री. । २. **'कल्पलतायमानौ'**

(भा.दी.) सर्वेति । विभुः श्रीरामः, सर्वे येऽसुरास्तान् हन्तीति तथोक्तस्तम्, जगति एकसारः मुख्यसारः मुख्यसारभूतस्तम्, शरं च शार्ङ्गं शार्ङ्गाख्यं धनुश्च बभार । भृञो लिट् । षण्णां पूरकः षष्ठस्तस्मिन् रसे सोत्तरतां सप्तमरसादिना सहिततां गतेऽपि, यथा पुरुषादयो विषाणवन्तो न भवन्ति तद्वत् षष्ठो रसः कदाचिदपि सप्तमादिरसयुक्तो न भवत्येव, षड्रसातिरिक्तरसस्य अत्यन्तासत्वात्, स च सप्तमादियुक्तो भविष्यति चेदपि तयोः शरशार्ङ्गयोः किञ्चिदपि प्रतिघातनं प्रतिक्रियाकरणसमर्थं न स्यादेव । तयोर्विघातनसमर्थं किञ्चिदपि कदाचिदपि कुत्रचिदपि कथञ्चिदपि सप्तमरसकूर्मरोमादिवन्न स्यादेवेति भावः ॥ २५ ॥

(सं.चं.) स्याच्चेदपि सप्तमो रसः, न भगवच्छरशार्ङ्गयोः प्रतिघातनं सर्वथा । सप्तमरस एवासम्भवी । भगवदस्त्रप्रतिघातनं पुनरष्टमरसायितमिति ॥ २५ ॥

जगत्त्रयं चारुवलित्रयं च द्वयं लघिम्ना तुलितं बभार ।
उदारभासा तनुनोदरेण मनोज्ञनाभेन स पद्मनाभः ॥ २६ ॥

(भा.दी.) जगदिति । पद्मं नाभौ यस्य स तथोक्तः सः श्रीरामः, उदारा भाः कान्तिर्यस्य तत्तथोक्तं तेन, तनुना सूक्ष्मेण, मनोज्ञो मनोहरो नाभिर्यस्य स तत्तथोक्तं तेन उदरेण, जगतां त्रयं जगत्त्रयं तच्च, चारु मनोहरं वलीनां त्रयं वलित्रयं तच्च, इति द्वयं लघिम्ना लाघवेन तुलितं बभार । भृञो लिट् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) जगत्त्रयमित्युपेन्द्रवज्रा । तनुनोदरेण द्वयं बभार– जगत्त्रयं च वलित्रयं च । लघुतया वलित्रयेण तुलितं जगत्त्रयम् । 'स भूतिवत्सभूषणस्तनूदरे वलित्रयी' (९.८५) इति च । 'तनुत्वेऽप्यखिलम्भरम्' इति चान्यत्र ॥ २६ ॥

वासः कनत्काञ्चनभङ्गपिङ्गं पर्य्यञ्चितं काञ्चनकाञ्चिदाम्ना ।
रम्ये रमाया रमणस्य तस्य नितम्बबिम्बे नितरां विरेजे[1] ॥ २७ ॥

(भा.दी.) वास इति । कनन् दीप्यन् यः काञ्चनस्य सुवर्णस्य भङ्गो भागस्तद्वत् पिङ्गं पिशङ्गवर्णम्, पीतवर्णमित्यर्थः, रमायाः रमणस्य भर्तुः तस्य श्रीरामस्य, रम्ये नितम्बस्य बिम्बो मण्डलं तस्मिन्, काञ्चनात्मकं यत्काञ्चीदाम काञ्चीसूत्रं तेन पर्यञ्चितं परितः अञ्चितं घट्टितम्, सहितमित्यर्थः, वासः वस्त्रं नितरां विरेजे । राजृ धातोर्लिट् ॥ २७ ॥

---

१. 'नितरां रराज'

(सं.चं.) कनन् काञ्चनस्य भङ्गः प्रभेदः । स्फुटितं काञ्चनम् । तद्वत् पिङ्गं पीतवर्णम् । काञ्चिदाम्नेति सञ्ज्ञा-त्वाद् ह्रस्वता । परितः अञ्चितं परिवेष्टनेनार्चितम् । परिवेष्टितमित्येतत् ॥ २७ ॥

सीतापतेः सुन्दरमूरुयुग्मं हस्तीन्द्रहस्तोपममित्युदीर्य्य ।
भृशावमत्वादुपमानभूमेर्डोलायते चित्तमिदं मदीयम् ॥ २८ ॥

(भा.दी.) सीतेति । सीतापतेः श्रीरामस्य, सुन्दरं ऊर्वोः युग्मं ऊरुयुग्मं तत्, हस्तीन्द्रस्य गजेन्द्रस्य यो हस्तस्तस्य उपमा यस्य तत्तथोक्तं इति उदीर्य, उपमानस्य सादृश्यस्य भूमिः स्थलं तस्याः, हस्तीन्द्रहस्तस्येत्यर्थः, भृशमवमोऽवरः तस्य भावः तत्त्वं तस्मात्, प्राकृतत्वादिनाऽत्याभासत्वादित्यर्थः, इदं मदीयं चित्तं डोलायते डोलावदाचरति । हस्तीन्द्रहस्तस्याप्यनुत्कृष्टत्वेनोपमानभूमित्वानुपपत्तेरन्योन्यमुपमानस्थलमस्ति वा नास्ति वेति चञ्चलीभवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

(सं.चं.) हस्तीन्द्रहस्तोपमम् । 'करीन्द्रसत्करोरुयुक्' (९.८६) इति च । उपमानस्थानस्य हस्तीन्द्रहस्तस्य सीतापतेरूरुयुग्मान्नितरामवमत्वात् । डोलायते चञ्चलं सदितस्ततो भ्रमति । विविधेषूपमानस्थानेषु चरित्वा निरस्तभ्रमम् ॥ २८ ॥

क्रमात् तनिष्ठे[१] रुचिरे सुवृत्ते जङ्घे जगन्मङ्गलकीर्त्तनस्य ।
परस्परेणोपमिते कवीन्द्रैर्व्यक्तं त्रिलोक्यामुपमामलब्ध्वा[२] ॥ २९ ॥

(भा.दी.) क्रमादिति । क्रमोऽनुक्रमस्तस्मात् तनिष्ठे ऊर्ध्वभागमारभ्याऽधोऽधः सूक्ष्मभूते, रुचिरे मनोहरे, सुवृत्ते सम्यगनुवर्तुळे, जगतः मङ्गलं यस्मात् तज्जगन्मङ्गलम्, तादृशं कीर्तनं नाम यस्य स तथा, तस्य श्रीरामस्य जङ्घे, कवीन्द्रैः वाल्मीकिप्रभृतिभिः त्रिलोक्यां उपमां व्यक्तं यथा भवति तथा अलब्ध्वा, परस्परमन्योन्यं तेन उपमिते उपमानोपमेयभावतया वर्णिते ॥ २९ ॥

(सं.चं.) अत इदानीं वृथोपमानान्वेषणभ्रमं विहाय 'परस्परेणोपमिते' इत्याह । न केवलं स्वेन । सर्वैरपि कवीन्द्रैः । प्रथमं तनु, ततस्तनीयः, ततस्तनिष्ठमितिक्रमात् ॥ २९ ॥

भासा नखा लज्जितबन्धुजीवा एवं च नो लज्जितबन्धुजीवाः ।
पुनर्न्नवत्वं दधुरीक्षकाणामनादिपुंसो न पुनर्न्नवत्वम् ॥ ३० ॥

---

१. 'क्रमात् कनिष्ठे' २. '–मुपमा न लब्धा'

(भा.दी.) भासेति । नखाः भासा कान्त्या लज्जितानि लज्जायुक्ततया कृतानि बन्धुजीवानि बन्धुजीवकाख्यान्यतिरक्तनि पुष्पाणि यैस्तैस्तथोक्ताः । 'बन्धूकं बन्धुजीवं स्यात्[1] पुन्नागः सुरपर्णिका' इति हलः । 'बन्धूकपुष्पसदृशाधरपाणिपादम्' इति प्रयोगश्च । एवं च एवमपि, उक्तरीत्या लज्जितबन्धुजीवत्वेऽपीत्यर्थः, लज्जिताः लज्जायुक्ताः बन्धवो बन्धुभूताः भक्त्यादिमन्तो जीवाः सज्जीवाः येषां नखानां ते तथोक्ताः नो । स्वभावतस्तेषां लज्जितबन्धुजीवत्वेऽपि तद्गुणलोलाः श्रीरामबन्धवः सज्जनाः तत्र भक्त्यादिकमेव कुर्वन्ति । न पुनस्ततः पराङ्मुखाः कदाऽपि भवन्तीत्यर्थः । तादृशाः नखाः ईक्षकाणां जनानां पुनःपुनः नवो नूतनः पुनर्नवस्तस्य भावस्तत्त्वं तत्, नखानामत्याश्चर्यत्वात् क्षणेक्षणेऽपि अन्याकारा इवेत्यादिना प्रकारेण पुनःपुनः अभिनवत्वं दधुः चक्रुः । धात्रो लिट् । अनादिपुंसः अनादिपुरुषस्य श्रीरामस्य पुनर्नवत्वं न दधुः । तस्य सर्वदाऽप्येवंविधस्वभावत्वादनन्ताश्चर्यसमूहनिकरपात्रत्वाद् तस्य नित्यदाऽप्येकप्रकारत्वात् पुनर्नवत्वं क्षणेक्षणे नूतनतयोत्पन्नभिन्ननवप्रकारवत्त्वं नेत्यर्थः ॥ ३० ॥

(सं.चं.) शोणभासा । बन्धुजीवः '**ಕಿಸ್ಗಾರ**' इति भाषायाम् । 'अथ रक्तकः । बन्धूको बन्धुजीवश्च' यादवप्रकाशः । एवमपि बन्धुजीवाः न ततो लज्जया पराङ्मुखा बभूवुः । वीक्षकाणां प्रतिक्षणं पुनःपुनर्नवत्वं दधुः । 'दिनेदिने यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः' इति हि वदन्ति । न पुनर्भगवतः । तस्यानादितः शश्वदेकप्रकारत्वात् । विरोधाभासोऽयम् ॥ ३० ॥

बालो रविर्ल्लोलगुणः [2]सुगन्धिर्नो पद्मरागः परितामि पद्मम् ।
विहाय सर्वानिति रागलक्ष्मीरियाय[3] रामाङ्घ्रिमदोषलेशम् ॥ ३१ ॥

(भा.दी.) बाल इति । बालः रविः लोलाः चञ्चला गुणा यस्य स तथोक्तः, उदितः सन्नेव (तथा) न तिष्ठति यतस्ततश्चञ्चलभूतरागादिगुण इत्यर्थः । पद्मरागः पद्मरागमणिः लोलगुणः चञ्चलरक्तिमाख्यगुणो न भवति, तथाऽपि सु शोभनो गन्धो यस्य स सुगन्धो[4] न भवति । 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः' (अ.सू.५.४.१३५) इति समासान्तप्रत्ययः । पद्मं सुगन्धि भवति । तथाऽपि परितामः परिग्लानिरस्यस्तीति परितामि । तमु ग्लनाविति धातुः । इति अनेनाभिप्रायेण रागलक्ष्मीः रागलक्षणा कान्तिः, रक्तिमाख्यो गुण

१. **'बन्धूकं बन्धुजीवं स्यात्'** इति पर्याप्तम् । **'पुन्नागः सुरपर्णिका'** इति पुष्पान्तरम् ।

२. **'सुगन्धे नो पद्म–'** । **'सुगन्धिः शोभनगन्धवान्'** इति वि.भू. ।

३. **'रागलक्ष्मीरवाप'**

४. उत्तरवाक्यानुसारेण **'सुगन्धिः न भवति'** इति साधुः पाठः । तदनुगुणतया **'सुगन्धिर्नो पद्मरागः'** इत्येव मूलपाठष्टीकासम्मत इति ज्ञायते ।

इत्यर्थः, सर्वान् बालसूर्यपद्मरागपद्मादीन् विहाय, न विद्यते दोषस्य लोलगुणत्वादिदोषस्य लेशो यस्य स तथा तं श्रीरामाङ्घ्रिं इयाय प्राप । इण् गतौ लिट् ॥ ३१ ॥

(सं.चं.) रागलक्ष्मीः शोणिमा सर्वान् विहाय रामाङ्घ्रिमियाय नित्यं सिषेवे । कुतः? तस्यादोषत्वात् । अन्येषामाश्रितशोणिम्नां सदोषत्वात् । तथाहि बालरविः, उद्यन् शोणो दृश्यते । अथाप्युद्गच्छन्न शोणो भवतीति चपलस्वभावता तस्य दोषः । लोला गुणा अस्येति । अथ पद्मरागः शोणः, अलोलगुणश्च । तथाऽपि तस्मिन् न सौगन्ध्यसौकुमार्यादयो गुणा इतीतरगुणासामानाधिकरण्यं दोषः । शोभनो गन्धोऽस्येति सुगन्धिः । 'सुगन्धः' इति क्वचित् पाठः । तदा समासान्तविधेः प्रायिकत्वात् 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः' (अ.सू.५.४.१३५) इति नेकारादेशः । अन्यत्राप्येवमेव प्रायुङ्क्त–'ववृषुरखिलदृश्यं पुष्पवारं सुगन्धम्' । अथ पद्मं शोणम्, न लोलगुणम्, नापि न सुगन्धम् । अथापि परिताम्यति ग्लायतीति ग्लानता तस्य दोषः । भगवांस्तु सर्वथाऽप्य-दोषगन्ध इति । 'सुरक्तपादपल्लवः' (९.८६) इति निर्णये । तत्र स्वित्यस्य विवरणरूपमिदं पद्यम् ॥३१॥

रत्नाङ्गुलीयाङ्गदनूपुरादितद्भूषणानामपि[१] भूषणानि ।
अङ्गानि तस्याखिलभूषणानि स्वयं प्रभुत्वात् सुखचिन्मयानि ॥ ३२ ॥

(भा.दी.) रत्नेति । रत्नमयानि यान्यङ्गुल्याभरणानि तानि च, अङ्गदे च नूपुरे च तानि आदयो येषां तानि तथोक्तानि, यानि तस्य भूषणानि तेषामपि भूषणानि आभरणभूतानि । अखिलानि भूषणानि येषु तानि तथोक्तानि, तस्य श्रीरामस्य अङ्गानि हस्तपादाद्यवयवाः, स्वयं प्रभुत्वात् श्रीरामात्मकत्वेन स्वतन्त्रत्वात् सुखं च चिच्च तयोः स्वरूपाणि सुखचिन्मयानि ॥ ३२ ॥

(सं.चं.) रत्नखचितमङ्गुलीयम् । अङ्गदे केयूरे । **'ತೋಳ್ಬಂದಿ'** इति भाषायाम् । 'केयूरमङ्गदं भूषा दोर्मूले' इति यादवप्रकाशः । नूपुरे मञ्जीरे । **'ಕಾಲುಗೆಜ್ಜೆ'** इति भाषायाम् । एवमादीनां भूषणानामपि भूषणानि भगव-दङ्गानि । आभरणस्याभरणानि । अथाप्यखिलभूषणवन्ति । नाऽत्मानं भूषयितुम् । किन्तु भूषणानि भूषयितुं तानि स्वयमङ्गे दधारेति । 'उदारबाहुभूषणः शुभाङ्गदः सकङ्कणः । महाङ्गुलीयभूषितः सुरक्तसत्कराम्बुजः (९.८३) इति च । बाहुभूषणं भुजकीर्तिः ॥ ३२ ॥

इमाननन्तस्य गुणानन्ताननन्तबोधा विधिशर्वपूर्वाः ।
अंशांशतो वक्तुमहो न शक्ताः कथं पुनर्म्मादृशमानवाः[२] स्युः ॥ ३३ ॥

---

१. **'–नूपुरादिविभूषणाना–'** २. **'–मानसाः स्युः'**

(भा.दी.) एतावता समस्तावयवादिवर्णनं सम्पूर्णं किमित्यतो न केनापि तेषां साकल्येन वर्णनं कर्तुं शक्यं किं पुनर्मयेत्याह– **इमानि**ति । अनन्तो बोधो ज्ञानं येषां ते तथा, विधिश्च शर्वश्च तौ पूर्वौ येषां ते तथा, अनन्तस्य महागुणस्य, 'महागुणत्वाद् यमनन्तमाहुः' इत्युक्तेः, श्रीरामस्य अनन्तान् अपरिमितान् (इमान्) गुणान् अंशानामंशः अंशांशतस्मादिति ततः, लेशतोऽपीत्यर्थः, वक्तुं शक्ताः समर्थाः न भवन्ति । अहो आश्चर्यम् । मादृशाः मत्सदृशाः ये मानवाः मनुष्यास्ते मद्बुद्धिसमबुद्धयः पुरुषा इत्यर्थः, कथं पुनः शक्ताः स्युः? न कथमपीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(सं.चं.) अनन्तं भगवन्तं बोधन्तीत्यनन्तबोधाः । भगवत्तत्ववेदिनः विधिशर्वपूर्वा अपि अंशांशतोऽपि वक्तुं न शक्ताः । वयं के? ॥ ३३ ॥

सीता सिताभे मणिहेमदण्डे द्वे चामरे चारुतरे धुनाना ।
श्रीर्ह्रीरिति द्वित्ववती परेशपार्श्वद्वये सर्वजनैरवैक्षि ॥ ३४ ॥

(भा.दी.) सीतेति । सिता धवळा आभा कान्तिर्ययोस्ते तथोक्ते, हेममयौ दण्डौ हेमदण्डौ मणिखचितौ हेमदण्डौ ययोस्ते तथोक्ते, चारुतरे द्वे चामरे धुनाना वीजयन्ती, श्रीरिति नाम्ना ह्रीरिति नाम्ना च द्वित्वमस्या अस्तीति द्वित्ववती, द्विरूपवतीत्यर्थः, वस्तुतस्तु एकरूपैवेत्यर्थः, सीता, सर्वे ये जनास्तैः, (परेशस्य) पार्श्वयोर्द्वयं तस्मिन् अवैक्षि परिदृष्टाऽभूत् । सुराणकान् तमः प्रापयितुं लोकदृष्ट्या वियुक्ततया स्थिता तदानीं सर्वैरपि श्रीरामसमीपे प्रत्यक्षतया दृष्टेति भावः ॥ ३४ ॥

(सं.चं.) सीता सिताभे इतीन्द्रवज्रा । मणिहेममयौ दण्डौ ययोः । धुनाना चालयन्ती । 'रामस्य दक्षिणे पार्श्वे सपद्मा श्रीरुपाश्रिता । सव्ये तु ह्रीर्महादेवी' (१०९.६) इति रामायणे । एकत्वसमानाधिकरणद्वित्ववती । 'सीता सैवाखिलाक्ष्णां विषयमुपगता श्रीरिति ह्रीरथैका । द्वेधा भूता दधार व्यजनमुभयतः पूर्णचन्द्रांशुगौरम्' (९.८९) इति निर्णये ॥ ३४ ॥

तारुण्यलावण्यविलासलक्ष्मीरनाद्यनन्ताऽनुपमाऽनवद्या ।
रामस्य पत्न्या ननु रामकान्त्या प्रतर्क्यतां वेदनिवेदिताऽपि ॥ ३५ ॥

(भा.दी.) तारुण्येति । न विद्यते आदिर्यस्याः सा अनादिः, सा च सा अनन्ता च, उत्पत्तिनाशरहितेत्यर्थः, न विद्यते अवद्यं दुःखस्पृष्टत्वादिदोषो यस्याः सा तथोक्ता, श्रीरामस्य पत्न्याः सीतायाः, तारुण्यं

यौवनं तच्च, लावण्यमवयवसौन्दर्यं तच्च, विलासो विभ्रमः स च, तेषां लक्ष्मीः श्रीः, तारुण्यलावण्यविलासादिगुणसम्पत्तिरित्यर्थः, न विद्यते उपमा यस्याः सा तथाऽपि, वेदैर्निवेदिताऽपि ज्ञापिताऽपि, वेदप्रतिपादिताऽपीत्यर्थः, रामकान्त्या ध्रुवं निश्चितं यथा भवति तथा प्रतर्क्यतां ऊह्यताम्। तर्क ऊहायां लोट्। अन्यस्य तत्सदृशवस्तुनोऽभावात् श्रीरामस्य कान्तिः तारुण्यादियुक्ता च अनाद्यनन्तकालीना च अनवद्या च अनुपमा च वेदोदिता च भवति यतस्तस्मात् तत्समानतया सीताकान्त्यास्तर्को युक्त इत्यर्थः। सीतारामनिष्ठसौन्दर्यादिगुणानां परस्परमेवोपमानोपमेयभावतया नान्यत् किञ्चिदुपमानस्थलमिति भावः ॥ ३५ ॥

(सं.चं.) तारुण्यलावण्याभ्यां यो विलासो हावविशेषस्तस्य लक्ष्मीः शोभा। तारण्यस्य लावण्यस्य विलासस्य च लक्ष्मीरिति वा। रामस्य पत्न्याः सीताया विलासलक्ष्मीः अनाद्यनन्ता अनुपमा अनवद्या चेति वेदनिवेदिताऽपि रामकान्त्या दृष्टान्तभूतया प्रतर्क्यताम्, तर्केणापि निश्चीयताम्। युक्तं वेदनिवेदितं सीताङ्गलक्ष्म्या अनुपमत्वं रामस्य कान्तिवदिति। सीताऽनुपमदेहकान्तिः। रामकान्तिसदृशकान्तिमत्त्वादिति। चित्रमिदं यद् रामकान्त्युपमत्वेनैवानुपमत्वं बोध्यत इति। सीतारामयोर्देहकान्त्योस्तदितरोपमानराहित्यं पदार्थ इत्यविरोधः ॥ ३५ ॥

बिन्दूनमन्दान् विकिरत् सुधाया हारानिवाऽराद् ध्रुवमाप्तभूत्यै ।
भूम्नः सितच्छत्रमधत्त चित्रं [१]श्रीमान् हनूमान् हसितेन्दुबिम्बम् ॥ ३६ ॥

(भा.दी.) **बिन्दूनि**ति। श्रीमान् हनूमान्, आप्तानां शरणागतानां भक्तानां भूतिरैश्वर्यं तस्यै, ऐश्वर्यादिप्राप्तय इत्यर्थः, हारानिव, सुधाया अमृतस्य अमन्दान् बहून् बिन्दून् आरात् समीपे ध्रुवमव्यवधानं यथा भवति तथा विकिरत् प्रस्रवत्, हसितः अपहसितः इन्दुबिम्बश्चन्द्रमण्डलं येन तत्तथोक्तम्, चन्द्रमण्डलादप्यधिककान्तियुक्तमित्यर्थः, चित्रं भूम्नः पूर्णगुणस्य श्रीरामस्य सितं श्वेतं यच्छत्रं तत् अधत्त ॥ ३६ ॥

(सं.चं.) बिन्दूनमन्दानिति चेन्द्रवज्रा। अमन्दान् निरन्तरान् सुधाया बिन्दून् हारानिवाऽप्तानां भगवद्भक्तानां भूत्यै सम्पदे, भगवन्महिमानुसन्धानेनाऽत्मोन्नत्यै, विकिरत्, ततः धावळ्येन च हसितेन्दुबिम्बं भूम्नो रामस्य श्वेतच्छत्रम्। 'दध्रे च्छत्रं हनूमान् स्रवदमृतमयं पूर्णचन्द्रायुताभम्' (९.८९) इति निर्णये ॥ ३६ ॥

चक्रं विधूताखिलदुष्टचक्रं चक्रात्मकोऽसौ भरतो दधानः ।
भ्राजत्सहस्रांशुसहस्रतेजस्तस्यानुजो दक्षिणतो जगाम ॥ ३७ ॥

---

१. 'चित्रं धीमान्'

(भा.दी.) चक्रमिति । विधूतं निरस्तं अखिला ये दुष्टास्तेषां चक्रं समूहो येन तत्तथोक्तं चक्रं दधानः, चक्रमात्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तः, चक्राभिमानीत्यर्थः, भ्राजन्तो ये सहस्रांशवः सूर्यास्तेषां यत्सहस्रं तद्वत्तेजो यस्य स तथोक्तः,[१] तस्य श्रीरामस्य अनुजः भरतः दक्षिणतः दक्षिणपार्श्वतः जगाम ॥ ३७ ॥

(सं.चं.) चक्रमिति पुनरिन्द्रवज्रा । भ्राजत्सहस्रांशुसहस्रतेजश्चक्रम् । तस्य रामस्यानुजो भरतः ॥ ३७ ॥

स्वयं स्वनन्तं[२] श्वसनावपूरैश्चन्द्रच्छविं हासमिवातिरम्यम्[३] ।
शङ्खं दधच्छङ्खतनुः स्वयं च शत्रुघ्न आयात् प्रभुसव्यभागे ॥ ३८ ॥

(भा.दी.) स्वयमिति । श्वसनस्य वायोः ये अवपूराः अवपूरणानि, तैः स्वयमेव स्वनन्तं ध्वनिं कुर्वन्तम्, चन्द्रस्य च्छविरिव च्छविः कान्तिर्यस्य स तथा तम्, हांसमिव हंसनिवहमिव अतिरम्यम् । अतिदिव्यमिति क्वचित् पाठः । शङ्खं दधत् दधानः, स्वयं शङ्खः तनुः शरीरं यस्य स तथोक्तः, शङ्खाभिमानीत्यर्थः, शत्रुघ्नः प्रभोः श्रीरामस्य सव्यो भागस्तस्मिन् आयात् जगाम ॥ ३८ ॥

(सं.चं.) मुखवायुपूरणेन विना स्वयमेव श्वसनस्य वायोरवपूरणेन स्वनन्तं ध्वनन्तम् । चन्द्रच्छविम् । चन्द्रमिति कुमुदकुसुममुच्यते । कुमुदमिव सितम् । चन्द्र इति कर्पूर उच्यते । कर्पूरगौरम् । चन्द्र इति चन्द्रमा उच्यते । तद्वच्छोभमानम् । अत एव हासमिवातिरम्यम् । हासो धवळ इति कविसमयः । स्वयं शङ्खतनुः शङ्खमानी । 'साक्षाच्चक्रतनुस्तथैव भरतश्चक्रं दधद् दक्षिणेनाऽयात् सव्यत एव शङ्खतनुभृच्छङ्खात्मकः शत्रुहा' (९.९०) इति निर्णये ॥ ३८ ॥

तस्याग्रतो ब्रह्मशिवादिदेवास्तत्सेवनार्थं प्रययुः स्वभूत्या[४] ।
ओङ्कारपूर्वा अपि सर्ववेदास्तं कीर्त्तयन्तो निजमूर्त्तिमन्तः[५] ॥ ३९ ॥

(भा.दी.) तस्येति । ब्रह्मशिवादिदेवाः स्वभूत्या स्वेषां भूत्या हंसवाहनत्वादिवैभवेन सह, नतु रूपान्तरणे-त्यर्थः, तस्य श्रीरामस्य यत्सेवनं तस्मा इति तदर्थम्, तस्य श्रीरामस्य अग्रतः अग्रभागे प्रययुः । ओङ्कारः

---

१. एतत्पक्षे भरतविशेषणमिदम् । **'–सहस्रतेजास्तस्यानुजो–'** इति च मूलपाठः । सर्वथाऽस्वरसमिदं लिपिकृत्प्रमादफलमिति भाति । अत एव क्वचित्–**'तद्वत् तेजो यस्य तत् तथोक्तम्'** इति पठ्यते । तदा त्विदं वाक्यम्, **'चक्रं समूहो येन तत् तथोक्तम्'** इत्यतः परं पठनीयम् ।

२. **'स्वनन्तस्वना–'** । **'स्वनन्तस्वसनावपूरैः'**, **'अनन्तस्य नारायणस्य शोभनमुखवायुपूरैः'** इति वि.भू. । अनन्वितमिवेदं व्याख्यानम् ।

३. **'हंसमिवातिरम्यम्'** इति वि.ती.पाठः । **'हंसमिवातिदिव्यम्'** इति क्वचित् । **'हासमिवातिव्यिम्'** इति च ।

४. **'प्रययुः प्रभूत्या'**

५. **'निजकीर्त्तिमन्तम्'** इति, **'निजकीर्तिमन्तः'** इति च ।

पूर्वो येषां ते तथोक्ताः सर्ववेदा अपि, निजा या मूर्तिः सा एषामस्तीति तथोक्तास्तथा सन्तः, तं श्रीरामं कीर्तयन्तः संस्तुवन्तः सन्तः अग्रतः प्रययुः ॥ ३९ ॥

(सं.चं.) तस्याग्रत इति पुनरिन्द्रवज्रा। स्वभूत्या आयुधवाहनादिसम्पदा सह। निजमूर्तिमन्तः दिव्यरूपधरा ओङ्कारपूर्वाः सर्ववेदाभिमानिनश्च। 'अग्रे ब्रह्मपुरोगमाः सुरगणा वेदाश्च सोङ्कारकाः' (९.९०) इति निर्णये। रामायणे च–'वेदा ब्राह्मणरूपेण गायत्री सर्वरक्षिणी। ओङ्कारोऽथ वषट्कारः सर्वे राममनुव्रताः' (१०९.८) इति ॥ ३९ ॥

खगा मृगाद्याश्च पिपीलिकाद्या नगास्तृणाद्याश्च चराचरा ये[१] ।
लोकाः स्वलोकाभिमुखं मुकुन्दं पश्चान्महाकारुणिकं प्रजग्मुः ॥ ४० ॥

(भा.दी.) खगा इति। खगाः पक्षिणः, मृगा आद्याः येषां ते तथोक्तास्ते च, पिपीलिकाः आद्याः येषां ते तथोक्तास्ते च, (नगाः वृक्षाश्च, तृणाद्याश्च),पराश्च अवराश्च ये लोकाः जनाश्च, स्वस्य यो लोकस्तं प्रति अभिमुखम्, महान् यः कारुणिकः करुणाशीलस्तम्, मुकुन्दं मोक्षप्रदं श्रीरामं पश्चात् पृष्ठभागे प्रजग्मुः ॥ ४० ॥

(सं.चं.) मृगाद्या ग्राम्यारण्याः पशवः। पिपीलिकाकीटशलभाद्याः क्षुद्रजन्तवः। नगा द्रुमाः। तृणगुल्मलताः त्वक्साराश्च। एवं चराचराः सर्वलोकाः। स्वलोकस्याभिमुखं मुकुन्दं पश्चात् पृष्ठतः प्रजग्मुः। मुखमभिगतोऽभिमुखः। 'अत्यातयः क्रान्त्याद्यर्थे द्वितीयया' (२.२.१८) इति वार्तिकेन द्वितीयातत्पुरुषः। 'पश्चात् सर्वजगज्जगाम रघुपं यान्तं निजं धाम तम्' (९.९०) इति, 'जगाम धाम चाऽत्मनस्तृणादिना सहैव सः। खगा मृगास्तृणादयः पिपीलिकाश्च गर्दभाः। तदाऽऽसुरुत्तमा यतो नृवानरास्तु किम्पुनः' (९.७२–३) इति च निर्णये। रामायणे च–'यानि पश्यन्ति काकुत्स्थं स्थावराणि चराणि च। सर्वाणि रामगमने अनुजग्मुर्हि तान्यपि' (१०९.२१) इति ॥ ४० ॥

ते वानरास्तं रविसूनुपूर्वाः सर्वे नरा अप्यतिशुद्धभावाः ।
गायन्त उच्चैश्चरितानि भूम्नो रामस्य पार्श्वद्वितये स्म यान्ति ॥ ४१ ॥

(भा.दी.) त इति। रविसूनुः पूर्वो येषां ते तथा ते वानराः, अतिशुद्धो भावो भक्तिर्येषां ते तथा, सर्वे नरा अपि, भूम्नः पूर्णगुणस्य श्रीरामस्य चरितानि चरित्राणि उच्चैः सम्यक् गायन्तः सन्तः, पार्श्वयोर्द्वितयं द्वयं तस्मिन् यान्ति स्म ययुः ॥ ४१ ॥

---

१. **'–द्याश्च परावरा ये'** इति वि.ती. पाठः।

(सं.चं.) ते वानरा इति चेन्द्रवज्रा । सुग्रीवपूर्वा वानराः । अतिशुद्धो भाव आशयो येषाम् । मनसि रजस्त-मोमूलकालुष्यरहिताः । पार्श्वद्वितये दक्षिणपार्श्वे वानराः सव्ये नराः । 'तस्य सूर्यसुतपूर्ववानराः दक्षिणेन मनुजास्तु सव्यतः । रामजन्मचरितानि तस्य ते कीर्तयन्त उच्चैर्द्रुतं ययुः' (९.९१) इति निर्णये ॥४१॥

गान्धर्वसारानननुवर्त्तयन्तो[1] गन्धर्वविद्याधरचारणाद्याः ।
महामुनीन्द्रा अपि कोसलेन्द्रं वेदैः स्तुवन्तः परितोऽन्वगच्छन् ॥ ४२ ॥

(भा.दी.) **गान्धर्वेति** । गन्धर्वाश्च विद्याधराश्च चारणाश्च ते आद्या येषां देवयोनीनां ते तथोक्ताः, गान्धर्वेषु गानेषु सारान् श्रेष्ठान्, यद्वा गान्धर्वस्य गन्धर्वशास्त्रस्य सारान् प्रतिपाद्यान् अर्थभूतान् गान्धर्वशास्त्रप्रतिपादि-तान् गीतनर्तनादिकानित्यर्थः, अनुवर्तयन्तः सन्तः, 'सारो बले स्थिरेंऽशेऽर्थे पुमान् न्याये वरे त्रिषु' इति रत्नमाला, महामुनीन्द्राः नारदादयोऽपि, कोसलेन्द्रं कोसलविषयाणामिन्द्रं श्रीरामम्, वेदैः स्तुवन्तः सन्तः परितः अन्वगच्छन् । गम्लृधातोर्लङ् ॥ ४२ ॥

(सं.चं.) दैवं गानं गान्धर्वमुच्यते । नृत्यं च । गानेषु नृत्येषु च ये साराः श्रेष्ठाः प्रकाराः,ताननुवर्तयन्तः क्रियासमभिहारेण दर्शयन्तः गन्धर्वाद्याः । वेदैः स्तुवन्तो महामुनीन्द्रा नारदाद्याः । 'गन्धर्वैर्गीयमानो विबुध-मुनिगणैरब्जसम्भूतपूर्वैर्वेदोदारार्थवाग्भिः प्रणिहितसुमनः सर्वदा स्तूयमानः' (९.९२) इति च ॥ ४२ ॥

प्राणः स्वयम्भूर्गरुडादयोऽस्य गुणान् वदन्तस्त्रिदिवादुपेत्य[2] ।
द्रष्टुं तमीशं जगतो मुमुक्षोर्ज्ञानप्रदीपानुददीपयन्त ॥ ४३ ॥

(भा.दी.) **प्राण** इति । प्राणः मुख्यवायुः, स्वयम्भूश्चतुर्मुखः, गरुड आदिर्येषां ते तथोक्ताः देवाः, ईशं तं श्रीरामं द्रष्टुम्, त्रिदिवः स्वर्गलोकादिस्तस्मात्, सत्यलोकादिस्वस्वलोकादित्यर्थः, उपेत्य अस्य श्रीरामस्य गुणान् वदन्तः वर्णयन्तः सन्तः, मुमुक्षोः मोक्षेच्छोः,'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य' (अ.सू. ७.१.७४) इति पुंवद्भावः, जगतः लोकस्य ज्ञानप्रदीपान् ज्ञानलक्षणप्रदीपान् उददीपयन्त उपदेशादिना उत्पादितवन्तः । दीपी दीप्तौ लङ् ॥ ४३ ॥

(सं.चं.) स्वलोकं जिगमिषन्तं तमीशं द्रष्टुं त्रिदिवादुपेत्य । तस्य गुणान् वदन्तः तच्छृण्वतः मुमुक्षोर्जनस्य ज्ञानप्रदीपानुददीपयन्त ब्रह्माद्याः । 'प्रायाच्छेषगरुत्मदादिकनिजैः संसेवितः स्वं पदम्' (९.९३) इति, 'ब्रह्म-रुद्रगरुडैः सशेषकैः प्रोच्यमानसुगुणोरुविस्तरः' (९.९३) इति च निर्णये ॥ ४३ ॥

---

१. '–ननुवर्णयन्तो–' २. 'वदन्तस्त्रिदशा उपेत्य'

सद्भक्तिसिद्धाञ्जनतेजिताभिः सज्ज्ञानदृग्भिः प्रभुमीक्षमाणाः ।
चराचराः प्राणभृतः प्रमोदमभूतपूर्वं प्रययुः प्रभूतम् ॥ ४४ ॥

(भा.दी.) सदिति । चराचराः प्राणभृतः प्राणिनः, सती या भक्तिः सैव सिद्धाञ्जनमञ्जनविशेषस्तेन तेजिताभिः निशिताभिः, निर्मलाभिः, पुष्टाभिरित्यर्थः, समीचानानि यानि ज्ञानानि तान्येव दृशस्ताभिः, प्रभुं श्रीरामं ईक्षमाणाः सन्तः, पूर्वमभूतोऽभूतपूर्वस्तम्, पूर्वमनुत्पन्नमित्यर्थः, प्रभूतं समृद्धम्, बहुलमित्यर्थः, प्रमोदं प्रययुः ॥ ४४ ॥

(सं.चं.) सद्भक्तिरेव मन्त्रसिद्धमञ्जनम् । तेन तेजिताभिर्धौताभिः । 'धौते निशातं निशितं क्ष्णुतं तेजितमर्थवत्' इति यादवप्रकाशः । उत्तेजिताभिर्वा । ज्ञानदृष्टिभिः । नतु चर्मचक्षुर्भ्याम् । 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः' इति हि भगवानुवाच । 'सर्वैर्भूतैश्च भक्त्या स्वनिमिषनयनैः कौतुकाद् वीक्ष्यमाणः' (९.९२) इति निर्णये ॥ ४४ ॥

अनन्त एवं विभवैरनन्तैः स योजनं सार्द्धमितो जगाम ।
रामाज्ञया तत्र मनोरमायां सस्नुः सरय्वां सकलाश्च लोकाः ॥ ४५ ॥

(भा.दी.) अनन्त इति । अनन्तः सः श्रीरामः, अनन्तैः अपरिमितैः, एवम्भूतैः विभवाः वैभवानि तैः सहितः सन्, अर्धेन सहितं सार्धं तत् योजनं इतः अयोध्यायाः जगाम । सकलाः सर्वे लोकाः जनाश्च, मनोरमायां मनोहरायां तत्र सरय्वां रामाज्ञया सस्नुः स्नानं चक्रुः । ष्णा शौचे लिट् ॥ ४५ ॥

(सं.चं.) अनन्त एवम् । 'अध्यर्धयोजनं गत्वा नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् । सरयूं पुण्यसलिलां ददर्श रघुनन्दनः' (११०.१) इति रामायणे ॥ ४५ ॥

प्राप्ता दिवस्तत्र विमानकोटीर्म्मणिप्रवेकैर्ल्लसमानकोटीः ।
प्रजा अपश्यंश्चलचामराणां वृन्दं वधूनामिह चामराणाम् ॥ ४६ ॥

(भा.दी.) प्राप्ता इति । मणिषु प्रवेकाः श्रेष्ठास्तैः, लसमानाः शोभमानाः कोटयो अग्रभागा यासां तास्तथोक्ताः, दिवः वैकुण्ठसत्यलोकादिलोकात् तत्र सरय्वां तटे प्राप्ताः आगताः विमानकोटीः, इह विमानकोटीषु चलन्ति चामराणि यासां तास्तथोक्तास्तासाम्, चामरोपेतहस्तानामित्यर्थः, वधूनां स्त्रीणां वृन्दम्, अमराणां देवानां वृन्दं समूहस्तच्च प्रजाः अपश्यन् ॥ ४६ ॥

(सं.चं.) दिवः प्राप्ता विमानकोटीः प्रजा अपश्यन् । कीदृशीः? मणिश्रेष्ठैर्लसदग्रभागाः । लसदाश्रयो वा । 'कोटिस्त्वश्रौ प्रकर्षेऽग्रे' इति यादवप्रकाशः । इह विमानकोटीषु चलचामराणाममरवधूनां वृन्दं चापश्यन् । वधूरिति वनितासामान्यवचनम् । अमराणां वृन्दं चापश्यन्, पादान्त्ययमकम् ॥ ४६ ॥

अथाऽरुरोहाम्बरमम्बुजाक्षः सदा चिदानन्दतनुः[१] ससीतः ।
सद्योऽतिदिव्याकृतयः समस्ताश्चराचरास्ते च विमानभाजः ॥ ४७ ॥

(भा.दी.) अथेति । सदा सर्वदा चिच्च आनन्दश्च तौ तनुः शरीरं यस्य स तथोक्तः, ससीतः सीतासहितः, अम्बुजवदक्षिणी यस्य स तथा श्रीरामः, अम्बरं व्योम तत् आरुरोह । रुहतेर्लिट् । चराचराः स्थावरजङ्गमात्मकाः समस्ताः, ते श्रीरामेण सह गताः श्रीरामभक्ताश्च, (अति)दिव्या आकृतयो देहा येषां ते तथा सन्तः, सद्यः सपदि विमानानि भजन्तीति विमानभाजस्तथा सन्तः, विमानारूढाः सन्त इत्यर्थः, अम्बरमारुरुहुरित्यन्वयः ॥ ४७ ॥

(सं.चं.) तेन सहाऽगतास्ते चराचराश्च दिव्यदेहाः सन्तो विमानभाजो बभूवुः । 'आरुरोह विभुरम्बरं शनैस्ते च दिव्यवपुषोऽभवंस्तदा' (९.९३) इति निर्णये ॥ ४७ ॥

बद्धाञ्जलिर्म्मूर्द्धनि राजितश्रीरामाय रामाय मनोरमाय ।
ब्रह्माऽथ वृन्दारकवृन्दजुष्टं तुष्टाव[२] तुष्टावधिकं निमग्नः ॥ ४८ ॥

(भा.दी.) बद्धेति । अथ श्रीरिति प्रसिद्धा रामा स्त्री श्रीरामा राजिता शोभिता श्रीरामा यस्य स तथा तस्मै, सीतासहितायेत्यर्थः, यद्वा राजिता या श्रीस्तां रमयतीति राजितश्रीरामस्तस्मै, मनोरमाय मनोहराय, श्रीरामाय मूर्धा शिरस्तस्मिन् बद्धः अञ्जलिर्येन स तथा ब्रह्मा, वृन्दारकाणां देवानां यद् वृन्दं तेन जुष्टं सेवितं श्रीरामम्, तुष्टौ सन्तोषे अधिकं यथा भवति तथा निमग्नः सन् तुष्टाव स्तुतवान् । ष्टुञ् स्तुतौ लिट् ॥ ४८ ॥

(सं.चं.) बद्धाञ्जलिरितीन्द्रवज्रा । पार्श्वे विराजिता श्रीरिति ख्याता रामा रमणी यस्य तस्मै रामाय बद्धाञ्जलिर्ब्रह्मा तुष्टाव रामम् । अधिकं सदा तुष्टौ निमग्नः । 'रामाय रामाय' इति 'तुष्टाव तुष्टाव' इति द्वितीये तुरीये च पादादियमकम् ॥ ४८ ॥

---

१. **'–जाक्षस्तदा चिदानन्दवपुः'**

२. **'–वृन्दयुक्तस्तुष्टाव'** । **'रामाय तुष्टाव राममस्तुवत्'** । **'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्'** (वार्तिकम्–१.४.३२) **इति चतुर्थी'** इति का.श्री. ।

रामाज्ञया विश्वगुरुर्विरिञ्चिः स वैष्णवीमेव गतिं दिदेश ।
स्वानन्दसन्तानवतीमनन्तां ताभ्यः प्रजाभ्यो विभयां विशोकाम्[1] ॥ ४९ ॥

(भा.दी.) रामेति । विश्वगुरुः सर्वजगद्गुरुः सः विरिञ्चिः, रामाज्ञया ताभ्यः श्रीरामेण सहाऽगताभ्यः प्रजाभ्यः, स्वरूपभूता आनन्दा स्वानन्दाः, शोभनानन्दा इति वा, तेषां सन्तानः परम्परा साऽस्यास्तीति तथोक्ता ताम्, अनन्तां नाशरहिताम्, विगतं भयं यस्याः सा तथा ताम्, विगतः शोको यस्याः सा तथा तां विशोकाम्, वैष्णवीं विष्णुसम्बन्धिनीमेव गतिं दिदेश श्रीरामाज्ञया प्रददौ ॥ ४९ ॥

(सं.चं.) स्वानन्दसन्तानवतीम् । अत एव नाम्ना सान्तानिकीम् । 'पिपीलिकातृणान्तानां ददौ लोकाननुत्त-मान् । वैष्णवान् सन्ततत्वाच्च नाम्ना सान्तानिकान् विभुः' (९.१०६) इति निर्णये । 'लोकान् सान्तानिकान् नाम यास्यन्तीमे समागताः' (११०.१८) इति रामायणे ॥ ४९ ॥

येये पुरस्तादवतारमापुरंशैरवन्यां कपिमर्त्त्ययोन्याम् ।
देवोपदेवा निजमूलरूपं विहाय देहं विविशुर्विशुद्धाः ॥ ५० ॥

(भा.दी.) य इति । येये देवाः सूर्यादयस्ते च उपदेवाः गन्धर्वादयस्ते च, अंशैः अवन्यां भुवि, कपयश्च मर्त्याश्च तेषां योन्याम्, पुरस्तात् पूर्वं अवतारः उत्पत्तिस्तं प्रापुः, ते सर्वेऽपि देहो वानरादिशरीरम्, तं विहाय सरयूनद्यां परित्यज्य, विशुद्धाः सन्तः निजं यन्मूलरूपं तत् विविशुः ॥ ५० ॥

(सं.चं.) भौमं देहं विहाय विशुद्धरूपा देवोपदेवाः प्रायो निजमूलरूपं विविशुः । 'ये तु देवा इहोद्भूता नृवानरशरीरिणः । ते सर्वे स्वांशितामापुस्तन्मैन्दविविदावृते' (९.१०८) इति निर्णये । वक्ष्यमाणानङ्गदं जाम्बवन्तं विभीषणं चर्ते । अनुदिता अप्रधाना अङ्गदप्रजाश्च । 'वानराश्च स्वकां योनिमृक्षाश्चैव तथा ययुः । येभ्यो विनिःसृताः सर्वे सुरेभ्यः सुरसम्भवाः । तेषु प्रविविशे चैव सुग्रीवः सूर्यमण्डलम् । पश्यतां सर्वदेवानां स्वान् पितॄन् प्रतिपेदिरे' (११०.२०–२) इति रामायणे ॥ ५० ॥

विशेषमात्रेण विनैव भेदं पृथक् पुरस्तादपृथक् ततोऽभूत् ।
अनन्तशय्येन पयोब्धिमद्ध्ये स्वमूलरूपेण स रामदेवः ॥ ५१ ॥

(भा.दी.) विशेषेति । सः रामदेवः, पुरस्तात् पूर्वम्, भेदः स्वरूपादिभेदस्तं विनैव वर्जयित्वैव, केवलं विशेषः विशेषमात्रं तेन, भेदप्रतिनिधिना विशेषाख्यशक्त्यतिशयमात्रेणेत्यर्थः, पृथक् भिन्न इव दृष्टः, ततः

१. 'विशङ्काम्'

स्वलोकगमनानन्तरम्, पयोब्धेर्मध्यं तस्मिन् स्थितेन, अनन्तः शेषः शय्या यस्य तत्तथोक्तं तेन, स्वस्य श्रीरामस्य यन्मूलरूपं श्रीनारायणाख्यं तेन अपृथगभिन्नः सर्वात्मना एकीभूतः अभूदित्यन्वयः ॥ ५१ ॥

(सं.चं.) विशेषमात्रेणेत्युपेन्द्रवज्रा । विनैव भेदं पुरस्तात् पृथगभूत् । ततोऽपृथगभूत् । सर्वमिदं भेदप्रति-निधिना विशेषमात्रेण । भेदहीनेऽपि भेदव्यवहारहेतुर्हि विशेषः ॥ ५१ ॥

सर्वसद्गुणगणैरपि भूम्नः फुल्लतामरसदृंशि सदृंशि ।
रामनामवपुषः खलु विष्णोर्भान्ति सद्विभवपुंषि वपूंषि[१] ॥ ५२ ॥

इति श्रीनारायणपण्डिताचार्य्यविरचिते रामाङ्के
सङ्ग्रहरामायण उत्तरकाण्डे सप्तमः सर्ग्गः ॥

—०—

(भा.दी.) सर्वेति । फुल्लानि विकसितानि यानि तामरसानि पद्मानि तानीव विद्यमाना दृशो दृष्टयो येषां तानि तथोक्तानि, अतिविकसितपद्मसमनेत्राणीत्यर्थः, सर्वे ये सन्तो गुणास्तेषां गणाः समूहास्तैः सदृंशि समानानि । सर्वत्र देशे सर्वदाऽपि काले सर्वगुणगणैश्च सर्वाण्यपि रूपाणि समानान्येव । न हि नीचोत्तमत्वादियुक्तानीत्यर्थः । सन्तो निर्दोषा ये विभवाः आनन्दैश्वर्यशौर्यादयस्तान् पुष्णन्ति पुष्टिं कुर्वन्तीति तथोक्तानि, सदाऽप्यनन्तनानाविधपरमविभवसमूहैः परिपूर्णानीत्यर्थः, राम इति नाम यस्य तत्तथोक्तं तादृशं वपुः यस्य स तथोक्तः तस्य, भूम्नः परिपूर्णगुणस्य विष्णोः, वपूंषि रूपाणि, अनन्तावताररूपाणीत्यर्थः, भान्ति खलु शोभन्ते खलु । भा दीप्तौ लिट् ॥ ५२ ॥

इति श्रीविश्वपतितीर्थकृतायां सङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां भावार्थदीपिकायामुत्तरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥

—०—

सं.चं.) स्वागतेन च्छन्दसा सर्गमुपसंहरति– सर्वेति । रामनामकं वपुरवताररूपं यस्य, भूम्नः पूर्णस्य विष्णोः सर्वगुणैरपि सदृंशि समानानि फुल्लारविन्दसमचक्षुष्मन्ति सतां ज्ञानिनां विभवं समृद्धिं पुष्णन्ति तादृशानि वपूंषि अनन्तानि रूपाणि लोके ज्ञानिनामन्तरङ्गे च भान्ति खलु ॥ ५२ ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु सङ्ग्रहरामायणटीकायां सङ्ग्रहचन्द्रिकायामुत्तरकाण्डे सप्तमसर्गविवरणम् ॥

—०—

[आदितः श्लोकाः– ३३७४+५२=३४२६]

---

१. **'अत्र बहुप्रमाणानि वक्तुं शक्यन्ते । तथाऽपि बालजनमनःसमाधानाय प्रवृत्तत्वादुपरम्यतेऽस्माभिः'** इति वि.भू. ।

अष्टमः सर्ग्गः

अनुग्रहार्थं [१]पवमानसूनो रूपान्तरेणाथ सदाऽन्तरेण[२] ।
उवास रामो [३]रमणीयकीर्त्तिर्भूमण्डले किम्पुरुषाख्यखण्डे ॥ १ ॥

(भा.दी.) श्रीरामेण हनुमत्यनुग्रहपारवश्येन भूमावपि केनचिद्रूपेणापरोक्षतयाऽवस्थितमित्याह– **अनुग्रहार्थ-मिति** । अथ रमणीया अतिमनोहरा कीर्तिर्यस्य स तथोक्तः श्रीरामः, भुवो मण्डलं प्रदेशस्तस्मिन्, तत्रापि किंपुरुष इति आख्या यस्य स तथोक्तः स चासौ खण्डश्च तस्मिन्, पवमानसूनोः हनुमतः अनुग्रहार्थम्, सतामुत्तमानामान्तरं प्रियं तेन, रूपान्तरेण स्वरूपविशेषेण, अन्येन रूपेणेति वा, उवास ॥ १ ॥

(सं.चं.) प्रायेणोपजातिबद्धोऽयं सर्गः । सदा आन्तरेण अन्तर्दृश्यमानेन, तथा बहिर्गतेनापि रूपान्तरेण अनुग्रहार्थम् । भूमण्डलेऽप्युवास । कुत्र? किम्पुरुषाख्यखण्डे ॥ १ ॥

रामप्रसादाय स शास्ति राज्यं प्राणात्मजः किम्पुरुषाख्यवर्षे[४] ।
रामं सदा तत्र निरीक्षमाणः कीर्त्तिं प्रभोर्ग्गायति गानदक्षः ॥ २ ॥

(भा.दी.) **रामेति** । प्राणात्मजः मुख्यप्राणपुत्रः सः हनुमान्, रामस्य प्रसादोऽनुग्रहस्तस्मै, श्रीरामानुग्रहं स्वस्मिन् पूर्णमपि, मत्प्रीत्यर्थं किम्पुरुषे कल्पान्तं राज्यपालनं कुरु' इत्याज्ञकरणेन पुनः पूर्णतया प्राप्तुमि-त्यर्थः, किम्पुरुष इति आख्या यस्य तत्तथोक्तं तच्च तद्वर्षं च तत्, 'वर्षोऽस्त्री भारताद्यब्दवृष्टिषु प्रावृषि स्त्रियः' इति वैजयन्ती, राज्यं शास्ति पालयति । शासु अनुशिष्टौ लट् । तत्र किम्पुरुषे श्रीरामं सदा निरीक्षमाणः सन् गानदक्षः गानचतुरः हनुमान् प्रभोः कीर्तिं गायति । गा गाने लट् ॥ २ ॥

---

१. **'पवनस्य सूनो–'**
२. **'सदान्तरेण, सतामुत्तमानामान्तरेणाऽन्तर्विद्यमानेन, सतां प्रियेणेति यावत्'** इति का.श्री. ।
३. **'रमणीयकान्तिर्भू–'**
४. **'–षाख्यखण्डे'**

(सं.चं.) रामप्रसादायेत्यादीनि त्रीणि पद्यानीन्द्रवज्राबद्धानि । किम्पुरुषेषु राज्यं कुर्विति रामाज्ञापालनेन तत्प्रसादाय । 'रामाज्ञया किम्पुरुषेषु राज्यं चकार रूपेण तथाऽपरेण' (९.१२१) इति निर्णये ॥ २ ॥

वन्दामहे सुन्दरमिन्दिरेशं नारायणं विश्वपरायणं त्वाम् ।
विष्णुं च विश्वस्थितिदं विजिष्णुं पाताळपादं पुरुषं द्युमौळिम्[1] ॥ ३ ॥

(भा.दी.) गानप्रकारमेव दर्शयति– **वन्दामह** इति । वयं सुन्दरं इन्दिरेशम्, विश्वस्य समस्तजगतः परायणं परमाश्रयम्, 'विश्वो हिरण्यगर्भः' इति श्रुतेर्विश्वस्य मुख्यप्राणस्य परायणमिति वा, 'परायणमभिप्रेते तत्परे परमाश्रये' इति वैजयन्ती । [2]नारायणमिन्दिरापतित्वादिना नारायणं नारायणाख्यं मूलरूपिणं त्वां वन्दामहे । वदि अभिवादनस्तुत्योः लट् । विश्वस्य समस्तस्य स्थितिः पालनं तां ददाति तथोक्तस्तम्, विजिष्णुं समस्तशत्रुविजयशीलम्, विष्णुं च विष्णुनाम्नाऽवतीर्णं च त्वां वन्दामहे । 'पुनश्च माया त्रिविधा बभूव सत्वादिरूपैरथ वासुदेवात् । सत्वात्मिकायां स बभूव तस्मात् स विष्णुनामैव निरन्तरोऽपि' इत्युक्तेः । पाताळं पदयोर्यस्य तथा तम्, पाताळाधारभूतपादमित्यर्थः, यद्वा पाताळं पादौ यस्य स तथा तम्, 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' इतिवत् पाताळलोकजनकपादवन्तमित्यर्थः, द्यौः सत्यलोको मौळौ यस्य स तथा तम्, सत्यलोकाधारशिरोयुक्तमित्यर्थः, यद्वा पूर्ववत् सत्यलोकजनकशिरोयुक्तमिति वा, अथवा पाताळे पादौ यस्येति वा, पाताळव्यापिपादमित्यर्थः, दिवि सत्यलोके मौळिर्यस्येति वा, सत्यलोकव्यापिमूर्धानमिति वाऽर्थः । समस्तमपि ब्रह्माण्डमण्डलं तत्तदवयवैर्व्याप्य तद्रक्षणार्थं तत्प्रेरणार्थं च तिष्ठन्तमित्यर्थः । 'पाताळमेतस्य हि पादमूलं पठन्ति पार्ष्णिप्रपदे रसातळम्' इत्यादिभागवतोक्तेः । पुरुषं विराट्पुरुषनाकं त्वां वन्दामहे ॥ ३ ॥

(सं.चं.) नारायणाख्यं मूलरूपं विष्ण्वाख्यं पुरुषाख्यमवतारद्वयं च स्तौति– वन्दामहे । विश्वस्थितिदम् । सृष्ट्यर्थं ब्रह्माणमाविवेश । संहारार्थं रुद्रम् । स्थित्यर्थं स्वयं विष्णुनामाऽऽविर्बभूव । लोकसिसृक्षया पुरुषरूपं जग्राह । 'पातळमेतस्य हि पादमूलम्–' (२.१.२६) इति, 'उरःस्थळं ज्योतिरनीकमस्य ग्रीवा महर्वदनं वै जनोऽस्य । तपो रराटिं विदुरादिपुंसः सत्यं तु शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्णः' (२.१.२८) इति च भागवते । 'शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत पद्भ्यां भूमिः' इति पौरुषे सूक्ते ॥ ३ ॥

---

१. **'पाताळपादं पाताळलोकजनकपादवन्तम् । पुरुषं विराट्पुरुषनामकं पूर्णषड्गुणम् । द्युमौलिम्, द्यौरिति सत्यलोक उच्यते, सत्यलोकजनकशिरोयुक्तमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः–'दिवो मूर्धानमरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आजातमग्निम्' इति । दिवो मूर्धानं सत्यलोकजनकमूर्धानमित्यर्थः । पृथिव्या अरतिं पृथिव्युपलक्षितपाताळजनकपादवन्तमित्यर्थः'** इति वि.भू. ।

२. **'नराश्रयत्वेन्दिरापतित्वादिना'** इति पाठः स्यात् ।

त्वां वासुदेवं निजमुक्तिबीजं सङ्कर्षणं संहरणप्रवीणम् ।
प्रद्युम्नमस्य प्रभवप्रभावं वन्देऽनिरुद्धं सकलैकपालम् ॥ ४ ॥

(भा.दी.) त्वामिति । निजानामात्मीयानाम्, स्वभक्तानामित्यर्थः, या मुक्तिस्तस्याः बीजं कारणभूतम्, नियमनाद्यर्थं सर्वप्राणिष्वन्तर्यामितया तिष्ठतीति वा[१], सचति सृष्टिकाले सर्वजगदुत्पादयतीति सुः, दीव्यतीति देवः वासुश्चासौ देवश्चेत्यादिप्रवृत्तिनिमित्तैर्वासुदेवस्तं वासुदेवनाम्नाऽवतीर्णं त्वाम् (वन्दे) 'वानात् सूतेर्देवनात् वासुदेवो वासाद् द्युतेश्छादनात् क्रीडनाच्च । बलादसुत्वात् दातृतो वर्तनाच्च तं वासुदेवं प्रवदन्ति देवाः' इति । संहरणे संहारे प्रवीणं चतुरम्, सर्वजगत्संहारकर्तारमित्यर्थः, सङ्कर्षणं त्वां वन्दे । अस्य लोकस्य प्रभवे जननविषये प्रभावः सामर्थ्यं यस्य स तथा तम्, सर्वजगत्सर्ज्जनकर्तारमित्यर्थः, प्रद्युम्नं त्वां वन्दे । सकलं जगदेकतो मुख्यतः पालयतीति तथा तम्, सर्वजगत्स्थितिकर्तारमित्यर्थः, अनिरुद्धं त्वां वन्दे ॥ ४ ॥

(सं.चं.) अथ वासुदेवादिचतुर्मूर्त्तीराह । अस्य जगतः प्रभवे सृष्टौ प्रभावः सामर्थ्यमस्य ॥ ४ ॥

गुरुं विधेर्विश्वगुरुं कुमारं महीवहं त्वां च महावराहम् ।
[२]सम्पादकं सात्वतमैतरेयं नारायणं[३] धर्म्मभवं च वन्दे ॥ ५ ॥

(भा.दी.) गुरुमिति । विधिश्चतुर्मुखस्तस्य गुरुं साक्षात्तत्वोपदेष्टारम्, विश्वगुरुं सर्वगुरुम्, कुमारं कुमार-नाम्नाऽवतीर्णं वन्दे । 'विष्णोः सनत्कुमाराख्याच्छुश्रुवुर्ज्ञानमुत्तमम् । सनत्कुमारप्रमुखा योगम्' इत्युक्तेः । महीं भुवं वहतीति धरतीति महीवहस्तम्, हिरण्यकेन[४] भुवि नीतायां सत्यां तं हत्वा भुवं स्वस्थानं प्रत्यानीतवन्त-मित्यर्थः, महांश्चासौ वराहश्च तं त्वां वन्दे । सात्वतं सात्वताख्यशास्त्रं तत् सम्पादयति करोतीति सम्पादकस्तम्, सात्वताख्यसंहिताविशेषं कृतवन्तमित्यर्थः, इतारायाः इतरादेव्या अपत्यं पुमानैतरेयस्तं महिदासाख्यं त्वां वन्दे । 'महिदासाभिधो जज्ञे इतरायास्तपोबलात् । साक्षात् स भगवान् विष्णुर्यस्तन्त्रं वैष्णवं व्यधात्' इत्युक्तेः । धर्मात् धर्मप्रजेश्वराद् भवतीति धर्मभवस्तम्, यमस्य रूपविशेषात् धर्माख्यात् मूर्तिनाम्न्यां तद्भार्याया-मवतीर्णमित्यर्थः, नारायणं नारायणाख्यं च त्वां वन्दे ॥ ५ ॥

---

१. वासुदेवनाम्नि वाकारार्थोऽयम् ।

२. **'सम्पादकम्, सम्पादयितुं भक्ताभीष्टं कर्तुं शीलवन्तम् । सात्वतं सात्वनामकम् । ऐतरेयमितरायाः कुमारं महिदासनामकम् ।......मह उत्सव एषामस्तीति महिनो ब्रह्मादयो (दासाः) भृत्या यस्येति विग्रहः'** इति का.श्री. । एतेन **'सम्पादुकम्'** इति का.श्री. सम्मतः पाठः स्यादिति भाति । **'शीलवन्तम्'** इति व्याख्यानात् । **'लषपतपद–'**(अ.सू.३.२.१५४) इति ताच्छील्यार्थे उकञ् ।

३. **'नारायणं बदरिकाश्रमे विद्यमानम्'** इति का.श्री. ।

४. **'हिरण्यकासुरेण'**

(सं.चं.) सनत्कुमारावतारमाह– गुरुं विधेः । सनकादिषु चतुर्ष्वप्येकः सनत्कुमारः पठ्यते । स विधेः सुतः । अयं तद्भिन्न इति गुरुं विधेरित्याह । ब्रह्मणोऽपि गुरुं जनकं च । विश्वस्य वायोरपि गुरुम् । विश्वस्य जगतो गुरुम् । कुमारं सनत्कुमारम् । 'स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमास्थितः' (१.३.६) इति हि भागवते । 'कुमारो नाम भगवान् स्वयं स्वस्मादजायत । दिदेश ब्रह्मणे ब्रह्म ब्रह्मचर्ये स्थितो विभुः' इति तात्पर्ये ब्राह्मवचनम् । 'सनत्कुमारोऽवतु कामदेवात्' (६.८.१७) इति च । 'सनत्कुमारनामा तु ब्रह्मचर्यवपुर्हरिः । सनत्कुमारमपरं ब्रह्मपुत्रं विवेश यः' इति च तन्त्रभागवतवचनं तात्पर्ये । वराहावतारमाह– महीवहम् । 'द्वितीयं तु भवायास्य रसातळगतां महीम् । उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः' (१.३.७) इति च । महीं वहति स्वस्थानं प्रापयति उद्वहति च । स्वायम्भुवमन्वन्तरे वैवस्वतमन्वन्तरे च । ब्रह्मणो नासापुटतोऽणुः पतन् परतो महानयं भवन् स्वदंष्ट्रयोन्नीतधरो बभूव । महिदासावतारमाह– सम्पादकम् । सात्वतम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । 'षट्सु द्वितीया' इति प्राचीनम् । सात्वतस्य वैष्णवतन्त्रस्य सम्पादकं प्रवर्तकम् । सम्पादयितारम् । 'अवतारस्तृतीयोऽस्य देवर्षिः प्रथितो दिवि । महिदासस्त्वैतरेयो यस्तन्त्रं नारदेऽवदत्' इति च ब्राह्मवचनं तात्पर्ये (१.३.८) । 'ऐतरेयो हरिः प्राह नारदाय स्वकां तनुम् । यत् प्रापुर्वैष्णवा नान्ये यद्दते न सुखं परम्' इति च ब्राह्मवचनम् (२.७.१९) । 'महिदासो देवऋषिः पातु मां विष्णुरव्ययः' इति च तन्त्रभागवतवचनम् (६.८.१७) । अथ धर्मतनयेषु नारायणाख्यं रूपमाह– नारायणं धर्मभवम् । 'तुर्ये धर्मकलासर्गे नरनारायणावृषी । भूत्वाऽऽत्मोपशमोपेतमकरोद् दुश्चरं तपः' (१.३.९) इति च भागवते ॥ ५ ॥

कृष्णं च धर्म्मस्य सुतं हरिं च विरिञ्चरक्षाकरनामधेयम् ।
त्वां साङ्ख्यहेतुं कपिलं च भूमन्नान्वीक्षिकीवादिनमेमि दत्तम् ॥ ६ ॥

(भा.दी.) **कृष्णं** चेति । धर्मस्य धर्मप्रजेश्वरस्य सुतं कृष्णं च कृष्णाख्यं च त्वां वन्दे । धर्मस्य धर्मप्रजेश्वरस्य सुतं विरिञ्चस्य ब्रह्मणः रक्षाकरं नामधेयं नाम यस्य स तथा तम्, ब्रह्मणि श्रीनारायणनाभिपद्मे स्थितवति प्रळयकालवायुना पद्मे कम्पिते तत्रावस्थितो ब्रह्मा हरिरित्यब्रवीत्, तदा भीतं तं रक्षितवान् हरिरिति कथा, तस्मादेवमुक्तम्, हरिं च हरिनामकं च त्वां वन्दे । यमस्य रूपविशेषाद् धर्मात् मूर्तिदेव्यां नरनारायणकृष्णहरयोऽवतीर्णा इत्यतो धर्मस्य सुतं हरिं चेत्यप्यन्वयः कर्तव्यः । हे भूमन् पूर्णगुण श्रीराम, साङ्ख्यस्य यथार्थज्ञनहेतुत्वेन साङ्ख्य(नामक)स्य शास्त्रस्य हेतुं कारणभूतम्, साङ्ख्यशास्त्रकर्तारमित्यर्थः, कर्दमप्रजेश्वराद् देवहूत्यामवतीर्णं कपिलं कपिलाख्यं च त्वां वन्दे । आन्विक्षिकीं आन्वीक्षिकीनामिकां

योगविद्यां वक्तुं शीलमस्यास्तीति तथा तम्, आन्वीक्षिक्याख्ययोगशास्त्रप्रवर्तकमित्यर्थः, दत्तं अत्रि-मुनेरनसूयायामवतीर्णं दत्तनामकं च त्वां एमि शरणं गतोऽस्मि । इण् गतौ लट् ॥ ६ ॥

(सं.चं.) धर्मतनयतया जातमवशिष्टं रूपद्वयमाह– धर्मस्य तनयं कृष्णं च हरिं च । 'नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णस्तथैव च । चत्वारो धर्मतनया हरिरेव त्रयो मताः । अनन्तो नरनामाऽत्र तस्मिंस्तु नरनाम-वान् । विशेषेण स्वयं विष्णुर्निवसत्यम्बुजेक्षणः' इति षाड्गुण्यवचनं तात्पर्ये (२.७.६) । विरिञ्चिरक्षाकरं हरिरिति नामधेयं यस्य । 'अन्तर्हितेन्द्रियार्थाय हरयेऽवहिताञ्जलिः । सर्वभूतमयो विश्वं ससर्जेदं स पूर्ववत्' (२.९.३८) इति भागवते । अथ कपिलावतारमाह– त्वां साङ्ख्यहेतुम् । 'पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचाऽसुरये साङ्ख्यं तत्वग्रामविनिर्णयम्' (१.३.१०) इति, 'जज्ञे च कर्दमगृहे द्विज देवहूत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे । ऊचे य आत्मशमलं गुणसङ्गपङ्कमस्मिन् विधूय कपिलः स्वगतिं प्रपेदे' (२.७.३) इति च । अथ दत्तावतारमाह– आन्वीक्षिकीमळर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान्' (१.३.११) इति, 'अत्रेरपत्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो दत्तो मयाऽहमिति यद् भगवान् स दत्तः' (२.७.४) इति च । आन्वीक्षिकी तत्वविद्या । वेदाद्यनुसारेण तत्वानीक्ष्यन्तेऽस्यां विद्यायामिति ॥ ६ ॥

यज्ञं महेन्द्रं मनुसूक्तवर्ण्यमसङ्गिनं[1] स्तौम्यृषभं च नाभ्यम् ।
पृथुं पृथुस्थं वरचक्रिणं च मत्स्यं मनुं गामपि गुप्तवन्तम् ॥ ७ ॥

(भा.दी.) यज्ञमिति । महेन्द्रं इन्द्रपदे स्थित्वा त्रैलोक्याधिपत्यं कृतवन्तम्, 'पूर्वेन्द्रोऽसौ यज्ञनामा परेशः' इत्युक्तेः, मनुना स्वायम्भुवमनुना सूक्तैरुपनिषन्मन्त्रविशेषैः, 'ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्' [2]इत्यादिभिर्वर्ण्यं स्तुत्यम्, यज्ञं रुचिप्रजेश्वरादाकूतिदेव्यामवतीर्णं यज्ञनामकं त्वां वन्दे । नाभेरपत्यं पुमान् नाभ्यस्तं नाभ्याख्यराजर्षेर्मेरुदेव्यामवतीर्णमित्यर्थः, असङ्गिनं विरक्तम्, ऋषभं ऋषभनामकं च त्वां वन्दे । पृथौ पृथुनामकराजर्षौ तिष्ठतीति पृथुस्थस्तम्, वरं यच्चक्रं सुदर्शनं तदस्यास्तीति तथा तम्, पृथुं पृथुनामकं च त्वां वन्दे । मनुं वैवस्वतमनुं गामपि भूमिमपि, वेदरूपवाचमपीति वा, गुप्तवन्तं उपप्रळये रक्षितवन्तम्, मत्स्यं मत्स्यरूपिणं च त्वां वन्दे ॥ ७ ॥

(सं.चं.) यज्ञावतारमाह– यज्ञम् । स्वायम्भुवमन्वन्तरे लीलया धृतमहेन्द्रपदम् । स्वायम्भुवमनुदृष्टेन 'ईशावास्यमिदं सर्वम्' इत्यादिना सूक्तेन वर्णितमहिमानम् । मनुना स्वदृष्टसूक्तेन वर्ण्यमिति वा । 'ततः

१. **'–सूक्तवन्द्यमसङ्गिनम्'** २. **'इत्यादिभिर्वन्द्यं स्तुत्यम्'**

सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत । स यामाद्यैः सुरगुणैरपात् स्वायम्भुवान्तरम्' (१.३.१२) इति, '–यज्ञः सर्वगतो हरिः । यामैः परिवृतो देवैर्हत्वाऽशासत् त्रिविष्टपम्' (८.१.१८) इति च । अथ ऋषभावतारमाह– असङ्गिनम् । 'अष्टमो मेरुदेव्यां तु नाभेर्जात उरुक्रमः । दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतम्' (१.३.१३) इति, 'नाभेरसावृषभ आस सुदेविसूनुर्यो वै चचार समदृग्घृदि योग-चर्याम् । यत् पारमहंस्यमृषयः पदमामनन्ति स्वस्थः प्रशान्तकरणः परिमुक्तसङ्गः' (२.७.१०) इति च । नाभ्यं नाभितनयम् । अथ पृथुस्थितं पृथुनामकं रूपमाह– पृथुं पृथुस्थम् । 'ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः' (१.३.१४) इति च । 'आविवेश पृथुं देवः शङ्खी चक्री चतुर्भुजः' इति पाद्मवचनं तात्पर्ये । 'पृथुर्नाम महाराजस्तत्र विष्णुः स्वयं प्रभुः । पृथुनामा चतुर्बाहुः प्रविष्टस्तेन हेतुना' इति महासंहितावचनं च (२.७.९) । अथ मत्स्यावतारमाह– मत्स्यम् । वैवस्वतमनुम् दैत्यहननेन गां वेदवाचमपि गुप्तवन्तम् । 'रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषान्तरसम्प्लवे । नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद् वैवस्वतं मनुम्' (१.३.१५) इति, 'मत्स्यो युगान्तरसमये मनुनोपलब्धः क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः । विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्म आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान्' (२.७.१२) इति च । 'अतीते प्रळयापाये उत्थिताय च वेधसे । हत्वाऽसुरं हयग्रीवं वेदान् प्रत्याहरद्धरिः' (८.२२.२७) इति च ॥ ७ ॥

कूर्म्मं महामन्दरधारिलीलं धन्वन्तरिं त्वाममृतं दधानम् ।
वधूं सुधार्त्थं[1] हतदैत्यधैर्य्यां दैत्येभसिंहं च नृसिंहमेमि ॥ ८ ॥

(भा.दी.) कूर्ममिति । महान् यो मन्दरस्तं धर्तुं शीलमस्या अस्तीति मन्दरधारिणी तादृशी लीला यस्य स तथा तम्, कूर्मं कूर्मरूपिणं त्वां नमामि । अमृतममृतकलशस्तद् दधानं धन्वन्तरिं धन्वन्तरिरूपिणं त्वां वन्दे । (सुधार्थं) अमृतार्थं देवासुरैः क्षीराब्धिमथनकालेऽमृतकलशं धृत्वाऽवतीर्णस्य धन्वन्तरेः करादमृत-कलशमनयादपहृतवतो दैत्यान् वञ्चयितुं वधूं स्त्रीरूपिणम्, हृतं दैत्यधैर्यं यया सा तथा ताम्, दैत्यविमोहिनीमित्यर्थः, नारायणीरूपिणं त्वां वन्दे । दैत्या एव इभा गजास्तेषां हनने सिंह इव सिंहस्तम्, हिरण्यकशिप्वादिदैत्यहनने सिंहायितमित्यर्थः, नृसिंहं च नृसिंहरूपिणं च त्वां एमि शरणं गच्छामि । इण् गतौ लट् ॥ ८ ॥

(सं.चं.) अथ कूर्मधन्वन्तरिमोहिनीनृसिंहावतारानाह– कूर्ममित्यादिना । 'सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्द-राचलम् । दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशं विदुः । धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च । अपाययत् सुधामन्यान्

१. 'सुरार्थम्'

मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया । चतुर्दशं नारसिंहं बिभ्रद् दैत्येन्द्रमूर्जितम् । ददार करजैरूरावेरकान् कटकृद् यथा' (१.३.१६–१८) इति च । स्वलीलाविलासैः हतदैत्यधैर्यां वधूं मोहिनीम् । दैत्यधैर्यहरणमपि सुधार्थम् । स्त्रीरूपधारणमपि । दैत्या इभा गजा इव । तेषामयं सिंह इव । दैत्येभः हिरण्यकशिपुर्वा ॥ ८ ॥

श्रीवामनाख्यं बलिबन्धनं त्वां क्षत्रक्षयार्त्थं ननु भार्ग्गवं च ।
[१]वेदान्तदं व्यासमुपैमि तं त्वां रामं च रक्षःक्षपणं पतिं मे ॥ ९ ॥

(भा.दी.) श्रीवामनेति । बलिं बन्धयतीति बलिबन्धनस्तम्, त्रिपादयाच्ञालक्षणपाशेन बन्धकमित्यर्थः, यद्वा बलिदत्तत्रैलोक्यं पदद्वयेऽन्तर्भाव्य तृतीयस्य पदप्रदेशस्याप्रदातुस्तव बन्धनं न्याय्यमिति तद्भक्तिपरीक्षार्थं वरुणपाशैर्बन्धनकर्तारमिति वा, श्रीवामन इति आख्या यस्य स तथा तं च त्वां शरणं उपैमि प्राप्नोमि । इण् गतौ लट् । क्षत्राणां क्षत्त्रजातीनां क्षयः संहारस्तस्मा इति तदर्थं भार्गवं च, भृगुगोत्रे भवं श्रीपरशुरामं च शरणं उपैमि प्राप्नोमि । वेदानामन्तो निर्णयो यस्मात् तत्तथोक्तं तद्दर्शयति प्रदर्शयतीति वेदान्तदर्शस्तम्, सर्व्ववेदान्तादिसच्छास्त्रप्रवर्तकमित्यर्थः, वेदान्तदमिति क्वचित् पाठः, वेदान्तदर्शमिति पाठे न वा एकेनाक्षरेण च्छन्दांसि वियन्तीत्युक्तेरदोषः, व्यासं वेदव्यासरूपिणं त्वां उपैमि । रक्षांसि क्षपयति नाशयति तथा तम्, रक्षःसंहारकमित्यर्थः, मे पतिं रामं च शरणं उपैमि ॥ ९ ॥

(सं.चं.) श्रीवामनाख्यमिति पुनरिन्द्रवज्रा । अथ वामनभार्गवव्यासदाशरथ्यवतारानाह– श्रीवामनाख्यम् । बलिं बध्नातीति बलिबन्धनः । पदत्रययाच्ञामिषेण तं वचनबद्धं कृत्वा भुवनाधिपत्यं ततो हृत्वा पाताळे बबन्धेति । क्षत्रियसंहारार्थं धृतभार्गवरूपम् । क्षत्रक्षयः अर्थः प्रयोजनं यस्यावतारस्य तमिति वा । ब्रह्मसूत्राख्यं वेदार्थनिर्णायकं शास्त्रमितिहासपुराणं च ददाविति वेदान्तदः । 'पञ्चदशं वामनकं कृत्वाऽगादध्वरं बलेः । पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपम् । अवतारे षोडशमे यच्छन् ब्रह्मद्रुहो नृपान् । त्रिः सप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीम् । ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् । चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्प-मेधसः । नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया । समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्याण्यतः परम्' (१.३.१९–२२) इति च । व्यासावतारो रामावतारात् पूर्वमप्यस्ति परस्तादपि । 'तृतीये सप्तमे चैव षोडशे पञ्चविंशके । अष्टाविंशे युगे कृष्णः सत्यवत्यामजायत । व्यासाचार्यस्तु पूर्वेषु चरमे स्वयमेव तु । विव्यास वेदांश्चक्रे च भारतं वेदसम्मितम्' इति स्कान्दवचनं तात्पर्ये (१.७.३६) । चतुर्विंश्यां त्रेतायां रामावतारः । ततः पूर्वं त्रिर्व्यासावतारः । पश्चाद् द्विः ॥ ९ ॥

१. **'वेदान्तदर्शम्'** इति वि.ती.पाठः । अस्वरसः पाठः ।

त्वां शुक्लकेशं बलदेवसंस्थं कृष्णं धरित्रीभरहारिलीलम् ।
नमाम्यसद्बुद्धिभिदं च बुद्धं कल्किस्वरूपं कलिकल्कशान्त्यै ॥ १० ॥

(भा.दी.) त्वामिति । बलदेवे बलभद्रे सन्तिष्ठतीति बलभद्रसंस्थस्तम्, शुक्लकेशं शुक्लकेशात्मकं त्वां नमामि । धरित्र्याः भुवो यो भारस्तं हरतीति धरित्रीभरहारिणी तल्लक्षणा लीला यस्य स तथा तम्, कृष्णं देवकीकृष्णं च त्वां नमामि । असतां दुष्टानां जिनादीनां या बुद्धिः यागादिसद्धर्माचरणबुद्धिस्तां भिनत्तीति तथोक्तस्तम्, दुष्टानां तमःप्राप्त्यर्थमसच्छास्त्रोपदेशेन तद्बुद्धिमोहकमित्यर्थः, बुद्धं च त्वां नमामि । कलिनिमित्तकं कल्कमघं तस्य शान्त्यै प्रशमनार्थम्, 'कल्को ना सिह्लके नस्त्री किट्टे डम्भेऽघपिष्टयोः' इति वैजयन्ती, कल्किरिति स्वरूपं यस्य स तथा तं च त्वां नमामि ॥ १० ॥

(सं.चं.) बलरामकृष्णबुद्धकल्क्यवतारानाह– त्वां शुक्लकेशम् । शुक्लकेशं बलदेवसंस्थं बलदेवाभिधम् । कृष्णकेशं स्वयं कृष्णम् । कलेः कल्कस्य मलस्य शान्त्यै । कलिकल्मषोपशमनाय । 'कल्कः पापाशये पापे डम्भे विट्किट्टयोरपि' इति विश्वप्रकाशः । 'एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी । रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद् भरम् । ततः कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यति । अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु । जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्की जगत्पतिः' (१.३. २३–५) इति च । 'भूमेः सुरेतरवरूथविमर्दितायाः क्लेशव्ययाय कलया सितकृष्णकेशः । जातः करिष्यति जनानुपलक्ष्यमार्गः कर्माणि चाऽत्ममहिमोपनिबन्धनानि' (२.७.२६) इति च । 'राम एको ह्यनन्तांशस्तत्र रामाभिधो हरिः । शुक्लकेशात्मकस्तिष्ठन् रमयामास वै जगत्' इति ब्राह्मवचनं तात्पर्ये (२.७.२६) ॥ १० ॥

मधुद्विषं वेदहरं[१] हयास्यं त्वां शिंशुमारं ग्रहतारकेशम् ।
धेनुं रसान् पीतवतीं परेषां वन्दे विरिञ्चादिगुरुं च हंसम् ॥ ११ ॥

(भा.दी.) मध्विति । मधुं मधुनामकदैत्यं द्वेष्टीति तथा तम्, वेदं हरति आहरतीति तथा तम्, वेदापहारिणं मधुनामकदैत्यं हत्वा चतुर्मुखार्थं वेदमानीतवन्तमित्यर्थः, हयस्य आस्यमिव आस्यं यस्य स तथा तम्, हयग्रीवस्वरूपं त्वां नमामि । ग्रहाः सूर्यादिनवग्रहास्ते च तारकाणि अश्विन्यादिनक्षत्राणि तानि च तेषामीशं स्वामिनम्, तदाश्रयमित्यर्थः, शिंशुमारं दोषाख्यवसोः सकाशात् शर्वर्याख्यायामवतीर्णं शिंशुमारस्वरूपिणं त्वां वन्दे । 'दोषस्य शर्वरीपुत्रः शिंशुमारो हरेः कला' इति भागवतोक्तेः । परेषां देवशत्रूणां त्रिपुरवासिनां रसान् त्रिपुरस्थमयनिर्मितकूपविशेषसम्पादितानमृततुल्यानौषधिरसान् पीतवतीम्, रूद्रस्य जयार्थं पानं कृतवतीम्,

१. **'वेदभृतं हयास्यम्'** इति, **'–हयाख्यम्'** इति क्वचित् ।

धेनुं च धेनुस्वरूपिणं च त्वां वन्दे । 'अथानुगृह्य भगवान् मा भैष्टेति सुरान् विभुः । शरं धनुषि सन्धाय पुर्यामस्त्रं व्यमुञ्चत । तेनाग्निवर्णा इषव उत्पेतुः सूर्यमण्डलात् । यथा मयूखसन्दोहा नादृश्यन्त पुरो यतः । तैः स्पृष्टा व्यसवः सर्वे निपेतुस्त्रिपुरौकसः । तानानीय महायोगी मयः कूपरसेऽक्षिपत् । सिद्धामृतरसस्पृष्टाः वज्रसारा महौजसः । उत्तस्थुर्मेघपटलाद् वैद्युता इव चाग्नयः । विलोक्य भग्नसङ्कल्पं विमनस्कं वृषध्वजम् । तदाऽयं भगवान् विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत् । वत्स आसीत् तदा ब्रह्मा स्वयं विष्णुरयं हि गौः । प्रविश्य त्रिपुरं काले रसकूपामृतं पपौ । तेऽसुरा ह्यपि पश्यन्तो न न्यषेधन् विमोहिताः' इति भागवते धेन्ववतारः प्रसिद्धः । विरिञ्चः आदिः कारणं येषां सनकादीनां ते तथोक्ताः, तेषां गुरुं ज्ञानोपदेष्टारम्, हंसं हंसपक्षिरूपिणं च, सनकादीनां स्वस्वरूपोपदेशार्थं हंसरूपं धृतवन्तमित्यर्थः, त्वां वन्द इत्यन्वयः । 'हंसस्वरूप्यवददच्युत आत्मयोगम्' इति भागवतोक्तेः ॥ ११ ॥

(सं.चं.) हयग्रीवशिंशुमारधेनुहंसरूपाण्याह– मधुद्विषम् । 'कृत्वा हयशिरोरूपं हत्वा तु मधुकैटभौ । ब्रह्मणे तेऽर्पिता वेदास्तेन सत्येन मोक्षय' (भ.प.७२.७७) इति हरिवंशे । शिंशुमारं ग्रहाणां ध्रुवतारकस्य चेशम् । यः समग्रस्य विश्वचक्रस्य केन्द्रनियन्ता ध्रुवनक्षत्रगतः । 'केचनैतज्ज्योतिरनीकं शिंशुमारसंस्थानस्य भगवतो वासुदेवस्य योगधारणामनुवर्णयन्ति । एतदुहैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपम्' (५.२२) इति भागवते । 'ज्ञानानन्दात्मके विष्णौ शिंशुमारवपुष्यथ । ऊर्ध्वलोकेषु संव्याप्त आदित्याद्याः समाश्रिताः' इति ब्रह्माण्डवचनं तात्पर्ये (५.२०.३७) । 'दोषस्य शर्वरीपुत्रः शिंशुमारो हरेः कला' (६.६.१४) इति च भागवते । 'कपिलो दत्तवृषभौ शिंशुमारो रुचेः सुतः' (२.२६) इति निर्णये । परेषामसुराणां मयनिर्मितसिद्धामृतरसकूपं प्रविश्य तद्गतान् सिद्धामृतरसान् पीतवतीम् । 'वत्स आसीत् तदा ब्रह्मा स्वयं विष्णुरयं हि गौः । प्रविश्य त्रिपुरं काले रसकूपामृतं पपौ' (७.११.१२) इति च भागवते । विरिञ्चादिगुरुं च हंसम् । तथाहि भागवते–'स मामचिन्तयद् देवः प्रश्नपारविनिश्चयम् । तस्याहं हंसरूपेण समीपमगमं तदा' (११. १.३.१९) इति भगवद्वचनम् । 'हंसस्वरूप्यवददच्युत आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान् पिता नः' (११.५.१७) इति द्रमिळवचनम् । 'महिदासस्तया हंसः स्त्रीरूपो हयशीर्षवान्' (२.२७) इति निर्णये ॥ ११ ॥

मरुत्वतीपुत्रमुपेन्द्रमेमि पृश्नेः सुतं त्वामपि पृश्निगर्भम् ।
त्वां दारकाङ्गं वृकदारकं च ध्रुवे कृपालुं खलु वासुदेवम् ॥ १२ ॥

(भा.दी.) मरुत्वतीति । मरुत्वतीपुत्रं मरुत्वतीदेवीसुतम्, उपेन्द्रं उपेन्द्राख्यं त्वां उपैमि । इण् गतौ लट् । पृश्नेः पृश्न्याख्यायाः सुतम्, पृश्निगर्भं पृश्निगर्भाख्यं त्वामपि एमि शरणं गतोऽस्मि । वृकं वृकासुरं दारयतीति वृकदारकस्तम्, दारकस्य बालकस्य अङ्गं वपुर्यस्य स तथा तम् । 'यस्य शिरस्यहं हस्तं स्थापयामि (स

म्रियताम्) इत्युक्त्वाऽभिधावन्तं (वृकं) दृष्ट्वा रुद्रः स्वापराधेनैव दुद्राव । क्रमेण ब्रह्मादिलोकान् गत्वा वैकुण्ठं प्रति श्रीहरिरेव मे रक्षक इत्यागतस्य रुद्रस्य पालनार्थं ब्रह्मचारिस्वरूपो भूत्वा चाटुवचसा रुद्रमनुद्रवन्तं वृकासुरं विमोह्य वृकासुरकरं वृकासुरेणैव तच्छिरसि परीक्षार्थत्वेन स्थापयित्वा वृकासुरं संहृतवन्तमित्यर्थः, त्वां वन्दे । ध्रुवे उत्तानपादपुत्रे ध्रुवाख्यबालके कृपाळुं उच्चवैष्णवपददानेन कृपाशीलम्, वासुदेवं वासुदेवाख्यम्, ध्रुववरदानार्थं वासुदेवद्वादशाक्षरप्रतिपाद्यरूपविशेषेण गतवन्तमित्यर्थः, त्वां वन्दे खलु ॥ १२ ॥

(सं.चं.) उपेन्द्रपृश्निगर्भवृकघ्नवासुदेवरूपाण्याह– मरुत्वतीपुत्रं स्वायम्भुवमन्वन्तरीयमुपेन्द्रम् । अपूर्वमिदमनुसन्धानम् । सूचितं भागवततात्पर्ये–'तत्रोपेन्द्रेण हरिणा जितो धर्मात्मजेन च' (४.५.२६) इति । पृश्नेः सुतं पृश्निगर्भम् । तथाहि भागवते देवकीं प्रति कृष्णवचनम्–'त्वमेव पूर्वसर्गेऽभूः पृश्निः स्वायम्भुवी सति । तदाऽयं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः' (१०.४.३२), 'अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति स्मृतः' (४१) इति । दारकाङ्गम् । अङ्गं वपुः । दारकस्येवास्य वपुरिति दारकाङ्गः । तं वटुरूपधारिणम् । वृकासुरस्य विदारकं नाशकम् । तथाहि भागवते–'वृको नामासुरः पुत्रः शकुनेः पथि नारदम् । दृष्ट्वाऽशुतोषं पप्रच्छ देवेषु त्रिषु दुर्मतिः । स आह गिरिशं देवमुपधावस्व सिद्धये' (१०.९२.१४–५), 'इत्यादिष्टस्तमसुर उपाधावत् सुयन्त्रितः' (१७), 'दैवात् स वव्रे पापीयान् वरं भूतभयावहम् । यस्ययस्य करं शीर्ष्णि धास्ये स म्रियतामिति' ।(२१), 'तं तथाव्यसनं दृष्ट्वा भगवान् व्रजिनार्दनः । दूरात् प्रत्युत्थितो भूपदारको योगमायया' (२७), 'भगवानुवाच । शाकुनेय भवान् व्यक्तं श्रान्तः किं दूरमागतः' (२९), 'शुकः । एवं भगवता पृष्टो वचसाऽमृतवर्षिणा । गतक्लमोऽब्रवीत् तस्मै यथापूर्वमनुष्ठितम् । भगवानुवाच । एवं चेत् तर्हि तद् वाक्यं वयं न श्रद्दधीमहि । यो दक्षशापात् पैशाच्यं प्राप्तः प्रेतपिशाचराट् । यदि वस्तत्र विस्रम्भो दानवेन्द्र जगद्गुरौ । तर्ह्यङ्गापि स्वशिरसि हस्तन्यासः प्रदीयताम् । यद्यसत्यं वचः शम्भोः कदाचिद् दानवर्षभ । तदैनं जह्यसद्वाचं नच वक्ताऽनृतं पुनः । इत्थं भगवतश्चित्रैर्वचोभिश्च सुपेशलैः । भिन्नधीर्विस्मितः शीर्ष्णि स्वहस्तं कुमतिर्न्यधात् । अथापतद् भिन्नशिरा वज्राहत इव क्षणात् । जयशब्दो नमःशब्दः साधुशब्दोऽभवद् भुवि' (३१.६) इति । अथ ध्रुवे कृपाळुं ध्रुववरदं वासुदेवम् । तथाहि तात्पर्ये प्रकाशसंहितावचनम् (२.७.८)–'अवतारो महाविष्णोर्वासुदेव इतीरितः । यो ध्रुवाय निजं प्रादात् स्थानमन्यानधिष्ठितम्' इति ॥ १२ ॥

विभुं मुनीनामनुशिक्षितारं मृत्युं खलानामपि सत्यसेनम् ।
त्वां तापसं[१] मोचितहस्तिमल्लं वैकुण्ठमीडे निजलोकहेतुम् ॥ १३ ॥

---

१. अत्र का.श्री. किञ्चिद् बभ्रामेव । तथाहि तद्व्याख्यानम्–**'यद्यपि तापसो मनुः परमात्मा । तस्मिन् मन्वन्तरे 'वैकुण्ठादागतो हरिः गजेन्द्रं मोचितवानिति पुराणादौ ज्ञायते । तथाऽपि हरितापसयोरैक्यज्ञापनार्थम्, 'मोचितहस्तिमलं तापसम्' इत्युक्तमिति ज्ञातव्यम् । यद्वा 'तापसं**

(भा.दी.) विभुमिति । मुनीनां अनुशिक्षितारं वैष्णवधर्माद्युपदेशेन शिक्षितवन्तम्, विभुं वेदशिरसो मुनेस्तुषितायां विभुनाम्नाऽवतीर्णं त्वां वन्दे । खलानां दुष्टानां दैत्यादीनां मृत्युं मारकम्, सत्यसेनं धर्मस्य सकाशात् सूनृतायां सत्यसेननाम्नाऽवतीर्णं त्वां वन्दे । मोचितो ग्रहान्मोचितो हस्तिमल्लो गजेन्द्रो येन स तथा तम्, तापसं हरिमेधसः सकाशात् हरिण्यां तापसनाम्नाऽवतीर्णं त्वां ईडे । ईड स्तुतौ लट् । निजो यो लोको वैकुण्ठाख्यः तस्य हेतुं कारणम्, महालक्ष्मीप्रीत्यर्थं वैकुण्ठलोककर्तारमित्यर्थः, विकुण्ठस्यापत्यं वैकुण्ठस्तम्, शुभ्राख्याद् विकुण्ठायामवतीर्णमित्यर्थः, ईडे ॥ १३ ॥

(सं.चं.) द्वितीयादिपञ्चमान्तमन्वन्तरोपेन्द्रानाह । विभुं स्वारोचिषमन्वन्तरस्योपेन्द्रम् । 'स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुरग्नेः सुतोऽभवत्' (८.१.१९), 'ऋषेस्तु वेदशिरसस्तुषिता नाम पत्न्यभूत् । तस्यां जज्ञे ततो देवो विभुरित्यभिविश्रुतः' (२१) इति भागवते । अष्टाशीतिसहस्राणां मुनीनाम् । 'अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो ये धृतव्रताः । अन्वशिक्षन् व्रतं तस्य कौमारब्रह्मचारिणः' (२२) इति च । सत्यसेनमुत्तममन्वन्तरस्योपेन्द्रम् । खलानां यक्षराक्षसानां मृत्युम् । तथाहि भागवते–'तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः' (२३), 'धर्मस्य सूनृतायां तु भगवान् पुरुषोत्तमः । सत्यसेन इति ख्यातो जातो सत्यव्रतैः सह । सोऽनृतव्रतदुःशीलानसतो यक्षराक्षसान् । भूतद्रुहो भूतगणांस्त्ववधीत् सत्यजित्स्तुतः' (२५–६) इति । ग्राहहस्तात् मोचितः हस्ती नाम मल्लो येन तं तापसं तापसमन्वन्तराधिपतिम् । स एव तत्रोपेन्द्रश्च । 'चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तापसः । हरिरित्याहुतो येन गजेन्द्रो मोचितो ग्रहात्' (८.१.२७) इति च । वैकुण्ठो रैवतमन्वन्तरस्योपेन्द्रः । तमीडे स्तौमि । 'पञ्चमो रैवतो नाम मनुस्तापससोदरः' (८.५.२), 'पत्नी विकुण्ठा शुभ्रस्य वैकुण्ठैः सुरसत्तमैः । तयोः स्वकलया जज्ञे वैकुण्ठो भगवान् स्वयम् । वैकुण्ठः कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृतः । रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया' (४–७) इति च ॥ १३ ॥

वन्देऽजिताख्यं मथिताम्बुराशिं त्वां सार्वभौमं बलिराज्यदं च ।
गुप्ताद्भुतं त्वामृषभं च विष्वक्सेनं हितं शक्रपदस्य शम्भोः ॥ १४ ॥

(भा.दी.) वन्दे इति । मथितोऽम्बुराशिः क्षीरसमुद्रो येन स तथा तम्, वैराजाख्यात् सम्भूत्यामवतीर्णम्, अजित इति आख्या यस्य स तथा तम्,अजितनाम्नाऽवतीर्णमित्यर्थः, त्वां वन्दे । बलेर्यद्राज्यं तद्दातीति

त्वामीडे, मोचितहस्तिमलं त्वमीडे' इति प्रत्येकमन्वये तु न क्लेशः । 'स्मृत्वा हरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधः पतगराजभुजाधिरूढः' इति द्वितीयस्कन्धे सप्तमाध्याये हरिर्मूलरूपेण गजेन्द्रं मोचितवानित्याशङ्क्य, अवतारप्रसङ्गे मूलरूपोक्तिरनुचितेति विवक्षितार्थे आचार्यैः प्रमाणमुक्तम्– 'हरिस्तापसनामाऽसौ जातस्तपसि वै मनुः । गजेन्द्रं मोचयामास ससर्ज च जगद् विभुः' इति ।

तथोक्तस्तम्, सार्वभौमं सार्वभौमनामानं च त्वां वन्दे । गुप्तः पालितः अद्भुतः अद्भुतनामक इन्द्रो येन स तथा तं ऋषभं ऋषभाख्यं त्वां वन्दे । शक्रस्य पदं स्थानं यस्य स तथा तस्य, इन्द्रपदयोग्यस्येत्यर्थः, शम्भोः शम्भुनामकस्य कस्यचिदुत्तमाधिकारिणः हितम्, विष्वक्सेनं च विष्वक्सेनाख्यं च त्वां वन्दे ॥ १४ ॥

(सं.चं.) वन्देऽजिताख्यमितीन्द्रवज्रा । चाक्षुषसावर्णिदक्षसावर्णिब्रह्मसावर्णिमन्वन्तराणामुपेन्द्रानाह । अजिताख्यं चाक्षुषमन्वन्तरस्योपेन्द्रम् । अमृतार्थं देवैः सह मथिताम्बुराशिम् । तथाहि भागवते–'षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुः' (८.५.७) 'तत्रापि देवः सम्भूत्यां वैराजस्याभवत् सुतः । अजितो नाम भगवानंशेन जगतः पतिः । पयोऽब्धिं येन निर्मथ्य सुराणां साधिता सुधा' (९–१०) इति । वर्तमानस्य वैवस्वतमन्वन्तरस्येपेन्द्रो वामनः स्तुत इत्यष्टमस्य सावर्णिमन्वन्तरस्योपेन्द्रमाह– सार्वभौमं बलिराज्यदमिति । 'अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः' (८.११२.११) 'देवगुह्यात् सहस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः । स्थानं पुरन्दराद् हृत्वा बलये दास्यतीश्वरः' (१७) इति च । नवमस्य दक्षसावर्णिमन्वन्तरस्योपेन्द्रमाह– गुप्ताद्भुतम् । गुप्तः रक्षितः अद्भुतो नाम तन्मन्वन्तरेन्द्रो येन तम् । 'नवमो दक्षसावर्णिमनुर्वरुणसम्भवः' (८.१२.१८) 'आयुष्मतोऽम्बुधारायामृषभो भगवान् किल । भविता येन सन्त्रातस्त्रिलोकीं भोक्ष्यतेऽद्भुतः' (२०) इति च । दशमस्य ब्रह्मसावर्णिमन्वन्तरस्योपेन्द्रमाह– विष्वक्सेनम् । तदा शक्रपदे स्थितस्य शम्भ्वाख्यस्येन्द्रस्य । 'दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो महान्' (८.१२.२१) 'विष्वक्सेनो विषूच्यां तु शम्भोः सख्यं करिष्यति' (२२) इति च ॥ १४ ॥

त्वां धर्म्मसेतुं सुतमार्य्यकस्य सुधामहूतिं[1] खलु सूनृताजम् ।
योगेश्वरं बार्हतमप्युपासे गुरुं बृहद्भानुमिह क्रियाणाम् ॥ १५ ॥

(भा.दी.) त्वामिति । आर्यकस्य आर्यकनामकस्य मुनेः सुतम्, धर्मसेतुं धर्मसेतुनामकं त्वां वन्दे । सूनृतायाः जातः सूनृताजस्तम्, सूनृतादेव्यामवतीर्णमित्यर्थः, सुधामभूतिं सुधामभूतिनामकं त्वां वन्दे खलु । बृहत्याः बृहतीदेव्याः अपत्यं पुमान् बार्हतस्तम्, योगेश्वरमपि योगेश्वराख्यमपि त्वामुपासे । इह जगति क्रियाणां सत्कर्मणां गुरुं उपदेष्टारम्, कर्मप्रवर्तकमित्यर्थः, बृहद्भानुं बृहद्भान्वाख्यं त्वामुपासे ॥ १५ ॥

(सं.चं.) धर्मसावर्णिमेरुसावर्णिदेवसावर्णीन्द्रसावर्णिमन्वन्तराणामुपेन्द्रानाह । तत्रैकादशस्य धर्मसावर्णेरन्तरस्योपेन्द्रं धर्मसेतुमुपासे । 'मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादशम उच्यते' (८.१२.२५) 'आर्यकस्य सुतस्तत्र

---

१. **'सुधामभूतिम्'** इति वि.ती.पाठः । भागवताननुगुणमेतत् । **'सुधामहूतिनामकम्'** इति वदन् का.श्री. च बभ्राम ।

धर्मसेतुरिति स्मृतः। वैधृतायां हरेरंशस्त्रिलोकीं धारयिष्यति' (२७) इति च। द्वादशस्य मन्वन्तरस्योपेन्द्रमाह– सूनृतायां सुतत्वेन जातं सुधामहूतिम्। 'सुधामभूतिम्' इति पाश्चात्यः पाठः। सुधामेति हूतिराहूतिः, आख्यानमिति यावत्, यस्य सः। सुधामाख्यमिति यावत्। तथाहि भागवते–'भविता मेरुसावर्णी राजन् द्वादशमो मनुः' (८.१२.२८) 'सुधामाख्यो हरेरंशः साधयिष्यति तन्मनोः। अन्तरं सत्यसहसः सूनृतायां सुतो विभुः' (३०) इति च। 'स्वधामाख्यो हरेरंशः' इति साम्प्रतो भागवतपाठः। तदा तु 'स्वधामहूतिम्' इत्यपि स्यात्। त्रयोदशस्य मन्वन्तरस्योपेन्द्रमाह– योगेश्वरं बृहत्यास्तनयमुपास इति। 'मनुस्त्रयोदशो भाव्यो देवसावर्णिरात्मवान्' (८.१२.३१) 'देवहोत्रस्य तनय उपहर्ता दिवस्पतेः। योगेश्वरो हरेरंशो बृहत्यां सम्भविष्यति' (३३) इति च। चरममन्वन्तरस्योपेन्द्रमाह– क्रियाणां गुरुं बृहद्भानुम्। 'मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशम इष्यते' (८.१२.३४) 'सत्रायणस्य तनयो बृहद्भानुस्तदा हरिः। विनतायां महाराज क्रियातन्तून् वितायिता' (३६) इति च॥ १५॥

वन्दे तनूस्ते [१]बडबामुखादीर्भावांश्च विश्वप्रमुखान् द्विवर्ग्गान्।
नारायणादीनपि केशवादीनात्मादिकानप्यजितादिकांश्च[२] ॥ १६ ॥

(भा.दी.) वन्द इति। बडवायाः मुखमिव मुखं यस्य स बडवामुखः स आदिर्यासां तास्तथा ताः तनूः स्वरूपाणि च वन्दे। विश्वो विश्वाख्यः प्रमुखः आदिर्येषां ते तथा तान् विश्वविष्ण्वादिसहस्रसङ्ख्याकानित्यर्थः। भावान् अवतारान् वन्दे। द्वौ स्त्रीपुरुषलक्षणौ वर्गौ समुदायौ येषां ते तथोक्तास्तान्, स्त्रीरूपत्वपुरुषरूपत्वेनावस्थितानित्यर्थः, भावांश्च वन्दे। तथाच श्रुतिः 'स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः' इति, 'स्त्रीरूपश्चैव पुंरूपो न नपुंसकरूपवान्' इति च। नारायण आदिर्येषां ते तथा तान्, 'नारायणो नरः शौरिः' इत्यादिशतरूपिण इत्यर्थः, भावान् वन्दे। केशव आदिर्येषां ते तथा तान्, केशवादिद्वादशरूपिण इत्यर्थः, भावान् वन्दे। आत्मा आदिर्येषां ते तथा तान् 'आत्मान्तरात्मपरमात्मज्ञानात्मेति चतूरूपिण इत्यर्थः, भावान् वन्दे। अजिता आदिर्येषां ते तथा तान्, अजिताद्यनन्तरूपिण इत्यर्थः, भावान् वन्दे॥ १६॥

(सं.चं.) वन्दे तनूरिति चेन्द्रवज्रा। इदानीं गायत्रीप्रतिपाद्यानि रूपाण्याह– बडबामुखादीस्तनूर्वन्दे। बडबामुखानि त्रीणि स्त्रीरूपाणि। वाचि गायत्र्यां पृथिव्यां च। जीवशरीरे शरीरे च द्वे पुमाकारे च। एवं

१. **'बडबामुखादीः समुद्रे वियमानबडबाग्निनियामकबडबामुखप्रभृतीः ते तनूः'** इति का.श्री.।

२. **'अजितादिकांश्च। 'अजितं केशवं विष्णुं हरिं सत्यं जनार्दनम्। हंसं नारायणं च' इत्यादिकांश्च'** इति का.श्री.। असङ्गतमिदं विवरणम्। **'सोऽनन्तात्माऽजितादिकः'** इत्यादिवचनविरुद्धं च।

पञ्चविधो भगवान् गायत्रीनामकः । मत्स्यादिभिरवतारैः सह षड्विधः । 'गायत्रीनामको विष्णुरेवं षड्विध उच्यते' इति च्छन्दोगोपनिषदि । मत्स्यादयः पूर्वमुक्ताः । अवशिष्टाः पञ्चतनवोऽत्र निरूपिता इति भाति । समुद्रे वडवानले सन्निहितमेकं रूपं बडवामुखनामकमित्येके । बडबामुखो नाम कश्चनर्षिरास । तस्मिन् सन्निहितं च बडबामुखनामकं रूपं स्यात् । 'नारायणो लोकहितार्थं बडबामुखो नाम पुरा महर्षिर्बभूव' (शां.प.३५१.६१) इति महाभारते । एवमादीनां सर्वेषामुपसङ्ग्रहाय 'वडवामुखादीस्तनूः' इत्याह । विश्वप्रमुखान् सहस्रं भावानवतारान् । तत्र विशेषमाह– स्त्रीपुम्भेदेन द्विवर्गानिति । तत्र पुल्लिङ्गनामवाच्यानि पुंरूपाणि । स्त्रीलिङ्गपदवाच्यानि स्त्रीरूपाणि । नपुंसकपदवाच्यान्युभयरूपाणीति । नारायणादीन् अष्टोत्तरं शतं भावानवतारान् । केशवादींश्चतुर्विंशतिभावान् । आत्मादींश्चतुरः । आत्मा अन्तरात्मा परमात्मा ज्ञानात्मा चेति । अजितादिकाननन्तान् ॥ १६ ॥

अपान्तरप्राज्यतमःपुरोगान्[1] भावान् भजे तेऽन्यतमांश्च मान्यान् ।
वर्ण्णाभिधेयान् बृहतीसहस्रवर्ण्णोदितान् वेदमतांस्तथाऽन्यान् ॥ १७ ॥

(भा.दी.) अपान्तरेति । अपान्तरप्राज्यतमाः[2] पुरोग आदिर्येषां ते तथा तान्, मान्यान् ब्रह्मादिपूज्यान्, अन्यतमांश्च उक्तेभ्यः अन्यांश्च ते भावान् अवतारान् भजे । वर्णैरेकोनपञ्चाशद्वर्णैरभिधेया वाच्यास्तान् अज आनन्द इत्यादिकान् भजे । बृहतीनां बृहतीनामिकानां च्छन्दसां यत्सहस्रं तस्य ये वर्णास्तैः उदितान् प्रतिपादितान् बृहतीच्छन्दसां सहस्रस्य वर्णाः सर्वे गणिताः षट्त्रिंशत्सहस्रपरिमिता भवन्ति । (प्रत्येकं स्वरव्यञ्जनभेदेन द्विगुणिता द्वासप्ततिसहस्रपरिमिता भवन्ति ।)तत्र प्रत्येकमेवैकैकवर्णप्रतिपाद्यो भगवान् प्रतिशरीरं द्वासप्ततिसहस्रपरिमितासु नाडीषु द्वासप्ततिसहस्ररूपः तिष्ठतीत्यादिप्रकारेण बृहतीसहस्रवर्णोदितानित्यर्थः, भजे । तथा वेदमतान् वेदेषु प्रतिपादितान् अन्यांश्च रूपविशेषान् भजे ॥ १७ ॥

(सं.चं.) अपान्तरेति । अस्फुटार्थोऽयं पादः । अविदद्भिर्लिपिकृद्भिः सृष्टेन पाठवैयाकुल्येन सर्वं सन्देहे निमग्नम् । 'अपान्तरप्राज्यतमःपुरोगान्' इति तु सम्भावितः पाठः । अयं च सम्भावितोऽर्थः–आन्तरं प्राज्यं विपुलं च यत् तमोऽज्ञानम्, तदपगतं येन सोऽपान्तरप्राज्यतमाः । तेनापान्तरतमोनामक इत्यर्थः । तथाहि

---

१. अत्र महान् पाठकोलाहलः । **'अपान्तरप्राज्ञतमपुरोगान्'** इति क्वचित् । अर्थाननुगुणं छन्दोऽननुगुणं चैतत् । **'अपान्तरप्राग्य्रतमापुरोगान्'** इति, **'अपान्तरप्राज्ञतमापुरोगान्'** इति, **'अपान्तरप्राज्ञतमःपुरोगान्'** इति च क्वचित् । अर्थानवगतिमूलं सर्वमिदं प्रामादिकम् । **'अपान्तरप्राज्यतमःपुरोगान्'** इति तु सम्भावितः पाठः ।

२. **'प्राग्य्रतमः'** इति **'प्राज्ञतमः'** इति च कोशेषु पठ्यते । लिपिकृत्प्रमादः । तदा हि छन्दः कुप्यति ।

हरिवंशे नारदेरिते बलिकृते हरिस्तुतौ–'अपान्तरतमा नाम जातो देवस्य वै सुतः । कृताश्च येन वेदार्थास्तेन सत्येन मोक्षय' (३.७१.७९) इति । तन्नामके मुनौ स्थितं भगवद्रूपं स्यादिति भाति । पुरोगपदेन दीर्घतमआदिगतं रूपम् । तदप्युक्तं हरिवंशे–'ऋषिर्दीर्घतमा नाम जात्यन्धो गुरुशापतः । त्वत्प्रसादाच्च चक्षुष्मान्' (८१) इति । मान्यान् पूज्यान् अत्रोदितेभ्योऽन्यतमांश्च ते भावानवतारान् भजे । अकारादि-वर्णवाच्यान् अजादीन् पञ्चाशद्भावान् । क्षकारवाच्यस्य नृसिंहस्य पूर्वमुक्तत्वात् । विशेषविवक्षया पुनर्ग्रहणेऽपि न दोषः । बृहतीसहस्रवर्णोदितान् नाडीगतान् शतसंवत्सराहोरात्रगतांश्च द्वासप्ततिसहस्राणि भावान् । वेद-प्रतिपाद्यानन्यांश्च भावान् भजे । वेदाक्षरगतान् वा भावान् ॥ १७ ॥

इच्छादिशक्तीरपि [1]मोचिकादीस्तवाणिमादीर्विमलादिकाश्च ।
अजातविद्यास्वपि जातविद्यास्वाम्नातमूर्त्तीः सकला उपासे ॥ १८ ॥

(भा.दी.) इच्छादीति । इच्छाशक्तिरादिर्यासां ता इच्छादयस्तादृश्यश्च ताः शक्तयश्च ताः, इच्छाशक्तिः क्रियाशक्तिः ज्ञानशक्तिरित्यादिका भगवच्छक्तीरित्यर्थः, उपासे चिन्तयामि । मोचिका आदिर्यासां तास्तथा मोचिकादयः ताः, सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञानामृताऽऽप्यायिनी व्यापिनी व्योमरूपिणी अनन्ता इत्यादिकाः शक्तीरपि उपासे । हे श्रीराम, तव अणिमा आदिर्यासां तास्तथा ताश्च, अणिमा-महिमा-गरिमा-लघिमा इत्यादीश्च शक्तीः उपासे । विमला आदिर्यासां तास्तथा ताश्च, विमला उत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया इत्यादिकाः शक्तीः उपासे । अपौरुषेयत्वेनाजाता या विद्याः वेदविद्यास्तास्वपि, पौरुषेयत्वेन जाता या विद्याः भारत-पुराणादिविद्यास्तास्वपि, सकलाः समस्ताः आम्नाताः प्रतिपादिता या मूर्तयस्ता अपि उपासे ॥ १८ ॥

(सं.चं.) इच्छा क्रिया ज्ञानमिति तिस्रः स्वरूपशक्तीः । इच्छा ज्ञानं क्रिया बलमिति चतस्रः शक्तय इत्येके । मोचिकादीः अष्टौ शक्तीरुपासे । 'मोचिका चैव सूक्ष्मा च तथा सूक्ष्मामृताभिधा । ज्ञानामृताऽऽप्यायिनी च व्यापिनी व्योमरूपिणी । अनन्ता चेति सम्प्रोक्ता मोचिकाद्यास्तु शक्तयः' इत्युक्ता मोचिकाद्या अष्टौ शक्तयः । 'अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्तिः प्राकाश्यमीशित्वं प्राकाम्यं चेति सिद्धयः' इत्युक्ता अणिमाद्या अष्टौ शक्तयः । 'विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा तथैव च । प्रह्वी सत्या तथेशानाऽ-नुग्रहा चेति शक्तयः' इत्युक्ता विमलाद्या नव शक्तयः । एवमेतास्तव अजातविद्यासु अपौरुषेयीषु श्रुतिषु, जातविद्यासु पौरुषेयीषु इतिहासपुराणाद्यासु, आम्नाताः क्रियासमभिहारेण प्रतिपादिताः सकला अपि मूर्ती-

१. **'मोचिकादीस्तथाऽणिमादी–'**

रुपासे । 'ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम्' इति श्रुतिः । तात्पर्योदाहृते भागवततन्त्रवचने चैतत् स्फुटम् (२.९.१६) 'इच्छाद्या मोचिकाद्याश्च अणिमाद्याश्च शक्तयः। प्रदिष्टा वासुदेवाद्या दामोदरपरास्तथा। अङ्गानि विमलाद्यास्तु प्रह्व्याद्यात्मादिका मताः । एवं षोडशभिश्चैव पञ्चभिश्च हरिः स्वयम् । चतुर्भिश्च युतो नित्यं तत्स्वरूपाश्च शक्तयः' इति ॥ १८ ॥

कालेष्वनन्तेषु तताननन्तान् देशेष्वनन्तेषु च विग्रहांस्ते ।
चित्प्राकृतार्थेषु तताननन्तेष्वेतानुपासे प्रतिवस्तु [1]पाङ्कान् ॥ १९ ॥

(भा.दी.) कालेष्विति। न विद्यतेऽन्तो नाशो येषां ते तथा तेषु प्रवाहतो नाशरहितेष्वित्यर्थः, कालेष्वनन्तेषु, अनन्तेषु देशेष्वपि ततान् व्याप्तान्, कालतस्ततत्वं नाम नित्यत्वम्, देशेषु ततत्वं नाम व्याप्तत्वम्, ते तव अनन्तान् विग्रहान् अवतारान् उपासे । अनन्तेषु अपरिमितेषु, चितश्चेतनास्ते च, प्राकृताः प्रकृतिकार्यभूता ये अर्थास्ते च, तेषु ततान् व्याप्तान् विग्रहान् उपासे । वस्तु वस्तु प्रति प्रतिवस्तु समस्तवस्तुषु पाङ्क्तान् नारायणादिरूपैः पृथिव्यादिषु स्थितान् व्याप्तान् ते तव एतान् श्रुतिप्रसिद्धान् विग्रहान् उपासे ॥ १९ ॥

(सं.चं.) कालेष्वितीन्द्रवज्रा। कालतो देशतः स्वरूपतश्चानन्तान् ते विग्रहानवतारान् अनन्तेषु चिदचित्पदार्थेषु ततान् प्रतिवस्तु च पाङ्क्तान् नारायणादिपञ्चरूपेणावस्थितानुपासे ॥ १९ ॥

ताम्राणि शुभ्राणि च पिङ्गलानि श्यामानि नीलानि चतुर्भुजानि ।
द्व्यष्टप्रवेष्टानि[2] च ते वपूंषि महान्ति चाणूनि च चिन्तयामि[3] ॥ २० ॥

(भा.दी.) ताम्राणीति । अहं ताम्राणि रक्तवर्णानि, शुभ्राणि श्वेतवर्णानि, पिङ्गलानि कपिलवर्णानि, श्यामानि दूर्वादळश्यामानि च, नीलानि नीलमेघवर्णानि च,चत्वारो भुजा येषां तानि तथा तानि च, द्वौ च तौ अष्टौ च द्व्यष्टौ षोडशेत्यर्थः, द्व्यष्टौ प्रवेष्टा बाहवो येषां तानि तथा तानि, 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः, षोडशहस्तानि चेत्यर्थः, महान्ति च महत्परिमाणवन्ति च, अणूनि च अत्यणुपरिमाणवन्ति च ते वपूंषि रूपाणि चिन्तयामि । चिती सञ्ज्ञाने लट् ॥ २० ॥

(सं.चं.) श्यामानि हरिद्वर्णानि । द्व्यष्टप्रवेष्टानि । द्विभुजानि, अष्टभुजानि, षोडशभुजानि च । महान्ति चाणूनि च । महतो महीयांसि चाणोरणीयांसि च ॥ २० ॥

---

१. **'–वस्तु पांस्तान्'। 'प्रतिवस्तु पान्तीति प्रतिवस्तुपान् तान् प्रसिद्धान्'** इति का.श्री. ।

२. **'द्व्यष्टप्रवेष्टानि षोडशसहस्रवन्ति। प्रवेष्टो नाम सहस्रमुच्यते'**(?) इति का.श्री. । ३. **'चिन्तयामः'**

न जातु जातानि न नश्वराणि न जातु दुःखीनि[१] न दोषवन्ति ।
अनन्तसौख्यादिगुणात्मकानि वीक्षे तवैतानि वपूंषि नाथ[२] ॥ २१ ॥

(भा.दी.) न जात्विति । जातु कदाचिदपि जातानि न भवन्तीति नजातुजातानि । नोत्पन्नानि परं तु प्रादुर्भूतान्येवेत्यर्थः । नश्वराणि नाशशीलानि न भवन्तीति ननश्वराणि । दुःखमेषामस्तीति दुःखीनि, जातु कदाचिदपि दुःखीनि न भवन्तीति नजातुदुःखीनि । दोषा एषामस्तीति दोषवन्ति, दोषवन्ति न भवन्तीति नदोषवन्ति । अत्र सर्वेषां नसमासत्वान्नलोपाभावः । सौख्यं सुखमेवादिर्येषां ते तथोक्ताः, ते च ते गुणाश्च, अनन्ता ये सौख्यादिगुणास्त एव आत्मा देहो येषां तानि तथोक्तानि । हे नाथ श्रीराम, तव एतानि प्रागुक्तनारायणादिवपूंषि वीक्षे विशेषतः पश्यामि । ईक्षतेर्लट् । यद्वा हे नाथ श्रीराम, तव एतानि नारायणादि-वपूंषि जातु कदाचिदपि न जातानि किन्तु प्रादुर्भूतान्येवेत्यर्थः । न नश्वराणि । जातु न दुःखीनि । जातु न दोषवन्ति । अनन्तसौख्यादिगुणात्मकानि वीक्ष इति वा योजना ॥ २१ ॥

(सं.चं.) न जातु जातानि । भिन्नानि पदानि । नसमासो वा । वीक्षे निरन्तरं पश्यामि ॥ २१ ॥

गुणाननन्तान् भगवन्ननन्तान् प्रत्येकमप्येवमपि[३] क्रियाश्च ।
एतेषु रूपेषु[४] सुभूषणेषु प्रत्येकमीक्षे भवतः प्रसादात् ॥ २२ ॥

(भा.दी.) गुणानिति । हे भगवन् श्रीराम, भवतः प्रसादोऽनुग्रहस्तस्मात् तव गुणान् अनन्तान् अपरिमितान् वीक्षे । तान् गुणान् प्रत्येकमपि अनन्तान् वीक्षे । तव क्रियाश्च एवं अनन्ताः प्रत्येकमनन्ताश्च वीक्षे । शोभनानि भूषणानि येषां तानि तथोक्तानि तेषु एतेषु प्रागुक्तनारायणादिरूपेषु च गुणान् अनन्तान् वीक्षे । तत्रापि तान् गुणानपि अनन्तान् प्रत्येकमप्यनन्तान् वीक्षे । एतेषु रूपेषु क्रियाश्च अनन्ताः वीक्षे । ताश्च पुनः प्रत्येक-मनन्ता वीक्ष इत्यन्वयः । ईक्षतेर्लट् ॥ २२ ॥

(सं.चं.) एतेषु रूपेषु प्रत्येकमेकैकस्मिन्नपि रूपे अनन्तान् गुणान् वीक्षे । तान् प्रत्येकमप्यनन्तान् वीक्षे । अनन्ता गुणाः । तेष्वेकैकोऽपि गुणोऽनन्त इत्यर्थः । अनन्तगुणात्मकश्च । एवमनन्तरूपेष्वेकैकस्मि-न्नप्यनन्ताः क्रियाः, तास्वेकैका क्रिया चानन्तेति वीक्षे । सर्वाणि च रूपाणि सुभूषणानि वीक्षे ।

१. **'नजातुदुःखानि'** । पाठेऽस्मिन् नसमास एव । न भिन्नपदता । **'नजातुजातानि'** इत्यादिषु सर्वत्र । वि.ती.टीकारीत्या चैवम् ।
२. **'वपूंषि चाहम्'** ३. **'–मप्येवमथ क्रियाश्च'** ४. **'रूपेषु सभूषणेषु । 'सभूषणेषु अलङ्कारसहितेषु'** इति का.श्री. ।

सेयमनन्तदर्शनशक्तिः केवलं भवतः प्रसादात् । 'मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे' (६.४.४८) इति भागवते । 'प्रत्येकशो गुणानां तु निःसीमत्वमुदीर्यते । अनन्तत्वं च गुणतस्ते चानन्ता हि सङ्ख्यया । अतोऽनन्तगुणो विष्णुर्गुणतोऽनन्त एवच' इति तन्त्रभागवतवचनं तात्पर्ये ॥ २२ ॥

भूमानमेनं[१] तव वीक्षमाणो नांशांशदेश्यं तव किञ्चिदीक्षे ।
मग्नांस्त्वयीक्षे महदादिदेवान् महार्ण्णवाभ्यर्ण्णगतापगाभान्[२] ॥ २३ ॥

(भा.दी.) भूमानमिति । अहं तव एनं भूमानं पूर्णत्वं वीक्षमाणः सन्, किञ्चिदपि वस्तु लोके तव अंशस्य अंश एकदेशस्तेन देश्यं सदृशम्, किञ्चिन्मात्रत्वेनापि सममित्यर्थः, नेक्षे न पश्यामि । त्वमेव तव सदृशो नान्यस्त्वत्सदृशः काप्यस्तीति भावः । यद्वा अंशांशदेश्यं एते अंशाः एते अंशांशाः इत्यादिना देश्यं विभागवत्त्वं नेक्षे । तव रूपेषु अवतारेषु गुणादिषु च सर्वत्र हीनोत्तमत्वादिविशेषं न पश्यामि । किन्तु सर्वत्रापि त्वां त्वदंशादिकमपि सकलं भूमानं परिपूर्णमेव पश्यामीत्यर्थः । महत् महत्तत्त्वं आदिर्येषां तानि महदादीनि चतुर्विंशतितत्वानि तेषां देवानभिमानिनो ब्रह्मरुद्रादीन् त्वयि मग्नान् प्रविष्टान् त्वदवयवाश्रितानित्यर्थः । ब्रह्मादीन्, महान् योऽर्णवस्तस्याभ्यर्णं मध्यम्, अन्तर्भाग इत्यर्थः, तद्गताः प्रविष्टा या आपगा नद्यः, तासामाभेव आभा कान्तिर्येषां ते तथा तान् ईक्षे । नदीनां समुद्रप्रवेशे भिन्नत्वेऽपि तुच्छत्वाद् यथा नद्यादि-व्यवहारो नास्ति तथा त्वयि ब्रह्मादयोऽपि मग्नाः आभासाः सन्तः भिन्नत्वेन त्वय्येव स्थिता अप्रधानत्वान्न दृश्यन्ते । त्वमेव सर्वोत्कृष्टतया दृश्यस इत्यर्थः ॥ २३ ॥

(सं.चं.) एनं तव भूमानं पूर्णतां वीक्षमाणोऽनुभवन् तवांशस्य योंऽशः अणुतमो भागः तत्सदृशमपि किञ्चिदन्यन्न पश्यामि । ईषदसमाप्तः अंशांशः अंशाशदेश्यः । 'ईषदसमाप्तौ कल्पप्देश्यदेशीयरः' (अ.सू.५.३.६७) इति पाणिनिः । 'स्तोकेनासम्पूर्णता ईषदसमाप्तिः' इति जयादित्यः । 'कल्पदेशीयदे-श्यादिप्रख्यप्रतिनिधी अपि । सवर्णतुलितौ शब्दौ ये च न्यूनार्थवादिनः' इति दण्डी । महदाद्यभिमानिनो ब्रह्मादिदेवान् त्वयि मग्नान् निलीनान् पश्यामि । महार्णवाभ्यर्णे गतानामापगानामाभेवाऽभा येषां तान् । आपगाभिः आभा सादृश्यं येषां तानिति वा । 'आभा प्रख्योपमाऽभिख्या प्रकारः सन्निभं निभम् । निकाशाद्याश्च साम्यार्थाः समे स्युः शब्दतः पराः' इति यादवप्रकाशः । ता यथा सपदि महार्णवे मग्ना न पृथग् लक्ष्यन्ते एवं भगवन्महिमार्णवे मग्ना ब्रह्मादयोऽपीति भावः ॥ २३ ॥

---

१. **'भूमानमेवं तव'** २. **'–भ्यर्णमगापग्राभान्'**

एवंविधायाखिलशिक्षणाय रामाय चेतोनयनक्षणाय ।
स्वामिन् पदाब्जानतरक्षणाय तुभ्यं नमः शोभनलक्षणाय[१] ॥ २४ ॥

(भा.दी.) **एवमि**ति । हे स्वामिन् श्रीराम, एवं पूर्वोक्ता विधाः प्रकारा यस्य स तथा तस्मै, अखिलान् दुष्टान् शिक्षयतीत्यखिलशिक्षणः तस्मै, अखिलदुष्टविनाशकायेत्यर्थः । यद्वा अखिलान् साङ्ख्ययोगधर्मान् शिक्षयति लोके प्रवर्तयतीति तथा तस्मै । चेतांसि च नयनानि च तेषां क्षण उत्सवभूतस्तस्मै । 'कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः । पदाब्जयोरानता नम्रा ये पुरुषास्तान् रक्षतीति तथोक्तस्तस्मै । शोभनानि लक्षणानि अङ्गसम्पदो यस्य स तथा तस्मै श्रीरामाय तुभ्यं नमः अस्तु ॥ २४ ॥

(सं.चं.) अखिलस्य लोकस्याखिलं शिक्षयति । अथच अखिलान् शिक्षयति सतः ज्ञानानन्दादिदानेन असतोऽज्ञानदुःखादिदानेन । चेतोनयनयोः क्षणाय उत्सवाय । शोभनानि द्वात्रिंशल्लक्षणानि यस्मिन् । पादान्तयमकम् । इन्द्रवज्रा छन्दः ॥ २४ ॥

इत्थं स गायञ्छतकोटिसङ्ख्यं[२] रामायणं भारतपञ्चरात्रे ।
सब्रह्मसूत्रानपि[३] सर्ववेदान् व्याख्यांश्च[४] सद्भ्यो रमतेऽधुनाऽपि ॥ २५ ॥

(भा.दी.) **इत्थमि**ति । सः हनुमान् इत्थं गायन् गानं कुर्वन् सन्, शतसङ्ख्या कोटयः शतकोटयः,शतकोटिपरिमितः विस्तरः यस्य तथा तत्, शतकोटिसङ्ख्यापरिमितविस्तरात्मकमित्यर्थः, रामायणं मूलरामायणम्, भारतं पञ्चरात्रं च ते, ब्रह्मसूत्रैः सहिताः सब्रह्मसूत्रास्तान्, सर्वे च ते वेदाश्च तान्, 'सद्ब्रह्मसूत्राणि' इति क्वचित् पाठः, निर्दुष्टब्रह्मसूत्राणीत्यर्थः, सद्भ्यः देवर्ष्यादिभ्यः व्याख्यांश्च व्याख्यां कुर्वंश्च, अधुनाऽपि रमते रममाणो वर्तते ॥ २५ ॥

---

१. **'शोभनलक्षणाय परममङ्गलद्वात्रिंशल्लक्षणोपेताय'** इति का.श्री. ।

२. **'शतकोटिविस्तरम्'** इति वि.ती.पाठः स्यात् । तथैव च तात्पर्यनिर्णयपाठः । अथाप्यस्येन्द्रवज्राबद्धतया छन्दःसौहित्याय **'शतकोटिसङ्ख्यम्'** इत्येव साधुः पाठः । ३. **'सद्ब्रह्मसूत्राण्यपि'**

४. **'व्याख्याय सद्भ्यो–'** । **'सब्रह्मसूत्रान् ब्रह्मसूत्रसहितान् सर्ववेदानपि व्याख्याय व्याख्यानं कृत्वा अधुनाऽपि इदानीमपि क्रीडते । यद्यपि द्वापरयुगे वेदव्यासेन ब्रह्मसूत्राणि कृतानि । नतु त्रेतायाम् । तथाऽपि त्रेतायां हयग्रीवेण वेदविभागपूर्वकं ब्रह्मसूत्राणां कृतत्वात् 'सब्रह्मसूत्रानपि सर्ववेदान्' इत्येतदुक्तम् । तदुक्तं चतुर्थाध्यायबृहदारण्यकभाष्ये–'तस्माद् वेदाः समुत्पन्ना विद्याख्या मूलिका श्रुतिः । सर्वोपनिषदश्चैव पञ्चरात्राख्यसंहिता ब्रह्मसूत्राणि वेदानां व्याख्यास्तासां विस्तराः । सर्वमेतज्जगच्चैव निःसृतं तुरगाननात्' इति । अधुना कलियुगेऽपि रमत इत्युक्त्या वेदव्यासकृतब्रह्मसूत्रमादायापि 'सब्रह्मसूत्रान्' इत्युक्तमिति ज्ञायते'** इति का.श्री. ।

(सं.चं.) इत्थमितीन्द्रवज्रा । शतकोटिश्लोकं मूलरामायणं भारतपञ्चरात्रे च गायन् । पूर्वकल्पीयं भारतम् । अष्टाविंशे द्वापरे भारतप्रणयनानन्तरमेतत्कल्पीयं च भारतम् । 'मूलरामायणं चापि शतकोटिप्रविस्तरम्' इति हि स्मरन्ति । सब्रह्मसूत्रान् सर्ववेदानपि सद्भ्यो व्याख्यान् । 'इत्थं स गायञ्छतकोटिविस्तरं रामायणं भारतपञ्चरात्रम् । वेदांश्च सर्वान् सहितब्रह्मसूत्रान् व्याचक्षाणो नित्यसुखोद्धरोऽभूत्' (९.१२२) इति निर्णये ॥ २५ ॥

श्रेष्ठात्मकाच्छ्रेष्ठसुतान्निशम्य रुद्रादिदेवा मुनिपुङ्गवाश्च ।
तत्वे विशेषान् विविधान् वदन्तः स्तुवन्ति नारायणशिष्यमेनम्[१] ॥ २६ ॥

(भा.दी.) **श्रेष्ठे**ति । रुद्र आदिर्येषां ते तथा ते च ते देवाश्च ते, मुनिपुङ्गवाश्च मुनिश्रेष्ठाश्च, श्रेष्ठ आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा तस्मात् । बहुव्रीहौ कप् । सर्वजीवप्रधानभूतादिति वा । श्रेष्ठस्य मुख्यप्राणस्य सुतात्, श्रेष्ठश्चासौ सुतश्च तस्मादिति वा, मुख्यप्राणप्रधानकुमारादित्यर्थः, हनुमतः विविधान् नानाविधान्, तत्वं परापरतत्वं तस्मिन् विषये विशेषान् रहस्यप्रमेयाणि, निशम्य विविधान् तत्वे विशेषान् वदन्तः स्वयं शिष्येभ्यः प्रतिपादयन्तः सन्तः, नारायणशिष्यं एनं हनुमन्तं स्तुवन्ति । ष्टुञ् स्तुतौ लट् ॥ २६ ॥

(सं.चं.) सर्वजीवेभ्यः श्रेष्ठ आत्मा स्वरूपमस्येति श्रेष्ठात्मकः । अथच 'प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' इति श्रुतेः श्रेष्ठात्मकः मुख्यप्राणस्वरूप इत्यर्थः । स्वयमेव स्वात्मना जात इति श्रेष्ठस्य सुतश्चायम् । श्रेष्ठ एव सन् श्रेष्ठस्य सुतोऽपि बभूव । अपिच श्रेष्ठस्य प्राणस्य सुतेषु त्रिष्वयं श्रेष्ठः प्रथमो ज्येष्ठ इत्यर्थः । तस्मात् भगवत्तत्वे विविधान् विशेषान् निशम्य स्वयं च वदन्तः । नारायणस्यैव शिष्योऽयं नान्यस्य । अन्ये सर्वेऽप्यस्य शिष्याः । 'यस्तत्प्रसादाखिलांश्च वेदान् सपञ्चरात्रान् सरहस्यसङ्ग्रहान् । वेदेतिहासांश्च पुराणयुक्तान् यथावदन्या अपि सर्वविद्याः' (३२.१७१) इति 'तस्यैव शिष्यो जगदेकभर्तुः' (१७०) इति च स्वयं भगवत्पादवचनं निर्णये ॥ २६ ॥

तत्पालिते किम्पुरुषाख्यखण्डे[२] सवल्लभाः किम्पुरुषा वसन्तः ।
सोपायना नाथमुपासते तं सराघवस्यास्य गुणान् वदन्तः ॥ २७ ॥

---

१. 'नारायणशिष्यं नारायणावताररामशिष्यम्, बदरिकाश्रमस्थनारायणशिष्यमेनं हनुमन्तं स्तुवन्ति शंसन्ति । ष्टुञ् स्तुतौ लट् । नारायणशिष्यमित्यनेन हनुमान् किम्पुरुषखण्डस्थरूपापेक्षया रूपान्तरेण बदर्यां नारायणसमीपे तिष्ठतीति सूचितम् । तदुक्तं तात्पर्यनिर्णये– 'मरुत्सुतोऽथो बदरीमवाप्य नारायणस्यैव पदं सिषेवे । समस्तशास्त्रोद्धरितं हरेर्वचो मुदा तदा श्रोत्रपुटेन संस्मरन् । वदंश्च तत्वं विबुधर्षभाणां सदा मुनीनां च सुखं ह्युवास । रामाज्ञया किम्पुरुषेषु राज्यं चकार रूपेण तथाऽपरेण' इति । यद्यप्येवं प्रतिश्लोकं निर्णयसम्मतिर्वक्तुं शक्यते । तद्विवरणरूपत्वात् सङ्ग्रहस्य । तथाऽपि बुधैरूहितुं शक्यत इति ग्रन्थगौरवभयादुपरम्यते' इति का.श्री. । २. '–षाख्यवर्षे सव–'

(भा.दी.) तदिति । तेन हनुमता पालितं रक्षितं तस्मिन्, किम्पुरुषाख्यं खण्डं तस्मिन् वसन्तः, वल्लभाभिः सहिताः सभार्या इत्यर्थः, सोपायनाः उपायनद्रव्यैः सहिताः सन्तः, किम्पुरुषाः किम्पुरुषखण्डस्थपुरुषाः, सराघवस्य श्रीरामसहितस्य अस्य हनुमतः गुणान् वदन्तः सन्तः, नाथं स्वामिनं तं हनुमन्तं उपासते सेवन्ते ॥ २७ ॥

(सं.चं.) वल्लभाभिः किन्नरीभिः सहिताः । किम्पुरुषा देवयोनिविशेषाः । 'किन्नराः स्युः किम्पुरुषा मयवोऽश्वमुखाश्च ते' इति यादवप्रकाशः । उपायनपाणयः नाथं हनुमन्तमुपासते । उपायनम् 'ಉಡುಗರೆ' इति भाषायाम् । राघवस्यास्य च गुणान् गायन्तः ॥ २७ ॥

गान्धर्वपाण्डित्यमखण्डमत्र गन्धर्ववर्य्याः प्रतिदर्शयन्तः ।
गायन्ति गेयान् पवमानसूनोः पराक्रमान् रामजयध्वजांस्तान् ॥ २८ ॥

(भा.दी.) गान्धर्वेति । अत्र हनुमत्समीपे, गन्धर्ववर्याः तुम्बुरुप्रभृतयः, अखण्डं समस्तं सम्पूर्णं च, गान्धर्वे गन्धर्वशास्त्रे पाण्डित्यं कौशलं तत्, प्रतिदर्शयन्तः सन्तः, गेयान् गानयोग्यान्, श्रीरामस्य यो जयः शत्रुविजयलक्षणः पराक्रमः स एव ध्वजः केतुभूतः श्रेष्ठतया वर्तमानो येषां हनुमत्पराक्रमाणां ते तथोक्तास्तान्, रामदूताग्रणीरयमित्यादिप्रकारेण गाने क्रियमाणे सति श्रीरामपराक्रम एव हनुमत्पराक्रमे स्पष्टीभवतीति हेतोः हनुमत्पराक्रमाः श्रीरामजयध्वजा भवन्तीत्यर्थः, रामजयध्वजान् श्रीरामजयाख्यचिह्नोपेतानिति वा, तान् प्रसिद्धान् अत्युत्तमांश्च, पवमानसूनोः वायुपुत्रस्य हनुमतः, पराक्रमान् गायन्ति गानं कुर्वन्ति ॥ २८ ॥

(सं.चं.) गान्धर्वे गानविद्यायामखण्डं पाण्डित्यम् । रामजयघोषार्थमुपर्यारोपिता ध्वजा इव । तादृशान् हनुमतः पराक्रमान् गायन्ति । 'गन्धर्वविद्यानिपुणस्य तस्य गन्धर्ववर्यैरनुगीतकीर्तेः' इति पण्डिताचार्यवचनम् ॥ २८ ॥

चक्षाणस्तच्चक्षुषा रामरूपं मन्वानस्तन्मारुतिर्म्मानसेन ।
कर्ण्णाभ्यामाकर्ण्णयन् वक्ति वाचा भूम्नः कीर्त्तिं सर्वतो योगभोगी ॥ २९ ॥

(भा.दी.) चक्षाण इति । मारुतिः मरुत्पुत्रः हनुमान्, योगस्य भोग एव भोगः परिपूर्णता साऽस्यास्तीति योगभोगी, अणिमाद्यैश्वर्यपरिपूर्ण इत्यर्थः. तत् तादृशं श्रीरामरूपं सर्वतः चक्षुषा चक्षाणः पश्यन्, मानसं मनस्तेन श्रीरामस्य रूपं तत् मन्वानः सञ्चिन्तयन्, कर्णौ श्रोत्रे ताभ्यां भूम्नः पूर्णगुणस्य श्रीरामस्य कीर्तिं

आकर्णयन् शृण्वन्, वाचा वागिन्द्रियेण भूम्नः कीर्तिं वक्ति गायतीत्यर्थः । वचधातोर्लट् । अनेन हनुमतः सर्वेन्द्रियव्यापारोऽपि श्रीरामविषय एव नान्यविषयस्तस्मात् सर्वदाऽपि सफल इति भावो द्योतितः ।।२९।।

(सं.चं.) अथ शालिन्या मालिन्या चोपसञ्जिहीर्षति । मतता गौ च शालिनी । ननमयययुता मालिनी चोत्तरपद्ये । तत् तादृशमसीमसुषमं रामरूपं चक्षाणः । मानसेन तदेव मन्वानः मत्वामत्वा ध्यायन् । एवं सर्वतः सर्वेन्द्रियैः सर्वशश्च योगभोगी । भगवति मनोयोगेनैवाऽनन्दभोगवान् ।। २९ ।।

इति पवनसुताय [१]श्रेष्ठभक्ताय रामो हसितसितगुबन्धून् प्रेमपीयूषसिन्धून् ।
[२]भुवनजननरक्षाभङ्गलीलाप्रसङ्गान् वितरति[३] कमलायै दत्तशेषानपाङ्गान्।। ३० ।।

इति श्रीमत्त्रिविक्रमपण्डिताचार्य्यसुत-
नारायणपण्डिताचार्य्यकृतौ
रामाङ्के सङ्ग्रहरामायण उत्तरकाण्डेऽष्टमः सर्ग्गः समाप्तः ।।
इत्युत्तरकाण्डम्

—०—

(भा.दी.) इतीति । श्रीरामः इति इत्युक्तप्रकारेण श्रेष्ठश्चासौ भक्तश्च तस्मै, स्वेष्टभक्तायेति क्वचित् पाठः, स्वस्य परमेष्टभक्तायेत्यर्थः, पवनसुताय मुख्यवायुसुताय हनुमते, कमलायै महालक्ष्म्यै दत्तेभ्य अवशेषानवशिष्टान् लक्ष्म्यै दत्वादत्वाऽप्यनन्ततया विद्यमानानित्यर्थः । हसितसितगुबन्धून्, सिताः श्वेताः गावो रश्मयो यस्य स तथोक्तः, हसितमेव मन्दहास एव सितगुश्चन्द्रः, स बन्धुर्येषां ते तथोक्तास्तान्, हसिताख्यसितगोर्बन्धुभूतानिति वा, अनुग्रहातिशयात् सञ्जातमन्दहासात्मकचन्द्रकिरणाभिवर्धितानित्यर्थः । प्रेमपीयूषसिन्धून् प्रेमाख्यामृतसमुद्रान्, परमानुग्रहाख्यमहासमुद्रानित्यर्थः, वितरति करोति । तॄ प्लवनतरणयोर्लट् । भुवनजननरक्षाभङ्गलीलाप्रसङ्गान्, भुवनानां लोकानां जननं च रक्षा च भङ्गः संहारश्च तद्विषयाः या लीलाः तासां प्रसङ्गः प्रकृष्टसम्बन्धो येषां ते तथोक्तास्तान्, अपाङ्गमात्रेण सृष्ट्यादीनि कुर्वत इत्यर्थः । (कमलायै दत्तशेषान् अपाङ्गानपि वितरति) । यद्वा श्रीरामः इति श्रेष्ठभक्ताय पवनसुताय हसितसितगुबन्धून्, प्रेमपीयूषसिन्धून् प्रेमाख्याः पीयूष-सिन्धवोऽमृतसमुद्रा येषामपाङ्गानां ते तथोक्तास्तान्, प्रेमाख्यपीयूषसमुद्रसम्मिश्रितानित्यर्थः, तादृशान् भुवन-

---

१. **'स्वेष्टभक्ताय'** इति, **'प्रेष्ठभक्ताय'** इति च क्वचित् ।

२. **'भुवनभवनरक्षा–'** । **'भुवनानां लोकानां भवनं जन्म, रक्षा पालनम्, भङ्गः संहारः'** इति का.श्री. ।

३. **'वितरति ददाति । विपूर्वस्तरतिर्दानार्थः । 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्' इत्यमरोक्तेः'** इति का.श्री. ।

जननरक्षाभङ्गलीलाप्रसङ्गान् कमलायै दत्तशेषान् अपाङ्गान् वितरति करोति अभिवर्षतीत्येक एवान्वयः । अथवा श्रीरामः पवनसुताय वितरतीत्यन्वयो वाच्यः । कीदृशानित्यतस्तद्विशेषणतया हसितसितगुबन्धूनित्यादि पृथक्पृथग्योजनीयमिति । अर्थस्तु पूर्ववदेव । अयमभिप्रायः– साक्षन्मुख्यप्राणावतारभूतस्य श्रीमतो हनुमतः स्वभक्तचूडामणित्वात् स्वात्मनः परमानुग्रहोद्रेकवशात् उद्गळन्मन्दस्मिताख्याकळङ्केन्दुकोटिकान्तिभिरभिवर्धितान् साक्षान्मुख्यानुग्रहाख्यामृतरसवारिधिपूरपरीतान् सकलचराचरात्मकप्रपञ्चस्य सृष्टिस्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षप्रदानाख्यलीलासमूहसङ्घट्टितान् महालक्ष्म्याः समस्तमुक्तेभ्योऽप्यतिशयिततयोत्तमत्वात् स्वभार्यात्वादिना च कारणेन प्रथमतस्तत्र संसक्तान् तदनन्तरं श्रीरामतोऽस्य हनुमत एवाशेषभक्ताग्रणीत्वात् तदनन्तरमव्यवधानेन वर्तमानान् प्रतिदिनमपि प्रवहमानानपाङ्गान् व्यतरदकरोत् वितरति करोति करिष्यति च तस्मै हनुमतेऽयं स्वामी श्रीराम इति ॥ ३० ॥

शङ्खाब्जयुक्तकरपङ्कजमम्बुजाक्षं श्रीकम्बुकण्ठसुविराजितहारराजिम् ।
बालार्कवर्णमजशङ्करपूजिताङ्घ्रिं श्रीपुण्डरीकवरदं भज पाण्डुरङ्गम् ॥

श्रीविट्ठलस्य प्रीत्यर्थं निर्मिता यतिनाऽऽदरात् ।
भावार्थदीपिका भूयान्निखिलार्थप्रकाशिनी ॥

यतिना विश्वपतिना यत्नेन समुपार्जितान् ।
गुणहीनांश्च गृह्णन्तु गुणिनः सूक्तिसन्मणीन् ॥

जयतिजयति रामो जानकीजानिराद्यो
जयतिजयति भक्तो ह्यञ्जनासूनुरस्य ।
जयतिजयति लोकस्तत्पदासक्तचित्तो
जयतिजयति शास्त्रं तत्परं सर्वदैव ॥

श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमन्नारायणपण्डिताचार्यकृतसङ्ग्रहरामायणव्याख्यायां विश्वपतितीर्थकृतायां भावार्थदीपिकायामुत्तरकाण्डेऽष्टमः सर्गः[१] ॥

—०—

१. लिपिकारेण ग्रन्थान्ते निबद्धाः श्लोका एते –

विद्याभूषणतीर्थकृतटिप्पणिकामनुकृतया तद्व्वृत्या..................श्रीविट्ठलाय नमः ।
दुर्मतध्वान्ततरणिं तरुणादित्यवर्चसम् । प्रभवं सर्वविद्यानां यतिं पूर्णमतिं भजे ॥

(सं.चं.) कमलायै दत्वाऽवशिष्टान् अपाङ्गान् कटाक्षान् पवनसुताय वितरति । कीदृशान्? हसितमेव सितगुश्चन्द्रः । सिता गावः किरणा अस्येति । तस्य बन्धून् । प्रीतिपूर्वेण हासेन सह कटाक्षं पातयतीत्यर्थः । हसितं यद् दृश्यते न श्रूयते । 'हसितं दृष्टदन्ते विहसितं श्रुते' इति यादवप्रकाशः । प्रेमपीयूषस्य सिन्धूनिव । प्रेमामृतसमुद्रायमाणान् । भुवनस्य जननरक्षाभङ्गाः सृष्टिस्थितिसंहाराः केवलं लीलाप्रसङ्गा येषाम् । लीलामयाः प्रसङ्गाः प्रवृत्तयः । तादृशान् कटाक्षान् स्वस्य श्रेष्ठभक्ताय भगवान् रामः सदा वितरतीति सर्वमतिमङ्गलम् ॥ ३० ॥

इमामाचार्यगोविन्दः प्रमृष्टां शब्दतोऽर्थतः ।
वितेने विमलां टीकां विनेयजनवाञ्छया ॥

अपव्याख्यानमलिने श्रीरामायणसङ्ग्रहे ।
मृष्टं मरन्दमन्वेष्टुं चञ्चरीकति मे मनः ॥

अपाणिनीयैर्विविधप्रयोगैः स्वयं पदज्ञोऽप्यथ पण्डितार्यः ।
मध्वस्य पन्थानमनुप्रपन्नः सतां समुल्लासयतीव चेतः ॥

अपाणिनीया अथ पाणिनीया इति द्विधा साधव एव शब्दाः ।
विज्ञापयन्नित्थमिदं प्रमेयं माध्वं किलाध्वानमयं पपात ॥

अनूदुर्ये केचित् स्वयमविदितार्था अपि कवे-
र्बहुप्रज्ञस्यैतां कृतिमतिमतां तत्वविदुषाम् ।

दुर्वादिमन्देहदुरन्तसन्ततिं विजित्य विष्णोः पदमाश्रितं सदा ।
अनाद्यविद्याविनिवर्तनक्षमं वन्दे सदाऽधोक्षजभास्करं विदे ॥

अञ्जनासूनुसान्निध्याद् विजयेन विराजितम् । अजितप्रीतिजनकं भजेऽहं विजयध्वजम् ॥

वादिराजं वाजिवक्त्रपदपङ्कजपूजकम् । अञ्जनाभं भजे कञ्जलोचनं कलिभञ्जनम् ॥

व्यासं सरस्वतीवास................सेवतां सताम् । सदभीष्टप्रदं सेवे सदागमनुतं सदा ॥

यः कृष्णसारथिर्जिग्ये दुर्वादिनृपसन्ततिम् । अक्षयामोघगोभिस्तु तं जयार्यं नतोऽस्म्यहम् ॥ श्रीः ॥

कल्याणाद्भुतगात्राय कामितार्थप्रदायिने । श्रीमद्वेङ्कटनाथाय श्रीनिवासाय ते नमः ॥

श्रीवेङ्कटेशः प्रीयतां । श्रीवेङ्कटेशाय नमः ।

श्रीविश्वपतियोगीन्द्रशिष्यो गोविन्दनामकः । गुरुप्रीत्यर्थमलिखदिमां व्याख्यां सुखप्रदाम् ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

अपार्थां चक्रुस्ते बहुलमपपाठाञ्छ्रुतिकटून्
रटन्तस्तानेतान् लिकुचतिलकः क्षाम्यतुतमाम् ॥

इमामतिमतां सतां मतिमतां स्वभावोन्नतां
कृतां लिकुचसूनुना विबुधमण्डलीभानुना ।
कथासु जगदीशितुर्ललितसेतुबन्धायितां
मनोज्ञपदबन्धुरां सुमधुरां स्वदन्तां बुधाः ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु श्रीसङ्ग्रहरामायणटीकायां
सङ्ग्रहचन्द्रिकायामुत्तरकाण्डेऽष्टमसर्गविवरणं समाप्तम् ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः

[आदितः श्लोकाः– ३४२६+३०=३४५६]

[उत्तरकाण्डे श्लोकाः – ३५२]

—०—

वाल्मीकिरामायणान्तर्गतमगस्त्यप्रोक्तं

आदित्यहृदयस्तोत्रम्

*

ॐ ॥ ततो युद्धपरिश्रान्तं समरे चिन्तया स्थितम् ।
रावणं चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ १ ॥

दैवतैश्च समागम्य द्रष्टुमभ्यागतो रणम् ।
उपगम्याब्रवीत् राममगस्त्यो भगवानृषिः ॥ २ ॥

हृदयचन्द्रिका

सदयं लोकहृदयं वयं कुशलवोदयम् ।
जगत्त्रयं भावयन्तमादित्यहृदयं नुमः ॥

अथात आदित्यहृदयं व्याख्यास्यामः ।

कथमादित्यहृदयम् । आदित्यस्य हृदयत इत्यादित्यहृदयं स्वयं रामाख्यं परं ब्रह्म । अथचाऽदित्यस्य सवितृगतस्य भगवतो हृदयं प्रियमिति स्तोत्रं चाऽदित्यहृदयम् । स्तोत्रस्य चागस्त्य ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणो देवता ।

तत इति मङ्गलार्थ आनन्तर्यार्थश्च । सर्वगतस्य भगवतः स्मरणान्मङ्गलार्थता । सूतेन रावणरथस्य प्रत्या-वर्तनानन्तरमिति च कथानन्तर्यं पदार्थः । पराद्रुतमपि पुनर्युद्धाय सम्मुखमुपस्थितं रावणं च दृष्ट्वा । चकारादेव रामं च दृष्ट्वा । कीदृशम्? अयुद्धपरिश्रान्तमपि परिश्रान्तमिव स्थितम् । स्वतोऽचिन्तया निश्चिन्तया स्थितमपि कथं रावणं हन्यामिति चिन्तया परीतमिव स्थितम् । रामं दृष्ट्वा । अगस्त्यो भगवानृषिः रामसमीपमेत्य तमब्रवीत् । भगः षड्गुणमयः परमात्मा अस्त्यस्य रक्षकत्वेन ज्ञातत्वेन चेति भगवान् । विज्ञातभगवद्धृदय इत्येतत् । ऋषिः सर्वज्ञः । कथं तस्य रणाङ्गणे स्थितिः? आह–दैवतैश्च । देवैश्च ऋषिभिश्च समेत्य रामरावणयो रणं रामविजयं च द्रष्टुमभिलष्याऽगतः गगनस्थितः राममुपगम्याब्रवीत् ॥ १–२ ॥

रामराम महाबाहो शृणु गुह्यं सनातनम् ।
येन सर्वानरीन् वत्स समरे विजयिष्यसि ॥ ३ ॥

किमिति? रामराम । रावणनिग्रहणे त्वरातिशयादादरातिशयाच्च द्विराजुहाव । महाबाहविति विनाऽपि स्तोत्रजपं शत्रुक्षपणदक्षं त्वां जानामीत्याह । अयोग्येषु न प्रकाशनीयमिति गुह्यम् । सनातनं पुरातनैरप्यनुष्ठितमिति । विजयिष्यसि विजेष्यसे । न स्वार्थमिदं किन्तु लोकशिक्षार्थमिति परस्मैभाषा । भवतेशेन प्रेरिता वयमुपदेष्टुमीश्महे इत्यनिटं सेटमाह ॥ ३ ॥

आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम् ।
जयावहं जपेन्नित्यमक्षय्यं परमं शिवम् ॥ ४ ॥

सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
चिन्ताशोकप्रशमनमायुर्वर्द्धनमुत्तमम् ॥ ५ ॥

आदिः सर्वस्यापि कारणम् । तीत्यानन्दः । यमिति ज्ञानम् । आदित्यस्य सर्वकर्तुः ज्ञानानन्दमयस्य नारायणस्य हृदयं प्रियम् । अत एव पुण्यं पवित्रम् । बाह्यान्तःशत्रुविनाशनम् । दोषानभिभवति, उत्कर्षं च गमयतीति जयावहम् । अक्षयफलकम् । परमं शिवं ज्ञानानन्दवर्धनम् । अत एव सर्वमङ्गमङ्गल्यं मङ्गलानां च मङ्गलम् । एतादृशं स्तोत्रं नित्यं जपेदित्येकान्वयः ॥ ४–५ ॥

रश्मिमन्तं समुद्यन्तं देवासुरनमस्कृतम् ।
पूजयस्व विवस्वन्तं भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ ६ ॥

रुचिजननाय प्रथमं फलमुक्त्वाऽथ ध्येयरूपमाह । आदावादित्यगतं रूपं स्तौति–रश्मिमन्तम् । प्रजानां हर्षप्रदकिरणेषु सन्निहितम् । हृषीकेशम् । अथच रतिः शं च मिते एषामिति रश्मयो जीवाः । तेषामेष भवति नियन्ता । सूर्ये स्थित्वा प्रत्यहं समुद्यन्तम् । मुदा सहितः सन्नेव याति न कदाऽपि दुःखीति च । अथ च कृष्णरूपेऽर्जुनरथहयानां सङ्गृहीतरश्मिमिति भाविनीं कथामुपक्षिपति । कल्किरूपे च धृतस्वहयरश्मिम् । ध्यानदशायां योगिनां हृदये समुद्यन्तम् । प्रोद्यदादित्यवर्णम् । विवस्ते सर्वं जगदातपेन दिवा, तमसा नक्तमिति विवस्वान् । विवः तेजो रश्मिर्वाऽस्यास्तीति विवस्वानित्येके । न केवलं भानोः, येये जगति भासन्ते तेषां सर्वेषामपि भासोऽयमेव करोति । ज्योतिषां ज्योतिरित्येतत् । तमेतं पूजयस्व ॥६॥

अथ स्तोत्रम्

सर्वदेवात्मको ह्येष तेजस्वी रश्मिभावनः ।
एष देवासुरगणान् लोकान् पाति गभस्तिभिः ॥ ७ ॥

अथ स्तोत्रमाह श्लोकैरष्टादशभिः । सर्वदेवानामन्तर्यामी ह्येषः । 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः', 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' इत्यादेः । 'तेजस्तेजस्विनामहम्' इति तेजस्वी । रश्मिषु सन्निहितः जगद् भावयति । रश्मीन् वा जीवान् भावयति । 'सृष्टिः स्थितिश्च संहारो भावनेत्यभिधीयते' । गभस्तिभिर्जलमादाय वृष्टिद्वारा लोकान् पाति, सौरशक्तिसङ्क्रमणेन च ॥ ७ ॥

एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कन्दः प्रजापतिः ।
महेन्द्रो धनदः कालो यमः सोमो ह्यपाम्पतिः ॥ ८ ॥

'ब्रह्मणि ब्रह्मरूपोऽसौ शिवरूपी शिवे स्थितः' । स्वयमेव च विष्णुः । अन्यत्र च तत्तन्नामा तत्रतत्र गतः । स एवच तत्तच्छब्दमुख्यार्थः । गुणबृंहणाद् ब्रह्मा । सर्वस्यान्तर्विशति वेवेष्टि च सर्वमिति विष्णुः । ज्ञानानन्दमयः शिवः । तमोऽज्ञानं शत्रूंश्च स्कन्दति शोषयतीति स्कन्दः । स्कदिर् गतिशोषणयोः । ब्रह्मान्तानां प्रजानां पालनाद् विष्णुः प्रजापतिः । महनीयोऽयं महतो महान् परमेश्वरः । दैवं मानुषं च धनं ददाति योग्यानाम्, द्यति चायोग्यानाम् । कलितसम्पूर्णसद्गुणत्वात्, जगतां कालनाच्च कालः । कालेषु मृत्युदूतेषु गतश्च । षोडशकलानां चायं नियन्ता पुरुष इति च कालः । जगद्यमनाद् यमः । उत्कृष्टा मा रमा तया सहितः सोमः । उमा उत्कृष्टं ज्ञानम् । तया वा सहितः । सर्वज्ञः । सौम्यगुणत्वतश्च सोमः । अपां कर्मणां पतिः । अपां देवानां च पतिः । सर्वदेवनाम्नामुपलक्षणम् ॥ ८ ॥

पितरो वसवः साध्या ह्यश्विनौ मरुतो मनुः ।
वायुर्वह्निः प्रजाप्राण ऋतुकर्त्ता प्रभाकरः ॥ ९ ॥

न केवलमेकवचनान्तानि पदानि । अन्यान्यपि बहुरूपं भगवन्तमेव वदन्तीत्यनुसन्धेयमित्याह– पितरः । पितृषु गतानि भगवद्रूपाणि पितरः । पान्तीति पितरः । यमसोमकव्यवाहाः पितृपतयस्त्रयः । अग्निष्वात्तादयः सप्त प्रधानाः पितरः । द्रोणप्राणाद्या अष्टौ वसवः । वसन्ति सर्वत्रेति वसवः । धर्मपुत्रा द्वादश साध्या मनुमन्त्रप्रभृतयः । साधयन्ति सर्वमिति साध्याः । न श्वयत इत्यश्विनौ । 'न कर्मणा वर्धते' इत्यादेः ।

अश्वमुखौ वा । अश्ववन्तौ रामकृष्णौ चाश्विनौ । आशु वातः गच्छतः अवगच्छत इति वा । मरुत एकोनपञ्चाशत् । मरुषु मरणशीलेषु तताः । म्रियन्त एभिरिति वा मरुतः । मनवश्चतुर्दश । सर्वं मन्वत इति । चतुर्दशधा विभक्तोऽपि स्वयमेकरूप इति मनुरित्युक्तम् । तत्रापि तापसमनुः स्वयमेव बभूवेति विशिष्यैकवचनम् । वाति सर्वत्र, सर्वं सुरभीकरोतीति वायुः । प्रवहाद्या अधिभूतं सप्त वायवः । प्राणाद्या अध्यात्मं प्रजासु स्थिताः प्राणा दश । 'विराट् प्राणो दशविधः' इति भागवतम् । प्राणन्ति, प्रणयन्ति प्रणीयन्त इति वा प्राणाः । तत्तद्योग्यं तस्यतस्य प्रापयन्तीति वह्नयस्त्रयः, पञ्च वा । प्रधानाग्निरेकः, तत्पुत्राः पावकः पवमानः शुचिरिति त्रयः । तत्पुत्राः पञ्चचत्वारिंशदित्येकोनपञ्चाशद् वह्नयो वा । पञ्चानां षण्णां वा ऋतूनां कर्ता । अत एवर्तवः । द्वादशात्मा दिवाकरः । सर्वगणदेवनाम्नामुपलक्षणम् ॥ ९ ॥

आदित्यः सविता सूर्य्यः खगः पूषा गभस्तिमान् ।
सुवर्ण्णसदृशो भानुर्हिरण्यरेता दिवाकरः ॥ १० ॥

इदानीं सूर्यस्य दशभिर्नामभिः स्तौति–

आदत्त इत्यादित्यः । अदित्यां वामनत्वेन जात इत्यादित्यः । जगत् सूत सूयते वा सविता । सूरिभिरीयत इति सूर्यः । सुवति प्रेरयतीति वा । सुष्ठु ईरयतीति वा । खे गतः । अत एवाऽकाशं विष्णुपदमाहुः । हृदयाकाशगश्च । स्वयं गुणपुष्टः पूषा । जगतः पोषणाच्च पुष्णातीति । गामन्तरिक्षं भुवं च स्वसन्निधानेन बभस्ति प्रकाशयतीति गभस्तिः द्यावापृथिवीमानिनी श्रीरस्य नित्यावियोगिनीति गभस्तिमान् । गावौ चक्षुषी बभस्तीति चक्षुर्मानी गभस्तिः सूर्यः । तत्र सन्निहितः । गां वेदवाचं बप्सतीति गभस्तयो ज्ञानिनः । ज्ञानिप्रियत्वेन गभस्तिमान् । गभस्तिषु किरणेषु सन्निधाय लोकतोषकत्वाद् गभस्तिमान् । सुवर्णसदृशः उत्तप्तहेमसङ्काशः । सुवर्णवर्णो हेमाङ्गः । 'सर्व एव सुवर्णः' इति च । सुवर्णा वेदा नित्यत्वेन सदृशा अस्य । 'यावत् ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक्' इति हि श्रुतिः । सूर्यचन्द्रादिषु स्थित्वा भातीति भानुः । योगिनां हृदये भातीति च । 'तमेवं भान्तमनुभाति सर्वम्' इति च । हिरण्मयमण्डमस्य रेत इति हिरण्यरेता ब्रह्माण्डस्रष्टा । 'अप एव ससर्जाऽदौ तासु वीर्यमवासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्' इति हि मानवे । ज्ञानदत्वाद् दिवाकरः । छान्दसत्वान्नवाक्षरः पादः । सर्वेषां सूर्यनाम्नामुपलक्षणम् ।

दशावतारस्तावकानि चैतानि दशनामानि । वैवस्वतमन्वन्तरस्याऽदौ भव आदित्यो मत्स्यः । मन्दरं बिभ्रदमृतं सूत इति सविता कूर्मः । भूमेः स्वकक्ष्यानिक्षेपेण सुष्ठूरीकृतेः सूर्यो वराहः । खात् स्तम्भावकाशान्निर्गतः,

नतु मातुरुदरादिति खगो नरसिंहः । इन्द्राय स्वर्गसाम्राज्यं पुपोषेति पूषा वामनः । दुष्टक्षत्रियहननेन गां बभस्तीति गभस्तिः परशुः । तद्वान् भार्गवः । सुवर्णो मरतकमणिः । वर्णेन तत्सदृशः इन्द्रनीलश्यामो रामः । आ बाल्यात् लोकोत्तरमहिमाविष्करणेन विशिष्य भातीति भानुः कृष्णः । हिरण्यं हिरुक्सुखात्मकं ज्ञानम् । प्रशान्तविद्या । तद् देवेभ्यो रेचयति वितरतीति हिरण्यरेता बुद्धः । असुराणां हननेन कृतयुगारम्भाय ज्ञानं करोतीति दिवाकरः कल्की । यत्र दशभिः पदैर्भगवान् स्तूयते तत्र सर्वत्राप्येवमनुसन्धेयं भवति यथा गायत्र्याम् ॥ १० ॥

हरिदश्वः सहस्रार्चिः सप्तसप्तिर्म्मरीचिमान् ।
तिमिरोन्मथनः शम्भुस्त्वष्टा मार्त्तण्ड अंशुमान् ॥ ११ ॥

प्रायः सवितृनामभिरेव पुनः स्तौति–हरिदश्वः । मनो हरन्तीति हरितश्चत्वारोऽश्वा यस्य रथं वहन्ति । मनोहरो गरुडोऽस्याश्वो वाहनमिति च । अनन्तार्चिः । सप्तच्छन्दोमानिन्यः सप्तयोऽस्य । छन्दांस्येव वा । 'एको अश्वो वहति सप्तनामा' इति च । मरीचयो मितरुचयो जीवाः । नियम्यत्वेन तद्वान् । 'मरीचिर्मितरुक्त्वतः' इति हि स्मरन्ति । मरीचेः कश्यपः । ततो वामन इति पितामहत्वेन मरीचिमान् । स्वतोऽनन्तमरीचिश्च । तिमिरमज्ञानमुन्मूलं मथ्नाति मोक्षदानेन । विश्वस्य शं भवत्यस्मात् । 'विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम्' इति श्रुतिः । त्वक्षति रूपाणि पिंशतीति सङ्कर्षणात्मा त्वष्टा । 'त्वष्टा रूपाणि पिंशतु' इति श्रुतिः । दुष्टक्षत्रियान् त्रिः सप्तकृत्वस्त्वक्षति । मृते सति ब्रह्माण्डे पुनः सर्गाय पुनः प्रादुरेष्यतीति मार्तण्डः । अंशवोंऽशाः प्रतिबिम्बभूता जीवाः । बिम्बत्वेन तद्वान् । मार्तण्ड अंशुमानिति विश्लेषेण अंशुभिरंशुमतो विभिन्नत्वं नाम विश्लेशमाह 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन' इति यथा । यथा वा 'अः इति ब्रह्म' इति ॥ ११ ॥

हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनो भास्करो रविः ।
अग्निगर्भोऽदितेः पुत्रः शङ्खः शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥

हिरण्मयं ब्रह्माण्डं यस्य गर्भे । 'तस्योदरस्थजगतः' इति ह्युक्तम् । आनन्दमयस्वरूपः । हितरमणीयस्वरूपः । सतां शिशिर इव शीतलः । असतां तापक इति तपनः । 'शिशिरः शर्वरीकरः' इति च । सोमसूर्याग्निमयेन भासा सर्वं करोति । स्वभासा सूर्यादीन् भासितान् करोति । सर्वैर्वेदैरूयते स्तूयत इति रविः । रौतीति वा रविः । 'तेने ब्रह्म हृदाय आदिकवये' इति हि भागवते । 'यो वै वेदांश्च प्रहिणोति

तस्मै' इति श्रुतिः । अग्निर्वैश्वानरः, सर्वात्ता रुद्रः, प्राणाग्नयश्च यस्य गर्भे । अदितेः पुत्रः वामनात्मा । शं सुखम् । खं ज्ञानम् । ज्ञानानन्दस्वरूपः। शाम्यतीति शङ्कः । स्वकिरणैः शिशिरं नाशयति ॥ १२ ॥

व्योमनाथस्तमोभेदी ऋग्यजुःसामपारगः ।
घनवृष्टिरपाम्मित्रो विन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः ॥ १३ ॥

व्योम्नः श्रीतत्वस्य नाथो नारायणः । 'व्योतं जगदिदं यस्यां सा व्योम श्रीरुदाहृता' इति हि स्मरन्ति । तमोगुणस्याज्ञानस्य च भेदकः । तमसः राहोः शिरश्छेत्ता । ऋग्यजुःसामानि पारयति विनयतीति ऋग्यजुःसामपारः ब्रह्मा । 'यो वै वेदांश्च प्रहिणोतीति तस्मैक इति हि श्रुतिः । मुख्यप्राणः। हनुमांश्च । तस्मिन् गतो नरायणः । रामात्मा च । 'नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः । नासामवेदविदुषः शक्यमेवं प्रभाषितुम्' इति हनुमद्गुणकथनं रामायणे । स्वयमेव च सर्ववेदपारगः । 'इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो मद् वेद कश्चन' इति भागवते । 'वेदविदेव चाहम्' इति गीतासु । घना वृष्टिर्यस्मात् । 'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति स्मरणात् । घना च भक्तानामभिमतवृष्टिर्यस्मात् । अपां देवानां मित्रो मित्रम् । पुरुषरूपेणेति पुल्लिङ्गता । अपां कर्मणां मित्या मितिमनुसृत्य त्रायते च । कर्मानुगुणफल-प्रदः । विं विष्णुं ध्यायतां वीथी ज्ञानमार्गः । सुषुम्ना वा । तत्र प्लवमानः सत्वरमात्मानं गमयतीति । विन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः । विन्ध्यवीथी गगनमार्ग इति स्फुटम् । सीतान्वेषणे विन्ध्याटवीवीथीषु चरन् प्लवङ्गमो हनुमान् । तदन्तर्यामित्वाच्च तन्नामा ॥ १३ ॥

आतपी मण्डली मृत्युः पिङ्गलः सर्वतापनः ।
कविर्विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभवोद्भवः ॥ १४ ॥

पुनर्दशावतारं भगवन्तं स्मारयति–आतपी । आतपः सृष्ट्यर्थं ज्ञानमयं तपोऽस्यास्तीति आतपी । 'स तपोऽतप्यत' इत्यादेः । सोमासुरं संहृत्य वेदाहरणेन आतपं ज्ञानप्रकाशं ददावित्यातपी मत्स्यः । मण्डलाकृतिरिति मण्डली कूर्मः । ब्रह्माण्डमण्डलं पृष्ठे दधत् मण्डली । सर्वसंहारकत्वान्मृत्युः । विशेषतो हिरण्याक्षस्य मृत्युर्वराहः । सिंहास्यतया पिङ्गलनेत्रः पिङ्गलो नरसिंहः । देवयानगानां पिङ्गाख्यसुखदानाच्च पिङ्गलः । इन्द्राय स्वर्गराज्यं दत्वा सर्वासुरतापनो वामनः । प्रळये च सर्वतापनः । सूर्यस्थः सन्नपि दिवा सर्वतापनः । दुष्टक्षत्रविनाशेन भूमिः कं सुखं वेति यात्यनेनेति कविर्भार्गवः । विश्वो वायुर्हनुमद्रूपेणास्त्यस्य सेवक इति विश्वो रामः । विना गरुडेन श्वयति च गरुडवाहनः । विः गरुडः नागबन्धमोक्षार्थं एतमुपश्वयतीति

च विश्वो रामः । जरासन्धस्य द्वाविंशतिमक्षोहिणीः, कौरवपाण्डवानामष्टादश च नेत्रान्ततेजसैव निर्ददाहेति महातेजाः कृष्णः । राजसे क्षत्रिये शुद्धोदने जात इति रक्तो बुद्धः । 'बुद्धो नाम्ना जिनसुतः' इति भागवते । 'शुद्धोदनेत्येव जिनेति चोक्तः' इति च भगवत्पादवचनम् । असुरमोहने रक्तश्च । भक्तेषु रक्तश्च । कृतयुगप्रवर्तनेन सर्वस्य भवस्य भूतेः धर्मस्य वोद्भवः कल्की । सर्वेषां भवोद्भवौ संसारमोक्षौ येनेति च ॥ १४ ॥

नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वभावनः ।
तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन् नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥

नक्षत्रग्रहताराणामधिप इति वासुदेवः । तारा अश्विन्याद्याः सप्तविंशतिश्चन्द्रभार्याः । इतराणि नक्षत्राणि । द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः । वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः' इति विष्णुसहस्रनामसु । ग्रहाणामादित्यादीनामधिप इति नायं प्रसिद्धः सूर्यः । किन्तु नारायण एवेति स्फुटमाह । विश्वं भावयति संहरतीति विश्वभावनः सङ्कर्षणः । तेजसामपि तेजस्वी प्रद्युम्नः । द्युम्नं हि तेज उच्यते । मनोबुद्धिभ्यां सह अध्यात्मं द्वादशास्विन्द्रियेषु, अधिभूतं द्वादशसु मासेषु स्थित्वा जगत् स्थापयतीति द्वादशात्माऽनिरुद्धः । केशवादिभिः सङ्कर्षणादिभिश्च द्वादशात्मा । वासुदेवद्वादशाक्षरप्रतिपाद्यश्च ॥ १५ ॥

नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमे गिरये नमः ।
ज्योतिर्गणानां पतये दिनाधिपतये नमः ॥ १६ ॥

दोषगिरणाद् गिरिः । चतुर्षु पूर्वाय वासुदेवाय । पश्चिमे चरमे भूताय अनिरूद्धाय । द्युम्नं ज्योतिरित्युक्तम् । ज्योतिर्गणानां पतये प्रद्युम्नाय । दीङ् क्षये । दीयत इति दीनमेव दिनम् । प्रळयकालः । तस्याधिपतये संहर्त्रे सङ्कर्षणाय । यथाश्रुतोऽर्थः सर्वोऽपि ग्राह्य एव । गिरय इति तत्तद्गिर्यन्तर्यामिणे ॥ १६ ॥

जयाय जयभद्राय हर्य्यश्वाय नमोनमः ।
नमोनमः सहस्रांशो आदित्याय नमोनमः ॥ १७ ॥

स एव मूलरूपेण सह पञ्चमूर्तिरित्याह– जयाय । आदौ भवाय आदित्याय नारायणाय । संसाराज्जयो मोक्षो भद्रोऽनेनेति जयभद्रो वासुदेवः । जयापतिर्जयः सङ्कर्षणः । सहस्रमनन्ता अंशवो मयूखा अस्येति

सहस्रांशुः प्रद्युम्नः । हरिर्वायुः । तेन जीवहृदयान्न श्वयति नापगच्छतीति हर्यश्वोऽनिरुद्धः । देवानामर्थे दैत्यान् जयतीति जयः । 'ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये' इति श्रुतिः । जयन्त्यनेनेति च जयः । भूमौ जायते, कृत्यानन्तरं याति च । सर्वाण्येतानि रामस्तुतिरूपाणि च । जयति रक्षोगणम् । जयेन भद्रो रामभद्रः । हरिर्वायुर्हनुमांश्च । स एव अश्वो वाहनमस्य । 'वरदो वायुवाहनः' । हनुमत्यारूढः सुग्रीवं जगाम । जिगाय च रावणम् । सहस्रमंशवोंऽशा अस्य । तदुक्तम्–'रामः पुरस्तात् परतोऽपि रामः रामः परं दिक्षु विदिक्षु रामः' इति । सहस्रं अनन्ताः अंशवः प्रतिबिम्बांशा अस्येति सर्वरूपसाधारणम् । आदित्यवंशोत्पन्नत्वादादित्यः ॥ १७ ॥

नम उग्राय वीराय सारङ्गाय नमोनमः ।
नमः पद्मप्रबोधाय मार्त्ताण्डाय नमोनमः ॥ १८ ॥

उग्रः सङ्कर्षणः । असतामुग्राय । उं शिवमपि ग्रसतीति च । उग्रं वीरमिति नृसिंहानुष्टुभेनोपक्रमात् उग्रो वीरो महाविष्णुर्नरसिंहश्च । विविधमीरयतीति वीरोऽनिरुद्धः । द्युम्नं ज्ञानं च । तेन सारं ज्ञानं गमयतीति सारङ्गः प्रद्युम्नः । साराङ्गत्वाच्च सारङ्गः । ज्ञानिभिः पद्यत इति पद्मो मोक्षः । तत्र प्रबोधयति वासुदेवः । 'पद्मो ब्रह्मा समुद्दिष्टः' इति स्मरणात् पद्मं चतुर्मुखमपि प्रथमं वेदबोधनेन प्रबोधयति च । सूर्ये स्थितः पद्मं च प्रबोधयति । मृते ब्रह्माण्डे यस्तिष्ठति मार्ताण्डो नारायणः सवितृमण्डलमध्यवर्ती ॥ १८ ॥

ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूर्य्यायाऽदित्यवर्च्चसे ।
भास्वते सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नमः ॥ १९ ॥

ब्रह्मेशानाच्युतरूपाय ईशाय । 'सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् । सञ्ज्ञां स याति भगवनेक एव जनार्दनः' इति स्मरणात् । 'ब्रह्मणि ब्रह्मरूपोऽसौ शिवरूपी शिवे स्थितः' इति च । सूरे याति सन्निहितो भवतीति सूर्यः सूर्यमण्डलमध्यगः । भगवत्प्रतीकत्वेन सुष्ठूरीक्रियते सद्भिरिति च । आदित्यस्यापि वर्चो येन । सर्वभासां मूलभूतभास्वते । योगिनां हृदि भास्वते । प्रळये सर्वभक्षाय । सर्वयज्ञभोक्त्रे । शत्रुभयङ्कराय ज्ञानानन्दवपुषे नमः । बलकार्यमवतारजातं रौद्रपदविषयः । सर्वेऽवतारा मूलरूपेणाभिन्ना इति वपुष इत्याह । वपुष्मता च वपुषोऽभेद इति च । जगद् वपति संहरति चान्त इति च वपुः । वप बीजसन्ताने छेदने च ॥ १९ ॥

तमोघ्नाय हिमघ्नाय शत्रुघ्नायामितात्मने ।
कृतघ्नघ्नाय देवाय ज्योतिषां पतये नमः ॥ २० ॥

चन्द्रिकया तमोघ्नाय । आतपेन हिमघ्नाय । बहिस्तमोघ्नाय । हृद्यन्तस्तमोघ्नाय च । अग्निगताय च हिमघ्नाय । देवशत्रूणां हन्त्रे । भक्तानां कामादीनामन्तःशत्रूणामपि हन्त्रे । सतां तमोघ्नाय अज्ञाननाशनाय । असतां हिमघ्नाय निश्चयज्ञाननाशाय । भ्रातरि शत्रुघ्ने च सन्निधाय लवणहन्त्रे । अमितात्मने । 'अविकारिणे स्फुटमनन्तरूपिणे' । अपरिच्छिन्नात्मने सर्वगताय च । 'परो मात्रया तन्वा वृधान' इति श्रुतेः । कृतं पुण्यं कर्म घ्नन्तीति पापमानिनोऽन्तस्था असुराः । तान् हत्वा पुण्येन पुण्यं लोकं नयतति कृतघ्नघ्नः । भ्रातृभार्यापहरणेन कृतघ्नो वाली तं हन्तीति कृतघ्नघ्नः । सनकादिशापेन सुकृतं हत इति कृतघ्नौ जयविजयौ । असुरत्वेन जातौ तौ चतुर्भिरवतारैर्हन्तीति कृतघ्नघ्नः । अनेन ओङ्कारप्रतिपाद्यानि कृष्णरामनरसिंहवराहाख्यानि चत्वारि रूपाण्युक्तानि । देवाय लीलया जगत्सृष्ट्यादि कुर्वते । सर्वोत्तमाय । सर्वविजयिने । सर्वव्यवहारनिर्वाहकाय । द्योतमानाय । सर्ववेदस्तुत्याय । सर्वपदवाच्याय । आनन्दरूपाय । स्वतन्त्रेच्छाय । आप्तकामाय । सर्वज्ञाय सर्वगताय च । एवं देवयति दीव्यत इति च यथासम्भवमर्थविशेषा अनुसन्धेयाः । ज्योतीरूपाणां मुक्तानां पतये नमः ॥ २० ॥

तप्तचामीकराभाय वह्नये विश्वकर्म्मणे ।
नमस्तमोभिनिघ्नाय घृणये लोकसाक्षिणे ॥ २१ ॥

तप्तेति । स्फुटितहाटकप्रभाय । तत्तद्देवेभ्यो हव्यवाहनाय । जगत्कर्त्रे विश्वकर्मसूक्तप्रतिपाद्याय । 'विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा' इति च । तमो भिन्दन्तीति तमोभिदः ज्ञानिनो भक्ताः । तेषां निघ्नायाधीनाय । छान्दसस्तकारलोपः । 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्', इति 'अहं भक्तपराधीनः' इति च हि स्मरन्ति । घृणिः प्रकाशस्वरूपः । 'घृणिः सूर्य आदित्यः' इति श्रुतिप्रतिपाद्यः । लोकानां कर्मसाक्षिणे । 'सर्वदेवात्मको ह्येषः' इत्यारभ्य 'घृणये लोकसाक्षिणे' इत्यन्तानि अष्टोत्तरशतनामान्युदितानि भवन्तीति सम्प्रदायः ॥ २१ ॥

नाशयत्येष वै भूतं तदेव सृजति प्रभुः ।
पायत्येष तपत्येष वर्षत्येष गभस्तिभिः ॥ २२ ॥

तदेव नाशितमेव भूतं पुनः सृजति । एतेनैतदाह–न किमपि विद्यमानं नश्यति । नाप्यविद्यमानं जायते । विद्यमानस्याकारविशेषागम एव सृष्टिः । आकारविगम एव नाश इति । स्रष्टुं पालयितुं नाशयितुं च प्रभवतीति

प्रभुः । एष पायति शोषयति । तपति दहति । वर्षति क्लेदयति । सस्यानि वर्धयति च । सर्वमेतत् सूर्यगभस्तिभिः सम्पादयति । 'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' । 'तापनी पाचिका चैव शोषणी च प्रकाशनी । नैव राजन् रवेः शक्तिः शक्तिर्नारायणस्य सा' इति हि स्मरन्ति ॥ २२ ॥

एष सुप्तेषु जागर्त्ति भूतेषु परिनिष्ठितः ।
एष एवाग्निहोत्रं च फलं चैवाग्निहोत्रिणाम्   ॥ २३ ॥

'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामङ्कामं पुरुषो निर्म्ममाणः' इति श्रुतिः । स्वप्नदर्शकः सुषुप्तिनियामकश्च । जाग्रद्दशायां भूतेषु परितः सवेन्द्रियेषु नियामकतया स्थितः । सर्वयज्ञभोक्ता चायं फलदाता च ॥ २३ ॥

वेदाश्च क्रतवश्चैव क्रतूनां फलमेव च ।
यानि कृत्यानि लोकेषु सर्व एष रविः प्रभुः   ॥ २४ ॥

वेदाश्च एष एव । सर्ववेदवेद्यत्वात् । सर्वेऽपि क्रतवोऽहीना एष एव । सर्वक्रतूनां भोक्तृत्वात् प्रभुत्वाच्च । क्रतूनां फलं चैष एव । एतस्मादेव । न केवलं क्रतवः । सर्वाणि कृत्यानि तत्फलानि चैत-स्मादेव । सर्वकर्तृत्वात् । एवं योयः पदार्थो लोके विद्यते स सर्वोऽप्येष रविरेव । सर्वगत्वात् सर्वस्य प्रभवाप्ययात् । सर्वस्य तदधीनत्वात् । 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' । 'एष सर्वेश्वरः । एष सर्वज्ञः । एषोऽन्तर्यामी । एषः योनिः सर्वस्य', 'यदधीना यस्य सत्ता तत् तदित्येव भण्यते' इत्यादि च । सर्वत्र रमते सर्वविलक्षणश्चेति रविः । सर्वस्मात् प्रकृष्टो भवतीति प्रभुः ॥ २४ ॥

फलश्रुतिः

एनमापत्सु कृच्छ्रेषु कान्तारेषु भयेषु च ।
कीर्त्तयन् पुरुषः कश्चिन्नावसीदति राघव   ॥ २५ ॥

एनमादित्यहृदयं नारायणमनेन स्तोत्रेण कीर्तयन् स्तुवन् । गुणकथनं हि कीर्तनम् । कश्चित् यःकोऽपि पुरषः साधनशरीगतजीवः पुमान् स्त्री वा । तेन सर्वाधिकारिकोऽयं स्तोत्ररजः । आपत्सु सङ्कटेषु । कृच्छ्रेषु कष्टेषु । कान्तारेषु दुर्गममार्गेषु यात्रायाम् । चोरव्याघ्रादिभिर्भयेषु च प्राप्तेषु । भवात्मकेषु भयेषु वा ।

भयहेतूनामानन्त्याद् बहुवचनम् । नावसीदति न तैर्ग्रस्तो नष्टो भवति । अशक्ततया न तैः पराजीयत इत्येतत् । भगवानेव तत्र साक्षीत्याह–राघवेति ॥ २५ ॥

पूजयस्वैनमेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम् ।
एतत् त्रिगुणितं जप्त्वा युद्धेषु विजयिष्यसि ॥ २६ ॥

एतत् त्रिगुणितं जप्त्वा यस्त्वां पूजयति राघव तं बाह्ययुद्धेषु अन्तर्युद्धेषु ज्ञानयुद्धेषु च विजयिष्यसि विजयिनं करिष्यसि । त्वं च विजेष्यसे मन्त्रं जप्त्वैव प्राप्तविजयमिवाऽत्मानं दर्शयति ॥ २६ ॥

अस्मिन् क्षणे महाबाहो रावणं त्वं वधिष्यसि ।
एवमुक्त्वा तदाऽगस्त्यो जगाम च यथाऽऽगतम् ॥ २७ ॥

अस्मिन् क्षणे यस्मिन् क्षणे स्तोत्रमेतज्जपसि लोकशिक्षायै । वधिष्यसि हनिष्यसि । छान्दसो वधधातुरप्यस्ति । यथाऽऽगतं तथा तेनैव पथा जगाम तं देशं यत्र पूर्वं तस्थौ, युद्धदिदृक्षयाऽन्तरिक्षे ॥ २७ ॥

एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोकोऽभवत् तदा ।
धारयामास सुप्रीतो राघवः प्रयतात्मवान् ॥ २८ ॥

आदित्यं प्रेक्ष्य जप्त्वा तु परं हर्षमवाप्तवान् ।
त्रिराचम्य शुचिर्भूत्वा धनुरादाय वीर्य्यवान् ॥ २९ ॥

महातेजाः स्वरूपमहसा स्वतो विशोकः सदा । अथापि तदा नष्टशोकइवाभवत् । मन्त्रं हृदि धारयामास । प्रयतात्मवान् एकाग्रमनाः । त्रिराचम्य जपात् पूर्वमन्ते च । सदा शुचिर्भूत्वा जप्त्वा धनुरादाय परं हर्षमवाप्तवान् । सर्वमिदं दर्शनभाषायामयम् ॥ २८-९ ॥

रावणं प्रेक्ष्य हृष्टात्मा युद्धाय समुपागमत् ।
सर्वयत्नेन महता वधे तस्य धृतोऽभवत् ॥ ३० ॥

सर्वयत्नेन पूर्णयत्नेन । तदपि लोकदृष्ट्या । तस्य वधे तं हन्तुं धृतोऽभवत् निर्दधार । अगस्त्यादादित्यहृदयस्वीकारानन्तरमेव रावणो हन्तव्य इति हि तस्य निर्धारः ॥ ३० ॥

अथ रविरवदन्निरीक्ष्य रामं
मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः ।
निशिचरपतिसङ्क्षयं विदित्वा
सुरगणमद्ध्यगतो वचस्त्वरेति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे युद्धकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्ग्गः ॥

—०—

निशिचरपतिसङ्क्षयं सन्निहितं विदित्वा परमं प्रहृष्यमाणः प्रहृष्यन् । सोऽयमादित्यस्य महान् स्वार्थ इत्यात्मनेभाषा । सूर्यमण्डलान्निर्गत्य युद्धदिदृक्षयाऽऽगतसुरगणमध्यगतः, यत्रागस्त्योऽपि तस्थौ, रावणवधाय त्वर त्वरस्वेति राममवदत् । त्वरा चेयं लोकहितायेति परस्मैभाषा ॥ ३१ ॥

इममाचार्यगोविन्द आदित्यहृदयस्तवम् ।
व्याचकार परं गुह्यं विनेयजनवाञ्छया ॥

इत्याचार्यगोविन्दस्य कृतिषु आदित्यहृदयव्याख्यानं समाप्तम् ॥

—०—

परिशिष्टम् : १

*

नाममीमांसा

(सङ्क्षरामायणगतानां पात्राणां नामानुक्रमणी)

अकम्पनः । रुद्रवरगुप्तः रावणभृत्यो राक्षसः ।

अगस्त्यः । दक्षिणापथवासी मुनिः ।

अङ्गदः । वालिना तारायां जातः कपिः । चन्द्रावतारभूतः ।

अतिकायः । रावणात् गन्धर्विकायां जातः । कुम्भकर्ण इति नामान्तरमस्य । लक्ष्मणेन हतः ।

अतुलः । ब्रह्मशिववरबलोऽसुरः । तपोमयः । रामेण हतः ।

अहल्या । गौतमपत्नी । इन्द्रप्रधर्षिता । रामदर्शनात् पूता पुनर्गौतमेन संससार ।

अक्षः । रावणस्य तनयः । इन्द्रजिदनुजः ।

इन्द्रजित् । मेघनाद इति नामान्तरमस्य । रावणस्य प्रथमपुत्रः ।

कत्थनः । कुबेरावतारः कपिः ।

कवन्धः । त्रिजटासुतः । दनुनामा गन्धर्वः । सुरेन्द्रमुक्तेन वज्रेण भुग्नकायो जातः ।

किङ्कराः । रावणभृत्या राक्षसाः ।

कुमुदः । जयन्तावतारः कपिः ।

कुमुदिनः । अब्जजवाक्यरक्षा असुराः । रामेण हताः ।

कुम्भकर्णः । हरेः द्वारपालकेन विजयेनाऽविष्टो हिरण्याक्षः पुनर्जातः ।

कुम्भः । कुम्भकर्णसुतः । सुग्रीवहतः ।

कुरङ्गः । वायसनेत्रावासो राक्षसः । रामेण हतश्च ।

कुशः । रामसुतः । इन्द्रावतारभूतः ।

केसरी । मरुत्सु प्रवरो हनुमत्पिता कपिः ।

कैकेयी । दशरथपत्नी । भरतजननी ।

कौसल्या । दशरथपत्नी । रामप्रसूः ।

खरः । रावणानुजो भृत्यः । दण्डके रावण-प्रतिनिधिः ।

गजः । प्राणात्मा कपिः । कुबेरजः ।

गन्धमादनः । समानवायोरंशः कपिः । कुबेरजः ।

गवयः ।व्यानात्मा कपिः । कुबेरजः ।

गवाक्षः । अपानात्मा कपिः । कुबेरजः ।

गाधी । चन्द्रवंशीयो राजा । इन्द्रावतारः । विश्वा-मित्रस्य जनकः ।

गुहः । रामभक्तो व्याधः ।

गौतमः । अहल्याभर्त्ता मुनिः । शतानन्दपिता ।

जङ्घः । शम्बूकनामा शूद्रतापसो जातः । पार्वती-वरदर्पितः । रामहतः ।

जटायुः । सूर्यसूतस्यारुणस्य तनयः । दशरथसखा । रावणेन सीतारक्षणे हतः ।

जयन्तः । इन्द्रसुतः । वायसरूपी कुरङ्गेणासुरेणा-विष्टः । रामेण निगृहीतो नष्टासुरावेशः ।

जाम्बवान् । ब्रह्मण आस्यसमुद्भवः । ऋक्षः । रोहिणीपिता । धर्मावतारः । (धातुःसुतः, ब्रह्मसुतः, ब्रह्मात्मजः, विधातृजः) ।

ताटका । सुन्दोपसन्दयोर्भार्या राक्षसी रामनिहता ।

तारः । ताराभ्राता कपिः । बृहस्पतेरवतारभूतः ।

तारा । वालिपत्नी । शच्या अवतारभूता ।

तुम्बुरुः । स्थूणाकर्णापरनामा गन्धर्वः ।

त्रिशिराः । खरसहचरः । रामेण हतः ।

त्रिशिराः । ब्रह्मवरगुप्तो राक्षसः । रावणतनयः । हनुमता हतः ।

दशरथः । सूर्यवंशजो राजा । रामस्य पिता । स्वायम्भुवमनोरंशः ।

दुर्मुखः । निरृतेरवतारभूतः कपिः ।

दुर्वासाः । रुद्रावतारभूतो मुनिः ।

दूषणः । खरसहचरो राक्षसः । रामेण हतः ।

देवतापनः । ब्रह्मवरदृप्तो रावणसचिवः । रामेण हतः ।

देवान्तकः । नरान्तकभ्राता । रावणपुत्रः । गन्धर्वकन्यायां जातः । हनुमता हतः ।

धूम्रनेत्रः । रुद्रवरादवध्यो रावणभृत्यः । हनुमता हतः ।

नरान्तकः । रावणतनयः । गन्धर्वकन्यायां जातः । अङ्गदेन हतः ।

नळः । विश्वकर्मावतारः । सेतुनिर्माता कपिः ।

निकुम्भः । कुम्भकर्णतनयः । हनुमता हतः ।

निकृतिः । कैकेय्यीं प्रविष्टा राक्षसी ।

नीलः । अग्नेरवतारभूतः कपिः ।

परशुरामः । जमदग्निपुत्रतयाऽवतीर्णो विष्णुः । क्षत्रकुलान्तकः ।

पनसः । वस्वंशभूतः कपिः ।

प्रमाथी । ब्रह्मवरगुप्तो रावणसचिवो राक्षसः । रामेण हतः ।

प्रहस्तः । रावणमन्त्री । कृष्णावतारे दुर्योधन-सचिवः पुरोचनो बभूव ।

बलिः । प्रह्लादजस्य विरोचनस्य पुत्रः । भावि-मन्वन्तरस्येन्द्रः ।

भरतः । कैकेयीपुत्रः । लक्ष्मणानुजः । प्रद्युम्न-रूपिहरिणाऽऽविष्टः । चक्रमानी ।

मकराक्षः । खरासुरस्य पुत्रः । रामेण हतः ।

मण्डोदरी । मयसुता । रावणभार्या

मत्तः । रावणस्य मातृष्वस्रीयः । पार्वतीवरदर्पितः । हनुमता हतः ।

मन्थरा । अलक्ष्मीः कलिभार्या । ब्रह्मनिदेशाद् भूमौ जाता ।

मयः । दानवशिल्पी ।

महापार्श्वः । रावणमन्त्री । सुग्रीवहतः ।

महोदरः । रावणमन्त्री । सुग्रीवहतः ।

मारीचः । ताटकायाः सुन्देन जातः पुत्रः । रावणेरितो मृगरूपधारी रामेण हतः ।

मैनाकः । पक्षवान् पर्वतः । मेनातनयः । गिरि-जायाः सोदरः । वायुरक्षितः ।

मैन्दविविदौ । कपी अश्विनौ । कृष्णावतारे स्वं धाम गतौ । विविदः इन्द्रावेशी ।

यज्ञकोपः । ब्रह्मलब्धवरो रावणानुगो राक्षसः । माल्यवतस्तनयः । रामहतः ।

युद्धोन्मत्तः । पार्वतीवरदर्पितो राणवस्य मातृष्व-स्रीयः । हनुमता हतः ।

यूपनेत्रः । रावणमन्त्री । सुग्रीवहतः ।

रामः । दशरथकौसल्याभ्यां जातः । नारायणस्य साक्षादवतारः । सीतापतिः ।

रावणः । वैकुण्ठपालेन जयेनाऽविष्टो हिरण्य-कशिपुर्द्वितीयजन्मनि रावणो बभूव ।

लवः । रामसुतः । अग्न्यवतारभूतः ।

लवणः । मधुपुत्रोऽसुरः । शत्रुघ्नहतः ।

लक्ष्मणः । दाशरथिः । सुमित्रातनयः । भरता-ग्रजः । ऊर्मिळापतिः । शेषावतारभूतः । सङ्कर्षणस्य हरेरावेशवान् ।

वज्रदंष्ट्रः । रावणसेनापतिः । अङ्गदेन हतः ।

वसिष्ठः । सूर्यवंशस्य कुलगुरुः । वेदव्यासस्य प्रपितामहः । शक्तेः पिता ।

वाली । इन्द्रावतारभूतः । तारापतिः । सुग्रीवा-ग्रजः । रामहतः ।

विभीषणः । धार्मिको रावणसोदरः । कल्पान्त-जीवी ।

विदेहः । सीताया जनकः सीरध्वजनामा विदेह-भूपतिः ।

विद्युज्जिह्वः । रावणसचिवो राक्षसः । ब्रह्मवर-दृप्तः । रामहतः ।

विराधः । तुम्बुरुः शापेन विराधत्वेन जातः ।

विरूपनेत्रः । रावणमन्त्री । सुग्रीवहतः ।

विश्वकर्मा । देवशिल्पी । लङ्काद्वारकादिनिर्माता ।

विश्वामित्रः । कुशिकपौत्रः । गाधेः पुत्रः । तपसा ब्राह्मण्यं गतः ।

वृषः । उदानात्मा कपिः । कुबेरजः ।

शकुनिः । रावणस्य सचिवः । ब्रह्मवरदृप्तः । रामेण हतः ।

शतबलिः । वस्वंशभूतः कपिः ।

शत्रुघ्नः । दशरथसूनुः । भरतानुजः । मधुरापुरी-शासकः । पाञ्चजन्यशङ्खमानी । अनिरुद्धरूपिणा हरिणाऽविष्टः ।

शबरी । शच्या शप्ता अप्सराः ।

शरभङ्गः । हरिभक्तो दण्डकारण्यवासी मुनिः । रामपुरतस्तनुं त्यक्त्वा मुक्तिमाप ।

शुकः । रावणस्य स्पशः । ब्रह्मवरदृप्तः । रामेण हतः ।

शूर्पणखा । रावणभगिनी । कालकेयस्य विद्युज्जिह्वा-ख्यस्य प्रमादवशाद्धतस्य भार्या । अत एव विधवा द्वितीयपतिमार्गणतत्परा ।

श्वेतः । मरुत्स्वन्यतमः कपिः ।

श्वेतः । अनन्नयज्ञकृत् कश्चिद् वैदर्भो राजा । रामानुग्रहेण स्वार्तिमतिक्रान्तः ।

समुद्रः । वरुणः । महाभिषक् । शन्तनुश्च । ब्रह्मणा शप्तः । गङ्गापतिः । पश्चिमदिगीशः ।

सम्पातिः । जटायोरग्रजः पतगः । अरुणस्य पुत्रः ।

सम्पाती । मरुत्स्वन्यतमात्मा कपिः ।

सारणः । रावणस्य स्पशः । ब्रह्मवरदृप्तः । रामेण हतः ।

सिंहिका । छायाग्रहा राक्षसी । राहोर्माता ।

सीता । अयोनिजा । जनकपालिता । रामपत्नी ।

सुग्रीवः । सूर्यावतारः कपिराजः । वालिसोदरः ।

सुपार्श्वः । सम्पातिसुतः पतगः ।

सुप्तघ्नः । माल्यवतस्तनयः । ब्रह्मवरदृप्तः । रामेण हतः ।

सुबाहुः । उपसुन्दतनयः । रामेण हतः ।

सुमित्रा । दशरथभार्या । लक्ष्मणशत्रुघ्नयोर्जननी ।

सुरसा । नागमाता । काश्यपजाया ।

सुराणकाः । सीतापवादहेतवो राक्षसाः । ब्रह्मवर-गुप्ताः ।

सुषेणः । वरुणावतारः कपिः ।

हनुमान् । अञ्जनातनयः । वायोः प्रथमावतारः ।

*

परिशिष्टम् : २

*

श्लोकार्द्धानुक्रमणिका

[अत्र तन्त्रशास्त्रोदितो वर्णानुक्रमोऽनुसृतः । अतोऽत्र क्षकारोऽन्ते पठ्यते ।]

अ

इतो दण्डं क्षिपसि चेद्-	अयोध्या.६.३१
इतोऽपि दुःसहं किञ्चित्	किष्किन्धा.३.३
इत्थं कथान्तरे श्रुत्वा	किष्किन्धा.८.१७
इत्थं कथासङ्कथनैः	बाल.६.१
इत्थं काळ्यैव कैकेय्या	अयोध्या.४.४२
इत्थं जटायुशब्दं तं	अरण्य.५.२४
इत्थं दशास्येन स पृच्छ्य-	सुन्दर.६.३३
इत्थं पित्रोपदिष्टः स	अयोध्या.२.३०
इत्थं ब्रुवाणो धनदानुजो-	युद्ध.८.१९
इत्थं रामेण सर्वत्र	उत्तर.६.२५
इत्थं लालप्यमानस्य	अयोध्या.३.६७
इत्थं वदन्तीं त्रिजटां	सुन्दर.४.३९
इत्थं विकत्थनं श्रुत्वा	युद्ध.१.३३
इत्थं विकत्थनैः किं ते	उत्तर.४.६
इत्थं विभज्य विप्रेभ्यो-	अयोध्या.६.३५
इत्थं स गां कामदुघां प्रदाय	सुन्दर.१.८
इत्थं स गायञ्छतकोटि-	उत्तर.८.२५
इत्थं स निर्द्धार्य्य महा-	सुन्दर.६.३०
इत्थमङ्गदसुग्रीवौ	किष्किन्धा.५.२४
इत्थमर्थयता साक-	किष्किन्धा.३.५०
इत्थमर्थयते देव	उत्तर.६.९
इत्थमामन्त्रयद्भि-	किष्किन्धा.७.५५
इत्थमालपतो दृष्ट्वा	बाल.६.१४
इत्थमुत्थितविराग-	अयोध्या.१०.१२
इत्यगस्त्येन गदितो-	उत्तर.४.५१
इत्यग्रभागै विन्यस्य	किष्किन्धा.८.३९
इत्यङ्गदस्य ब्रुवतः	युद्ध.६.४७
इत्यङ्गदेन कथितं	किष्किन्धा.४.१८
इत्यङ्गदोदितं श्रुत्वा	युद्ध.९.३५
इत्यङ्गिरःसुतेनोक्तो-	उत्तर.५.११
इत्यत्र सन्तताः शब्दा	बाल.२.१६
इत्यब्रवीदिन्द्ररिपुः	युद्ध.११.३३
इत्यमुष्य स विलाप-	अयोध्या.१०.५०
इत्यर्थितः सागरेण	युद्ध.२.४७
इत्यर्थितोऽब्रवीत् देवो-	अरण्य.२.३४
इत्यवोचन्त सचिवा	उत्तर.३.१९
इत्यस्या वचनं श्रुत्वा	सुन्दर.५.४८
इत्यहं हर्षितः प्राप्तो-	अयोध्या.११.२२
इत्यहो विलपितं भुवि	अयोध्या.१०.५९
इत्याकर्ण्य गिरं पत्युः	अयोध्या.७.१४
इत्याकर्ण्याङ्गदः प्रोचे	किष्किन्धा.७.६२
इत्याकुलतरं पुत्रं	अयोध्या.११.३०
इत्यादयोऽपराधास्ते	युद्ध.१३.७५
इत्यादि तद्गीतमकाकि	उत्तर.१.१९
इत्यादि राक्षसीभिः	सुन्दर.४.३४
इत्यादिवादिनस्तत्र	अयोध्या.२.४२
इत्यार्य्यस्य वचः श्रुत्वा	अयोध्या.६.२८
इत्यालपन्तः स्वालापां-	बाल.५.१३
इत्यालोच्य विविच्यासौ	सुन्दर.३.३५
इत्याशङ्क्य न सीतेति	सुन्दर.३.१५
इत्युक्त ईशे मुनिना नितान्त-	युद्ध.१४.४
इत्युक्त ऊचे काकुत्स्थो-	अयोध्या.४.३८
इत्युक्त ऊचे पौलस्त्यः	युद्ध.१०.३३
इत्युक्त ऊचे भगवां-	अयोध्या.९.१०
इत्युक्त ऊचे भगवान्	अयोध्या.४.३३
इत्युक्त ऊचे भगवान्	अयोध्या.५.२६
इत्युक्त ऊचे भ्गग्वान्	अयोध्या.५.४२
इत्युक्त ऊचे भगवान्	अयोध्या.६.३१
इत्युक्त ऊचे भगवान्	अयोध्या.९.६
इत्युक्त ऊचे भगवान्	अरण्य.३.१३
इत्युक्त ऊचे भगवान्	अरण्य.३.७
इत्युक्त ऊचे भगवान्	युद्ध.३.९
इत्युक्त ऊचे भगवान्	उत्तर.६.१२
इत्युक्त ऊचे भरतः	अयोध्या.१२.२५
इत्युक्त ऊचे भरतो-	अयोध्या.१२.४
इत्युक्त ऊचे मारीचो-	अरण्य.४.३५
इत्युक्त ऊचे राजेन्द्रः	अयोध्या.७.७
इत्युक्त ऊचे रामस्तं	अयोध्या.७.९
इत्युक्त ऊचे सुग्रीवो-	किष्किन्धा.३.२५
इत्युक्त ऊचे हनुमान्	किष्किन्धा.२.२२
इत्युक्तं रामदेवेन	उत्तर.४.६६
इत्युक्तः कोपवान् क्रूरः	सुन्दर.४.२४
इत्युक्तः प्रोक्तवान्	बाल.४.४०
इत्युक्तमात्रे मुनिना देवः	उत्तर.६.१९
इत्युक्तमात्रे सौमित्रिः	अयोध्या.६.१६
इत्युक्तवत्यै दास्यै सा	अयोध्या.३.९
इत्युक्तवन्तं प्रोवाच	उत्तर.४.५७
इत्युक्तवन्तमूचाते	उत्तर.४.५४
इत्युक्ता अपि ते सर्वे	अयोध्या.८.२६
इत्युक्ता आक्षिपन्ति स्म	अरण्य.३.२४
इत्युक्ता तरुणी सोचे	सुन्दर.५.४
इत्युक्ता भगवत्यूचे	अरण्य.५.९
इत्युक्ता सा खला प्रोचे	अयोध्या.४.४०
इत्युक्ता साऽवदत् तन्वी	सुन्दर.५.४६
इत्युक्ता साश्रुनेत्रोचे	अरण्य.५.४५
इत्युक्तास्ते ययुर्नत्वा	अयोध्या.८.५१
इत्युक्ते जाम्बवानूचे	किष्किन्धा.८.५४
इत्युक्ते तेन कालेन	उत्तर.६.५
इत्युक्ते रावणेनोचे	युद्ध.१.२२
इत्युक्तो जनकेनोचे	बाल.८.१४
इत्युक्तो देव आदाय	अरण्य.५.२
इत्युक्तो बाढमित्युक्त्वा	अयोध्या.१२.१२
इत्युक्तो ब्रह्मजः प्रोचे	युद्ध.१०.३४
इत्युक्तो भगवानूचे	अयोध्या.१२.८१
इत्युक्तो भगवानूचे	किष्किन्धा.५.२२
इत्युक्तो भगवानूचे	किष्किन्धा.७.१९
इत्युक्तो भगवानूचे	अयोध्या.९.३०
इत्युक्तो हनुमान् नत्वा	युद्ध.१०.३९
इत्युक्तो हनुमान् प्रोचे	युद्ध.१५.३७
इत्युक्तोवाच तन्वङ्गी	सुन्दर.५.३२
इत्युक्तोवाच वामोरुः	सुन्दर.५.२७
इत्युक्तौ तौ हनुमता	किष्किन्धा.२.३४

उ

ऊ

ऋ

ए

ख

ग

घ

तत आमन्त्रयामास	युद्ध.१५.१०
ततः कदाचित् कमला-	किष्किन्धा.१.५
ततः किञ्चिदपक्रम्य	अयोध्या.४.१५
ततः केकयराजेन	उत्तर.५.१३
ततः क्रुद्धः कुम्भकर्णो-	युद्ध.९.५८
ततः परस्मिन् दिवसे स	बाल.७.१
ततः प्रणम्य रामाय	उत्तर.३.२१
ततः प्रभृति सर्वेऽपि	अयोध्या.१२.११९
ततः प्रववृते युद्धं	अरण्य.५.२६
ततः प्रागुत्तरां प्राप्तो-	बाल.६.२६
ततः प्रादुरभूद् भूय-	बाल.८.५०
ततः शतविलं श्वेतं	युद्ध.९.४२
ततः शरशतेनाऽशु	युद्ध.११.४१
ततः श्रुत्वाऽतिमधुरं	उत्तर.४.१९
ततः षष्ठेऽह्नि भूयिष्ठे	बाल.५.१५
ततः सुमन्त्रः सम्भ्रान्तः	अयोध्या.४.११
ततः सुमाली सुरसूदनः	अरण्य.१.१४
ततः सौमित्रिमाहूय	अयोध्या.६.२२
ततः स्थलान्तरं प्राप्य	सुन्दर.५.३९
ततस्तपस्यन् हरिधर्म्मनिष्ठां	अरण्य.१.२०
ततस्ते प्रस्थिताः प्रात-	अयोध्या.९.४१
ततस्त्रियोजनाभ्याशे	अयोध्या.९.३१
ततो निकुम्भः कुम्भश्च	युद्ध.६.१
ततो निर्भत्सयन् क्रुद्धो-	अरण्य.५.४६
ततो नीलच्छविर्न्नीलो-	किष्किन्धा.७.४
ततो भरतशत्रुघ्नौ	अयोध्या.१२.१८
ततो मां शिक्षयित्वा ते	अयोध्या.७.७
ततो राजा दशरथो-	युद्ध.१५.३
ततो रामानुजः प्रात-	उत्तर.४.३
ततो विरूपनेत्रेण	युद्ध.१३.२१
ततो हनूमान् भग-	किष्किन्धा.१.२५
ततोऽद्भुतं तत्र चरन्नसङ्गः	सुन्दर.६.१९
ततोऽपि भूयान् पुरि	युद्ध.१२.१
ततोऽर्द्धदिवसे प्राप्ते	उत्तर.४.४
तत्कामरूपं कैकेय्याः	बाल.३.३३
तत्पादपांसुलोभेन	अयोध्या.११.५०
तत्पालिते किम्पुरुषाख्य-	उत्तर.८.२७
तत्पीडितोऽद्रिर्भुवि मङ्क्षु	सुन्दर.१.९
तत्र किञ्चिदभिज्ञानं	किष्किन्धा.२.३७
तत्र जानपदाः पौरा	अयोध्या.६.३६
तत्र दीनामिवादीनां	सुन्दर.३.४५
तत्र दृष्ट्वा स पप्रच्छ	उत्तर.४.३७
तत्र प्रकृतयः सर्वाः	अयोध्या.१२.७५
तत्र प्रवाळसोपानं	सुन्दर.३.४२
तत्र प्रासादशिखरे	युद्ध.३.५२
तत्र रामजननी प्रति-	अयोध्या.१०.५५
तत्र विश्वस्य मां वीर	किष्किन्धा.२.३०
तत्रतत्र हि कथाः शृणोत्य-	बाल.६.५६
तत्रतत्रातिचित्राणि	युद्ध.१५.१७
तत्राऽगता अप्सरसोऽथ	युद्ध.१६.८
तत्राऽश्रमं श्रमोपेता	अयोध्या.९.४१
तत्राऽसीन्मन्दरो मन्था	बाल.६.५
तत्राभिषेक्तुं सम्भारा	अयोध्या.२.४
तत्रैव त्रिजटा नाम	सुन्दर.४.३७
तत्रैव दण्डकारण्ये-	अरण्य.२.१२
तत्रोटजे जटामौलिं	अयोध्या.१२.६६
तत्रोत्सवे मणिगणो-	अयोध्या.३.६९
तत्रोदाहरणं गृह्णन्	युद्ध.२.११
तत्वज्ञानजुषां विडम्बन-	अरण्य.४.४४
तत्वनिर्ण्णयमप्राप्य	बाल.१.३३
तत्वे विशेषान् विविधान्	उत्तर.८.२६
तत्सुते च दिलीपाख्ये	बाल.५.५०
तथा ब्रुवाणं तं दृष्ट्वा	युद्ध.१५.५५
तथाऽपि चोद्यतेऽस्माभि-	किष्किन्धा.२.२
तथाऽपि लक्ष्मणः क्रुद्धो-	किष्किन्धा.६.१९
तथाऽपि वयमात्मार्त्थं	बाल.४.४
तथाऽप्यतुल्यवैक्लव्यं	किष्किन्धा.५.४१
तथाऽप्यनिर्विण्णमतिर्बबाधे	अरण्य.१.३३
तथाऽप्ययं केशवकेशपाशे-	उत्तर.७.१५
तथेत्युदाहृत्य गतेऽब्जयोनौ	अरण्य.१.२२
तथैव राज्ञा दत्तानि	बाल.३.४१
तदस्त्रशतकं वेद	बाल.४.२५
तदा तस्मै तृणं किञ्चि-	अयोध्या.१२.११४
तदा प्रीत्या प्रदत्तौ	अयोध्या.३.३५
तदा बभूवास्य महाजनस्य	उत्तर.२.११
तदा राघवमेघेन	बाल.२.२३
तदाऽऽत्मचेतःकलशे	किष्किन्धा.४.७७
तदाकर्ण्य भृशं क्रुद्धो-	सुन्दर.५.४९
तद् दिव्यवचनं श्रुत्वा	युद्ध.७.१८
तदुपश्रुत्य कैकेयी	अयोध्या.३.८
तदैव रामं भगवन्तमापुः	उत्तर.६.३८
तदैवाऽनन्दजैर्बाष्पै-	अयोध्या.२.२०
तद्दत्तः शापमोक्षश्च	अरण्य.२.२४
तद्दर्शनस्पर्शनाभ्यां	युद्ध.१०.२१
तद्भक्तवर्ग्गे स्थिरभक्ति-	उत्तर.२.५
तद् यौवराज्यं भरताय	उत्तर.२.३
तद्वधार्त्थं चमूर्नेया	किष्किन्धा.६.३८
तद् विवेशाऽश्रमपदं	अयोध्या.१२.५९
तद्वीर्य्यभीरुभिर्द्देवैः	बाल.५.३४
तद्वैजयन्तीमिव मेघपालिं	सुन्दर.१.१९
तन्नर्म्मसाचिव्यकृदप्युपांशु	उत्तर.२.२६
तन्मन्दिरं सुन्दरमावसन्तं	युद्ध.४.६
तन्मुष्टिपिष्टः स पपात	युद्ध.९.५९
तन्मुष्टिपीडितः क्रुद्धो-	युद्ध.६.५१
तन्मृष्यते त्वं प्रतिदाय	युद्ध.४.१०
तन्वानोऽतनुमानन्द-	अयोध्या.९.२९
तन्वीमशोकवनिकां	अरण्य.५.४६
तपःस्वाध्यायज्ञाना-	बाल.२.३८
तपनस्य सुते तस्मिन्	युद्ध.९.४८
तपस्यतिष्ठन्नतनिष्ठवीर्य्याः	अरण्य.१.१६
तपस्यन्तं तमस्यन्तं	अरण्य.४.३२
तपोमयं लोकमयं	बाल.८.६९

भ

म

य

र

ल

व

—०—